

ISSN 2308-054X

ПАЁМИ

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ
ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН

Маҷаллаи илмӣ

ВЕСТНИК

ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ

Научный журнал

HERALD

TAJIK STATE UNIVERSITY OF COMMERCE

Scientific journal

4/2(44)/2022

ПАЁМИ

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ
ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН

ВЕСТНИК

ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ

HERALD

OF THE TAJIK STATE
UNIVERSITY OF COMMERCE

4/2(44)

Душанбе, 2022

**ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ
ТИЧОРАТИ ТОЧИКИСТОН**

**ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ**

«Паёми Донишгоҳи давлатии
тиҷорати Тоҷикистон» аз
соли 2011 ба таъб мерасад

«Вестник Таджикского
государственного университета
коммерции» публикуется с 2011 года

Сармуҳаррир

Ректори ДДТТ Назарзода Х.Х.

Главный редактор

Ректор ТГУК Назарзода Х.Х.

Муовини сармуҳаррир

Шаропов Фарход Разокович

Заместитель главного редактора

Шаропов Фарход Разокович

АЪЗОЁНИ ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Адамов Н.А.	д.и.и., профессор, ОАО «ИТКОР», ш. Москва
Аминов И.А.	д.и.и., дотсент, ДИС ДДТТ, ш. Хучанд
Амонова Д.С.	д.и.и., профессор, ДМТ, ш. Душанбе
Чабборов А.Д.	д.и.и., профессор, ДДТТ, ш. Душанбе
Исраилов М.	д.и.и., профессор, ДСҚР, ш. Бишкек
Раҷабов Р.К.	д.и.и., профессор, ДДТТ, ш. Душанбе
Тарасова Е.Е.	д.и.и., профессор, ДКМБ, ш. Белгород
Улмасов Р.У.	д.и.и., профессор, ДСРТ, ш. Душанбе
Шаропов Ф.Р.	д.и.и., дотсент, ДДТТ, ш. Душанбе
Кудратов Н.А.	д.и.х., доцент, ДДТТ, ш. Душанбе
Султонов З.С.	н.и.и., дотсент, ДДТТ, ш. Душанбе

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Адамов Н.А.	д.э.н., профессор, ОАО «ИТКОР», г. Москва
Аминов И.А.	д.э.н., доцент, ИЭТ ТГУК, г. Худжанд
Амонова Д.С.	д.э.н., профессор, НУТ, г. Душанбе
Джабборов А.Д.	д.э.н., профессор, ТГУК, г. Душанбе
Исраилов М.	д.э.н., профессор, КРСУ, г. Бишкек
Раджабов Р.К.	д.э.н., профессор, ТГУК, г. Душанбе
Тарасова Е.Е.	д.э.н., профессор, БУПК, г. Белгород
Ульмасов Р.У.	д.э.н., профессор, РТСУ, г. Душанбе
Шаропов Ф.Р.	д.э.н., доцент, ТГУК, г. Душанбе
Кудратов Н.А.	д.ю.н., доцент, ТГУК, г. Душанбе
Султонов З.С.	к.э.н., доцент, ТГУК, г. Душанбе

© *Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон
Таджикиский государственный
университет коммерции*

МУНДАРИЧА

ИЛМҲОИ ИҚТИСОДӢ, СОҲИБКОРӢ ВА СОҲАИ ИҚТИМОӢ

1.	Рачабов Р.К., Ҳазраткулов А.Р. Баҳодиҳии самаранокии меҳнат ва хавасмандгардонии кормандони корхонаҳои нақлиёти автомобилии Ҷумҳурии Тоҷикистон	7
2.	Машокиров Ҷ.Н. Баланд бардоштани сифати хизматрасонии маишӣ: самт ва омилҳои муайянкунандаи он аз лиҳози андӯшти ташдидӣ (интенсивӣ)	14
3.	Қодиров Ф.А. Идоракунии рақобатпазирии корхонаҳои саноатӣ: масъалаҳои назария ва амалия	22
4.	Раҳматов У.Р. Таҷрибаи хориҷӣ оид ба рушди фаъолияти сармоягузори дар минтақаҳо	28
5.	Рустамов Ф.М. Сармояи инсонӣ: моҳият ва нақши он дар баланд бардоштани ташкилот	35
6.	Нидоев Н.Ф., Нидоев Н.Н. Проблемаҳои иқтисодӣ ва ҳуқуқии механизми танзими давлатии бӯҳрони ҷаҳонии молиявӣ иқтисодӣ	40
7.	Вализода Ш.Ш. Самтҳои афзалиятноки рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ	49
8.	Зокир Хушмуҳаммадзода. Дурнамозӣ ва таҳияи сценарияҳои расмикунонии идоракунии низоми саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон	59
9.	Давлатов Б.Ш. Рушди нақлиёти ҳавоии ҷумҳурӣ дар шароити глобализатсия	64
10.	Давлатова Қ.О. Ҷанбаҳои назариявии танзими давлатии муҳочирати меҳнатӣ	70
11.	Имомназаров М.А., Мухторзода С.С. Иқлими инвеститсионӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон дар фазои байналмилалӣ	77
12.	Шерматова М.А. Ҷанбаҳои методи арзёбии тағйироти сохторӣ дар иқтисодиёти вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон	83
13.	Ҳабибуллозода М.Ҳ. Самтҳои афзалиятноки иқтисодиёт барои гузариш ба давлати рақамӣ дар шароити иқтисодиёти рақамӣ	90
14.	Ҷамшедова С.М. Асосҳои методӣ - назариявии рушди ҳӯроки умумӣ ва омилҳои ба он таъсиррасон дар замони ҳозира	95
15.	Исупов А.Қ. Асосҳои назариявии идоракунии зиддибӯҳронии фаъолияти бонкҳои тижоратӣ дар шароити бозор	103
16.	Мирзоалиев А.А., Абдуллоев З.А. Баҳодиҳӣ ба вазъи иқтисодӣ-иҷтимоӣ ҳамчун омилҳои рушди демографӣ	110
17.	Кишваров М.Ҷ. Мудирияти рақобатпазирӣ дар асри XXI: воситаҳои самараноки тижорат	114
18.	Исломова З.С., Юсупова З.И. Стратегияи идоракунии инноватсионӣ дар корхонаҳои саноатӣ	122
19.	Аҳмедов Д.Х., Маҳмудова Ш.Х. Сармоягузори ҳамчун омилҳои баланд бардоштани истеҳсоли маҳсулоти боғдорӣ	129
20.	Ҷабборов Ғ.Н. Ҷанбаҳои назариявии ташаккули бозори хизматрасонии суғурта	134
21.	Қурбонов Б.М., Хоҷаев Н.С. Тижорати электронӣ рушди он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	142
22.	Рустамов Ф.М., Султонов З.С. Аҳамияти сармояи инсонӣ дар рушди иқтисодиёти кишвар	146
23.	Исмоилов М.М. Таҳқиқи маркетингии иқтисодии саноати вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон	152
24.	Шарифова Д.М. Таҷрибаи хориҷии шарикӣ давлатию хусусӣ	160
25.	Ҷалилов Р.Р. Таҷрибаи хориҷии ташаккули ва рушди модели корпоративии бахши давлатӣ дар шароити бозор	166
26.	Авғонов Н.А. Асосҳои назариявии пасандозҳои аҳоли ҳамчун категорияи иқтисодӣ	176
27.	Ҷурабоев Ғ.Ҷ., Одинаев М.А. Таҳлили иқтисодӣ - омории соҳаҳои саноати ҷумҳурии тоҷикистон дар даврони истиқлолият	184
28.	Изатуллои Ҳабибзод, Ҷумъаев Б.М. Роҳҳои асосии устуворгардонии амнияти молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавӣ	190
29.	Қаюмова С.Р. Масъалаҳои ташаккули ва рушди иқтисоди рақамӣ	199
30.	Мараимов Б.М., Мухторзода С.С., Саидов С.С. Тамоюлҳои рушди савдои чакана дар низоми иқтисоди рақамӣ	204
31.	Рачабов О.Ҷ. Таҳқиқоти назариявии бозори меҳнат ва шугли аҳоли дар шароити муосир	208
32.	Мирзоалиев А.А., Кабиров Ш. Р. Масоили муҳочирати меҳнатӣ ва рушди бозори меҳнат	219

33.	Мухитдинова Ш.С. Муносибатҳои концептуалии идоракунии шуғли пурмахсул дар минтақа	224
34.	Назарзода Н.Н. Такмили арзёбии шуғли пурмахсул дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	228
35.	Неъматуллозода Ф.Н. Асосҳои назариявии рушди соҳибкории истехсолӣ дар шароити муосир	233
36.	Саидмахмадова С.М. Ҷаҳонишавӣ: моҳият ва тамоюли муосири рушд	239
37.	Сангинов С.А. Масъалаҳои имтиёзҳои андоз дар тараққиёти энергияи алтернативӣ	245
38.	Ташрифзода Қ.Қ., Холзода Б.К. Таърихи рушди корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	252
39.	Тохтаров И.Х. Низоми қарздиҳии имтиёзнокӣ корхонаҳои кишоварзӣ	258
40.	Ҳабибов А.Х. Мушкilotи рушди инноватсионии саноати хӯрокворӣ дар Тоҷикистон	264
41.	Ҳисайнов Н.А. Таҷрибаи мамолики рушдкарда дар бахши мустақкамгардонии базаи моддӣ-техникии истехсолоти кишоварзӣ	269
42.	Ҳочаев Д. Х. Коркарди маделӣ баҳодиҳии иқтисодии қисми неругоҳҳои барқию обии дарёи Вахш дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон	274
43.	Худоёров Ш.Х. Такмили механизми ташкилӣ-иқтисодии фаъолияти дистрибутионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	283
44.	Ҳусейнова Ш.З. Мафҳум, моҳият ва ҳадафҳои танзими давлатии фаъолияти соҳибкорӣ	292
45.	Шарифзода Н.С., Исломов Ғ.Ҳ. Ҳолати кунунӣ ва имкониятҳои рушди парандапарварии саноатӣ дар ҷумҳурӣ	298
46.	Акилҷонов Ф.Ш. Шартҳои институтсионалӣ инкишофи даромадҳои аҳоли	305
47.	Алимов К.К. Самтҳои асосии рушди иқтисодии захиравии корхонаҳои савдо дар шароити иқтисодидиёти рақамӣ	311
48.	Холматов Р.Б. Муаммоҳои методи фаъолияти маркетингии корхонаҳо	318
49.	Бобоева Ш.С. Идоракунии зиддибухронии корхонаҳои саноатӣ: зарурияти ташаккул ва таҳияи нақша	324
50.	Шахнозаи Садриддин. Дурнамои қорӣ қардани низоми баҳисобгирии идоракунии стратегӣ дар корхонаҳои саноатии Ҷумҳурии Тоҷикистон	329
51.	Шаропов Ф.Р., Машокиров Ҷ.Н., Абдулхаев Ҳ.С. Баъзе масъалаҳои рушди сайёҳӣ дар шароити ташаккули иқтисоди «сабз»	336
52.	Солехзода А.А., Зоҳири Тоҷидин. Шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ: таҷрибаи муосири ташаккул ва рушди иқтисодидиёти минтақа	343
53.	Хайрзода Ш.Қ., Қаримов Б.И. Ҷабҳаҳои назариявии идоракунии молияи давлатӣ	351
54.	Ҳамдамзода Х.А. Моҳияти иқтисодӣ ва мазмуни стратегияи тараққиёти комплекси агросаноатӣ	357
ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРӢ		
1.	Ғайратов Т.М., Ҳақимов Ш.Ш. Вазъияти маводи муҳаддир дар Ҷумҳурии Исломии Афғонистон ҳамчун детерминанти ҷинойтҳои марбут ба муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	364
2.	Қодирова З.Х. Таълими дуалӣ: аз концепсия ба амалия	369
3.	Болтуева Ш.С. Чораҳои таъминкунандаи иҷроӣ уҳдадорӣ аз рӯи шартномаи супориш	374
4.	Шарипов М.И., Бойназаров Э.Х. Ҳамбастагии байни илму дин	378
5.	Мирзоев С.А., Эраҷи М. Баъзе масъалаҳои ҳуқуқии қонунгузории граждании ҷумҳурии тоҷикистон вобаста ба шартномаи таъмини нерӯи барқ	382
6.	Ғафурова Ҷ.М. Доираи адабии Истаравшан дар нимаи дувуми қарни XVIII ва нимаи аввали асри XIX	387
	Маълумот оид ба муаллиф	393
	Маълумот барои муаллиф	399

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ, ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО И СОЦИАЛЬНАЯ СФЕРА		
1.	Раджабов Р.К., Хазраткулов А.Р. Оценка эффективности работы и мотивации работников автотранспортных предприятий Республики Таджикистан	7
2.	Машокиров Дж.Н. Повышение качество бытовых услуг: направление и факторы, его определяющие в ракурсе интенсивного накопления	14
3.	Кодиров Ф.А. Управление конкурентоспособностью промышленных предприятий: вопросы теории и практики	22
4.	Рахматов У.Р. Зарубежный опыт развития инвестиционной деятельности в регионах	28
5.	Рустамов Ф.М. Человеческий капитал: сущность и его роль в совершенствовании организации	35
6.	Нидоев Н.Ф., Нидоев Н.Н. Экономико-правовые проблемы механизма государственного регулирования мирового финансово-экономического кризиса	40
7.	Вализода Ш.Ш. Приоритетные направления развития системы безналичных расчетов	49
8.	Зокир Хушмухаммадзода. Прогнозирование и разработка сценарий формализации управления промышленной системой Республики Таджикистан	59
9.	Давлатов Б.Ш. Развитие воздушного транспорта республики в условиях глобализации	64
10.	Давлатова К.О. Теоретические аспекты государственного регулирования трудовой миграции	70
11.	Имомназаров М.А., Мухторзода С.С. Инвестиционный и предпринимательский климат Таджикистана в международном пространстве	77
12.	Шерматова М.А. Методические аспекты оценки структурных сдвигов в экономике Согдийской области Республики Таджикистан	83
13.	Хабибуллозода М.Х. Приоритетные направление экономики для перехода к цифровому государству в условиях цифровой экономики	90
14.	Джамшедова С.М. Методические принципы - теоретическая разработка общего питания и факторов, влияющих на него в современное время	95
15.	Исупов А.К. Теоретические основы антикризисного управления коммерческим банком в рыночных условиях	103
16.	Мирзоалиев А.А., Абдуллоев З.А. Оценка социально-экономического положения как фактор демографического развития	110
17.	Кишваров М.Дж. Управление конкурентоспособностью в XXI веке: эффективные инструменты бизнеса	114
18.	Исломова З.С., Юсупова З.И. Инновационная стратегия управления в промышленных предприятиях	122
19.	Ахмедов Д.Х., Махмудова Ш.Х. Инвестиция как фактор увеличения производства продукции садоводства	129
20.	Джабаров Г.Н. Теоретические аспекты формирования рынка страховых услуг	134
21.	Курбонев Б.М., Ходжаев Н.С. Электронная коммерция ее развитие в Республике Таджикистан	142
22.	Рустамов Ф. М., Султонов З.С. Значение человеческого капитала в экономическом развитии страны	146
23.	Исмоилов М.М. Маркетинговое исследование промышленного потенциала Согдийской области Республики Таджикистан	152
24.	Шарифова Д.М. Зарубежный опыт государственно-частного партнерства	160
25.	Джалилов Р.Р. Зарубежный опыт формирования и развития корпоративной модели государственного сектора в условиях рынка	166
26.	Авгонов Н.А. Теоретические основы сбережений населения как экономической категории	176
27.	Джурабоев Г.Дж., Одинаев М.А. Статистический анализ отраслей промышленности республики таджикистан в период независимости	184
28.	Изатуллои Хабибзод, Джумъаев Б.М. Основные пути укрепления финансовой безопасности Республики Таджикистан в условиях глобализации	190
29.	Каюмова С.Р. Проблемы становления и развития цифровой экономики	199

30.	Маранмов Б.М., Мухторзода С.С., Саидов С.С. Тенденции развития розничной торговли в цифровой экономике	204
31.	Раджабов О.Дж. Теоретические исследования рынка труда и занятости населения в современных условиях	208
32.	Мирзоалиев А.А., Кабиров Ш. Р. Вопросы трудовой миграции и развития рынка труда	219
33.	Мухитдинова Ш.С. Концептуальные отношения управления продуктивной занятостью в регионе	224
34.	Назарзода Н.Н. Совершенствование оценки продуктивной занятости в Республике Таджикистан	228
35.	Неъматуллозода Ф.Н. Теоретические основы развития производственного предпринимательства в современных условиях	233
36.	Саидмахмадова С.М. Глобализация: сущность и современные тенденции развития	239
37.	Сангинов С.А. Вопросы налоговых преференций в развитии альтернативной энергетики	245
38.	Ташрифзода К.К., Холзода Б.К. История развития предприятий строительных материалов в Республики Таджикистан	252
39.	Тохтаров И.Х. Система льготного кредитования сельскохозяйственных предприятий	258
40.	Хабибов А.Х. Проблемы инновационного развития пищевой промышленности Таджикистана	264
41.	Хисайнов Н.А. Опыт развитых стран по укреплению материально-технической базы сельскохозяйственного производства	269
42.	Ходжев Д. Х. Моделирование оценки мощности ГЭС реки Вахш в условиях Республики Таджикистан	274
43.	Худоёров Ш.Х. Совершенствование организационно-экономического механизма развития дистрибуторской деятельности в Республике Таджикистан	283
44.	Хусейнова Ш.З. Определение, сущность и цели государственного регулирования предпринимательской деятельности	292
45.	Шарифзода Н.С., Исламов Г.Х. Современное состояние и возможности развития промышленного птицеводства в республике	298
46.	Акилджанов Ф.Ш. Институциональные условия развития доходов населения	305
47.	Алимов К.К. Основные направления развития ресурсного потенциала торговых предприятий в условиях цифровой экономики	311
48.	Холматов Р.Б. Методические проблемы маркетинговой деятельности предприятий	318
49.	Бобоева Ш.С. Антикризисное управление промышленными предприятиями: необходимость формирования и составление плана	324
50.	Шахнозаи Садриддин. Перспективы внедрения системы стратегического управленческого учета на промышленных предприятиях Республики Таджикистан	329
51.	Шаропов Ф.Р., Машокиров Дж.Н., Абдулхаев Х.С. Некоторые вопросы развития туризма в условиях формирования «зеленой» экономики	336
52.	Солехзода А.А., Зохири Тожидин. Государственно-частное партнёрство: современный опыт формирования и развития региональной экономики	343
53.	Хайрзода Ш.К., Каримов Б.И. Теоретические аспекты управления государственными финансами	351
54.	Хамдамзода Х.А. Экономическая сущность и содержание стратегии развития агропромышленного комплекса	357
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ		
1.	Гайратов Т.М., Хакимов Ш.Ш. Наркоситуация в Исламской Республике Афганистан как детерминант преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств в Республике Таджикистан	364
2.	Кадырова З. Х. Дуальное обучение: от концепции к практике	369
3.	Болтуева Ш.С. Меры по обеспечению исполнению обязательств по договору поручительства	374
4.	Шарипов М.И., Бойназаров Э.Х. Религия и наука - явления взаимодополняющие	378
5.	Мирзоев С.А., Эраджи М. Некоторые правовые вопросы гражданского законодательства республики таджикистан в сфере договора электроснабжения	382
6.	Гафурова Дж.М. Литературный круг Истаравшана во второй половине XVIII и первая половина XIX века	387
	Сведения об авторах	393
	Памятка для авторов	399

**ИЛМҲОИ ИҚТИСОДӢ, СОҲИБКОРӢ ВА СОҲАИ ИҚТИМОӢ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ, ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО
И СОЦИАЛЬНАЯ СФЕРА**

УДК:331.21 (575.3)

Рачабов Р.К., Ҳазраткулов А.Р.

**БАҲОДИҲИИ САМАРАНОКИИ МЕҲНАТ ВА ХАВАСМАНДГАРДОНИИ
КОРМАНДОНИ КОРХОНАҲОИ НАҚЛИЁТИ АВТОМОБИЛИИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Дар мақола асосҳои назариявии баҳодиҳии самаранокии меҳнат ва хавасмандгардонии кормандони корхонаҳои нақлиёти автомобилӣ дида ба оромда шудааст. Диққати асосӣ ба баррасии хавасмандгардонии меҳнат, ки аз ду қисмат иборат аст дода шуда, шаклҳои асосии хавасмандгардонии моддию маънавий баррасӣ шудааст. Методикаи муайян намудани самаранокии хавасмандгардонии захираҳои меҳнатӣ дар корхонаҳои нақлиётӣ автомобилӣ ва нишондиҳандаҳои ҳисоб кардани онҳо бо назардошти суръати афзоиши музди меҳнат, дараҷаи интизоми меҳнат, коэффитсиенти ҷойивазкунии кадрҳо пешниҳод шудааст. Инчунин талаф шудани вақти кор ва таъсири он ба натиҷаҳои ниҳии истехсолот, фонди меъёрии вақти кори корхона муайян карда шудааст. Истифодаи усулҳои пешниҳодшуда имконият медиҳанд, ки хавасмандкунии моддӣ ва маънавий дар корхонаҳои нақлиётӣ автомобилӣ дар асоси таҳлили ҳосилнокии меҳнат ва ҷойивазкунии кадрҳо баҳо дода шуда барои беҳдошти хизматрасониҳои нақлиётӣ дар Тоҷикистон шароит фароҳам оварад.

Вожаҳои калидӣ: баҳодиҳӣ, корхонаҳои нақлиётӣ автомобилӣ, самаранокии меҳнат, хавасмандгардонии моддӣ ва маънавий, методика, хавасмандгардонии коргарон

Раджабов Р.К., Ҳазраткулов А.Р.

**ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ РАБОТЫ И МОТИВАЦИИ РАБОТНИКОВ
АВТОТРАНСПОРТНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН**

В статье рассматриваются теоретические основы для оценки эффективности труда и мотивации работников автотранспортных предприятий. Основное внимание было уделено обзору стимулирования труда, который состоит из двух частей, а также рассмотрены основные формы материального и морального стимулирования труда. Предложена методика определения эффективности стимулирования трудовых ресурсов на автотранспортных предприятиях и показатели их расчета на основе темпов роста заработной платы, уровня трудовой дисциплины, коэффициента текучести кадров, а также определены потери рабочего времени и их влияние на конечные результаты производства, нормативный фонд рабочего времени предприятия. Использование предложенных методов позволяет на основе анализа производительности труда и текучести кадров оценить материальное и моральное стимулирование в автотранспортных предприятиях и создавать условия для улучшения транспортного обслуживания в Таджикистане.

Ключевые слова: оценка, автотранспортные предприятия, эффективность труда, материальная и моральная мотивация, методика, мотивация работников.

Rajabov R.K., Khazratkulov A.R.

**ASSESSMENT OF WORK EFFICIENCY AND MOTIVATION OF EMPLOYEES
OF MOTOR TRANSPORT ENTERPRISES
OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

The article discusses the theoretical foundations for assessing the efficiency of labor and motivation of employees of motor transport enterprises. The main attention was paid to the review of labor incentives, which consists of two parts, and the main forms of material and moral incentives for labor were considered. A methodology for determining the effectiveness of stimulating labor resources at motor transport enterprises and indicators of their calculation based on the growth rate of wages, the level of labor discipline, the staff turnover rate are proposed, as well as the loss of working time and their impact on the final results of production, the normative fund of the enterprise's working time. The use of the proposed methods allows, based on the analysis of labor productivity and staff turnover, to evaluate material and moral incentives in motor transport enterprises and create conditions for improving transport services in Tajikistan.

Key words: evaluation, automobile transport companies, labor efficiency, material and moral motivation, methodology, motivation of workers.

Таъмини рушди иқтисодии кишвар ва минтақаҳои он аз таъмини босуботи фаъолияти корхонаҳои нақлиёти атомобилӣ вобаста аст. Имрӯз зиёда аз навад фисади борҳо ва мусофирон тавассути нақлиёти автомобилӣ кашонида мешаванд ва дар минтақаи кӯҳсори Тоҷикистон ин нақлиёт нақлиёти ягона аст. Дар ин раванд баланд бардоштани самаранокии кори нақлиёти автомобилӣ ва корхонаҳои он масъалаи зарурӣ ва ҳалталаб ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ тадқиқи системаи ҳавасмандгардонии меҳнати коргарон ҳело зарур аст. Бояд қайд намуд, ки ҳавасмандгардонии меҳнати яке аз вазифаҳои муҳимтарини идоракунӣ ба ҳисоб меравад, ки он ҳавасмандгардонии корманд ё гурӯҳи кормандонро ба кор барои ноил шудан ба мақсадҳои корхона тавассути қонеъ гардонидани талаботи ҳуди онҳо дар бар мегирад.

Аз адабиётҳои илмӣ бар меояд, ки ҳавасмандгардонии меҳнат аз ду қисмат иборат аст – моддӣ, ки барои ҳамаи гурӯҳҳои коргарони дар соҳаҳои гуногуни фаъолият машғулбуда ва маънавӣ, ки эътирофи сифатҳои шахсии инсонро дар назар дорад [1-6].

Мувофиқи консепсияҳои кор карда баромадашуда шаклҳои асосии ҳавасмандгардонии моддӣ ва меҳнат аз: музди кор, мукофотпулӣ ва ёрдampuлие, ки баҳодиҳии ҳиссаи коркуни алоҳидаро ба фаъолияти корхона тавсиф мекунад иборат аст. Музди меҳнат бояд пеш аз ҳама рақобатпазир бошад, зеро ин омили асосии интихоби кор аст. Дар баробари сатҳи муносиби музди меҳнат, низоми имтиёзҳои дохилӣ яке аз шаклҳои самаранокии ҳавасмандгардонии меҳнат мебошад. Зеро он ба таври равшан нишон медиҳад, ки корхона дар бораи коргарони худ ғамхорӣ мекунад ва ба онҳо имкон медиҳад, ки вақт ва маблағро сарфа кунанду манфиатҳои онҳоро таъмин кунанд.

Дар баробари ин нуқтаҳо ҳавасмандгардонии меҳнати коргарон бо назардошти пешравиӣ корманд дар зинаи мансаб, пардохти ҳаққи таҳсил дар курсҳои тақмили ихтисос, ташкили таҷрибаомӯзӣ иборат аст. Ин гуна ҳавасмандкунии маънавӣ махсусан барои мутахассисони навкор ҷолиб аст, зеро онҳо фаълтар ва ҳаракаткунанда мебошанд. Дар баробари ин зарур аст, ки системаи пешбарӣ намудани коркунон равшан бошад. Одам бояд фаҳмад, ки имрӯз маҳз ҷӣ кор кардан лозим аст, то фардо ба мансаби баланд ноил шавад. Маҳз ҳамин аст, ки аксари корхонаҳои кишварҳои хориҷӣ ҳангоми ба кор қабул кардани корманд аз менечерон танҳо ибораи «пешравиӣ мансаб имконпазир аст» шунида мешавад, на пайдарҳамии дақиқи амалҳо.

Аз тарафи дигар имтиёзҳои ғайримоддӣ ба коллектив: додани ҳуқуқ ба чадвали муътадил вобаста ба ҳаҷми кори корхона, пеш аз муҳлат ба нафақа баромадан, додани

рухсатӣ ё рухсатии иловагӣ барои комёбиҳои махсус дар меҳнат, ташкили таътили тобистонаи бачагон ва калонсолон, муҳайё намудани муҳити мусоид дар байни коргарони корхона, рафъи монеаҳои маъмурию статусӣ. Ин шакли ҳавасмандгардонии меҳнат дар ҳақиқат ба фаъолияти молиявӣ иқтисодии корхона таъсири мусбӣ мерасонад, зеро кормандон дар дохили коллектив дастгирӣ ва ҳамдигарфаҳмиро ҳис мекунанд самаранокии чунин кор хеле баландтар аст. Ба ташкили чунин муҳит бештар гузарондани чорабиниҳои корхонавӣ, варзишӣ ва ғайра мусоидат мекунад.

Яке аз усулҳои маъмултарини самаранӣ ҳавасмандгардонии захираҳои меҳнатӣ гузарондани тадқиқоти сотсиологӣ дар корхона мебошад, ки онҳо анкетаҳои қаноатмандии коркунон аз характери кор, дараҷаи музди меҳнат, шаклҳои маънавии ҳавасмандгардонии коллектив мебошанд, ки дар асоси он роҳбарияти болоӣ дар соҳаи ҳавасмандгардонӣ ва ҳавасмандгардонии кормандон қарорҳои дахлдор қабул мекунад, таъин карда мешаванд. Якчанд равишҳои баҳодихии самаранокӣ вучуд доранд, ки дар корхона истифода бурда мешаванд.

Яке аз усулҳои васеъ истифодашаванда ҳавасмандгардонии навоарӣ мебошад. Натиҷаҳои асосӣ аз он иборат аст, ки коргарон барои тақлифҳои ратсионализаторӣ мукофотонида шаванд. Андозаи подош бояд дар ҳуҷҷатҳои махсуси меъёрии корхона, ки масъалаҳои ҳавасмандгардонии инноватсияро танзим мекунанд, муқаррар карда шавад. Корхона метавонад барои муддати муайян маблағи муқарраршудаи музд (масалан, 25 фоизи маблағи умумии пасандоз дар давоми як соли баъди чорӣ намудани навоарӣ) муқаррар кунад ё ба корманд барои навоарӣ дар истеҳсолот мукофоти яквукта ба миқдори як ё якчанд маош диҳад.

Ба ин хотир муайян намудани самаранокии ҳавасмандгардонии захираҳои меҳнатиро дар корхонаҳои нақлиётӣ автомобилӣ метавон бо истифодаи формулаҳои зерин арзёбӣ кард:

$$\text{ЭК}_{\text{рес}} = \text{ЭК}_{\text{ресин}} - \text{ОТ}_{\text{рабин}}, (1)$$

дар ин ҷо: $\text{ЭК}_{\text{рес}}$ - сарфаи натиҷавии захираҳои корхона;

$\text{ЭК}_{\text{ресин}}$ - сарфаи захираҳои корхона дар асоси чорӣ намудани инноватсия;

$\text{ОТ}_{\text{рабин}}$ - маблағи ҳавасмандкунии коргарон барои чорӣ намудани инноватсия.

Бояд қайд намуд, ки ин нишондиҳандаро метавон барои давраҳои гуногун дар корхонаҳои нақлиётӣ автомобилӣ: моҳ, семоҳа, сол, инчунин барои миёнамӯҳлат ва дарозмуддат ҳисоб кард. Ҳамин тариқ, самаранокии дар семоҳаи сеюм аз ҳисоби тарбияи кадрҳо хеле афзудааст. Ин маънои онро дорад, ки корхона барои ҳавасмандгардонии кормандон захираҳоро дуруст ва сари вақт сарф кардааст, ки ин боиси афзоиши натиҷаҳои ниҳии фаъолияти он ва расидан ба ҳадафҳо дар муддати кӯтоҳ гардад.

То ҳол ҳавасмандгардонии захираҳои меҳнатӣ танҳо дар доираи ҳаққи иловагӣ барои ихтироъкорӣ ё тақмили ихтисоси кадрҳо ба манфиати корхона дида мешуд.

Дар як корхона чорӣ намудани системаи бе тарифи музди меҳнатро таҳлил кардан ба мақсад мувофиқ аст, ки мувофиқи он корманд метавонад ба музди меҳнати худ дар тамоми фаъолияти меҳнатиаш дар асоси меъёрҳои гуногуни дарҳуҷҷатҳои меъёрии корхона пешбинишуда таъсир расонад.

Низомии бе тарифи музди меҳнат бо тақсироти ҳамаи коркунони корхона аз рӯи категорияҳо вобаста аст. Дар ҳар як категория меъёрҳои музди меҳнати коргарони категорияҳои гуногун муқаррар нашуда, балки ин имкон медиҳад меҳнати эҷодӣ ва пурсамару муносибати масъулиятнокашон бештар ҳавасманд карда шавад [6].

Роҳи дигари самаранокии ҳавасмандгардонии захираҳои меҳнатӣ бо харидани сахмияҳо кормандон ба баланд бардоштани сифат, рақобатпазирии маҳсулот дар бозор, самаранокии фаъолияти корхона ва ба даст овардани фоидаи зиёд, ки ҳаҷми он манфиатдор мешаванд.

Умуман, ҳавасмандгардонии кормандон яке аз самтҳои душвортарини фаъолияти роҳбарияти олий мебошад, зеро бе кадрҳои босалоҳият ва соҳибхитос, бе модели

самараноки ҳавасмандкунии кормандон, баррасӣ ва арзёбии доимии он, бе фикру мулоҳизаҳои кормандон корхона наметавонад дар рақобат бошад ва барои ноил шудани ҳадафҳои шахсӣ ва умумӣ имконият диҳад.

Дар ин раванд гузаронидани аттестатсияи ҷойҳои корӣ ва такмили ихтисоси коргаронро барои гирифтани донишҳои зарурии касбӣ ҳангоми иҷрои корҳои хидматрасонии нақлиётӣ бо назардошти баҳисобгирии хусусиятҳои истифода ва техникаи воситаҳои нақлиётро дар бар мегирад.

Аз ҳисоби коргарони тайёршуда дар сурати зарурӣ иваз кардани коргарони вайронкунандагони речаи корӣ ба роҳ монда шуда бояд захираи кадрҳо ташкил карда шавад.

Ғайр аз ин, дар соли пешбинишуда ба системаи мукофотдиҳӣ нишондиҳандаҳои нав ба таври илова ҷорӣ карда мешаванд, ки онҳо бевосита ба ҳавасмандгардонии меҳнатӣ ронандагон ва механик-ронандаҳо нигаронида шудаанд.

Барои ба кор андохтани захираҳои ҳавасмандгардонии меҳнатии коргарон тадбирҳои дахлдори ташкилӣ-техникиро кор карда баромадан лозим аст, ки онҳо ба зиёд шудани ҳаҷми фармоишҳо, кам кардани бекористии мошинҳо ва дар натиҷаи ин ба кам шудани хароҷот ва музди иловагӣ аз рӯи шартҳои нав мусоидат мекунанд зарур аст.

Тадбирҳои ташкилӣ асосан ба кам кардани бекористии мошинҳо, ҷорӣ намудани шакли усулҳои прогрессивии ташкили меҳнат нигаронида шудаанд. Тадбирҳои техникӣ дар моҳияти худ аз кор карда баромадани таклифҳо оид ба баланд бардоштани коэффитсенти тайёрии техникаи парки мошинҳо, зиёд кардани коэффитсиенти истифодабарии таркибҳои ҳаракаткунанда, инчунин суръати миёнаи кашондани бор ва сарфаи сузишворӣ иборатанд.

Тадбири навбатии ҳавасмандгардонии меҳнат дар корхонаҳои нақлиётӣ автомобилӣ метавонад кам кардани хароҷоти иваз кардани ҷарҳҳои мошин бошад, ки вобаста ба он метавон аз нав дида баромадани заминаи меъёриро пешниҳод кард. Ин чорабинӣ аз зиёд кардани масофаи стандартии ҷарҳҳо иборат аст, ки дар натиҷа ивазкунӣ на як маротиба дар як сол, балки як маротиба дар ду ё якуним сол гузаронида мешавад.

Инчунин тавассути истифодаи дурусти техникӣ масофаи бештар ба даст оварда шавад: нигоҳ доштани фишори муқаррарии ҳаво, дуруст танзим кардани шасси мошин, сари вақт аз нав ҷойгир кардани ҷарҳҳо, рондани моҳирона ва ғайра.

Нишондиҳандаи муҳими системаи мукофотдиҳӣ низ сарфаи сузишворӣ, рағбанҳои молиданӣ ва сузишворӣ хоҳад шуд.

Дар айни замон музди кори ронандагоне, ки музди кори соатбайъ доранд, аз масофаи километр вобаста набуда, ба автосоатҳои нақлиёт тақсим карда мешавад, зеро арзиши музд аз вақти кори ҳайати ҳаракаткунанда вобаста аст.

Инчунин ба назар гирифтани равишҳои методологии баҳодихии таъсири ҳавасмандгардонӣ ва ҳавасмандкунии меҳнати кормандон ба самаранокии корхонаро муҳим шуморидан зарур аст.

Дар айни замон муносибати ягона ба масоили ҷен кардани самараи фаъолияти меҳнатӣ мавҷуд нест. Мушкилот дар он аст, ки раванди фаъолияти меҳнатии коргарон бо праванди истехсолот ва натиҷаҳои ниҳонии он, рушди иқтисодии корхонаҳо ва ғайра зич алоқаманд аст.

Дар асоси таҳлилҳо мо чунин мафҳуми асосии самаранокии меҳнатро намудем [3,6]:

1. Самаранокии иқтисодии меҳнат, ки бо роҳи муқоиса кардани ғоида ва хароҷот имкон медиҳад, ки натиҷаҳои фаъолияти меҳнатӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ асоснок карда шаванд.

2. Самаранокии ҷамъиятии меҳнат имкони баҳо додан ба моҳияти ҷамъиятии меҳнатро бо ёрии нишондиҳандаҳои миқдори ва сифатӣ ба вуҷуд меорад.

3. Баҳодихӣ аз рӯи натиҷаҳои ниҳой имкон медиҳад, ки натиҷаҳо ва динамикаи фаъолияти меҳнати тамоми корхона ва воҳидҳои он дар асоси нишондиҳандаҳои иқтисодии чамъшуда баҳо дода шавад.

4. Идоракунии ҳосилнокии меҳнат барои ба нақша гирифтани ва таҳлили захираҳои меҳнатӣ аз рӯи меъёри асосӣ- ҳосилнокии меҳнат ва дигар нишондиҳандаҳои ба он алоқаманд замина ба вучуд меоварад.

5. Сифати ҳаёти меҳнат нишондиҳандаи муосири интегралӣ баҳодихии фаъолияти меҳнатӣ мебошад, ки дар асоси маҷмӯи нишондиҳандаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ муайян карда мешавад.

6. Баҳои самаранокии меҳнат имкон медиҳад, ки бо истифода аз нишондиҳандаи интегралӣ ба натиҷаҳои ниҳойи фаъолият дар як давраи муайяни тамоми корхона, инчунин воҳидҳои калони он баҳо дода шавад.

Баҳодихии ҳиссаи меҳнат воситаи асосии чен кардани сахми коллектив ва индивидуалӣ ба натиҷаҳои ниҳойи системаи бе тариф, инчунин аз рӯи шакли чадвалӣ додани музди меҳнати коргарон ва хизматчиён мебошад.

Интихоби концепсияи мушаххас барои арзёбии самаранокии фаъолияти меҳнатӣ дар корхонаҳои нақлиётӣ автомобилӣ аз як қатор омилҳо вобаста аст: амсилаи ҳавасмандкунии меҳнат, система ва шакли музди меҳнат, бахши иқтисодиёт, андозаи корхона, миқёси идоракунӣ, муҳлати банақшагирӣ, системаи ҳисоби хоҷагӣ, шумораи воҳидҳои сохторӣ, шумораи умумии коркунон ва ғайра.

Аз ақидаҳо бар моеяд, ки тарафдорони концепсияи самаранокии иҷтимоии меҳнат самаранокии фаъолияти меҳнатиро бештар аз рӯи ташкили кори кормандон, ҳавасмандии меҳнат, фазои иҷтимоӣ-психологӣ дар коллектив муайян менамоянд, яъне. бештар ба шакли усулҳои кор бо кадрҳо диққат дода мешавад.

Ба сифати меъёри самаранокии кори кормандони корхонаҳои нақлиётӣ автомобилӣ меъёрҳои зеринро пешниҳод кардан зарур аст: музди миёнаи як корманд, ҳиссаи фонди музди меҳнат дар даромад, суръати афзоиши музди меҳнат, сатҳи таҳассуси кормандон ва интизоми меҳнату иҷроиши он, сохтори касбӣ ва ихтисос, таносуби коргарону хизматчиён, таносуби вайронкунандагони интизоми меҳнат, ғоратгарони молу мулк, яхела будани ҳаҷми кори коргарону ронандагон, эътимоднокии кори кадрҳо, сатҳи хароҷоти иловагӣ, рушди иҷтимоӣ, вазъияти иҷтимоӣ-психологӣи коллектив, сифати кори коргарон ва ғайра. Ин нишондиҳандаҳо самарани чамъияти меҳнатро ҳаматарафа инъикос намуда, баъзе аз онҳо мураккабанду танҳо дар асоси тадқиқотҳои сотсиологӣ ба даст оварда мешаванд. Инчунин истифодаи маълумотҳои фавриро тақозо мекунанд.

Методикаи ҳисоб кардани нишондиҳандаҳои муҳимтарини самарани меҳнатро дар асоси ҳисоби музди миёнаи як корманд (сомони/шаҳс) ҳамчун таносуби фонди музди меҳнати давраи пешбинишуда ба шумораи миёнаи кормандон аз рӯи формулаи зерин муайян мекунанд:

$$Смк = \frac{ФОТ}{Нсс}, (2)$$

дар ин ҷо: ФОТ- фонди музди кори коргарон; Нсс- шумораи миёнаи коргарони корхона.

Ба фикри мо, ин барои нақшагирӣ ва баҳисобгирӣ нишондиҳандаи хеле муҳим аст, ки онро бо музди миёнаи меҳнат дар корхона, дар соҳа, ноҳия, корхонаҳои рақобатӣ зарур аст.

Аз тарафи дигар муайян кардани ҳиссаи фонди музди меҳнат дар даромади корхона аҳамияти калон дорад, зеро он имкон медиҳад, ки сатҳи интенсификацияи меҳнат ва ҳиссаи аз ҷиҳати иқтисодӣ асосноки онро дар сохтори хароҷот муайян намоем. Ин нишондиҳанда чунин ҳисоб карда мешавад:

$$Хфм = \left(\frac{ФОТ}{Ду} \right) * 100, (3)$$

дар он ҷо: Ду - даромади умумӣ.

Суръати афзоиши музди меҳнат ҳамчун таносуби музди меҳнат барои давраҳои нақшавӣ ва асосӣ чунин ҳисоб карда мешавад:

$$T_{mm} = (MM_n / MM_b) * 100; \quad T_{mm} = (100+I), \quad (4)$$

дар ин ҷо: MM_n , MM_b - музди миёнаи як корманд дар давраҳои нақшавӣ ва базавӣ мутаносибан,

I - сатҳи таваррум дар соли пешбинишуда.

Дараҷаи интизоми меҳнат нишондиҳандаи муҳимест, ки таносуби шумораи ҳодисаҳои вайрон кардани интизоми меҳнат ва иҷрои онҳоро нисбат ба шумораи миёнаи кормандон тавсиф намуда, чунин ҳисоб карда мешавад:

$$I_m = ((N_{td} + N_{id}) / N_{ss}) * 100, \quad (5)$$

дар ин ҷо: N_{td} , N_{id} - шумораи ҳодисаҳои вайрон кардани интизоми меҳнат ва иҷрои он,

N_{ss} - шумораи миёнаи коргарон.

Коэффитсиенти ҷойивазкунии кадрҳо таносуби шумораи коргарони аз кор озодшуда ба шумораи миёнаи онҳоро тавсиф мекунад, ки чунин муайян карда мешавад:

$$T_k = (N_u / N_{ss}) * 100, \quad (6)$$

дар ин ҷо: N_u - шумораи аз кор хориҷшуда, ба ғайр аз онҳое, ки бо сабабҳои узрнок аз кор озод карда шудаанд;

N_{ss} – миқдори миёнаи коргарон.

Аз тадқиқи коэффитсиенти ҷойивазкунии коргарон дар корхонаҳои нақлиётӣ муайян карда шуд, ки он дар сарҳадҳои зерин тағйир меёбад [5,6]:

то 10 фоиз - дараҷаи пасти ҷойивазкунии аз устувории кадрҳо, самарабахшии идоракунии кадрҳо, каноатмандии коркунон, вазъияти корхона, муҳити мусоид дар коллектив шаҳодат медиҳад;

10-20 фоиз - сатҳи муқаррарӣ, ки барои корхонаҳои инноватсионӣ хос аст;

20-30 фоиз - сатҳи ҳадди имкони гардиш, ки бо паст шудани ҳосилнокии меҳнат, афзоиши хароҷоти таъминоти кормандон ва мутобикшавии кормандони нав мушоҳида мешавад;

30-50 фоиз - вазъияти ташвишвар барои корхона, ноустувории кормандону истехсолоту рақобатпазирии корхонаро дар бозор коҳиш медиҳад;

Зиёда аз 50 фоиз - дараҷаи бӯҳронӣ, аз бесамар будани кор бо кадрҳо, фазои бад дар коллектив, зарурати аз нав ташкил кардан ё бастании корхона шаҳодат медиҳад.

Ҳамин тариқ, фаъолияти корхона, ки ба паст кардани сатҳи ҷо ба ҷо гузориҳои кадрҳо нигаронида шудааст, ба маҳсулнокии, баланд бардоштани сифат ва самаранокии корхона, рақобатпазирӣ таъсири бевосита мерасонад. Бинобар ин, унсури муҳими ҳалли ин масъала аз системаи ҳавасмандгардонии меҳнат дар корхона мебошад.

Бояд қайд намуд, ки талаф шудани вақти кор аз кам шудани фонди меъёрии вақти кори корхона шаҳодат медиҳад ва ба натиҷаҳои ниҳоии истехсолот таъсири манфӣ мерасонад. Ин нишондиҳанда чунин ҳисоб карда мешавад:

$$T_{tala} = (T_{bemor} + T_{bekor} + T_{bo\ digar\ sabab}) / N_{ss}, \quad (7)$$

дар ин ҷо: T_{bemor} - аз сабаби беморӣ талаф шудани вақти корӣ,

T_{bekor} - талафоти вақт аз сабаби бекористии маҷбурии ташкилот,

$T_{bo\ digar\ sabab}$ - аз сабаби руҳсатӣ, ба кор наомадан ва ғайра талаф ёфтани вақти корӣ.

Бояд қайд намуд, ки муҳити хуби иҷтимоӣ психологӣ нишондиҳандаи хеле муҳими самаравӣ меҳнат буда, дар асоси тадқиқоти конкретии сотсиологӣ муайян карда мешавад, вале нишондиҳандаи нақшавӣ ва ҳисоботии кори корхона намебошад.

Аз тарафи дигар фаъолияти корхонаҳои нақлиётӣ автомобилӣ имокният дод, ки як хел будани ҳаҷми кори коргаронро ҳамчун нишондиҳандаи баҳодихии фаъолияти самарабахши меҳнатӣ ҳисоб намудан зарур аст. Таносуби талафи вақти корӣ ва изофабории коргаронро дар ҳаҷми умумии шиддатнокии меҳнат чунин ҳисоб кардан зарур аст:

$$K_r = 1 - (T_{tala\ fi\ vk} + T_{iz}) / T_{xm}, \quad (7)$$

Дар ин ҷо, $T_{tala\ fi\ vk}$ - талафи вақти корӣ,

Тиз - изофабории коргарон (кор зиёда аз 8 соатаи рӯзи корӣ),
Тхм -ҳосилнокии умумии меҳнатӣ коргарон.

Ба хулосае омадан мумкин аст, ки донишони усулҳои ҳисобкунии нишондиҳандаҳои иҷтимоии самаранокии меҳнат имкон медиҳад, ки банақшагирии фаврӣ ва баҳисобгирии ин нишондиҳандаҳо имконият диҳад, ки динамикаи рушд ва ҳамчун меъёри самаранокии қувваи кори корхона муайян карда шаванд. Аммо дар ин раванд масоили таъхирнопазир аст, мавҷуд будани фарқият дар байни потенциали корманд ва дараҷаи истифодаи он аз ҷониби корхона ҳанӯз вучуд дорад.

Асосан таҳлили системаи ҳавасмандкунӣ бо мақсади муайян кардани робитаи он бо натиҷаҳои фаъолияти корхона гузаронида мешавад. Дар ин раванд истифодаи ду усули ҳавасмандкунӣ: моддӣ ва ғайримоддӣ зарур аст. Музди меҳнат асоси ҳавасмандгардонии моддии кормандон асосӣ ҳисоб шуда интиҳоби он барои ҳар як корхона қадами муҳим мебошад. Ҳавасмандии маънавӣ ё эътиборӣ бошад аломатҳои эътирофи иҷтимоӣ буда самаранокии идоракунии кадрҳо зиёд мекунад.

Дар хулоса бояд қайд намуд, ки бо истифода аз усулҳои дар боло овардашуда, ҳавасмандкунӣ дар корхонаҳои нақлиётӣ автомобилӣ баҳо дода мешавад. Ба ақидаи мо зарурати такмил додани системаи ҳавасмандкунӣ дар асоси таҳлил ҳосилнокии меҳнат ва ҷойивазкунии кадрҳо ҳамчун унсури муҳими баланд бардоштани кори корхонаҳои нақлиётӣ автомобилӣ дар Тоҷикистон мегардад.

АДАБИЁТ

1. Кадыров Д.Б. Региональные особенности функционирования рынка труда в Республике Таджикистан / Д.Б. Кадыров // Таджикистан и современный мир. –2015. –№4(47). – С. 69-76.
2. Раджабов Р.К., Мухиддинова Дж.З. Теоретические основы исследования занятости населения в условиях переходной экономики / Р.К. Раджабов, Дж.З. Мухиддинова // Вестник университета. –Душанбе: РТСУ, 2013. –№3(42). – С.67-72.
3. Холов З.А., Раджабов Р.К. Теоретико-методические основы системы оплаты труда и стимулирования работников предприятий//Таджикистан и современный мир: актуальные проблемы развития инновационной экономики//Сборник материалов IX-ой международной научно-практической конференции. – Душанбе: ТГУК, 2021. – 348с.- С.258-266.
4. Шокаримов Ю. Реформа заработной платы при переходе у рыночной экономики в Республике Таджикистан: монография. – Душанбе: «Адиб» 2012. – 256 с.
5. Шокаримов Ю. Реформа заработной платы при переходе у рыночной экономики в Республике Таджикистан: монография. – Душанбе: «Адиб» 2012. – 256 с.
6. Экономика труда: (социально-трудовые отношения): под ред. Н.А. Волгина, Ю.Г. Одегова. - М.: Изд-во «Экзамен». 2003.-451 с.

Машокиров Дж.Н.

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВО БЫТОВЫХ УСЛУГ: НАПРАВЛЕНИЕ И ФАКТОРЫ, ЕГО ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ В РАКУРСЕ ИНТЕНСИВНОГО НАКОПЛЕНИЯ

В рамках данной статьи делается попытка показать логическая взаимосвязь и закономерность формирования процесса и фонда накопления в ракурсе всеобщность законов производства, распределение и единство процессов производства, накопление и инвестиции, используемые на расширение, обновление, совершенствование и повышение эффективности капитала, и качество бытовых услуг в условиях перехода Республики Таджикистан от экстенсивного к интенсивному пути развития.

Ключевые слова: накопление, процесс и фонд накопления, производственное накопление, инвестиция, сбережение, доход, производство, распределение, обращение, капитал, благо, услуги, бытовые услуги.

Машокиров Ч.Н.

БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ ХИЗМАТРАСОНИИ МАИШӢ: САМТ ВА ОМИЛӢОИ МУАЙЯНКУНАНДАИ ОН АЗ ЛИӢОЗИ АНДӢХТИ ТАШДИДӢ (ИНТЕНСИВӢ)

Дар доираи мақолаи мазкур дар шакли ахчам равобит ва қонунияти ташаққули раванд ва фонди андӯхт, аз меҳвари умумияти қонунҳои ташаққули ҳавзаи тавлид, тақсим, муомилот; ваҳдати раванди тавлид, андӯхт ва сармоягузорӣ, ки бо мақсади инкишофу навсозӣ, тақмилу баланд бардоштани самаранокии сармоя ва сифати хизматрасониҳои маишӣ дар шароити гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон аз шакли афзалиятан экстенсивӣ (мунбасит) ба шакли интенсивӣ (ташдид) нигаронида шудааст баррасӣ гардидааст.

Мафҳумҳои калидӣ: андӯхт, раванд ва фонди андӯхт, андӯхти истехсолӣ, сармоягузорӣ, пасандоз, даромад, тавлид, тақсим, муомилот, сармоя, неъмат, ҳадамот, хизматрасониҳои маишӣ.

Mashokirov J.N.

IMPROVING THE QUALITY OF DOMESTIC SERVICES: DIRECTION AND THEIR FACTORS DETERMINING IN THE CASE OF INTENSIVE ACCUMULATION

In this article, an attempt is made to show the logical relationship and pattern of formation of the process and the accumulation fund in terms of the universality of the laws of production, distribution and unity of production processes, accumulation and investments used to expand, update, improve and improve the efficiency of capital and the quality of personal services in a transition of the Republic Tajikistan from extensive to intensive development path.

Keywords: accumulation, process and accumulation fund, production accumulation, investment, savings, income, production, distribution, circulation, capital, benefit, services, personal services.

Результаты научных исследований последних лет показывают на важность и значения реализации программы устойчивого экономического роста в условиях перехода от экстенсивной к интенсивной форме развития экономики Республики Таджикистана на

основе обеспечения непрерывного роста и эффективности сбережение, инвестиции и факторов их определяющие.

Исследование накопление (сбережение, инвестиция...) позволяет сделать вывод о том, что это понятие включает в себе две противоположности, которые присущи процессу воспроизводства вообще.

Во-первых, накопления как единый деятельный трудовой процесс возможно только в условиях всеобщности производства и таковой генерирует социально-экономическую форму, характеризует сущность.

Во-вторых, накопление как материализованный (абстрактный, конкретный) труд, воплощенный в различных благах и имеющий стоимостное выражение являет собой форму. Сущность и форма накопления не совпадают, потому оно является предметом постоянной дискуссий.

Следовательно, предпосылка процесса накопления заложена в самом процессе производства. Накопление в процессе производства представляется как часть факторного дохода, целенаправленно используемого на производительное потребление новых факторов производства и создания на их основе нового продукта. В таком случае накопление как процесс использования средств производства и предметов потребления, фактически сводится к дополнительным затратам труда сверх того уровня, который необходимым для простого воспроизводства.

Доказано, что расширение производства возможно только при существовании определенных условий – дополнительных средств производства (капитала), дополнительной рабочей силы (труда) и дополнительного фонда жизненных средств. На каком бы уровне не осуществлялся процесс накопления (домашнее хозяйство, бизнес, государство), важным его условием всегда остается – соединение факторов производства (капитал, труд, земля, предпринимательская деятельность...) и на этой основе создание факторного дохода (чистый доход, прибыль, процент, дивиденд, рента...) с последующим его использованием на расширение производства (восстановление, обновление, реконструкция, модернизация, изобретение и т.д.).

Практика хозяйствования показывает, что накопление выступает в различных формах: производственных, непроизводственных, производственных и непроизводственных ресурсов, номинальных (номинальных), реальных (реальных), централизованных и децентрализованных, индивидуальных, общественных и т. д.

Под производственным фондом понимается часть доходов хозяйствующих субъектов (фермерских хозяйств, предприятий, государства), которая используется в виде инвестиций в целях увеличения основных и оборотных фондов. Финансирование из прибыли предприятия, фонда потребления, банковского кредита используется для модернизации, внедрения инноваций, переоборудования, нового строительства или самостоятельного расширения предприятия (завод, участок...), автоматизации и компьютеризации и т.д.

В реализации этой цели роль и статус нормы производственного накопления (норма накопления). Обычно по принятым в современном мире правилам доля сберегательного фонда в национальном доходе составляет 25-30 процентов. В условиях макроэкономической сбалансированности или экстенсивного саморазвития экономики она может быть выше, а в неравновесных ситуациях (экономические кризисы, войны...) или само преобладания интенсивных факторов.

В современной экономической литературе нет единой теории накопления, его сущности и состава. При накоплении: процесс перепроизводства по отношению к потреблению; наличие избыточных ресурсов средств производства по сравнению с товарами народного потребления; процесс увеличения производительных сил в виде избыточного производства капитала над трудом; производство и использование прибавочной продукции в целях формирования производственных фондов (основных и

приводных); понимается строительство новых предприятий, техническое перевооружение, инновации и т.д. [2].

Классическая политическая экономия различает накопление в I и II подразделениях общественного производства и делит фонд накопления, соответственно на фонд накопления I и фонд накопления II подразделения.

Известно, что средства производства (основной капитал) в I подразделении общественного производства используется для расширения как I, так и II подразделения общественного производства; во II подразделении производства предметы потребления, которые предназначены для удовлетворения потребностей, дополнительно вовлекаемых в производство рабочих как I, так и во II подразделениях.

Созданный фонд накопления в процессе общественного воспроизводства может быть представлен как часть единого целого, созданного в обеих подразделениях и являющихся основой развития как I, так и II подразделений. Фонд накопления, образующийся в рамках этих двух подразделений, представляет собой фонд производственного накопления.

Фонд производственного накопления (производственные инвестиции т. е. инвестиции направляемые на производственные нужды): по стоимости – это часть дохода населения, домашнее хозяйство, фирмы (бизнес) и дохода государства в форме инвестиций (капитальных вложений), а также кредитные ресурсы экономических субъектов, обеспечивающие прирост основного и оборотного капитала; в натурально – вещественной форме – это прирост основного и оборотного капитала, а также части запасов, ресурсы и резервов, предназначенных для непрерывного развития отраслей материального производства. Фонд производственного накопления (инвестиционный фонд) в данном случае представляет собой единство потребительской стоимости и стоимости (ценности). Каждый элемент, входящий в данный фонд, представляет собой разнообразную материально-вещественную структуру. Потребительная стоимость фонда производственного накопления представляет собой совокупную потребительную стоимость производственных фондов (капитала), сформировавшуюся на качественно и количественно взаимосвязанных единичных потребительных стоимостей. Потребительная стоимость фонда производственного накопления является объектом производственных отношений.

В экономической науке принято также различать экстенсивное и интенсивное накопление (производственное и непроизводственное). Его методологические основы разработаны классиками политической экономии (А.Смит, Д.Рикардо, К.Маркс) в связи с анализом капиталистического расширенного воспроизводства [5].

Экстенсивное и интенсивное производственное накопление (инвестирование) присущи всем экономическим периодам и этапам экономического развития страны. Они определяют уровень и характер типов расширенного воспроизводства, а соответственно и степень экономического развития и реализации целей, стоящих перед страной на том или ином этапе.

Соотношение между экстенсивным и интенсивным накоплением динамично. Смена приоритетов, предопределяющих данное соотношение, является закономерностью расширенного воспроизводства и вытекает из необходимости решения основного противоречия экономики и реализации основной цели общества.

Интенсификация производственного накопления (инвестирование) характеризуется ростом органического строения производства с одновременным повышением производительности труда и эффективности производства. Оно сопровождается качественными изменениями – ростом продуктивности основного капитала, т.е. улучшение параметров средств производства и максимальным потреблением их полезности, совершенствованием организации труда, улучшением качества продукции.

В практике хозяйствования для анализа и оценки интенсификации применяется большое число показателей:

- прибыль предприятия, ее размер и норма распределения согласно принятым правилам и законам;
- общий доход предприятия, уровень рентабельности, эффективности, трудоемкости и т.д.;
- размер фонда потребления (амортизации) и его ставка. В частности, использование политики ускорения темпов потребления и дальнейшего использования его временно свободных средств в целях получения новой техники и технологий, обновления, инноваций и т.д.;
- объем и уровень инвестиций предприятий и компаний, привлечение внешнего капитала, особенно кредитных инструментов, помощь и поддержка вышестоящих и государственных организаций;
- размер и норма сбережений рабочих и служащих, в виде покупки акций, облигаций (займов), ценных бумаг, дивидендов и т.п.

Важное значение при этом имеет фактор времени: сокращение сроков реализации социально-экономических и стратегических задач; сроки обновления выпускаемой продукции или основных производственных фондов (капиталы); сроки строительства, реконструкции и модернизации объектов; сроки окупаемости инвестиций; длительность технологической операции или производственного цикла; скорость оборота; оборотных средств (капитала); режимный фонд времени работы оборудования и производственных площадей; удельный расход и коэффициенты использования сырья, материалов, топлива, энергии на единицу продукции и т.д.

Интенсификация производства (накопления, инвестиция) как конечный и суммарный результат национальной экономики характеризуется не единичными, а комплексами обобщающими макроэкономическими показателями эффективности: уровнем и темпами роста фондоотдачи; снижением материалоемкости, металлоемкости и энергоемкости национального дохода; уровнем сэкономленных ресурсов, сырья, материалов, энергии; числом высвобождения работников и т.д.

Одной из особенностей интенсивного производственного накопления (производственной инвестиции) в условиях рыночной экономики является его взаимосвязи с фонд ёмкой и фонд сберегающей формами преимущественно интенсивного типа расширенного воспроизводства.

Фонд емкий тип расширенного воспроизводства тесно переплетается с элементами экстенсивного накопления. В условиях последнего происходят широкие преобразования в создании материально-технической базы производства: осуществление структурных сдвигов в экономике; развитие новых прогрессивных отраслей; освоение новых районов и регионов; оптимальное размещение производительных сил; создание новых экономических зон; капитальных вложений (инвестиций) в природно-охранные мероприятия, на улучшение условий труда, компенсацию выбывших природных ресурсов; увеличение новых инвестиций в отрасли производственной инфраструктуры.

Фонд сберегающий тип интенсивного развития экономики выражает отношения по поводу повышения эффективности общественного производства, базирующегося на определенном уровне развития научно-технической революций и возрастающими возможностями научно-технической инноваций в условиях глобализации экономики, развитие информационных технологии, усиление миграционных процессов в мире и т.д.

Если фонд ёмкая форма интенсификации может осуществляться в определенный период, на основе одновременного сочетания экстенсивного и интенсивного накопления (когда внедряются основные фонды, строятся новые предприятия, превосходящие по мощности прежних), то фонд сберегающая форма осуществляется только на основе преимущественно интенсивного накопления (сбережение, инноваций).

Одной из отличительных черт производственного накопления (инновации) в условиях Республики Таджикистан является сочетание в нем экстенсивного и интенсивного типов развития производства, с преобладанием преимущественно экстенсивного пути развития.

Преимущественно экстенсивный тип развития экономики республики предопределен особенностями перехода его к социализму, минуя капитализм, выравниванием экономического и социального развития, низким уровнем развития экономики за годы строительства социализма, природными, историческими, социально-экономическими условиями и демографическими особенностями, а в последние годы особенностями перехода к рыночной экономике.

Практика хозяйствования и расчеты ученых показывают, что доля экстенсивных факторов экономического роста в экономике республики до сих пор остается высоким. В течение долгих лет от 1/3 до 2/3 прироста внутреннего валового продукта и национального дохода республики получены посредством вовлечения в общественное производство новых материальных ресурсов и дополнительной рабочей силы. На это повлияло не только наличие трудовых ресурсов и необходимость их вовлечения в общественное производство, но и весьма низкий уровень производительности труда, темпы которого в республике и в настоящее время не отвечает возросшим требованиям перевода экономики на преимущественно интенсивный путь развития.

Важно отметить, что для перехода к преимущественно интенсивному типу развития в республике имеются объективные возможности. В сельскохозяйственной практике с учетом благоприятных природных и экологических условий существенный эффект специализации оценивается как важные мероприятия: развитие агропромышленного комплекса для продовольственного обеспечения; существующие ресурсы промышленного развития гидроэнергетики, которые могут заложить основу для роста сельскохозяйственного сектора; наличие внутренних ресурсов для обеспечения производства энергоёмкой продукции, особенно химической промышленности, цветной металлургии, а также традиционных отраслей легкой и пищевой промышленности.

В современной экономической литературе по анализу и разработке способов и средств разработки методологии оценки качества услуг это представляется очень заметным. Однако до сих пор в целом в качестве единой методики оценки качества услуг для различных отраслей экономики на уровне предприятия, народно-хозяйственного уровня в мире не придумали цели обеспечения единого представления [6].

Следует отметить, что в 2020 году наблюдался значимый рост экономики, объём доходов населения РТ был следующим: заработная плата – 41,2%, пенсии, пособия и пособия - 7,5 %, компенсации - 0,7 %, доходы от продажи недвижимого имущества - 0,3 %, доходы от личных подсобных хозяйств - 7,1 % и другие денежные доходы - 39,3 %. Именно такое обеспечение развития позволяет закрепить большое количество рабочей силы в сфере услуг. Наши наблюдения показали, что в городе Душанбе большая доля занятости населения приходится на сферу услуг [3]:

- системы образования;
- медицинского обслуживания;
- услугах связи;
- сфере туризма и рекреация;
- бытовых услуг;
- услуг правового характера и банковского обслуживания;
- сфере культуры;
- жилищно – коммунального хозяйства;
- физической культуры и спорта.

Исследованием выявлено заметный рост объема оказываемых услуг по республике. Рост общего объема бытовых услуг за 2010-2017 годы приведены в таблице.

По данным Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан на 1 октября 2020 в городе Душанбе проживало население численностью 948,8 тыс. человек. Данные численности населения рассчитана с учетом данных переписи населения и жилищного фонда за 2020 года по состоянию на 1.01.2021 г. и на 1.01.2022 года [7].

При определении объема потребностей в услугах парикмахерских исходят из численности населения по полу и возрасту. На основе принятых положений норма ежедневного обслуживания на одном парикмахерском считается 40-50 человек, а месячная норма составляет около 1400-1500 человек. Учитывая численность малолетних 154 тыс. человек и свыше 80 летних около 14тыс. человек можно установит, что этими видами услуги имеют потребности 663,6 тыс. человек. При нормативе 3700 чел. на одного парикмахерского и салонов красоты (для женщин) городу Душанбе потребности около 180 предприятий. Фактические данные показывают, что за последние годы в город Душанбе наблюдается тенденция сокращения числа организаций парикмахерских услуг с одновременным увеличением роста парикмахеров и салонов красоты, работающих по индивидуальной деятельности на основе патента.

За последние 2013-2018 годы в городе Душанбе происходит заметный рост числа парикмахеров и салонов красоты, работающих по индивидуальной деятельности на основе патента. Наряду с этим можно увидеть чрезмерно более высокий рост работающих по патенту. На наш взгляд, данная тенденция связано с тем, что индивидуальной деятельности на основе патента насколько выгоднее частным функционерам. Кроме этого общие расходы и налоговые сборы при совместной организации работы несколько выше чем при работе по индивидуальным патентам. Данное обстоятельство можно увидеть на основе проводимой диаграммы:

Следует заметить, что организация работы парикмахерских услуг по договорам имеют определенные хлопоты и связаны с дополнительными затратами, а с помощью патентов индивидуальных намного упрощены. В 2018 году (на 01.01.2018 г.) число патентов достигло 1725 человека, а что по сравнению с 2013 годом в 4,2 раза больше.

В сфере платный услуг населению города Душанбе доля госпредприятий в 2017 году составляло всего 690,2 млн. сомони, доля частных предприятий составило 4017,5 млн. сомони [1].

За последние десять лет в Таджикистане значительно увеличился показатель объема платных услуг населению. Также доля платных услуг населению по охвату на душу населения города Душанбе выше, чем в других регионах Республики Таджикистан, то есть за последний год она увеличилась на 10,1 процента. В Республике Таджикистан объем платных услуг за пять месяцев 2022 года составил более 7,1 млрд сомони (670,9 млн долларов США). Этот показатель на 10,1% выше, чем в предыдущем 2021 году. Так, уровень обслуживания населения в Душанбе в 4,6 раза выше, чем в среднем по стране. Следует отметить, что объем платных услуг в стране за последние два года составляет 10,3 миллиарда сомони.

Если количество частных предпринимателей и юридических лиц работающих в городе в 2010 году достигало 23569 человек, из них внебюджетные юридические лица 4243 и частные предприниматели 19326 человек, то в 2014 году этот показатель достиг 36382 человек, из них 7893 человека юридические лица и 28489 человек частные предприниматели.

В городе Душанбе платные услуги на души населения в 2017 году составило 5662,2 сомони, а в 2005 году 487,6 сомони, а в 2010 году было 3462,3 сомони [4].

Таблица 1

Численность предпринимателей, работающих по патенту 35 по году составляло

	2013	2014	2015	2016	2017	01.10.2018
г. Душанбе	431	765	1041	1387	1665	1725
Согдийская область	325	627	926	1410	1656	1786
Хатлонская область	184	431	642	832	1006	1125
ГБАО	12	16	23	30	38	48
РРП	159	283	487	650	761	862
Республики Таджикистан	1111	2122	3119	4309	5126	5546

Данные таблицы наглядно показывают, что в 2013-2018 годы количество частных предприятий в города Душанбе и других регионов Республики Таджикистан быстро возросло, по сравнению с количеством государственных предприятий в сфере оказания услуг.

Вне зависимости от различных форм собственности и форм хозяйствования орган государственной власти должен проводить конкретные мероприятия, чтобы организовать необходимые мероприятия по обеспечению качества услуг. Таким образом, мы предположили, что для обеспечения культуры обслуживания населения необходимо увеличить количество таких центров и оснастить их современным оборудованием. Также время от времени он обеспечивал повышение квалификации сотрудников салонов красоты и парикмахерских с учетом действующих стандартов государства.

Таким образом, очень заметно увеличение число работающих парикмахеров по индивидуальной деятельности на основе патента, что в свою очередь может повлиять на уровень качество сервиса. Решение данной задачи, на наш взгляд, лежит в усилении требований со стороны контролирующих органов. Аналогичное положение наблюдается и в других направлениях бытового и общего обслуживания населения Республики Таджикистан.

**Численность предпринимателей
(парикмахеров и салонов красоты) по регионам РТ**

	2013	2014	2015	2016	2017	01.10.2018
г. Душанбе	209	75	46	30	22	23
Согдийская область	112	88	32	25	17	16
Хатлонская область	101	57	25	18	17	14
ГБАО	2	2	2	1	1	1
РРП	102	25	15	13	12	13
Республики Таджикистан	526	247	120	87	69	67

Следует отметить, что в современных условиях при оказании услуг населению, парикмахерские и салоны красоты должны уделять особое внимание следующим особенностям:

- классификация по уровню цен;
- классификация по уровню оказания услуг;
- классификация по конкретной целевой аудитории;
- классификация по местонахождению;
- классификация по форме и типу собственности;
- классификация по количеству работников.

Таким образом, все имеющиеся проблемы с предлагаемой методикой дадут преимущество в рациональном результате проведения процесса обследования населения. Получение конкретной информации позволяет кардинально изменить предоставление услуг в зависимости от региона. Больше возможностей использования технологий при проведении опроса должны увеличить современные подходы, включающие оценку качества услуг населению с учетом восприятия респондента. Конечно, эти инновации и изобретения невозможны без дополнительных капиталовложений и прямых инвестиций. В связи с этим вопросы опроса должны включать объективные параметры, широко характеризующие уровень качества обслуживания населения в любом регионе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агентства по стандартизации, метрологии, сертификации и торговой инспекции при Правительстве Республики Таджикистан: [сайт]. — URL: <http://standard.tj> (дата обращения: 16.01.2022).
2. Варданян Давид, Варданян Мгер Концептуальная рамка финансирования инвестиций, необходимых для повышения уровня экономической сложности, при помощи внутренних сбережений // Вестник Армянского государственного экономического университета. 2022. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnaya-ramka-finansirovaniya-investitsiy-neobhodimyh-dlya-povysheniya-urovnya-ekonomicheskoy-slozhnosti-pri-pomoschi> (дата обращения: 13.12.2022).
3. Машокиров Д. Н. Повышение качества бытовых услуг в условиях рыночной экономики: Монография / Д. Н. Машокиров. – Душанбе: «Ирфон», 2021 - 180 с.
4. Машокиров, Ч. Н. Нақши стандартонӣ дар рушди иқтисодиёти Миллӣ ва омили рақобатпазирии хизматрасониҳо ба аҳоли / Ч. Н. Машокиров // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2018. – № 1(22). – Р. 64-71. – EDN IUMEEE.

5. Останин Владимир Анатольевич Методологические проблемы оценки эффективности антикризисной экономической политики // Таможенная политика России на Дальнем Востоке. 2022. №1 (98). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodologicheskie-problemy-otse-nki-effektivnosti-antikrizisnoy-ekonomicheskoy-politiki> (дата обращения: 06.12.2022).
6. Султонов, З. С. Цифровая трансформация экономики в условиях инфраструктурного обеспечения предпринимательства / З. С. Султонов, М. М. Мариншоев, С. С. Амонов // Таджикистан и современный мир. – 2021. – № 4(76). – С. 152-160. – EDN XLKEMP.
7. Тоҷикистон 30 –соли истиқлолияти давлатӣ. Маҷмӯи оморӣ// Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 2021. Саҳ -200.

УДК: 339.137.22

Кодиров Ф.А.

УПРАВЛЕНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬЮ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ: ВОПРОСЫ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ

В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты формирования системы управления конкурентоспособностью промышленных предприятий. Подчеркнуто, что усиление конкуренции, а также изменение внешней среды обуславливают необходимость формирования системы управления конкурентоспособностью промышленных предприятий. Доказано, что проблемы управления конкурентоспособностью промышленного предприятия в современных условиях требуют разработки и внедрения принципиально новых методов управления. В статье обоснована необходимость применения инкрементального подхода к управлению конкурентоспособностью промышленных предприятий, аутсорсинга, а также ряд других подходов, актуальных для современных промышленных предприятий Республики Таджикистан.

Ключевые слова: промышленное предприятие, конкурентоспособность, инкрементальный подход, аутсорсинг, подходы к управлению конкурентоспособностью, проблемы управления конкурентоспособностью.

Кодиров Ф.А.

ИДОРАКУНИИ РАҚОБАТПАЗИРИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ: МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЯ

Дар мақола ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии ташаккули системаи идоракунии рақобатпазирии корхонаҳои саноатӣ баррасӣ дида баромада шудааст. Таъкид шудааст, ки тақвияти рақобат ва инчунин тағйироти муҳити беруна ташаккули системаи идоракунии рақобатпазирии корхонаҳои саноатиро тақозо мекунад. Исбот шудааст, ки мушкилоти идоракунии рақобатпазирии корхонаҳои саноатӣ дар шароити муосир таҳия ва татбиқи усулҳои комилан нави идоракунии тақозо мекунад. Дар мақола зарурати татбиқи равиши афзояндаи идоракунии рақобатпазирии корхонаҳои саноатӣ, аутсорсинг, инчунин як қатор равишҳои дигаре, ки барои корхонаҳои саноатии муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон мувофиқанд, асоснок карда шудааст.

Калидвожаҳо: корхонаи саноатӣ, рақобатпазирӣ, равиши афзоянда, аутсорсинг, равишҳои идоракунии рақобатпазирӣ, мушкилоти идоракунии рақобатпазирӣ.

Kodirov F.A.

**MANAGEMENT OF THE COMPETITIVENESS OF INDUSTRIAL ENTERPRISES:
THEORY AND PRACTICE ISSUES**

The article discusses the theoretical and practical aspects of the formation of a system for managing the competitiveness of industrial enterprises. It is emphasized that increased competition, as well as changes in the external environment, necessitate the formation of a system for managing the competitiveness of industrial enterprises. It is proved that the problems of managing the competitiveness of an industrial enterprise in modern conditions require the development and implementation of fundamentally new management methods. The article substantiates the need to apply an incremental approach to managing the competitiveness of industrial enterprises, outsourcing, as well as a number of other approaches that are relevant for modern industrial enterprises of the Republic of Tajikistan.

Key words: industrial enterprise, competitiveness, incremental approach, outsourcing, approaches to competitiveness management, problems of competitiveness management.

Одним из ключевых задач Программа среднесрочного развития Республики Таджикистан на 2021–2025 годы является повышение конкурентоспособности национальной экономики. Необходимость повышения конкурентоспособности неоднократно было также затронуто Лидером Нации, Президентом Республики Таджикистан, уважаемым Эмомали Рахмоном. Президентом страны, в частности, было отмечено, что повышение конкурентоспособности национальной экономики станет основой стабильного развития в ближайшие семь лет, а усиление торговой конкуренции требует от нас повышения конкурентоспособности отечественной продукции. Данные задачи и вызовы мирового рынка подчеркивают актуальность исследования проблем формирования системы управления конкурентоспособностью промышленных предприятий, а также обоснования перспективных направлений достижения конкурентных преимуществ и повышения конкурентоспособности промышленных предприятий Республики Таджикистан.

Реализация политики ускоренной индустриализации согласно государственным программам направлена на создание развитой и конкурентоспособной национальной промышленности, в частности на основе производства импортозамещающей конкурентоспособной и экспортной продукции. Но, как показывает тенденции последних лет, влияние внешних факторов, особенно пандемии COVID-19, негативно повлияли на основные процессы в национальной экономике, в частности на конкурентоспособность и привлекательность национальной промышленности Республики Таджикистан. Наряду с этим, недостаточная конкурентоспособность обрабатывающей промышленности остается главным вопросом ускоренной индустриализации национальной экономики. В связи с этим, формирование новой системы управления конкурентоспособностью промышленных предприятий позволяет решить фундаментальные задачи по повышению конкурентоспособности отечественной промышленности в частности и национальной экономики в целом.

Современный мир характеризуется естественным повышением уровня нестабильности и неопределенности, которые обусловлены региональными конфликтами, стационарными и торговыми противостояниями. В данном контексте повышение конкурентоспособности отечественных предприятий, требует создание эффективной системы управления конкурентоспособностью. Формирование новой системы управления конкурентоспособностью промышленных предприятий позволяет создать эффективную систему производства конкурентоспособной продукции на основе использования

различных подходов, основанных на применение цифровых технологий, принципов зеленой экономики, а также подготовки профессиональных кадров.

Анализ литературы позволяет отметить [3;6], что система управления конкурентоспособностью промышленных предприятий сложное и многогранное понятие, при исследовании которой применяются различные подходы. Использование различных подходов к исследованию сущности и природы данной категории позволяет систематизировать ее на основе функциональных признаков, мер, рычагов и способов воздействия на объект и процесс управления.

Н.А. Плешкова, О.В. Соколова [4] рассматривая основные проблемы управления конкурентоспособностью промышленных предприятий отдельно подчеркивают необходимость разработки конкурентной стратегии, который выступает основой для формирования эффективной системы управления конкурентоспособностью. В своем исследовании ими определены ряд проблем, которые признаются пробелами в системе управления конкурентоспособностью промышленных предприятий. Эти проблемы также актуальны для промышленных предприятий Республики Таджикистан с учетом реализации политики ускоренной индустриализации и необходимости повышения конкурентоспособности национальной экономики. Авторы к актуальным проблемам отнесены отставание от зарубежных компаний по уровню и темпам роста производительности труда, низкая динамика технологических инноваций, недостаточной развитие инфраструктуры, кадровые проблемы, низкая эффективность финансовой сферы, а также недостаточной эффективности методов государственного управления.

Вышеприведенные моменты свидетельствуют о том, что на пути построения эффективной системы управления конкурентоспособностью промышленных предприятий встречаются многочисленные нерешенные проблемы, которые усугубляются общей несостоятельностью бизнес-среды и открытостью национального рынка. Являясь членом Всемирной торговой организации Республика Таджикистан обязан выполнить системные требования данной организации в связи с чем колоссальный объем дешёвых и некачественных промышленных товаров давят на отечественных производителей промышленной продукции. Являясь конкурентоспособной по ценовому критерию импортные товары притесняют отечественную продукцию на внутреннем рынке, особенно продукцию легкой и текстильной промышленности.

Вопросы конкурентоспособности промышленных предприятий относится к числу малоизученных направлений отечественной экономической науки. Обзор показывает, что в отдельных статьях отечественных авторов затронуты в основном концептуальные моменты управления конкурентоспособностью промышленных предприятий. Исследуя вопросы конкуренции и конкурентоспособности в предпринимательской деятельности Рауфи А. [5] рассматривает конкуренцию как соревнование, а конкурентоспособность как процесс производства и продвижения продукции, который отличается от конкурентов своей уникальностью. В данном контексте автор на основе применения функционального подхода подчеркивает огромную роль конкурентоспособности в устойчивом развитии предпринимательских отношений.

По мнению М.П. Калиниченко [2] нарастание интенсивности конкуренции и стремление производителей обеспечить себе устойчивое положение на целевых рынках сбыта подчеркивает актуальность внедрения новой системы управления конкурентоспособностью промышленных предприятий. Позиция данного автора показывает, что при формировании эффективной системы управления конкурентоспособностью промышленных предприятий речь идет об управленческих инновациях. Следует отметить, что система управления конкурентоспособностью промышленных предприятий по сути должна способствовать успешному функционированию и развитию предприятия в среднесрочной и долгосрочной перспективе.

На современном этапе развития сложность решения данной проблематики заключается еще в том, что стремительное развитие информационно-коммуникационных и маркетинговых технологий выдвигают новые требования к управлению конкурентоспособности промышленных предприятий. Залогом успеха промышленных предприятия на данной этапе развития выступает оперативная разработка и реализация мероприятий по повышению эффективности данного процесса. В данном контексте необходимо отметить, что изменчивость внешней среды, которое свойственно современным реалиям любой социально-экономической среды требует создание гибкой системы управления конкурентоспособностью промышленных предприятий.

С учетом вышеизложенного А.И. Даренин [1] отмечает, что необходимость своевременного внедрения инноваций и быстрого реагирования на изменение внешней среды актуализирует вопросы выбора такого подхода, которая отвечало бы современным требованиям. Сложность и непредсказуемость внешней среды функционирования предприятия и глобальные потрясения, подобное пандемии, региональным конфликтам, введение санкций существенно снижают актуальность разработки долгосрочных стратегий. Это вовсе не означает отказ от стратегических планов, а подразумевает балансировку между стратегическим и тактическим планированием. Программы и стратегии развития современных промышленных предприятий должны быть гибкими и адаптированными к современным реалиям. В связи с этим, данный автор предлагает использовать инкрементальный подход.

Суть данного подхода заключается в том, что конкурентная стратегия промышленного предприятия будет выражаться в детализации отдельных решений и действий, с возможностью быстрого корректирования, осуществляемых непрерывно и параллельно на всех уровнях производства и реализации продукции. Согласно данному подходу менеджмент современных промышленных предприятий должны действовать инкрементально, т.е. непрерывно корректировать планы, действия, а также оперативно реагировать на изменение внешней среды. Преимущества инкрементального подхода заключается в том, что оно позволяет повысить гибкость и оперативность предприятия, формирует систему непрерывного совершенствования процессов, а также снижает риски и повышает надежность управленческих решений.

Понятие конкурентоспособность промышленных предприятий в условиях рынка – это ключевой понятие. Конкурентоспособность промышленных предприятий на современном этапе развития зависит от многочисленных факторов, к которым можно отнести конкурентоспособность производимой продукции и ресурсного потенциала промышленного предприятия. Исходя из этого, на наш взгляд, конкурентоспособность предприятия — это совокупность конкурентных преимуществ человеческого, технологического и ресурсного потенциала, который позволяет предприятию производить конкурентоспособную продукцию. Конкурентоспособность как многогранная и сложная по своей сути и содержанию категория формируется в том числе на основе разработки и внедрения эффективного управленческого механизма.

Как показывает практика промышленных предприятий развитых стран в процессе управления конкурентоспособностью предприятий широко используется такой механизм как аутсорсинг. Как было отмечено выше в контексте разъяснения инкрементального подхода, аутсорсинг тоже позволяет обеспечить гибкость производственного процесса и может послужить эффективным инструментом повышения конкурентоспособности современных промышленных предприятий. Проводя оценку влияния аутсорсинга на повышение конкурентоспособности промышленных предприятий, авторы приходят к выводу, что отчуждение части производственных и сбытовых процессов сторонним специализированным организациям оказывает положительное влияние на конкурентоспособность промышленного предприятия.

Исследование показывает, что применение инкрементального подхода и аутсорсинга тесно связаны с внедрением управленческих инноваций в организационно-управленческую систему предприятия. Исследования показывают, что при анализе конкурентоспособности промышленных предприятий в основном используются такие показатели как уровень управления, государственная политика и качество человеческого капитала. В данном контексте главным фактором выступает уровень и качество управления, который должен отвечать таким требованиям, как приоритетность, перспективность, системность и результативность.

Если исходить из того, что управление конкурентоспособностью – это сознательное воздействие человека на объекты и процессы, связанные с формированием конкурентных преимуществ и повышение конкурентоспособности промышленной продукции, следовательно, модернизация производства и управления выступают ключевыми направлениями формирования конкурентных преимуществ современных предприятий. Система управления конкурентоспособностью промышленного предприятия должна способствовать эффективному использованию конкурентных преимуществ в конкурентной борьбе. Именно поэтому конкурентные преимущества в большинстве случаев используются в виде рекламных лозунгов.

Обзор теории и практики управления конкурентоспособностью промышленных предприятий показывает, что механизмы управления конкурентными преимуществами современных предприятий требует систематизации факторов, выявления основных показателей, формирующих конкурентные преимущества, установление количественных взаимосвязей, а также определение целевых нормативов приращения конкурентоспособности. Наряду с этим, исследование показало, что любая система управления конкурентоспособностью промышленного предприятия должна быть адаптивной, быстро и гибко реагировать на изменение рынка и поведение потребителей.

Формирование системы управления конкурентоспособностью промышленных предприятий Республики Таджикистан подразумевает не только модернизацию организационно-управленческих систем разных уровней, но и создание благоприятной деловой среды. Все это также связано с совершенствованием системы управления инновационной деятельностью, человеческими ресурсами, практики ноу-хау, внедрение новейших технологий, менеджмент качества, коммуникативные мероприятия, а также изучение поведения потребителей. Из всего этого следует, что система управления конкурентоспособностью промышленных предприятий должно соответствовать стратегическим целям предприятия.

По результатам проведенного исследования можно выделить ряд актуальных подходов, которые могут быть использованы при создании системы управления конкурентоспособностью на промышленных предприятиях Республики Таджикистан. в качестве базового подхода можно использовать системный подход, который позволяет детализировать многокомпонентные системы и на основе применения инкрементального подхода решить актуальные проблемы формирования конкурентных преимуществ и повышения конкурентоспособности промышленных предприятий.

Актуальным также является применение инновационного подхода, который подразумевает активное внедрение управленческих инноваций и активизацию инновационной деятельности промышленных предприятий. Практика показывает, что активизации инновационной деятельности и своевременное реагирование на изменение внешней среды посредством внедрения управленческих инноваций выступает фундаментальным фактором в повышении конкурентоспособности и эффективности ее управления.

Исходя из особенностей и видов деятельности промышленных предприятий актуальным также является применение таких подходов как комплексный и глобальный подходы. Комплексный подход позволяет учесть влияние совокупности факторов, к

которым относятся организационно-экономические, технико-технологические, экологические, социально-политические, культурные, демографические и др. Глобальный подход включает такие компоненты как информационные технологии, международные нормы и стандарты, а также учет особенностей отдельных рынков, что особенно актуально в условиях наращивания экспортного потенциала.

На внутреннем рынке наиболее эффективными подходами при формировании новой системы управления конкурентоспособностью промышленных предприятий могут выступить маркетинговый и поведенческие подходы. Маркетинговый подход подразумевает построение такой системы, в центре которой стоят учет объема спроса, сегментация рынка и оценка конкуренции на определенном рынке. Поведенческий подход подразумевает учет психофизиологических особенностей потребителя в частности на основе применения теории и практики поведенческих наук. Это особенно актуально в условиях формирования клиентоориентированной модели производства.

Таким образом, формирование эффективной системы управления конкурентоспособностью промышленных предприятий Республики Таджикистан требует модернизации организационно-управленческих структур, подготовки современных высококвалифицированных кадров, формирование политики создания конкурентных преимуществ, активного применения инкрементального подхода, в отдельных случаях аутсорсинга, в том числе на основе симбиоза приведенных выше подходов с акцентом на системный, маркетинговый и поведенческий подходов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Даренин, А. И. Инкрементальный подход к управлению конкурентоспособностью промышленных предприятий / А. И. Даренин // Вестник Академии знаний. – 2022. – № 50(3). – С. 108-114.
2. Калиниченко, М. П. Управление стратегической конкурентоспособностью промышленных предприятий: оценка, внедрение технологических и управленческих инноваций / М. П. Калиниченко // Известия Юго-Западного государственного университета. Серия: Экономика. Социология. Менеджмент. – 2022. – Т. 12. – № 1. – С. 80-91.
3. Оценка и управление конкурентоспособностью промышленного предприятия с использованием механизма аутсорсинга / П. Г. Рябчук, А. В. Федосеев, Л. С. Мурыгина, А. И. Тюнин // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2021. – № 9-2. – С. 180-185.
4. Плешкова, Н. А. Основные проблемы управления конкурентоспособностью промышленных предприятий в России / Н. А. Плешкова, О. В. Соколова // Пищевые инновации и биотехнологии: Материалы Международной научной конференции, Кемерово, 28 апреля 2015 года / ФГБОУ ВО "Кемеровский технологический институт пищевой промышленности". – Кемерово: Кемеровский технологический институт пищевой промышленности, 2015. – С. 420-421.
5. Рауфӣ, А. Рақобат ва рақобатпазирӣ дар фаъолияти соҳибкорӣ / А. Рауфӣ // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2021. – № 3. – Р. 49-59.
6. Управление конкурентоспособностью промышленного предприятия: подходы, проблемы, задачи / Н. А. Плешкова, Г. А. Подзорова, Е. Г. Першина [и др.] // Управление экономическими системами: электронный научный журнал. – 2014. – № 10(70). – С. 40.

Раҳматов У.Р.

ТАҶРИБАИ ХОРИҶӢ ОИД БА РУШДИ ФАЪОЛИЯТИ САРМОЯГУЗОРӢ ДАР МИНТАҚАҲО

Дар мақолаи мазкур оид ба таҷрибаи хориҷии рушди фаъолияти сармоягузорӣ дар кишварҳое, ки ҷалби сармоягузори хориҷию дохилиро бо ҳар роҳу усулҳо дар иқтисодиёташон ба роҳ мондаанд, оварда шудааст. Ин кишварҳое, ки аз лиҳози ҷалби сармоягузори дохилию хориҷӣ таҷрибаи зиёд доран инҳо Ҷумҳурии Мардумии Чин, Олмон, Иёлоти Мутаҳидаи Америка, Туркия, Кореяи Ҷанубӣ, Ҷопон, Австрия, Канада ба ҳисоб мераванд.

Калидвожаҳо: ҷалби сармоягузорӣ, қарз, ҳавасмандгардонии андозӣ, рушд, минтақаҳои озоди иқтисодӣ, бучет, қарз, соҳибкорӣ, хусусигардонӣ.

Раҳматов У.Р.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕГИОНАХ

В данной статье представлен зарубежный опыт развития инвестиционной деятельности в странах, которым удалось любыми способами привлечь иностранные и отечественные инвестиции в свою экономику. Китайская Народная Республика, Германия, Соединенные Штаты Америки, Турция, Южная Корея, Япония, Австрия и Канада считаются странами, имеющими большой опыт привлечения отечественных и иностранных инвестиций.

Ключевые слова: привлечение инвестиций, кредит, налоговые льготы, развитие, свободные экономические зоны, бюджет, кредит, предпринимательство, приватизация.

Rahmatov U.R.

FOREIGN EXPERIENCE ON THE DEVELOPMENT OF INVESTMENT ACTIVITY IN THE REGIONS

In this article, the foreign experience of the development of investment activity in countries that have managed to attract foreign and domestic investment in their economy by any means is presented. People's Republic of China, Germany, the United States of America, Turkey, South Korea, Japan, Austria, and Canada are considered to be the countries that have a lot of experience in attracting domestic and foreign investment.

Keywords: attracting investment, credit, tax incentives, development, free economic zones, budget, credit, entrepreneurship, privatization.

Дар ҷалб намудани сармоягузориҳои дохилию хориҷӣ давлат бояд кафолатдиҳандаи асосӣ бошад. Ҷумҳурии Тоҷикистон барои муҳайё намудани шароити мусоид оиди ҷалби сармоягузори хориҷӣ соли 1992 қонунро «Дар бораи сармоягузори хориҷӣ» қабул кард. Бояд ёдовар шуд, ки баъди истиқлолият ба даст овардани кишварамон 25 апрели соли 2007, таҳти № 545 аввалин қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ» қабул карда шуд. Баъди чанд соли инкишофёбии ин баҳши муҳим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо таъғироту иловаҳо дар ин қонун боз қонуни навро «Дар бораи сармоягузорӣ» 15 март соли 2016, таҳти №1299 қабул карда шуд. Ба воситаи ин қонуни қабулгардида амали намудани

фаъолияти сармоягузoron танзим карда шуда, ҳавасмандгардониҳои сармоягузорӣ, ҳимояи ҳукуку манфиатҳои сармоягузoron баробар дар ин қонуни қабулгардида қафолат дода мешавад [3].

Барои гирифтани таҷрибаи зарурӣ дар фаъолияти сармоягузорӣ, ва истифода намудани онро дар минтақаҳои вилояти Хатлон мо таҷрибаи кишварҳои хориҷиро аз ҷумла: Ҷумҳурии Мардуми Чин, Иёлоти Мутаҳидаи Америка, Ҷопон, Олмон, Австралия, Финландия ва Фаронса, Канада, Испания, Кореяи Ҷанубӣ, Британияи Кабир дар дисертатсия дарҷ намудем. Истифода намудани ин таҷрибаҳо дар ҳар як кишварҳои болозикр мухталиф мебошад. Масалан дар як қатор давлатҳои Аврупои Ғарбӣ банақшагирии давлатии бучетии сармоягузорӣ истифода мегардад, барои аз 2 то 10 сол таҳия мегардад, ки дар он нақшаи сармоягузорӣ коркард мешавад. Аз ин андешаҳо бармеояд, ки давлат яке аз ширкаткунандагони раванди сармоягузорӣ буда, ҳадафи он барои ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ равона карда шудааст. Аксар кишварҳои ҷаҳон бо роҳи ҷорикунии имтиёзҳо дар қонунҳои миллӣ оид ба сармоягузорӣ, барои ҷалби сармоягузорӣ шароитҳои мусоид фароҳам меоваранд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ имтиёзҳо барои сармоягузoron дохилию хориҷӣ муайян карда шудааст. Дар ин раванд ҳар амале, ки ба кишварҳои рушдкунанда дахл доранд, аксарашон бо пайравӣ ба кишварҳои пешрафта ва фаъол кардани танзими ҷалби сармоягузорӣ амалӣ мегарданд. Дар ин самт таҷрибаи истифодаи фишангҳои маъмурӣ ва иштироки бевоситаи давлат дар раванди сармоягузорӣ афзал дониста мешавад. [1, с.25].

Таҷрибаи бисёр хуб дар самти ҷалби сармоягузории хориҷӣ Ҷумҳурии Мардуми Чин дорад. Дар Ҷумҳурии Мардуми Чин раванди ҷалби сармоягузориҳо бо ғайридавлатӣ ва хусусигардонии объектҳо алоқаманд буда, бо мақсади раванқ додани фаъолияти корхонаҳои камдаромад онҳоро давлат хусусӣ гардонид, то онҳо ба фаъолият шуруъ намоянд. Дар ин амали давлат зиёдшавии бекори ба вучуд омада, дар натиҷа давлат қарор қабул намуд, ки ба аҳолии осебпазир аз ҳисоби воситаҳои аз ғуруши муассисаҳо бадаст омада дар самти тандурустӣ, низоми ҳифзи иҷтимоӣ ва нафақа кумак намояд. Дар Ҷумҳурии Мардуми Чин чунин тағйиротҳо вобаста ба сиёсати сармоягузорӣ амалӣ карда шуд: 1) то ислоҳотгузaronи кули ғоидаи корхонаҳо ба бучети давлатӣ ворид мешуд ва тавассути бучет байни муассисаҳо, соҳаҳо ва минтақаҳо тақсим мешуд; 2) маблағҳои соҳибқорони инфиродӣ, хусусӣ, коллективӣ ва муштарак бо маблағҳои давлатӣ истифода карда мешуд.

Дар солҳои 1970-уми асри ХХ Ҷумҳурии Мардуми Чин самти модернизатсияи босуръати иқтисодиётро интихоб намуд. Барои амалӣ гардонии ин мақсад сармоягузориҳои муस्ताқими хориҷиро талаб мекард. Дар ҳамин давра Ҷумҳурии Мардуми Чин як қатор чораҳо меандешад, ки ба беҳтарсозии фазои сармоягузор равона карда шудааст: а) барои корхонаҳои муштарак имтиёзҳои андозӣ ва гумрукӣ пешниҳод карда шуд; б) минтақаҳои алоҳида дар шакли ноҳияҳои имтиёзнок ташкил карда шуд, ки ба ҷалби сармоягузориҳои муस्ताқими хориҷӣ мусоидат намуд.

Яке аз самтҳои сиёсати берунӣ-иқтисодии Ҷумҳурии Мардуми Чин ҷалби сармоягузории муस्ताқим дар шароити гузариш ба иқтисоди бозорӣ мебошад.

Ҳукуқи рушди фаъолияти сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Мардуми Чин давра ба давра мукамал гардида, сиёсати устувору ягона ва пешгӯишавандаи сармоягузорӣ татбиқ мегардад. Дар Ҷумҳурии Мардуми Чин якҷанд намуди митақои озоди иқтисодӣ амал мекунанд: минтақаҳои махсуси иқтисодӣ 5 минтақа, ба содирот нигаронидашуда 36 минтақа, минтақаҳои технологӣ 55 минтақа, минтақаҳои савдои озод 19 минтақа ва минтақаҳои кушоди сарҳадӣ 14 минтақа мебошад.

Ташкили минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Мардуми Чин бо қарори ҳукумат бо доштани иҷозатнома вобаста аст, яъне онҳо пеш аз фаъолият намудан дар минтақаҳои озоди иқтисодӣ бояд иҷозатнома дошта бошанд.

Ба андешаи мо, Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ба омӯзиши ҷанбаи минтақавии фаъолияти сармоягузори дар Ҷумҳурии Мардуми Чин хеле бодикқат бошад, зеро маҳз ҳамин самт имрӯз барои мо афзалияти зиёд дорад. Дар ин робита, самти гардиши пули нақд низ бояд таҳлил карда шавад. Дар Ҷумҳурии Мардуми Чин айни замон 4 биржаи фонди мавҷуд аст ва ҳеҷ кадоми онҳо дар пойтахт ҷойгир нестанд: Шанхай, Шенчен, Ҳонконг (минтақаи махсуси маъмурии Ҷумҳурии Мардуми Чин), Тайван. Биржаи фонди Шанхай ва Ҳонконг, аз ҷиҳати сармоядорӣ бузургтарин биржаҳои фонди дар ҷаҳон баҳисоб мераванд. Принсипҳои сармоягузори хориҷӣ дар Ҷумҳурии Мардуми Чин дар ду сатҳ сурат мегирад: милли ва минтақавӣ. Ҷумҳурии Мардуми Чин дар баробари дигар кишварҳо бо Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар бахши сармоягузори созишномаҳо ба имзо расонида аст.

Дар Ҷумҳурии Мардуми Чин барои ширкатҳои, ки аз ҳисоби сармоягузори хориҷӣ дар минтақаҳои озоди иқтисоди ташкил мешуданд, имтиёзҳои андозӣ муқарар шуда буд. Ҳангоми фаъолияти ширкатҳои, ки аз ҳисоби сармоягузори хориҷӣ ташкил карда мешуд, харидории сармоягори ба миқдори 10% уҳдадор карда мешуд. Ин амал боиси коҳишҳои фаъолияти сармоягузори хориҷӣ гардид. Баъд аз зиёд гардидани ширкатҳои, ки бо сармоягузори хориҷӣ ташкил ёфта буданд, Ҷумҳурии Мардуми Чин ба Созмони Умумиҷаҳонии савдо шомил гардид, ки ин ба рушди иқтисодии Ҷумҳурии Мардуми Чин нақши муҳим бозид [4, с.659,660].

Барои сармоягузори хориҷӣ дар бахши бонкӣ бозор боз шуд ва бузургтарин бонкҳои ҷаҳон барои харидории сармоягори бонкҳои Ҷумҳурии Мардуми Чин ҷалб шуданд.

Ба андешаи мо Ҷумҳурии Мардуми Чин дар рушди иқтисодии худ миёнаҳам барои гирифтани сармояи хориҷӣ нигаронида мешавад, зеро бартарии бузурги ин кишвар, мавҷуд будани қувваи кори арзон мебошад.

Зикр намудан ба маврид аст, ки сиёсати сармоягузори Ҷумҳурии Мардуми Чин аз сиёсати дигар кишварҳо на танҳо ба ҷалби захираҳои моддӣ фарқ мекунад, балки ба дарёфти технология ва ноу-хау мебошад, ки иқтидори техникаи иқтисодии кишварро инкишоф медиҳад. Бояд ёдовар шуд, ки Ҷумҳурии Мардуми Чин дар байни кишварҳои ҷаҳон аз лиҳози сармоягузори хориҷӣ ҷой аввалро ишғол мекунад. Ногуфта намонад, ки Ҷумҳурии Мардуми Чин лоиҳаҳои зиёди сармоягузори дар бахши коммуникатсия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амали намуда аст.

Барои баланд бардоштани даромадноки дар фаъолияти сармоягузори ба воситаи усулҳои таъсирбахш ва муҳимтарин дастгириҳои давлатӣ иҷро карда мешаванд, ки инҳо баҳисоб мераванд: барои сармоягузори дурнамои дарозмудат муассисаи давлатии корпоратсияи Ҷумҳурии Мардуми Чин дар хориҷа ба нақша гирифта шуда аст; сармоягузори аз муассисаи давлатии корпоратсияи Ҷумҳурии Мардуми Чин ба миқдори 200 миллиард долари Иёлоти Мутаҳиди Америка ҷудо карда шуда, аз ҳисоби захираҳои асъории ин давлат ташкил карда мешавад. Воситаҳои сармоягузори аз ҳисоби барориши вомбаргҳои махсуси даҳсолаи Вазорати молияи Ҷумҳурии Мардуми Чин дар ҳаҷми 1,55 трилион юан баҳисоб гирифта мешавад, ки барои истифода ва хариди маблағи нишондодашуда истифода бурда мешавад; барӯйхатгирии объектҳои нав сохташаванда ва инчунин барои субъектҳои созандаи онҳо меъёрҳои стандартҳои муайян шудааст; гирифтани иҷозатномаи сармоягузори хориҷӣ ва рӯйхати маҳдуди корхонаҳои илмӣ саноатии ҳимояи Ҷумҳурии Мардуми Чин [5, с.117,122].

Тафовути таҷрибаи Ҷумҳурии Мардуми Чин аз дигар давлатҳо аз он аст, ки дар баробари ба даст овардани технологияи муосири авиатсионӣ, энергетикӣ, ва коркарди металл махсусан ба кишварҳои ҳамсоя аз қабали мамлакатҳои Осиёи Марказӣ ин Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳисоб меравад, сармоягузори мекунад.

Ҷумҳурии Мардуми Чин ба бонкҳои марказӣ барои хизматрасониҳои молиявӣ қарзӣ дар бахшҳои воқеан муҳими иқтисодии минтақаҳо таваҷҷуҳи зиёд медиҳад. Муҳимтарин принсипҳои фаъл намудани ҷалби сармоягузори дар бахшҳои муҳими иқтисодии минтақа сармоягузори баҳисоб рафта, дар он ҷалби сармояи бонкҳои

тичоратӣ нақши хеле муҳим дорад. Истифодаи чалби сармояи бонкҳо барои сармоягузориҳои бевосита ва ҳам бо роҳи хариду фурӯши қоғазҳои киматнок сурат мегирад. Барои чалби сармоягузорӣ дар Ҷумҳурии Мардумии Чин ғайр аз таҷрибаи худ аз таҷрибаи якҷанд давлатҳои дигар аз қабилҳои Иёлоти Мутаҳидаи Америка, Филиппин, Бразилия, Туркия барои ҳалли мушкилотҳои сармоягузориҳои хориҷӣ истифода мебаранд. Ба андешаи мо истифодаи таҷрибаи Ҷумҳурии Мардумии Чин дар минтақаҳои вилояти Хатлон мувофиқ ва самараовар мебошад.

Давлати дигари рушдёфта аз лиҳози сармоягузорӣ ин Ҷопон баҳисоб меравад. Чалби сармоягузорӣ дар саноатикунонии Ҷопон аз он иборат мебошад, ки дар ихтиёри модели Аврупо-Ҷопонӣ рушдҳои низоми қарздиҳи буда, ҳоло бо нархи пасти сармоягузорӣ қарор гирифта аст.

Модели Аврупо-Ҷопонӣ барои лоиҳаҳои бузурги сармоягузорӣ истифода бурда мешавад. Муайян гардидани фоизи паст барои саҳмгузориҳои кутоҳмудат ва қарзҳои кутоҳмудат ва дарозмудат ва вомбаргҳои бонкӣ барои сармоягузорӣ муайян мекунад [2, с.31,35]. Ба андешаи мо ин таҷрибаи Ҷопонро дар рушди минтақаҳои вилояти Хатлон истифода бурдан мувофиқ аст, зеро пешниҳод намудани қарзҳо аз ҷониби бонкҳо яке аз сарчашмаҳои асосӣ барои сармоягузорӣ дар минтақа баҳисоб меравад.

Туркия яке аз давлатҳои рушдёфтаи Аврупо баҳисоб рафта, дар ҳама соҳаҳои иқтисодии он чалби сармоягузориҳои хориҷӣ қори қарда шудааст. Чалби сармоя яке аз принципҳои асосии сиёсати иқтисодии роҳбарияти олии Туркия дар оғози соли 1980 баҳисоб мерафт. Ҳавасмандгардонӣ барои чалби сармоягузорӣ яке аз хусусиятҳои муҳими соҳавӣ дорад. Лозим ба ёдовари аст, ки сармоягузорӣ вазифаи муҳим буда, ҳалли мушкилотҳои мавҷудаи он барои баландбардорию фаъолкунии сармоягузорӣ ва ҳавасмандгардони дар рушди минтақа масъалаи муҳим баҳисоб меравад.

Ҳалли масъалаҳо ва мушкилотҳои сармоягузорӣ водор менамояд, ки таҷрибаи бойи мамлакатҳои хориҷиро дар рушди иқтисодиёти минтақаҳои вилояти Хатлон истифода бурдан лозим меояд.

Иёлоти Мутаҳидаи Америка яке аз давлатҳои тараққикарда ва таҷрибадор дар баҳши сармоягузорӣ мебошад. Таҳлили таҷрибаи ИМА имкон медиҳад, ки мақоми баландро дар сармоягузорӣ доро мебошад. Дар ИМА минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар штатҳои аҳолидаи он мавҷуд мебошад. ИМА аз рӯи шумораи минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар ҷаҳон ҷойи якумро ишғол мекунад. Дар ИМА се минтақаҳои озоди иқтисодӣ амал мекунанд: минтақаҳои тичорати хориҷӣ; паркҳои технологӣ; минтақаҳои соҳибкорӣ; Минтақаҳои озоди иқтисодӣ дар Иёлоти Мутаҳидаи Америка дар рушди иқтисодиёт саҳми арзандаи худро гузошта, барои маслиҳатдиҳӣ ва диверсификасияи (ба гурӯҳҳо ё навҳо ҷудо намудан) тичорати хориҷӣ кумак мерасонанд. Дар минтақаҳои тичорати хориҷӣ маҳсулотҳо ғайр аз дар анборҳо нигоҳ доштан боз ба навҳо ҷудо қарда мешаванд. Дар минтақаи тичорати хориҷӣ маҳсулотҳо аз нав қорқард қарда мешаванд, инчунин навҳои муайяни маҳсулотро аз қисматҳои исехсоли маҳаллӣ, хориҷӣ ҷамъовари менамоянд ва ҳамчунин навҳои ҷудогонаи истехсолоти ба ҳудуди пойгоҳ воридшударо муайян мекунанд. Барои рушди минтақаҳои озоди иқтисодӣ аз ҳама сарчашмаи асосӣ барои омилҳои рушдбанди ин:

1) Шоҳроҳҳои наздики нақлиётгарди байналхалқӣ, марказҳои калони истехсолӣ, ноҳияҳои наздисарҳадии тичоратӣ, мавҷуд будани инфрасохтори рушдёфта, терминалҳои борқашонӣ, анборҳо барои нигоҳдориҳои бор, роҳҳои оҳан, таъмин будан бо газ, об, барқ дар минтақаҳои озоди иқтисодӣ баҳисоб меравад.

2) Ҳамкориҳои фаъоли институтҳои гуногуни давлатӣ, хусусӣ, ки барои таъмини сармоягузорӣ дар нерӯи инноватсионӣ иқтисодиёти мамлакат ва ҳудуди штатҳои он даъват қарда шудаанд. Ҳамкориҳои онҳо барои рушди инноватсионӣ дар штатҳо оиди ташкилотҳои федеролӣ, донишгоҳҳо ва истехсолот, инчунин истифода бурдани технологияи нав, татбиқ намудани барномаҳои ҳавасмандгардонию рақобатнокии технологӣ дар минтақаҳо, ки барномаҳои давлатиро дар ин самт кам аз худ менамоянд, ҳамкориҳоро ба

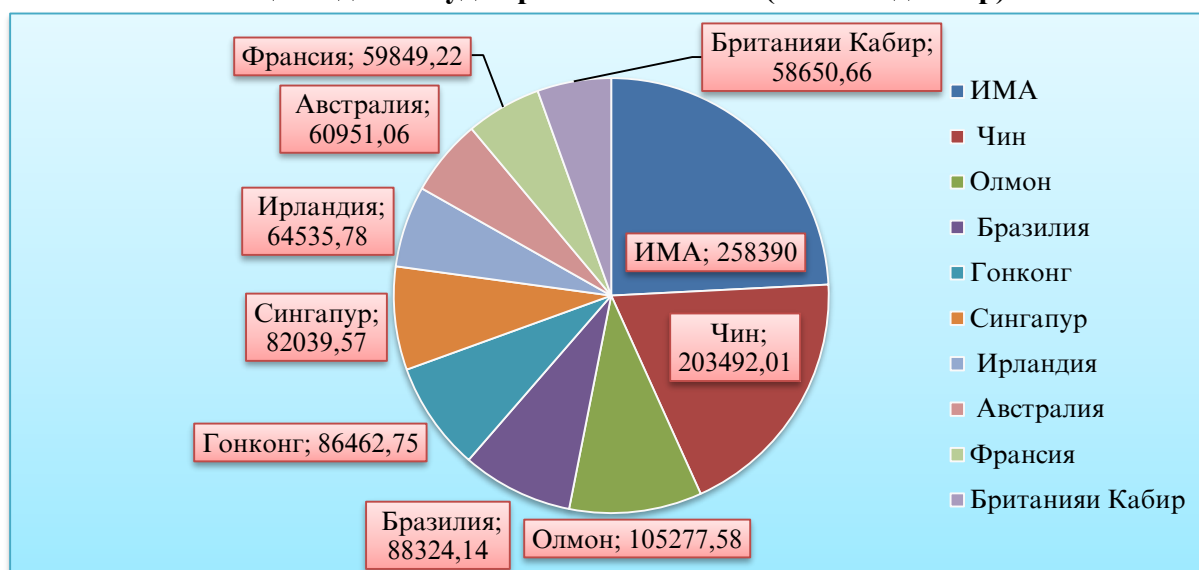
роҳ мемонанд. Дар шартномаҳои давлатӣ ва хусусию корпоратсионӣ бахши таҳқиқ, коркард ва ҳамкориҳои технологӣ сохтори таҳқиқоти донишгоҳҳо, озмоишгоҳҳои лабораторӣ, ташкилотҳои федероли, штатҳо ҳукуматҳо, сохторҳои хусусии истеҳсолӣ, ҳудудҳо, инчунин муассисаҳои молиявӣ қарзӣ хизмат менамоянд.

3) Барои бастанӣ чунин намуди шартномаҳо ташкилотҳои илмию давлатӣ захираҳои таҳқиқоти худро аз қабилӣ кадрҳо, низоми хизматрасонӣ, баъзе маводҳои зарурии моликияти зеҳнӣ дар шакли патент дар истифодабарии умум қарор медиҳанд. Ҳаминтавр мақсади асосии шартномаҳои кооператсионӣ додани технология аз сохторҳои илмию давлатӣ ба бахшҳои хусусии соҳибкорӣ истеҳсолӣ ва кумаки давлатӣ барои баланд бардоштани рушди иқтисодӣ мебошад. Кумақҳои давлатӣ барои аз худ намудани технологияи нав ва истифодаи он дар истеҳсолоти бахшҳои соҳибкорӣ истеҳсолӣ мебошад. Иштирокунандагони он фирмаҳо мебошанд, ки дар ин ҳамкориҳо рақобаткунанда набуда, давраи пурраи инноватсиониро барои аз худ намудани технологияи нав пешниҳод менамоянд.

4) Таъсир ва таъмини давлат расман барои баландбардории сармоягузорӣ ба нақша гирифта шуда аст. Барои банақшагири ба сифати пойгоҳи объекти сармоягузорӣ раванди ташкили кластерҳои истеҳсолӣ, рушди сармоягузори зеҳнӣ дар донишгоҳҳо, муҳайё сохтани фазои мусоиди андозбандӣ, тақмил додани низомҳои таълимии соҳибкорон ҷудо карда шуда аст. Дар ҳолати таъғир ёфтани вазъи соҳа даҳолат кардани давлат дар иқтисодиёти соҳа иваз карда мешавад.

Асоси рушди ҳар як соҳа ин истифода бурдани таҷрибаи ҷаҳонӣ барои тақмили қонунгузорӣ ва усулҳои ҷалбнамоию, рушд додани соҳаи мазкур ба шумор меравад. Бинобар ин, барои истифода бурдани таҷрибаи ҷаҳонӣ, барои пешбурди таъминоти сармоягузорӣ ба соҳаи инфрасохтори истеҳсолӣ, пеш аз ҳама, ба мо зарур аст, ки ҳаҷми воридоти сармоя ба иқтисодиёти мамлакатҳоро таҳлил намоем. Дар ин ҳолат, мо мамлакатҳои пешқадамро дарёфт карда, таҷрибаи онҳоро таҳлил менамоем. Барои ба мақсад ноил шудан, аз рӯи рейтингҳои ҷаҳонӣ, ки ҳамасола аз тарафи Бонки Ҷаҳонӣ ҳисоб карда мешавад, чунин таҳлил намудем.

Диаграммаи 1. - Рейтингҳои мамлакатҳои ҷаҳон аз рӯи ҷалби инвестиция ба иқтисодиёти худ барои соли 2019 бо (милион доллар)

Сарчашма: Диаграмма дар асоси маълумотҳои The World Bank Group: Foreign Direct Investment 2019 тартиб дода шудааст.

Дар диаграммаи мазкур 10 давлати ҷаҳон дарҷ гардидааст, ки дар ҷалби сармоягузорӣ дар Иёлоти Муттаҳидаи Амрико 258390,00 млн доллар 14,58 фоиз, Хитой

203492,01 млн доллар 11,48 фоиз, Олмон 105277,58 млн доллар 5,94 фоиз, Бразилия 88324,14 млн доллар 4,98 фоиз, Гонконг 86462,75 млн доллар 4,88 фоиз, Сингапур 82039,57 млн доллар 4,63 фоиз, Ирландия 64535,78 млн доллар 3,64 фоиз, Австралия 60951,06 млн доллар 3,44 фоиз, Франция 59849,22 млн доллар 3,38 фоиз, Британияи Кабир 58650,66 млн доллар 3,31 фоиз, ба иқтисодиёти худ сармоягузориҳоро ҷалб намуданд. Аз ин лиҳоз, ба фикри мо таҳлили усулҳои ҷалбнамоӣ ва таҷрибаи Иёлоти Мутаҳиди Америка барои рушд додани фазаи ҷалби сармоягузорӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон замина мегузорад [7].

Дар Аврупо Олмон ҳамчун як давлати тараққикарда ба ҳисоб рафта, аз се як ҳиссаи қаламрави Олмонро барномаҳои мақсаднок барои рушди минтақаҳо фаро гирифтаанд. Яке аз вазифаҳои асосии давлат дар қонунгузориҳои олмон вобаста ба рушди иқтисодию иҷтимоии минтақаҳо ин беҳбудии фазаи иқтисодӣ дар минтақаҳо ба ҳисоб меравад. Дар хоҷагиҳои заминдорӣ барномаҳои «Беҳсозии сохтори иқтисодии минтақавӣ» таъсис дода шудаанд. Ташкил намудани ингуна барномаҳо асосан барои рушди лоиҳаҳои сармоягузорӣ, аз ҷумла ҷудо намудани кўмакпулиҳо аз бучаҳои федералӣ ва бучаи замин барои рушди саноат ва инфрасохтор, ки дар навбати худ барои пешбурди васеътари раванди сармоягузорӣ шароити мусоид фароҳам меорад, пешбинӣ карда мешаванд. Лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаи саноат Дар Финляндия ва Италия аз ҳисоби кўмакҳои ғайри давлатӣ ба соҳаи саноат ба роҳ монда мешавад аз ҷумла маблағгузориҳои мустақим равона карда мешавад.

Ба андешаи мо аз гуфтаҳои боло чунин хулоса намудан мумкин аст, ки таҷрибаи ин ду кишваро дар минтақаҳои вилояти Хатлон аз ҳисоби ҷудокунии маблағҳои бучети давлатӣ дар соҳаи саноат истифода бурдан мувофиқи мақсад намебошад, зеро норасоии маблағҳо дар қисми даромади бучетҳои минтақаҳо мавҷуд мебошад.

Баъд аз барҳам хурдани Итиҳоди Ҷамоҳири Шуравии Сотсиалисти дар Олмон соли 1990 Ҷумҳурии Федералии Олмон бо Ҷумҳурии Демократии Олмон якҷоя гардид, ки дар рушди иқтисодиёти ин кишвар мушкilotҳои зиёдро ба вуҷуд овард. Аз ҷумла механизми мураккаби қабули қарорҳо, танзими мураккаби қонунгузорӣ ба вуҷуд омад. Дар Олмон яку ябора таъғир додани сиёсати сармоягузорӣ бо мақсади ҷалб намудани сармоягузориҳои хориҷӣ барои лоиҳаҳои заминҳое, ки пештар дар ихтиёри Ҷумҳурии Демократии Олмон буд, дар мади аввал гузошт. Ин минтақаҳои қафмондаи Ҳукумати Олмон аз ҷумла Бранденбург, Мекленбург-Олмони Ғарбӣ, Саксония, Саксония-Анхалт, Тюрингия ва баъзе минтақаҳои Берлин барои лоиҳаҳои зиёди сармоягузорӣ аз усулҳои зиёд ба монанди имтиёзҳои андозӣ, ҷудо намудани маблағҳо аз бучет, шартҳои махсуси додани қарз ва гирифтани қарзҳо аз ташкилотҳои байналхалқии молиявӣ истифода намуда аст. Баъд аз ин Олмон барои минтақаҳои рушднафта қарзҳои зиёд гирифта, барои баргардонидани онҳо ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ва дохилиро ба роҳ монд. Омиди манфие, ки сармоягузориҳои хориҷиро барои сармоягузорӣ намудан ба иқтисодиёти ин кишвар бозмедошт, ин меъёрҳои нисбатан баланди андозҳо буд. Барои бартараф намудани ин ҳолат имтиёзҳои андозиро барои сармоягузориҳои хориҷию ватанӣ муайян намуд. Масалан андоз аз даромади шахсони воқеӣ 53% ба 42% меъёри андоз аз даромад аз 25,9% ба 15% расонида шуд.

Мисли таҷрибаи Чин дар Кореяи Ҷанубӣ, минтақаҳои махсуси иқтисодӣ василаи асосии татбиқи сиёсати сармоягузорӣ мебошанд. Ҳоло дар Кореяи Ҷанубӣ чор минтақаҳои махсус амал мекунанд, ки аз ҷиҳати таркиби ғайрилоиҳавӣ иқтисодӣ соҳаҳои саноат, ва механизми андоз фарқ мекунанд. Сиёсати сармоягузориҳои Кореяи Ҷанубӣ бештар ба сармоягузориҳои хориҷӣ, ки хусусияти инноватсионӣ дорад ба иқтисодии ворид намудани истеҳсолоти технологӣ ба кишвар аст, нигаронида шудааст. Бояд гуфт, ки то ифтитоҳи минтақаҳои иқтисодии навъ сармоягузориҳои хориҷӣ ба лоиҳаҳои калонтарини минтақа сармоягузорӣ карда мешуд, инчунин мақоми дуҷумро бошад минтақае, ки дар он сармоягузориҳои хориҷӣ ворид карда шуда, ва минтақаҳои минбаъдаи иқтисодӣ метавонистанд ҳамчун комплексҳои саноатии маҳаллӣ инкишоф ёбанд. Хусусияти фарқкунандаи сиёсати сармоягузориҳои Ҷопон ин ҳамкориҳои ғайри бахши хусусӣ бо сектори

давлатӣ мебошад. Шакли маъмултарини ҳамкориҳои давлат ва бахши хусуси ташаббуси молиявии хусусӣ мебошад, ки дар доираи он зиёда аз 400 лоиҳа ба маблағи 23,5 миллиард доллар амалӣ карда мешавад». Барои ноил шудан ба ҳадафҳои минтақавӣ як муассисаи махсусгардонидашуда - Корпоратсияи Чопон оид ба пешбурди ташаббусҳои молиявии хусусӣ вучуд дорад. Дар доираи сиёсати давлатии сармоягузорӣ ҷиҳати дастгирии корхонаҳои инноватсионӣ ва ширкатҳои рӯ ба тараққи дар шакли додани қарзҳои венчурӣ ва субсидияи лоиҳаҳои афзалиятноки минтақавӣ тадбирҳои комплексӣ таҳия ва амалӣ карда мешаванд.

Сиёсати сармоягузорию Канада аз ибтидои ташаккули он (аз солҳои 1960-ум) то имрӯз характери баръалою баробаркунанда дорад. Мақсади асосии ҳукумати Канада ноил шудан ба сатҳи баробари рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва нерӯи сармоягузорию ҳамаи субъектҳои кишвар мебошад. Дар доираи барномаҳои махсуси рушд ҳукумат ба минтақаҳои сустрараққикарда трансфертҳои мустақими молиявӣ мефиристад, маблағҳои миллиро байни минтақаҳои «бой» ва «камбағал» аз нав тақсим мекунад. Минтақаҳо ҳақдоранд, ки онҳоро бо салоҳидиди худ барои лоиҳаҳои гуногуни иҷтимоию иқтисодӣ ва инфрасохторӣ сарф кунанд. Шакли дуоми трансфертҳои байнибучетӣ ба «баробар кардани номуносибии ҳолати байни бюджетҳои федералӣ ва маҳаллӣ нигаронида шудааст.

Сиёсати сармоягузорию Австрия ба сиёсати сармоягузорию Олмон монанд аст. Ба расондани кумаки инвестиционӣ ба корхонаҳое, ки дар минтақаҳои сустрараққикарда кор мекунанд, диққати ҷиддӣ дода мешавад. Дастигирии сармоягузорию заминҳои федералӣ, чун қоида, тавассути барномаҳои рушди тичорати хурд ва миёна амалӣ карда мешавад. Сарфи назар аз меъёри баланди андоз дар Австрия шумораи корхонаҳое, ки бо сармояи хоричӣ фаъолият доранд меафзояд. Читавре, ки дар Олмон, нақши бонкҳо дар раванди сармоягузорию дохилӣ низ назаррас аст, дар сиёсати сармоягузорию Австрия низ фондҳои махсуси сармоягузорӣ нақши муҳим доранд. Фондҳои муҳими сармоягузорӣ дар Австрия инҳоянд: Ҳазинаи рушди иқтисодӣ (ЭКР); Фонди тақмили сохтори иқтисод (ВТСКОВЕ8) - ин ташкилот ба тичорати хурд ва миёна нигаронида шудааст; Фонди ҳавасмандгардонии коркарди техника ва технологияи нав (ITG) ва ғайра [6].

АДАБИЁТ

1. Бао И. Теоретико-методологические основы формирования инвестиционного климата в Китае//Автореф. канд. дис. экон. наук. - Москва, - 2006. – с25.
2. Вожжов А.П. и др. К вопросу участия коммерческих банков в активизации инвестиционного процесса в Украине//Культура народов Причерноморья. -Симферополь, 2001. - №17. -С.31-35.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузориҳо», Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, №1299,15 март соли 2016.
4. Рубцов, Б.Б. Современные фондовые рынки: учебное пособие для вузов / Б.Б. Рубцов. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – С. 659 – 660
5. Хань Сюемэй. Инвестиционное партнерство Китая и России: ключевые факторы успеха//Вестник ФГБОУ ВО ГУУ. Серия Комплексное изучение отдельных стран и регионов. - М.: 2018. - №7 -С.117-122.
6. Шабакаи электронӣ - <http://italia.polpred.ru/1999/4.htm>.
7. The World Bank Group:Foreign Direct Investment 2019 URL: (санаи мурочиат: 13.07.2022)

Рустамов Ф.М.

САРМОЯИ ИНСОНӢ: МОҲИЯТ ВА НАҚШИ ОН ДАР БАЛАНД БАРДОШТАНИ ТАШКИЛОТ

Дар мақола мафҳум, моҳият, сохтор ва унсурҳои сармояи инсониро аз нуқтаи назари якҷанд муаллифон таҳлил гардидааст. Муаллифон хусусиятҳои фарқкунандаи сармояи инсониро аз дигар сармояҳо омӯхтанд. Хусусиятҳои сармояи инсонии ташкилот, усулҳои баҳодии он ва нақши сармояи инсонӣ дар баланд бардоштани самаранокии ташкилот муайян гардидаанд. Самаранокии идоракунии сармояи инсонӣ аз ҳаракати захираҳои меҳнатӣ вобаста мебошад.

Калид вожаҳо: сармояи инсонӣ, ташкилот, самаранокӣ, ташаккул, идоракунии ва низом.

Рустамов Ф.М.

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ: СУЩНОСТЬ И ЕГО РОЛЬ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ОРГАНИЗАЦИИ

В статье рассмотрено понятие человеческого капитала, его структурные элементы с разных точек зрения. Автором изучены характерные черты человеческого капитала, отличающие его от других видов капитала. Проведена работа по исследованию особенности человеческого капитала организации, методы его оценки, определена роль человеческого капитала в повышении эффективности организации. Выявлено, что эффективность управления человеческим капиталом зависит от мобильности трудовых ресурсов.

Ключевые слова: человеческий капитал, организация, эффективность, формирование, управление, система.

Rustamov F.M.

HUMAN CAPITAL: ESSENCE AND ITS ROLE IN IMPROVING ORGANIZATION

The article considers the concept of human capital, its structural elements from the point of view of various authors. The authors studied the characteristic features of human capital that distinguish it from other types of capital. The features of the human capital of the organization, methods of its assessment are investigated, the role of human capital in improving the efficiency of the organization is determined. It was revealed that the effectiveness of human capital management depends on the mobility of labor resources.

Key words: human capital, organization, efficiency, formation, management, system.

Сармояи инсонӣ ҳамчун муҳаррики пуриктидор ба пешрафти инноватсия ва технологияҳои нав мусоидат мекунад ва бинобар ин, илми муосири ватанӣ бояд ҷавонро бештар ба илмомӯзӣ, татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ ва таҳқиқи масъалаҳои иқтисодӣ рақамӣ сафарбар намояд.

Эмомалӣ Раҳмон

Рушди сармояи инсонӣ ҳамеша дар ҳаёти ҷомеаи инсонӣ нақши калидӣ бозидааст, аммо дар шароити ҷаҳонишавии иқтисодӣ аҳамияти авалиндарача доштани он боз

мақоми аслиашро пайдо намудааст. Чахон ба марҳилаи нави рушди иқтисодиёт ҳаракат мекунад, ки асоси онро сармояи инсонӣ, бунёди иқтисодии донишҳо ва тавонмандии ҳунари, қобилияти истеъдоди созандагии онҳо ташкил менамояд.

Дар илми иқтисодӣ сармояи инсонӣ ҳамеша мавқеи аввалро ишғол менамояд. Яъне, бо хислатҳои эҷодӣ, қобилият, қувваҳо ки бо ёрии он худ ва атрофиёро такмил медиҳад.

Сабаби суръатбахшӣ ва инкишоф додани базаи моддию техникаӣ дар истеҳсолот, ки бо табодулотҳои саноати алоқаманд аст, баъзан мушкилиҳо ва қобилияти сармояи инсонӣ ва қобилиятҳои онро рупуш менамояд.

Қобилияти эҷодии инсон солҳои зиёд, яке аз омилҳои миқдори истеҳсолот ба шумор мерафт.

Асосгузори назарияи муосири сармояи инсонӣ ва идораи самаранокии он дорандагони ҷоизаи нобели дар солҳои 1979 ва 1992 олимони иқтисоддони амрикоӣ Т. Шулс, Г. Беккер доништа мешаванд.

Онҳо аввалин шуда, ин сармояи асосии истеҳсолоти ҷамъиятиро мавриди омӯзиш қарор доданд ва оид ба аҳамияти қувваи корӣ, қобилияти инсон, таҳсилоти он дар афзоиш ёбӣ ва рушди иқтисодиёти давлат ва аҳолии он ақидаҳои хешро ибраз намуданд, ки то ҳол арзиши баланди хешро гум накардаанд.

Аввалин таҳқиқотҳо дар баҳши сармояи инсонӣ ба олими соҳаи иқтисодии амрикоӣ Т. Шулс марбут мебошад.

Мафҳуми «Сармояи инсонӣ» дар асарҳои олими иқтисод Теодор Шулс солҳои (1902-1998) пайдо гардида, ки соли 1979 бо ҷоизаи Нобели сарфароз гардидааст. Мафҳуми сармояи инсониро чунин шарҳ додааст: «Ҳамаи қобилияти одамон модарзодӣ ё худ ба даст оварда ба шумор меравад. Ҳар як инсон тавалудгурдида, дорои қобилияти алоҳидаи генҳо мебошад, ки қобилияти муайян намудани таваллуди онро дар бар мегирад.

Ба даст овардани хислатҳои инсонӣ, ки метавонад ба сармоягузориҳои мувофиқ тақвият дода шавад, сармояи нисонӣ номида мешавад[1].

Дар асраҳои хеш ба вазъияти душвори мамлакатҳои султарақикарда марок зоҳир намуда, пешниҳод менамояд, ки барои беҳтар намудани шароити инсонҳо фақат дониш лозим мебошад.

Критски М.М. сармояи инсониро чунин тавсиф намудааст: сармояи инсонӣ яке аз шакли асоси ҳайт ва фаъолият инсон ба шумор рафта, аз ду шакли асосӣ (истеъмол ва истеҳсолот) иборат мебошад[2].

Қобили зикр аст, ки олими шинохтаи соҳаи иқтисод Беккер Г. баъди мафҳуми дода шудаи Шулс Т., мафҳуми «сармояи инсонӣ»-ро чунин таъриф намудааст: «Сармояи инсонӣ - ин дар сатҳи микро, ки дар он сармояи инсонӣ дар корхона маҷмӯи малакаҳои инсон ба шумор меравад, мебошад»[3].

Мафҳуми сармояи инсониро метавон ҳам дар шакли кӯтоҳ ва васеъ шарҳ дод.

Бояд гуфт, ки дар шакли кӯтоҳ, сармояи инсонӣ ин таҳсилот мебошад.

Инсоният ба он хотир меноманд, ки шакли мазкур яке аз қисматҳои инсон ба шумор меравад ва сармоя бошад чизест, ки манбаи даромад ва қаноатмандиро дар оянда ташкил медиҳад ё якҷоя ҳамаро ба даст меорад.

Дар мафҳуми васеъ сармояи инсонӣ тавассути сармоягузорӣ (дарозмуҳлати сармоягузорӣ) барои як шахси муайян дар намуди хароҷот барои таҳсил ва омода намудани корманд дар корхона, барои ниғадори саломатӣ, муҳоҷират, инчунин маълумот дар бораи нарх ва даромад. (расми 1)

Дар таркиби маҷмӯи сармоя, сармояи инсониро метавон ҳамчун унсурҳои он муаррифӣ намуда, яъне сохти дохилии хешро доро мебошад.

Бисёр олимони соҳаи иқтисодӣ, сохти сармояи нисониро ба принципи хароҷот, дар асоси намудҳои гуногунрангӣ сармоягузорӣ дар сармояи инсонӣ мешуморанд.

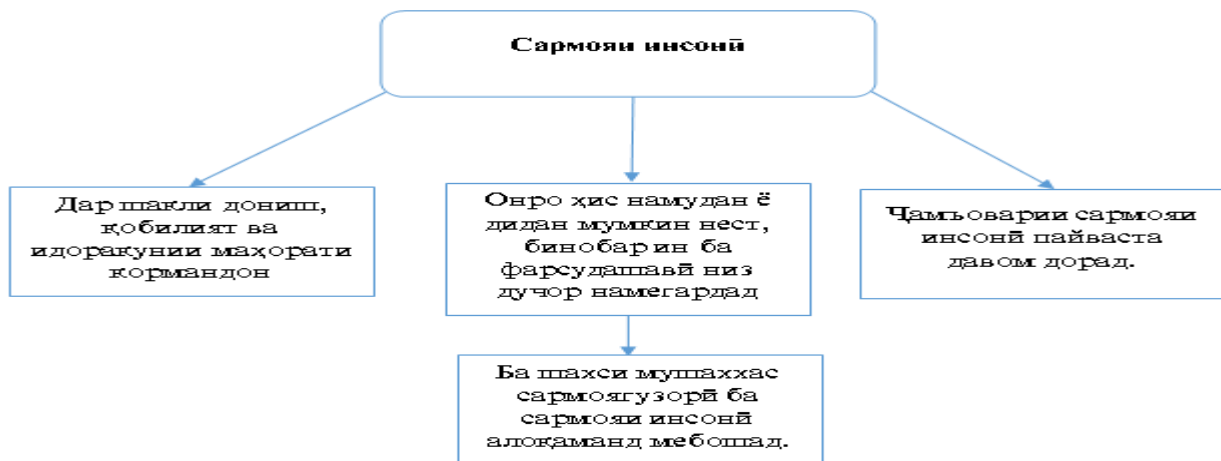
Ҳамин тавр Илински И.В., чунин қайд намудааст: сармоя ин саломатӣ, фарҳанг ва маориф мебошад.

Нойман Ф. дар навбати хеш, маҷмӯи унсурҳои зеринро ба ҷузҳои асосии сармоияи инсонӣ нисбат доааст: муҳимимияти этники – фарҳангӣ, сифатҳои таҳассусӣ, умумӣ ва маълумоти касбӣ[4].

Ванкевич Е.В. чунин ҷузъҳоро тақсим намудааст, ба монанди маълумот ва маориф ва омодакунии касбӣ, ҳолати саломатӣ, талаботи ҳаракаткунанда, ҳавасмандӣ ва арзиш[5].

Агар ба сармоияи инсонӣ дараҷаи умуминоқӣ назар намоем, пас дар сохтори он мумкин аст ба назаргирии равишҳо ба монанди инфиродӣ, коллективӣ ва ҷамъиятиро ташкил намояд.

Аз рӯи гурӯҳбанди инфиродӣ ва коллективӣ дар сатҳи микро, ҳамчун сармоияи инсонӣ аз одамони алоҳидаи гурӯҳ ва одам иборат мебошад: гурӯҳи ширкат ва аъзоёни гурӯҳҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ ва ғайраҳо.

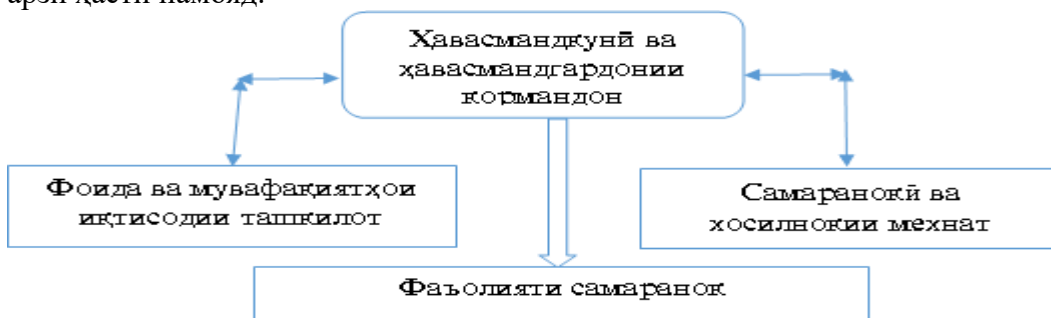

Расми 1. Хусусиятҳои асосии сармоияи инсонӣ

Дар тадқиқотҳои Ю.Г. Биченко аз ҳама бештар ба муайянкунандаи сармоияи инсониро дидан мумкин аст[6]. Ба андешаи ӯ сармоияи инсониро метавон ба ду қисм ҷудо намуд:

- Сармоияи инсонии биологӣ (сатҳи саломатии аҳоли), ки дар навбати худ ба 2 қисм тақсим мешавад: ирсӣ ва бадастомада.
- Сармоияи инсонии фарҳангӣ, ки аз салоҳияти забонӣ ва фарҳангии шахс, сарват дар шакли дониш ё ақида (маҷмӯи сифатҳои ахлоқӣ, маҳорат, қобилият, қобилияти зеҳнӣ) иборат аст.

Яке аз ҷиҳатҳои муҳимтарини дар назария ва амалияи фаъолияти ташкилот дар шароити муосир сармоияи инсонӣ ба шумор рафта ва бидуни он ягон ташкилот наметавонад арзи ҳастӣ намояд.

Расми 2. Модели идоракунии сармоияи инсонӣ

Дар охири асри гузашта, таҳқиқотчиёни хоричӣ таъсири сармоягузориҳоро дар ташкилотҳо таҳлил карда будаанд. Дар ин давра корҳои К. Ванга, Г. Грейсон, Н. Герланда, Ч. Минтсер, О. Нордхог, Г. Псахаропулос ва Т. Шулс чоп шудаанд. Аз ҷумла, онҳо ба андешаи истифодаи сармояи инсонӣ дар амалисозии идоракунии маълумотгирӣ, таҳсилот ва қобилияти меҳнатӣ сару кор доштан. Дар ин давра васеъшавии фаъоли иқтисодиёт ба ҷомеашиносӣ, омӯзишҳои фарҳангӣ ва илмҳои компютерӣ бахшида шуда буданд[7].

Дар асоси таҳқиқотҳои чандсолаи олими соҳаи иқтисод Л. Туроу оид ба назарияи сармояи инсонӣ ба чунин хулоса омад, ки: «Сармояи инсонӣ имкониятдиҳандаи одамон баҳри баландбардории иқтидори истеҳсолӣ, идоранамоии самараноки он ва хизматрасониҳои онҳо фаҳмида мешавад»[8]. Мувофиқ ба ин гуфтаҳо, мутахассиси соҳибкасб метавонад, ки истеҳсолотро хуб идора кунад ва дар баробари ин беҳтарин хизматрасониҳоро барои аҳоли пешниҳод намояд. Дар баробари ин гуфтаҳо ин олими машҳури соҳаи иқтисод қайд менамояд, ки: «Соҳиби сармояи инсонӣ – ин соҳиби моликияти инсонӣ ба ҳисоб намеравад. Имкониятҳои табиӣ, муҳити ишғолнамуда ва қобилиятнокии инсон ҳамчун омил ба ташаккул ва рушд намудани сармоягузорӣ ба захираҳои инсонӣ хизмат мерасонад»[9].

Ташаббуси чандсолаи таҳқиқотҳои олимони хоричӣ оид ба назарияи сармояи инсонӣ ва идоранамоии самаранокии он боис бар он гашт, ки дар соҳаи илм бахши алоҳида барои рушд ва инкишофёбии сармояи инсонӣ пайдо гардад ва дар бисёр ташкилотҳо барномаҳои стратегӣ мавриди омӯзиш қарор гирад. Чунин тавачҷӯх боиси он гашт, ки зерқисматҳои ин бахши муҳимми ҷамъиятӣ пайдо гардад, ба монандӣ: иқтисодиёти маориф, иқтисодиёти донишҳо, иқтисодиёти зехнҳо, иқтисодиёти мустақили фардӣ, иқтисодиёти рақамӣ ва дигар бахшҳои ин мафҳум.

Гарчанде оид ба мафҳуми «сармояи инсонӣ» то имрӯз баҳсҳо идома доранд, баъзеҳо ҷамъи сармоягузориеро меноманд, ки барои баланд бардоштани қобилияти зехнии истеъдодиву ҳунарии одамон сарф карда шудааст. Баъзе аз иқтисодшиносон сармояи инсониро ҳамчун омилҳои интенсивии истеҳсолии рушди иқтисодӣ, рушди ҷомеа, оила, корхона ва давлат меноманд. Сармояи инсонӣ дар худ маълумоти касбӣ, нерӯи зехнии эҷодӣ, кашфиёти ва шоистагии ҳунари доштара дар бар гирифта, дар муҳити фаъолиятҳои касбӣ ҳунари барои таъмини вазифавии ҳар як шахсият имкон медиҳанд.

Аз рӯи ақидаи иқтисодшиноси рус Корчагин Ю.А.: «Сармояи инсонӣ – омилҳои асосии ташаккул ва рушди инноватсионии иқтисодӣ ва иқтисоди донишҳо буда, ҳамчун таъминкунандаи зинаи дигари олии рушди ҷомеаи инсонии навин баромад мекунад» [10].

Мувофиқи ақидаи донишманд С. Фишер: «Сармояи инсонӣ ин андозае мебошад, ки вучуди одамонро фаро гирифта, даромад меорад. Сармояи инсонӣ дар худ истеъдоду қобилиятҳои модарзодӣ ва донишу маҳорате дорад, ки дар вақти зиндагонӣ ҳар як инсон онро дар худ пайдо месозад» [11].

Ба ақидаи В.В. Колочков: «Омилҳои асосии баландбардории ҳосилнокии меҳнати ҳар як корманд ин дараҷаи маълумотнокии ӯ буда, онро ҳамчун қисми таркибии сармояи инсонӣ бояд шинохт»[12].

Маделҳои идоракунии захираҳои инсонӣ, ҳавасмандкунӣ ва ҳавасмандгардони корманд дар баланд бардоштани самаранокии ташкилот нақши муҳимро мебозад.

Татбиқи ҳавасмандкунӣ чунин аст:

- Муҳаё намудани шароити корӣ ба талабот ҷавобгӯ;
- додани мукофот барои натиҷаҳои зарурӣ;
- Ба вучуд овардани ҳисси боварӣ дар корманд барои ноил гардидан ба мақсадҳои гузошташуда.

Ҷараёни истифодаи гуногуни ҳавасмандкунии барои ҳавасмандгардонии одамон ҳавасмандкунӣ номида мешавад [13].

Ҳавасмандгардони дар ташкилот нақши муҳимро мебозад. Он аз ҳавасмандкунӣ куллан фарқ мекунад, зеро ҳавасмандгардонӣ яке аз воситаҳои мебошад, ки тавассути он ҳавасмандкунӣ амалӣ карда мешавад.

Якчанд намуди ҳавасмадкуниро номбар менамоем, ки метавонад кормандро барои хубтар кор намудан ангега бахшад: пул, эҳтиром, худшиносӣ, фидои будан ба ташкилот, муҳити хуби кори доштан, худро азбон гурӯҳ шуморидан, мукофотпулӣ, эътимоди роҳбар, ҳисси эътимод ба кор ва сазовор будан.

Барои дуруст ташаққул додани сармояи инсонӣ, ташкилот бояд ба се принципи асосӣ асос ёбад, ки аз стратегияи идоракунии сармояи инсонӣ сарчашма гирад.

1. Ҷалб намудани мутахассисони баландхатисос, ё тайёр намудани кормандони ҳеш дар сатҳи баланд дар доираи самти зарурӣ;
2. Барои хуб ташаққул ёфтани ташкилот ва нигоҳ доштани мутахассисони баландхатисос, муҳайё намудани шароити хуби корӣ дар ташкилот мебошад;
3. Дар маҷмӯъ такмил додани идоракунии қобилияти кадрӣ лозим мебошад.

Яке аз бузургтарин бартариҳои идоракунии захираҳои инсонӣ виртуализатсияи ин соҳа аст. Бо афзоиши мунтазами технологияҳои иттилоотӣ, ташкилотҳо усулҳои пешрафтаи идоракунии қувваи корӣ дар ташкилот пайдо мекунанд.

Ташкилотҳо таҷрибаи пешқадамро ба кор мебаранд, дар идоракунии сармояи инсонӣ, ки боиси беҳтар намудани ташкилот мегардад. Таҷрибаи истифодашуда якчанд бандҳоро дар бар мегирад:

- Кафолати кор;
- Баланд бардоштани маҳорати касбӣ;
- Мубодилаи маълумот;
- Баланд шудани музди меҳнат.

Барои идоракунии сармояи инсонӣ маҷмӯи пурраи хусусиятҳои онро доништа зарур аст. Инчунин, қайд намудан зарур аст, ки барои дуруст баҳо додан ба онҳо хело мушқил аст.

Ҳамин тариқ, сармояи инсонӣ дар ташкилот ҷойи махсусро доро мебошад, ки ин маънои онро дорад, ки таҳлил ва баҳодихии дуруст ба кормандон шартӣ муҳимтарини роҳбарии муваффақи ҳар як ташкилот мебошад. Бе сармоягузорӣ ба корманд, расонидани ғоида ба ташкилот ғайриимкон аст.

АДАБИЁТ

1. Nordhous O. Human Capital in Organizations: Competence, Training and Learning. Oslo: Scandinavian University Press, 1993.
2. Throu L. Investment in Human Capital. Belmont, 1970. -С. 116-117.
3. Бахшиян Д.В., Зевеке О.Ю. Человеческий капитал – основной ресурс эффективного предприятия, как резонанс на вызовы современного мира // Экономика и менеджмент инновационных технологий. – 2017. – №3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ekonomika.snauka.ru/2017/03/14317>.
4. Быченко Ю.Г. Инновационный механизм устойчивого развития человеческого капитала. – М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2014. – 532 с.
5. Джейли Д.А. Микроэкономика: продвинутый уровень: Учебник / Д.А. Джейли, Ф.Д. Рени; Науч. ред. В.П. Бусыгина [и др.]. – М.: ИД ГУ ВШЭ, 2016. –733 с.
6. Журавлева Г.П. Экономическая теория. Микроэкономика-1,2. Мезо экономика: Учебник. – М.: Дашков и К, 2016. – 934 с.
7. Ключков В. В. Человеческий капитал и его развитие. В книге: Экономическая теория. Трансформирующая экономика. / Под ред. Николаевой И. П. - М.: Юнити, 2004. -С.: 417.
8. Корчагин Ю.А. Широкое понятие человеческого капитала. Воронеж: ЦИРЭ. 2005.-С.12

9. Кузьмичев С.М. Актуальные вопросы понимания человеческого капитала и его роль в современных экономических процессах // Молодой ученый. – 2017. – № 28. – 63-64 с.
10. Нойманн Ф. Методика экономической оценки человеческого капитала // Государственное управление: трансформационные процессы в современном мире. Тезисы докладов международной научно-практической конференции. Ч. 2. – Минск: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2015. – 98 с.
11. Туроу Л. Будущее капитализма. Как сегодняшние экономические силы формируют завтрашний мир. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1999. – 432 с.
12. Фишер С., Дорнбуш Р. и др. Экономическая теория. М. ЮНИТИ, 2002. -С.23.
13. Черемных Ю.Н. Микроэкономика. Продвинутый уровень: Учебник. – М.: НИЦ ИНФРА-М, 2015. – 844 с.

УДК 336 338.1 339.7

Нидоев Н.Ф., Нидоев Н.Н.

ЭКОНОМИКО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕХАНИЗМА ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ МИРОВОГО ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА

В статье приводятся современные состояния экономического и правового вызовов мирового финансово-экономического кризиса. Представлены рекомендательные аналитические материалы авторов по отношению к действию по повышению эффективности механизма управления для восстановления экономического роста и достижения социальной стабильности. Рассматриваются основные подходы к стабилизации мировой экономики, на основе изучения и обобщения нормативно – правовых актов по финансовому и экономическому кризису, основывающиеся на существующие правовые инструменты и текущие результаты исследований в национальных ведомствах. Подробно рассматриваются политические меры, направленные на скорейшую стабилизацию экономики и ослабление влияния рецессии и всесторонняя стратегия развития устойчивого роста в ближайшие годы и в долгосрочном перспективе.

Ключевые слова: финансовый и экономический кризис, влияние рецессии, экономический рост, устойчивое развитие, достижения стабильности, эффективность управления, правовые инструменты, политические меры.

Нидоев Н.Ф., Нидоев Н.Н.

ПРОБЛЕМАҲОИ ИҚТИСОДӢ ВА ҲУҚУҚИИ МЕХАНИЗМИ ТАНЗИМИ ДАВЛАТИИ БӮҲРОНИ ҶАҲОНИИ МОЛИЯВИЮ ИҚТИСОДӢ

Дар мақола вазъи кунунии мушкилоти иқтисодӣ ва ҳуқуқи бӯҳрони ҷаҳонии молиявию иқтисодӣ оварда шудааст. Маводҳои таҳлилии тавсиявии муаллифон дар робита ба ҷорабиниҳо оид ба баланд бардоштани самаранокии механизми идоракунии барои барқарорсозии рушди иқтисодӣ ва ноил шудан ба суботи иҷтимоӣ оварда шудаанд. Равишҳои асосии ба эътидол овардани вазъи иқтисоди ҷаҳонӣ дар асоси омӯзиш ва ҷамъбасти санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба бӯҳрони молиявию иқтисодӣ ва натиҷаи тадқиқотҳои ҷорӣ дар сохторҳои миллии мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Тадбирҳои сиёсате, ки барои ҳарчӣ зудтар ба эътидол овардани иқтисодиёт ва сусти кардани таъсири

таназзул нигаронида шудаанд, дар стратегияи ҳаматарафаи рушди устувор дар солҳои наздик ва дарозмуддат муфассал баррасӣ шудаанд.

Калидвожаҳо: бӯхрони молиявӣ иқтисодӣ, таъсири таназзул, рушди иқтисодӣ, рушди устувор, ноил шудан ба субот, самаранокии идоракунии, воситаҳои ҳуқуқӣ, тадбирҳои сиёсӣ.

Nidoev N.F., Nidoev N.N.

ECONOMIC AND LEGAL PROBLEMS OF THE STATE REGULATION MECHANISM WORLD FINANCIAL AND ECONOMIC CRISIS

The article presents the current state of the economic and legal challenges of the global financial and economic crisis. The author's recommendatory analytical materials are presented in relation to the action to improve the efficiency of the management mechanism for restoring economic growth and achieving social stability. The main approaches to the stabilization of the world economy are considered, based on the study and generalization of legal acts on the financial and economic crisis, based on existing legal instruments and current research results in national departments. The policy measures aimed at the early stabilization of the economy and the weakening of the impact of the recession and a comprehensive strategy for the development of sustainable growth in the coming years and in the long term are considered in detail.

Key words: financial and economic crisis, recessionary impact, economic growth, sustainable development, achievement of stability, management efficiency, legal instruments, political measures.

В Послании Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» 23 декабря 2022 года было отмечено, что: «В последние годы политическая и экономическая ситуация в мире сильно усложнилась, и сегодня человечество находится в крайне чувствительном и тяжелейшем положении за последние 100 лет своей истории. Так, в течение пяти последних лет усилилось отрицательное влияние геополитических столкновений, торговых конфликтов, распространение инфекционных заболеваний и различные разногласия, а также последствия изменения климата на экономику стран мира, а ускоренное вооружение и начала еще одного этапа «холодной войны» стали причиной расстройства системы экономических и торговых отношений между государствами, что привело к мировому экономическому кризису» [9].

Экономико-правовые проблемы механизма государственного регулирования мирового финансово-экономического кризиса и изменения мирового экономического сообщества начала XXI века и, экономические вызовы мирового финансово-экономического кризиса незамедлительно требуют нового подхода для обеспечения устойчивого развития, расширения экономических возможностей и социальной защищенности населения как в развитых, так и в развивающихся странах.

Проблемы, стоящие в настоящее время перед мировым сообществом, носят глобальный характер, ибо в условиях появления новых мощных игроков мирового масштаба, формирования транснациональных воспроизводственных систем преодоление негативных последствий в сфере экономических отношений становится возможным только на основе многостороннего сотрудничества. «Эти проблемы могут решаться только при условии конструктивного взаимодействия всех субъектов мирового хозяйства, с учетом происходящего перераспределения экономической мощи в масштабах глобальной экономики. К примеру, если на рубеже XX-XXI веков на долю стран «Большой семерки» (G 7) - приходилось 65,0% мирового ВВП, а на долю Бразилии, России, Индии, Китая

(BRIC) - всего - 7%, то к 2008 г. это соотношение составляло соответственно 58 и 11%, а согласно прогнозам, к 2030 г. их доли сравниваются. Каждый из них (*G 7* и *BRIC*) будут производить примерно по 1/3 мирового ВВП» [13].

На практике и в экономической литературе при исследовании экономических и правовых вызовов механизма государственного регулирования мирового финансово-экономического кризиса часто ссылаются на 10 самых крупных мировых кризисов и, на пути их дальнейшего решения, многие экономисты исследуя, предлагают теории о том, как развиваются финансово-экономические кризисы, почему они возникают, как можно их предотвратить, и какие страны по результатам кризисов больше всего пострадали. Однако, среди экономистов до сих пор нет единого мнения и четкого понимания вышеназванных вопросов, а финансовые кризисы продолжают возникать время от времени, так как к кризису ведет не только перепроизводство товара, но научно - технические открытия, стихийные бедствия, случайные импульсы, а также и войны.

В рыночной экономике перед кризисом все процессы проходят через определенные фазы:

- сначала происходит подъем производства;
- дальше наступает пик оживления деятельности, которому характерно максимальная занятость персонала и использование производственных мощностей, а также превышение спроса над предложением;
- затем наступает спад, происходит нарушение баланса между спросом и предложением, в результате которого наступает фаза депрессии и кризис.

Согласно материалам из Википедии - свободной энциклопедии: финансовый кризис — это любая из широкого спектра ситуаций, в которых некоторые финансовые активы внезапно теряют значительную часть своей номинальной стоимости [5]. Хотя, в XIX-ом и в начале XX-го века многие финансовые кризисы и рецессии были связаны с банковскими паниками и многие совпали с включением валютными кризисами, суверенными дефолтами, крахом фондовых рынков и лопание других финансовых пузырей.

При этом, по нашему мнению, кризисом называют: «...стадию экономического процесса, при котором перепроизводство товара ведёт к излишкам готовой продукции, снижению прибыли и возможному банкротству предприятия, и безработице. С наступлением глобализации экономических связей кризисные явления затрагивают не только отдельные предприятия, но прямо влияют на экономические показатели государства в целом».

В XIX - веке большой интерес представляют в основном, две мировые экономические кризисы [3]:

«- проходившие в 1858 г. в США, где была построена сеть железных дорог, которое привело к подъему тяжёлой промышленности. Акции взлетели в цене и когда цена на акции намного превысила их реальную стоимость, часть акционеров стала избавляться от них, а часть начались спекуляции. Банки оказались на грани банкротства и возникла биржевая паника. Поскольку в банковскую систему США были вложены средства Великобритании, возникший кризис нарушил финансовую систему и этой страны, а также Германии и Франции;

- биржевой крах проходившие в 1873 после окончания Франко-Прусской войны, когда Германия была вынуждена выплатить значительную по сумме контрибуцию странам-соперникам. В время на фондовых рынках Западной Европы в 1873 оказалась огромная сумма денежной массы, что способствовало росту спекуляциям с ценными бумагами. В результате ажиотаж привел к краху фондового рынка Австрии, затем Германии, а в США кризис начался с неисполнения долговых обязательств владельцев металлургических предприятий и железных дорог. Ситуация по окончательной стабилизации продолжалось до 1878 года, а депрессия закончилась лишь в 1896 году» [3].

Здесь считаем уместным перечислить основные мировые экономические кризисы XX-

го века [3]:

«- *экономический кризис 1914 года*, спровоцировавший начинающая Первая мировая война;

- *кризис 1958 года* исходила из напряжённой ситуация вокруг Суэцкого канала и военный конфликт в 1957 году вызвал необходимость в дополнительном вооружении в таких странах, как Великобритания, США, Франция, Израиль и Египет. В результате сократился объем выпуска промышленных товаров, что привело к безработице и дефляции;

- *кризис 1970* произошло из-за того, что организация, объединяющая страны с нефтедобывающей промышленностью - ОПЕК, превратилось в мощную и влиятельную организацию и ее участники резко подняли цены на нефть — почти в четыре раза, контролируя ее объемы на мировых рынках. Больше всех от кризиса пострадали США, Япония, Великобритания;

- *черный понедельник* - небывалый обвал индекса Доу-Джонса в «черный понедельник» 1987 года экономисты объясняют сбоем технических систем т.е., в нужный момент компьютерная система отказалась функционировать. В результате того, что на фоне неблагоприятной международной политической обстановки — правительства Японии и Германии пересматривало налоговую систему, а также снижения объёма инвестиций в экономику США, это событие привело к панике и кризису. Рухнули также фондовые рынки Австралии, Гонконга, Канады;

- *мексиканский кризис* - несмотря на лидирующие показатели по добыче нефти в 1994 году в Мексике нестабильная политическая обстановка и зависимость от иностранного капитала и импортных товаров резко обвалились акции на бирже;

- *азиатский кризис* - в 1997 году кризис произошел в странах Юго-Восточной Азии. Инвесторы из США подняли ставки рефинансирования в Таиланде, Малайзии, Сингапуре, в результате национальные валюты этих стран обесценились, а государственный и корпоративный долг вырос. Падение уровня благосостояния у населения в Индонезии привело к восстаниям и государственному перевороту. Южной Корее для выхода из кризиса были предоставлены инвестиции на невыгодных условиях. По экономическим подсчетам, кризис в Азии снизил мировой ВВП на 2 трлн долларов;

- *кризис 1998 г.* - финансово-экономический кризис в Российской Федерации начался задолго до дефолта. К основным факторам, которые привели к обрушению национальной экономики и безработицы, можно отнести недолговидную политику правящих кругов, распад Советского Союза, а также низкие цены на сырье, отправляемое на экспорт, которые за короткое время превратило государству в страну с огромной внутренним государственным долгом - почти на 200 млрд. долларов» .

Следует более подробно остановиться о сущности и необходимости мирового финансово-экономического кризиса 2008-2009 гг., так как находясь в состоянии рецессии мировая экономика столкнулась с наиболее серьезным финансовым и экономическим кризисом, что подтверждают данные последних экономических обзоров за последние десятилетия [2]. При этом, многие специалисты и экономисты подчёркивают большую неопределенность текущей ситуации и опасается делать какие-то долгосрочные прогнозы.

В этих условиях и, в условиях усложнения взаимозависимости национальных хозяйств на многосторонней основе относительно вопросов регулирования финансовых рынков, торговли, торговых аспектов, охраны прав интеллектуальной собственности, энергетической безопасности, сохранения качества окружающей среды, распространение рыночных принципов не даёт ответов на постоянно возникающие и все менее предсказуемые угрозы внутреннего рынка развивающихся стран. Для их предотвращения требуется активизация институтов и инструментов государственного регулирования, что в 2008 году нашло отражение в широком спектре мер по финансовой стабилизации в США, странах Западной Европы и Азии.

Действительно финансово-экономический кризис не оставил альтернатив правящим

кругам. Они были вынуждены в целях стабилизации своих финансово-экономических систем обратиться осенью 2008 года к институтам государственного регулирования в масштабах и формах, сравнимых с их применением в период Великой депрессии. По мнению экспертов Бруклинского института (Brookings Institution), находящиеся в г. Вашингтоне - исследовательский институт в США, основанный в 1916 году, (это и наглядно показал финансовый кризис) мошенничество, коррупция и безразличие государства могут подорвать основы даже самой развитой финансовой системы, особенно, если регулирование носит слишком ограниченный характер.

Согласно данным Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан в 2021 году в Республике Таджикистан было зарегистрировано 24118 преступлений, что на 102,8% больше, чем по сравнению с 2020 годом. Зарегистрировано умышленное тяжкое телесное повреждение 150 преступлений, что на 15 единиц, больше, чем в 2020 г. В число преступлений имеющие тенденции к увеличению относят разбой – 38 (в 2020 г. - 33), кражи 6425 (в 2020 г. - 6197), преступления, связанные с наркотиками 651 (в 2020 г. - 625), нарушения правил дорожного движения на дорогах 1120 (в 2020 году 1020), из них повлекшие смерть потерпевших 517 (в 2020 г. - 485) [12, 272-273].

В этой связи формирование открытых, регулируемых, предсказуемых и не дискриминационных многосторонних торговой и финансовой систем является ключевой задачей в контексте достижения целей тысячелетия, принятых международным сообществом на рубеже XX-XXI столетий.

«С позиции общетеоретической трактовки экономический кризис представляет собой как макроэкономический сбой в развитии национального хозяйства, происходящий под влиянием большого количества как внутренних, так и внешних факторов. На наш взгляд, из всего имеющихся причин, порождающих макроэкономический дисбаланс, весьма веских и, безусловно, заслуживающих внимания, стоит определить первопричину, которая, кроется в развивающихся перекосах в системе распределения доходов. Известная модель макроэкономического равновесия совокупного спроса и предложения, выражающееся уравнением AD-AS объясняется тем, что основой кризиса является, как правило, превышения предложения AS над спросом AD.

Другими словами, рыночный дисбаланс возникает, из-за превышения предложения над спросом и итогом подобных диспропорций в распределении дохода явилось усиление социального расслоения общества во многих развитых странах мира. То есть, спрос на макроэкономическом уровне во многом определяется уровнем получаемых доходов, а большая часть потребителей — это лица, работающие по найму. В то же время динамика доли национального дохода, идущего на выплату заработной платы и получаемой прибыли, изначально складывались в пользу последней и это естественная тенденция. Поскольку определяющая и направляющая сила рыночной экономики, ее лидеры являются бизнесмены».

«Одним из примеров усиления социального расслоения общества, либо социальной поляризации предстают США кануна Великой депрессии, когда социальное расслоение, усилившаяся поляризация общества в определенной мере предопределили вектор движения последующих кризисных процессов, так как, к 1929 г. 5,0% американского населения получало более 30,0% всех личных доходов страны» [8, стр. 97-99].

В этой связи, существующее и по сей день мнение о том, что плановая социалистическая экономика Советского Союза развивалась без кризисов и в силу своей закрытости развивалась непрерывно, не соответствует действительности. Даже поверхностный анализ показывает, что кризисные явления в мировой экономике и хозяйственной реформы в СССР совпадают во времени. К примеру, кризис и Великая депрессия в 1929-1933 гг. в США совпадают по времени с кризисом в экономике СССР. Только в США — это был кризис перепроизводства, а в СССР в то же самое время был голод или точнее, голодомор.

Таким образом: «...уроки, преподнесенные Великой депрессией и кризис в экономике СССР, позволили выявить одну из самых сложных проблем рыночной экономике - социальные факторы ограничения рыночного спроса. В этой связи важно отметить, что именно социальные мероприятия нового курса в годы Великой депрессии позволили в последующем в значительной мере усилить эффект антикризисных мер. Именно после этого в 30-е годы XX столетия в экономической политике ряда развитых стран стали бурно развиваться идеи социального выравнивания в распределении получаемого ВВП. Однако во второй трети XX столетия, данные тенденции заметно сократились. Усилившая международная конкуренция во второй трети XX столетия привела к преобладанию концепции «экономики предложения». Это нашел свое выражение в переносе внимания многих либерально ориентированных правительств на поддержку национального бизнеса на мировой арене и замедление тенденции развития идеи социального выравнивания. А, результатом усиления либеральной доктрины явилось нарастание социального расслоения во многих развитых странах мира. Например, комментируя растущий разрыв между бедными и богатыми газета *Suddeutsche Zeitung* отмечает, что даже в такой социально ориентированной стране, как Германия, социальное неравенство заметно нарастало и за последние 20 лет это проблема не было таким острым, как сегодня» [8, стр. 98-100].

Несмотря на это, мировой кризис заставил большинство стран вернуться к урокам прошлого, в том числе усилить внимание к проблемам социального характера. «Канцлер Германии Ангела Меркель высказалась за реабилитацию в Европе и в мире принципов социальной экономики и социально сбалансированного рынка». На съезде Христианско-демократического союза в Штутгарте социальная рыночная экономика в ее речи фигурировала и как панацея от глобального финансово-экономического кризиса, и как лекарство, позволяющее укрепить пошатнувшееся доверие сограждан к экономике и политике и как чудодейственная микстура, которая сегодня ценнее, чем когда-либо раньше.

Стоит отметить, что: «...простое копирование исторически пройденных решений не является гарантией преодоления проблем текущего мирового финансово-экономического кризиса, однако современные экономические проблемы потребует адекватных стабилизационных мер. Так как, особая причина, требующая внимания со стороны государства является нарастающая поляризация общества, ибо именно этот процесс вызывает социальную напряженность в обществе, порождает общественные катаклизмы и способен нарушить весь ход общественного развития. Следовательно, изучение теории и практики социальной рыночной экономики представляет серьезным и актуальным в разрезе разрабатываемых сегодня отечественных мер антикризисной политике».

В Послании Президента Республики Таджикистан от 23 декабря 2022 года было отмечено, что: «Несмотря на продолжающиеся преобразования в мировой экономике и отрицательное влияние внешних факторов на нашу национальную экономику, благодаря плодотворной экономической реформе, осуществлению стратегии и программ, и принятию антикризисных мер в течение пяти последних лет развитие экономики Таджикистана ежегодно в среднем обеспечивалось на уровне 7,3 процента, а валовой внутренний продукт с 71 миллиарда достиг 115 миллиардов сомони и на душу населения увеличился в 1,5 раза. В том числе в 2022 году расширились работы по устойчивому сохранению макроэкономических показателей, снижению влияния возможных угроз на национальную экономику, планомерной деятельности банковской системы, увеличению производства промышленной и сельскохозяйственной продукции, улучшению атмосферы инвестирования и поддержки предпринимательства, в результате чего развитие национальной экономике стало обеспечено на уровне 8 процентов.

За последние пять лет уровень благосостояния народа постепенно повышался и денежные доходы населения с 41,1 миллиарда сомони 2018 года достигли 87 миллиардов сомони в 2022 году, то есть увеличились в 2,1 раза. В результате чего уровень бедности с 27,4 процента 2018 года снизился до 22,5 процента в 2022 году» [9].

В то время как, одним из причин экономических кризисов является игнорирование цикличности при составлении и осуществлении планов экономического развития национальных экономик. Следовательно, основными проблемами при решении задач экономического роста должны стать [7, стр. 185]:

«- во-первых, создания эффективной системы управления, как в центре, так и на местах с целью достижения приверженности государства сбалансированной денежно-кредитной и бюджетно-налоговой политике, укрепление курса национальной валюты и последовательного снижения уровня инфляции;

- во-вторых, определения естественного предрасположения закономерностей к событиям и продолжительности временных промежутков мировой и национальных экономик, когда они в силу цикличности своего развития имеют естественную направленность к событиям того или иного характера;

- в-третьих, определение особенностей национальной экономики с учетом постепенного достижения и установления прогрессивных структурных сдвигов, т.е. расширения доли частного сектора, обеспечивающее диверсификацию и повышению конкурентоспособности страны на основе предопределения характера проявления кризиса в каждой стране;

- в-четвёртых, коренное совершенствование механизма институциональной системы достижения целей на основе формирования государственно-частного и социального партнерства».

По нашему мнению, впредь для того, чтобы кризис не приобрел негативный характер, и чтобы его проявления был минимальным, необходимо разработать и внедрить профилактические мероприятия, так как, только после достижения их результатов и проведения глубокого анализа можно предвидеть, когда наступит следующий кризис.

Исследования показывают, что кризис мировой финансовой системы, несомненно, повлияет на динамику экономического развития в регионах мира в сторону понижения их оценок. При этом, в странах с формирующимся рынком и развивавшихся странах до настоящего времени изменения финансовых рынков оказывали меньшее воздействие, продолжался устойчивый экономический рост, ведущую роль в котором играли Китай и Индия. Этому также свидетельствовали исследовательские материалы и прогнозы Международного валютного фонда о замедление влияния мирового финансово-экономического кризиса в разных странах. Так, по прогнозу Международного Валютного Фонда, мировой экономический рост замедлится с 5% в 2007 г. до 3,7% в 2008 г. и чуть выше 2% в 2009 г., причем основная доля этого замедления приходило на страны с развитой экономикой [6, стр. 93-97].

В то время как, за последние пять лет доля развивающихся стран, экспортирующих, основные виды сырья в мировой торговле увеличилась с 35% в 2000 г. до 40% в 2007 году. Поэтому необходимо отметить, что: «...с учетом увеличения веса можно было бы считать, что они как группа в экономическом отношении играют все более ведущую роль. С другой стороны, многие из развивающихся стран испытали значительный приток инвестиций, поступивших в форме вложений в основной капитал размещенных в них компаний, что объясняется более высокими в этих странах нормами прибыли» [6, стр. 95-97].

«Экономический рост позволил развивающимся странам накопить резервы иностранных валют на сумму, превышающую 3 трлн. долларов, т.е. почти 75,0% их общемировых запасов. Хотя эти резервы создают трудности в плане экономического управления, в частности в контексте необходимости избегать резкого повышения валютных курсов, накопление крупных валютных резервов развивающихся стран, является частью проблемы глубоких глобальных диспропорций, так как развивающиеся страны, по сути, финансируют дефицит внешнеторгового баланса США. А, возможное обесценение доллара снизит реальную стоимость этих валютных резервов, а их диверсификация за счет других валют может вызвать еще более резкое падение курса доллара» [6, стр. 96].

Подводя некоторый итог вышесказанному, следует отметить, что любой кризис есть способ разрешения накопившихся в обществе противоречий, это созревшая необходимость пересмотра, переоценки реализуемой экономической политики государства. Поэтому для преодоления негативного воздействия мирового финансово-экономического кризиса, как считают эксперты, нельзя расплывать имеющиеся в распоряжении средства, а сосредоточить их на нескольких приоритетных направлениях.

К примеру, в эти годы: «...после девальвации казахстанского тенге, в Республике Таджикистан вырос ажиотажный спрос на иностранную валюту. По некоторым данным, с середины декабря прошлого года Национальный банк Таджикистана уже потратил около 50 миллионов долларов США на поддержание курса сомони, что привело к тому, что к началу 2009 года золотовалютные резервы Таджикистана сократились примерно до 198,6 миллиона долларов США» [7, стр. 187-188].

По прогнозам Междугородного валютного фонда, темпы роста мировой экономики в 2009 г. будут ниже, чем ожидалось ранее. Прирост мирового ВВП оценивается в 2009 г. в 3,5%. Экономика США, по мнению экспертов МВФ, а это 25% мировой экономики, вступит в 2009 г. в полосу ярко выраженной рецессии с темпами прироста ВВП не более 0,1-0,2%. Более высокие показатели темпов роста экономики ожидаются в странах БРИКА (Бразилия, Россия, Индия, Китай). В первой декаде XXI - века для поддержки экономики в условиях глобального финансового рынка выделялись огромные финансовые ресурсы. К примеру, в США - 6% ВВП, в России - 11% ВВП, в Китае - 13% ВВП [11, 133-136].

Таким образом, любой кризис есть способ разрешения накопившееся в обществе противоречий. При этом кризис это созревшая необходимость пересмотра, переоценки реализуемой экономической политики государства. В связи с этим, ключевая задача современной отечественной экономической теории и практики является, прежде всего, разработка и реализация национальной модели социально - ориентированной рыночной экономики. В этих условиях теория и практика должны отвечать не только глобальным мировым тенденциям, но и духовным нравственным ценностям отдельно взятой страны, в том числе Республики Таджикистан;

Таким образом, проведенные исследования в области мирового финансово-экономического кризиса, изучения масштабов, причин, последствия кризиса в мировой и национальной экономике, его влияния на формирование модели социально-рыночной экономики даёт нам основания в мониторинге о текущей ситуации в экономике Республики Таджикистан выделить следующее:

1. Обобщая материалы исследования относительно классического определения понятие «Экономический кризис» и результаты его последствия, можно с уверенностью утвердить, что: «...экономический кризис - это проявляющееся в значительном спаде производства и нарушения сложившихся в производственных связей, способствующее резкое ухудшение экономическое состояние страны на основе банкротства предприятий и роста безработицы. Результатом экономического кризиса является снижение жизненного уровня населения и уменьшение реального валового национального продукта».

Марксистский анализ экономических кризисов, в частности определение, которое дает К. Маркс на основе анализа всех противоречий капиталистического общества – это: «специфический способ разрешения или уравнивания... противоречий, способ, который не ликвидирует противоречия, а, наоборот, создаёт предпосылки для нового, еще более сильного взрыва» [1, стр. 97].

Вместе с тем, большинство видных экономистов, особенно из числа тех, которые принимают участие в разработке планов экономического развития, заявляют, что пока наука не может предсказать начала наступления мирового финансово-экономического кризиса;

2. «Сравнивая исторический опыт Республики Таджикистан и современную ситуацию на мировом рынке, а также опыт соседних стран, необходимо впредь, на первых стадиях

переходного периода и преодоления мирового финансово-экономического кризиса найти оптимальное сочетание рыночных механизмов и государственного регулирования».

3. В мировой практике последних лет актуализируются вопросы дополнительной финансовой поддержки беднейших слоев населения в связи с повышением уровня цен в результате трансформации энергетического сектора. Борьба с бедностью, в ближайшей перспективе может стать одним из первоочередных приоритетов не только в силу гуманитарных соображений, но и в контексте обеспечения международной безопасности. Это потребует увеличения масштабов экономической помощи менее развитым странам и оптимизации механизма ее осуществления. При этом, стоит отметить, что: «...размеры помощи соответствует лишь одной четвертой части 1% ВВП стран - доноров, и только пять стран (Дания, Люксембург, Нидерланды, Норвегия и Швеция) в настоящее время выполняют или превышают установленные ООН целевой показатель на уровне 0,7% ВВП. Несмотря на некоторый прогресс в этом направлении, масштабы поддержки (в 2007 г. объем официальной помощи в целях развития составил 103,3 млрд. долларов США) по-прежнему не соответствуют потребностям достижения целей в области развития, сформулированных в Декларации тысячелетия» [4, стр. 77-79].

Приближение к поставленным целям, также и сокращение дисбаланса в распределении выгод и издержек процесса глобализации, требует адекватных сегодняшнему этапу международных норм и прав поведения, которые должны соблюдаться всеми субъектами мирового хозяйства [10].

4. Исследование сектора экономики является важным и первостепенным значением в разрезе проводимых на сегодняшний день своевременных мер поддержки антикризисной политике. Существенная дифференциация доходов населения Республики Таджикистан – острый вопрос на который необходимо реагировать правительству Таджикистана, без решения, которого невозможна реализация намеченных социально-экономических программ, по средствам которого, можно выйти на устойчивый экономический рост.

ЛИТЕРАТУРА

1. Блюмин И.Г. История экономических учений (Очерки теории) / Под ред. проф. Ф.Я. Полянского. - М.: Высшая школа, 1961. - С. 97-101.
2. Глобальный экономический кризис 2008 года /[https:// ru. frwiki. wiki /wiki/ Crise _ économique _ mondiale _ de _ 2008](https://ru.frwiki.wiki/wiki/Crise_économique_mondiale_de_2008).
3. 10 самых крупных мировых экономических кризисов //[https://topreytings.ru/10- samyih – крупnyih -mirovyyih -ekonomicheskikh-krizisov/](https://topreytings.ru/10-samyih-kрупnyih-mirovyih-ekonomicheskikh-krizisov/)
4. Лебедев Л.Ф., Усольцев А.В. Глобальные экономические вызовы в начале XXI в.// Тез. докл. выступ. на межд. науч. практ. конференции 16 декабря 2008 г. «Экономика XXI века: глобализация, кризисы, развитие». -М.: ГОУ ВПО «РЭА им. Г.В. Плеханова», 2008.-С 77-79.
5. Материалы из Википедии - свободной энциклопедии «О финансовом кризисе» /[https://translated. turbopages. org /proxy_u/en-ru. ru. a7319878-63c7d2ba-155233f6-74722d77 6562 /https/ en. wikipedia. org /wiki/ Financial _panic](https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.a7319878-63c7d2ba-155233f6-74722d77_6562/https/en.wikipedia.org/wiki/Financial_panic).
6. Морозов В.П. Развивающиеся страны в условиях мирового кризиса //Тез. докл. выступ. на межд. науч. практ. конференции 16 декабря 2008 г. «Экономика XXI века: глобализация, кризисы, развитие». - М.: ГОУ ВПО «РЭА им. Г.В. Плеханова», 2008. - С. 95-97.
7. Нидоев Н.Ф. Таджикистан: проблемы работающей экономики. 1-е изд. – Душанбе: «Ирфон», 2009. – 302 с.
8. Новикова Е.В. Влияние экономических кризисов на формирование модели социально-рыночной экономики//Тез. докл. выступ. на межд. науч. практ. конференции 16 декабря 2008 г. «Экономика XXI века: глобализация, кризисы, развитие». -М.: ГОУ ВПО «РЭА им. Г.В. Плеханова», 2008.- С. 86-106.

9. Послание Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» 23 декабря 2022 года / <http://president.tj/ru/node/29824>.
10. Report of the High – level Conference on World Food Security: the Challenges of Climate Change and Bioenergy. - 2008.
11. Слепов В.А. Первый глобальный финансовый кризис XXI в.: масштабы, причины, пути преодоления // Тез. докл. выступ. на межд. науч. практ. конференции 16 декабря 2008 г. «Экономика XXI века: глобализация, кризисы, развитие». -М.: ГОУ ВПО «РЭА им. Г.В. Плеханова», 2008.-С 133-136.
12. Статистический ежегодник Республики Таджикистан, 2022. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан.-Душанбе: ЧДММ «ЭР-граф», 2022. - Стр. 196-197.
13. Top 10 Global Economic Challenges Facing America’s 44th President. - 2008/2009. - Washington. - 2008.

УДК 336.717.1:33

Вализода Ш.Ш.

САМТҲОИ АФЗАЛИЯТНОКИ РУШДИ НИЗОМИ ПАРДОХТИИ ҒАЙРИНАҚДӢ

Илм, инноватсия, технологияи иттилоотию коммуникатсионӣ, рақамикунонии соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва дар ин замина пардохтҳои ғайринақдӣ бо суръати баланд рушд ёфта истодааст. Дар раванди рушди босуръати ҷаҳонии илму технологияи иттилоотию пардохтӣ ва рақамӣ таҷдиду муайян намудани самтҳои афзалиятноки рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ дар шароити муосири Тоҷикистон бисёр муҳим мебошад. Дар мақолаи мазкур самтҳои стратегии рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ арзёбӣ ва баҳодиҳӣ гардида, самтҳои афзалиятноки рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ бо назардошти рушди илм, инноватсия, технологияи иттилоотию коммуникатсионӣ ва ташаккули иқтисодиёти рақамӣ дар шароити муосири Тоҷикистон муайян гардидааст. Дар баробари ин, омилҳои таъсиррасон ба рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ, ҷораҳои таъсиррасон барои амалигардонии самтҳои афзалиятноки рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ дар шароити муосири Тоҷикистон гурӯҳбандӣ гардидааст.

Вожакалимаҳо: илм, инноватсия, иқтисодиёти рақамӣ, технологияи иттилоотию коммуникатсионӣ, самтҳои стратегӣ, пардохтҳои ғайринақдӣ, афзалият, пардохтҳои фосилавӣ, инфрасохтори пардохтӣ.

Вализода Ш.Ш.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ БЕЗНАЛИЧНЫХ РАСЧЕТОВ

Наука, инновации, информационные и коммуникационные технологии, цифровизация социально-экономических сфер и в связи с этим безналичные расчеты развиваются высокими темпами. В процессе стремительного глобального развития науки, информационной технологии, платежной и цифровой технологии очень важно актуализировать и определить приоритетные направления развития безналичной

платежной системы в современных условиях Таджикистана. В данной статье проведена мониторинг и оценка стратегических направлений развития безналичной платежной системы, а также определены приоритетных направлений развития безналичной платежной системы с учетом развития науки, инноваций, информационно-коммуникационные технологии и формирования цифровой экономики в современных условиях Таджикистана. При этом сгруппированы факторы, влияющие на развитие безналичной платежной системы, а также меры, влияющие на реализацию приоритетных направлений развития безналичной платежной системы в современных условиях Таджикистана.

Ключевые слова. наука, инновации, цифровая экономика, информационно-коммуникационные технологии, стратегические направления, безналичные платежи, приоритет, дистанционные платежи, платежная инфраструктура.

Вализода Ш.Ш.

PRIORITY DIRECTIONS FOR THE DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF CASHLESS SETTLEMENTS

Science, innovation, information and communication technologies, digitalization of socio-economic spheres and in connection with non-cash payments increase the pace. In the process of the rapid global development of science, information technology, payment and digital technology, it is very important to update and identify priority areas for the development of a cashless payment system in the modern conditions of Tajikistan. This article monitors and evaluates the strategic directions for the development of a cashless payment system, as well as identifies priority areas for the development of a cashless payment system, taking into account the development of science, innovation, information and communication technologies and the formation of a digital economy in the modern conditions of Tajikistan. At the same time, factors influencing the development of a cashless payment system, as well as measures that affect the implementation of priority areas for the development of a cashless payment system in the current conditions of Tajikistan, are grouped.

Keywords. science, innovations, digital economy, information and communication technologies, strategic directions, non-cash payments, priority, remote payments, payment infrastructure.

Низоми пардохтии ҳар як кишвар чузъи муҳими инфрасохтори молиявӣ мебошад, ки ба воситаи он фаъолияти самараноки соҳаҳои воқеӣ, хоричӣ ва молиявӣ иқтисодиёт таъмин карда мешавад. Нақши муҳимро дар таъмини рушди низоми пардохтӣ ва мукамалгардонии мунтазами он Бонки миллӣ ё марказӣ иҷро намуда, барои ташаққул ва рушди низоми миллии пардохтӣ дар асоси таҷрибаи пешрафтаи ҷаҳонӣ ва истифодаи технологияҳои муосир аз ҷониби ин ниҳоди миллӣ тадбирҳои судманд андешида мешавад.

Дар ҳақиқат низоми пардохтӣ яке аз чузъҳои асосии инфрасохтори молиявӣ мебошад, ки фаъолияти устувору мунтазами низоми молиявӣ кишвар, татбиқи сиёсати пулию қарзӣ ва бучетиро бо саривақту бехатар гузаронидани пардохтҳо ва ҳисоббаробаркуниҳо таъмин намуда, ба рушди иҷтимоӣ иқтисодии кишвар мусоидат менамояд [8. С. 11].

Рушди минбаъдаи иқтисодиёти миллӣ, рақамикунонии соҳаҳои иқтисодиёт, пешрафти техникаю технология, рушди истехсолот, рақобати ҷаҳонӣ ва қариб ҳар рӯз пайдо шудани шаклҳои нави пардохт зарурати афзоиши самаранокии гардиши маблағҳо ва зиёд намудани ҳиссаи ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдиро дар ҳаҷми умумии муомилоти пулӣ талаб менамояд.

Чихати таъмин намудани фаъолияти самаранок ва боэътимоди субъектҳои низоми пардохти Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонеъ кардани талаботҳои ҷорӣ ва ояндаи иқтисодиёти миллӣ дар хизматрасониҳои пардохтӣ, аз ҷумла барои иҷрои самараноки сиёсати пулию қарзӣ, таъмини суботи молиявӣ, татбиқи иқтисодиёти рақамӣ, афзоиши сифатнок, дастрас ва бехатарии хизматрасониҳои пардохтӣ ва дар ин замина кам намудани ҳиссаи иқтисодиёти ғайрирасмӣ – бояд самтҳои асосии рушди низоми пардохтӣ, аз ҷумла низоми пардохтии ғайринақдӣ бо назардошти рушди илму технология ва таҷрибаи ҷаҳонӣ муайян шуда, пайваста такмил дода шаванд.

Қадамҳои нахустин дар самти ташаккули низоми пардохтӣ, бахусус низоми пардохтии ғайринақдӣ пас аз ба даст овардани истиқлоли давлатӣ оғоз шуда, бо мақсади вусъат додани ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ дар муомилоти пулӣ ва рушди инфрасохтори низоми пардохтӣ шурӯъ аз соли 1997 ҳисоббаробаркуниҳои банкҳо-иштирокчиёни низоми пардохтҳои электронӣ бо усули мубодилаи ҳуҷҷатҳои пардохтӣ ва файлҳои электронӣ ба роҳ монда шуд. Илова бар ин, чихати самаранок гузаронидани пардохтҳои бурунмарзӣ Бонки миллии Тоҷикистон соли 1998 ба Иттиҳоди Ҷаҳонии Телекоммуникатсионии Молиявии Байнибанкӣ (SWIFT) дохил шуд. Соли 2002 Нуқтаи дастёбии дастаҷамъии SWIFT таъсис дода шуд, ки ба банкҳои тичоратӣ имконияти ҳамроҳ шудан ба ин шабакаро фароҳам овард.

Солҳои 2000-2005 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бозори хизматрасонии банкӣ бо истифодаи қортҳои пардохтӣ рушд намуд. Соли 2006 дар ҷумҳури аввалин Маркази протсессингии қортҳои пардохтӣ ҶСП «Тоҷқорт» таъсис дода шуд, ки қортҳои пардохтии байналмилалӣ «Visa International», «Europay International» ва «STB Card»-ро хизматрасонӣ менамуд.

Бо мақсади рушди ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ ва татбиқи технологияи пардохтии замонавӣ соли 2012 Маркази протсессингии миллӣ созон дода шуда, дар заминаи он Низоми пардохти миллӣ «Корти Миллӣ» ташкил гардид [4. С. 80].

Инчунин, чихати муайян намудани дурнамои рушди низоми пардохтии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Стратегияи рушди низоми пардохти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2025» ва Нақшаи чорабиниҳои миёнамуҳлати татбиқи Стратегияи мазкур таҳия гардида, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 октябри соли 2014, №679 тасдиқ карда шуд.

Дар ин замина чихати вусъат бахшидани ҳисоббаробаркуниҳо бо пули миллӣ ва бартараф кардани амалиёти иловагии мубодилаи асъор хангоми ҳисоббаробаркунӣ бо истифодаи қортҳои пардохтии низоми пардохтии Visa International, Бонки миллии Тоҷикистон Созишномаи ҳамкориро бо ширкати байналмилалӣ Visa International Service Association моҳи сентябри соли 2015 оид ба иштироки ширкати мазкур дар низоми миллӣ ҳисоббаробаркуниҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ба имзо расонид.

Ҳамаи ин тадбирҳои андешидашуда барои рушди низоми пардохтӣ, аз ҷумла низоми пардохтии ғайринақдӣ мусоидат намуда, барои муайян намудани самтҳои минбаъдаи рушд имкониятҳои нав фароҳам оварданд.

Дар «Стратегияи рушди низоми пардохти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2025» самтҳои асосӣ ва принсипҳои рушди низоми пардохти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2025 муайян гардида, ҳангоми муайян намудани онҳо омилҳои зерин ба инobat гирифта шуданд, аз ҷумла:

- рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- афзоиши ҳамкориҳои мутақобилан судманди иқтисодиёти миллӣ бо иқтисодиёти ҷаҳонӣ, аз ҷумла дар натиҷаи дохилшавии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Созмони Умумиҷаҳонии Савдо;
- рушди бахши бонкӣ, афзоиши хизматрасониҳои бонкӣ, аз ҷумла хизматрасониҳои фосилавии бонкӣ ва истифодабарии воситаҳои пардохти электронӣ;
- афзоиши ҳаҷм ва шумораи пардохтҳо бо истифодаи воситаҳои муосири пардохт;
- пайдоиш ва рушди технологияҳои нав;
- мавҷуд будани хавфҳо ва хатарҳои амалҳои ғайриқонунӣ ҳангоми интиқоли маблағҳо;
- ношафوفияти механизмҳои ташаккули нархҳо ҳангоми пешниҳод намудани хизматрасониҳои пардохтӣ, низомҳои пардохтӣ ва танзимгарони хизматрасониҳои инфрасохтори пардохтӣ;
- нобоварии аҳоли ба истифодаи воситаҳои муосири пардохт ва дар сатҳи паст қарор доштани итилоотони аҳоли оид ба ин воситаҳо.

Расми 1. Омилҳои муайянкунандаи рушди низоми пардохтӣ дар стратегияи рушди низоми пардохти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2025»

Илова бар ин, чиҳати рушди минбаъдаи низоми ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ ва вусъат додани истифодаи кортҳои пардохтии бонкӣ дар савдои чакана ва қабули онҳо мавриди пардохти хариду молу хизматрасониҳо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 декабри соли 2014, №815 «Оид ба тадбирҳои вусъат додани ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ тавассути кортҳои пардохтии бонкӣ» қабул гардид.

Ба назардошти вазъи ҷорӣ низоми пардохти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва омилҳои ба рушди минбаъдаи он таъсиррасонанда, Бонки миллии Тоҷикистон соли 2015 дар «Стратегияи рушди низоми пардохти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2025» самтҳои зерини рушди низоми пардохти Ҷумҳурии Тоҷикистонро муайян намудааст, аз ҷумла:

- такмил додани заминаи ҳуқуқӣ бо мақсади бартараф намудани хавфҳои, ки ба низомҳои пардохтӣ ва ҳисоббаробаркунию клирингии амалиёт бо коғазҳои қиматнок хос мебошанд;

- иваз намудани низоми амалкунандаи пардохтии байнибонкии Бонки миллии Тоҷикистон ба Низоми муосири автоматизудаи байнибонкии интиқоли маблағ ва таъмини мувофиқати пурраи он ба принсипҳои инфрасохтори бозори молиявӣ;

- ҳавасмандгардонӣ ва дастгирии раванди бехатару самаранок, пешниҳод намудани номгӯи васеи хизматрасониҳои электронии пардохтии чакана;

- ҳамгирӣ намудани пардохтҳои давлатӣ бо низоми пардохти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади кам кардани истифодаи пули нақд ва татбиқи воситаҳои пардохти электронии дастрас ва даромаднок;

- дастгирӣ кардани рушди бозорҳои молиявӣ бо роҳи татбиқ намудани низомҳои босамари ҳисоббаробаркунии бо коғазҳои қиматнок, ки ба стандартҳои байналмилали ҷавобгӯ мебошанд;

- такмилдиҳии бозори байнибонкии пул бо роҳи татбиқ намудани низомҳои савдои электронӣ, муқаррар намудани қоидаҳои мураттаб ва ривож додани баҳши таъминоти гарав;

- таъмини саривақти пешниҳоди маблағи интиқолҳои байналмилалӣ, ки ба стандартҳои маъмули байналмилалӣ ва таҷрибаи муосир ҷавобгӯ мебошанд;

- рушди ҳамаҷониба ва самараноки сохтори назоратӣ, ки ҳамаи ҷанбаҳои дахлдори низоми пардохти Ҷумҳурии Тоҷикистонро фаро мегирад;

- таъмини ҳамкориҳои судманд бо тарафҳои манфиатдори низоми пардохти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва бо дигар мақомоти дахлдор.

Ташаққули вазифаҳо дар доираи ҳар як самтҳои дарҷгардида ва татбиқи онҳо бо назардошти принципҳои зерин асос ёфтаанд.

- шаффофияти раванди рушди низоми пардохти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси ҳамкориҳои мутақобили Бонки миллии Тоҷикистон, тарафҳои манфиатдори мақомоти давлатӣ ва иштирокдорони бозори хизматрасониҳои пардохтӣ;

- пайравӣ намудан ба амалияи муосири баналмилалӣ дар раванди рушди низоми пардохти Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- дастгирии рақобати одилона дар бозори хизматрасониҳои пардохтӣ [8. С. 12].

Ташкили низоми комили миллии пардохтҳои ғайринақдӣ дар шароити муосир ва дар замони авҷ гирифтани муҳити номусоиди байналмилалӣ (бозорӣ ва сиёсӣ) бояд яке аз самтҳои афзалиятноки Ҳукумати кишвар муайян карда шавад [5;6].

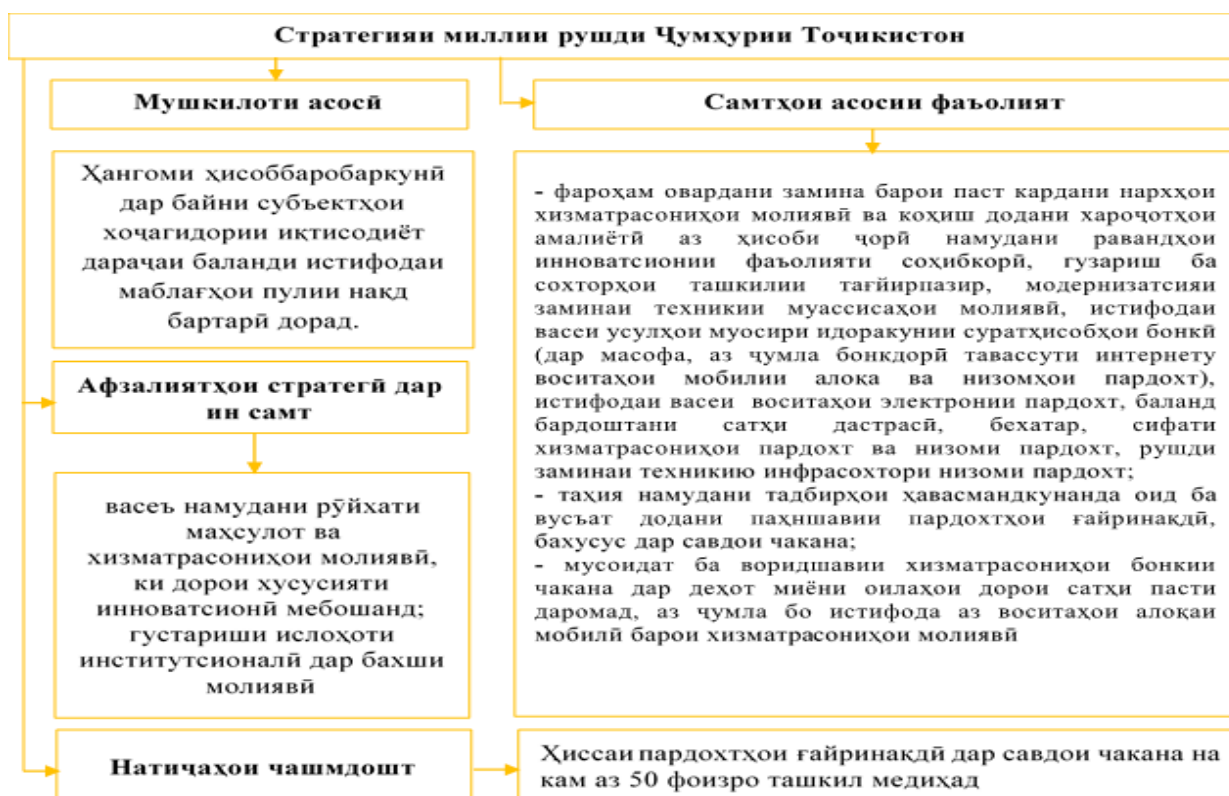
Зеро, ҷаҳонишавии равандҳои муосири иқтисодӣ, аз қабili татбиқи технология ва инноватсияҳои нав дар низоми бонкӣ ба таври кулӣ раванди рушди бозори молиявӣ ва бонкиро изав намуд. Яъне дар замони имрӯза низоми молиявӣ бонкии ҷаҳонӣ самти анъанавии худро ба самти инноватсионии фаъолият иваз намуда истодаанд. Дар шароити паҳншавии бемории сироятии COVID-19 аз рӯи таҷрибаи ҷаҳонии низоми бонкӣ, дар самти истифодаи ҳамаҷонибаи низоми пардохтии ғайринақдӣ ва ҷорӣ намудани инноватсияҳо бо назардошти рақамикунони соҳаҳои иқтисодиёт тағйироти ҷиддӣ ба вуқӯъ пайваста истодааст [3. С.175].

Дар ҳақиқат таъмини рушди иқтисодиёт дар замони муосир бидуни татбиқи технологияҳои инноватсионӣ, мавҷудияти низоми бозорӣ, самаранок ва мукаммали пардохтӣ, инчунин баланд бардоштани рақобатпазирӣ душвор мебошад.

Ташкили низоми мусоиди пардохти ғайринақдӣ байни субъектҳои фаъолияти хоҷагидорӣ ва мунтазам такмил додани он яке аз масъалаҳои муҳим дар самти рушди низоми молиявӣ ва татбиқи иқтисодиёти рақамӣ мебошад.

Самтҳои асосии рушди низоми пардохтӣ дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 ва Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020 ба таври зайл муайян шудааст.

Дар давраи миёнамуҳлат зарур аст, ки баҳши молиявии Тоҷикистон ба низоми муосири серамалиёти муассасаҳои рақобатпазирӣ молиявӣ табдил дода шавад, ки барои пешниҳоди намудҳои васеи хизматрасонии молиявӣ ва маҳсулоти босифат ва инноватсионӣ ба истеъмолкунандагон қодир буда, барои рушди устувори иқтисоди миллии шароити мусоид фароҳам оварад ва ба таъсири ҳамаи намудҳои омилҳои номусоид устувор бошад [1. С. 47].

Расми 2. Мушкилот, афзалиятҳо ва самтҳои асосии рушди низомҳои пардохтӣ дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 [7. С.80];

Бо назардошти рушди бемайдони низомҳои пардохтҳои ғайринақдӣ ҷиҳати танзими ин самт тибқи таҷрибаи ҷаҳонӣ дар қонунгузорӣ ва санадҳои зерқонунии танзимкунандаи ин самт мунтазам тағйиру илова ворид карда мешаванд.

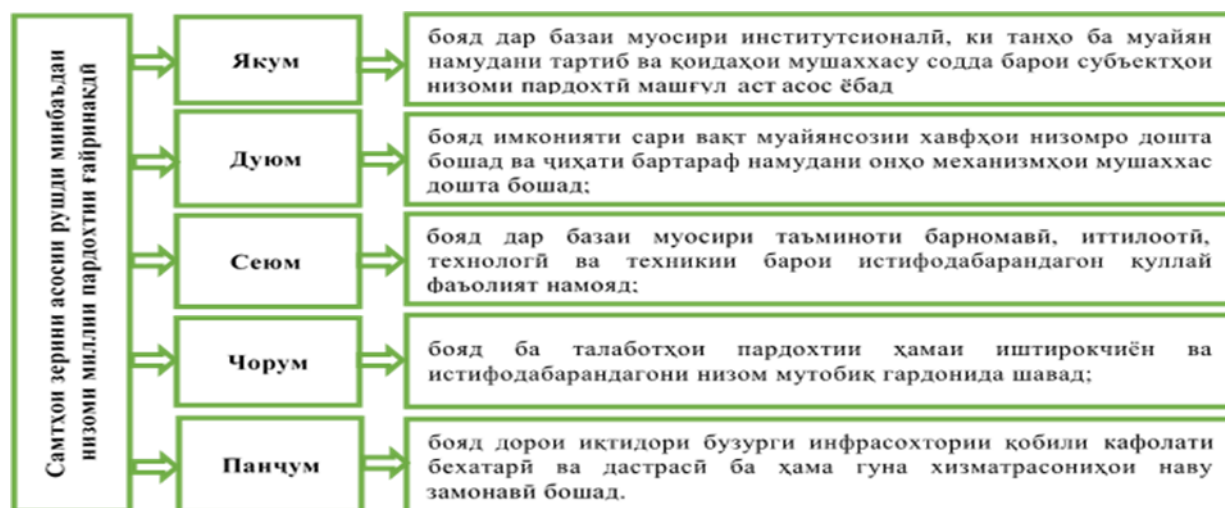
Самтҳои асосии рушди низомҳои пардохтӣ, аз ҷумла низомҳои пардохтии ғайринақдӣ дар ҳуҷҷатҳои стратегӣ соҳавӣ ва милли ба таври умумӣ дарҷ гардидаанд, аммо татбиқи онҳо то ҳол натиҷаи дилхоҳ надода истодааст. Зеро оид ба моҳияти иқтисодии рушди низомҳои ғайринақдӣ дар шароити ташаккулёбии иқтисодиёти рақамӣ то ҳанӯз ягон таҳқиқоти илмӣ гузаронида нашуда, мушкилоти мавҷудаи самти мазкур ва роҳҳои ҳалли он муайян нагардидаанд.

Мушкилоти асосӣ, ҳангоми ҳисоббаробаркунӣ дар байни субъектҳои хоҷагидорӣ иқтисодиёт мавҷудияти дараҷаи баланди истифодаи маблағҳои пулии нақд мебошад, ки он дар заминаи набудани ҳавасмандгардонии соҳибкоруни харидорон ва шароти номусоиди инфрасохторӣ ба миён омадааст.

Чӣ тавре дар боло қайд карда шуд, кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафта самараи иқтисодии татбиқи пурраи пардохтҳои ғайринақдиро ҳанӯз 10 сол пеш омӯхта, барои амалигардонии он тадбирҳои гуногун андешиданд ва имрӯзҳо ҳиссаи пардохтҳои ғайринақдӣ дар кишварҳои аврупой аз 60 то 90 фоизро ташкил медиҳад.

Дар доираи сатҳи муайянгардида оид ба рушди низомҳои пардохтӣ, аз ҷумла низомҳои пардохтии ғайринақдӣ, ки асосан ба ду ҷабҳа таълуқ доранд [10], ин ҳам бошад ҷабҳаи ҳуқуқӣ ва инфрасохторӣ корҳои зиёде ба анҷом расонида шудаанд.

Самтҳои асосии «Стратегияи рушди низомҳои пардохти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2025» ва «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030»-ро дар бахши низомҳои пардохтии ғайринақдӣ таҳлил намуда, самтҳои зерини асосии рушди минбаъдаи низомҳои миллии пардохтии ғайринақдиро ҷудо намудан мумкин аст.

Расми 3. Самтҳои зерини асосии рушди минбаъдаи низоми миллии пардохтии ғайринақдӣ

Дар шароити муосир саҳми пардохтҳои ғайринақдӣ дар ҳаҷми умумии пардохтҳо дар тамоми кишварҳои ҷаҳон афзуда истодааст, зеро агар солҳои қаблӣ пардохтҳои ғайринақдӣ танҳо дар соҳаҳои муайян, аз ҷумла бонк, савдо ва хизматрасонӣ истифода мегардид, имрӯзҳо шаклҳои нави пардохтҳои ғайринақдӣ пайдо шуда, қариб дар тамоми соҳаҳои иқтисодӣ иҷтимоии ҷаҳон истифода гардида истодааст [2. С. 1].

Ба ақидаи мо Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ба мунтазамгардонии тақмили санадҳои меъёрию ҳуқуқии ин самт ниёз дорад.

Бо назардошти вазифаҳои муайян ва мушкilotи мавҷуда аз ҷониби муаллиф самтҳои афзалиятноки рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ ба таври нақшавӣ пешниҳод мегарданд (расмӣ 4.).

Дар «Стратегияи рушди низоми пардохти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2025», ки аз ду замимаи нақшаи чорабиниҳо иборат мебошад, танҳо ба масъалаҳои умумӣ, бахусус таҳияи санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва пурзур намудани назорат таваҷҷуҳ зоҳир гардида, нишондиҳандаҳои (индикаторҳои) рақамӣ, инчунин тадбирҳои ҷиҳати расидан ба онҳо пешбинӣ нагардидааст. Ҳамзамон, тибқи таҷриба ва амалия барои татбиқи ҳадафу афзалиятҳо ва нишондиҳандаҳои стратегия, ки муҳлати дарозро дарбар мегирад бояд барномаи миёнамуҳлат таҳия ва татбиқ карда шавад. Дар мавриди Тоҷикистон чунин барнома вучуд надорад ва ин ҳолат боиси суст татбиқ гардидани стратегия мегардад.

Сохтор ва муҳтавои самтҳои муайяншуда таҳияи вазифаҳои мушаххасро бо назардошти омилҳои институтсионалию технологӣ ва ташкилию ҳуқуқӣ, инчунин ҳамгирии низоми пардохтӣ тақозо менамояд, бахусус:

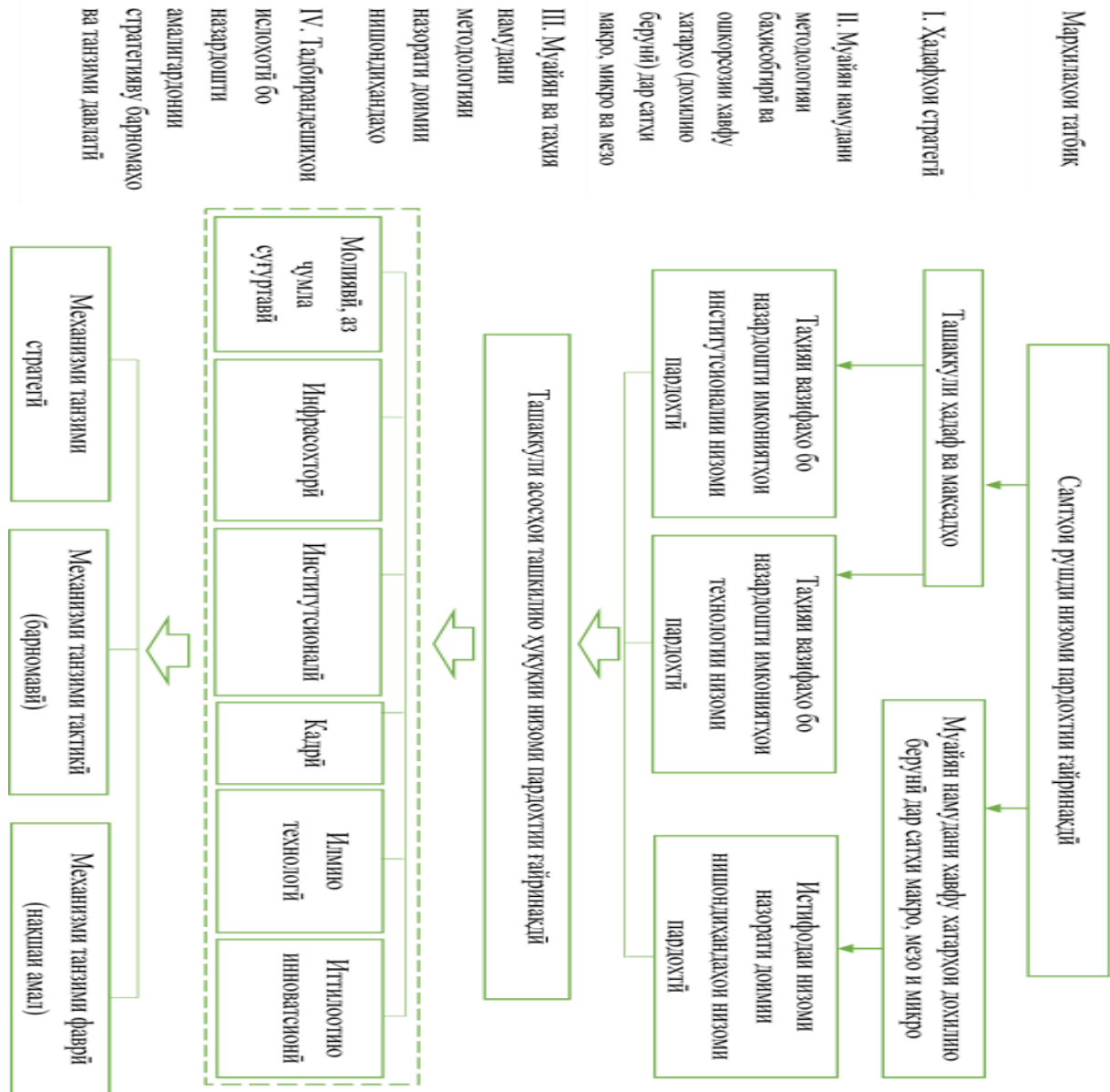
Омилҳои кадрӣ. Самаранокӣ ва мунтазамии фаъолияти низоми пардохтии ғайринақдӣ аз таъминоти барномавӣ кадрӣ, бахусус барномасозон ва технологҳои вобастагии калон дорад.

Омилҳои институтсионалӣ. Ин омил асосҳои қонунгузорӣ, меъёрию ҳуқуқӣ, ташкилию-техникӣ ва танзимкунию идоракунии фаъолияти низоми пардохтии ғайринақдиро фаро мегардад.

Омилҳои молиявӣ. Барои ташкили шароити мусоид ҷиҳати рушди субъектҳои иқтисодӣ (давлат, шахру ноҳияҳо ва хонаводаҳо) ва зиёд намудани захираҳои молиявӣ давлат рушди мунтазами иқтисодӣ бояд таъмин карда шавад. Барои ҳавасмандгардонии шахрвандон барои иҷрои пардохтҳои ғайринақдӣ масъалаи пешниҳоди ҳавасмандгардонии комиссияҳои барои иҷрои ҳар як амалиёти ғайринақдӣ

бояд дида баромада шавад. Дар шароити Тоҷикистон соҳибкорон барои қабули пардохтҳои ғайринақдӣ ҳавасманд нестанд, зеро ҳангоми аз суратҳисоб гирифтани маблағи ба тариқи ғайринақдӣ аз фурӯши молу маҳсулот воридшуда аз соҳибкор ҳаққи комиссияи ситонида мешавад. Бекор намудани ҳаққи комиссияи мазкур барои ҳавасмандгардонии соҳибкорон ва дар ин замина рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ замина мегузорад.

Омилҳои илмию технологӣ. Ташкили муҳити муносиби илмию технологӣ барои суръат бахшидани раванди пардохтҳо, зиёд намудани номгуи хизматрасониҳои пардохтӣ ва таъмини боэътимодию беҳатарии пардохтҳо мусоидат менамояд.

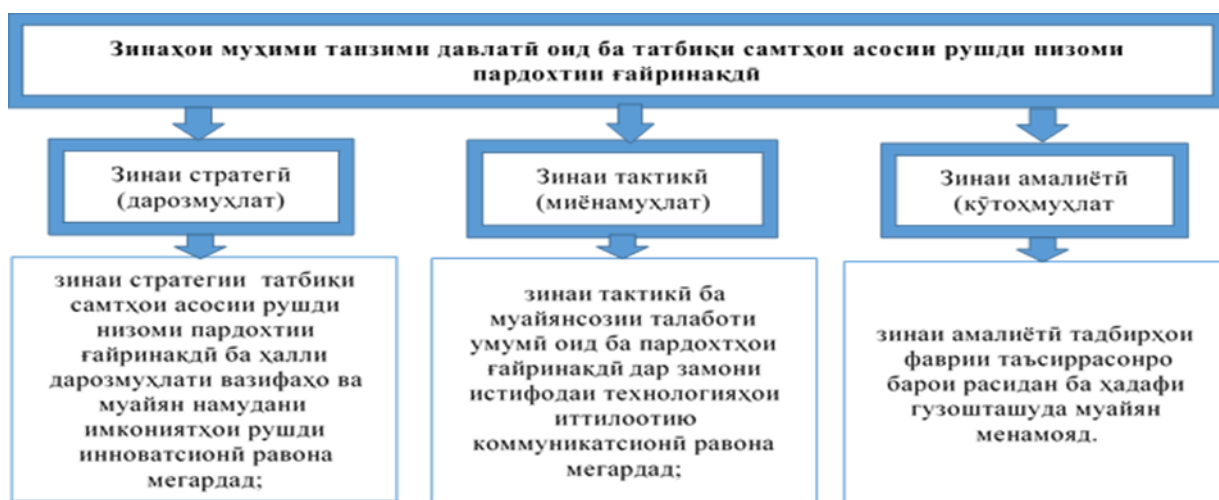
Расми 4. Самтҳои афзалиятноки рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ

Омилҳои иттилоотию инноватсионӣ. Таҳия ва татбиқи амалии технологияҳои иттилоотию инноватсионӣ барои сари вақт гузаронидани амалиётҳо, иттилоотони иштирокчиёни низоми пардохтӣ оид ба ҳолати амалиёти пардохтӣ, ҳамоҳангсозии фаъолияти субъектҳои низоми пардохтӣ, танзими саривақтии фаъолияти низомҳои пардохтӣ ва пешгирии воридшавии низомҳои қалбакӣ мусоидат менамояд.

Омилҳои инфрасохторӣ. Яке аз омилҳои муҳим барои рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ омили таъминоти инфрасохторӣ ба ҳисоб меравад. Инфрасохтори муосири пардохтӣ дар навбати худ омили асосии гузариши боэътимоду саривақтии пардохтҳо мебошад [9].

Яке аз восита ё роҳи таъмини рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ ин танзими давлатии он мебошад. Механизми танзими давлатии низоми пардохтии ғайринақдӣ бояд муайян карда шавад. Чун қоида, танзими давлатӣ истифодаи маҷмӯи принципҳо, шакли ташкилӣ, тарз ва қоидаҳои ба қонунгузорӣ асосёфтаре, ки барои гузаронидан ё анҷом додани пардохтҳои ғайринақдӣ шароит фароҳам меоваранд дар назар дорад.

Тарзи нави танзими давлатии низоми пардохтии ғайринақдӣ дар шароити иқтисодиёти рақамӣ на ба меъёрҳои маҷбуркунанда, балки ба меъёрҳои ҳавасмандкунанда бояд асос ёбад. Вобаста ба ин 3 зинаи муҳими танзими давлатиро оид ба татбиқи самтҳои асосии рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ муайян менамоем:

Расми 5. Зинаҳои муҳими танзими давлатӣ оид ба татбиқи самтҳои асосии рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ

Бояд қайд намуд, ки дар татбиқи тadbирҳои пешниҳодшуда оид ба рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ дар баробари дигар омилҳо, хавфу хатар низ бояд ба инобат гирифта шавад.

Ба гурӯҳи хавфҳои, ки бояд ба инобат гирифта шаванд инҳо дохил мешаванд, ки дар расми 5 нишон дода шудааст.

Ҳамин тариқ барои амалигардонии самтҳои рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ бо назардошти манфиатҳои иқтисодӣ бояд механизмҳои бозорӣ мавҷуд бошанд, ба монанди, мавҷудияти заминаи назариявӣ аз ҷиҳати илми асоснокшуда; заминаи меъёрию ҳуқуқии муносиб тибқи талаботҳои ҷаҳонӣ; ба талаботи иқтисоди бозорӣ мувофиқат намудани қонунҳо, қоидаҳо ва механизми танзими давлатӣ; мавҷудияти фазаи инфрасохтори муносиб (инфрасохторе, ки барои дар амалия истифода намудани инструментҳои пардохтӣ имконият бошад ва дорои низоми мукаммали иттилоотӣ бошад) ва таъминоти кадрӣ.

Расми 5. Хавфу хатари таъсиррасон ба рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ

Бо муваффақият татбиқ ва амали гардидани самтҳои пешниҳодшудаи рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ аз омилҳои зерин вобастагӣ доранд:

Яқум – таъминоти иттилоотию коммуникатсионӣ байни иштирокчиёни низоми муносибатҳои пардохтӣ;

Дуюм – рушди пайдарҳамии сохтори ташкилии низоми пардохтии ғайринақдӣ бо фарогирии тамоми минтақаҳо;

Сеюм – таъминоти барномавии сатҳи баланд барои таъмини саривақтӣ, боэътимодӣ ва беҳатари низоми пардохтии ғайринақдӣ;

Чорум – мавҷудияти платформаи ягонаи пардохтӣ бо инфрасохторӣ муосир.

Дар маҷмӯъ аз ҷониби муаллиф алгоритми самаранок ва пайдарҳамии таъмини рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ, ки ба воситаи амалигардонии самтҳои асосии рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ таъмин мегардад, пешниҳод гардидааст. Бахусус, зинаҳои тадбирирандешӣ (стратегӣ, тактикӣ ва амалиётӣ) муайян шуда, омилҳои таъсиррасон дар шароити иқтисодиёти рақамӣ (кадрӣ, институтсионалӣ, молиявӣ, илмию техникӣ, инфрасохторӣ ва иттилоотию инноватсионӣ) муайян карда шуда, хавфу харатҳо гурӯҳбандӣ ва тавсиф ёфтанд.

АДАБИЁТ

1. Барномаи миёнамуҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020.-С. 47
2. Гершуненко М.М. / Совершенствование форм безналичных расчетов в России / Финансовый Университет при Правительстве РФ. стр 1.
3. Ибрагимова Малика Абдукадыровна/ Вопросы совершенствование безналичных расчётов при переходе к цифровой экономике/ журнал “Молодой ученый” №25(367), стр 176-177.
4. Китоби дастовардҳои иқтисодии кишвар дар 30 соли Истиқлоли давлатӣ.-С. 80
5. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии кишвар» аз 26 январи соли 2021 «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии кишвар».
6. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ «Дар бораи самтҳои асосии

сиёсати дохилӣ ва хориҷии кишвар» аз 23 декабри соли 2022 «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии кишвар».

7. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030.-С.87.

8. Стратегияи рушди низоми пардохти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2025, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 октябри соли 2014, №679 тасдиқ шудааст.

9. Султонов З.С. Анализ состояния финансово-кредитной инфраструктуры малого предпринимательства в Республике Таджикистан/ Султонов З.С., Махмудов М.А.//Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Сумани Кудрат», 2018. № 4(25) - С. 49-59.

10. Ш. Раҳимзода. Муомилоти пулӣ ва қарз: китоби дарсӣ / ш. Душанбе: «ЭР-граф»- 2009 - 450с.

УДК 334.7

Зокир Ҳушмуҳаммадзода

ДУРНАМОСОЗӢ ВА ТАҲИЯИ СЕНАРИЯҲОИ РАСМИКУНОНИИ ИДОРАКУНИИ НИЗОМИ САНОАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Расмикунонии идоракунии низоми саноатӣ – ин чараёни пешбинӣ намудани низом дар намуди шартҳои оддӣ пайдарҳам доир ба сохтани алгоритмҳои амалишавии объекти идоракунии мебошад, ки иҷрои он ба гирифтани натиҷаи дилхоҳ оварда мерасонад. Ҳамчун объекти идоракунии низоми саноатӣ таҳқиқ шуда, дар асоси усулҳои расмикунонии модели эконометрикӣ таҳия шуда, нишондиҳандаҳои низом дурнамозӣ ва сенарияҳо сохта шудааст. Сохтани сенарияҳои рушди низоми саноатӣ ба ҳар чӣ тезтар ноил гардидан ба мақсадҳои стратегии кишвар мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: низоми саноатӣ, нишондиҳандаҳои эндогенӣ ва экзогенӣ, сенария базавӣ, сенарияи муқоисашаванда, омилҳои институтсионалӣ, ҳавасмандсозии мақсаднок, “ядро”-и низоми саноатӣ, арзиши изофа.

Зокир Ҳушмуҳаммадзода

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ И РАЗРАБОТКА СЦЕНАРИЙ ФОРМАЛИЗАЦИИ УПРАВЛЕНИЯ ПРОМЫШЛЕННОЙ СИСТЕМОЙ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Формализация управления промышленной системой – это процесс предоставления системе в виде простых последовательных условий создания алгоритмов реализации объекта управления, которых приводит к получению желаемого результата. В качестве объекта управления исследована промышленная система, разработана эконометрическая модель на основе методов формализации, спрогнозированы показатели этой системы и созданы сценарии. Создание сценариев развития промышленной системы способствует максимально быстрому достижению стратегических целей страны.

Ключевые слова: промышленная система, эндогенные и экзогенные переменные, базовый сценарий, сравнительный сценарий, институциональные факторы, целевые мотивации, «ядро» промышленной системы, добавленная стоимость.

Zokir Khushmuhammadzoda

**FORECASTING AND WORKING OUT OF THE SCENARIO FOR FORMALIZING
THE MANAGEMENT OF THE INDUSTRIAL SYSTEM
OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

Formalization of industrial system control is the process of providing the system in the form of simple sequential conditions for creating algorithms for the implementation of the control object, which leads to the desired result. An industrial system was studied as a control object, an econometric model based on formalization methods was working out, indicators of this system were predicted, and scenarios were created. Creating scenarios for the development of the industrial system contributes to the most rapid achievement of the country's strategic goals.

Key words: industrial system, endogenous and exogenous variables, baseline scenario, comparative scenario, institutional factors, target motivations, "core" of the industrial system, added value.

Вазифаи асосии расмикунонии идоракунии низоми саноатӣ - ин ошкор ва тақсимои нишондиҳандаҳои эндогенӣ ва экзогенӣ модел мебошад. Дар асоси нишондиҳандаҳои экзогенӣ нишондиҳандаҳои эндогенӣ ҳисоб карда мешаванд. Дар навбати худ нишондиҳандаҳои экзогенӣ имконияти сохтани сценарияҳои гуногунро дар асоси баробариҳои ҳосилшуда медиҳад, ки метавон тасҳеҳоти чораҳоро доир ба идоракунии низоми саноатӣ барои ноил шудан ба мақсадҳои саноатикунони босуръат гузаронд, яъне дар ин ҷо таъсири байниҳамдигарии муҳити институтсионалӣ ва ҳавасмандсозии мақсаднок нисбат ба “ядро”-и низоми саноатӣ ба вуҷуд меояд [1, С.101-110].

Бо назардошти модели таҳияшуда сценарияҳои гуногуни рушди низоми саноатии кишварро сохтан мумкин аст. Маълуман, аз руи нуқтаи назари эконометрика қобилияти коршоямии моделро бо таҳияи сценарияи базавӣ, яъне бе назардошти татбиқи ягон сиёсат (дар мисоли мо бе ҳавасмандсозии мақсаднок ва таъсири омилҳои институтсионалӣ) дар ҷараёни идоракунии низоми саноатӣ, санҷиш менамоянд [8, С.196].

Сохтани сценарияи рушди низоми саноатӣ, ҳамчун натиҷаи дурнамозӣ дар худ ҷараёни эҷодии иқтисодӣ, ки рушди ояндаи низомро дар давраи муайяни дурнамо нишон медиҳад, таҷассум менамояд. Ҷараёни сценария одатан аз сценарияи базавӣ дар асоси баробариҳои математикии мушаххас, ки дар модел гузошта шудаанд, ибтидо мегирад. Бинобар ин, сценарияи базавӣ лаҳзаи масъулиятнок ба ҳисоб меравад, чунки сохтани дигар сценарияҳои минбаъда маҳз аз ҳамин сценарияи базавӣ сарчашма мегирад [3, С.165].

Сценарияи базавӣ – ин фазои фаъолияте мебошад, ки ба дурнамои тамоюлӣ, ҳамчун варианти рушди ояндаи эҳтимолӣ ва оптималии ҳолат дар ин ё он соҳа, дар сурати иҷрои шартҳои гузошташудаи мақсадҳо пешбинӣ шудааст. Вай ба маълумотҳои оморӣ, таҳлил ва баҳодиҳии ҳолати ҷорӣи объекти таҳқиқшуда, дар мисоли мо ин “ядро”-и низоми саноатии таҳти стратегияи мавҷуда, таъя менамояд [7, С.54].

Одатан сценарияи базавиро ҳамчун варианти имконпазири бе назардошти ягон амал баррасӣ менамоянд, аммо дар баробари он дигар сценарияҳо барои муқоиса ва татбиқи чораҳои иловагии сиёсат дар ин самт сохта мешаванд [5, С.200-230].

Сценарияи базавии “ядро”-и низоми саноатӣ дар асоси тренди тамоюли маҳсулотҳои асосии саноатии 20 соли охир (аз соли 2001 то соли 2021) сохта шудааст. Дар ҷадвали зерин натиҷаи дурнамои рушди “ядро”-и низоми саноатӣ бо назардошти ҷузъҳои асосии он аз руи сценарияи базавӣ оварда шудааст.

Чадвали 1. Дурнаои нишондиҳандаҳои асосии “ядро”-и низоми саноатӣ аз руи сценарияи базавӣ (солҳои 2018-2021 - рақамҳои асли ва солҳои 2022-2025 – рақамҳои дурнамо)

	2018	2019	2020	2021	Дурнамо			
					2022	2023	2024	2025
С. Саноати истихроҷ								
арзиши номиналӣ (млн. сомонӣ)	4685,9	4853,3	4309,0	8401,1	9089,5	9593,2	10102,7	10618,0
арзиши иловашуда (млн. сомонӣ)	2528,5	2642,3	2410,7	5029,5	4626,2	4882,0	5140,5	5401,8
суръати афзоиш %	116,3	112,6	97,4	154,5	132,9	119,2	117,8	116,4
Д. Саноати коркард								
арзиши номиналӣ (млн. сомонӣ)	13399,2	15927,4	19054,0	22305,7	27625,3	31762,2	39121,5	48171,2
арзиши иловашуда (млн. сомонӣ)	9400,4	10626,3	13119,2	13353,7	16605,6	19147,2	23703,2	29308,8
суръати афзоиш %	112,5	116,2	114,1	116,3	111,0	104,7	107,1	106,4
Е. Истеҳсол ва тақсимоги қувваи барқ, газ ва об								
арзиши номиналӣ (млн. сомонӣ)	5692,2	6805,9	7527,0	8119,3	10210,3	10686,6	11161,7	11638,7
арзиши иловашуда (млн. сомонӣ)	3102,6	3605,2	3981,4	4860,8	5630,4	5893,1	6155,1	6418,1
суръати афзоиш %	107,8	105,5	100,1	115,1	104,3	103,2	103,0	103,0
Ҳаҷми умумии маҳсулоти саноатӣ								
арзиши номиналӣ (млн. сомонӣ)	23777,2	27586,6	30890,0	38826,1	46925,2	52042,1	60386,0	70427,9
арзиши иловашуда (млн. сомонӣ)	15031,5	16873,8	19511,3	23244,0	26862,3	29922,3	34998,8	41128,6
суръати афзоиш %	111,8	113,6	108,8	122,0	113,4	106,9	108,0	107,3

Манбаъ: маълумотҳои аслии оморӣ ва дурнамо бо назардошти ҳисоби модел [4, 6]

Аҳамияти идоракунии модели таҳияшуда дар он аст, ки вай арзиши изофаро аз руи рӯки қимати ҳиссаӣ дар сохтори низоми саноатӣ ҳисоб менамояд. Чуноне ки аз чадвал дидаи мукин аст, ҳиссаи арзиши изофа дар ҳаҷми истеҳсолоти умумӣ ба ҳисоби миёна (солҳои 2018-2021) 49,6%-ро ташкил медиҳад, аммо дар давраи дурнамо аз руи ҳисоби модел (солҳои 2022-2025) 57,8%-ро дар бар мегирад, ки доир ба рушди устувори низоми саноатӣ дар оянда, дар сурати таъсири оптималии ҷузъҳои он, шаҳодат медиҳад. Агар ҳиссаи арзиши изофа нисбат ба хароҷотҳои мобайнӣ зиёд бошад, ин татбиқи технологияи

навро барои истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ, инчунин сиёсати ғайрӣ дар баҳши ҳавасмандсозии рушди “ядро”-и низоми саноатӣ ифода менамояд.

Умуман, дар дурнамои соли 2025 ҳаҷми умумии саноат метавонад бо арзиши номиналии 70,4 млрд. сомонӣ бо суръати афзоиши 107,3%, ки нишондиҳандаи бад нест, аммо имкониятҳои зиёд кардани ҳаҷми он аз ҳисоби истифодабарӣ ва барқарорнамоии иқтисодҳои дар барномаҳои стратегӣ инъикосёфта вучуд дорад. Арзиши изофаи он метавонад 41,1 млрд. сомони ро ташкил хоҳад дод, ки қариб 25,2%-и ММД-ро дар бар мегирад [2, С.56].

Дар ин давраи дурнамо дар сексияи С ҳаҷми саноати истихроҷ метавонад 10,6 млрд. сомонӣ бо рушди 116,4%-ро ташкил диҳад, ки 15,1%-и ҳаҷми умумии саноатро дар бар мегирад.

Дар сексияи D, ҳаҷми саноати коркард дар ин давраи дурнамо метавонад 48,2 млрд. сомонӣ бо суръати афзоиши 106,4%-ро ташкил диҳад, ки ин 68,5%-и ҳаҷми умумии саноатро дар бар мегирад.

Дар сексияи E ҳаҷми истеҳсол ва тақсими қувваи барқ, газ ва об дар давраи дурнамои соли 2025 метавонад 11,6 млрд. сомонӣ бо суръати афзоиши 103,0%-ро ташкил диҳад, ки ин 16,5%-и ҳаҷми умумии саноатро ташкил менамояд. Маҳсулотҳои асосии ин баҳш қувваи барқ ва қувваи гармӣ ба ҳисоб мераванд, ки маҳсулотҳои стратегӣ ба ҳисоб рафта, зиёдшавии истеҳсоли ин маҳсулотҳо метавонад ба рушди устувори иқтисодии кишвар мусоидат намояд.

Сабабҳои, ки таъсири иқтисодии низоми саноатро муайян мекунанд, метавон ба ду омил асосӣ тақсим намуд: омилҳои дохилӣ, ки бо қонунҳои нишондиҳандаҳои алоҳидаи низоми саноатӣ муайян карда мешаванд, ки инкишофи худидораи онро тавсиф мекунанд; ва омилҳои беруна, ки дар натиҷаи таъсири мутақобилаи унсурҳои дигари низоми саноатӣ бо унсурҳои муҳити беруна ба вучуд меоянд.

Дар асоси сенарияи базавӣ барои ноил шудан ба мақсадҳои гузошташуда, сенарияи муқоисашаванда тибқи барномаҳои қабулшудаи рушди соҳавӣ дар низоми саноатӣ сохта мешавад. Ҳамин тариқ, тибқи барномаи қабулшудаи давлатии саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025 (бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 майи соли 2020, таҳти № 293 тасдиқ шудааст) чунин параметрҳои тахминии зерин гузошта мешаванд: дар сексияи С-и низоми саноатӣ, дар қисми “истихроҷи маводҳои энергетикӣ”, ҳаҷми истихроҷи ангишт дар давари миёнамуҳлат чунин пешбинӣ карда мешавад: дар соли 2022 – 2281,0 ҳазор тонна, дар соли 2023 – 2294,0 ҳазор тонна, дар соли 2024 – 2313,0 ҳазор тонна ва дар соли 2025 – 2367,0 ҳазор тонна. Дар қисми “истихроҷи маъданҳои филизӣ” дар давраи дурнамо бо суръати афзоиш бо ҳисоби миёна дар давраи миёнамуҳлат бояд бо афзоиши 2 маротиба ташкил диҳад. Дар сексияи D “ядро”-и низоми саноатӣ, дар қисми маҳсулоти хурока, истеҳсоли орд дар давари миёнамуҳлат дар соли 2022 – 873,8 ҳазор тонна, то соли 2025 – 982,9 ҳазор тонна, рағани растанӣ дар соли 2022 – 28,1 ҳазор тонна ва то соли 2025 – 41,3 ҳазор тонна, гушт дар соли 2022 – 75,7 ҳазор тонна ва то соли 2025 – 94,1 ҳазор тонна, маҳсулоти ширӣ дар соли 2022 – 17,8 ҳазор тонна ва то соли 2025 – 21,6 ҳазор тонна пешбинӣ мешавад. Дар қисми “истеҳсоли нассочӣ ва дузандагӣ” дар давраи миёнамуҳлат истеҳсоли калобаи пахтагин дар соли 2022 – 60,0 ҳазор тонна ва то соли 2025 – 125,0 ҳазор тонна, матои пахтагин дар соли 2022 – 35,3 млн. м³ ва то соли 2025 – 96,0 млн. м³, маҳсулоти дузандагӣ дар соли 2022 – 365 млн. сомонӣ ва то соли 2025 – 512,0 млн. сомонӣ, қолинҳо дар соли 2022 – 6610,0 ҳазор м² ва то соли 2025 – 10055,0 ҳазор м², маҳсулоти чуробу пайпоқ дар соли 2022 - 5445,0 ҳазор чуфт ва то соли 2025 – 7200,0 ҳазор чуфт. Дар қисми «истеҳсоли чарм, маҳсулот аз чарм ва истеҳсоли пойафзол» истеҳсоли пойафзол дар соли 2022 – 1520,0 ҳазор чуфт ва то соли 2025 – 2620,0 ҳазор чуфт. Дар қисми «истеҳсоли дигар маҳсулотҳои маъданиӣ ғайрифилзӣ» истеҳсоли семент дар соли 2022 - 5000,0 ҳазор тонна ва то соли 2025 – 5733,0 ҳазор тонна, хишт дар соли 2022 - 265 млн. дона ва то соли 2025 – 306,7 млн. дона [2, С.46-93]. Баъди расмикунонии ин параметрҳо ва дохил

кардани нишондиҳандаҳои мақсаднок дар модел, чунин натиҷаҳоро ҳосил намудан мумкин аст, ки дар ҷадвали зерин оварда мешавад.

Ҷадвали 2. Дурнамои рушди «ядро»-и низоми саноатӣ дар асоси сценарияи муқоисашаванда аз руи барномаҳои соҳавии қабулшуда (солҳои 2021-2025)

	2021 отҷёт	Дурнамо			
		2022	2023	2024	2025
Ҳаҷми умумии маҳсулоти саноатӣ					
арзиши номиналӣ (млн. сомонӣ)	38826,1	46385,0	50658,7	58057,1	67147,9
арзиши иловашуда (млн. сомонӣ)	23244,0	26531,6	29075,1	33569,8	39110,8
суръати афзоиш %	122,0	121,0	108,8	110,5	110,2
С. Саноати истихроҷ					
арзиши номиналӣ (млн. сомонӣ)	8401,1	9126,1	9656,8	10205,8	10783,5
арзиши иловашуда (млн. сомонӣ)	5029,5	4649,8	4923,0	5207,0	5508,5
суръати афзоиш %	154,5	133,1	119,3	117,9	116,6
Д. Саноати коркард					
арзиши номиналӣ (млн. сомонӣ)	22305,7	27048,6	30315,3	36689,6	44725,8
арзиши иловашуда (млн. сомонӣ)	13353,7	16251,4	18259,0	22207,7	27184,2
суръати афзоиш %	116,3	123,7	107,7	110,9	110,8
Е. Истеҳсол ва тақсироти қувваи барқ, газ ва об					
арзиши номиналӣ (млн. сомонӣ)	8119,3	10210,3	10686,6	11161,7	11638,7
арзиши иловашуда (млн. сомонӣ)	4860,8	5630,4	5893,1	6155,1	6418,1
суръати афзоиш %	115,1	104,3	103,2	103,0	103,0

Манбаъ: маълумотҳои аслии омӯрӣ ва дурнамо бо назардошти ҳисоби модел [4, 6]

Аз ҷадвали зерин чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки рушди воқеии назаррас дар саноати истихроҷ мушоҳида карда мешавад, ки ба якбора афзудани истихроҷи маъдан ва концентратҳо, мутобиқи барномаҳои давлатии қабулшуда оид ба рушди ин соҳа, алоқаманд мебошад. Аммо зиёдшавии суръати арзиши изофаи саноатро дар маҷму, чун пештара саноати коркард таъмин менамояд, ки ин асосан аз ҳисоби нисбатан кам хароҷот шудан дар ин соҳа алоқаманд мебошад.

Дар сексияи Е-и низоми саноатӣ аз руи сценарияи мазкур, қариб ки бе тағйир мемонад, яъне суръати афзоиши он дар як сатҳ – 3,0% боқӣ мемонад, ки ба кам чораандешӣ намудан дар ин самт алоқаманд мебошад.

Умуман, натиҷаи ҳисоби ин сценария нишон медиҳад, ки параметрҳои нишондиҳандаҳои он нисбат ба сценарияи базавӣ кам мебошад, ки ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки он барномаҳое, ки қаблан қабул шудаанд, аллақай баъд аз як сол қимати мақсадноки худро гум мекунад ва ба ташаккули муҳити институтсионалии рушди низоми саноатӣ мутобиқат намекунад. Бинобар ин, усулҳои таҳриқардашудаи расмиқунонии модели низоми саноатӣ имконият медиҳад, ки нишондиҳандаҳои барномаҳои давлатии қабулшуда сари

вақт аз нав дида баромада шуда, қарорҳои дурусти нав қабул карда шаванд, ки ин алоқаи байни ҳамаи ҷузъҳои низоми саноатино нишон медиҳад.

Барои ноил шудан ба мақсадҳои стратегии гузошташудаи низоми саноатӣ, сценарияи муқоисашаванда сохта шуд, дар асоси параметрҳои барномаҳои рушди қабулшуда дар соҳаи саноат аз руи ҳисоби модел бояд чораҳои иловагии зарурӣ доир ба таъмин гардидани мақсадҳои саноатикунонии босуръати кишвар қабул карда шаванд.

Бо назардошти натиҷаҳои дар боло овардашудаи сценарияи муқоисашаванда, бояд қайд намуд, ки дар асоси усулҳои расмикунонии идоракунии низоми саноатӣ, метавон сценарияҳои гуногун аз руи барномаҳои амалкунондаи рушди соҳаи саноат сохта шаванд ва нишондиҳандаҳои рушди “ядро”-и низом дар асоси фарзияҳои дар барномаҳои стратегии рушди соҳа инъикосёфта, арзёбӣ карда шаванд, инчунин метавон параметрҳои инъикосёфтаи барномаҳои қабулшуда барои амалишавии мақсадҳои стратегии кишвар, тасҳех карда шаванд.

АДАБИЁТ

1. Багриновский К.А. Экономико-математические методы и модели (микроэкономика): учебник / К.А. Багриновский, В.М. Матюшок. Издание осуществлено при финансовой поддержке РФНФ. – Москва: Российского университета дружбы народов, 1999. – С.183.
2. Барномаи саноатикунонии босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025 // Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 майи соли 2020, № 293 тасдиқ шудааст. - С.104.
3. Джурабаев Г.Дж. Анализ трансформации промышленного производства Республики Таджикистан к условиям цифровой экономики / Г.Дж. Джурабаев, М.Х. Нематова // Вестник Таджикского государственного университета коммерции №4, 2020. – С.163-170.
4. Истеҳсоли маҳсулотҳои асосии саноатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: Бюллетени оморӣ / Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2001-2021.
5. Макмиллан Ч. Японская промышленная система: Учебник / Ч. Макмиллан. Пер. с англ. Москва : Прогресс 1988г. – С.400.
6. Системаи ҳисоби миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон: Маҷмуаи оморӣ / Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2007-2021
7. Стрижакова Е.Н. Промышленная система России: Факторы развития / Е.Н. Стрижакова // Вестник ИЭ РАН. №4. 2016. – С.53-57.
8. Guisan M.C. An econometric model of industry, foreign trade, and economic development of Philippines, 1990-2006 / M.C. Guisan, P. Exposito // Applied Econometrics and International Development Vol- 8-2 (2008),- P.195-209.

УДК 338.47

Давлатов Б.Ш.

РУШДИ НАҚЛИЁТИ ҲАВОИИ ҶУМҲУРӢ ДАР ШАРОИТИ ГЛОБАЛИЗАТСИЯ

Мақола ба рушди нақлиёти ҳавоии ҷумҳурӣ дар шароити глобализатсия бахшида шудааст. Қайд карда шудааст, ки барои чандироят ва такмили танзими меъёрӣ-ҳуқуқии фаъолияти муассисаҳои нақлиёти ҳавоӣ тибқи стандартҳои байналмилалӣ равандҳои глобализатсия нисбатан равшантар инъикос ёфтанд. Аз ҷониби муаллиф омилҳои таъсиррасон ба фаъолияти пурсамар муайян ва пешниҳод карда шудааст. Дар асоси

ақидаҳои олимони ватаниву хоричӣ доир ба рушди нақлиёти ҳавоии ҷумҳурӣ як қатор пешниҳодҳо қарда шудааст.

Калидвожаҳо: нақлиёт, ҳавопаймо, техника, технология, ташаккул, рушд, самаранокӣ, амалисозӣ, ҳамлу нақл.

Давлатов Б.Ш.

РАЗВИТИЕ ВОЗДУШНОГО ТРАНСПОРТА РЕСПУБЛИКИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Статья посвящена развитию воздушного транспорта республики в условиях глобализации. Отмечено, что процессы глобализации более ярко отразились на гибкости и совершенствовании нормативно-правового регулирования деятельности авиатранспортных организаций по международным стандартам. Автор выявил и предложил факторы, влияющие на эффективную деятельность. На основании работы отечественных и зарубежных ученых внесен ряд предложений по развитию воздушного транспорта республики.

Ключевые слова: транспорт, авиация, техника, технология, формирование, развитие, эффективность, внедрение, перевозки.

Davlatov B.Sh.

DEVELOPMENT OF AIR TRANSPORT IN THE REPUBLIC IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

The article is devoted to the development of air transport of the republic in the context of globalization. It was noted that the processes of globalization more clearly reflected in the flexibility and improvement of the legal regulation of the activities of air transport organizations in accordance with international standards. The author identified and proposed factors that affect effective performance. Based on the work of domestic and foreign scientists, a number of proposals were made for the development of air transport in the republic.

Keywords: transport, aviation, technology, technology, formation, development, efficiency, implementation, transportation.

Ҳамлу нақли ҳавоиро авиатсияи граждани анҷом медиҳад, ки назар ба нақлиёти дигар нисбатан васеъ истифода мешавад. Он ҳамчун соҳаи хоҷагии халқ на танҳо дар ҳаллу фасли масоили сирф нақлиётӣ, балки дар ҳалли баъзе вазифаҳои махсус низ иштирок менамояд. Масалан, онро дар соҳаи кишоварзӣ чанглпарварӣ, барои хомӯш намудани сӯхтори бешазор ва соир сӯхторҳо, инчунин иқтишофи геологӣ, яхӣ бо мақсадҳои варзишӣ ва ғайраҳо истифода мекунад. Аммо, бешубҳа, таъйиноти асосии авиатсияи граждани ин амалисозии ҳамлу нақли мусофирон, борҳо ва почта тариқи ҳаво, аслан дар масофаҳои тӯлонӣ ва аксар вақт дар масофаҳои байниқитъавӣ мебошад. Он на танҳо эҳтиёҷоти хоҷагиҳо ва аҳолиро дар ҳамлу нақл, балки дар якҷоягӣ бо шаҳрҳо «қолиби» ҳудудро таъмин менамояд ва калонтарин қисми таркибии инфрасохтор буда, ба ҳайси заминаи моддӣ-техникии ташаккул ва рушди тақсмоти ҳудудии меҳнат хизмат мекунад ва ба чандирӣ ва самаранокӣ рушди иҷтимоӣ-иқтисодии минтақаҳои алоҳида ва умуман мамлакат таъсири калон мерасонад.

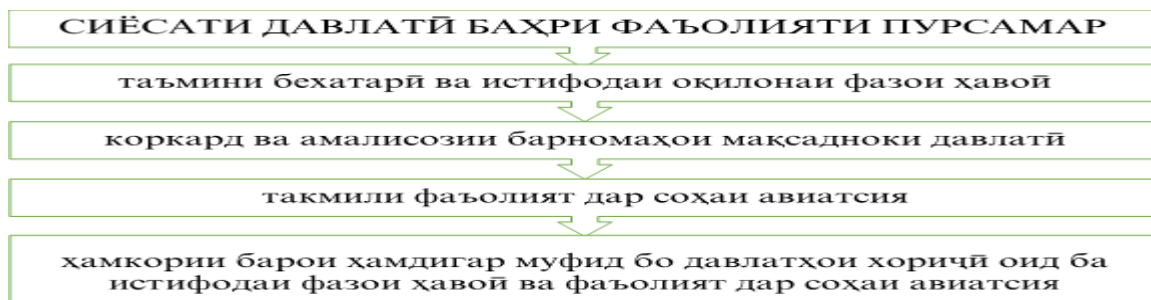
Қайд қардан ба маврид аст, ки авиатсияи граждани дар қаламрави Тоҷикистон шурӯъ аз соли 1924 ба таври аниқ назорат қарда мешавад. Он вақт пас аз анҷумани «Добролет», ки дар он рафти «аэрофикатсиякунонии» мамлақати Шӯроҳо таҳлил қарда шуда буд, парвозҳо бо ҳавопаймои Ю-13 аз рӯи хати ҳавоии Бухоро-Душанбе оғоз гардиданд [9]. Пас аз

чанде ҳаракат аллакай се маротиба дар ҳафта ба роҳ монда шуда буд. Соли 1927 дар хати Тошканд-Самарқанд-Тирмиз-Душанбе роҳи ҳавоии мутгасил ифтитоҳ гардид. Ҳодисаи муҳим дар роҳи ба даст овардани мустақилияти нақлиёти ҳавоии маҳаллӣ дар солҳои 50-уми асри гузашта дар заминаи Раёсати ҳудудии Осиёи Миёна ташкил кардани гурӯҳи авиатсионии алоҳидаи тоҷик ҳисоб меёбад.

Соли 1991, аз лаҳзаи ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз кишвари маҳдудияти коммуникатсионӣ ба ҷумҳурии дорои нақлиёти ҳавоии муосир табдил ёфт. Танзими нақлиёти ҳавоӣ ба салоҳияти идораи зерназорати Раёсати асосии авиатсияи граждани (РААГ) ва Хадамоти давлатии назорат ва танзим дар соҳаи нақлиёт мансуб доништа шуд. Тақсим ва ваколати онҳо хосияти муқаррарӣ дорад. Аз ҷумла, ба салоҳияти Раёсати асосии авиатсияи граждани (РААГ) амалисозии сиёсати авиатсионии давлатии барои қонеъ гардонидани талаботи аҳоли ва эҳтиёҷоти иқтисодӣ дар ҳамлу нақли ҳавоӣ ва дигар намудҳои хизматрасониҳо, инчунин таъсиси шароит барои таъмини бехатарии парвозҳо дохил мешаванд.

Рушди авиатсияи граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи Барномаи давлатии мақсадноки «Рушди комплекси нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2010-2025», ки соли 2009 аз тарафи Ҳукумати мамлакат қабул шудааст амалӣ карда мешавад. Барномаи мазкур ҳолат ва рушди комплекси нақлиётро дар бар гирифта, роҳҳои рушди он дар ояндаи кӯтоҳмуҳлат, миёнамуҳлат ва дарозмуҳлат шарҳ дода шудааст. Мақсади стратегияи нақлиётӣ рушди пешсафии комплекси нақлиётӣ-коммуникатсионӣ тибқи стратегияи ояндадори иқтисодии давлат мебошад. Дар натиҷаи амалисозии стратегияи нақлиётӣ гузариши низоми нақлиётӣ ба сатҳи сифатан нави амалкард анҷом дода мешавад ва шабакаи муносиби нақлиётӣ ташаккул меёбад. Гузариш ба маблағгузори инфрасохторҳо аз рӯи принсипи худмаблағгузори пурра имконият медиҳад, то ки барои рушди устувори минбаъдаи он ва дастгирӣ дар сатҳи баланди техникӣ ва технологӣ захираҳо ташаккул ёбанд. Комплекси нақлиёти ҷумҳурӣ ба низоми нақлиёти ҷаҳонӣ узван яқҷоя карда хоҳад шуд. Инфрасохтори нақлиётӣ мутобиқи стандартҳои ҷаҳонӣ хоҳад буд. Заминаи меъёрӣ ва низоми назорат дар соҳаи экология ба стандартҳои ҷаҳонӣ муносиб гардонида мешавад. Ҳамаи ин имконият фароҳам меорад, ки ҳиссаи ҳамлу нақли транзитӣ, ки воридшавии маблағи муҳимро ба бучети давлат ва ширкатҳои нақлиётӣ таъмин мекунад ба таври назаррас афзоиш дода шавад.

Марҳилаи аввал дар роҳи таъсиси барномаи мустақили рушди нақлиёти ҳавоӣ қабули Кодекси фазои ҳавоии Ҷумҳурии Тоҷикистон гардид, ки муносибатҳои бо иҷрои фазои ҳавоии Ҷумҳурии Тоҷикистон алоқаманд ва фаъолиятро дар соҳаи авиатсия танзим мекунад ва асоси иҷрои сиёсати давлатро дар ин соҳа муайян менамояд. «Сиёсати давлатӣ дар соҳаи нақлиёти ҳавоӣ ва фаъолият дар соҳаи авиатсия маҷмӯи чораҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, ташкилӣ, ҳарбӣ ва ғайраҳо буда инҳоро пешбинӣ менамояд, ки он дар расми якум оварда шудааст [3].

Расми 1. Омилҳои таъсиррасон ба фаъолияти пурсамар

Низоми навигатсияи ҳавоӣ бояд ба дараҷаи ҳадди аксар аз ҳисоби ҷамъкуниҳои навигатсионии фурудгоҳҳо ва ҷамъкуниҳои масирии навигатсионӣ худтаъминкунанда бошад. Терминалҳои авиатсионӣ дар соҳаи масъулияти фурудгоҳҳо қарор доранд ва аз ҳисоби ҷамъкуниҳои терминалӣ маблағгузорӣ мешаванд. Фурудгоҳҳои асосӣ ба баҳши хусусӣ дохил мешаванд, ки барои хизматрасонии техникӣ ва навсозии инфрасохтор, ки аз ҳисоби ҷамъкуниҳои фурудгоҳ барои парвоз ва фуруд маблағгузорӣ мегарданд масъул мебошанд.

Дар ояндаи наздик ба дигаргунсозии иқтисодии соҳаи нақлиёти ҳавоӣ ва баланд бардоштани натиҷанокии он афзалият дода мешавад, ки барои ин дар шароити баамаломата тезонидани коркарди заминаи қонунгузорӣ-ҳуқуқӣ тибқи шароити нави хоҷагидорӣ ва тақмили сохтори идоракунии низоми нақлиётӣ зарур мебошад.

Таҳлили самаранокии амалкарда ва масъалаҳои асосӣ, ки дар натиҷаи онҳо, баланд бардоштани самаранокии истифодаи иқтисодии транзитии инфрасохтори нақлиёти авиатсионӣ, ки қисми ҷудонашавандаи низоми нақлиётӣ мебошад ва баланд бардоштани сатҳи мувофиқати сиёсати транзитӣ дар соҳаи аэронавигатсия бо давлатҳои ҳамсоя муайян карда шуд [8, с.-147]. Имкониятҳои транзитии ҳамлу нақли авиатсионӣ дар масири Осиё-Аврупо-Осиё дар асоси истифодаи киштиҳои ҳавоии муосир ва ташкили пайвастиҳои муносиби масирҳо дар мамлакатҳои аврупоӣ ва осиеӣ тавассути фурудгоҳҳои нуқтавии ҷумҳурӣ амалӣ карда мешавад.

Рушди оянда, ки бинобар он нақшаи сиёсати давлатӣ дар соҳаи танзими бозори авиатсионӣ баҳо дода мешавад ба ташаккули интиқолдиҳандагони рақобатпазирӣ авиатсионӣ, ки тавонанд қоньгардонии эҳтиётоти аҳолиро ба хизматрасониҳои сифатноки авиатсионӣ дар тамоми минтақаҳои мамлакат таъмин намоянд равона хоҳад шуд. Дар ҳоли ҳозир барои ташаккули пурра ва таъмини рушди низоми нақлиёти ҳавоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи сохтмон ва азнавсозии объектҳои афзалиятнок дар шаҳрҳои Душанбе, Хучанд, Бохтар, Хоруғ ва марказҳои ноҳияҳои Исфара, Панҷакент, Рашт ва Мурғоб дар назар аст, ки онҳо истифодаи киштиҳои магистрالية ҳавоии ояндадорро таъмин менамоянд. Инчунин ба тавсеаи географияи парвозҳои онҳо, таҳияи аэродромҳо то талаботи меъёрҳои коршоямӣ, инкишофи шабакаи фурудгоҳҳои байналмилалӣ бо таъсиси шароити зарурӣ тибқи сатҳҳои ҷаҳонӣ барои хизматрасонии мусофирони авиатсияи байналмилалӣ ва борҳо, иҷрои комплекси васеи ҷорабиниҳои табиатҳифзкунӣ, тезонидани татбиқи қомеъҳои пешрафти илмӣ-техникӣ, техника ва технологияи нав, низоми баланд бардоштани беҳатарии парвозҳо мусоидат мекунад.

Нақлиёт ба ҳайси соҳаи муҳим иқтисодӣ ҷаҳонӣ, низоми иҷтимоӣ-иқтисодии дилхоҳ сатҳ баромад мекунад. Он ба робитаҳои иқтисодии хоҷагии халқ дохил шуда, чун дилхоҳ соҳаи дигар ба таъсири рақобат дучор мегардад. Аз ин рӯ, зарур аст чунин ҳисоб кард, ки маҳсулоти асосии нақлиёт амалисозии кашонидани мусофирон ё борҳо буда, инҳо дар худ хизматрасониро таҷассум мекунад, ки албатта ба таври муҳим ба хусусиятҳои рақобат дар ин соҳа таъсир мерасонанд. Ғайр аз ин, вақтҳои охир дар аксар ҳолатҳо ба ҳамдигардохилшавии муассисаҳои намудҳои гуногуни нақлиёт бо мақсади қоньгардонидани талаботи мизочон, бо сифати баланд иҷро кардани ҳамлу нақл ва қоҳиш додани арзиши ҷузъи таркибии нақлиёт дар ҳисоби ниҳой нархи мол мушоҳида мешавад.

Муҳити рақобати нақлиёти ҳавоӣ тавассути навъҳои асосии муассисаҳои нақлиёти ҳавоӣ ташкил мешавад, ки мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд: ширкатҳои ҳавоӣ, фурудгоҳҳо, операторони фурудгоҳҳо оид ба хизматрасонии заминӣ ва бизнес-системаҳои амудӣ якҷояшуда (хабҳо), ки дар заминаи онҳо ташаккул меёбанд. Рақобат ҳамчун қувваи ҳаракатдиҳандаи рушди бозори ҳамлу нақли авиатсионӣ баромад мекунад, чунки боиси зарурати пешниҳоди маҳсулоти рақобатпазир ба навъҳои ташкилшавандаи муассисаҳои нақлиёти ҳавоӣ мегардад.

Навъҳои дигари муассисаҳои нақлиёти ҳавоӣ, ки идоракунии ҳаракатҳои ҳавоиро амалӣ месозанд ба дараҷаи баланд субъекти монополияи табиӣ буда, мустақиман чун

субъекти рақобат дар бозори нақлиёти авиатсионӣ баромад намекунад. Истилоҳи рақобатпазирӣ мутобиқ ба муассисаҳои соҳаҳои нақлиёти ҳавоӣ метавонад ҳамчун қобилияти муассисаи соҳаи нақлиёти ҳавоӣ муайян карда шавад, ки чун субъекти рақобати бозорӣ барои дарёфти фоида дар бозори мақсаднок аз ҳисоби қонеъ гардонидани истеъмолкунандагон ба ҳамлу нақли авиатсионӣ ва хизматрасониҳо баромад мекунад. Барои дар бозор рақобатпазир будан, ба назар гирифтани хусусияти он, аз ҷумла силсилаҳои рушд ва амалкарди он зарур аст, ки бевосита аз силсилаи рушди иқтисодии ҳамаи сатҳҳо вобаста аст.

Раванди глобализатсионӣ тақозо намудааст, ки ташаккул ва дар бозори нақлиёти авиатсионии ҷаҳонӣ бартарӣ додан ба ширкатҳои фаромиллӣ – иттиҳодҳо, сохторҳои ҳарби ва ғайраҳо суръат гирад [2, с.-13]. Рушди сегментҳои нави бозори авиатсионӣ боиси дигаргуншавии сохтори соҳа ва технологияи амалисозии бизнес дар нақлиёти ҳавоӣ мегарданд. Ба андешаи мо тамоюлоти ҷирирасони макроиқтисодии ба глобализатсия алоқаманд инҳо мебошанд:

– муттаҳидшавии навъҳои асосии муассисаҳои нақлиёти ҳавоӣ, аз ҷумла дар шакли иттиҳодҳои байналмилалӣ ҳамаи навъҳои муассисаҳои нақлиёти ҳавоӣ, ки ба суръати рушди соҳаи ҷаҳонӣ таъсир мерасонанд;

– рушди навъҳои нави бизнес-моделҳои муассисаҳои нақлиёти ҳавоӣ, ба монанди ширкатҳои авиатсионии бучетӣ, операторони фурудгоҳҳо оид ба хизматрасонии заминӣ, бизнес-системаҳои интегралӣ, ки ба шакли сохтори хаби ташкил карда мешаванд ва ғайраҳо;

– ҷорӣ намудани инноватсия, аз ҷумла дар натиҷаи рушди технологияи иттилоотӣ ва инчунин муосиргадонӣ ва навсозии парки киштиҳои ҳавоӣ;

– ҳамасола зиёд кардани ҳаҷми ҳамлу нақли авиатсионӣ (ба ҳисоби миёна дар ҷҳон 4-6%) тибқи пешгӯии IATA суръати он даҳсолаҳои наздик нигоҳ дошта мешавад;

– ҳосияти силсилавии тағйирёбӣ дар рушд бо миқёси тамоюлоти ҳаҷмҳо дар натиҷаи таъсири омилҳои макроиқтисодӣ;

– баланд бардоштани самаранокии ҳамлу нақл, аз ҷумла дар натиҷаи афзоиши мусофиргунҷош ва борбардорӣ [5, с.-230].

Рушди соҳаи ҷаҳонии нақлиёти ҳавоӣ вобаста аз давраи рушди иқтисоди ҷаҳонӣ силсилаӣ ба амал меояд [7, с.-180]. Механизми ташаккули силсилаи такрористеҳсоли маҳсулоти нақлиёти авиатсионӣ маҳсусан аз механизми рушди силсилавии умуман иқтисодии ҷаҳонӣ фарқ намекунад.

Бояд қайд кард, ки дар даҳсолаи охир силсилаӣ будани рушди иқтисодии ҷаҳонӣ сабаби ягонаи бухронҳо дар соҳаи нақлиёти ҳавоӣ намебошанд. Бухрони солҳои 2001-2003 дар бозори ҷаҳонии нақлиёти ҳавоӣ бузургтарин пастравӣ дар тамоми таърихи ҳамлу нақли ҳавоии байналмилалӣ буд [4, с.-277]. Сабаби асосии он ҳучуми террористии 11 сентябри соли 2001 дар ИМА, тезутундшавии зиддиятҳо дар Шарқи Наздик, паҳншавии илтиҳоби шуш дар Осиёи Ҷанубӣ-Шарқӣ ва қоҳишҳои давомноки иқтисодии ҷаҳонӣ гардиданд. Соли якуми бухрон ба фаъолияти бозори ҷаҳонии нақлиёти авиатсионӣ таъсири қалони манфӣ расонида шуд. Тибқи маълумоти IATA (International Air Transport Association) маҷмӯи даромади ширкатҳои авиатсионӣ ба 6,8% кам шуда, дар натиҷа фоидаи тоза дар соли 2001 бештар аз 4 маротиба қоҳиш ёфт ва зарари умумисоҳавӣ ба миқдори 13 миллиард доллар ба вуҷуд омад. Дар тамоми давраи пастравӣ аз соли 2001 то соли 2003 даромад ба мусофир-километр (яке аз нишондиҳандаҳои қалидии соҳаи нақлиёти ҳавоӣ) ҳангоми қоҳишҳои миқдори мусофирони қашонидашуда ба 5% ба андозаи 6% паст рафт. Шурӯъ аз соли 2004 давраи рушди баъдибухронӣ оғоз гардид. Ҳаҷми мусофирқашонии байналмилалӣ дар як сол то 15,6% (ҳадди ақал дар даҳ соли гузашта) зиёд шуд. Афзоиш дар тамоми минтақаҳо ба қайд гирифта шу два пешсафон Осиёи Ҷанубӣ-Шарқӣ, Шарқи Наздик ва Аврупои Шарқӣ буданд. Соли 2004 зиёдшавии назарраси нишондиҳандаҳои қалидии даромад ба вуқӯъ пайваст: даромад ба мусофир-километр нисбат ба сатҳи соли 2003 ба 15,3% зиёд гардид ва

пастравӣ пурра барқарор карда шуда, аз сатҳи тобуҳронии соли 2000 ба 8,8% пеш гузашт [10].

Дар давраи солҳои 2009-2014 аз рӯи пешгӯйҳои IATA суръати афзоиши миёнасолонии ҳамлу нақли авиатсионии байналмилалӣ ба ҳисоби миёна 5,6%-ро ташкил кард, ки ин суръати афзоиш дар минтақаҳо аз ҳам фарқ мекунад [11]. Дар ҳоли ҳозир дар рушди силсилавии соҳаи ҷаҳонии нақлиёти ҳавоӣ ивазшавии давраи барқароршавии тези баъдибуҳронӣ барои рушди устувор ба амал омада истодааст. Аз ин рӯ, омилҳои асосии болоравӣ инҳо мебошанд: рушди пешгӯйишавандаи иқтисодии ҷаҳонӣ, амалисозии сиёсати аксари ширкатҳои калонтарини авиатсионӣ оид ба кам кардани хароҷот, тавсеаи доираи хизматрасониҳо ва афзоиши миқдори рейсҳо, аз тарафи ширкатҳои авиатсионии бучетӣ пешниҳод шудани раванди глобализатсияи иқтисодии ҷаҳонӣ, савдои берунӣ ва ғайраҳо.

Дар панҷ соли охир рушди самаранокии иқтисодии ҳамлу нақли авиатсионӣ мушоҳида мегардад. Мусофиргунҷонӣ ва борбардории ҳавопаймоҳо афзоиш ёфта, инчунин даромад аз ҳисоби як мусофир-ҷой зиёд шуда истодааст.

Тибқи муайянкунӣҳои Афаньсев В.Г, зери мафҳуми бозори ҳамлу нақли авиатсионӣ бояд маҷмӯи қобилияти ҳамлу нақлиёти ҳавоии пешниҳодкунандаи ширкатҳои авиатсионӣ (тонна-километр) ва талаботи қобилияти пардохтӣ ба маҳсулоти нақлиёти ҳавоӣ, ки ба маҳал ва вақт баробар карда шудааст фаҳмида шавад [1]. Дар байни бозорҳои ҳамлу нақли ҳавоӣ бозорҳои ҷаҳонӣ, минтақавӣ ва маҳдудро ҷудо мекунад. Маҷмӯи омилҳо ва шартҳои онҳоро алоқамандкунанда ҳолати бозорро дар ҳамин лаҳза ё вазъи он муайян мекунад. Иқтисодчиён ҷаҳор навъи бозорҳои мушаххасро ҷудо мекунад: рақобати озод, рақобати монополистӣ, рақобати олигополистӣ ва монополияи озод [6]. Дар айни замон барои нақлиёти ҳавоӣ бозорҳои рақобати монополистӣ ва олигополистӣ нисбатан хос мебошанд. Омилҳои асосии вазъташкिल्кунандаи дар бозорҳои мазкур амалкунандаро метавонанд аз рӯи натиҷаҳои таҳлили қисмҳои таркибии низоми бозорӣ ва муҳити берунӣ, ки дар муассисаи мушаххаси соҳа гузаронида мешаванд муайян намоянд.

Хусусияти идоракунии бизнес-системаҳо ба таври муҳим аз навъи бозор ва шиддатнокии муборизаи рақобатнокӣ дар он вобаста мебошад. Шиддатнокии рақобат дар бозори ҳамлу нақли ҳавоӣ вазифаи як қатор параметрҳои мебошад, ки муҳимтарини онҳо ба тариқи зайл ҳисоб меёбанд: миқдори муассисаҳои нақлиёти ҳавоӣ, ки ба бозори мақсад равонашуда, тақсими ҳиссаи бозорӣ дар байни онҳо, суръати рушди бозори мушаххас ва ғайраҳо. Амалисозии муносибати комплекси илмӣ нисбат ба идоракунии барои муассисаҳои нақлиёти ҳавоӣ боиси зарурати ҳисобу китоб ва истифодаи қонунҳои иқтисодии амалқарди муносибатҳои иқтисодӣ мегардад: вобастагии байни талабот ва нарх, вобастагии байни пешниҳод ва нарх, вобастагии байни пешниҳод ва талабот, афзоиши хароҷоти иловагӣ, ки даромаднокиро коҳиш медиҳанд, алоқаи байниҳамдигарии хароҷот дар соҳаи истеҳсол ва истеъмол, самарани миқёси истеҳсол ва қонуни рақобат, ки тибқи он дар ҷаҳон раванди воқеии ҳамеша баланд гардидани сифати маҳсулот ва хизматрасониҳо, коҳиши нархи онҳо ва аз бозор танг карда баровардани маҳсулоти бесифат ба амал омада истодаанд.

Дар даҳсолаи охир, барои нақлиёти ҳавоии ҷумҳурӣ аз тарафи муассисаҳои авиатсионӣ азхудкунии технологияи лизингии навсозии парки авиатсионӣ ва инчунин таҷҳизоти техникаи рӯйизаминӣ аҳамияти калон ва муҳим пайдо карданд. Барои таъмини хариди техника ва таҷҳизоти авиатсионӣ давлат ширкатҳои лизингӣ ташкил кард, ки таъминкунандаи асосии техникаи авиатсионӣ ҳисоб меёбанд.

Дар рафти амалисозии стратегияи нақлиёти бизнес-системаи якҷоякардашудаи рақобати комплексӣ – сохтори харбӣ ба ташаккул оғоз намуд, ки ташкили он барои дарёфти нишондиҳандаҳои баланди сифатии хизматрасонии мусофирон ва борҳои мизочон ҳангоми сарфаи захираҳои ширкатҳои авиатсионӣ ва фурудгоҳҳо имконият фароҳам меорад.

АДАБИЁТ

1. Афанасьев В.Г. Коммерческая эксплуатация международных воздушных линий// –М: Траспорт. 1987.
2. Демин С.С. Стратегия развития воздушного транспорта в условиях глобализации мировой экономики С.С.Демин, Н.С. Столяров, А.А. Семенова // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Экономика и право. 2020. № 12-2. С. 12-19.
3. Кодекси ғазои ҳавоии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 ноябри соли 1998, №720.
4. Костенников М.В. М.В. Правовое регулирование транспортной безопасности и роль полиции в ее обеспечении/Костенников, О.Е.Трофимов/ Полицейская деятельность. 2013. № 4. С. 276-288.
5. Курбонов К.Б. Понятие договора воздушной перевозки пассажиров и багажа/ К.Б. Курбонов, Ш. Амренова // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2018. № 8. С. 229-233.
6. Лифиц И.М. Конкурентоспособность товаров и услуг // –М: Юрайт-издат, 2009.
7. Мартышенко Н.С. Современные тенденции развития мирового рынка грузовых авиаперевозок/ Н.С.Мартышенко, Е.С. Изаровский //Азимут научных исследований: экономика и управление. 2019. Т. 8. № 3 (28). С. 179-184.
8. Фарход И. Гражданская авиация Таджикистана в годы независимости/И.Фарход// Вестник Педагогического университета. 2013. № 4-2 (53). С. 146-151.
9. Шабакаи электронӣ - <https://caa.tj/>.
10. IATA Annual report 2004-2011.
11. IATA Corporate Air Travel Survey 200-2011.

УДК 325/327 (575.3)

Давлатова Қ.О.

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАНЗИМИ ДАВЛАТИИ МУҲОЧИРАТИ МЕҲНАТӢ

Дар мақола ҷанбаҳои назариявии танзими давлати муҳоҷирати меҳнатӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Дар он афкори иқтисодии олимони ватанӣ ва хориҷӣ роҷеъ ба маъсалаи мазкур ҷамъоварӣ карда шуда, мавқеи муаллиф баён карда шудааст. Ошкор карда шудааст, ки дар адабиёти иқтисодӣ бештар вақт масъалаҳои танзими давлатии бозори меҳнат аз танзими равандҳои муҳоҷират дар алҳозидагӣ мавриди таҳқиқ қарор ёфтаанд. Дар асоси ҷанбаҳои назариявии танзими давлатии раванди муҳоҷирати меҳнатӣ муаллиф пешниҳод менамояд, ки раванди муҳоҷирати меҳнатӣ аз тарафи давлат бо пуррагӣ назорат бурда шуда, самтҳои самаранокӣ он дарёфт карда шавад.

Калидвожаҳо: меҳнат, муҳоҷират, танзим, давлат, аҳоли, иқтисодиёт, шароит, рушд, таҳил, қувваи корӣ, озмоишгоҳ.

Давлатова Қ.О.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ

В статье анализируются теоретические аспекты государственного регулирования трудовой миграции. В нем обобщены научные взгляды отечественных и зарубежных ученых

по данному вопросу. Также в статье выявлено, что вопросы государственного регулирования рынка труда часто отдельно рассматриваются от методы регулирования трудовой миграции. Основываясь на теоретические аспекты государственного регулирования процесса трудовой миграции, автор считает необходимым совершенствование регулирования процесса трудовой миграции со стороны государство и поиска его новых направлений.

Ключевые слова: труд, миграция, регулирование, государство, население, экономика, условия, развитие, образование, рабочая сила, лаборатория.

Davlatova K.O.

THEORETICAL ASPECTS OF STATE REGULATION LABOR MIGRATION

The article analyzes the theoretical aspects of state regulation of labor migration. It summarizes the scientific views of domestic and foreign scientists on this issue. The article also revealed that the issues of state regulation of the labor market are often considered separately from the methods of regulation of labor migration. Based on the theoretical aspects of state regulation of the process of labor migration, the author considers it necessary to improve the regulation of the process of labor migration by the state and seek its new directions.

Keywords: labor, migration, regulation, state, population, economy, conditions, development, education, workforce, laboratory.

Дар шароити муосири рушди иқтисодӣ механизми танзими идоракунии давлатии раванди муҳоҷирати меҳнатӣ падидаи нав буда, таҳқиқи фаҳмишҳои назариявиро тақозо менамояд. Зеро, раванди ташаккул ва рушди бозори меҳнат дар дилхоҳ давалат ба рушди бозорҳои минтақавии қувваи корӣ вобаста буда, зарурати мунтазам мутобиқсозии сохтори он ба тағйироти бавуқӯянда дар ҳоҷагии ҷаҳонӣ алоқаманд аст.

Омӯзиши масъалаи мазкур дар адабиётҳои иқтисодӣ ба мо имкон дод, ки чунин таҳқиқотро ба миён гузорем, ки асосҳои назариявии таҳқиқоти раванди муҳоҷирати меҳнатӣ таърихи тӯлониро доро мебошад. Хусусиятҳои муҳими он аз тарафи олимони ватанӣ ва хориҷӣ мавриди таҳқиқи амиқ қарор дода шудааст.

Дар раванди таҳқиқот мо ба ҳулосае омадем, ки олимони ватанӣ ва хориҷӣ танзими раванди муҳоҷирати меҳнатро ба таври гуногун тавсиф мекунад, ки он вобаста ба хусусиятҳо ва вазифаҳои сиёсати муҳоҷират метавонад шаклу мазмунҳои гуногунро фаро гирад.

Ба ақидаи Кочербоев А. “Бозори меҳнат ҳамчун низоми муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ тавсиф карда мешавад, ки бо ташаккулёбии тақсим ва аз нав тақсим кардани захираҳои меҳнатӣ асос ёфтааст” [9, с. 25]. Муаллиф чунин андеша дорад, ки бозори меҳнат муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодиро инъикос менамояд, ки дар байни иштирокчиёни он хариду фурӯши меҳнат ба роҳ монда мешавад. Ин аз он шаҳодат меҳдиҳад, ки ҳангоми омӯзиши бозори меҳнат на танҳо ба унсурҳои асосии он аз қабилӣ тақозо ва арзаӣ қувваи корӣ, балки ба он низ тавачҷуҳ қардан лозим аст, ки на меҳнати харидшаванда, балки меҳнати ҷисмонӣ, касбӣ ва қобилияти интелектуалии шахс барандаи қобилияти меҳнатӣ мебошад.

Ба андешаи Кочербоев А. Бозори меҳнат на танҳо бо шароити бозор, балки бо санадҳои ҳуқуқӣ ва сиёсати давлатӣ низ танзим мешавад. Маҳз, ҳамин паҳлӯҳои мафҳуми бозори меҳнат, ки баъзан дар мавриди тавачҷуҳи муҳаққиқони алоҳида кушода боқӣ мемонанд, ақидаҳои номувофиқро нисбат ба самаранокии танзими давлатии иқтисодӣ милолӣ, аз ҷумла. бозори меҳнат тариқи сиёсати муҳоҷират ба вучуд меорад. Аммо, давлат як ниҳодест, ки аз таъмини рушди устувори иқтисодӣ ва баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагии аҳоли манфиатдор аст, бинобар ин на танҳо дар ташаккул ва рушди сармояи

инсонӣ, ҳамчунин иштирокчии асосии бозор, балки фаёлона иштирок мекунад. Инчунин, дар доираи татбиқи сиёсати ноилгардӣ ба шуғли том, фароҳам овардани шароити мусоид барои таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва нигоҳ доштани ҷойҳои мавҷудаи корӣ зарур арзёбӣ мегардад.

Маҳфуми васеи бозори меҳнато иқтисодчии рус Карташов С.А. чунин ибраз медорад: “Бозори меҳнат низоми муносибатҳои иҷтимоию иқтисодии байни давлат, корфармоён ва коргарон оид ба ташкил ва бароҳмонии тамоми маҷмӯи муносибатҳои меҳнатӣ аз қабилӣ фуруш ва хариди фаёлияти меҳнатӣ, тайёр кардани бозомӯзии кормандон, такмили ихтисоси онҳо ва таъмини самаранокии ҷалби қувваи корӣ дар раванди истеҳсолот, мебошад” [7, с. 7;]. Ин таъриф мундариҷаи мафҳуми бозори меҳнато васеъ мекунад. Қайд намудан зрур аст, ки бозори меҳнат на танҳо раванди хариду фуруш, балки раванди тайёр кардани мутахассисон, бозомӯзии онҳо, такмили ихтисос ва ба раванди истеҳсолот ҷалб намудани захираҳои меҳнатиро низ фаро мегирад. Муаллиф бо ин андеша ба он тавачҷуҳ зоҳир мекунад, ки бозори меҳнат маҷмӯи муносибатҳои мебошад, ки дар раванди истеҳсол ва истифодаи фаёлияти меҳнатӣ ба вучуд меоянд, аз ҷониби давлат танзими он дар асоси сиёсати илман ва амалан асоснокшуда ба роҳ монда мешавад. Аз рӯи ин ақида танзими давлатии бозори меҳнат падидаи объективӣ буда, бевосита амалӣ карда мешавад.

Мо чунин ақида дорем, ки бозори меҳнат пеш аз ҳама низоми муайяни иқтисодӣ оид ба пешниҳод ва истифодаи фаёлиятҳои меҳнатӣ мебошад, ки ба дараҷаи рушди иқтисодии кишвар вобастагии зич дошта, мақсади оқилона истифода намудани захираҳои меҳнатиро дар шароитҳои гуногуни фаёлият ифода менамояд.

Нуққтаи ҷолиб дар таърифи ақидаи муаллиф ин аст, ки бозори меҳнат муассисае мебошад, ки дар он ҳуқуқҳо бояд баробар бошанд ва баробари масъулияти байни фурушанда ва харидорони меҳнат, муқаррар карда шавад, ки ба таърифи маълуми мафҳуми бозорӣ мувофиқ аст.

Дуглас Норт қайд мекунад, ки “Институтҳои қоидаҳои бозӣ” дар ҷомеа мебошанд ё ба таври расмӣ маҳдудкунандаи сунъӣ, ки муносибатҳои байни одамонро ташкил мекунанд. Бинобар ин, онҳо сохтори ангеҷаҳои ҳавасмандгардонии ҳамкорӣ одамонро дар сиёсат, ва соҳаи иҷтимоию иқтисодӣ ташкил менамоянд [3, с. 17;]. Аз ин таъриф нуққтаҳои зеринро ҷудо кардан мумкин аст; якум институтҳои қоидаҳои бозӣ мебошанд, дуҷум институтҳои қуттиҳои маҳдудкунандаи муносибатҳои байни одамонанд; сеюм фаёлияти институтҳои ба ҳавасмандгардонии одамон равона карда шудаанд. Дар асл, қоидаҳои бозӣ аз ҷониби давлат муқаррар карда мешаванд, шакли санадҳои меърию ҳуқуқӣ, ки дар ҳудуди муайян гузошта мешаванд, рафтори одамонро ифода менамояд.

Аммо ҳамаи ин на танҳо хусусияти ташаккулёбии муассисаҳои муайян мекунад. Хусусияти дигари муассисаҳои мавҷудияти хароҷоти муомилот мебошад. Тавре Дуглас Норт қайд мекунад: “Назарияи институтҳои ман аз он назарияи ба вучуд омадааст, ки рафтори инсон дар якҷоягӣ бо назарияе хароҷоти муомилот ташаккул меёбад”. Якҷоя кардани ин ду назария ба мо имкон медиҳад, ки нақши муассисаҳои дар ҷамъият возетар муайян созем. Агар ба ин илова кунем инчунин назарияи истеҳсолотро он гоҳ мо таҳлил карда метавонем, ки нақши худро дар муассисаҳои ва фаёлияти низомҳои иқтисодӣ” муайян созем [4, с. 45;].

Дар раванди муомилоти байни корманд ва корфармо мубодила ба амал меояд, ки ҳуқуқҳои моликиятро инъикос менамояд. Иқтисодчии машҳур Эггерассон Т., чунин қайд менамояд, ки “Моликият маҷмӯи усулҳои таъмини мушаххас мебошад, ки ба шахсони ваколатдор барои интиҳоби ҳама гуна роҳи истифодаи он ифода меёбад” [20, с. 47;]. Рафтори шахс аз он баҳо дода мешавад, ки ҷӣ қадар ба чизи манъшуда риоя мекунад, меъёрҳои ҳуқуқӣ ва на танҳо ин меъёрҳои иҷтимоӣ вучуд доранд, рафтор кардан лозим аст. Ба ин ақида Алчиан А, “Дар ҳар ҷамъият ҳуқуқи шахсон барои истифода захираҳои (яъне ҳуқуқи моликият) бо қоидаҳои рафтор мустаҳкам карда мешавад, урфу одатҳои иҷтимоӣ,

тахдиди бегонапарастӣ, инчунин нормаҳои ҳуқуқӣ, ки самараи он дар навбати худ бо қувваи ҷазодихӣ мустаҳкам мегардад, аз тарафи давлат назорат карда мешавад” [1, с. 29;].

Натиҷаҳои таҳқиқоти муаллифони гуногунро ҷамъбаст карда, пешниҳод менамоем, ки маҳфуми бозории меҳнат маҷмӯи интиститутҳоеро ифода менамояд, ки шартҳои барорбарҳуқуқӣ ва ўҳдадорихои байни фурӯшанда ва харидори қувваи қорӣ ва таъмини ташаккул, тақсимот аз нав тақсим кардан ва истифода бурдани меҳнатро дар раванди истеҳсолот дар доираи қонуну қоидаҳои дар малакат амалкунандаро муқаррар менамояд. Бозори меҳнат на танҳо раванди такрористеҳсолотро бо кадрҳои баландхитсос ва қордон таъмин намояд, балки шароити меҳнат музди меҳнат, ҷо ба ҷо гузоштани аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол мувофиқи тақозои соҳаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ муқаррар менамояд.

Ин таърифи бозори меҳнат аз нигоҳи мо умумӣ буда, зеро маҳфуми бозори меҳнат чунин фаҳмида мешавад:

- Бозори меҳнат – ин пеш аз ҳама интиституте мебошад, ки на танҳо байни иштирокчиён ҳуқуқ ва масъулияти баробарро таъмин менамояд, хариду фурӯши меҳнат, балки ташаккули меҳнатро низ пешақӣ муайян менамояд;

- Бозори меҳнат – ин низоми муайяне мебошад, ки дар ҳолати вайрон гардидани тартибу қоидаҳои дохилии бозор вазифаҳои худро иҷро карда наметавонад;

- Бозори меҳнат – дар баробари иҷрои вазифаҳои худ ҳуқуқу ўҳдадорихои баробари фурӯшанда ва харидорони қувваи қориро ба вучуд меорад, барои қоргарон шароити мусоиди меҳнат ва истироҳатро фароҳам меорад;

- Бозори меҳнат – механизм, ки барои муттасил замина фароҳам меорад. Мутобиқсозии ҳаракати меҳнат ба таъмини талаботи ҷамъият ба меҳнати умумӣ равона гардидан тавассути ташкили таълимӣ, бозомӯзӣ, тақмили ихтисос ва ташкили таълими тамоми умр ба ивази он ба омӯхтани ҳаёт асосан васеъ паҳн шудааст имкониятҳо барои таълимӣ таҳсилоти фосилави низ вучуд дорад;

Дар инкишофи назарияи бозори меҳнат классикон саҳми назарас гузоштаанд, А.Смит ва Д.Рикардо дар китоби худ “Табиат ва сабабҳои бойгари халқҳо” ба фаъолияти меҳнатӣ диққати махус додааст. Классикони зикргардида меҳнатро ҳамчун яке аз омилҳои муҳимтарини тақсмоти ҷамъиятӣ дар малакат арзёбӣ намудаанд.

А.Смит қайд мекунад, ки “ба маънои муқаррарӣ гуфтан мункин аст, ки меҳнат ҳам монанди молҳои ҳақиқӣ нархи номиналиро доро мебошад ва мо гуфта метавонем, ки арзиши аслии он аст миқдори чизҳои зарурӣ ва қулаҳое, ки барои он дода шудаанд ва нархи номиналӣ аз маблағи пулӣ иборат мебошад. Саҳти зиндагии хуби ҷомеа ё саҳти зиндагии пасти баъзе аз кишрҳои ҷомеа ин натиҷаи фаъолияти меҳнати онҳо мебошад, ки вобаста ба қидду ҷаҳдашон муқофотонида шудаанд” [18, с. 20;].

Нархи исмии меҳнат нархе, ки ҷӣ қадар аз меҳнат барои ташкили истеҳсолот муқаррар гардидааст, барои рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ аҳамияти қалон дорад ва он ба натиҷаи фаъолияти ташкилии шахс алоқаманд аст. Дар баробари ин, дар назарияи А.Смит, меҳнат ягона омили ҷен қардани дараҷаи маҳсусгардонии истеҳсолот мебошад, ки нархи он ба дараҷаи рушди тақсмоти ҷамъиятии меҳнат алоқаманд аст.

Д. Рекардо ба нархи меҳнат диққати махсус дода, ў меҳнатро ҳамчун захираи маҳдуди иқтисодӣ муайян мекунад. Вай чунин ақида дошт, ки мувофиқи он “нархи табиӣ меҳнат бо раванди ҷомеа ҳамеша майл ба зиёдшавӣ дошта, зеро вобаста ба душвории рӯзафзунӣ истеҳсолот нархи табиӣ онро танзим менамояд. Бо вучуди ин беҳбудихо дар соҳаи кишоварзӣ ва ташкил шудани бозорҳои нав метавонанд муваққатан суғ қардани тамоюл, баланд шудани нархи чизҳои зарурӣ зарурат метавонад боиси паст шудани нархи табиӣ онҳо гардад, ҳамин тавр, сабабҳо ба нархи табиӣ меҳнат таъсири даҳлдор мерасонад” [16, с. 39;].

Ҳамин тавр, тақсмоти ҷамъиятии меҳнат на танҳо сатҳҳои муайян мекунанд, балки маҳсусгардонии молиқиятро, ҳамчун мол амал таҷассум менамоянд, ки дар шаклҳои муносибатҳои муайяни иқтисодӣ дар бозори меҳнат ташаккул ёфтаанд.

Классикон ба чунин хулоса омаданд, ки бозори озод дар он рақобати комил вучуд дорад, бевосита ба он оварда мерсанонад, ки ташаккули шуғли пурра дар иқтисодиёт имконпазир аст. Ба ақидаи онҳо, танзими давлатии бозори меҳнат ҷой надорад. Аз тарафи иқтисодчиёни амрикоӣ Кэмпбелл Р., Макконнелла., Стенли Л., Брю Шона., Маскаи Флинн, хулосаҳои мантиқӣ бароварда шудаанд. Аз нуқтаи назари классикҳо, “Чунин фишангҳои танзими бозори меҳнат ба монанди тағирёбии қурб фоиз аз як тараф чандирии таносуби нарху музди кор аз тарафи дигар қодир аст, ки шуғли пурраро дар иқтисодиёти капиталисти нигоҳ дорад” [10, с. 32;]. Аммо мутаассифона, он ҳанӯз дар амал аст, иқтисодиёти капиталисти чунин изҳоротро тасдиқ намекунад.

Муфассалтар дар иқтисодиёт, ки дар асарҳои иқтисодчиёни шведи Хекшер Е. ва Олин Б. меҳнат ҳамчун омили муайянкунандаи самти махсусгардонӣ ва ҳамчун воситаи танзими даромад мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Онҳо назарияи таносуби омилҳои истесолотро дар савдои байналмилалӣ кор карда баромаданд [6, с. 44;] ва истифодаи меҳнатро яке аз омилҳои муҳими махсусгардонии истехсолоти мамлакат арзёбӣ кардаанд. Назарияи онҳо ба он шарҳ дода мешавад, ки кишварҳое, ки қувваи кории зиёд вучуд дорад, вазифаҳо (қонуни бозор, ки нарх аз таносуби талабот ва тақлифот зиёд мебошад), музди меҳнат паст мебошад. Ғайр аз ин, дар мамлакатҳое, ки қувваи корӣ кам мебошад, музди меҳнат зиёд мебошад, ин ҷо як дадели ҷолиби он аст, ки аз сабаби бисёрсатҳии бозори меҳнати иқтисодиётро дигаргун месозад. Ҳар як низоми иқтисодӣ тақсим намудани захираҳои меҳнатиро вобаста ба имкониятҳои мавҷудбудаи низоми худ ба роҳ моменад. Ин дар самаранокии бозори меҳнат таъсир мерасонад, фаъолияти бозори меҳнатро ноустувор месозад.

Саҳми К.Маркс дар инкишофи назарияи бозори меҳнат хело калон аст, назарияи ӯ маҳз исбот кард, ки қувваи корӣ арзишро ифода менамояд ва мол низ арзишро доро мебошад. К.Маркс дар асари бузурги худ Капитал қайд менамояд, ки “Чи тавре, ки дар давоми як сол миқдори хӯрокро якбора зиёд кардан мункин нест, воридоти онҳо ё ашёи хом барои истехсолоти онҳо меафзояд” [11, с. 376;].

А.Маршалл дар таҳқиқоти худ чандири талабот ба меҳнатро зери таъсири омилҳои гуногун шарҳ додааст. Концепсияи А.Маршалл имрӯз аҳамияти худро гум накардааст. Маҳз, чандирии талабот ба меҳнат ангезаи бозори меҳнатро ташкил меҳдихад, дар натиҷа барои ҷалб намудани захираҳои меҳнатӣ, нишондиҳандаи маҳсулнокии меҳнат самаранокии онро ифода месозад [12, с. 414;].

Дж. Кейнс дар асари худ “Назарияи умумии шуғл, фоиз ва пул” қайд менамояд: “Кормандон барои бастанӣ шартномаи меҳнати розӣ нестанд, паст кардани музди меҳнат, шароити мусоид фароҳам наовардан барои фаъолияти онҳо боиси аз бозори меҳнат баромадани қувваи корӣ мегардад” [8, с. 153;]. Ин гувоҳи он аст, ки воситаи асосии ҳавасмандгардонии корманд музди кор мебошад. Коҳиш ёфтани музди меҳнат дар корхона боиси рафтани қувваи корӣ ва мутахассисони баланд таҷриба мегардад.

Асосгузори назарияи монетарӣ Фридман М., заминаи ибтидои танзими бозори меҳнатро дар амалӣ намудани сиёсати пулию қарзӣ баррасӣ намудааст. Ӯ қайд менамояд, ки “Афзоиши ҳаҷми пул бояд шуғлро ҳавасманд гардонад ва фишор дар бозори меҳнатро суст гардонад” [19, с. 17;]. Фридман Ф., концепсияи асосҳои механизми иқтисодӣ танзими бозори меҳнатро таҳия намудааст.

Дар шароити муосир давлатҳои собиқ Шуравӣ муносибатҳои баҳсбарангез ба эҷоди заминаи пайдоиши инситутитисоналии бозори меҳнат барномаву концепсияҳои навро таҳия намуда истодаанд.

Дар шароити муосир дар адабиётҳои иқтисодии кишварҳои ИДМ махсусан Федератсияи Россия асарҳои сершуморе, ки ба ҳалли маъсалаҳои бозори меҳнат дар иқтисодиёи давраҳои гузариш бахшида шудааст. Ба онҳо дохил намудан мункин аст, асарҳои Райзберг Б.А., Нуреев М., Михонов С.Г., Юриев Т.В., нисбат додан мункин аст. Рофе А.И., Журавлева Р.П., Здравовова И.В., ва дигарон. Таҳлил асарҳои ин олимони нишон дод, ки

хусусиятиҳои бозори меҳнат ҳамчун интистути мушаххаси иқтисоди бозорӣ бештар ба дараҷаи тараққиёти истеҳсолот вобаста аст, қувваи корӣ ба самараноки механизми хоҷагӣ таъсир мерасонад.

Бозори меҳнат дар ташаккули шахсият ҷои муҳимро ишғол мекунад, муайян кардани ангеҷаҳои камолоти касби ҷавонон, мусоидат менамояд, муайян шудани равандро иҷтимоӣ - иқтисодии ҷамъият ба инкишофи муносибатҳои иҷтимоӣ меҳнат таъсири калон мерасонад. Дар навбати худ хусусиятҳои бозори меҳнат ба таври муайян вобаста аст. Самараноки танзими давлатии бозори меҳнат дараҷаи самараноки низоми маориф ҳамчун иштирокчи асосӣ мебошад.

Аз нигоҳи, мо бозори меҳнат ноустувор аст. Вай доимо инкишоф меёбад, чунон ки дар дараҷаи талаботу тақлифот доимо тағир меёбад. Дар шароити имрӯза талаботи рақобати озод дар асоси музди воқеӣ ва арзиши маҳсули меҳнат вучуд дорад. Таъмини қувваи корӣ пеш аз ҳама ба он вобастагӣ дорад.

Иқтисодшиносони ватанӣ дар рушди назарияи бозори меҳнат саҳми назаррас гузошанд. Ҳамин тариқ, мафҳуми пурра аз ҷониби Т.Ҷ.Усмонова, Д.Б.Қодиров, И.А.Ашмаров, С.Ҷ.Комилов, пешниҳод шудааст. Ба ақидаи онҳо, бозори меҳнат ин як системаи муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ мебошад, ки сатҳи рушд ва тавозуни ба дастовардари инъикос мекунад барои як давраи муайян манфиатҳои байни нерӯҳои дар бозор мавҷудбуда: соҳибкорон, кормандон ва давлат. Онҳо дуруст қайд мекунанд, ки бозори меҳнат ҳамчун як соҳаи ташаккули талабот ва пешниҳод ба нерӯи кор амал мекунад. [5, с 43;].

Бозори меҳнат ба маънои маҳдуд ҷойест, ки байни корфармо ва фурӯшандаи меҳнат муомилот баста мешавад.

Ғоибназаров С.М., масъалаҳои танзими бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистонро омӯхта, қайд мекунанд, ки «бозори меҳнат бояд ҳамчун маҷмӯи муносибатҳои иҷтимоӣ ва меҳнатӣ нисбати истифодаи қувваи кории коргар дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ баррасӣ карда шавад.

Ба маънои васеътари ин мафҳум, бозори меҳнат ин низоми муносибатҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла меъёрҳо ва институтҳои ҳуқуқие мебошад, ки тақрористеҳсолкунии муқаррарӣ ва истифодаи самараноки қувваи кории ҷамъиятро таъмин мекунанд [2; с. 10].

Ба маънои маҳдуд ин мафҳум, бозори меҳнат ин системаи муносибатҳои байни корфармоён - соҳибони воситаҳои истеҳсолот ва коргарони кироӣ - соҳибони меҳнат дар робита ба қонён кардани талаботи собиқ ба меҳнати кироӣ ҳамчун омили истеҳсолот ва охири барои шуғл ҳамчун манбаи зиндагӣ. Дар натиҷа, муносибатҳои иқтисодии шуғл, тамоюлҳо ва самтҳои рушд ба амал меоянд, ки аксаран динамикаи бозори меҳнати миллӣ, инчунин дараҷаи ҳамгирии онро ба бозори меҳнати байналмилалӣ муайян мекунанд.

Л.Х.Набиева зимни баррасии самтҳои асосии танзими давлатии бозори меҳнат қайд мекунанд, ки «Бозори меҳнат ҷузъи мураккабтарини иқтисоди бозорӣ мебошад ва бозори мол, он падидаҳои бештари иҷтимоӣ иқтисодии ҷомеаро инъикос мекунанд. Ба он омилҳои гуногун таъсир мерасонанд, ки бо назардошти он бозорҳои меҳнат дар кишвар фарқ мекунанд. Чи дар адабиёти ватанӣ ва чи хориҷӣ мафҳумҳои зиёде дар бораи бозори меҳнат мавҷуданд, ки ҳар яке хусусиятҳои хоси худро доранд. Ҳамаи намудҳои бозори меҳнатро метавон ба ду намуди асосӣ шарҳ дод: берунӣ ва дохилӣ. Бозори меҳнати беруна бо ҳаракати меҳнати касбӣ муайян байни корхонаҳо (фирмаҳо) тавсиф карда мешавад. Ин як бозори кушоди рақобатпазир аст, ки дар он корманди як корхона озодона бо хоҳиши худ ғайр ба дигараш мегузарад, дар сурате ки гузариш дар аксари ҳолатҳо ҳангоми нигоҳ доштани ихтисосаш ба амал меояд. Бозори дохилӣ ғайр пӯшидаи меҳнат дар дохили як корхона амал мекунанд [13; с 12].

Нурриев Р.М., қайд мекунанд, ки “Самти амалиёт барои тараққиёти қобилиятҳои рушди мамлакатҳо, ҳама гуна сармоягузори ба сармояи инсон имкониятҳои зиёд кардани музди меҳнат мешавад [14, с. 297;]. Албатта, ин маънои онро надорад, ки мутахассисони

баландихтисос ҳамеша мувофиқи қобилиятшон ба қор даромада метавонанд, зеро омили асоси дар ин маврид пеш аз ҳама мавҷуд будани эҳтиёҷот мебошад. Барои мутахассиси шароити меҳнатӣ ва ҳифзи иҷтимоии қорманд аз ҷониби ширкат пешниҳод карда мешавад.

Саломова Г.Г. таърифи зеринро пешниҳод мекунад “Бозори меҳнат, ин муассисае мебошад, ки дар навбати худ аз зернизомҳое иборат аст, ки дар раванди муносибатҳои рақобати байни субъектҳои ин бозор дар соҳаҳои муносибатҳои меҳнатӣ рушд меёбанд. Бозори меҳнат, мутобиқсозии пудратчиён ба стандартҳои аз ҷониби созмонҳои байналмилалӣ вобаста ба муҳочирати меҳнатӣ эътирофшуда, модели рафтори иқтисодие, ки дар таҷрибаи иҷтимоӣ санҷида шудааст” [17, с. 14;] истифода бурда мешавад.

Одиназода К.С., қайд менамояд, ки “Бозори меҳнат маҷмӯи муносибатҳои иқтисодӣ - иҷтимоӣ одамон буда дар он хариду фуруши неруӣ қувваи қорғари ва фикрони пешниҳод карда мешавад”. [15, с. 102;]

Дар асоси гуфтаҳои боло ба хулосае омадан мункин аст, ки аз тарафи олимони илми иқтисод ҷанбаҳои танзими бозори меҳнат омӯхта шудааст. Аз нигоҳи мо, бозори меҳнат ин маҷмӯи муносибатҳои иқтисодии одамон ба шумор рафта, дар он хариду фуруши меҳнат ба роҳ монда мешавад. Танзими бозори меҳнат аз тарафи давлат танзим карда мешавад. Бозори меҳнати ғайрирасмӣ аз сабаби фаъолияти қувваи қорӣ баҳри тақозои рӯзмараи худ ва ба роҳ мондани истеҳсолоти натуралӣ аксар вақт аз танзими давлатӣ дар қанор мемонад.

АДАБИЁТ

1. Alchian A., Economic Forces at Work. Indianapolis: Liberty Press, p.129.
2. Гоибназаров С.М. Регулирование аграрного рынка труда Республики Таджикистан/ диссертация к.э.н., 08.00.05. /Гоибназаров Саидкумул Махмазарович. Душанбе, 2015. - С. 10.
3. Дуглас Норт. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997г.-С.17.
4. Дуглас Норт. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997г.-С.45
5. Кадыров Д. Б., Ашмаров И. А., Комилов С. Дж. Экономика рынка труда: монография. Душанбе, «Илм» 2010. – С.
6. Капустина Л. М., Древалев А. А. Менеджер в международной торговле [Текст] : учеб. пособие /; М-во науки 2018-С 44
7. Карташов С.А., Одегов Ю.Г. Бозори меҳнат; проблемаҳои ташаккул ва идоркунӣ (дар мисоли Масква) Финанстатинформ, 1998.- С.7.
8. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. Дж. Кейнс – М.: Эксмо, 2007. – С.
9. Кочербоев А. Моҳияти ҳаракати кадрҳо ва хусусиятҳои он дар давраи гузариш.- Бишкек: 2000. – с.25.
10. Кэмпбелл Р., Макконелл., Стенли Л. Брю. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. – М.: Учебник, 2013. – С. 32.
11. Маркс К. Капитал. Т. 1 – М.: Книга первая. 2013. – С. 376
12. Маршалл А. Принципы экономической науки: перевод с английского. А. Маршалл – М.: Прогресс. 1993. – 414 с.
13. Набиева Л.М. Основные направления государственного регулирования рынка труда: автореферат дисс. к. э. н.: 08.00.05/ Набиева Лола Мухаммедовна. – М., 2010. - С. 12.
14. Нуреев Р.М. Курс микроэкономики. 2-е изд., – М.: Издательство норма, 2002. – С. 297.
15. Одиназода К.С. Асосҳои методологии таҳқиқи бозори меҳнат. [Текст] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон 2021.№4 саҳ 97-103
16. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогообложения. – М.: Сочинения, Т. 2. 1935. – С. 39

17. Саломова Г.Г. Автореферат ва диссертатсияи дараҷаи унвони илми номзади илмҳои иқтисодӣ. Душанбе:2006.-с.14
18. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: 2000. – С. 20.
19. Фридман М. Избранные труды. – М.: АН ССР, 1989.- С. 17
20. Эггертссон Трауинн. Экономическое поведение и институты / Пер.с. англ. – М:Дело, 2001. – С.47.

УДК 334

Имомназаров М.А., Мухторзода С.С.

ИҚЛИМИ ИНВЕСТИЦИОНӢ ВА СОҲИБКОРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ФАЗОИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Ҷолибияти иқлими инвестиционӣ ва соҳибкорӣ омили асосии рушди иқтисоди миллӣ буда, омили асосии муайянкунандаи тамоюли рушди иқтисоди давлат ва таъсир ба ҳаҷми ҷалби инвестицияи хориҷӣ мебошад. Дар мақолаи мазкур равишҳо ва мавқеъҳои методологии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳқиқоти асосии илмӣ, ки таҳлили ҳамаҷонибаи иқлими инвестиционӣ ва соҳибкории иқтисодӣ миқдори миллиро таъмин мекунад, баррасӣ шудааст.

Вожаҳои калидӣ: иқлими инвестиционӣ, иқлими соҳибкорӣ, муҳити рақобат, рақобатпазирӣ, рейтингҳои ҷаҳонӣ

Имомназаров М.А., Мухторзода С.С.

ИНВЕСТИЦИОННЫЙ И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИЙ КЛИМАТ ТАДЖИКИСТАНА В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Привлекательность инвестиционного климата и предпринимательства играет главным фактором развития национальной экономики и выступает ключевым фактором, определяющим тенденции развития экономики государства и воздействующим на объемы привлечения иностранных инвестиций. В данной статье рассмотрены методологические подходы и позиции Республики Таджикистан научных исследований, дающих наиболее всесторонний анализ инвестиционного и предпринимательского климата национальных экономик.

Ключевые слова: инвестиционный климат, предпринимательский климат, конкурентная среда, конкурентоспособность, мировой рейтинг.

Imomnazarov M.A., Mukhtorzoda S.S.

INVESTMENT AND BUSINESS CLIMATE OF TAJIKISTAN IN THE INTERNATIONAL SPACE

The attractiveness of the investment climate and entrepreneurship plays the main factor in the development of the national economy and is a key factor determining the trends in the development of the state economy and influencing the volume of attracting foreign investment. This article discusses the methodological approaches and positions of the Republic of Tajikistan in the main scientific studies that provide the most comprehensive analysis of the investment and

entrepreneurial climate of national economies.

Keywords: investment climate, business climate, competitive environment, competitiveness, world ranking

Дар шароити рушди ноустувори иқтисодӣ ва мавҷудияти номусоиди геосиёсӣ, ба ақидаи мо, масъалаҳои ҷалби захираҳо ва ташкили иқлими мусоиди инвеститсионӣ ва иқлими соҳибкорӣ муҳимтарин вазифаҳои рушди минбаъдаи дурнамои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон гардида аст. Дар адабиётҳои ватанию хориҷӣ тафсириҳои гуногун оиди мафҳум ва фаҳмиши иқлими инвеститсионӣ ва соҳибкории мамлакат вучуд дорад. Чунин мафҳумҳо ба монанди «иқлими тиҷорат», «муҳити соҳибкорӣ», «муҳити корӣ» мавҷуданд. То ҳол, мафҳуми мушаххас аз ҷониби олимони дар ин самт ҳанӯз муайян нашудааст, лекин бархе аз олимони шабоҳати ин истилоҳотро эътироф мекунанд [6, с.120] ва бисёре аз муҳаққиқони дигар бошад баъди онҳо вучуд доштани фарқиятро баён намудаанд. Ҳамин тавр, аксар вақт иқлими инвеститсиониро олимони ва муҳаққиқон ҳамчун «маҷмӯи омилҳои гуногун, ки имконпазирии сармоягузориро тавсиф мекунанд» [3,4] ва иқлими соҳибкорӣ бошад, ҳамчун «маҷмӯи шароитҳое, ки дар ҳудуди муайян ташаккул ёфтаанд», ки барои пеш бурдан ва инкишоф ёфтани фаъолияти соҳибкори муайян карда мешавад [1].

Ба ақидаи мо зерин мафҳуми иқлими инвеститсионӣ беҳтар намудани маҷмуи инкишофёбии инфрасохтори соҳаҳои иқтисодиётро (ба монанди беҳтаршавии инфрасохтори сатҳи хизматрасонии соҳаҳои нақлиёту алоқа, таъминнокӣ бо неруи барқ, хизматрасонии маҳсулоти бонкӣ ва суғуртавӣ, рушди тиҷорат ва дигар вазъи инфрасохтори соҳаҳо) ва иқлими соҳибкорӣ бошад, маҷмӯи пурраи шароит барои пешбурди соҳибкорӣ, ташкили фазои озоди фаъолияти иқтисодӣ барои субъектҳои хоҷагидорӣ, таҳия ва таъмини заминаҳои меъёрию-ҳуқуқӣ вобаста ба талаботи умумичаҳонӣ фаҳмида мешавад.

Дар мақолаи мазкур мафҳумҳои иқлими инвеститсионӣ ва иқлими соҳибкорӣ ҳамчун мафҳуми бо ҳам алоқаманд баррасӣ мешаванд, вале дар баъзе ҳолатҳои ташкилӣ ва идоракунӣ, яъне вобаста ба соҳаҳои фаъолият, ки ба онҳо дахл дорад –иқлими соҳибкорӣ ё ин ки иқлими соҳибкорӣ фарқ карда мешавад.

Дар партави татбиқи СМР-2030 Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ислоҳотро дар соҳаи беҳтар намудани иқлими соҳибкорӣ, фаъолияти соҳибкорӣ ва иқлими инвеститсионӣ бо воситаи устувор намудани заминаи меъёрию-ҳуқуқӣ, сари вақт иҷро намудани ўҳдадорихоӣ шартномавӣ ва идоракунии муштарақ, кафолати ҳуқуқи соҳибмулкӣ ба моликият, баргараф намудани ҳама гуна монеаҳои мавҷудбуда, инчунин зиёд намудани имкониятҳои маблағгузорӣ ва кам кардани хавфҳои маблағгузорӣ давом дода истодааст.

Бояд қайд намуд, ки дар Барномаи рушди миёнамуҳлати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020 самтҳои ислоҳоти беҳтар намудани иқлими инвеститсионӣ ва фазои соҳибкорӣ низ муайян карда шудааст [5].

Вобаста ба ин ба мақсади беҳтар намудани иқлими инвеститсионӣ дар соҳаҳои афзалиятноки иқтисодиёт чунин ислоҳот дар назар дошта шудааст:

- ташкили рейтинги миллӣ дар заминаи миллӣ ва минтақавӣ;
- беҳтар намудани низоми "равзанаи ягона"-и кор бо инвесторони ватанию хориҷӣ ва соҳибкорон;
- баҳисобгирии тартиби иҷозатномадихӣ, ки инвесторон ва соҳибкорон дучор мешаванд ва тақмили минбаъдаи он;
- ба роҳ мондани корҳои мунтазам оид ба омӯзонидани хизматчиёни давлатӣ ба малакаҳои муосири кор бо инвесторон ва соҳибкорон;

Аз ҷумла, таъмини иқлими мусоиди инвеститсионӣ ва мусоиди корӣ дар соҳаҳои саноат бо чунин роҳҳо ба даст оварда мешавад;

- таҳияи системаҳои пешбурди бизнеси истеҳсолӣ;
- ташаккули коркарди ашёи хоми миллӣ;

-инкишофи иқлими инвеститсионӣ ва соҳибкорӣ дар саноати кӯҳӣ;
-таҳияи баррасиҳои соҳавӣ (Ҳуҷҷати сафед) барои ҷалби сармоягузорӣ ба соҳаҳои афзалиятнок.

Дар соҳаи кишоварзӣ бошад беҳтар намудани муҳити бизнес тавассути роҳҳои зерин амалӣ карда мешавад:

- ҳавасмандгардонии маблағгузорӣ дар соҳаи коркарди маҳсулоти кишоварзӣ;
- ҳавасмандгардонӣ ва дастгирии соҳибкорои ватанӣ ҷиҳати бунёди системаҳои муосири яхдонӣ бо мақсади васеъ намудани содироти маҳсулоти кишоварзӣ.

Дар баҳши сайёҳӣ ислоҳоти беҳтар намудани иқлими инвеститсионӣ ба фароҳам овардани шароити мусоид барои ҷалби инвеститсия ва рушди соҳибкорӣ дар баҳши сайёҳӣ равона карда мешавад.

Дар баробари ин, бо мақсади такмил додани заминаи қонунгузорӣ бо назардошти таҷрибаи ҷаҳонӣ зиёда аз 100 санади меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумла қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сармоягузорӣ», «Дар бораи ҷамъиятҳои саҳомӣ», «Дар бораи Созишномаҳо оид ба тақсими маҳсулот», «Дар бораи консессияҳо», «Дар бораи созишномаҳои сармоягузорӣ», «Дар бораи шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ», «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ», «Дар бораи низомии иҷозатномадихӣ», «Дар бораи санчиши фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ», инчунин Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ислоҳоти минбаъдаи санчиши фаъолияти субъектҳои хоҷагидор» қабул гардидааст.

Ислоҳоте, ки дар 10 соли охир анҷом дода шуд, ба воридшавии сармоягузорӣ ба иқтисодиёти кишвар дар маҷмӯъ 8,6 миллиард доллар мусоидат намуд, ки 3,6 миллиард доллари он сармоягузорию мустақими хориҷиро ташкил медиҳад.

Барои ноил шудан ба афзалиятҳои стратегияи кишвар айна замон 69 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ ба маблағи умумии 2,8 миллиард доллар амалӣ карда шуда истодааст.

Тағйирот ба тадриҷан зиёд шудани шумораи соҳибкории хурду миёна мусоидат намуда истодааст, ки дар натиҷа имрӯз ҳиссаи баҳши хусусӣ дар ММД 70%, инчунин 79%-и даромадҳои андозии бучети давлатиро ва 68% шуғлро ташкил додааст.

Натиҷаҳои ислоҳоти Ҳукумати кишварро ҷомеаи ҷаҳонӣ низ эътироф намуд, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар натиҷа дар гузориши Бонки ҷаҳонӣ оид ба «Пешбурди бизнес» дар солҳои 2010, 2011 ва 2015 се маротиба ба рӯйхати ислоҳотгарони олии шомил гардид;

Рейтинги «Пешбурди бизнес» (Doing Business) дар асоси талаботи Бонки ҷаҳонӣ ва дар асоси таҳлили заминаи меъёрӣ ва маълумоти оморӣ оид ба танзими сохторҳои соҳибкорӣ тартиб дода шудааст. Хусусияти фарқкунанда дар он аст, ки ин рейтингӣ муҳити соҳибкорӣ бе назардошти ҳолатҳо ва ҷанбаҳои сиёсӣ таҳлил карда мешавад. Дар ташаккули он нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, тағирёбии қурби асъор, нуктаи назари инвесторон ва ғайра истифода карда намешаванд [8].

Аз ибтидои асри XXI (аз соли 2002) инҷониб ҳамасола бар асоси 10 нишондиҳанда, ки вазъ ва шароити пешбурди бизнесро дар байни зиёда аз 190 мамлакатҳои ҷаҳон муайян мекунанд, тадқиқот гузаронида мешавад ва натиҷаи он ҳамасола дар гузоришҳои Бонки ҷаҳонӣ нашр мешавад. Ҳамин тариқ, дар раёдабандии гузоришҳои «Пешбурди бизнес дар соли 2020» Тоҷикистон дар муқоиса бо 147-уми соли 2012 дар зинаи 106-ум қарор гирифтааст. (нигаред ба ҷадвали №1).

Тибқи Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба рафъи маҳдудиятҳои асосии муҳити соҳибкорӣ, ки ба иштироки фаъолонаи соҳибкории хусусӣ дар ноил шудан ба мақсадҳои бузурги рушди кишвар монеъ мешуданд, нигаронида шудааст, натиҷаҳои аввалини худро дод. Гузориши "Пешбурди бизнес 2020"-и Гурӯҳи Бонки Ҷаҳонӣ се тағироти вобаста ба муҳити бизнесро, ки тайи солҳои охир амалӣ шудааст, таъкид менамояд, ки Тоҷикистонро дар қатори 10 кишвари беҳтарин дар беҳбуди муҳити соҳибкорӣ зиёдтар пешоҳанг намудааст. Дар натиҷа мамлақати мо ба пеш қадами устувор гузошта, бо 61,3 ҳол аз 100 ҳол имконпазир дар ҷаҳон ҷои 106-умро ишғол намудааст.

Мавқеи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар гузориши Бонки умумиҷаҳонӣ оиди
“Пешбурди бизнес” дар соли 2020

Мавзӯ	DB 2020 Рейтинг	DB 2020 нишондиҳанда	DB 2019 нишондиҳанда	Тағйирот дар нишондиҳанда (бо %)
Дар маҷмуъ	106	61.3	55.4	5.9
Ба қайдгирии корхона	36	93.2	91.0	2.2
Гирифтани иҷозат барои сохтмон	137	60.8	60.6	0.2
Пайвастшавӣ ба низоми таъмини барқ	163	51.1	47.2	3.9
Бақайдгирии моликият	77	66.4	66.3	0.1
Гирифтани қарз	11	90.0	40.0	50
Ҳимояи аққалияти инвесторон	128	40.0	40.0	..
Андоzbандӣ	139	60.9	60.9	..
Тичорати байналхалқӣ	141	60.9	59.1	1.8
Таъмини иҷроиши шартнома	76	60.7	60.7	..
Ҳалли масъалаҳои муфлисшавӣ	153	28.4	28.1	0.3

Сарчашма: https://Archive.doingbusiness.org/ru/data/exploreconomies/tajikistan#DB_ge

Дар заминаи мақсадҳои бузурги рушд ва имкониятҳои нави тичоратӣ Тоҷикистон дарк кардааст, ки беҳтар кардани фазои соҳибкорӣ барои корхонаҳои хурду миёна роҳи сармоягузорӣ, инноватсия, таъсиси ҷойҳои корӣ ва сафарбаркунии устувори захираҳои дохилро ифода мекунад. Ба андешаи мо, дар оянда татбиқи дигаргуниҳо бо ин суръат ба Тоҷикистон имкон медиҳад, ки заминаи васеъ наудани бахши хусусӣ, тамоҷули содирот ва рушди динамикии устуворро гузорад.

Бар асоси ислоҳоти бетанаффус гузаронида беҳтаршавии шароит барои бизнес ба таври назаррас дар Тоҷикистон гирифтани қарзҳо ба вучуд омадааст. Ислоҳоти институтсионалӣ оид ба таъмини созиш барои соҳибкорон маблағгузориро осонтар намуда, пастшавии хавф ва камхарҷро таъмин намуданд. Тоҷикистон дар ҳоли ҳозир дар индекси ҳуқуқи қонунӣ аз 12 ҳоли имконпазир 11-ҳолро гирифтааст ва кишвар дар ин индекс дар ҷои 11-ум мебошад.

Бояд қайд намуд, ки дар Тоҷикистон раванди сабти номи субъектҳои нави соҳибкорӣ соддатар шудааст. Минбаъд ҳар як субъекти соҳибкорӣ ҳангоми сабти номи ширкат дар Кумитаи андоз рақами мушаххаси иҷтимоӣ мегирад. Мӯҳлати оғози бизнес дар Тоҷикистон то 7 рӯз кам карда шуд, ки аз ҳисоби миёна дар минтақа камтар мебошад..

Дар натиҷаи беҳтаршавӣ баромадан ба бозорҳои кишварҳои ҳамсоя расмиёти тичорати назди сарҳадӣ соддатар шудааст. Ҳангоми содироти маҳсулоти зудвайроншаванда, ба монанди меваҳои тару тоза ва чормағз, соҳибкорони маҳаллӣ ҳоло барои ҳама расмиёти наздисарҳадӣ камтарин вақт сарф мекунанд. Ин қадамҳои аввалин дар барномаи васеъи тағирот мебошанд, ки кишвареро, ки то ҳол ба сатҳи минтақавии меъёрҳои харочот нарасидааст, барои баланд бардоштани самаранокӣ дар ин соҳаи муҳим даъват менамояд.

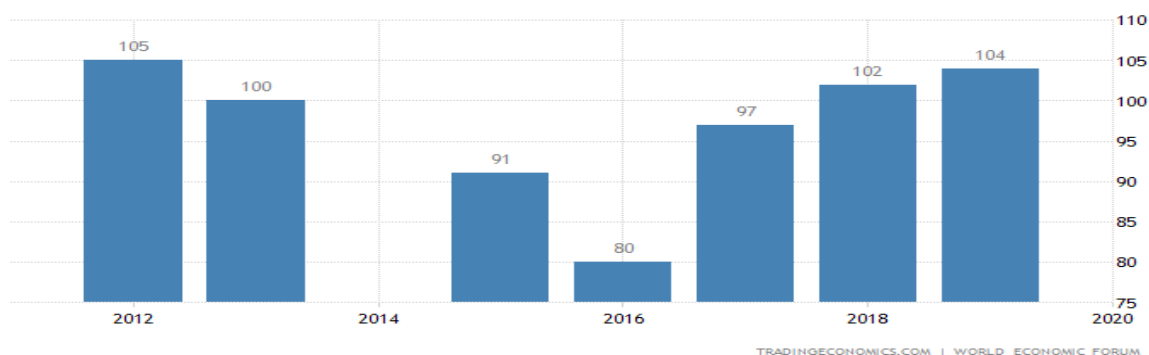
Дар оянда, самтҳои афзалиятноки ислоҳоти Тоҷикистон дар минтақаҳои қарор доранд, ки дар онҳо нишондиҳандаҳои нисбатан паст ба назар мерасанд: дастрасӣ ба нерӯи барқ (163 ҳол), ҳалли масъалаҳои муфлисшавӣ (153), пардохти андоз (139) ва гирифтани иҷозатномаи сохтмон (137). Масалан, соҳибкорони маҳаллӣ дар Тоҷикистон бояд 9 тартибу қоидаи пайвастшавӣ ба нерӯи барқро гузаранд, ки шумораи бештари тартиботу қоида дар

минтақа чой дорад. Кишвар аз рӯи эътимоднокии таъминот ва индекси шаффофияти тарифҳо аз ҳашт хол танҳо чаҳор хол гирифтааст ҳалос.

Бояд қайд намуд, ки боз якчанд таҳқиқоти байналмиллалӣ мавриди баррасӣ қарор доранд, ки имконият медиҳанд ин ё он концепсияи иқлими инвеститсионӣ ва соҳибқориҳои мамлакатҳоро баҳодиҳӣ намоем. Инро метавон таҳқиқоти ширкати консалтингии А.Т. Kearney ва боз ҳам амиқи рақобатпазирии мамлакатҳои Форуми умумичаҳонии иқтисодӣ ва маркази рақобатпазирии чаҳониро қайд намуд, зеро маҳз рақобатпазирии иқтисодиёти миллии метавонад ташкил ва ба ёрӣ расонидан ба муҳити атроф мусоидат намояд, ки дар натиҷа бизнеси рақобатнок пайдо мешавад.

Рейтинги рақобатпазирии чаҳонӣ (рақобатпазирии чаҳонӣ) аз рӯи усули Форуми иқтисодии чаҳонӣ дар асоси баҳодиҳии маълумот ва баҳодиҳии қоршиносии мақомоти ҳукумати ва бизнес ҳисоб карда мешавад. Ҳангоми ҳисоб кардани индекси умумичаҳонии рақобатпазирӣ, барои кишварҳое, ки дар марҳилаҳои гуногуни рушди иқтисодӣ ҳисоб карда мешаванд, се зер-индекс ҷудо карда мешавад: талаботи базавӣ (иқтисодиёт дар марҳилаи рушд қарор дорад ва аз омилҳои истеҳсоли вобаста аст), рушди самаранокӣ (иқтисодиёт дар марҳилаи сармоягузорӣ қарор дорад ва аз самаранокӣ вобаста мебошад), омили инноватсионӣ (иқтисодиёт дар рушди инноватсионӣ қарор дорад) [2,7].

Ин пажӯҳиш аз соли 2005 инҷониб гузаронида мешавад ва натиҷаи он ҳамасола дар ҳисоботҳои таҳлили Форуми умумичаҳонии иқтисодӣ (WEF) нашр мешавад. Тибқи гузориши охиринаи ҳисоботи Рақобатпазирии Глобалӣ, Тоҷикистон дар соли 2019 дар байни 144 кишвари чаҳон дар зинаи 104-ум қарор гирифтааст. (нигаред ба расми 1)

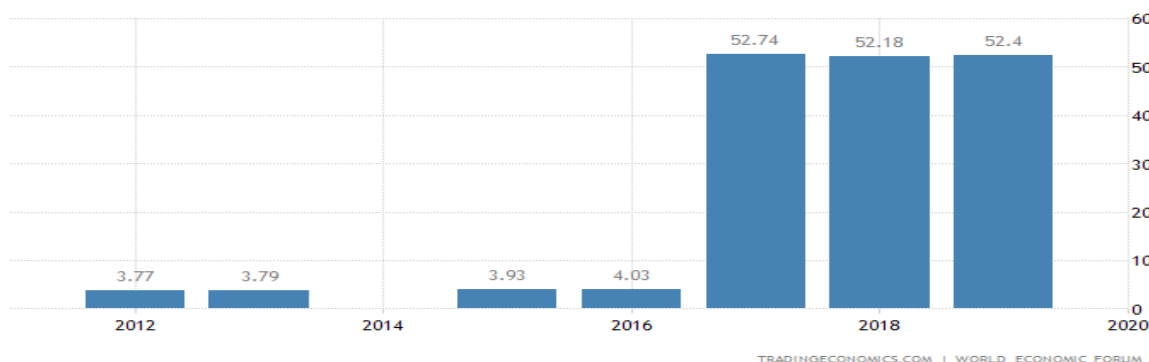

Рейтинги рақобатпазирии Тоҷикистон дар солҳои 2012-2019

Расми 1 Рейтинги рақобатпазирии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Рейтинги рақобатпазирӣ дар Тоҷикистон аз соли 2007 то 2019 ба ҳисоби миёна 103,83-ро ташкил додааст ва дар соли 2010 бошад ба ҳадди рекордӣ расидааст (122) ва соли 2016 сатҳи пасттаринро соҳиб шудааст (80).

Индекси рақобатпазирии Тоҷикистон дар солҳои 2012-2019

Расми 2 Индекси рақобатпазирии Тоҷикистон

Тоҷикистон дар ҳисоботи умумичаҳони рақобатпазирӣ дар соли 2019, ки аз тарафи Форуми умумичаҳони иқтисодӣ нашр шудааст, аз 100 холи имконпазир 52,40 хол гирифтааст.. (нигаред расми 2).

Ҳисоботи глобалии рақобатпазирӣ беш аз 98 тағирёбандаро дар асоси омузиши маълумоти созмонҳои байналмилалӣ ва як назарсанҷии директорони Форуми умумичаҳони иқтисодӣ ба ҳисоб мегирад. Ин тағйирёбандаҳо аз дувоздаҳ сутун иборатанд, ки муҳимтарини онҳо инҳо мебошанд: муассисаҳо; инфрасохтор; чорӣ намудани ТИК; устувории макроиқтисодӣ; саломатӣ; бозори маҳорати шавқоварӣ, бозори воситаҳои қарзӣ, системаи молиявӣ, ғунҷоиши бозор.

Ҳамин тавр, бо назардошти иқлими инвеститсионӣ ва соҳибқориҳои иқтисоди миллӣ метавон қайд кард, ки дар маҷмӯъ оид ба баҳодиҳии иқтисоди Тоҷикистон дар иқтисоди чаҳонӣ аз рӯи ҷалби сармоягузорӣ, рақобатпазирӣ ва шароити соҳибқорӣ маълумоти кофӣ ба даст оварда шудааст. Гайр аз ин, чунин тадқиқоти муқоисавӣ дар бораи муайян кардани дурнамо ва самтҳои инкишофи минбаъдаи сиёсати иҷтимоию иқтисодии миллӣ гамхорӣ намуда, инчунин ба сатҳи муайян бартарият ва манфиатҳои рақобати иқтисодии миллиро нишон дода метавонанд. Аз ин рӯ, Тоҷикистон, ба андешаи мо, ислоҳоти такмили заминаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ бо мақсади кафолати ҳифзи ҳуқуқи моликияти сармоягузoronро идома медиҳад, зеро дар иқтисоди миллӣ ҳоло ҳам ба сармоягузoronи хориҷӣ монеаҳои зиёде мавҷуданд.

АДАБИЁТ

1. Данакин Н.С., Дивиченко О.И Концептуальный анализ понятия «Предпринимательский климат» // Теория и практика общественного развития. 2017. № 5. С.66–68. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/kontseptualnyy-analiz-ponyatiya-predpr>.
2. Иманбердиев Б.Д., Касымов С.М., Турабаев Г.К. Измерение национального развития в системе глобальных трендов // Фундаментальные исследования. 2013. № 10-5. С. 1100–1106.
3. Котуков А.А. К вопросу исследования понятия «инвестиционный климат» // Проблемы современной экономики. 2008. № 4. С. 261–265.
4. Победоносцева Г.М., Победоносцева В.В. Теоретические подходы к инвестиционной политике // В мире научных открытий. 2015. № 3.9. С. 4068–4079.
5. Программа среднесрочного развития Республики Таджикистан. Постановление МН МО РТ от 28 декабря 2016 года, №678
6. Саидмуродов Л.Х. Солиев А.А. Открытая экономика Республики Таджикистан: макроэкономическое равновесие в условиях внешнего инвестирования. -Душанбе «Ирфон», 2004-144стр.
7. Стукалов П.С. Количественные методы сравнения международной конкурентоспособности стран: методологические аспекты // Перспективы науки. 2014. № 4. С. 85–89.
8. Фролова Е.А. Обзор методов и подходов к оценке инвестиционного и предпринимательского климата России // Наука и общество. 2013. № 3. С. 82–90

Шерматова М.А.

ЧАНБАҲОИ МЕТОДИИ АРЗЁБИИ ТАҒЙИРОТИ СОҲТОРӢ ДАР ИҚТИСОДИЁТИ ВИЛОЯТИ СУҒДИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола роҳҳои тақомул додан, баланд бароштани рушди иқтисодиёти мамлакат ва татбиқи тағйироти соҳторӣ дар системаи иҷтимоию иқтисодӣ барраси шудааст. Ҳадафи омӯзиши таққони соҳторӣ ин таъмини рушди тавозуни иқтисодиёт, истифода намудани имконияту иқтидорҳои истифоданашуда барои боз ҳам тезонидани суръати саноатикунонӣ мамлакат барои баланд бардоштани нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ва неқӯаҳволии мардум мебошад.

Калимаҳои калидӣ: тағйироти соҳторӣ, рушди иқтисод, сиёсати соҳтори ҳукумат, тамоюл, омил, саноати сабук, иқтидор, маҳсулот, истеҳсолот.

Шерматова М.А.

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОЦЕНКИ СТРУКТУРНЫХ СДВИГОВ В ЭКОНОМИКЕ СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются пути совершенствования, повышения уровня развития экономики страны и осуществления структурных изменений в социально-экономической системе. Целью изучения структурного сдвига является обеспечение развития сбалансированности экономики, использование неиспользованных возможностей и мощностей для дальнейшего ускорения темпов индустриализации страны для повышения макроэкономических показателей и благосостояния народа.

Ключевые слова: структурные сдвиги, экономическое развитие, государственная структурная политика, тенденция, фактор, легкая промышленность, мощность, продукция, производство.

Shermatova M.A.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF ASSESSING STRUCTURAL SHIFTS IN THE ECONOMY OF THE SUGHD REGION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article discusses ways to improve, increase the level of development of the country's economy and implement structural changes in the socio-economic system. The purpose of studying the structural shift is to ensure the development of a balanced economy, the use of untapped opportunities and capacities to further accelerate the pace of industrialization of the country to improve macroeconomic indicators and the well-being of the people.

Key words: structural shifts, economic development, state structural policy, trend, factor, light industry, capacity, products, production.

Иқтисодиёти муосири кишвар, ки дар давоми солҳои соҳибхитиёрӣ мустақиман аз нав ташақкул ёфтааст, маҷмуи серсоҳаи хоҷагии халқ мебошад, ки дар соҳаи саноат ҷойҳои муҳимро чунин соҳаҳо, ба монанди саноати сабук, бофандагӣ ва ҳурукворӣ, металлургияи ранга ва маъдан, пахтазакунии пахта, консерва ва ғайра ишғол мекунанд.

Ба назари мо, сабаби аслии бӯҳрони иқтисодӣ, ки тақрибан ҳамаи кишварҳои пасошӯравӣ ва кишварҳои тозаистиклолро фаро гирифтааст, мерос аз иқтисоди фармонфармоии пешин аст.

Амалисозии ин стратегия бо маҳдуд кардани ҳавасмандгардонии кор, номутавозунӣ дар сиёсати гендерӣ, қорӣ намудани нархҳои ба тариқи маъмурӣ муқарраршуда, ки тавозуни байни талабот ва пешниҳодро, маҷбуркунии умумии ғайриқтисодӣ ба кор ва ғайраро ҳамроҳӣ мекарданд. Ҳама дар якҷоягӣ боиси бастанӣ механизми бозор ва коҳиш ёфтани доираи бозори менечмент гардиданд.

Дар марҳилаи давраи гузариш саноати вилояти Суғд дар ҳолати хеле вазнин қарор дошт, ки инро бо "мероси" боқӣ гузоштаи низоми иқтисодии ба нақша гирифташуда, мутамаркази дорой сохти деформатсияи соҳавӣ, номутаносибии амиқ, асосан бо заминаи фарсудаи аз ҷиҳати маънавӣ ва ҷисмонӣ аст. Аз ин рӯ, зарур буд, ки ҳарчи зудтар тамоюли яктарафаи ашёи хоми саноати минтақавӣ бартараф карда шавад, сохтори соҳавии он ба кулӣ тағир дода шавад, номутаносибии дар рушди он руҳдода бартараф карда шавад. Дар натиҷаи гузариш ба истеҳсоли маҳсулоти тайёр, баланд бардоштани сифат ва рақобатпазирии онҳо ба стандартҳои байналмилалӣ, ба сатҳи талаботи бозори ҷаҳонӣ аст.

Ретроспективии рушди саноат дар вилояти Суғд нишон медиҳад, ки дар солҳои ислоҳоти бозор ин соҳа ба озмоишҳои ҷиддӣ дучор омадааст. Ҳамин тариқ, коҳиши истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар давраи солҳои 90-ум дар ҷумҳурӣ назаррас буд ва он дар натиҷаи коҳиш ёфтани истеҳсолот дар тамоми соҳаҳо вобаста ба тағирёбии таккони сохторӣ ва инвестиционӣ, истифодаи ками иқтидорҳои истеҳсолӣ ва кам шудани талабот барои маҳсулоти истеҳсолкунандагони ватанӣ амал омад. Аз ҷумла, аз сабаби гарон будан ва нокифоя будани сифат, дар ин давра талабот ба ҳама маҳсулоти истеҳсолшаванда, техникаи кишоварзӣ, нуриҳои минералӣ ва дигар маҳсулот коҳиш ёфт.

Нуқтаи гардиш дар рафъи тамоюлҳои манфии дар боло зикршуда, ки бо ислоҳоти бозори саноат ва ҳамроҳшавӣ бо «коҳиши трансформатсионии» истеҳсолот алоқаманд буданд, соли 1997 буд, ки он низ афзоиши МММ-и кишварро пешаки муайян кард. Ин ба ноил шудан ба суботи макроиқтисодӣ, афзоиши истеҳсолот ва амиқтар кардани ислоҳоти иқтисодӣ таъсири мусбат расонд.

Ин аст, ки Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии худ ба мақоми олии қонунгузори мамлакат, чун ҳамешагӣ, ба тамоми паҳлуҳои зарурӣ-ҳаётии рушди ҷомеа ва давлатдорӣ муносири миллӣ дахл намуда, оид ба замина, самтҳои гузариш ва тақвият бахшидани василаи расидан ба мақсадҳои стратегӣ миллӣ, дастуру тавсияҳои судманд пешниҳод намудаанд.

Солҳои охир ба рушди саноат дар вилояти Суғд бештар шиддат гирифтани фаъолияти сармоягузорӣ мусоидат мекунад. Гуфтани он кифоя аст, ки дар тӯли як сол аз ҳисоби тамоми манбаъҳои маблағгузорӣ дар соли 2019 зиёда аз 4,540,213 ҳазор сомонӣ харҷ карда шудааст, ё ба ҳисоби доллар тақрибан 913 миллион доллари ИМА, сармоягузориҳои асосӣ, ки нисбат ба соли гузашта 26% зиёдтаранд[2]. Чунин динамикаи сармоягузорӣ дар Тоҷикистон дар марҳилаи аввали ислоҳот ба мушоҳида нарасидааст. Бояд қайд кард, ки беш аз 48% тамоми сармоягузориҳо дар соҳаҳои истеҳсолии иқтисодиёт, пеш аз ҳама дар саноат истифода шудаанд[7].

Дар алоқамандӣ ба ин нишондодҳои болозикр ва бо назардошти аҳамияти бузурги соҳаи саноат дар рушди минбаъдаи мамлакат, ҳалли масъалаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ва таъмин намудани иҷроӣ ҳадафҳои стратегӣ миллӣ, аз ҷумла раванди саноатикунони босуръати кишвар Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ Пешвои миллат, Президенти мамлакат солҳои 2022–2026-ро «Солҳои рушди саноат» эълон намуданд[5].

Татбиқи сиёсати инвестиционӣ дар бахшҳои истеҳсолии иқтисодиёт, пеш аз ҳама дар соҳаи саноат, ба навсозӣ ва таҷҳизоти мучаҳҳази мавҷудаи истеҳсолот ва ташкили корхонаҳои нави пешрафта равона карда шуд, ки ҳиссаи баланди арзиши изофиро таъмин мекунанд. Ҳамзамон, танҳо 14% тамоми сармоягузорӣ барои хариди технология ва таҷҳизоти муосир истифода шудааст[8].

Гарчанде ки ин имкон дод, ки ҳаҷм ва навъҳои маҳсулоти аз ҷониби соҳаҳои саноатии

вилояти Суғд истехсолшаванда зиёд карда шаванд, аммо имкон надод, ки сиёсати ҳавасмандгардонии истехсоли маҳсулоте, ки ҷойгузини воридотро таъмин намуда, маҳсулоти дохилиро пур кунанд ва дар бозор бо молҳои истехсоли рақобатпазир дар дохили кишвар кам карда шаванд. Инчунин, барои дар як муддати кӯтоҳ ба истифода додани корхонаҳои нав ва таҷдиди ҷунин соҳаҳои, ба монанди саноати кимиё, сабук ва хӯрокворӣ, ки барои ташаккули сохтори самараноки саноатии вилояти мустақили Суғд аҳамияти ҳалкунанда доранд.

Дар маҷмӯъ, бо тағироти мусбат дар соҳа, баъзе падидаҳои манфӣ ва мушкилоти ҳалношуда пайдо шуданд. Дар байни онҳо, чизи асосӣ ин аст, ки дар самти рафъи яктарафаи ашёи хоми иқтисодии минтақавии вилояти Суғд ҳанӯз ҳам тағироти назаррас ба назар нарасидааст; ташкили коркарди амиқи маъданӣ ва ашёи хоми кишоварзӣ. Масалан, имрӯзҳо дар саноати сабук тақрибан 28% нахи пахта коркард карда мешавад, дар металлургияи ранга ҳиссаи коркарди минбаъда тақрибан 16,5-17% -ро ташкил медиҳад ва металлҳои нодир тавлидшуда аз рӯи сифат ба стандартҳои ҷаҳонӣ ҷавобгӯ нестанд, аз ин рӯ ҳиссаи ин маҳсулоти ҳамчун маҳсулоти нимтайёр фурӯхташуда истодаанд[4].

Гуфтаҳои боло арзёбии ҳолисонаи ҳолат ва тамоюлҳои рушди тағирёбандаҳо дар иқтисоди минтақавӣ, пеш аз ҳама дар соҳаи саноати Суғдро бо мақсади муайян кардани мувофиқати тағироти соҳавӣ ба шароити муносибатҳои бозорӣ ва ҳамгироӣ ба системаи ҷаҳонии иқтисоди бозор, таъмини суръати устувори рушди иқтисодӣ мебошад.

Бояд қайд кард, ки ҳангоми таҳлили падидаҳои иқтисодии сохторӣ таносуби қисмҳои алоҳидаи тағироти сохториро дар соҳаҳои муайян карда, хусусиятҳои тағироти сохториро дар вақт ва фазо таҳлили мухтасар додан лозим аст.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ ҳам сифат ва ҳам миқдор корхонаҳои саноатӣ аз рӯи соҳа бояд мутаносибан рушд кунанд ва мутобиқан бори гарони таъмини амнияти иқтисодии кишварро бар дӯш гиранд. Ба ибораи дигар, шумораи корхонаҳои бояд ангезаи объективонии объективиро тавсиф кунанд ва аз ин рӯ дурномаи суръати афзоиширо муайян кунанд.

Ҷадвали 1.

Шумораи корхонаҳои саноатӣ аз рӯи саноат дар вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 1991-2019 (ба ҳисоби фоиз)

Саноат	1991	2000	2005	2010	2012	2015	2019
Ҳама саноат	100	100	100	100	100	100	100
Саноати вазнин	52.8	30.2	26.9	32.2	29.4	27.5	29.6
Сӯзишворӣ ва энергия	5.9	2.9	3.9	2.9	2.9	2.9	2.8
Энергетика	4.2	2.1	1.8	1.1	1.1	1.1	1.5
Саноати сӯзишворӣ	1.7	0.8	2.1	2.2	2.2	2.3	2,3
Комплекси металлургӣ	2.8	1.5	1.1	1.1	1.1	1.0	1.1
Мошинсозӣ	17.1	10.2	10.2	8.8	8.3	12.8	10.7
Химиявӣ ва нафтӯ химия	2.8	1,2	2.7	2.5	2.5	8.1	7.1
Биноқори саноат.	8.9	5.9	9.9	15.4	14.4	13.9	14.1
Саноати сабук	17.6	17.2	17.5	12.5	11.7	11.5	6,7
Саноати хӯрокворӣ	20,7	23,7	30.2	43,7	40.2	58.6	51.4
Дигар соҳаҳо	8.9	8.9	1.4	1.6	8.7	2.4	2,3

Ҷадвалро муаллиф дар асоси: Солномаи омории вилояти Суғд тартиб додааст. Агентии омории назди Президенти вилояти Суғд. 2020. – С. 245.

Ҷадвал нишон медиҳад, ки дар як қатор соҳаҳо ва соҳаҳои тағйироти назаррас ба амал омадаанд. Дар баробари ин, ба таври равшан дида мешавад, ки ақибмонӣ ва коҳиши суръати афзоиш дар бахшҳои объективӣ ва субъективӣ дар соҳаҳои асосии саноат (саноатҳои вазнин, сабук ва сӯзишворӣ, комплекси металлургӣ, мошинсозӣ ва ғ.) алоқаманданд. Масалан, агар ҳаҷми истехсоли маҳсулот нисбат ба МММ дар саноати вазнин дар соли 1991 52,8% -ро ташкил дода бошад, пас дар соли 2019 он 39,6% -ро ташкил

дод ва дар мошинсозӣ мутаносибан 17,1% дар соли 1991 ва 10,7% -ро дар соли 2019 ташкил дод. Муайян карда шудааст, ки рушди сусти омилҳои истеҳсоли дар соҳаҳо ва махсусан нарасидани нерӯи инсонӣ метавонад сабаби ақибмонӣ бошад, дар ҳоле ки нишондиҳандаи марҳилаи охири давраи шӯравӣ барои рафъи ин монетаҳо ханӯз баргараф карда нашудааст.

Чадвалро таҳлил намуда, ба хулосае омадем, ки кам шудани шумора корхонаҳои саноатӣ, пешсафанд ба коҳиши ҷойҳои корӣ, инчунин коҳиш ёфтани арзиши бозори соҳаҳои иқтисодӣ ва метавонад ба хоҷагиҳои бозорӣ ва хоновода, инчунин ба заминаи иҷтимоӣ иқтисодии ҷомеа таъсири манфӣ расонад.

Дар маҷмӯъ “Тағироти сохторро бо нишондиҳандаҳои гуногуни сифатӣ ва миқдорӣ тавсиф кардан мумкин аст. Кадом хусусиятҳои иқтисодӣ ифода карда шаванд, тағирот дар сохтор: шумораи коргарон, ҳаҷми истеҳсолот ё капитал, онҳо ҳамеша бо манфиатҳои муайяни иқтисодӣ ва ниёзҳои субъектҳои алоҳида ё гурӯҳҳои онҳо алоқаманд мебошанд.” [6]. Аз ин рӯ, ба назари мо, массаи тағирёбии сохторӣ (M) бо шумораи субъектҳои хоҷагӣ, ки тағироти мушаххаси сохторро ташкил медиҳанд, ифода карда мешавад.

Барои муайян кардани динамика иқтисодӣ сохтор, бо мақсади омӯختани самт ва суръати тағироти сохторӣ, мо пешниҳод менамоем, ки нишондиҳандаҳои, ки масса, индекси масс, инчунин суръати гузариши сохторро инъикос мекунанд, таҳлил карда шаванд. Массаи кандашавии сохторро бо истифодаи формулаи зерин ҳисоб кардан мумкин аст:[3]

$$M = P_1 - P_0$$

ки дар он P_1 - ин арзиши омӯхташуда дар давраи ҳозира, %; P_0 - арзиши таҳқиқшуда дар давраи асосӣ, %.

Чадвали 2.

Тағироти зиёди сохторӣ дар ҷалби сармояи дохилӣ ба бахшҳои асосии иқтисоди вилояти Суғд дар солҳои 2009-2019. (бо функсияи воҳид)

№.	Нишондиҳандаҳо	2009	2010	2012	2015	2019
1.	истихроҷи маводи энергетикӣ	1	0.91	1.02	0.93	0.96
2.	металлургияи ранга	1	0.79	0.99	0.99	0.93
3.	мошинсозӣ	1	0.91	0.94	1.01	0.94
4.	саноати масолеҳи бинокорӣ	1	0.94	1.01	0.93	0.89
5.	саноати сабук	1	1.13	1.13	1.13	1.03
6.	саноати хӯрокворӣ	1	0.99	0.97	1.07	0.98
7.	дору	1	0.93	0.97	1.07	0.97
8.	хизматрасонии маишӣ ба аҳоли	1	1.01	0.98	0.98	0.95

Ҳисобҳои муаллиф дар асоси маълумоти "Солномаи оморӣ вилояти Суғд" -и Агентии оморӣ назди президенти вилояти Суғд анҷом додааст. 2020. - С. 243.

Ҳисоби воқеӣ ин массаи тағироти сохторӣ мебошад, ки дар чадвали зерин таҳлил ва муайян карда шудааст.

Тибқи ҳисобҳои мо, дар формулаи (1) массаи тағироти сохторӣ дар ҷалби сармояи дохилӣ ба соҳаҳои асосии иқтисодӣ Тоҷикистон дар 5 соли охир бештар дар металлургияи ранга (0,22%), мошинсозӣ (0,21%), истихроҷи масолеҳи энергетикӣ 0,08%, саноати масолеҳи бинокорӣ (0,08%), дар соҳаи тиб (0,02%) ва баръакс, дар саноати сабук (- 0,17%), дар саноати хӯрокворӣ (- 0,04%), дар соҳаи хизматрасонии маишӣ (- 0,02%) дида мешавад.

Ҳамин тариқ, мо гуфта метавонем, ки дар баъзе соҳаҳои иқтисодӣ рушди сусти ба назар мерасад ва дар баъзе ҷойҳо таназзул, яъне. ба натиҷаи пешбинишуда ноил намешавад.

Барои ҳисоб кардани индекси массаи сменаи сохторӣ дар муддати муайян формулаи зерин истифода шудааст.

$$I = \frac{P_1 - P_0}{P_0} = \frac{M_1}{P_0}$$

ки M_1 - массаи тағирёбии сохторӣ дар давраи омӯхташуда,%.[3]

Чадвали 3.

Индекси оммавии тағирёбии сохторӣ аз рӯи намуди фаъолияти иқтисодӣ дар иқтисодиёти вилояти Суғд барои солҳои 2009-2019, бо ҳиссаи воҳид

№.	Нишондиҳандаҳо	Арзиш барои солҳои 2009-2019
1.	истихроҷи маводи энергетикӣ	0.012
2.	металлургияи ранга	0.014
3.	мошинсозӣ	0.03
4.	саноати масолеҳи бинокорӣ	0.11
5.	саноати сабук	- 0.27
6.	саноати хӯрокворӣ	0.18
7.	дору	0.08
8.	хизматрасонии маишӣ ба аҳоли	0.04

Ҳисобхоро муаллиф дар асоси маълумоти "Солномаи оморӣ вилояти Суғд" -и Агентии оморӣ назди президенти вилояти Суғд анҷом додааст соли 2020. – С. 243.

Ҳисобкунии индекси оммавии тағирёбии сохторӣ (мувофиқи формулаи 2) аз рӯи намудҳои фаъолияти иқтисодӣ дар иқтисодиёти вилояти Суғд барои солҳои 2009-2019, бо ҳисоби воҳидҳо динамикаи мусбат дар истеҳсоли масолеҳи энергетикӣ (0,012), металлургияи ранга (0,014), тиб (0,08), хизматрасонии маишӣ ба аҳоли (0,04%), мошинсозӣ (0,03) ва дар саноати сабук (-0.27) динамикаи манфӣ нишон медиҳанд.

Суръати тағирёбии сохториро метавон ҳамчун таносуби массаи тағироти сохторӣ ба фосилаи вақти пайдоиши он ҳисоб кард (тағирёбии индикатори сохториро нишон медиҳад), ки тағироти массаи тағироти сохториро дар давраи муайяни вақт барои як сол инъикос мекунад, масалан.[9]

$$V = \frac{(P_1 - P_0)}{T} = \frac{M_1}{T}$$

ки дар он T давраи гузариши сохторӣ (сол) мебошад.

Чадвали 4.

Суръати тағироти сохторӣ аз рӯи намуди фаъолияти иқтисодӣ дар иқтисодиёти вилояти Суғд, барои солҳои 2009-2019 (мувофиқ бо%)

№.	Нишондиҳандаҳо	Арзиш барои солҳои 2009-2019
1.	истихроҷи маводи энергетикӣ	2.62
2.	металлургияи ранга	4.7
3.	мошинсозӣ	0.62
4.	саноати масолеҳи бинокорӣ	2.36
5.	саноати сабук	- 8.56
6.	саноати хӯрокворӣ	3.7
7.	дору	1.64
8.	хизматрасонии маишӣ ба аҳоли	1.02

Ҳисобхоро муаллиф дар асоси маълумоти "Солномаи оморӣ вилояти Суғд" -и Агентии оморӣ назди президенти вилояти Суғд анҷом додааст. Соли 2020. – С. 243.

Тибқи маълумоти ҳисобшуда, дида мешавад, ки суръати тағироти сохторӣ аз рӯи намудҳои фаъолияти иқтисодӣ дар иқтисодиёти вилояти Суғд дар солҳои 2009-2019 дар

саноати сабук босуръат (- 8,56%) кохиш ёфта, суръати афзоиш дар истеҳсоли масолеҳи энергетикӣ (2,62), дар металлургияи ранга (4,7%), дар саноати хӯрокворӣ (3,7%), дар саноати масолеҳи сохтмон (2,36%), дар соҳаи тиб (1,64%), дар соҳаи хизматрасонии маишӣ (1,02%) ва дар мошинсозӣ (0,62%) оварда шудааст.

Ҳамин тариқ, ҳангоми баровардани ҳулоса дар ҳисобҳои масса, индекс ва суръат, инчунин дар ҳисобҳои омезиши тағироти сохторӣ ва бастҳо муайян карда шуд, ки омезиши фосилае мавҷуд аст, ки дар соҳаҳо ва соҳаҳо тавсиф карда мешавад, ки ҳамзамон боиси афзоиши шиддат ва афзоиши холигии рушди воқеии онҳо мегардад. Ҳисобҳои тахминӣ тасдиқ мекунанд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аслан масъалаи тарҳрезӣ ва идоракунии сохтори иқтисодӣ ҳал намешавад. Табиати систематикӣ иқтисодӣ дар номутаносибӣ боқӣ монда, таносубҳои иқтисодӣ дар зерӣ таъсири омилҳои соҳаҳои ташаккул меёбанд. Аз ин рӯ, зарур аст, ки стратегияи рушди муносибати инноватсионӣ оид ба ҳалли омилҳои таъсиррасонӣ чӣ берунӣ ва чӣ дохилӣ муайян карда шавад.

Аз гуфтаҳои боло маълум аст, ки дар илми макроиқтисодӣ сиёсати давлатиро, ки ба танзими муносибатҳои иқтисодӣ нигаронида шудааст, ба ду гурӯҳи калон тақсим кардан мумкин аст:

1. Такони сохторӣ ба таъмини рушди устувори иқтисодӣ тавассути татбиқи тағироти сохторӣ.

2. Сиёсати эътидол, ки ба ҳалли мушкилоти асосии макроиқтисодӣ, аз ҷумла таваррум, бекорӣ ё ҳамвор кардани тамоюлоти бозор нигаронида шудааст. Сиёсати муътадилгардонӣ сиёсати молиявӣ, пулӣ ва иқтисодии хориҷии давлатро дар бар мегирад.

Тавре ки таҷрибаи бунёди муносибатҳои бозорӣ дар Тоҷикистон нишон медиҳад, аз рӯзи аввали татбиқи ислоҳот дар соҳаи сиёсати макроиқтисодии давлат мавқеи бартаридоштаро шакли устуворкунӣ ишғол мекард, яъне. диққати бештар ба татбиқи воситаҳои сиёсати бучетӣ ва пулию қарзӣ дар шароити ташаккули муносибатҳои бозорӣ дода шуд. Ин аз як тараф, бо он асоснок аст, ки аз оғози татбиқи ислоҳоти бозорӣ дар иқтисодиёти минтақавии вилояти Суғд, чун дар дигар кишварҳои гузариш, масъалаҳои суботи макроиқтисодӣ вазифаҳои афзалиятноки иқтисодӣ илм ва амалия дохилӣ буданд. Ба ибораи дигар, аз солҳои аввали ба даст овардани соҳибхотӣ, то ибтидои ҳазорсолаи нав таваррум бо рақамҳои 2, 3 ва баъзан ҳатто чор рақам ифода мешуд, ки муносибатҳои пулиро хароб мекард.

Дар баробари ин, коҳишҳои мунтазами истеҳсолот дар ҷумҳурӣ аз солҳои 1991 то 1997 боиси ба индустрикунонии кишвар, афзоиши бекорӣ ва аз даст рафтани нерӯи зеҳнӣ ва истеҳсоли гардид. Дар ҳақиқат, аз ин мавқеъҳо сиёсати субот дар иқтисодиёти минтақавӣ татбиқи воқеияти объективӣ буд ва воқеан дар рушди кишвар таъсири мусбат дод. Аммо, аз тарафи дигар, ҳавасмандии аз ҳад зиёд барои сиёсати эътидол дар асоси воситаҳои фискалӣ ва пулӣ, то ба ҳол дар рушди баҳши воқеии истеҳсолот, ҳанӯз имкон намедиҳад, ки вазифаҳои зарурӣ барои таҳкими рушди устувори иқтисодӣ, ки дар бар мегиранд:

- ба роҳи саноатӣ-аграрӣ гузаронидани иқтисодиёт (дар айни замон, мамлакати мо кишвари аграрӣ-саноатӣ мебошад);

- ҳалли мушкилоти бекорӣ; истифодаи самараноки иқтидорҳои истифоданашуда;

- истифодаи оқилонаи захираҳои дохилӣ;

- ташаккули фонди сармояи дохилӣ, ки барои эҳёи баҳши рақобати дохилӣ заруранд.

Дар натиҷа, дар марҳилаи кунунии рушд, кишвар дар баробари сиёсати субот, ба чунин такони сохторӣ бештар ниёз дорад, минтақаҳои кишвар, ки дар ҳалли вазифаҳои дар боло зикршуда мусоидат мекунанд. Ин маънои онро надорад, ки ба ҷои сиёсати субот бояд сиёсатҳои сохторӣ татбиқ карда шаванд, баръакс, онҳо бояд ҳамдигарро такмил диҳанд ва аз контурҳои умумии рушд, ки дар стратегияи рушди оянда муайян шудаанд, дур нашаванд.

Ҷойи муҳимро пеш аз ҳама ҷузъҳои институтсионалӣ ишғол мекунанд, зеро ташаккули муҳити мусоиди иқтисодӣ аз татбиқи дурусти онҳо вобаста аст, яъне. заминаи бунёдии ҳуқуқие, ки барои рушди на танҳо маҷмааҳои алоҳида, балки воҳидҳои алоҳидаи

истехсолӣ низ заруранд. Азбаски тавассути татбиқи василаҳои институтсионалӣ бо мақсади мувофиқ будан ба талаботи муосири ҷаҳонӣ ва иқтисоди бозорӣ, маҷмӯи қоидаҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ташкилии фаъолияти иқтисодӣ барои ҳамаи субъектҳои бозор ташкил карда мешавад.

Ба ибораи дигар, маҳз тавассути асбобҳои институтсионалӣ давлат ҳам "қоидаҳои бозӣ" ва ҳам контурҳои хусусии муносибатҳои иқтисодӣ ва ҳуқуқиро ҳам байни субъектҳои иқтисодӣ ва ҳам байни онҳо ва давлат ва бозори хориҷӣ муайян мекунад. Агар мо ба ин масъала мушаххастар муносибат кунем, пас ҳамчун намунаи фишангҳои институтсионалӣ метавонем "Қонун дар бораи моликият", "қонун дар бораи ҷамъиятҳои саҳҳомӣ", "қонун дар бораи истифодаи захираҳои табиӣ" ва ғ.

Бояд қайд кард, ки ба ғайр аз институтсионалӣ, ҳамаи дигар асбобҳои дар ҷадвали 5 овардашударо, дар маҷмӯъ, метавон иқтисодӣ номид, гарчанде ки мо онҳоро мувофиқи ҳадафашон то андозае номбар кардем.

Дар ҷадвал нишон дода шудааст, ки таркиби миқдории асбобҳо хеле васеъ аст. Дар доираи ин кор фош кардани ҳамаи онҳо ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, дар ин замина, мо баъзе аз воситаҳои марбут ба таъминоти молиявӣ ислоҳоти сохториро баррасӣ хоҳем кард.

Зеро, ба ақидаи аксари олимони мутахассисони ватанӣ, на танҳо вазъи рукуди саноат, кишоварзӣ ва дигар соҳаҳои бахши воқеӣ, балки тағироти пасти сохторӣ дар ин бахшҳо ба камбудии манбаъҳои молиявӣ рабт доранд.

Пас, биед ба татбиқи баъзе воситаҳои такони сохторӣ дар иқтисодиёти вилояти Суғд бодикқат назар кунем. Дар ин замина, мо аввал вазъи маблағгузори давлатии бахши воқеии иқтисодиётро аз ҳисоби маблағҳои буча таҳлил мекунем (Баъзе маълумотҳои воқеӣ дар ҷадвали 5 оварда шудаанд).

Ҷадвали 5.

Хароҷоти давлат барои маблағгузори иқтисод, % МММ

	2008	2009	2010	2011	2012	2019
Комплекси сӯзишворию энергетикӣ	1.6	2.7	2.8	3.8	3.1	2.8
Кишоварзӣ, хочагии ҷангал, моҳидорӣ ва шикор	0.5	0,4	0,4	1.0	0.7	0.6
Истихроч ва коркарди маъданҳо, истихрочи маъдан, сохтмон	0.3	0.1	0.2	0.3	0.2	0.2
Нақлиёт ва коммуникатсия	0.6	0.5	0,4	3.5	1,3	2.1
Ҷамъ:	3	3.7	3.8	8.6	5.3	5.7

Манбаъ: Молияи вилояти Суғд, маҷмӯаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти вилояти Суғд, 2020. - с.42-53.

Маълумоти ҷадвали 5 нишон медиҳад, ки афзоиши назарраси хароҷоти давлатӣ барои маблағгузори иқтисод дар маҷмӯи сӯзишворию энергетикӣ, нақлиёт ва саноати алоқа зоҳир мешавад. Ҳамин тавр, агар аз соли 2008 то 2019-ро ба назар гирем, пас хароҷоти давлатӣ дар соҳаи аввал тақрибан ду баробар ва бахши дуюм беш аз се маротиба афзудааст. Дигар соҳаҳо бетағйир монданд ё ба таври назаррас коҳиш ёфтанд. Ба фикри мо, сабаби ин ихтилофот дар хусусиятҳои зерини ҳам эндогенӣ ва ҳам экзогенӣ дар бахшҳои иқтисодии минтақаи Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон аст. Ин, пеш аз ҳама, номукамалии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мебошад, ки хусусият ва анъанаҳои минтақавиро бо тафаккури умумии иқтисодӣ ва урфу одатҳои ҷомеа ба назар намегиранд ва мувофиқан, ба шаффофияти иттилоотӣ таъсири манфӣ мерасонанд ва ассиметрияро ба вучуд меоранд, ки дар навбати худ боиси афзоиши хароҷоти муомилотӣ барои нигоҳ доштани муносибатҳои шартномавӣ мегардад, ҳисобҳои молиявиро душвор мегардонад, хавфҳои фаъолиятро дар бозор меафзояд. Аз як тараф, коррупсия, дараҷаи таназзул ва ё афзоиш наёфтани истехсолот дар

бахшҳои иқтисод иқтидори меҳнати кишварро паст мекунад. Аз тарафи дигар, оқибатҳои фаъолияти бесамари муассисаҳои асосии соҳа инҳоянд:

- ◆ паст будани ҳолияти сармоягузори дар соҳаҳои иқтисодии минтақа;
- ◆ паст шудани сифати таъминот бо таҷҳизот ва кори бесамар бо воситаҳои техникӣ, ҳам дар соҳаи коркард, ҳам истихроҷи маъдан ва истеҳсолот;
- ◆ сатҳи баланди монеаҳои вуруд ба бозорҳои яқлухт ва чакана;
- ◆ мушкилот дар таъмини дастрасии таъбиӣ ба молҳо ва хидматҳо;

Тадқиқот нишон дод, ки иқтисодии бесамарро аз як тараф, дастгоҳи давлатӣ, аз тарафи дигар, шароити институтсионалии мавҷудияти он дастгирӣ мекунад. Гайр аз он, он ба ниғадории вазъи мавҷуда ва робитаҳои ооилавӣ рағона карда шудааст ва имкон намедиҳад, ки бемаҳдуд ва саривақт ба марҳилаи нави рушди ҷомеа - иқтисодӣ, ки ба дониш ва таҷрибаи амалии кишварҳои пешрафта асос ёфтааст, гузарад.

Ҳамин тариқ, барои рушди мӯътадили иқтисодӣ бояд на танҳо дигаргуниҳои сохторӣ гузаронида шаванд, балки ҳамаи субъектҳои бозаргонии инфрасохтори бозор инкишоф дода шаванд, ки ба навсозии истеҳсолот мусоидат намуда, суръати рушди иқтисодиро ҳавасманд мекунад.

АДАБИЁТ

1. Александрович, Я.М. Структурная перестройка и конкурентоспособность Республики Беларусь: проблемы и пути решения/Я.М. Александрович. - Минск: НИЭИ Минэкономки РБ, 2004. – С. 342-345.
2. БМТ. Тафсири макроиқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2020. – С.12-18.
3. Красильников О.Ю. Структурные сдвиги в экономике: теория и методология. – Саратов, СГУ, 2011. - С.102- 108.
4. Натиҷаҳои асосии рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2013. - Душанбе, 2014. – С. 22-26.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон: «Солҳои 2022-2026 – солҳои рушди саноат» Душанбе, 21.12.2021
6. Сухарев О.С. Структурная политика и система стратегического планирования. //Инвестиции в России, 2009, №10. – С. 72-80.
7. Ҳисоботи Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2019. – Душанбе, 2020. – С. 28-32.
8. Ҳисоботи Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2019. – Душанбе, 2020. – С. 26-29.

УДК 331.1

Ҳабибуллозода М.Ҳ.

САМТҲОИ АФЗАЛИЯТНОКИ ИҚТИСОДИЁТ БАРОИ ГУЗАРИШ БА ДАВЛАТИ РАҚАМӢ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ

Дар мақола самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ барои гузариш ба давлати рақамӣ мавриди таҳқиқот қарор дода шудааст. Тавсифи модели идоракунии давлат – барои шаҳрвандон оварда шудаанд. Ҳамчунин дар мақола рақамикунонии ҳамкориҳои ҳукумат ва

соҳибкорӣ баҳогузорӣ карда шудааст. Дар асоси муайянсозии самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ барои гузариш ба давлати рақамӣ чиҳати коркард намудан мавриди таҳқиқот қарор дода шудааст. Дар мақола ҳамчунин тавсияҳои илмию - методӣ барои барои баланд бардоштани самараноки аз амалисозии ташаббусҳо ва муносибгардонии хароҷот истифодаи технологияҳои пешқадам, ба монанди «Интернет - молҳо» пешниҳод карда шудааст.

Калимаҳои калидӣ: давлати рақамӣ, ҳукумати электронӣ, рақамикунонии истеҳсолоти саноатӣ, технологияҳои рақамӣ, модели идоракунии давлат, Интернет, иқтисоди рақамӣ, рақамикунонии тичорат.

Хабибуллозода М.Х.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЕ ЭКОНОМИКИ ДЛЯ ПЕРЕХОДА К ЦИФРОВОМУ ГОСУДАРСТВУ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

В статье рассматриваются приоритетные направления экономики для перехода в цифровое состояние. Дано описание модели государственного управления гражданами. В статье также дана оценка цифровизации сотрудничества государства и бизнеса. На основании определения приоритетных направлений экономики для перехода к цифровому состоянию было принято решение об изучении. Также в статье предложены научно-методические рекомендации по повышению эффективности реализации инициатив и оптимизации использования передовых технологий, таких как «Интернет – товары».

Ключевые слова: цифровое государство, электронное правительство, цифровизация промышленного производства, цифровые технологии, модель государственного управления, Интернет, цифровая экономика, цифровизация бизнеса.

Khabibullozoda M.Kh.

PRIORITY DIRECTIONS OF THE ECONOMY FOR THE TRANSITION TO A DIGITAL STATE IN A DIGITAL ECONOMY

The article discusses the priority areas of the economy for the transition to a digital state. The description of the model of public administration by citizens is given. The article also gives an assessment of the digitalization of cooperation between the state and business. Based on the definition of priority areas of the economy for the transition to a digital state, a decision was made to study. Also, the article proposes scientific and methodological recommendations for improving the efficiency of the implementation of initiatives and optimizing the use of advanced technologies, such as "Internet goods".

Keywords: digital state, e-government, digitalization of industrial production, digital technologies, model of public administration, Internet, digital economy, digitalization of business.

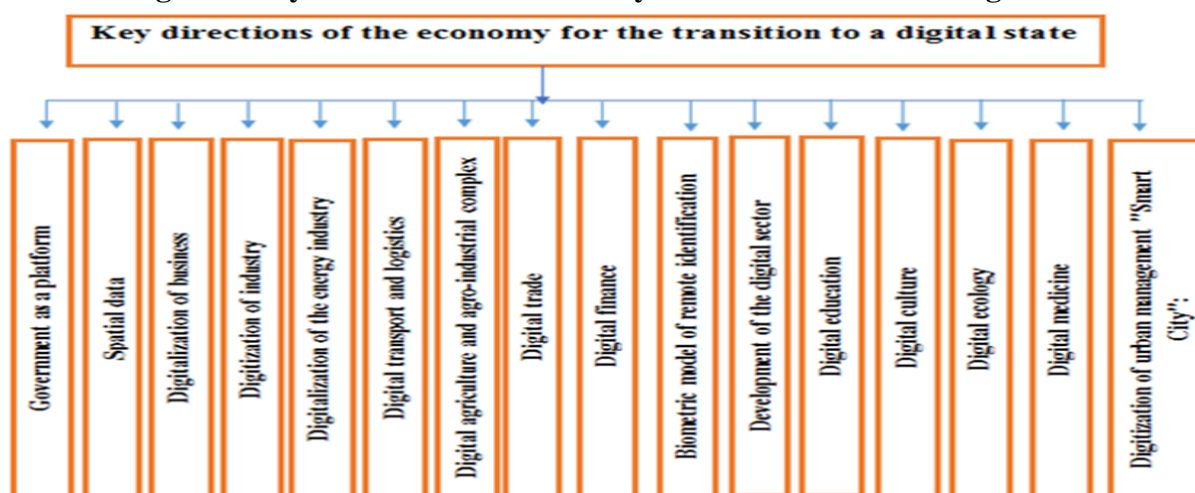
In the conditions of globalization and the development of socio-economic relations in the country, the state and the Government of the Republic of Tajikistan pay serious attention to the issues of improving the system of automation and digitization of industrial production. Because in light of today's world trends, the active integration of the economy of the Republic of Tajikistan into the global economy, the introduction of information technologies, as well as new phenomena in the direction of the progress of science and technology, the need for the implementation of digital technologies in various spheres of society's life, including in the industry, is required.

As the Founder of National Peace and Unity - Leader of the Nation, esteemed Emomali Rahmon, addressed in his message from 26 January 2021 to the Supreme Assembly of the Republic of Tajikistan: "In order to strengthen the institutional foundations of the digital economy,

develop the information and communication infrastructure in the entire territory of the country, digitization spheres of the national economy and expansion of the process of implementation of "Electronic Government", the Government of the country and relevant structures and authorities were instructed to take measures to establish the Agency for innovation and digital technologies under the President of Tajikistan " [1].

In modern conditions, the development of digital technologies is the main condition for the competitiveness of the economy. The digital government primarily means digital exchange, which leads to the emergence of new business models based on information. The more service providers know about their customers, the more they can create personalized offers and deliver services that are more in line with customer needs and even anticipate needs that customers themselves may not be aware of. The key directions of the economy for the transition to a digital state are shown in the figure below (Fig. 1).

Figure 1. key direction of the economy for the transition to a digital state

Source: created by author.

The concept of the digital economy in the Republic of Tajikistan establishes such key directions of the economy for the transition to a digital state.

1. Government as a platform: This makes it possible to provide services to citizens and entrepreneurs, predicting their needs for a particular service based on operational analysis. The key direction of transformation of the ways of providing services and cooperation of the state with citizens and business is the transition to the principles of an open structure (Open API), where a qualitatively new level of cooperation with the commercial sector will be established. This will allow to focus resources on digital infrastructure, use it effectively and provide the "last meter" of public services to civil society and the private sector.

A "government for citizens" (G2C) model is being implemented, in which a citizen does not apply to public authorities for services, and the government understands the needs of citizens and communicates with them for public services without the need to visit an institution.

The main key principle for improving all processes (G2C, G2B, G2G) is cooperation in the Paper-Free format - the elimination of paper workflow and the transition to the "one application" principle.

Digitalization of cooperation between the state and business (G2B) is aimed at reducing the transaction costs of entrepreneurs and increasing the transparency of decisions made by state bodies and organizations.

In addition, as part of the further digitalization of law enforcement agencies, the transition to paperless document management will continue, and an information and analytical system will be introduced to improve the efficiency of their activities.

2. Spatial data: In today's society, digital information about spatial data has become an important strategic resource for public administration and has become a means of sustainable socio-economic development. Therefore, it is necessary to provide conditions for providing users with access to spatial information in electronic form and its effective use.

In order to unify, develop and preserve spatial information, the system of state geodetic support is updated, a single coordinate system is established, maps are created for free use according to a single template and data structure using distributed registry technology.

3. Digitalization of business: The digitalization of production in key sectors of the country's economy is also proceeding at a slow pace. The main constraint is the lack of broadband access to digital infrastructure in most enterprises, exacerbated by the extremely high price of broadband Internet provided by the state operator. The use of digital tools is covered in separate sections. For example, in the financial sector, in the field of transport and logistics, start-ups appear in the agricultural sector.

4. Digitization of industry: The main sectors of the real economy of the republic in which digitalization is necessary are industry and the electric power industry. The prospect of the mining industry in the republic provides for the formation of a productive industry with the widespread use of autonomous technologies and a decision - making system based primarily on the analysis of big data. Enhanced sensors, indicators and analytics are being implemented throughout the value chain to enable data transparency, scenario planning and decision making.

Digitalization of the mining and processing industry is one of the main priority areas for the development of the industry of the Republic of Tajikistan. At the second and third stages, it is planned to implement pilot projects to create digital model factories in the mining industry, where Industry 4.0 technologies will be introduced.

5. Digitalization of the energy industry: The development of the electric power industry and its digitalization will have a consistent effect on the development of all sectors of the economy, and first of all, the industry of the Republic of Tajikistan. The purposeful state of the energy sector is determined by the further modernization of energy systems (Smart Grid). An intelligent energy system will be able to manage the behavior of all its elements in order to provide stable, adaptive, cost - effective, reliable and safe electricity. The task of building and efficient operation of an intelligent energy system includes all participants in the electric power industry: production, transmission, distribution, sale, use and system operation of electricity. The introduction of full metering of used and produced electricity, which is called the Smart Metering system, and in the future automatic processing of Big Data (Big Data) will allow for load management (Demand Response), including by improving the tariff policy for end consumers.

6. Digital transport and logistics: The main issue that must be solved by the digitalization of the transport and logistics sector is the increase in the volume of transit cargo. It is expected that the reduction of time in transit will allow increasing the volume of transit freight in the railway sector in all directions. The main effect achieved in the first stages due to the transition to the electronic flow of documents and then due to the introduction of the intelligent transport system will allow to increase the volume of car transport due to the provision of high-quality and safe road infrastructure between the republic's regions and international roads. The intelligent transport system combines the functions of video surveillance, digital identification of highways, traffic management, driver notification of weather conditions and electronic payment of transport services.

7. Digital agriculture and agro - industrial complex: Digitization of agriculture envisages the further development of the country's agricultural sector as a priority sector of the national economy. It is planned to implement a number of measures aimed at automating the tracking of agricultural products through the introduction of blockchain technologies (a database that cannot be changed or destroyed) with the inclusion of all organizations involved in this process, which is quantitative - qualitative accounting and provides the opportunity to track the entire life cycle of the products of the agrarian complex.

8. Digital trade: It foresees the implementation of a wide range of measures aimed at removing obstacles to the development of trade in the country as a whole, as well as increasing the competitiveness of local entrepreneurs. Priority will also be given to the establishment of support infrastructure, which includes direct and indirect measures, including the establishment of support service centers and the promotion of electronic trade (E-commerce and Fulfillment).

9. Digital finance: The concept envisages the development of financial technologies, non-cash payments and the formation of a financially active society, which plays a key role in the efficient financial sector and the infrastructure developed by the payment services market.

10. Biometric model of remote identification: In order to ensure the security, simplification and development of digital services, including public, social and commercial services, the creation of a remote identification model, such as based on various biometric indicators, based on risk-oriented principles, is envisaged.

11. Development of the digital sector: The development of ICT in the field is the key basis of the digitalization of all sectors of the economy. The feature of the field is that information technologies form an important part of modern business and contribute to the achievement of positive economic results and indicators for other sectors of the national economy. In addition, the introduction of information technologies requires taking effective measures to ensure information security and cyber security.

12. Digital education: In order to achieve the set goals of the Concept in the field of human resource development, the education system will be completely reconstructed in accordance with the best world practices. The new education meets the requirements of the digital economy, first of all, by focusing on the skills of information analysis and the development of creative thinking.

13. Digital culture: The concept envisages the creation of a virtual network of museums, libraries and electronic transfer of all library and museum funds, recordings of concerts, performances, important elements of tangible and intangible historical and cultural heritage. Access to information can be ensured by the creation of a new single digital portal, which will allow the cultural life of the country to be focused on a recognizable resource. This is the most accessible format for presenting the culture and art of the republic in the world.

14. Digital ecology: The establishment of a "Unified State System of Monitoring the Environment and Information Resources" provides an opportunity to support the implementation of the national strategy of sustainable development and prevention of environmental emergencies in political and legal sources; to facilitate the implementation of processes of openness and democratization of society in the field of environmental protection and natural resources; to provide the necessary conditions for access to environmental information resources for wide sections of the population; monitoring of the public opinion of the population on environmental problems should be implemented, and in the economic aspect, the efficiency of the use of natural resources, public production should be increased, and the social and economic conditions of the population's life should be improved.

15. Digital medicine: Digitization of healthcare envisages further informatization of the field with the introduction of a compatibility platform (open for cooperation) and the development of mobile, remote (telemedicine) healthcare, as well as the introduction of advanced technologies of robotic education and artificial intelligence in the process of training students, diagnosis and management of the treatment plan.

16. Digitization of urban management "Smart City": Smart City initiative is to create conditions for building cities that are comfortable for citizens by improving their infrastructure. The strategic direction is the creation of an urbanized area, where the resources of urban services and individual initiatives cooperate to ensure sustainable development of the city and provide favorable conditions for citizens and tourists through current technologies and real-time information analysis [2, 29].

Thus, it is worth mentioning that in order to increase the effectiveness of the implementation of initiatives and to optimize costs, the use of advanced technologies, such as "Internet - goods", artificial intelligence, etc. is planned [3, 133].

LITERATURE

1. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе - 26 январи соли 2021 <http://www.prezident.tj/node/25005>.
2. Концепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, №642).
3. Ҳабибуллозода М.Ҳ. Ҳолат ва дурнамои рушди хизматрасониҳои давлатии электронӣ дар шароити иқтисодиёти рақамӣ (монография) Душанбе: матбааи Соҳибкор «Ирфон», 2021 с. – 135 саҳ.

УДК 360

Чамшедова С.М.

АСОСҲОИ МЕТОДӢ - НАЗАРЯВИИ РУШДИ ХӢРОКИ УМУМӢ ВА ОМИЛӢОИ БА ОН ТАЪСИРРАСОН ДАР ЗАМОНИ ҲОЗИРА

Дар мақола асосҳои методӣ ва назариявии ташаккул ва рушди хӯроки умумӣ дар замони иқтисоди бозорӣ, як ҷузъи таркибии зерсоҳаи мустақили соҳаи савдои мамлакат мақсад, вазифа, хусусиятҳои хосси соҳавӣ, тибқи стратегияи миллии рушд ва барномаи беҳатарии озукавории Тоҷикистон ва омилҳои мусбат ва манфии ба хӯроки умумӣ таъсиррасонанда мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст.

Калидвожаҳо: мол, маҳсулот, хӯроки умумӣ, хизматрасонӣ, маҳсулоти истеҳсоли худӣ, молҳои харидашуда, маҳсулоти кулинарӣ, маҳсулоти қаннодӣ, маҳсулоти нонӣ, нӯшокиҳои гарм, таомҳои якум, дуюм ва газакҳо.

Джамшедова С.М.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ - ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ РАЗРАБОТКА ОБЩЕГО ПИТАНИЯ И ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА НЕГО В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

В статье рассмотрены методические и теоретические основы формирования и развитие общественного питания в условиях рыночной экономики, как составной части подотрасли торговой отрасли страны, цель, задачи, специфические характеристики отрасли, в соответствии национальной стратегии развития и продовольственной программы безопасности Таджикистана, а также исследованы положительные и отрицательные факторы, влияющих на общественное питание.

Ключевые слова: товар, продукт, общественное питание, услуги, продукция собственного производства, покупные товары, кулинарные изделия, кондитерские изделия, хлебобулочные изделия, горячие напитки, первые, вторые блюда и закуски.

Jamshedova S.M.

METHODOLOGICAL PRINCIPLES - THEORETICAL DEVELOPMENT OF NUTRITION AND FACTORS, INFLUENCING THEM AND THE CURRENT TIME

In the article, the methodological and theoretical foundations of the formation and development of the general food supply in the era of the market economy, the components of the independent sub-branch of the country's trade industry, the goals, objectives, specific characteristics of the industry, according to the national development strategy and food safety program of Tajikistan, as well as positive and negative studies Factors affecting general nutrition.

Keywords: goods, products, general nutrition, services, products of own production, purchased goods, culinary products, confectionery products, bakery products, hot drinks, first, second and snacks.

Дар айни замон, хизматрасонӣ яке аз бахшҳои ояндадор ва босуръат рушдбанди иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад. Дар таҷрибаи ватанию хоричӣ таърифҳои гуногуни мафҳуми «хизмат» ва бархӯрдҳои зиёд ба таснифи ин мафҳум мавҷуд мебошад.

Хусусияти хизматрасонии хӯроки умумӣ дар он аст, ки дар сарҳадоти молҳои моддӣ ва ғайримоддӣ ҷойгир аст, аз ин рӯ, пешниҳод ҳам аз ҳуди маҳсулот ва ҳам аз хизмат иборат аст.

Ин хусусият дар таърифи хизматрасонии хӯроки умумӣ, ки дар санадҳои ташкилию ҳуқуқӣ ва қонунгузории амалкунандаи мамлакат оварда шудааст, инъикос ёфтааст. Барои муайян кардани ҷои хизматрасонии хӯроки умумӣ, нашрия баррасӣ мекунад, ки чӣ гуна онҳо дар низоми таснифотии Тоҷикистон муаррифӣ шудаанд, ин хизматро ба тарзи худ баррасӣ мекунад ва ифшо мекунад, ки дар он ягон усули тасниф вучуд надорад. Ғайр аз он, рӯйхати хизматҳои корхонаҳои хӯроки умумӣ бештар аз навъ ва синф, талаботи қонеъгардондашуда ва истеъмолгарони мақсаднок вобаста аст. Дар асоси ин, санадҳо таснифи хизматҳои хӯроки умумиро "номгӯӣ ва хусусияти таъминот" пешниҳод мекунад.

Дар таснифоте, ки муаллиф таҳия кардааст, ҳама хизматҳои хӯроки умумӣ ба хизматҳои асосӣ, иловагӣ ва ҳамроҳ тақсим карда мешаванд.

Хизматрасонии асосӣ ин амали шабакаҳои хӯроки умумӣ барои намудҳои гуногун ба истеъмолкунанда бо хизматрасонии хӯроки умумӣ ва ташкили истеъмоли муташаккили он вобаста мебошад. Хизматрасонии асосӣ аз ҷониби ҳама нуқтаҳои хӯроки умумӣ пешниҳод карда мешавад, ба намуд ва хусусияти хизматҳои пешниҳодшуда танҳо навъи онҳо таъсир мерасонанд.

Бар хилофи хизматҳои асосӣ, хизматрасониҳои иловагии марбут ба ташкили истироҳати шаҳрвандон мебошанд. Онҳоро ба ду намуд тақсим кардан мумкин аст:

- анҷом додани маҷмааи хизматрасонии маишии қормандон дар корхонаи хӯроки умумӣ;
- пешниҳоди хизматрасонии хӯроки умумии берун аз корхона алоҳида аз хизматҳои асосӣ.

Имрӯзҳо, шабакаи корхонаҳои хӯроки умумӣ аз пештара ба таври зудтар ва бештар рушду нумӯ карда истодааст - аз одитарин вазъу ҳолат, ки дар он шумо қариб "дар роҳ" газак бо ҷойи ба зарфи якдафина рехта то нозуктарин тарабхонаҳои дараҷаи олӣ дошта метавонед, хоҳишу ниёзи мардумро бо ғизою таомҳои лазиз пурра қонеъ мекунад.

Корхонаҳои хӯроки умумӣ тибқи принципҳои амал мекунад, ки қонун барои фаъолиятҳои корхонаҳои дигар соҳаҳои иқтисоди миллӣ пешбинӣ намудааст. Мақсад ва вазифаҳои асосии корхонаҳои хӯроки умумӣ аз ташкили истеҳсоли зарурии маҳсулотҳои кулинарӣ, ордӣ, қаннодӣ, нонӣ, фурӯши маҳсулотҳои истеҳсоли худӣ, харидашуда ва ташкили истеъмоли дастаҷамъонаи истеъмолгарони ватанию хоричӣ маҳсуб меёбад [4, с. 95].

Дар ин ҳолат шартӣ "талабот пешниҳодро ба вучуд меорад" амал мекунад. Яъне, ҳамаи корхонаҳои хӯроки умумӣ, бешубҳа дар байни истеъмолгарон талабот доранд. Дар ниҳоят, меҳмонони нуқтаҳои хӯроки умумӣ бевосита ҳуди истеъмолгарон (мизочон) мебошанд ва онҳо ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон» (с.2004) пурра иттифоқ мекунад.

Аммо агар ҳангоми хариди маҳсулот тақрибан ҳар як харидор дарк кунад, ки ӯ истеъмолкунанда аст ва ҳадди ақал тахминан, вале медонад, ки ӯ ҳуқуқҳои муайян дорад, пас ҳангоми ворид шудан ба қаҳвахона, тарабхона ва дигар шабакаҳои хӯроки умумӣ меҳмонон дар бораи ҳуқуқҳои худ хеле камтар медонанд, ва аз ҳимояи он ба таври бояду шояд дифоъ намекунад. Ин пеш аз ҳама ба хусусиятҳои ҳуди соҳа вобаста аст. Дар ҳақиқат, исбот кардани он, ки дирӯз ба шумо хӯриши кӯҳна пешниҳод шуда буд, нисбат ба исботи он ки дирӯз ба шумо як маҳсулот ё моли пастсифат фурӯхта шуд, хеле мушкил аст.

Ғайр аз ин, табиғати умумӣ оид ба ҳифзи истеъмолгарон одатан танҳо ба мол равона карда мешавад, на хизматрасонӣ. Сарфи назар аз хусусиятҳои муайян ва мушкилоти ба он алоқаманд, шумо бояд ҳангоми ташриф ба шабакаҳои хӯроки умумӣ ҳуқуқҳои худро донед, истифода баред ва онро ҳимоя кунед.

Аммо, пеш аз он ки шумо аз кормандони корхонаи хӯроки умумӣ талаб кунед, ки ин ё он ҳуқуқи шуморо эҳтиром кунанд, бояд ба назар гирифт, ки вобаста ба намуди корхонаи хӯроки умумӣ доираи хизматрасониҳое, ки шумо ҳаққи ҳуқуқи ҳисоб карданро доред оид ба ҳангоми боздид аз ин ё он корхона фарқ мекунад. Барои таърифи ягонаи чунин ҳуқуқ ва уҳдадорихо, корхонаҳои хӯроки умумӣ одатан чунин тасниф карда мешаванд.

Мувофиқи қоидаҳои пешниҳодшудаи хизматрасониҳои хӯроки умумӣ тавассути истеъмоли муташаккили маводҳои ғизӣ дар шабакаҳои хӯроки умумии кишвар, аз қабилӣ тарабхона, қаҳвахона, бар, ошхона, чойхона, тӯйхона, нуқтаҳои зудтайёр ва дигар корхонаҳои хӯроки умумии соҳаи савдо, ки намудҳои муҳим ва сердаромадтарини он тарабхона ва барҳо ба ҳисоб мераванд дар онҳо хизматҳои иловагӣ (оид ба ташкили фароғату истироҳати сатҳу сифати баланд) пешниҳод карда мешаванд), инчунин барои боз ҳам хубу гуворо гузаштани ҳолати вақтхушии мизочон дастаи ҳофизон (ансанбл) аз ҷониби ҳунармандони касбӣ мувофиқи талаботи стандарти давлатӣ хизматрасонӣ мекунад.

Ҳуҷҷати асосие, ки таснифи корхонаҳои хӯроки умумиро муқаррар мекунад, пеш аз ҳама стандартҳои соҳавию байналмилалӣ оид ба корхонаҳои хӯроки умумӣ ва дигар санадҳои расмӣ: низомнома, дастурамалҳо ва оиннома ба эътибори қоидаҳои техникаии дахлдор, талаботҳои муқаррарнамудаи стандартҳои амалкунандаи миллӣ бояд танҳо ба дараҷаи ҳатмӣ иҷро карда шаванд, ки ноил шудан ба ҳадафҳои қонунгузори мамлакат дар бораи танзими техникаро таъмин намояд, ин стандарт ҳамонро бештар аст ҳангоми истифодаи гурӯҳбандии корхонаҳои хӯроки умумӣ, истифода мешавад [2, с.5].

Стандарти зикршуда таснифи корхонаҳои хӯроки умумиро, нисбати талаботи муайян ба нуқтаҳои хӯроки умумӣ ва намудҳои гуногуни он муқаррар менамояд. Муқаррароти ин стандарт нисбат ба корхонаҳои соҳаи мазкур шаклҳои мухталифи ташкилию ҳуқуқӣ татбиқ карда мешаванд.

Дар стандарти зикршуда, мафҳумҳои зерин бо шарҳу тавзеҳот ва таърифҳои мувофиқ чунин мавриди истифода қарор дода шудаанд:

Корхонаи хӯроки умумӣ - корхонае маҳсуб мешавад, ки барои истеҳсоли маҳсулотҳои кулинарӣ, қаннодӣ, нонӣ, фурӯши онҳо ва (ё) ташкили истеъмоли муташаккили таому ғизоҳои лазиз пешбинӣ шудааст.

Намуди корхонаи хӯроки умумӣ - як намуди корхона бо хусусиятҳои ҳоси хизматрасонӣ, истеҳсол ва тайёр намудани номгӯи мушаххаси маҳсулоти кулинарии фурӯхташуда ва хизматрасониҳои дорой сатҳу сифати баланд ба мизочон маҳсуб мешавад.

Дараҷаи хизматрасони корхонаҳои хӯроки умумӣ ин пеш аз ҳама ва беш аз ҳама маҷмуи хусусиятҳои фарқкунандаи шаклҳои муайяни корхона мебошад, ки сифати

хизматрасонӣ, сатҳ ва шароити онҳоро дар чорҷӯбаи талаботҳои стандартӣ феълан тавсиф мекунад.

Тарабхона - корхонаи хӯроки умумӣ бо доираи васеи истеҳсол ва тайёр намудани хӯроку таомҳои мураккаб, аз ҷумла фармоишӣ ва маҳсулотҳои кулинарӣ, қаннодӣ, нонӣ, нӯшокиҳои гарму ташнашикани дорои бренду тамғаҳои молӣ ва баланд бардоштани сатҳу сифати хизматрасонӣ дар якҷоягӣ бо ташкили истироҳату фароғати мизочон муқаррар карда шудааст.

Бар - нуқтаи хӯроки умумӣ бо пештахтаи фуруши молҳои харидашуда, аз қабилҳои нӯшокиҳои спиртӣ, камспиртӣ, омехта ва ғайриспиртӣ, газакҳо, афшураҳо, маҳсулотҳои қаннодӣ, нонӣ ва тамоку дар назар дошта шударо меноманд.

Қаҳвахона - корхонаест барои ташкили хӯроки умумӣ ва истироҳати истеъмолгарон бо пешниҳоди доираи маҳдуди истеҳсол ва тайёр намудани номгӯии маҳсулотҳои кулинарӣ, қаннодӣ, нонии истеҳсоли худӣ ва молҳои харидашуда дар муқоиса бо тарабхона хеле арзон мебошад. Услуби таъминот ва раванди фуруши маҳсулоти хӯроки умумӣ бе иштироки пешхизмат бештар ба роҳ монда мешавад. Интиҳоб дар қаҳвахона озод ва аз рӯйи таомномаи дар даромадгоҳи он барои мизочон пешниҳодшуда, бо усули худхизматрасонӣ ва ҳисобу китоб дар ҳазинаи корхона амалӣ мегардад.

Дар таомномаи қаҳвахона аз 5 то 10 номгӯии васеи маҳсулотҳои истеҳсоли худӣ (таомҳои якум, дуюм, нӯшокиҳои гарм ва газакҳо) ва молҳои харидашуда (обҳои маъданӣ, лимонад, шарбатҳои мевагии гуногун ва ғ.)-ро мефурӯшад.

Ошхона – чунин корхонаи хӯроки умумӣ мебошад, ки ба гурӯҳи муайяни истеъмолгарон хизмат мерасонад, ки хӯроку таомҳоро тибқи талаботи пешниҳод намудаи таомномаи рӯзҳои ҳафта истеҳсол менамояд ва ба мизочон мефурӯшад.

Ошхонаҳо аз рӯйи фаъолияти иқтисодии амалишон воқеан ошхонаҳои коргарӣ дар назди корхонаю коргоҳҳои соҳаҳои саноат, кишоварзӣ, ширкатҳои азими сохтмонӣ, заводу фабрикаҳо ба кормандони онҳо бо нархҳои дастрас ва таомномаи мувофиқа шудаи маъмурияти корхона ва роҳбари ошхона ба роҳ монда мешавад.

Ошхонаҳо дар назди мактабҳои таҳсилоти ҳамагонӣ, миёнаи маҳсус ва олий ва инчунин шабакаҳои таъминоти умумии мизочон, яъне ошхонаҳои дар ҷойҳои барои аҳолии маъмул: шоҳроҳҳои азим, боғҳои истироҳатӣ, дар назди минтақаҳои зисти шаҳрвандон, меҳмонхонаҳо, толорҳои варзишӣ ва ғ. ба муштариёни мухталиф тибқи таомнома хизматрасонӣ мекунад. Дар ин ошхонаҳо бештар номгӯии таомҳо аз 3 то 7 номгӯиро ташкил менамояд. Сатҳи нарх дар онҳо нисбат ба ошхонаҳои коргарӣ ва мактабҳо аз 20 то 30 дарсад қиматтар мебошад.

Ҷойхона – ҷойи маҳсуси истироҳату фароғати калонсолон буда, дар он номгӯии маҳдуди маводҳои ғизой, аз қабилҳои маҳсулотҳои кулинарӣ, қаннодӣ, нонӣ, нӯшокиҳои гарм ва бештар шириниҳои шарқ барои қонё гардондани талаботи ин қишри осебпазири аҳолии равона карда шудааст.

Тӯйхона - ҷойи маҳсус барои гузаронидани марақаҳои тӯйу сури кӯдакону навхонадорон ва шаҳрвандони мамлакат (ё оши худӣ барои гузаронидани ёдбуди ашхоси фавтида) буда, қулли номгӯии маҳсулоти истеҳсоли худӣ ва молҳои харидашуда дар он мавриди хариду фуруш тибқи дархосту талаботи соҳибони марақаи хурсандӣ ё ёдбуд қарор дода мешавад.

Қайд кардан бамаврид аст, ки ашӯи хоми маҳсулот пурра аз ҳисоби фармоишгар пешниҳод карда мешавад, аммо пухту паз ва хизматрасонӣ танҳо аз ҷониби кормандони тӯйхона иҷро карда мешавад. Ҳақи иҷорапулӣ ва хизматрасонӣ дар муқоиса бо дигар намудҳои корхонаҳои хӯроки умумӣ хеле арзон ва дастрас мебошад.

Инчунин дигар намудҳои корхонаҳои маҳсусгардонидашудаи хӯроки умумӣ (**шабакаҳои ҷучабирён, мурғбирён, моҳибирён, зудтайёр, сикхабоб, манту шашлик, самбусахона, сеҳҳои қаннодӣ, шириниҳои шарқ, нонвойхона, қурутубхона, яҳмос** ва

дигар коргоҳҳои хосси ватанию кишварҳои ИДМ ва хориҷи дур бо дарназардошти меъёрҳои қабулшудаи байналмилалӣ ба роҳ монда мешавад.

Мувофиқи стандартҳои зикршуда, дар кишвар намудҳои муосири корхонаҳои хӯроки умумии зикрашон дар боло рафта мавриди истифода қарор дода шудаанд.

Ҳангоми интиҳоб ва ба истифода пешкаш кардани шаклу намуди корхонаҳои хӯроки умумӣ омилҳои зерин бештар ба назар гирифта мешаванд:

- навъҳои маҳсулоти фурӯхташуда ва мураккабии онҳо;
- таҷҳизоти техникӣ (заминаи моддӣ-техникӣ, таҷҳизоти муҳандисию технологӣ, сохтор ва таркиби биноҳо, иншоот, ҳалли масъалаҳои меъморӣ муосир, фаъолияти нақшагирӣ ва ғ.);
- усулҳои хизматрасонии муосир;
- сатҳи таҳассуси кадрҳо;
- сатҳи сифати баланди хизматрасонӣ (одобу ахлоқ, фарҳанги муошират, зебоипарастӣ ва ғ.);
- доираи хизматрасониҳо ба истеъмолгарон.

Дар шароити муосир тибқи талаботи сатҳи сифати хизматрасонӣ, тарабхонаҳо ва барҳо ба се табақа гурӯҳбандӣ мешаванд – люкс (сатҳи баланди фароғату истироҳати мизочон), олий ва яқум, ки бояд ба талаботҳои зерин комилан ҷавобгӯ бошанд:

• **люкс** ё “сатҳи баланди фароғату истироҳати мизочон” - мураккабии бино ва толорҳои барҳавою дорои дизайни муосирдошта, мизу курсиҳои бароҳати фирмавӣ, доираи васеи хизматрасониҳои гуногун, номгӯии васеи таому хӯроқҳои лазизи фармоишӣ, фирмавӣ (брендӣ), маҳсулоту молҳои харидашудаи хосси тарабхона, интиҳоби номгӯии нӯшокиҳои мухталифи фармоишӣ, брендӣ ва коктейлҳо барои барҳо;

• **олий** - асолати дохилӣ, интиҳоби хизматҳо, роҳат, номгӯии гуногуни таому хӯроқҳо ва маҳсулоти ороишӣ, зебову фармоишӣ ва тамғавӣ барои тарабхонаҳо, интиҳоби васеи нӯшокиҳо ва коктейлҳои брендӣ ва фармоишӣ - барои барҳо;

• **яқум** - ҳамоҳангӣ, роҳат ва интиҳоби хизматҳо, номгӯии гуногуни таому хӯроқҳо, маҳсулоти брендӣ ва нӯшокиҳои омодагӣ ба тарабхонаҳо, маҷмуи афшӯраҳо, коктейлҳои одӣ, аз ҷумла фармоишӣ ва брендӣ - барои барҳо.

Хизматрасонӣ дар тарабхонаҳо аз рӯи мавқеи ҷойгиршавиашон аз ҳам фарқ мекунад:

• аз рӯи номгӯии маҳсулоти истеҳсоли худии фурӯхташуда - бо истеҳсол ва тайёр намудани таому ғизоҳои миллӣ ё таомҳои кишварҳои хориҷӣ, инчунин моҳӣ ва оби ҷав;

• аз рӯи ҷойгоҳ - тарабхона дар меҳмонхона, дар таваккуфгоҳ ва истгоҳи роҳи оҳан, шохроқҳои автомобилӣ, бандарҳои дарёӣ ва баҳру уқёнусҳо, дар минтақаҳои фароғатӣ, қатора - ресторан ва ғ.

Сатҳи сифати хизматрасонӣ дар барҳо тибқи фаъолиятшон аз ҳам тафовут доранд:

• аз рӯи номгӯии молу маҳсулоти харидашуда ва усули таҳия – оби ҷав, машруботҳо, қаҳва, коктейлҳо, маҳсулоти тамоку;

• мувофиқи хусусиятҳои хизматрасонӣ ба мизочон - видео-бар, бари эстрадӣ ва ғ.

Сатҳи сифати хизматрасонӣ дар қаҳвахона низ аз ҳам фарқ мекунад:

• аз рӯи номгӯии маҳсулоти фурӯхташуда – истеҳсол ва таҳияи маводҳои кулинарӣ, қаннодӣ, ширӣ;

• аз ҷониби мизочон интиҳобшуда - қаҳвахонаҳо барои қалонсолон, ҷавонон, кӯдакон, парҳезӣ ва ғ.

Сатҳи сифати хизматрасонӣ дар ошхонаҳо низ фарқкунанда мебошанд:

• аз рӯи номгӯии маҳсулоти фурӯхташуда – ошхонаҳои анъанавӣ ва маҳсусгардонидашуда;

• дар бораи хизматрасонӣ ба истеъмолгарон – ошхонаҳои мактабҳои таҳсилоти умумӣ, коллечу литсейҳо, мактабҳои олий ва ғ.;

• аз рӯйи маҳалли ҷойгиршавӣ – ошхонаҳои ҳамагонӣ (ҷамъиятӣ), ошхонаҳо дар мактабҳои миёна, маҳсус, олий ва дар корхонаҳои соҳаҳои мухталифи иқтисоди миллӣ.

Инчунин барои баланд гардидани сатҳи сифати хизматрасонӣ дар нуқтаҳои хӯроки умумӣ: тарабхона, қаҳвахона ва барҳоро барои истеҳсол, фурӯш ва ташкили истеъмоли муташаккили маҳсулоти истеҳсоли худӣ ва молҳои харидашуда ба ташкили истироҳату фароғат барои истеъмолгарон якҷоя мекунад.

Сарфи назар аз он, ки корхонаҳои хӯроки умумӣ аз рӯйи навъҳо, сатҳи хизматрасонӣ ва дигар хусусиятҳои онҳо аз ҳам бештар тафовут доранд, талаботҳои умумие мавҷуданд, ки нисбати чунин корхонаҳо, ба мисли корхонаҳои хӯроки умумӣ, татбиқ карда мешаванд. Аз ин рӯ, истеъмолкунанда, ки ба ягон корхонаи хӯроки умумии навъҳо ва гурӯҳҳои дар боло номбаршуда ташриф меорад, ҳуқуқ дорад иҷрои талаботи умумии зеринро дар он мутобиқи фасли 5-и ГОСТ ҚТ ҳисоб кунад. “Хӯроки умумӣ. Таснифи корхонаҳо”.

Дар корхонаҳои хӯроки умумии ҳар навъ ва гурӯҳҳо, беҳатарии ҳаёт ва саломатии истеъмолгарон ва беҳатарии амволи онҳо бояд бо риояи қоидаҳои истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти хӯроки умумӣ, ки бо фармон тасдиқ шудааст, таъмин карда шаванд, аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, меъёрҳо ва қоидаҳои санитарии гигиенӣ ва технологӣ, инчунин талаботи беҳатарӣ аз сӯхтор ва барқ ба инобат гирифта шаванд [3].

Корхонаҳои хӯроки умумӣ бояд ба талаботи санадҳои меъёрию беҳатарии хизматрасониҳо бояд қамилан ҷавобгӯ бошанд:

• талаботи санитарии гигиенӣ ва технологӣ, маҷмуаи дастурамалҳои таому хӯрокҳо ва маҳсулоти кулинарӣ;

- талабот ба беҳатарии ашёи хом ва маҳсулоти озӯқаворӣ;
- амнияти экологӣ;
- беҳатарӣ аз сӯхтор;
- беҳатарии барқ.

Корхонаҳои хӯроки умумӣ бояд ҳар гуна роҳҳои дастрас ва пиёдагардон ба даромадгоҳ, аломатҳои зарурии иттилоотӣ дошта бошанд.

Ҳудуди назди корхона бояд бегоҳӣ равшаниӣ сунъӣ дошта бошад.

Дар ҳудуди назди корхона ва барои истеъмолгарон дастрас ҷойҳои амалиётҳои зерин манъ карда шудааст:

- амалиётҳои боркунӣ ва борфарорӣ;
- нигоҳдории контейнерҳо;
- ҷойгиркунии контейнерҳо бо ахлот;
- сӯзонидани партовҳо, зарфҳои холӣ, партовҳо.

Қитъаҳои, ки қуттиҳои партов доранд, бояд аз тиреза ва дарҳои биноҳои корхона на камтар аз 20 метр дурӣ ҷойгир шуда бошанд [3].

Ҳалли масъалаҳои мубрами меъморӣ, нақшагирӣ ва унсурҳои сохтории бино, таҷҳизоти техникаи истифодашаванда ҳатман бояд ба меъёрҳо ва қоидаҳои санитарӣ мувофиқат кунанд.

Иншоот бояд баромадгоҳҳои фавқулода, нардбонҳо, дастур оид ба кор дар ҳолати фавқулода, системаи оғоҳӣ ва таҷҳизоти муҳофизат аз сӯхтор дошта бошад.

Корхонаҳои ҳама намудҳо ва гурӯҳҳо бояд бо системаҳо ва таҷҳизоти муҳандисӣ мучаҳҳаз карда шаванд, ки сатҳи зарурии роҳатро таъмин кунанд, аз ҷумла: таъминоти оби гарм ва хунук, канализатсия (обу корез), гармидиҳӣ, алоқаи радио, телевизион ва телефон.

Даромадгоҳ ба корхона бояд ҳаракати ҳамзамони ду ҷараёни муқобили истеъмолгаронро ба даромадгоҳ ва баромадгоҳ таъмин наояд. Дар корхонаҳо, ки дар толорҳо зиёда аз 50 ҷойи нишаст доранд, бояд даромадгоҳҳо ва зинапоҳҳои алоҳида барои истеъмолгарон ва кормандон муҳайё карда шаванд.

Корхона бояд аломате дошта бошад, ки он намуд, гурӯҳ, шаклҳои ташкили фаъолият, номи ширкат, шахси ҳуқуқӣ (маҳалли ҷойгиршавии молик), маълумот дар бораи речаи корӣ, хизматрасониҳои пешниҳодшударо нишон диҳад.

Дар корхонаҳое, ки барои хизмати маъҷубон сохта ва азнавсозӣ карда мешаванд, бояд пандусҳои моил дар дари даромад барои гузариши аробачаҳо, лифтҳо, майдончаҳо барои гардиши аробаҳои маъҷубон дар толор, ҳоҷатхонаҳои махсус мучаҳҳаз гардонида шаванд.

Ҷойгиркунии биноҳо ва таҷҳизот дар онҳо бояд мутобиқати раванди технологияи истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, инчунин риояи меъёрҳо ва қоидаҳои технологӣ, санитарии беҳдоштиро таъмин намояд.

Ғайр аз иҷрои талаботи дар боло зикршуда, истеъмолгари корхонаи хӯроки умумӣ, вобаста ба намуд ва шаклҳояш, ҳуқуқ дорад ба талаботҳои зерин нисбати корхонаҳои хӯроки умумии навъ ва шаклҳои гуногун, ки мутобиқи ГОСТ “Хӯроки умумӣ мувофиқат намояд, риояи онҳоро талаб намояд [1].

Вобаста аз хусусияти фаъолияти худ, онҳо ба намудҳои зерин тақсим карда мешаванд:

- корхонаҳое, ки истеҳсоли маҳсулоти хӯроки умумиро ташкил мекунанд (коргоҳҳои маҳсулоти нимтайёр ва маҳсулоти кулинарӣ, коргоҳҳои махсус);
- корхонаҳое, ки истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти хӯроки умумиро бо истеъмоли маҳаллӣ ташкил мекунанд (тарабхонаҳо, қаҳвахонаҳо, барҳо, ошхонаҳо, нуқтаҳои хӯроки умумии фаврӣ);
- корхонаҳое, ки фурӯши (фурӯш ва истеъмоли) маҳсулоти хӯроки умумиро ташкил мекунанд (мағозаю шӯбаҳои кулинарӣ, шабакаҳои хурди чаканафурӯшӣ);
- корхонаҳои мураккабе, ки якҷанд корхонаҳои гуногунро бо мутамарказонии пурра ё қисман истеҳсол ва нигоҳдории маҳсулот муттаҳид мекунанд. Ин корхонаҳо ба истеъмолкунанда имконият медиҳанд, ки дар як ҷо якҷанд намуди хизматҳоро интиҳоб кунанд.

Бо назардошти хусусиятҳои хизматрасонӣ ба аҳоли, корхонаҳо чунин тақсим мешаванд:

- дастраси ба омма - барои хизмат ба ҳама қишрҳои аҳоли пешбинӣ шудааст;
- корхонаҳое, ки ба қишри муайяни доимии аҳоли хизмат мерасонанд - дар корхонаҳои саноатӣ, дар корхонаҳои таълимӣ.

Аммо, сарфи назар аз хусусиятҳои дар боло зикршуда, дар ҳар сурат, меҳмон ба ягон корхонаи дар боло зикршуда ҳангоми гирифтани хизматрасониҳои хӯроки умумӣ истеъмолкунанда мебошад ва ҳуқуқ дорад, ки тибқи қонунгузории ҳимояи истеъмолкунандагон ҳуқуқҳои худро ҳимоя кунад.

Субъекти асосии муносибатҳои бозорӣ корхона мебошад. Мутобиқи Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон, корхона як субъекти мустақили иқтисодӣ мебошад, ки онро соҳибкор ё иттиҳодияи соҳибкорон бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил мекунад барои истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, молҳо ва хизматҳо бо мақсади қонунӣ кардани ниёзҳои иҷтимоӣ ва ғайра. Корхонаҳои хӯроки умумӣ тибқи принципҳои амал мекунанд, ки қонун барои корхонаҳои дигар соҳаҳои фаъолият пешбинӣ кардааст.

Мувофиқи стандарти давлатии мамлакат корхонаи хӯроки умумӣ корхонае мебошад, ки барои истеҳсоли маҳсулотҳои кулинарӣ, қаннодӣ, нонӣ, фурӯш ва (ё) ташкили истеъмол пешбинӣ шудааст [1].

Моҳияти иқтисодии корхонаи хӯроки умумиро ошкор намуда, онҳоро аз се ҷиҳат баррасӣ кардан мантиқан раво мебошад:

- ҳуқуқӣ;
- иқтисодӣ;
- махсуси соҳа.

Аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ, корхонаҳои хӯроки умумӣ ҳамчун шахси ҳуқуқӣ амал мекунанд, мутобиқи қонунгузорӣ баробари корхонаҳо дар соҳаҳои дигари фаъолият баробарҳуқуқ ва уҳдадорӣ доранд. Ҷор меёри асосӣ мавҷуд аст, ки тибқи он корхона ҳамчун шахси ҳуқуқӣ эътироф карда шавад:

1. Ягонагии ташкилӣ - мавҷудияти бисёрзинагии иерархия ва тобеияти мақомоти идоракуни, ки сохтори корхона, танзими муносибатҳои байни иштирокчиёро ташкил медиҳад.

2. Мустақилияти амвол - мавҷудияти захираҳои моддию молиявӣ ва меҳнати танҳо ба ин корхона тааллуқдошта ва заминаи моддии фаъолияти он.

3. Ҷавобгарии шаҳрвандӣ барои ҳамаи уҳдадорихо тибқи қонун.

4. Ҳуқуқи шаҳрвандӣ аз номи шахси худ, яъне истифодаи ҳуқуқҳои шаҳрвандии худ, иҷрои уҳдадорихо, дар суд ҳамчун даъвогар ва ҷавобгар баромад мекунад.

Ҷанбаи иқтисодӣ аз он иборат аст, ки объекти ҳуқуқҳои шаҳрвандии корхона «маҷмуи амволие мебошад, ки барои пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ истифода мешавад».

Комплекси амволи корхонаи ҳӯроки умумӣ инҳоро дар бар мегирад:

- замин;
- биноҳо, иншоот;
- таҷҳизот (гармидиҳӣ, яхдон, механикӣ ва ғ.);
- таҷҳизоти корхона (зарфҳо, асбобҳо, матоъҳо, либосҳои фирмавӣ ва ғ.);
- пули нақд;
- қарзҳо ва ҳуқуқҳои талабот;
- ҳуқуқи амвол (тамғаҳои молӣ, намунаҳо);
- дороиҳои ғайримоддӣ.

Асоси соҳавӣ маҷмуи сохторҳои моддӣ, савдо, технологӣ ва ташкилию иқтисодӣ мебошад.

- Сохтори моддӣ-техникӣ ҷамъияти захираҳои моддӣ мебошад: истифодаи ҳамон як бино, таҷҳизоти якхелаи истеҳсоли ва технологӣ, ашёи хом, корхонаҳои шабех.

- Сохтори савдо ва технологӣ маҷмуи равандҳои якхелаи технологии марбут ба коркарди ашёи хом ва истеҳсоли маҳсулот, таъиноти умумии маҳсулот, усулҳои хизмат ва фурӯш, яқрании ҷойгиршавӣ ва муносибати функционалии истеҳсолот, анбор, биноҳои ёрирасон ва чакана мебошад.

- Сохтори ташкилию иқтисодӣ бо ҷудоии иқтисодии корхона, умумияти низоми ҳисобгирӣ ва ҳисобот, ҳамон усули таҳлил ва нақшагирии нишондиҳандаҳои самаранокии иқтисодӣ тавсиф карда мешавад.

Корхонаҳои ҳӯроки умумӣ чунин тасниф карда мешаванд:

- вобаста ба ҳадафҳои фаъолият;
- аз мавқеи ҳуқуқӣ;
- аз рӯи меъёрҳои микдорӣ;
- аз рӯи заминаи соҳавӣ.

Биёед мундариҷаи ин меъёрҳоро муфассалтар дида мебароем.

Вобаста аз ҳадафҳои фаъолият, корхонаҳои ҳӯроки умумӣ тичоратӣ ва ғайритичоратӣ мебошанд.

Корхонаҳои тичоратӣ - ҳадафи асосӣ ба даст овардани фоида дар асоси баланд бардоштани сатҳу сифати хизматрасонӣ ба аҳоли;

Корхонаҳои ғайритичоратӣ - ҳадафи асосӣ ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ мебошад; бо ҳӯрок таъмин кардани мактаббачагон, коргарон, донишҷӯён.

Корхонаҳои ҳӯроки умумӣ аз нуқтаи назари мақоми ҳуқуқӣ аз рӯи шакли моликият ва шаклҳои ташкилию ҳуқуқӣ тасниф карда мешаванд:

Намуди моликият:

- а) хусусӣ, аз ҷумла амволи шаҳрвандон ё амволи шахси ҳуқуқӣ;
- б) давлатӣ, аз ҷумла ҷумҳуриявӣ ё маҳаллӣ;
- в) коллективӣ (дастачамъона);
- г) омехта, якҷанд шакли моликиятро дар бар мегирад.

Корхонаҳои ҳӯроки умумӣ метавонанд дар шаклҳои гуногуни ташкилию ҳуқуқӣ низ фаъолият кунанд, ба монанди:

1. Корхонаҳои воҳиди давлатӣ ва маҳаллӣ.
2. Ҷамъияти саҳомӣ - (пӯшида ё кушода).
3. Ҷамъияти дорой масъулияти маҳдуд.
4. Ҷамъияти дорой масъулияти иловагӣ.
5. Ширкати комил ва ширкати ба бовари асосёфта.
6. Ҷамъияти фаръӣ ва вобаста.
7. Кооперативҳои истеҳсолӣ.

Инчунин имкон дорад, ки корхонаҳои хӯроки умумӣ дар ҳама гуна шаклҳои дигари ташкилию ҳуқуқии пешбининамудаи қонун амал кунанд.

Аз нуқтаи назари меъёрҳои миқдорӣ, корхонаҳо ба калон, миёна ва хурд тақсим карда мешаванд. Супориш ба гурӯҳи мувофиқ дар асоси маълумот дар бораи шумораи кормандон, ҳаҷми гардиши моли хӯроки умумӣ, шумораи ҷойҳои нишаст ва ғайра сурат мегирад.

Дар асоси талаботҳои соҳавӣ, корхонаҳои хӯроки умумӣ мувофиқи меъёрҳои гуногуни таснифот ба шаклу намудҳои мухталиф тақсим карда мешаванд, ба монанди сатҳи хизматрасонӣ, номгӯии маҳсулот, ҳайати истеъмолгарон ва ғайра. Ин таснифи корхонаҳо баъдтар дар таҳқиқоти минбаъда муфассал баррасӣ карда мешавад.

АДАБИЁТ

1. ГОСТ 30523-97 Хизматрасонии хӯроки умумӣ. Талаботи умумӣ.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи бамеъёрдарории техникӣ” (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2009, №5, мод.329; с. 2011, №6, мод. 439).
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи бехатарии маҳсулоти хӯрокворӣ” аз 23.12.2021 № 1827 ва тағйири иловаҳо аз 08.06.2022 № 1882.
4. Ҷамшедова С.М., Ҳабибова С.С. Моҳияти иқтисодӣ ва хусусиятҳои ҳоси корхонаҳои хӯроки умумӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ// Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон 4/1(38) Душанбе, 2021, С.94-98.

УДК: 336.72 (572.4)

Исупов А.К.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АНТИКРИЗИСНОГО УПРАВЛЕНИЯ КОММЕРЧЕСКИМ БАНКОМ В РЫНОЧНЫХ УСЛОВИЯХ

Банковское дело как особый вид предпринимательства в силу своей общественной роли, специфичности функций, рискованности, открытости и зависимости от изменений конъюнктуры рынка, требует особого подхода в антикризисное управление, применения профилактических и превентивных мер по недопущению кризисных ситуаций. Переходное состояние банковской системы, и появление на рынке проблемных банков обусловили потребность в антикризисном управлении деятельности коммерческими банками. Отсутствие в системе банковского менеджмента антикризисной составляющей усиливает недоверие к банковской сфере и снижает ее эффективность.

Ключевые слова: управление, анти-кризис, банк, коммерческие банки, управление деятельности коммерческими банками.

Исупов А.Қ.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИДОРАКУНИИ ЗИДДИБЁХРОНИИ ФАЪОЛИЯТИ БОНКҲОИ ТИҶОРАТӢ ДАР ШАРОИТИ БОЗОР

Кори бонкӣ ҳамчун як навъи махсуси соҳибкорӣ бинобар нақши иҷтимоӣ, хосияти вазифаҳо, таваккалӣ, ошкорбаёнӣ ва вобастагӣ аз тағйирёбии шароити бозор муносибати махсусро дар идоракунии, истифодаи чораҳои огоҳикунанда ва пешгирикунанда барои роҳ надодан ба бӯҳрон талаб мекунад. Вазъи гузариши низоми бонкӣ ва дар бозор ба вучуд омадани муаммоҳои бонкӣ, идоракунии зиддибӯҳрони бонкҳои тижоратиро тақозо менамояд. Набудани ҷузъи зиддибӯҳронӣ дар низоми идоракунии бонкӣ нобоварӣ ба бахши бонкиро афзоиш дода, самаранокии онро коҳиш медиҳад.

Калидвожаҳо: идоракунии, зиддибӯҳрон, бонк, бонки тижоратӣ, идоракунии фаъолияти бонкҳои тижоратӣ.

Isupov A.K.

THEORETICAL BASES OF ANTI-CRISIS MANAGEMENT OF A COMMERCIAL BANK IN MARKET CONDITIONS

Banking as a special type of entrepreneurship, due to its social role, specificity of functions, riskiness, openness and dependence on changes in market conditions, requires a special approach to management, the use of preventive and preventive measures to prevent crisis situations. The transitional state of the banking system and the emergence of problem banks on the market necessitated anti-crisis management of commercial banks. The absence of an anti-crisis component in the banking management system increases distrust in the banking sector and reduces its effectiveness.

Key words: management, anti-crisis, bank, commercial banks, management of commercial banks.

Дар амалияи илмӣ мафҳуми идоракунии зиддибӯҳронӣ то ҷое ташаккул ёфтааст, аммо мафҳум ва мундариҷаи он миёни байни олимони ватанию хоричӣ андешаи ягона вучуд надорад. Пайдоиши истилоҳи «идоракунии зиддибӯҳронӣ» (ё «менечменти зиддибӯҳронӣ» аз калимаи англисии “crisis management”) таърихи на он қадар қадима дорад ва дар илми иқтисодиёт нисбатан ба наздикӣ пайдо шудааст. Ба ақидаи Стихилияс И.В. «Сабаби пайдоиши истилоҳи идоракунии зиддибӯҳронӣ бо пайдоиши шумораи зиёди корхонаҳо мебошад, ки дар ҳадди муфлисшавӣ қарор доранд» [18, с. 107].

Вақтҳои охир истилоҳи «идоракунии зиддибӯҳронӣ» ба таври васеъ истифода мешавад, аммо дарки моҳият ва мазмуни ин мафҳум ҳанӯз ягона набуда, дар марҳилаи ташаккулёбӣ қарор дорад.

Солҳои охир дар адабиётҳои иқтисодӣ хуб мушоҳида менамоем, ки теъдоди нашрияҳо дар бораи мафҳуми “идоракунии зиддибӯҳронӣ” хеле афзоиш ёфтааст. Инро бо он шарҳ додан мумкин аст, ки шумораи зиёди корхонаю бонкҳои тижоратӣ гирифтори бӯҳрон гардидаанд ва дар ин шароит ба идоракунии зиддибӯҳронӣ ва самаранокии он, ба вучуд омадан ва ба пешгирӣ намудани ҳолати бӯҳрон дар бонкҳои тижоратӣ тавачҷӯҳи зиёд дода мешавад.

Дар адабиётҳои иқтисодӣ идоракунии зиддибӯҳрониро дар мисоли корхонаҳо ва дар мисоли бонкҳои тижоратӣ маънидод менамоем, аммо дар таҳлили худ мо кӯшиш менамоем, ки бештар диққати худро оид ба таҳлили идоракунии зиддибӯҳрони фаъолияти бонкҳои тижоратӣ равона намоем.

Баъзе аз маҳақиқон ба мисли Бороздин С. В. дар таҳлилҳои худ “Идоракунии зиддибӯхрониро танҳо ба идоракунии ташкилот дар шароити бӯхрони умумии иқтисодӣ коҳиш медиҳанд” [5, с.350], Горелов А. ба “Идоракунии ширкат дар арафаи муфлисшавӣ” [9, с.43], Бджола В. Д. “Консепсияи идоракунии зиддибӯхрониро бо фаъолиятҳои менеҷерҳои зиддибӯхронӣ дар доираи расмиёти суд оид ба муфлисшавӣ алоқаманд медонад” [3, с. 52]. Ба ақидаи муҳақиқон Колисник М.К., Илчук П.Г. ва Виблий П.И. “Истилоҳи идоракунии зиддибӯхронӣ бояд, ҳамчун унсури таркибии низоми идоракунии корхона баррасӣ шавад, ки ҷузъҳои таъминкунанда ва функционалии худро дар бар мегирад. Идоракунии зиддибӯхронӣ низоми идоракунӣ мебошад, ки ба ҳалли масъалаҳои рушди интенсивии корхона ба туфайли сафарбаркунӣ ва интенсификатсияи тамоми захираҳо дар муқоиса бо рушди экстенсивӣ нигаронида шудааст” [11, с. 272]. Ба ақидаи Терещенко О.О. “Назарияи идоракунии зиддибӯхронӣ дар табиат вучуд надорад. Ҷанбаҳои алоҳидаи назариявии идоракунии молиявии зиддибӯхронии корхонаҳо дар назарияи бозори сармоя, назарияи маблағгузорӣ ва сармоягузорӣ, дар дигар ҷузъҳои назарияи идоракунии молиявӣ омӯхта мешаванд. Асоси назариявиро метавон хулосаҳо, фарзияҳо ва консепсияҳои мутобиқ ба хусусиятҳои зиддибӯхронии назарияи умумии идоракунии молиявии корхонаҳо ҳисоб кард” [19, с. 272].

Ҳолати таҳлили олимони дар боло овардашуда бештар ба идоракунии зиддибӯхронии корхонаҳо дар умум оварда шудааст.

Таҳқиқгар Чуб П.М. идоракунии зиддибӯхрониро, ҳамчун “Фаъолият барои бартараф кардани таҳдидҳо ба мавҷудияти субъекти соҳибкорӣ ва фаъолияти минбаъдаи он муайян мекунад. Дар баробари ин, хусусияти мусбии бӯхрон таъкид шуда, идоракунии зиддибӯхронӣ ҳамчун бунёди восита муайян карда шуда, имкон медиҳад аз наздикшавии марҳалаи гардиш ва зарурати таҳияи самти нави рушд хабар диҳад” [21, с. 211].

Мафҳуми дигареро Юн Т.Б. ва Тал Г.К. дар таҳқиқотҳои худ қайд намудаанд, ки “Идоракунии зиддибӯхрониро маҷмӯи шаклҳо ва усулҳои татбиқи чораҳои зиддибӯхронӣ нисбат ба ташкилотҳои қарзӣ бо мақсади солимгардонии молиявӣ ё барҳамдиҳии онҳо муайян мекунад” [22].

Сафари Р. омӯзиши пайдоиши бӯхронро дар бонкҳо мебинад ва дар таҳқиқотҳои худ қайд мекунад, ки “Ҳарчанд зухуроти бӯхронӣ ҳоси ҳар як соҳаи иқтисод мебошад, аммо аксарият бар он ақидаанд, ки маҳз низоми молиявӣ ва аз ин рӯ низоми бонкӣ ҳамчун як бахши муҳими он ба бӯхрон бештар моил аст ва масъалаҳои бӯхрони молиявӣ амиқтар мавриди омӯзиш қарор мегиранд” [23, с. 81]. Таҳқиқгари дигар Турбанов А.В. ҳангоми арзёбии идоракунии зиддибӯхронии бонкҳо дар таҳлилҳои худ бар он ақидааст, ки “Тибқи маълумоти Хазиनाи байналмилалӣ асёр, бӯхрони низоми бонкӣ ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи иқтисоди миллӣ бо маҷмӯи ду зухуроти манфӣ тавсиф мегардад: низоми бонкии миллӣ ба талафоти калон дучор мешавад; харочоти бучетӣ барои такмили низоми бонкӣ аз 5%-и ММД зиёд аст” [20, с. 23].

Хусусияти муҳими идоракунии зиддибӯхронии низоми бонкӣ ин иштироки давлат дар ин раванд мебошад, ки воқеан субъекти идоракунии зиддибӯхронӣ мебошад. Корнеев В. нақши бузурги давлатро дар ин замина дар таҳқиқоти худ чунин таъкид мекунад, ки «кӯшишҳои аввалин ва минбаъдаи татбиқи чораҳои зиддибӯхронӣ собит карданд, ки манбаи танзими кишварҳо ва бонкҳои марказӣ омили муайянкунандаи мӯътадилсозии бозорҳо ва низоми бонкӣ буд ва боқӣ мемонад. То он даме, ки мақомот мушкilotи пардохтпазирии бахши бонкӣ ва маблағгузориҳои дурусти бахши воқеиро ҳал намекарданд, то он замон таҷдиди иқтисодӣ набуд. Давлат воқеан «шикастиҳои бозорро ҷуброн мекунад», ҳангоме, ки татбиқи консепсияи «худтанзимкунӣ» маҳдуд шуд ва таҳқиқи классикӣ дар бораи «дасти ноаён»-и бозор ба «дасти начотбахш»-и давлат мубаддал гардид» [13, с. 34].

Брегел Э.Я. дар таҳлилҳои худ “Нақши бонкҳоро асосан дар миёнарав будани онҳо мебинад. Ӯ чунин ақида дорад, ки дар шароити муосир бонкҳо шакли махсуси ташкилоте

мебошанд, ки онҳо вазифаи хосеро ичро менамоянд. Яъне пеш аз ҳама онҳо ҳамчун миёнарави молиявӣ дар муносибатҳои пулӣ баромад менамоянд» [6, с. 107].

Дар ин асно, Лаврушин О.И. низ ба он асоснок гардидааст, ки «Бонкҳо бояд гардиши захираҳои пулиро миёни субъектони хоҷагии халқ ва соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт ба таври зарурӣ равона намоянд. Ҷ қайд менамояд, ки бонк ҳамчун институти махсус дар иқтисодиёт дорои вазифаҳо ва як қатор принципҳои кори худ мебошад. Пеш аз ҳама, бонкҳо ҳамчун миёнаравони молиявӣ амалиётҳои гуногунро ба анҷом мерасонанд» [15, с. 280].

Аксарияти муҳақиқони соҳа бар он назаранд, ки бӯҳрони бонкӣ дар ичро накардани қисми зиёди ӯҳдадорҳои бонкӣ ва татбиқ накардани амалиётҳои бонкӣ зоҳир гардида, минбаъд боиси хароб ва муфлисшавии онҳо мегардад. Ба хусусиятҳои хоси бӯҳронҳои молиявӣ инҳо шомиланд: - пастшавии мушоҳидаҳо дар бозори молиявӣ; - аз даст додани қисми зиёди дороиҳои ташкилотҳои молиявӣ қарзӣ; - беқурбшавии асъори миллӣ; - воҳимаи аҳоли, нобоварӣ ба бонкҳо.

Олими хоричӣ Ван Хорн Ҷ.К. бар ин назараст, ки «Чораҳои зиддибӯҳронӣ бояд дар ҳолати душвор шудани вазъи молиявии бонкҳои тичоратӣ, ки дар бозор амал мекунад ва дурнамои муфлисшавӣ воқеист, андешида шавад» [7]. Ба ақидаи мо муҳақиқ бар он таъя менамояд, ки пас аз пайдоиши бӯҳрон бояд чорачӯи намуд, аммо оид ба чораҳои пешгирикунандаи он таваҷҷӯҳ намедихад. Муҳақиқ Уткин Е.А. ин равишро ғайри қобили қабул медонад ва дар таҳқиқоти худ бо номи «Дастур оид ба идоракунии бӯҳронҳо» қайд намудааст, ки «Чунин равиш мисли пеш аз асп гузоштани ароба аст». «Асоси идоракунии зиддибӯҳронӣ ин фароҳам овардани шароитест, ки мушкилоти молиявӣ наметавонад хусусияти доимӣ ва устувор дошта бошад. Бо ин равиш набояд дар бораи муфлисшавӣ ҳарф зад, зеро бояд механизми идоракунии барои рафъи мушкилоти пайдошуда пеш аз он ки онҳо бебозгашт шаванд, таъсис дода шавад» [17].

Дар таҳқиқотҳои худ Коротков Э.М. қайд менамояд, ки ташкили идоракунии зиддибӯҳронии бонкҳои тичоратӣ ба фарзияҳои зерин асос меёбад:

«• бӯҳрони бонкиро метавон пешгӯӣ, интизор ва ба вучуд овард, инчунин то андозае ба таъхир андохтан ё суръат бахшидан мумкин аст;

- ба бӯҳрон метавон ва зарур аст омода бошем;
- равандҳои бӯҳрон метавонанд то андозае идора ва назорат карда шаванд;
- идоракунии дар шароити бӯҳрон равишҳои махсус, дониш ва таҷрибаро талаб мекунад;
- идоракунии раванди баргарафкунии бӯҳрон қодир аст, ки оқибатҳои онро камтар кунад» [2, с. 432].

Дар ин радиф метавон чунин қайд намуд, ки идоракунии зиддибӯҳронии фаъолияти бонкҳои тичоратӣ бо низоми принципҳо ва усулҳои таҳия ва татбиқи маҷмӯи қарорҳои махсуси идоракунии, ки ба пешгирӣ ва рафъи бӯҳронҳои молиявӣ, инчунин кам кардани оқибатҳои манфии молиявии онҳо нигаронида шудаанд, маънидод мегардад.

Ҳамин тариқ, дар асоси нуқтаҳои зикршуда мо идоракунии зиддибӯҳрониро ҳамчун ташхиси нишондиҳандаҳои мушкили фаъолияти бонки тичоратӣ, чӯстгӯи омилҳои бӯҳроние, ки онҳоро муайян мекунад ва андешидани чораҳо барои барқарор намудани вазъи солими фаъолияти бонкҳои тичоратӣ маънидод менамоем.

Бонки тичоратӣ ҳамчун миёнарави молиявӣ баромад мекунад, аз ин рӯ, дар гардиши қарз, на маблағҳои худ, балки ӯҳдадорҳои қарзии миёнаравҳо ҷои асосиро ишғол мекунад, ки дар натиҷа бонки тичоратӣ бояд аз маблағҳои захираҳо барои ба даст овардани фоидаи шахси сеюм самаранок истифода барад.

Ҳангоми баҳодиҳии бонкҳои тичоратӣ Жарковская Е.П. дар таҳқиқотҳои худ чунин қайд намудааст, ки «Дар низоми бонкӣ бонкҳои тичоратӣ мақоми намоён ва махсусро ишғол менамоянд. Ҷ қайд менамояд, ки нақши бонкҳои тичоратӣ ҳамчун иштирокчи дар раванди муносибатҳои иқтисодӣ бениҳоят зарур мебошад» [10, с. 5].

Таҳқиқгари ватанӣ Ғаюров Ғ.Ҳ. дар таҳқиқоти худ оид ба идоракунии бонкҳои тичоратӣ ба кадрҳои баландихтисос ва касбият таъя менамояд ва қайд намудааст, ки “Бонкҳои тичоратӣ дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми хосеро соҳибанд ва тақмилдиҳандаи фаъолияти дигар субъектҳои иқтисодӣ ба шумор мераванд. Барои хуб намудани вазъи молиявӣ ва баланд бардоштани эътимоднокии бонкҳо, зарур меояд, ки сатҳи сифати идоракунии онҳо баланд бардошта шуда, ба менечменти кадрӣ низ аҳамияти хоса зоҳир намоянд. Зеро фаъолияти пурсамари бонкҳо аз мутахассисони кордоне, ки дар онҳо фаъолият менамоянд вобастагии зиёд дорад. Дар баробари ин, давлат ҳамчун институти махсус чихати баландбардории нақши бонкҳо дар иқтисодиёти миллӣ, бояд чораҳои зарурӣ андешад, то мақом, нақш ва аҳамияти ин ташкилотҳо боз ҳам дар рушди инкишофи иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон афзоиш ёбад” [8, с. 33].

Дар таҳқиқотҳои худ Костерина Т.М. нақши бонкҳои тичоратиро дар иқтисодиёт арзёби намуда қайд кардааст, ки “Аҳамияти бонкҳои тичоратиро дар иқтисодиёт хеле баланд мешуморад. Тибқи ақидаи ӯ “Ташкилотҳои қарзӣ аз давраи пайдоиш то кунун бо анҷомдиҳии амалиётҳои молиявӣ ва хизматрасониҳо ба субъектҳои иқтисодӣ дар пешрафти иқтисодиёт саҳми босазо доранд. Ба фикри Костерина Т.М. бонкҳои тичоратӣ ҳамчун ташкилотҳои мустақили ҳуқуқӣ аз сарбонк ва филиалҳо иборат буда, чихати фаъолияти густурда ва пешниҳоди хизматрасониҳо ба субъектҳои иқтисодӣ дар минтақаҳои алоҳидаи кишвар ҷойгир шудаанд” [14, с. 336].

Олими ватанӣ соҳа Бердиев Р.Б. чунин қайд намудааст, ки “Муассисаҳои қарзӣ ташкилдиҳандаи асосии захираҳои қарзӣ буда, ин захираҳо барои тақмилдиҳии хоҷагии халқ равона месозанд. Ӯ нақши бонкҳо бештар дар пешниҳоди қарзҳо дида, дарҷ менамояд, ки рушди соҳаҳои саноат, кишоварзӣ, нақлёт, соҳибкорӣ, сохтмон ва ғайра аз дастрас будани қарзҳо бо нархи арзон вобастагии зиёд дорад” [4, с. 10].

Ба ақидаи таҳқиқгари ватанӣ Алиева З.Р. “Мавқеи роҳбарияти бонк дар чунин шароит, вобаста аз он, ки ҳадафи асосӣ устуворӣ ва даромаднокӣ мебошад, метавонад консервативӣ (ҳавфи ҳадди ақал) ва шаддид (бо умеди даромади баландтар ба ҳавф афзалият додан) бошад. Ба таври идеалӣ, мувозинати ин ҳадафҳо бояд нигоҳ дошт, танҳо он вақт бонк муваффақ хоҳад шуд” [1, с. 82].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳши назорат ва идоракунии фаъолияти бонкҳои тичоратӣ аз замони истиқлолият ба даст овардан ва рушди низоми бонкӣ мумтабам гардидааст. Гарчанде, ки ин вазифаҳо дар бонкҳои тичоратии ватанӣ қисман шуъбаҳои ҳавф, ояндабинӣ ва банақшагири иҷро намоянд ҳам, ба ақидаи мо, ин ҳанӯз барои фаъолияти устувори бонкҳо дар муҳлати дарозмуддат, эътимоднок будани онҳо нокифоягӣ мекунад. Яъне, мо бояд таҷрибаи муваффақи давлатҳои пешрафтаи тараққиқардари омӯхта, назоратро дар бонкҳои тичоратии ватанӣ дар сатҳи лозима ба роҳ монем.

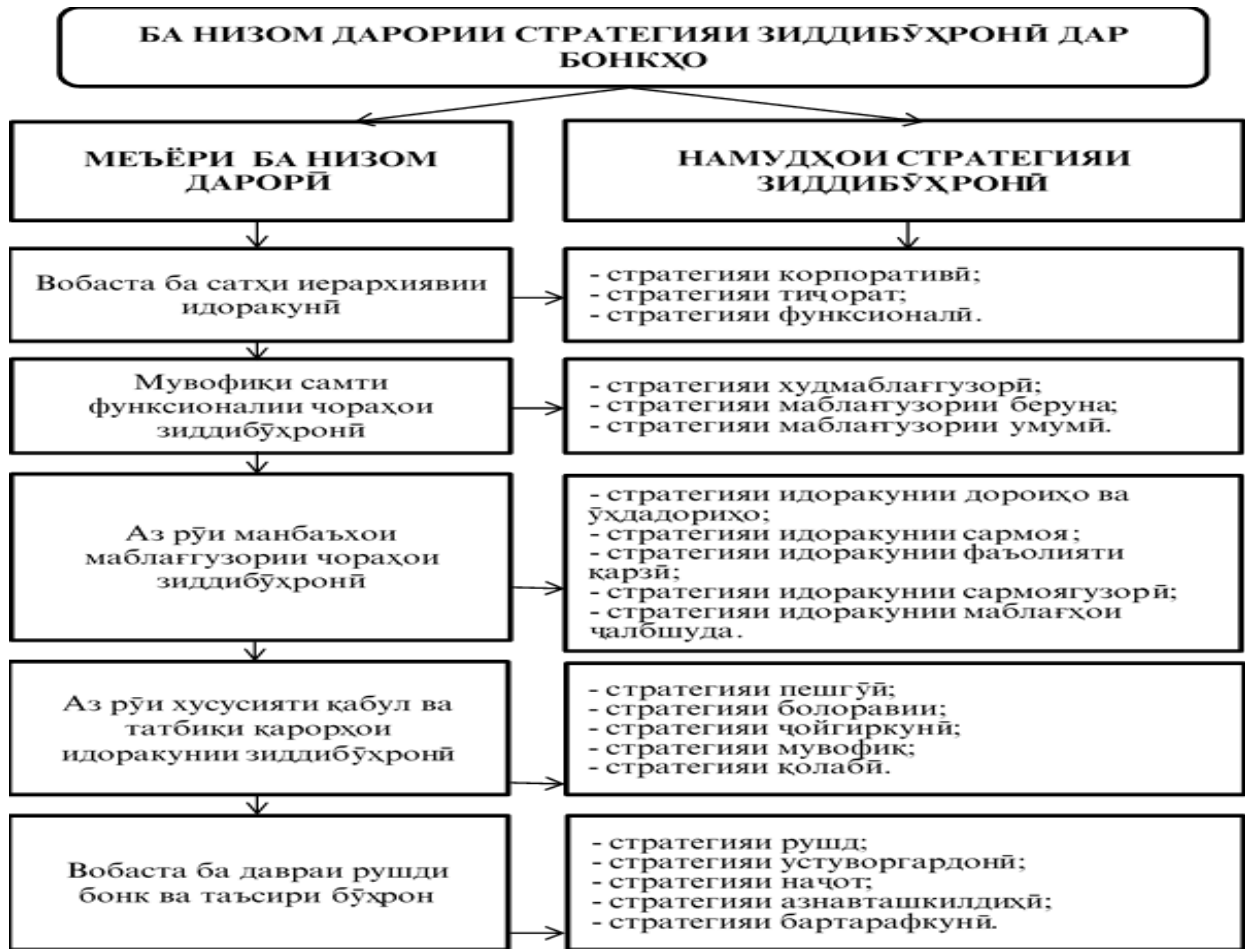
Масъалан, Карминский А.М. дар таҳқиқоти идоракунии низоми бонкии худ қайд менамояд, ки “Ҳанӯз дар соли 1778 дар ИМА ташкилоти давлатӣ бо номи “Comptroller, Auditor, Treasurer and Six Commissioners Accounts” таъсис дода шуда буд, ки вазифааш идора намудани хоҷагиҳои давлатӣ ва назорати истифодабарии маводҳои бонкӣ буд” [12, с. 336].

Дар сомонаи Бонки миллии Тоҷикистон сохтори идоракунии бонкҳои тичоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амалкунанда инъикос гардидааст, ки аз инҳо иборат мебошад:

- “- мақоми олӣ - Маҷлиси умумии саҳомдорон;
- мақоми идора - Шурои директорони (Шурои нозирони) ҷамъияти саҳомӣ;
- мақоми иҷроия - директор, директорҳои генералӣ, раёсат, маъмурият;
- мақоми назорати - комиссияи тафтишоти (ревизор);

- мақомоти дигар мутобиқи оиннома ва қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон иборат мебошад” [16].

Расми 1. Стратегияи зиддибӯхронӣ дар банкҳои тиҷоратӣ

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси таҳлилҳо.

Дар расми 1 оварда шудааст, ки идоракунии зиддибӯхронии фаъолияти банкҳои тиҷоратӣ аз меъёрҳои банизомдарорӣ ва намудҳои стратегияи зиддибӯхронӣ иборат мебошад. Хар кадоме аз меъёрҳои ба низомдарорӣ стратегияи хоси худро дорад, ки ҳангоми рӯ ба рӯ гардидани банкҳои тиҷоратӣ бо бӯхрон бояд аз онҳо васеъ истифода намоянд.

Баҳодиҳии татбиқи равиши стратегияи пешниҳодшуда дар идоракунии зиддибӯхронии фаъолияти банкҳои тиҷоратӣ дар тамаркузи он ба пешгирӣ ва рафъи оқибатҳои манфии таъсири зухуроти бӯхронӣ ва барқарорсозии вазъи пеш аз бӯхронии фаъолияти банкҳои тиҷоратӣ дар ҳолати таҳдиди муфлисшавӣ ва ноустувории онҳо мебошад.

Аз ин рӯ, муносибати пешниҳодшуда ба ташаккули стратегияи идоракунии зиддибӯхронӣ дар баҳши фаъолияти банкҳои тиҷоратӣ ба таҳияи нақшаи фаъолияти дарозмуддат ва маҷмӯи ҷораҳо оид ба муқовимат ба таъсири манфии таҳдидҳои воқеӣ ва эҳтимолӣ ба раванди рушди иқтисодӣ таъмини устувории молиявӣ ва фаъолияти муътадили низоми банкӣ асос ёфтааст.

Дар ин замина татбиқи идоракунии стратегияи зиддибӯхронии фаъолияти банкҳои тиҷоратӣ дар мамлакат имкон медиҳад, ки вобаста ба намуд ва таҳлили амиқи он қарорҳои муассири идоракунии оид ба баромадан аз бӯхрон қабул карда шуда, алтернативаҳои стратегӣ, ки аз рӯи шумораи меъёрҳо, аз қабилӣ: сатҳи иерархиявии идоракунии, манбаъҳои маблағгузорӣ, самти функционалӣ, усулҳои муайян ва роҳҳои воқуниш ба падидаҳо ва

тахдидҳои бӯҳронӣ, хусусияти қабул ва татбиқи қарорҳои идоракунии зиддибӯҳронӣ, давраи зиндагии рушди бонк ва таъсири амиқи бӯҳрон, манбаъҳо ва табиати зухуроти бӯҳронӣ ба низом дароварда шуда, ташаккул дода шаванд.

Бовари дорем, ки қобилияти рушд ва иҷрои ӯҳдадориҳо қобилияти мавҷудияти созмонест, ки нигоҳдорию он тавассути пешгуи пешгирикунандаи хатар ва мониторинги таҳдидҳои эҳтимолӣ таъмин карда мешавад. Инчунин аз таҷрибаи эътирофшуда маълум аст, ки бонкҳои тичоратӣ дар шароити таваккал фаъолият мекунад, аз ин рӯ, метавон чунин хулоса науд, ки идоракунии зиддибӯҳронӣ дар сатҳи як бонки тичоратии мушаххас ва танзими зиддибӯҳронӣ дар сатҳи иқтисодиёт дар маҷмӯъ ба нигоҳ доштани устувории молиявии бонкҳои тичоратӣ ва дар маҷмӯъ низоми бонкӣ нигаронида шудааст.

Яке аз механизмҳои фаёлона истифодашавандаи идоракунии зиддибӯҳронии фаъолияти бонкҳои тичоратӣ дар ҷаҳон ин табдил додани талабҳои қарздорони калонҳаҷм ба бонк мебошад, ки ин роҳ ҳам аз ҷиҳати дароз кардани мӯҳлати онҳо ва ҳам аз ҷиҳати ба талаби саҳмдорон табдил додани онҳо манфиатовар хоҳад буд.

Тахмин меравад, ки қарздорони калонҳаҷм, ки талабашон аз низоми суғуртаи пасандозҳо ҷуброн карда намешавад, хангоми қарори бонк маҷбур мешаванд, ки талабҳои худро ба саҳмияҳои ташкилоти қарзи табдил диҳанд ва бо ҳамин имкони кам кардани харочот барои баргардонидани пасандозҳо фароҳам оваранд. Шахсони алоҳида имконият доранд, ки дар оянда маблағи ба банки муфлисшуда гузошташударо дар сурати дар оянда баланд шудани арзиши он баргардонидани гиранд.

Дар асоси таҳлили асосҳои назариявии идоракунии зиддибӯҳронии фаъолияти бонкҳои тичоратӣ дар шароити бозор чунин хулосагирӣ намудан мумкин аст:

1. Исбот шудааст, ки стратегияи идоракунии зиддибӯҳронии фаъолияти бонкҳои тичоратӣ бояд ба концепсияи мувофиқи муайян кардани ҳадафи афзалиятноки фаъолияти бонк ва вазифаҳои пешгирӣ, инчунин безаргардонии бӯҳрон дар робита бо захираҳо, имкониятҳо, афзалиятҳои рақобатӣ ва рушд асос ёбад.

2. Идоракунии зиддибӯҳронии фаъолияти бонкҳои тичоратӣ як навъи идоракунии махсус мебошад, ки дар фаҳмиши маҳдуд ин безаргардонии падидаҳои бӯҳронӣ ва дар фаҳмиши васеъ ин зарурати татбиқи намудҳо ва усулҳои мушаххаси идоракунӣ, бо мақсади ташхис, пешгирӣ, безаргардонӣ ва рафъи зухуроти бӯҳронӣ, ки дар сатҳҳои гуногуни фаъолияти бонкҳои тичоратӣ гузаронида мешаванд, шарҳ медиҳанд. Чунин мафҳуми васеъи идоракунии зиддибӯҳронии фаъолияти бонкҳои тичоратӣ дар шароити маҳдудиятҳои вақт ва молиявӣ асос ёфтааст. Мо ин мафҳумро аз ҷиҳати стратегӣ нигаронида ва ба идоракунии зиддибӯҳронии суботи молиявии бонк равона шуда арзёбӣ менамоем.

АДАБИЁТ

1. Алиева З.Р. Формы и методы управления рисками в банковской практике / З.Р. Алиева // УЭПС. - 2016. - №4. - С.75-82.
2. Антикризисное управление: [учебник] / Под ред. Э.М. Короткова. - М.: ИНФРА-М, - 2003. - 432 с.
3. Бджола В.Д. Финансовая санация предприятия: формы и источники / В. Д. Бджола // Финансовые исследования. – 2002. – № 4. – С. 48 – 52.
4. Бердиев Р.Б. Роль инвестиций в повышении темпов экономического роста и благосостояния населения / Р.Б. Бердиев, С.П. Одинаев // Вестник ТНУ. - 2017. - №2/7. - С.8-10.
5. Бороздин С.В. Экономическое управление в условиях системного кризиса / С. В. Бороздин, А. Ф. Максимов. – М.: ГУЗ, - 2000. – 350 с.
6. Брегель Э.Я. Денежное обращение и кредит капиталистических стран / Э.Я. Брегель. - М.: Гофиниздат, 1950. С.106-107.

7. Ван Хорн Дж. К. Основы управления финансами / Дж. К. Ван Хорн. – М.: Финансы и статистика, 1997.
8. Гаёров Ғ.Ҳ. Таҳқиқи ҷанбаҳои назариявӣ - амалии фаъолияти банқҳои тижоратӣ ва таъсири он ба рушди иқтисодиёти мамлакат /Ғ.Ҳ. Гаёров, С.П. Одинаев // Паёми ДМТ. - 2020, - №10. - Қисми 1. - С.30-34.
9. Горелов А. О российской специфике института банкротства / А. Горелов // Рынок ценных бумаг. – 1998. – № 19-20. – С. 21 – 43.
10. Жарковская Е.П. Банковское дело. Учебник для студентов ВУЗов / Е.П. Жарковская. - 4-е изд., испр. и доп. - М.: Омега-Л, - 2006. -5 с.
11. Колісник М. К. Фінансова санація і антикризове управління підприємством: навчальний посібник / М. К. Колісник, П. Г. Ільчук, П. І. Віблій. – К.: Кондор, 2007. – 272 с.
12. Контроллинг: китоби дарсӣ / А.М. Карминского, С.Г. Фалко, А.А. Жевага, Н.Ю. Иванова. -М.: Молия ва омор, 2006. -336 с.
13. Корнеев В. Антикризові інструменти фінансової стабілізації / В.Корнеев // Економіка України. – 2009. – № 12. – с. 22-34.
14. Костерина Т.М. Банковское дело: учеб. для бакалавров / Т.М. Костерина. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Юрайт, - 2013. - 332 с.
15. Лаврушин О.И. Устойчивость банковской системы и развитие банковской политики: монография / О.И. Лаврушин. - КноРус, - 2016. - 280 с.
16. Сайти Банки Миллии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. URL: <https://www.nbt.tj>.
17. Справочник кризисного управляющего / Под ред. проф. Э. А. Уткина. – М.: Ассоциация авторов и издателей «ТАНДЕМ»; Изд-во ЭКМОС, 1999.
18. Стихияс И.В. Проблемы и перспективы развития антикризисного управления в банковской системе / И.В. Стихияс // Известия ДВФУ. Экономика и управление. –2014. - № 1. – с.100 –107.
19. Терещенко О.О. Антикризове фінансове управління на підприємстві: монографія / О.О. Терещенко. – К.: КНЕУ, 2008. – 272 с.
20. Турбанов А.В. Антикризисные механизмы в банковской системе // Деньги и кредит. 2012. № 1. С. 20–23.
21. Чуб П.М. Антикризове управління у банківській діяльності / П.М. Чуб // Фінанси, облік і аудит. – 2012. - № 20. – с. 203 – 211.
22. Юн Т.Б. Словарь по антикризисному управлению / Т.Б. Юн, Г.К. Таль. – М.: Дело, 2003.
23. Safari R., Shateri M., Shateri H. Baghiabadi, Hozhabrnejad N. The significance of risk management for banks and other financial institutions // International Journal of Research. 2016. Vol. 4, iss. 4. P. 74–81.

УДК 338.4

Мирзоалиев А.А., Абдуллоев З.А.

БАҶОДИҲИ БА ВАЗЪИ ИҶТИМОЙ-ИҚТИСОДИ ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ ДЕМОГРАФИ

Дар мақола нақши сармояи инсонии босалоҳият дар иқтисодиёти муосир, тамоюлҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва демографӣ дар кишвар баррасӣ шудааст. Таҳқиқотҳои гузаронидашуда робитаи муайян ва таъсири мутақобилаи омилҳои иқтисодӣ ва иҷтимоиро ба равандҳои демографӣ ошкор намудааст. Тавре маълум аст, рушди иҷтимоӣю иқтисодӣ

аз бисёр чихат омили асосиест, ки равандҳои тиббию демографиро дар қаламрави ҷумҳури мавриди баррасӣ қарор медиҳад.

Калимаҳои калидӣ: сармояи инсонӣ, иқтидори кадрӣ, омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, қормандон, демография, муҳоҷирати меҳнатӣ, низоми иқтисодӣ, музди меҳнат.

Мирзоалиев А.А., Абдуллоев З.А.

ОЦЕНКА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ КАК ФАКТОР ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

В статье рассматривается роль компетентного человеческого капитала в современной экономике, социально-экономических и демографических тенденциях в стране. Проведенные исследования выявили определенную взаимосвязь и взаимодействие экономических и социальных факторов на демографические процессы. Как известно, социально-экономическое развитие во многом является основным фактором, определяющим медико-демографические процессы на территории республики.

Ключевые слова: человеческий капитал, кадровый потенциал, социально-экономические факторы, персонал, демография, трудовая миграция, экономическая система, заработная плата.

Mirzoaliev A.A., Abdulloev Z.A.

ASSESSMENT OF SOCIO-ECONOMIC STATUS AS A FACTOR OF DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT

The article discusses the role of competent human capital in the modern economy, socio-economic and demographic trends in the country. The conducted studies revealed a certain relationship and interaction of economic and social factors on demographic processes. As it is known, socio-economic development is in many ways the main factor that determines medical and demographic processes in the territory of the republic.

Key words: human capital, personnel capacity, socio-economic factors, employees, demography, labor migration, economic system, wages.

Дар шароити муосир таҳқиқи масоилҳои рушди низоми молиявӣ дар зери таъсири омилҳои ҷудоғона ақтуалӣ мебошад. Аз ин лиҳоз омӯзиши нуқтаи назари олимони иқтисодшиноси ватанию хоричӣ хело зарур аст. Ба мо маълум аст, ки мувофиқи нуқтаи назари кейнси тақсимои манфиатҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ аз муҳоҷират дар байни кишварҳо нобаробар сурат мегирад, ки он дар навбати худ ба зарурати пайдошавии низоми васеи танзими давлатӣ ва байнидавлатии ҷараёни муҳоҷирати байналмилалӣ қувваҳои қорӣ асос мегузорад. Дар Тоҷикистони соҳибистиклол ҳамаи он масоилҳо ва мушкилотҳои, ки давлатҳои содиқунандаи қувваҳои қорӣ бархурдоранд дида мешавад. Аз ин ҷо, дар доираи бӯҳрони умумии трансформатсионӣ, барои Ҷумҳурии Тоҷикистон мушкилоти истифодабарии захираҳои меҳнатӣ хеле муҳим арзёбӣ мегадарад.

Тибқи пешгӯиҳо шумораи мутлақи аҳолии ҷумҳури дар соли 2025 ба 12,1 млн. нафар, то соли 2050 ба 18,7 млн. нафар ва то соли 2060 ба 21,1 млн.нафар баробар хоҳад шуд. Тамоюлҳои дар боло зикршуда, дар навбати худ ба афзоиши шумораи аҳолии қобили меҳнат асос мегузоранд. Қобили зикр аст, ки тақрибан 47-50%-и аҳолиро захираҳои меҳнатӣ ташкил медиҳанд, шумораи онҳо дар соли 2025 ба 5,8 млн. нафар, то соли 2050 ба 9 млн.нафар ва то соли 2060 зиёда аз 10млн.нафар наздик хоҳад шуд.

Иқтидори пешгӯишаванда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин солҳо оё ба таъсиси пурраи шумораи ҷойҳои корӣ, тайёрии касбӣ ва ба ҷои кор таъминшавии аҳолии қобили меҳнат мусоидат мекунад, норавшан аст.

Мувофиқи ҳисобҳои Бонки ҷаҳонӣ то соли 2025 болоравии муҳочират дар иқтисоди ҷаҳон ба афзоиши маҷмӯи даромадҳои ҷаҳон дар ҳаҷми 365 млрд. доллари ИМА оварда мерасонад, ки аз он 162 млрд. доллари ИМА ҳамчун даромади муҳочирон, 143 млрд. доллари ИМА ба манфиати давлати содироткунандаи қувваи корӣ ва 51 млрд. доллари ИМА ба манфиати воридкунанда баробар аст. Ин пешгӯӣ нишон медиҳад, ки то чи андоза муҳочирати меҳнатӣ ба сарчашмаҳои рушд, аз ҷумла ба ҳолати тараққиёти сармояи инсонӣ ва буҷаи давлат сахмгуздоранд. Пешгӯии Фонди Гэллап дар ҷода нишон медиҳад, ки 80 %-и аҳолии кишварҳои мутаррақӣ нисбатан ба кишварҳои тараққикарда куч мебаранд ва танҳо 13 % ба кишварҳои тараққикарда муҳочират менамоянд [7].

Барои муайян намудани самтҳои афзалиятнок ва ташаккули сиёсати самарабахши демографии давлат, таъмини рушди устувори тамоми низоми иқтисодӣ як қатор омилҳо ва шароитҳоро омӯختан зарур аст. Илова бар ин, барои ба даст овардани манзараи объективии фаъолияти равандҳои иҷтимоӣ-экологӣ-иқтисодӣ баҳодихии таъсири нишондиҳандаҳои гуногун бояд на танҳо аз рӯи унсурҳои ҷудоғонаи таркибӣ, балки инчунин барои ҳисоб ва пешгӯии маҷмӯи, вектори натиҷавии онҳо таҳлил карда шавад.

“Ҳадафи олии давлат ва Ҳукумати мамлакат беҳтар кардани шароити зист ва баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии мардуми азизамон мебошад.

Дар ин ҷода, дар бист соли охир 3 ҳуҷҷати стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ, 2 барномаи баланд бардоштани сатҳи некӯаҳволии мардум ва стратегияи дарозмуддати рушди кишвар қабул ва амалӣ гардида, ҳоло татбиқи Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030 ва 176 барномаи давлатӣ идома дорад.

Ҷиҳати ҳалли мушкилоти иҷтимоии аҳолии кишвар танҳо дар доираи нақшаи корҳои ободониву бунёдкорӣ ба муносибати 30-солагии истиқлолияти давлатӣ дар се соли охир зиёда аз 25 ҳазор иншооту биноҳои истеҳсоливу иҷтимоӣ ва инфрасохторӣ сохта, ба истифода дода шуданд”.

Омилҳоеро, ки равандҳои тиббию демографиро муайян мекунанд, онҳоро ба таври ҷамъӣ оддӣ арифметикӣ ҳисоб кардан мумкин нест, зеро таъсири муштараки (синергетикии) онҳо натиҷаи мураккабтар медиҳад. Вобаста ба таносуби аҳамияти нишондиҳандаҳо, вобастагии ҳамдигарии таъсири онҳо, натиҷаҳои гуногуни чунин таъсирро пешгӯӣ кардан мумкин аст. Агар мо бо ҳодисаҳои физикӣ тавачҷӯх намоем, пас, масалан, қисмҳои гуногуни спектри ранг вобаста ба таносуб ва комбинатсияи онҳо самараи гуногунрангро медиҳанд ва таносуби гуногуни таъсири омилҳои гуногун ба равандҳои демографӣ низ натиҷаҳои норавшан медиҳанд.

«Дар натиҷаи корҳои анҷомдодашуда ва амалисозии стратегияву барномаҳои зикргардида дар зарфи солҳои истиқлолият дар мамлакат беш аз 3,3 миллион ҷойҳои кории доимӣ ва мавсимӣ таъсис дода шуда, шароити зиндагии сокинони мамлакат тадриҷан беҳтар гардида истодааст» [7].

Рушди демографӣ, пеш аз ҳама, бо чунин нишондиҳандаҳо ба монанди суръати таваллуд ва фавт, тақрористехсолкунии аҳоли, ҳаракати муҳочират тавсиф мешавад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вазъияти хуби демографӣ мушоҳида карда мешавад, ки ин аз сабаби зиёд будани таваллуд ва сатҳи пасти фавт, давра ба давра паст шудани сатҳи камбизоатӣ мебошад.

“Аз ҷумла дар ин давра музди миёнаи меҳнат 87 баробар, андозаи нафақа 80 баробар ва даромади пулии аҳоли 75 баробар афзоиш ёфт.

Дар 30 соли соҳибистиқлолӣ шумораи аҳолии кишвар аз 5,5 миллион то 9,8 миллион нафар, яъне 1,8 баробар зиёд гардид ва соли 2022 аҳолии Тоҷикистон ба 10 миллион нафар мерасад.

Соли 2020 дарозумрии аҳоли ба 75,1 сол баробар шуд, ки ин нишондиҳанда нисбат ба соли 1991-ум 5 сол зиёд мебошад.

Нишондиҳандаҳои фавти умумӣ 40 фоиз, фавти модарон ҳангоми таваллуд 73 фоиз ва фавти кӯдакони то 5-сола 85 фоиз паст гардид.

Сатҳи камбизоатӣ аз 83 фоизи соли 1999 ба 26,3 фоиз дар соли 2019 коҳиш дода шуд, ки аз ҷумлаи муҳимтарин дастовардҳои даврони соҳибистиклолӣ ба ҳисоб меравад” [7].

Саломатии инсон, дар навбати худ, аз якҷанд гурӯҳи омилҳо, аз ҷумла, ирсӣ, биологӣ, экологӣ, иҷтимоӣ иқтисодӣ, инчунин рушди системаи тандурустӣ ва тарзи ҳаёт вобаста аст. Маблағгузориҳои нокифояи соҳаи иҷтимоӣ ва тандурустӣ ташхиси саривақтӣ, таъбабат ва пешгирии бемориҳо чӣ дар маҷмӯи давлат ва чӣ дар сатҳи як шаҳрванд хеле душвор мегардонад, нерӯи саломатии шахс ва ҷамъиятро паст мекунад. Дар навбати худ, шахси носолим асоси ташаккули захираҳои меҳнатӣ шуда наметавонад ва аз ин рӯ, давлат аз заминаи муқаррарии рушди прогрессивии иқтисодӣ маҳрум мегардад [6].

Сарфи назар аз такмилёбии технологияҳои муосир дар саноат, кишоварзӣ, рақамикунонии иқтисодиёт дар маҷмӯъ, инсон ба ҳайси менечери асосӣ, таҳлил, истеҳсол ва ташаккул додани унсурҳои маҳсулоти аз ҷиҳати иҷтимоӣ зарурии муносибатҳои иқтисодӣ мебошад. Шабакаҳои васеи муассисаҳои тиббӣ, ки бо таҷҳизоти замонавӣ ҷиҳозонида шудаанд, дар вилоятҳо, шаҳрҳо ва маҳалаҳои аҳолинишинро дарбар мегиранд, мавҷуд будани кадрҳои ихтисоснок аз имкониятҳои иқтисодиёт вобаста аст [4,5].

“Ҳалли саривақтии масъалаҳои иҷтимоӣ аҳоли ва фароҳам овардани шароити ҷиҳати зиндагии арзандаи мардум, аз ҷумла бо роҳи мунтазам таъсис додани ҷойҳои нави корӣ, зиёд намудани ҳаҷми даромади аҳоли, баланд бардоштани музди меҳнати кормандон, нафақа ва стипендияҳо аз ҷумлаи масъалаҳои муҳимтарин дар ин давра мебошанд.

Бо дарназардошти ин ва бо мақсади тақвият бахшидани сатҳи ҳифзи иҷтимоии аҳоли пешниҳод менамоем:

– аз 1-уми январи соли 2022 музди меҳнати амалкунандаи хизматчиёни ҳарбӣ, кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ 25 фоиз ва дигар кормандони ин мақомот 20 фоиз зиёд карда шавад;

– аз 1-уми июли соли 2022 музди меҳнати кормандони мақомоти ҳокимият ва идоракунии давлатӣ, муассисаҳои маориф, фарҳанг, варзиш, тандурустӣ, муассисаҳои соҳаи ҳифзи иҷтимоӣ ва дигар ташкилоту муассисаҳои соҳаи ҳифзи иҷтимоӣ ва дигар ташкилоту муассисаҳои бучетӣ, инчунин, стипендияи донишҷӯён ва дигар намудҳои стипендия 20 фоиз зиёд карда шавад.

– аз 1-уми июли соли 2022 андозаи нафақаи амалкунандаи нафақагирони ятими кулл ва нимятимон бинобар маҳрум шудан аз саробон ба андозаи 25 фоиз аз андозаи ҳадди ақалли нафақаи аз рӯи синну сол муқарраргардида зиёд карда шавад.

Ҳадди ақалли музди меҳнат аз 1-уми июли соли 2022-юм 50 фоиз зиёд карда, андозаи он дар ҳаҷми 600 сомонӣ муқаррар карда шавад.

Ҳукумати мамлакат вазифадор аст, ки ҷиҳати амалӣ намудани иқдоми мазкур тадбирҳои заруриро роҳандозӣ намояд.

Бо мақсади мусоидат ба ҳалли масъалаҳои шуғли аҳоли зарур аст, ки Консепсияи рушди шуғли пурмаҳсул дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040, инчунин, барномаҳои миёнамуҳлати татбиқи он қабул ва амалӣ карда шаванд.

Вобаста ба ин, бори дигар таъкид менамоем, ки Ҳукумати мамлакат вазифадор аст то соли 2026 шаҳрвандони аз 18-сола болоро, ки касбу ҳунаро надоранд, ба касбу ҳунаромӯзӣ ҷалб карда, ҷиҳати саросар соҳибкасб гардидани аҳоли тадбирҳои иловагиро роҳандозӣ намояд.

Дар панҷ соли оянда як миллион нафар шаҳрвандони кишвар бояд соҳибкасб гардонидани шаванд.

Илова ба ин, зарур аст, ки сифати таҳсилот ва касбомӯзӣ дар муассисаҳои таълимӣ беҳтар карда, ихтисосу ҳунарҳое, ки барои бозори меҳнат заруранд, таъсис дода, чиҳати бо шуғл таъмин намудани сокинони мамлакат, баҳусус, ҷавонон ва занону бонувон тадбирҳои қатъӣ андешида шаванд» [7].

Ҳамин тариқ, рушди иҷтимоию иқтисодӣ аз бисёр чиҳат омили асосиест, ки равандҳои тиббию демографиро дар қаламрави кишвар мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Истеҳсоли самаранок, дастгирии соҳибқории хурду миёна барои баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагии аҳоли шароит фароҳам меорад, заминаи моддии таъмини ниёзҳои пешбари ҷомеа мебошад.

Дар навбати худ, рушди иқтисодиёт имкон медиҳад, ки ба соҳаи иҷтимоӣ маблағҳои иловагӣ ворид карда, инфрасохтор ривож дода, сифати хизматрасонии тиббӣ баланд бардошта, ба минтақаҳои ҷумҳурӣ мутахассисони баландихтисос ҷалб карда шаванд. Дар сурати таъсиси ҷойҳои нави корӣ, ҷалби мутахассисони ҷавон, бо кӯмаки барномаҳое, ки ба онҳо имкон медиҳад, то тавонмандии эҷодӣ ва касбии худро амалӣ созанд, хуруҷи аҳолиро боз дорад.

АДАБИЁТ

1. Государственный комитет статистики Республики Таджикистан. Аналитический доклад по проведению исследования рабочей силы в Таджикистане. - Душанбе, 2005. - С. 61.
2. Мирзоалиев А.А., Раҳимов Ғ.М. Нақши бозори меҳнат дар ҳалли масъалаҳои иҷтимоии ҷомеа /А.А. Мирзоалиев, Ғ.М. Раҳимов// Паёми ДДТТ, маҷалаи илмӣ №1(22) 2018, -С. 48-58.
3. Мирзоалиев А.А., Раҳимов Ғ.М. Даромади муҳочирони меҳнатӣ ва мавқеи он дар баланд бардоштани сатҳи ҳаёти аҳоли дар ҚТ /А.А. Мирзоалиев, Ғ.М. Раҳимов// Паёми ДДТТ, маҷалаи илмӣ №4(25) 2018, -С. 28-36.
4. Мирзоалиев А.А. Вазъи бозори меҳнат дар шароити муосир / А.А. Мирзоалиев // Паёми ДДТТ, маҷалаи илмӣ 4/1(38) ISSN 2308-054X, 2021 -С 108-114.
5. Мирзоалиев А.А., Абдуллоев З.А. Салоҳият ва касбияти роҳбар дар муайянқунии шахсияти ӯ // Паёми ДДТТ, маҷалаи илмӣ 4/1(38) ISSN 2308-054X, 2021 -С 202-208.
6. Молчанова Е.В. Оценка влияния социально-экономического развития на региональные демографические процессы/Е.В. Молчанова // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2019. – № 4-2. – С. 252-258.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», Декабр 21, 2021.

УДК 339.1

Кишваров М.Ч.

МУДИРИЯТИ РАҚОБАТПАЗИРӢ ДАР АСРИ XXI: ВОСИТАҲОИ САМАРАНОКИ ТИҶОРАТ

Мақола ба омӯзиши мудирияти рақобатпазирӣ соҳибқорӣ дар замони ҷаҳонишавӣ, рушди технологияҳо ва инноватсияҳо бахшида шудааст. Ҳадафи кор таҳлили аҳамияти омилҳои рақобатпазирӣ ва ироаи пешниҳод ба ширкатҳо барои пайдо кардани ҷанбаҳои афзалиятноки рақобатпазирӣ мебошад. Гурӯҳбандии омилҳои рақобатпазирӣ омилҳои берунӣ ва дохилиро дар бар мегирад. Муҳити тиҷорати беруна муҳити соҳавӣ - рақибон,

мизочон, таъминкунандагон ва омилҳои ғайрисиҳавӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, технологӣ ва ғайраро фаро мегирад. Воситаҳои аз ҳама самаранок барои воқуниши тичорат ба динамикаи омилҳои муҳити беруна ё тағйироти маҷбурии он дар замони ҳозира шаклҳои гуногуни ҳамкориҳои байникорхонавӣ ва стратегияҳои омехташавӣ ва фурубарӣ мебошанд. Ҳарду воситаҳои рушди беруна дар тичорат ба таври васеъ истифода шуда як қатор имтиёзхоро барои таҳкими мавқеъ дар бозор ва соҳиб шудани пешсафӣ дар онро таъмин менамояд. Аммо, дар таъмини рақобатпазирии тичорат дар замони ҳозира муҳити дохилии ширкат, захираҳо ва равандҳои тичоратии он нақши асосиро мебозанд. Сифат ва вижагии муҳити дохилии ширкат тавассути роҳбарии стратегӣ - услуби роҳбарӣ ба дониш, навоарӣ ва эҷоди технологияҳои, ки барои рақибон дастрас нестанд, таъмин карда мешавад. Усулҳои тадқиқот таҳлили назариявӣ, мусоҳиба бо коршиносон ва таҳлили таҷрибаи ширкатхоро дар бар мегирад. Натиҷаи онро ширкатҳо дар соҳаҳои мухталифи иқтисод ҳангоми таҳия, қабул ва татбиқи қарорҳои стратегӣ истифода бурда метавонанд. Муаллиф кӯшидааст то барои мудирияти рақобатпазирии тичорат дар замони муосир воситаҳои муассиро пешниҳод намояд.

Калидвожаҳо: тичорат, рақобатпазирӣ, муҳити беруна, муҳити дохилӣ, омехташавӣ, омехташавӣ ва фурубарӣ, роҳбарии стратегӣ, мудирияти рақобатпазирӣ, раванди тичорат, соҳибкорӣ, ширкатҳои истехсолӣ.

Кишваров М.Дж.

УПРАВЛЕНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬЮ В XXI ВЕКЕ: ЭФФЕКТИВНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ БИЗНЕСА

Статья посвящена вопросам управления конкурентоспособностью в современную эпоху глобализации, технологий и инноваций. Цель статьи - проанализировать влияние факторов конкурентоспособности и предложить компаниям эффективные инструменты для создания конкурентных преимуществ. Рабочая классификация факторов конкурентоспособности включает внешние и внутренние факторы. Внешняя бизнес-среда охватывает отраслевую среду - конкурентов, клиентов, поставщиков, а также несекторальные, экономические, социальные, политические, технологические и другие факторы. Наиболее эффективными инструментами реагирования бизнеса на динамику факторов внешней среды или ее вынужденные изменения в настоящем являются различные формы межфирменного сотрудничества и стратегии слияний и поглощений. Оба инструмента внешнего роста широко используются в бизнесе и обеспечивают ряд преимуществ, необходимых для укрепления позиций и лидерства на рынке. Однако ведущую роль в обеспечении конкурентоспособности бизнеса на современном этапе играет внутренняя среда компании, ее ресурсы и бизнес-процессы. Качество и уникальность внутренней среды компании обеспечивается стратегическим лидерством - стилем лидерства, направленным на знания, инновации и создание технологий, недоступных для конкурентов. Методы исследования включают теоретический анализ, интервьюирование экспертов, анализ передового опыта. Результаты могут быть использованы управляющими компаниями различных секторов экономики при разработке, принятии и реализации стратегических решений. Авторский вклад заключается в предоставлении наиболее эффективных на сегодняшний день инструментов управления конкурентоспособностью бизнеса.

Ключевые слова. Бизнес, конкурентоспособность, внешняя среда, внутренняя среда, сотрудничество, слияния и поглощения, стратегическое лидерство, управление конкурентоспособностью, бизнес-процессы, производственные компании.

Kishvarov M.J.

**MANAGING COMPETITIVENESS IN XXI CENTURY:
EFFECTIVE BUSINESS INSTRUMENTS**

The article is dedicated to the issues of managing competitiveness in the modern age of globalization, technology and innovation. The purpose of the paper is to analyze the influence of factors of competitiveness and offer effective tools for companies to create competitive advantages. The working classification of competitiveness factors includes external and internal factors. The external business environment covers industry-specific environment – competitors, customers, suppliers, as well as non-sectoral, economic, social, political, technological and other factors. The most effective tools for business responses to the dynamics of environmental factors or its forced changes in the present are different forms of inter-firm co-operation and mergers and acquisitions strategy. Both external growth tools are widely used in business and provide a number of benefits that are required for tightening up and market leadership. However, the leading role in ensuring the competitiveness of the business at the present stage plays the internal environment of the company, its resources and business processes. The quality and uniqueness of the internal environment of the company is provided by the strategic leadership – a leadership style, aimed at knowledge, innovation and technology creation that are not available to competitors. Research methods include theoretical analysis, interviewing experts, analysis of best practices. The results can be used by management companies in various economic sectors in the development, adoption and implementation of strategic decisions. Author's contribution consists in providing the most effective management tools of business competitiveness at present.

Keywords. Business, competitiveness, external environment, internal environment, cooperation, merger and acquisition, strategic leadership, business processes, manufacturing companies

Таъмини рақобатпазирии тичорати миллий вазифаест, ки ҳам аз ҷониби намояндагони соҳаи соҳибкорӣ ва ҳам аз ҷониби мақомотҳои давлатӣ ҷустуҷӯ карда мешавад. Ширкатҳо пеш аз ҳама мекӯшанд мавқеи худро мустаҳкам кунанд ва афзалиятҳои рақобатии маҳсулоти худ ва корхонаашонро таъмин намоянд. Аммо, дар ҳолате, ки таҳдиди эҳтимоли ӯ воқеӣ ба рақобатпазирии онҳо ба манфиатҳои тамоми соҳа таъсир мерасонад, ширкатҳо аксар вақт ба сатҳи умумисоҳавӣ мегузаранд ва якҷоя қарорҳои стратегиро баҳри мустаҳкам кардани мавқеи соҳаи иқтисодии худ кор карда мебароянд.

Пеш аз ҳама, вақте ки сухан дар бораи рақобатпазирии миллий аз нуқтаи назари давлат меравад, рақобатпазирии иқтисодиёти кишварро дар маҷмӯъ бо фаҳмише, ки барои он соҳаҳо, корхонаҳо ва маҳсулоти рақобатпазир лозим аст, дар назар дорад. Бо ин мақсад, мақомот усулҳои гуногуни дастгирии соҳибкорон, тағйир додани қонунгузорӣ, ҳалли масъалаҳои инфрасохторӣ, экологӣ ва ғайраро пешниҳод мекунанд.

Аммо дар кадом сатҳе, ки масоили таъмини рақобатпазирӣ ҳалли худро наёфта бошанд ҳам, то ҳол ягон дастурамали умумӣ вучуд надорад. Дар ҳар як вазъияти мушаххас, бо пайдо шудани мушкилоти нав, ҳамон як тадбир метавонад натиҷаҳои ҳам мусбат ва ҳам манфӣ диҳад. Аз ин рӯ муҳите, ки дар он бартарихҳои рақобатии тичорат ташаккул меёбанд, хеле мураккаб, гуногун ва динамикӣ аст [2].

Ҳадафи ин таҳқиқот баррасии мафҳум ва омилҳои рақобатпазирии тичорат бо мақсади пешниҳод намудани як қатор воситаҳои аст, ки дар шароити муосир ва даҳсолаи оянда дар мудирияти рақобатпазирӣ дар сатҳи ширкат самараноктар хоҳанд буд.

Истилоҳи "рақобатпазирӣ" тайи 20 соли охир аз ҳисоби ба мадори иқтисоди ҷаҳонӣ дохил шудани шумораи зиёди давлатҳои нав ва шиддат ёфтани рақобати иқтисодӣ байни кишварҳо бениҳоят муҳим гардид [6, с. 34-35]. Кушодани бозорҳои миллий, коҳиши монеаҳои тичоратӣ ва дар маҷмӯъ, равандҳои ҷаҳонишавию байналмилалӣ ба чунин

шиддат гирифтани рақобат оварда расонданд, ки амалан ягон ширкат дар ҷаҳон ба ояндаи худ итминон дошта наметавонад. Таҳдидҳо ҳамеша дар қолаби маҳсулоти ивазкунандаи нав, муфлисшавии таъминкунандагон, тағйирот дар қонунҳои андоз, қурби асбоб, пайвастании кишвар ба Созмони умумичаҳонии тичорат (СУТ), бӯхронҳои ҷаҳонӣ ва ғайра мавҷуданд.

Тасдиқи аҳамият ва мураккабии мавзӯ дар он аст, ки масъалаҳои рақобатпазириро иқтисодшиносони таҳассусҳои гуногун баррасӣ карда дар фанҳои гуногуни иқтисодӣ баён карда метавонанд. Ҳамин тавр, маҳсулоти рақобатпазир як соҳаи таҳқиқоти асосан маркетинг мебошад, ки сифатҳои зарурии истеъмолкунандагон ва шароити пешниҳоди маҳсулотро дар бозор барои таъмини талабот ба он муайян месозад. Ширкати рақобатпазир вазифаи менечменти стратегӣ, даромаднокии тичорат ва ғайраи онро дар мадди аввал мегузорад, ки он барои ҳузури дарозмуддат дар бозор зарур аст. Саноати рақобатпазир ва иқтисоди миллиро мутахассисони соҳаи иқтисоди ҷаҳонӣ меомӯзанд, зеро дар ин ҷо рақобат аллақай характери махсуси байналмилалӣ дорад ва нақши танзими давлатӣ дар баъзе ҳолатҳо аҳамияти ҳалкунанда дорад.

Аз сабаби хусусияти бисёрсатҳӣ доштани худ концепсия, мафҳуми ягонаи аз ҷониби ҳамагон қабулшудаи «рақобатпазирӣ» вучуд надорад. Аз ин рӯ, пеш аз таърифи баъзе аз таърифҳои зиёд, тавсия медиҳем, ки калидӣ будани яке аз сатҳҳои муайян намоем. Бешубҳа, ин сатҳи ширкат аст. Маҳз ширкат, аниқтараш қарорҳо ва нақшаҳои, ки роҳбарон ва кормандони он амалӣ мекунанд, маҳсулот истеҳсол менамояд, бо фирмаҳои ватанию хориҷӣ рақобат мекунад, дар якҷоягӣ бо дигар ширкатҳои кишвараш соҳаро ташкил медиҳад ва саҳми худро дар ММД-и давлаташ мегузорад.

Муҳаққиқони саршinosи ҷаҳон дар ин соҳа ҳиссаи бозор ва даромаднокиро ҳамчун меъёри асосии як ширкати рақобатпазир эътироф мекунанд [15, с.165]. Динамикаи мусбии ин нишондиҳандаҳо дар муҳлати дарозмуддат нишон медиҳад, ки маҳсулоти ширкат талабот дорад, яъне рақобатпазир аст. Инчунин соҳае, ки ширкат дар он фаъолият мекунад, дар бозорҳои дохилӣ ё хориҷӣ мустақкам мешавад ва он ба иқтисодиёти миллии дар шакли ташкили ҷойҳои нави корӣ, ҷамъовариҳои андозҳо ва пардохтҳои дигар саҳм мегузорад.

Лекин, бо дарки возеҳи ҳадафҳои асосии тичорати худ ва меъёрҳои рақобатпазирӣ, ширкатҳо аксар вақт наметавонанд, ки манбаъҳои рушдро аз кучо ҷустуҷӯ кунанд ва таҳқиқ наметавонанд, ки кадом омилҳо таъсири назаррас мерасонанд ва таъсири кадоме бояд умуман ба инбат гирифта нашавад. Ғайр аз он, ҳангоми дучори тағйирот шудан, менечерони ширкатҳо аксар вақт ба воқеаҳои рухдода бо таърифи ба ғувоҳии дил ё қарорҳои аёнтарини кӯтоҳмуддат эътино мекунанд. Аммо пешгӯии воқеаҳои, ки метавонанд ба тичорат таъсир расонанд ва таҳияи стратегияҳои воқуниши пешақӣ муассиртар хоҳанд буд. Ҳамин тариқ, бизнес метавонад интизори ягон тағйирот набошад, балки онҳоро ба манфиати худ барангезад.

Системаи мукаммали манбаъҳои бартариҳои рақобатии ширкат аз ҷониби **Р. Грант** омили англис дар соҳаи менечменти стратегӣ пешниҳод шудааст. Яке аз равишҳои пешниҳодкардаи ӯ ҷудо кардани манбаъҳои дохилӣ ва беруна аст. Ба манбаъҳои беруна, масалан, тағйир ёфтани завқи истеъмолкунандагон, пайдоиши молҳо ва хидматҳои нав дар бозор, самтҳои нави сиёсати иқтисодии давлат, тағйирёбии нархҳои ҷаҳонии нафт ва ғайра дохил мешаванд. Вале барои оне, ки тағйироти беруна тавонад бартариҳои рақобатиро ба вучуд орад, он бояд амалҳои фарқкунандаро ба ширкатҳо вобаста ба захираҳо ва салоҳиятҳои гуногун ё мавқеи стратегияи онҳо фароҳам орад [12, с.227]. Вижагиҳои муҳити дохилии ширкат, захираҳо ва равандҳои тичорати он хусусият ва суръати воқуниширо ба тағйироти беруна муайян мекунанд. Аз ин рӯ, сифати муҳити дохилӣ низ боиси афзоиш ё аз даст додани рақобатпазирӣ мегардад.

Таҳияи стратегияҳои воқуниш ба тағйирот дар муҳити беруна, пеш аз ҳама, таснифи омилҳои беруниро тақозо мекунанд. Дар ин ҷо метавон аз наздиктарин муҳити тичорат оғоз намуд: рақибон, истеъмолкунандагон, таъминкунандагон. Маҳз бо онҳо ширкат дар кори

харрӯзаи худ рӯ ба рӯ мегардад, ки ин ӯро водор месозад, то мутаваҷҷеҳ бошад ва ҳама тағйироти имконпазирро назорат кунанд.

Тағйирот дар рафтори истеъмолкунандагон метавонад бо коҳиши қобилияти харидорӣ (масалан, дар давраи бӯҳрон), бо пайдоиши молҳои ивазкунандаи арзон ва ё беҳтар, маъракаи нави таблиғотии рақиб ва ғайра алоқаманд бошад. Ҳар як ҳолати мушаххас муносибати худро талаб мекунад. Масалан, ширкати Ҳолландии Schick, истеҳсолкунандаи теги риштарошӣ, роҳи самараноки маркетингро барои забт кардани бозори Чопон дар мубориза бо ширкати пештози ин соҳаи ҷаҳон Gillette ёфт. Ҳолландиро ба мутобикшавӣ тамаркуз карданд ва танҳо бо иваз кардани номи маҳсулот, истифодаи як ҳунарманди машҳури чопонӣ дар таблиғ ва фурӯш тавассути системаи паҳнкунии (дистрибуция) Чопон 62%-и бозорро забт карданд [4, с. 74-77].

Иқдомҳои рақибон метавонад хусусияти ғайримунтазира дошта бошад. Дар айни замон, ширкат бояд на танҳо бозигарони мавҷуда, балки эҳтимолияти пайдо шудани рақибони нав ё маҳсулоти ивазшавандаро низ бояд ба назар гирад. Рақибони нав одатан дар он соҳаҳо пайдо мешаванд, ки дар тӯли як давраи муайян даромаднокии баланд нишон медиҳанд ва дар он ҷое, ки пештози намоён вучуд надоранд - олигополистҳо, монополистҳо ва танҳо ширкатҳои калони дорои ҳиссаи бузурги бозор ва маҳсулоти аз ҷониби истеъмолкунанда эътирофшуда. Пайдоиши молу хидматҳои ивазкунанда дар асри навоарӣ ва технологияҳо ҳеч як соҳаро ба ҳайрат намеорад.

Илова ба муҳити наздики ширкат, тағйирот дар муҳити беруна метавонад дар дигар соҳаҳо рух диҳад: дар сиёсати иқтисодии давлат ё давлатҳои шарикони тичоратӣ, дар ҳолати умумии иқтисоди ҷаҳонӣ, тағйирёбии иқлим ва экология, дар сохтори демографӣ ва арзишҳои фарҳангии кишварҳо, ки тичорат пеш мебаранд ва ғайра. Аҳамияти ин омилҳои ғайрисаноатӣ на ҳамеша барои тичорат зуд ва пешгӯишаванда аст, аммо ин натиҷаи тағйирёбӣ ҳассосияти онҳоро камтар намекунад, баръакс, дар баъзе ҳолатҳо он хеле калон аст.

Бо дарки ҳамаи таҳдидҳо ва имкониятҳо, ки муҳити беруна дорад, барои тичорат лозим аст то маҷмӯи воситаҳои муассирро барои воқуниш омода созад. Имрӯзҳо воситаи эътирофшудаи муборизаи рақобатпазир ва мавқеи хос доштан дар бозор ҳамкорӣ маҳсуб меёбад. Ҳамзамон, дар таҷрибаи ҷаҳонӣ, ҳамкорӣ аксар вақт бо муттаҳидшавӣ ва ҳамгирии шарикони тичоратӣ ва пайдоиши бозингари тавонотаре дар бозор ба анҷом мерасад, ки қобилияти муқовимати беҳтар ба таҳдидҳои берунаро дорад. Ҳамин тариқ, бисёре аз ширкатҳои автомобилсозӣ дар Аврупои Марказӣ ва Шарқӣ бо дарки аз даст додани рақобатпазирии худ на танҳо дар арсаи ҷаҳонӣ, балки дар бозори дохилии худ, бо истеҳсолкунандагони пешсаф ба иттифоқҳои истеҳсолий-технологӣ ҳамкорӣ намуданд. Метавон ба ёд овард, ки иттифоқҳо байни ширкати олмонии “MAN” ва “Star Polsha”, “Iveco”-и итолиёӣ ва “Zastava”-и Сербия, “Renault”-и Фаронса ва “Karosa”-и Чехия, “Daewoo”-и Кореяи Ҷанубӣ ва “Avia”-и Чехия дар ниҳоят ба пайвастшавии ширкатҳои автомобилҳои аврупоии шарқӣ ба шарикони хоричии худ оварда расонид [3, с. 36].

Умуман, ҳамкорӣ ва фурӯбарӣ дар миқёси ҷаҳонӣ, чун қоида, ақсуламали ширкатҳо ба бӯҳронҳои пайдошуда ва афзоиши рақобат мебошанд. Таърихи бозори ҷаҳонии M&A дорои шаш давраи авҷи худ мебошад. Бӯҳронҳои иқтисодӣ дар ин равандҳо нақши калидӣ ва тавлидкунанда доштанд [5, с.8]. Аммо, муттаҳидшавӣ ва фурӯбарӣ метавонад аз ҷониби бизнес истифода шавад, аз ҷумла аз ҷониби корхонаҳои хурду миёна на танҳо ҳамчун воқуниш ба рӯйдодҳо, ки аллакай иттифоқ афтоданд, балки бо мақсади суръат бахшидани тағйирот дар муҳити беруна. Агар суръати афзоиши тичорат коҳиш ёбад ва сарчашмаҳои дохилии оптимизатсия ва рушд набошанд, ҳамроҳшавӣ бо яке аз рақибон ё фурӯбарии он метавонад ба рушди минбаъда такони қавӣ бахшад. Ҳамин тариқ, худӣ ширкат сохтори бозорро тағйир медиҳад: шумораи бозигарон кам мешавад, хусусияти рақобат ва кудрати бозории ширкатҳои алоҳида тағйир меёбад ва хусусияти муносибат бо харидорон ва таъминкунандагон иваз мешавад.

Аммо, набояд фаромӯш кард, ки стратегияи муттаҳидсозӣ ва фурубарӣ якчанд камбудихо дорад. Васеъшавии тичорат метавонад боиси аз даст додани чандирӣ, мураккабии равандҳо ва қабули қарорҳо, диверсификатсияи аз ҳад зиёд ва бад шудани синергия гардад. Дар ин замина ба ёд овардани иттифоқи шикастхӯрдаи ширкатҳои азими мошинсозии Daimler-Benz (Олмон) ва Chrysler (ИМА) кифоя аст.

Ба ҷои ҳамроҳшавӣ ва фурубарӣ дар айни замон ба таври васеъ иттифоқҳои стратегӣ истифода мешаванд, ки шакли муосири ҳамкории байникорхонавӣ маҳсуб меёбанд. Инчунин самаранокии иттифоқҳо (альянсҳо) на танҳо дар ҳолате, ки дар тамоми соҳаҳои тичорат корхонаҳо маҷбуранд муттаҳид шаванд, балки ҳамкорӣ дар як ё якчанд соҳаҳои алоҳида иқтисодии онҳоро меафзояд.

Илова ба нигоҳ доштани чандирӣ ва мустақилият аз ҷониби шарикон, бартариии муҳими иттифоқҳо нисбат ба стратегияи ҳамроҳшавӣ ва фурубарӣ қобилияти муттаҳид кардани саъю кӯшишҳои на ин ки ду, ҳадди аксар се ширкат, балки шумораи номаҳдуди онҳо мебошад. Ҳоло дар як қатор бахшҳои иқтисодии ҷаҳонӣ шабакаҳои ягонаи иттиҳодия (альянсҳо) таъсис дода мешаванд, ки табиати рақобатро ба кулӣ дигаргун карда, онро ба дараҷаи олигополия ё дуополия мегузаронанд. Мисоли равшани чунин вазъият бозори байналмилалӣи нақлиёти ҳавоӣ мебошад.

Аз соли 1997 дар ин соҳа се альянсҳои ҳавопаймоӣ фаъолият мекунанд: Star Alliance (1997), One World (1999) ва Sky Team (2000), ки ҳар кадоме аз онҳо тақрибан дуваздад ширкатро дар бар мегирад. Пайвастшавӣ ба иттиҳодия (альянс) барои ҳар як ширкати ҳавопаймоӣ ҷаҳон дастрасиро ба имкониятҳои барои густариши пойгоҳи муштариён ва кам кардани хароҷот фароҳам меорад, яъне бевосита тавассути баланд бардоштани ҳиссаи бозор ва даромаднокӣ ба афзоиши рақобатпазирӣ оварда мерасонад. Ширкатҳои берун аз иттиҳодҳои имкониятҳои худро дар бозори байналмилалӣи ҳамлу нақли ҳавоӣ мусофирон маҳдуд мекунанд ва маҷбуранд дар хатҳои боркашонӣ ва ё хатсайрҳои дохилӣ даромад ба даст оранд [10, с.87].

Ҳамкории ширкатҳо, ки аз ҳисоби захираҳои беруна манбаи афзоиш аст, дар ин ё он шакл ба муҳити дохилии ширкатҳое, ки саъю кӯшиши худро муттаҳид кардаанд, таъсири бузург мерасонад. Тавре, ки дар боло зикр гардидааст, сифати муҳити дохилӣ дар таъмини рақобатпазирӣ тичорат аҳамияти калон дорад ва танҳо омезиши беҳтарини муҳити беруна ва дохилӣ, ки ба он ҷавоб медиҳад, метавонад таъсири мусбӣ дарозмуддат диҳад.

Ширкатҳое, ки муттаҳид шудаанд ё ба иттифоқ (альянс) дохил шудаанд, захираҳои дохилӣ, усулҳо ва равандҳои идоракунӣ ва ташкили тичоратро тавассути имкониятҳои зерин такмил медиҳанд: дастрасӣ ба дониш ва технологияҳои шарик, рушди муштараки навовариҳо, рафъи функсияҳои тақроршаванда, тақсмоти ваколатҳои дар соҳаҳои муайян, тамаркузи фаъолиятҳо ба ҳар як шарик ба танҳои, доираи маҳдуди вазифаҳо ва ғайра. Ин тағйирот дар муҳити дохилӣ, ба ғайр аз сарчашмаҳои беруна, афзалиятҳои иловагии рақобатро фароҳам меорад [14, с.156].

Муҳити тичорати беруна бешубҳа муҳимтарин пойгоҳи дарёфти бартарҳои рақобатпазирӣ аст. Аммо, сарфи назар аз тамоми имкониятҳои ширкат барои таҳлил ва татбиқи чораҳои саривақтӣ ҳангоми тағйирёбии муҳити беруна, дар баъзе ҳолатҳо ҳама кӯшишҳо бефоида хоҳанд буд. Пеш аз ҳама, ин ба ҳолати пайдоиши молҳо ва хидматҳои ивазкунанда дахл дорад. Ҳамин тариқ, мошинҳои ҷопӣ бо пайдоиши компютерҳои фардӣ нопадид шуданд, ширкатҳо барои расонидани фаврии мукотибаи корӣ бо пайдоиши факс ва почтаи электронӣ муфлис шуданд, камераҳои наворбардорӣ бо таҷҳизотҳои наворбардории рақамӣ иваз гардиданд, ҳоло смартфонҳо бомуваффақият телефонҳои мобилии классикиро иваз карданд. Дар ҳамаи ин ҳолатҳо баъзе пешсафони бозорҳоро дигарон иваз мекарданд. Дар натиҷа, бинобар имконнопазирӣ азхудкунии технологияҳои нав ширкатҳо маҷбур мешуданд то ба пуррагӣ соҳаро тарк кунанд. Мисоли беҳтарини чунин ҳолат аз байн рафтани ширкати истехсолкунандаи телефонҳои мобилӣ Nokia (Финляндия) ва мавқеи онро касб кардани ширкати Apple аст. Тааҷубовар нест, ки дар

тӯли даҳ соли охир маҳз Apple гаронтарин бренди сол мегардад (дар соли 2020 тақрибан 350 миллиард доллар) [1], ҳол он ки дар соли 2009 ҳатто ба даҳгонаи гаронарзиштарин брендҳо дохил намешуд. Nokia бошад, ҳамон давр ба сегонаи беҳтаринҳо ва гаронарзиштаринҳо шомил буд [11].

Дар бораи ноустувории муҳити беруна ва зарурати сохтани рақобатпазирии тичорат дар асоси захираҳои дохилӣ ва салоҳиятдорӣ, иқтисодчиён аз миёнаҳои солҳои 90-уми асри ХХ иброи назар мекарданд. Ин равиш ба он асос ёфтааст, ки ширкат маҷмӯи махсуси захираҳо ва салоҳиятҳо ва ин захираҳо ва салоҳиятҳо омили асосии стратегияи он мебошанд [8].

Дар воқеъ, дар ҳолати нахаридани маҳсулоти худ истеҳсолкунандагони мошинаи чопӣ бояд чӣ кор кунанд? Маблағҳои зиёдеро баҳри омӯзиши технологияҳои компютерӣ сармоягузорӣ кунанд то мизочон ва бозорро аз даст надихад? Бо қабули чунин қарор, ширкат муҳити беруниро ҳифз мекунад ва ба тақозои он воқуниш нишон медиҳад. Бо вучуди ин, нокомии чунин тасмим маълум аст. Аммо роҳи беҳтари ҳалли ин мушкилӣ ва варианти самаранокӯ куллайтар ин даст кашидан аз истеҳсоли мошинаҳои чопӣ, иваз кардани бозор ва муҳити берунаи он, мутаваҷҷеҳ шудан ба истеҳсоли маҳсулоти дигаре, ки технологияҳои шабеҳро дар истеҳсоли он истифода менамояд [9, с.350].

Масалан, он маҳсулот метавонад риштароши барқӣ ё асбобҳои хурди маишӣ бошад. Хавфи нокомӣ дар чунин вазъият пасттар аст, аммо нигоҳ доштани тичорат, дар соҳаи дигар ҳам бошад, хеле осонтар мебошад. Мутаассифона, ин мантиқро ширкати Kodak дар вақти зарурӣ истифода накардааст. Онҳо бениҳоят дер ба истеҳсоли камераҳои рақамӣ гузаштанд, ки ниҳоят он ба муфлисшавии яке аз бузургтарин ширкати соҳа оварда расонид.

Ҳамин тариқ, ширкат ҳеҷ гоҳ нисбати муҳити дохила дар таъмини рақобатпазирӣ бетаваҷҷуҳӣ бояд накунад. Танҳо сифати онро беҳтар гардонидан низ кифоя нест, балки имкониятҳои истифодаи захираҳои мавҷудаи худро дар соҳаҳои дигар, хусусан инноватсионӣ бояд ҷустуҷӯ намояд.

Роҳҳои маҷмӯии (универсалии) идораи муҳити дохила вучуд надорад. Аввалин амале, ки ширкат бояд анҷом диҳад, ин монанд ба муҳити беруна, тасниф кардани омилҳои муҳити дохила бо мақсади дар оянда рафъ кардани заъфҳо ва мустаҳкамтар кардани паҳлӯҳои қавии ширкат доништа мешавад. Одатан, муҳити дохилии ширкат ба захираҳо ва салоҳиятҳо ё равандҳои бизнес тақсим карда мешавад, ки дар ҷараёни он амали якҷояи захираҳо сурат мегирад. Захираҳоро метавон ба моддӣ, ғайримоддӣ ва инсонӣ гурӯҳбандӣ кард. Равандҳои бизнес, мувофиқи равиши пешниҳоднамудаи олими амриқой М.Портер, ки онҳоро намудҳои фаъолият меноманд, метавон шартан ба ду гурӯҳ тақсим кард: фаъолияти ибтидоӣ ва дуввумдараҷа, яъне фаъолияти ёридиҳанда [7, с. 896].

Муҳимтарин хусусияти муосири муҳити дохилии ширкат мавҷудияти дониш аст. Донише, ки мустақилона эҷод мешавад ё аз ҷониби ширкат ба даст оварда шудааст. Он тағйиротро пешгӯӣ мекунад, навовариро фароҳам меорад, қарорҳои дурусти стратегӣ қабул мекунад ва ба ширкат бартарии рақобатбахшero медиҳад, ки ширкат меҳодад ба он ноил шавад. Ҳамин тариқ, дар асри ХХI доштани моликият ва ё назорати доронҳоро ҳамчун сарчашмаи асосии бартарии рақобатӣ бо қобилияти эҷод, мубодила ва афзоиш додани дониш иваз кардан мумкин [13, с.64]. Ва аини ҳол метавон бо боварии комил гуфт, ки на захираҳо (қатъи назар аз арзишашон), на ҷараёнҳои тичоратӣ (дар он амали якҷояи захираҳо иттифоқ меафтаду арзиш пайдо мегардад) наметавонанд сарчашмаи аслии рақобатпазирӣ бошанд. Танҳо қобилияти махсуси эҷод кардани дониши нав, ки рақибон ба он тақлид карда наметавонанд, чунин иқтидорро дорост.

Донишро одамон меофаранд ва барои он, ки ин раванд самаранок бошад ва тамоми захираҳои инсонии корхона ба ин ҷараён ҷалб шаванд, ба гуфтаи олимони М.А. Хит ва Р. Аэрланд равиши идоракунии ширкат бояд аз нав дида бароварда шавад. Роҳбарии корхона набояд бо усули авторитарӣ, балки бо услуби роҳбарии стратегӣ аз ҷониби гурӯҳи менечерҳои сатҳи баланд (топ-менечерҳо) ба роҳ монда шавад. Роҳбарии стратегӣ ин

қобилияти шахсият барои пешгӯӣ, пешбинӣ, нигоҳдории чандирӣ, фикронии стратегӣ ва ҳамкорӣ бо дигарон барои навғониҳо, ки ояндаи дурахшони корхонаро таъмин менамояд, ба ҳисоб меравад [13, с.63].

Чараёнҳои роҳбарии стратегӣ тахмин мекунад, ки ҳамаи кормандон дар ширкат на ҳамчун корманди оддӣ, балки шахрвандони ҷомеае ҳастанд, ки ҳавасмандӣ шукуфоии он ба ҳисоб меравад. Азбаски иттилоот ва дониши барои фароҳам овардани бартарии рақобатӣ лозим бударо дар ҳар вақт ва макон ба даст овардан мумкин аст, менечерон набояд ҷавоб диҳанд, балки онҳо ба кормандони худ саволҳоро ба таври дуруст бояд гузоранд. Роҳбарони муваффақи стратегӣ бояд бо тамоми кормандони худ равобити хуб ба роҳ монда тавонанд, то роҳҳои яқҷоя қардани захираҳо, қобилиятҳо ва салоҳиятҳои асосӣ бо имкониятҳои мувофиқи рушдро пайдо созанд [13, с.73].

Таъмини рақобатпазирии тичорат дар асри XXI дар шароити ҷаҳонишавӣ, навоариҳо, дониш ва технология вазифаи торафт душвор барои ширкатҳо гашта истодааст. Қобилияти пешгӯии тағйирот, шуруи онҳо ва зуд қабул қардани қарорҳои самарабахши стратегӣ омили муҳими таъмини мавқеи пешсаф дар бозор мегардад.

Тағйирот метавонад дар муҳити беруна ё дохилии ширкат ба амал омада ҳам манбаъ ва ҳам таҳдид ба рақобатпазирӣ мебошад. Воситаҳои аз ҳама муассир барои воқуниши тичорат ба динамикаи омилҳои муҳити зист ё тағйироти маҷбурии он айни замон ҳамкориҳои байни ширкатҳо, ҳамкорӣ ё фурубарӣ мебошанд. Ин ду стратегияи рушди берунӣ аз ҷониби корхонаҳо ба таври васеъ истифода мешаванд ва як қатор афзалиятҳоро фароҳам меоранд, ки барои пайдо қардани мавқеи хоса ва пешсафӣ дар бозор зарур аст.

Дар байни манбаъҳои дохилӣ ва берунии рақобат омилҳои муҳити дохилии ширкат дар марҳилаи ҳозира нақши ҳалқунанда доранд. Сифат ва гуногунии захираҳо ва равандҳои бизнес, қобилияти ширкат дар эҷоди донишу навоарӣ суръат ва самаранокии воқуниш ба тағйирот дар муҳити беруниро муайян мекунад. Роҳбарии стратегӣ дар идоракунии муҳити дохилӣ ҳамчун услуби нави идоракунии корхона дар асри XXI нақши муҳимтаринро мебозад, ки дар он менечмент иқтидори тамоми захираҳои инсонии ширкатро барои эҷоди дониш ва навоарӣ равона мекунад. Он боиси афзоиши арзиши тичорат, ҳиссаи бозор ва сатҳи даромадноқӣ ҳамчун нишондиҳандаи асосии рақобатпазирии ширкат мегардад.

АДАБИЁТ

1. Басманов Е. Бренд Apple стал еще дороже // РБК daily. [Сарчашмаи электронӣ]. – www.rbcdaily.ru/2012/09/20/world/562949984752964.
2. Касянова В.Е. Функции и инструменты развития специальной инфраструктуры сферы образовательных услуг на материалах Краснодарского края): дис. ... н.и.и.: 08.00.05 / Донишгоҳи давлатии Адигей. - Краснодар, 2013.
3. Кит П.П. Формы межфирменных стратегических альянсов в автомобильной промышленности // Бизнес пищевых ингредиентов. – 2006. – № 12. – С. 36.
4. Коваленко И.С. Теория Г. Хофстеде как основа кросскультурных исследований в маркетинге // Научный потенциал студенчества в XXI веке. Маводи III конференсияи байналмиллалӣи донишҷӯён. Т. 2. – Ставрополь, 2009. – С. 74-77.
5. Любимская А. Седьмой вал // Эксперт. – 2010. – № 6(90). – С. 8.
6. Парахина В.Н., Максименко С.В., Панасенко С.В. Стратегический менеджмент. - М.: КНОРУС, 2014. - 496 саҳ.
7. Пилипенко И.В. Конкурентоспособность стран и регионов в мировом хозяйстве: теория, опыт малых стран Западной и Северной Европы. – Смоленск: Ойкумена, 2005. – 496 с.
8. Поважный С.Ф., Ларина Р., Белоусов А. В. Логистика и маркетинг в управлении кадровым потенциалом: монография - Донецк, 2003.

9. Портер М. Рақобати байналмиллалӣ: Тарҷума аз забони англисӣ. /– М.: Международные отношения, 1993. – 896 с.
10. Прохорова В.В. Субрегиональные структуры территориальной экономической системы // Вестник Адыгейского государственного университета. – Серия 5: Экономика. – 2010. – № 4. – С. 87–91.
11. Прытин Д. Гаронарзиштарин брендҳои ҷаҳон // РБК.Рейтинг. [Сарчашмаи электронӣ]. –: www.rating.rbc.ru/article.shtml?2009/10/06/32578590.
12. Фатхутдинов Р.А. Управление конкурентоспособностью организации. - М.: Эксмо, 2014. - 544 с.
13. Хусаинова Е.А., Фахрутдинова А.А. Конкурентоспособность предприятия. – Экономические науки, 2019. [Сарчашмаи электронӣ]. –: <https://cyberleninka.ru>.
14. Porter M. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. — New York: The Free Press, 1980 (2nd ed. — New York: Free Press, 1998. — 397 p. — ISBN 978-0-684-84148-9).
15. Grant R.M. Contemporary strategy analysis. – Oxford: Blackwell Publishing, 2002. – 551 p.

УДК 330.04

Исломова З.С., Юсупова З.И.

СТРАТЕГИЯ ИДОРАКУНИИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои идоракунии самараноки стратегияи корхонаҳои саноатӣ дар шароити гузариш ба иқтисодиёти инноватсионӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Паҳлӯҳои гуногуни фаъолияти корхонаҳои саноатӣ, аз ҷумла афзалиятҳо, омилҳои рушд, ислоҳот ва самтҳои инкишоф мавриди таҳқиқоти илмӣ қарор дода шудааст. Инчунин хусусиятҳо ва омилҳои, ки ба фаъолияти инноватсионии корхонаҳои саноатӣ таъсир мерасонанд, муайян ва асоснок карда шудаанд. Дар натиҷаи таҳқиқоти илмӣ ҳулосаҳои мушаххас оид ба саҳми фаъолияти инноватсионӣ дар рушди корхонаҳои саноатӣ пешниҳод карда шудааст. Инчунин дар мақола проблемаҳои банақшагирии стратегияи корхонаҳои саноатӣ, баландбардории самаранокии идоракунӣ, рақобатбобоварии онҳо дар шароити иқтисоди бозорӣ, дарёфти шабакаҳои нави фурӯши маҳсулоти саноатӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Вожаҳои калидӣ: идоракунии стратегӣ, фаъолияти инноватсионӣ, иқтисоди бозорӣ, самаранокии идоракунӣ, менеҷмент, истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ, бозори истеҳсолӣ, муносибатҳои бозоргонӣ.

Исломова З.С., Юсупова З.И.

ИННОВАЦИОННАЯ СТРАТЕГИЯ УПРАВЛЕНИЯ В ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

В данной статье исследуются вопросы эффективного стратегического управления промышленными предприятиями в условиях перехода к инновационной экономике. Научному исследованию подверглись различные аспекты деятельности промышленных предприятий, в том числе преимущества, факторы развития, реформы и направления развития. Также определены и обоснованы характеристики и факторы, влияющие на

инновационную активность промышленных предприятий. В результате научных исследований представлены конкретные выводы о вкладе инновационной деятельности в развитие промышленных предприятий. Также в статье исследованы проблемы стратегического планирования промышленных предприятий, повышения эффективности управления, их конкурентоспособности в условиях рыночной экономики, поиска новых сетей реализации промышленной продукции.

Ключевые слова: стратегическое управление, инновационная деятельность, рыночная экономика, эффективность управления, управление, производство промышленной продукции, рынок продукции, рыночные отношения.

Islamova Z.S., Yusupova Z.I.

INNOVATION MANAGEMENT STRATEGY IN INDUSTRIAL ENTERPRISES

In this article, the issues of effective strategic management of industrial enterprises in the conditions of the transition to the innovative economy are investigated. Various aspects of the activity of industrial enterprises, including advantages, factors of development, reforms and directions of development have been subjected to scientific research. Also, the characteristics and factors affecting the innovative activity of industrial enterprises are defined and justified. As a result of scientific research, specific conclusions on the contribution of innovative activity to the development of industrial enterprises have been presented. Also, in the article, the problems of strategic planning of industrial enterprises, increasing the efficiency of management, their competitiveness in the conditions of the market economy, and finding new networks for the sale of industrial products were investigated.

Key words: strategic management, innovative activity, market economy, management efficiency, management, production of industrial products, production market, market relations.

Дар шароити муосир дар аксар мамлакатҳои тараққикарда гузариш ба иқтисоди инноватсионӣ ба назар мерасад, ки он ба низоми самараноки коркард ва ҷорисозии қарорҳои нави технологӣ дар соҳаҳои мухталифи фаъолият асос ёфтааст. Даврае, ки дар он мавҷуд будани захираҳои табиӣ нақши муҳим мебозид ба анҷом расида истодааст, ҳоло бошад, даврае оғоз меёбад, ки қобилияти ба таври максималӣ истифода бурдани онҳо бо мақсади тезонидани рушди технологӣ аҳамияти ҳалқунанда пайдо мекунад. Давраи истеҳсолоти ба истифодабарии меҳнати арзон ва ғайритаҳассусӣ асосёфта анҷом меёбад. Дар ин замина захираи асосӣ инсон ва қобилияти он, амалисозӣ ва дарккунии инноватсия мегардад. Инноватсия воситаи асосии таъмини рақобатпазирӣ маҳсулот дар бозор ва умуман устувории корхонаю ташкилотҳо мебошад. Дар чунин шароит равшану возех мегардад, ки фаъолияти инноватсионӣ дар рушди иқтисодии мамлакатҳои пешрафта мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Фаъолияти инноватсионӣ барои он мамлакатҳое, ки меҳонд мавқеи устувори муайянеро дар иқтисоди ҷаҳонӣ ишғол намоянд, афзалият пайдо хоҳад кард.

Ҷар як мамлакат новобаста ба он, ки дар қадом сатҳи илмию технологӣ ва иҷтимоию иқтисодии рушд қарор дорад, бояд ба ташаккули низоми миллии инноватсионии худ, ки он принципҳои умумии фаъолияти инноватсионӣ ва дар баробари ин, бо дарназардошти хусусиятҳои мамлакат (нерӯи илмию технологӣ, вазъи иқтисодӣ, захираҳои меҳнатӣ ва маҳсулоти хом, шароити табииву иқлимӣ ва ғайра) сохта шудааст, кӯшиш намояд. Барои пурзӯр намудани фаъолияти инноватсионӣ, ки ҷузъи пайваस्तкунандаи илм ва истеҳсолот мебошад, бояд шароит фароҳам оварда шавад, то ҷузъи инноватсионӣ дар соҳаи иқтисодӣ ба таври доимӣ афзоиш ёфта, ба пешрафти мамлакат ва болоравии неқӯаҳволии халқ таъсири бештар дошта бошад[3].

Дар бештари барномаҳо ва стратегияҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди саноат ва инноватсия ҳамчун омилҳои асосии суръати рушди иқтисодии мамлакат ва неқӯаҳволии аҳоли дарҷ гардидааст. Масалан дар «Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030» қайд мегардад, ки «ба сифати омилҳои пешбарандаи рушди иқтисоди миллии афзоиши босуръати саноат дар асоси ба истифода додани иқтидорҳои нав ҷиҳати истеҳсоли неруи барқ, истихроҷи маъданҳои кӯҳӣ ва ангишт, ташаккули металлургияи сиёҳи ватанӣ ва рушди минбаъдаи металлургияи ранга, рушди саноати маводҳои сохтмонӣ, саноати сабук ва хӯрока хизмат хоҳад намуд. Тибқи сенарияи мазкур ҳаҷми истеҳсоли саноатӣ 4,2 маротиба, аз ҷумла саноати истихроҷи маъдан 5,7 маротиба, саноати коркард 4,3 маротиба ва истеҳсоли тақсими неруи барқ, газ ва об 2,9 маротиба афзоиш меёбад» [7,с.18].

Рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ҷомеаи ҷаҳонӣ дар шароити муосир ба татбиқи инноватсияҳо асос ёфтааст. Дар робита ба ин зарур аст, ки ҳамаи шароитҳои зарурӣ барои ташкили муҳити инноватсионӣ дар баҳши иқтисодӣ, инчунин зерсистемаҳои инноватсионӣ барои фаъолияти системаи инноватсионии миллии ва зерсистемаҳои он, ки таҳия ва татбиқи стратегияи инноватсионии рушдро дар сатҳи соҳаҳои ҷудогона ва минтақаҳои кишвар талаб менамояд, фароҳам оварда шавад [2,С.23].

Идоракунии стратегӣ зерсистемаи идоракунии корхонаҳои саноатие мебошад, ки тамоми маҷмӯи корҳои мушаххаси фаъолияти касбиро барои таҳлили стратегӣ, таҳия, татбиқ ва назорати стратегияи генералии корхона ва таҳияи модел барои ояндаи мушаххас идора гардида, корхонаи саноатӣ тавассути таҳияи стратегияи он амалӣ карда мешавад.

Идоракунии стратегӣ маҷмӯи қарорҳо ва амалҳо оид ба ташаккул ва татбиқи стратегияҳои мебошад, ки барои расидан ба ҳадафи корхонаи саноатӣ таҳия шудааст.

Стратегияи инноватсионӣ системаи чораҳо оид ба идоракунии тағйирот дар корхонаи саноатӣ мебошад. Ин стратегия корхонаи саноатиро ба эҷоди маҳсулот, технологияҳо, дигар навоариҳо, инчунин комбинатсияи онҳо равона менамояд.

Стратегияи инноватсионӣ тамоми ҷузъҳои асосиро дарбар мегирад: микёси тиҷорат, намуди зоҳирӣ ва ҳадафҳои он. Микёс пеш аз ҳама тавассути як маҳсулот ё ҳали комилан нав, ки аз ҷониби бозор ҳамчун навтарин қабул карда мешавад ва талаботҳои нави муштарӣ ё функцияҳои навро ба вуҷуд меорад. Намуди зоҳирӣ, чун қоида, ба тағйир додани тасаввуроти истеъмолкунандагон дар бораи маҳсулот ё ҳалли ҳуди корхонаи саноатӣ ва ғайра нигаронида шудааст.

Стратегияи инноватсионии ҳар як корхонаи саноатӣ бо нияти ояндабинона муайян карда мешавад ва ҳамеша ҳадафи асосии худро дар самти эҷоди арзишҳои нави истеъмолӣ баҳри қонеъ кардани ниёзҳои истеъмолкунандагон волегузорад, ки онро дигар рақибон эҷод накардаанд ва то ҳол дар бозори рақобатӣ вуҷуд надоранд [1,С.160]. Гурӯҳи менечерон, ки стратегияи инноватсионӣ ва роҳҳои татбиқи онро таҳия мекунанд, бо мушкilotи марбут дучор мегарданд: аввалан, бо муайян кардани имкониятҳои, ки як корхонаи саноатӣ метавонад дар фаъолияти худ барои ба даст овардани бозорҳои нав истифода барад; дуюм, бо муайян кардани роҳҳои баланд бардоштани арзиши як корхонаи саноатӣ; сеюм, бо зарурати истифодаи мутавозуни ин имкониятҳо бо назардошти хавфҳои эҳтимолий, ки метавонанд ин имкониятҳоро ҳамроҳӣ кунанд.

Дар асоси ҳадафи изҳоршудаи стратегияи инноватсионӣ маълум мешавад, ки барои он корхонаҳои саноатӣ, ки ният доранд дар бозори рақобат пешсаф шаванд. Аз ин рӯ, стратегияи инноватсионӣ бо хавфи назаррас алоқаманд аст, аммо натиҷаи потенциалии ниҳонии ин стратегия дар шакли ҳиссаи бозор ва фоидаи эҳтимолий, ин хавфро пурра фаро мегирад.

Дар асоси ин, дар марҳилаи ташаккул додани стратегияи инноватсионии рушд, ҳар як корхонаи саноатӣ ба таҳлили ҳамаҷонибаи таъсири системаи хавфҳо, имкониятҳо ва таҳдидҳо ба фаъолият ва рушди ояндаи корхона ниёз дорад, ки имкон медиҳад калиди

ояндаро пешакӣ муайян карда, салоҳиятҳо ва пешгирии сатҳи беасоси баланди талафоти эҳтимолиро ба амал орад.

Сабабҳои дар поён овардашуда мушкилотҳои роишон медиҳанд, ки маъмултарини онҳо ҳангоми бомуваффақият роҳандозии стратегияи инноватсионӣ, ба таъсиси сегменти комилан нави бозор дучор меоянд:

- сохтани маҳсулоти аз бозор ба куллан фарқкунанда метавонад як раванди хеле тӯлонӣ ва хавфнок бошад;
- маҳсулот бояд дорои функцияҳои нисбатан баландтар бошад ва ба истеъмолкунандагон ғоида ва манфиати бештар орад;
- маҳсулот бояд сабаби тақмилиҳои доимӣ ва истифодаи технологияҳои инноватсионӣ гардад;
- маҳсулот бояд диққати доираи мақсаднокӣ истеъмолкунандагонро ҷалб намояд.

Тавре ки аз гуфтаҳои В.Ф. Уколов бармеояд «стратегияҳои инноватсионӣ метавонанд дар намудҳои зерин бошанд: таҳқиромез - навоариҳое, ки ба ғатҳ намудани фазои ягонаи бозор нигаронида шудаанд; тақлидӣ - ба даст овардани технологияҳои нав (маҳсулот) тибқи иҷозатнома; анъанавӣ - беҳтар намудани сифати маҳсулот; оппортунистӣ - таҳияи маҳсулоти стратегӣ бо хароҷоти нисбатан пасти таҳқиқномаӣ ва рушддиҳӣ; мудофиавӣ - нагузоштан ба ақибмонӣ аз рушди техникаӣ ва технологияи рақибон».

Чи тавре, ки аз таҳқиқотҳо бар меояд, ҳама чораҳо оид ба таҷбиқи стратегияи инноватсионӣ ва ба даст овардани бартарихи рақобатӣ нигаронида шудаанд. Инчунин ҳангоми муайян кардани стратегияи инноватсионӣ, муаллиф дастовардҳои рушди устуворро низ қайд кардааст.

Барои амалан таҷбиқ намудани стратегияи инноватсионӣ, ки барои ба даст овардани бартарихи рақобатпазир ва расидан ба рушди устувор нигаронида шудааст, таснифи лоиҳаҳо на он қадар муҳим мебошанд, чунки мундариҷаи ҳар як лоиҳа аз самаранокии он вобаста аст.

Муаллифон бо В.Ф. Уколов ҳамфикр буда, қайд мекунад, ки менеҷменти инноватсионӣ маҷмӯи принципҳо ва усулҳо, тарзҳои идоракунии равандҳои инноватсионӣ, фаъолияти инноватсионии ин сохторҳо ва ҳамзамон кормандони онҳо мебошад. Аз рӯи қиёс фаҳмиши менеҷмент ба маънои умумӣ, идоракунии инноватсионӣ ва менеҷменти инноватсионӣ ҳамчун идоракунии ва менеҷмент алоқаманданд буда, фарқияти байни онҳо қаблан амиқ гардидабуд[4,С.209].

Менеҷменти инноватсионӣ ҳамон як вазифа ва принципҳои умумии идоракуниро дар бар мегирад - банақшагирӣ, ташкили навоарӣ, коммуникатсия, идоракунии ҳавасмандкунӣ, ҳамоҳангсозӣ ва назорат. Ба ақидаи муаллиф, вазифаҳо ва принципҳои маҳсули менеҷменти инноватсионӣ, таъмини хусусияти дурнамои навоариҳои банақшагирӣ, принципи барномавӣ-ҳадафии банақшагирӣ, навоариҳо, принципи банақшагирии маҷмӯӣ барои таъмини ягонагии банақшагирии инноватсионӣ, иҷтимоию иқтисодӣ ва инчунин принципи идомаи банақшагириро дар бар мегиранд.

Дар робита ба ин, таърифи мафҳуми «менеҷменти фаъолияти инноватсионӣ» ин идоракунии намудҳои гуногуни кор дар корхонаи саноатӣ мебошад, ки бо эҷоди маҳсулоти нав, корҳои тарроҳӣ ва конструкторӣ, коркарди технологӣ, корҳои таҷрибавӣ ва истеҳсоли ва амалиёти тақмилифта алоқаманд аст.

Мафҳуми «менеҷменти инноватсия», ки аз мафҳуми «менеҷмент» асос ёфтааст, ин фаъолияти касбӣ дар идоракунии навоариҳо мебошад, ки дар оянда самаранокии баланди кор ва инчунин рушди мақсаднок ва устувори онҳоро таъмин менамояд[9,С.224].

Дар робита ба ин, бояд қайд кард, ки идоракунии инноватсионии фаъолияти инноватсионӣ, идоракунии инноватсияҳо ҳам дар корхонаҳои саноатии амаликунандаи навоариҳо ва ҳам дар корхонаҳои инноватсионии саноатӣ мавҷуданд, ки фарқиатҳояшонро мо минбаъд ифода хоҳем кард.

Ба корхонаҳои инноватсионии саноатӣ гурӯҳҳои зерини корхонаҳо дохил мешаванд: корхонаҳои венчурӣ; иттиҳодияҳои илмию истеҳсолӣ; комплексҳои илмию техникаи байнисоҳавӣ; марказҳои муҳандисӣ; гурӯҳҳои муваққатии илмию техникаи; ташкилотҳои маҳсули амбулаторӣ; марказҳои тадқиқотии минтақавӣ[5,С.110].

Корхонаи саноатӣ як субъекти мустақиле, ки дорои шахси ҳуқуқӣ мебошад, ва истеҳсол, фурӯш, кор, хизматрасонӣ ва дигар намуди корхоро анҷом медиҳанд[10]. Дар асоси ин гуфта метавонем, ки корхонаи инноватсионии саноатӣ як субъекти мустақили аз ҷиҳати ташкилӣ ҷудоғона буда, дорои ҳуқуқҳои шахси ҳуқуқӣ мебошад, фаъолияти соҳибкориро вобаста ба таҳия, истеҳсол ва таҳвили маҳсулоти инноватсионӣ (мол, хизматрасонӣ), ки ҳиссаи онҳо назаррас буда, на кам аз ($\geq 25\%$)-ро дар ҳаҷми умумии истеҳсоли молҳо (хизматрасониҳо) ташкил медиҳад. Бинобар ин, дар дигар корхонаҳои саноатӣ, ки инноватсионӣ ҳисобида намешаванд, ҳиссаи навоариҳо камтар аз 25%-ро ташкил медиҳад.

Корхонаҳои инноватсионии таваккали дар фаъолияти худ асосан ба ҷустуҷӯ, татбиқ, тарҳрезӣ, таҳия ва эҷоди навҳои нави маҳсулот, технологияҳои нав ва қарорҳои ташкилӣ ва идоракунӣ дар асоси онҳо бо сармояи венчурӣ нигаронида шуда, аҳамияти хос медиҳанд. Бояд қайд кард, ки ҳиссаи назарраси ин гурӯҳи корхонаҳоро корхонаҳои хурди инноватсионии саноатӣ ташкил медиҳанд.

Дар адабиёти илмӣ намуди классикии корхона ва нави инноватсионӣ онро фарқ мекунанд[4,С.208]. Аввал бо хусусиятҳои зерин тавсиф карда мешавад: шиддатнокии сармоя ва хусусияти моддии дороиҳо; ҳамгирӣ ва хоҳиши таъсиси назорати пурра аз болои таъминкунандагон ва истеъмолкунандагон; вобастагии коргарон аз идоракунӣ; истифодаи нокифояи технологияҳои инноватсионӣ; ҳатмии қатъии минтақавии ширкат, ки дар натиҷаи стратегияи татбиқшаванда ё шароити объективии бозор ба вучуд омадааст.

Бо рушди муносибатҳои бозории ҷаҳонӣ формати нави корхонаҳои саноатӣ ба вучуд омад, ки ҳамчун нави инноватсионии муносибатҳои иқтисодӣ тавсиф мешаванд. Он дорои хусусиятҳои зерин мебошад[6,С.112]: хусусияти ғайримоддии дороиҳо, ки пешбари он сармояи инсонист; созишномаҳо бо таъминкунандагон, истеъмолкунандагон ва кормандони ширкат; ҳудуди васеи корхонаҳо; рақобатпазирӣ на аз ҳисоби ҳуди дороиҳо, балки бо ҳаракатнокии онҳо таъмин карда мешавад; истифодаи васеи технологияҳои инноватсионии сарфакоронаи захираҳо; тозагии экологии истеҳсолот.

Аён аст, ки корхонаи нав бо хусусиятҳои корхонаи кластерӣ бештар мувофиқат мекунад, яъне корхона дорои ҳамаи меъёрҳои дар боло зикршуда ва, мутаносибан, хусусиятҳои кластерӣ дошта, модели инноватсионии рушди муносибатҳои иқтисодиро ифода карда, барои корхона фаъолияти инноватсионӣ муҳимтар мебошад.

Принсипҳои менечмент ва намудҳои корхонаҳои инноватсиониро ба назар гирифта, хусусиятҳои идоракунӣ фаъолияти инноватсиониро дар маҷмӯъ дар як корхонаи саноатӣ ва пеш аз ҳама дар корхонаи хурди инноватсионӣ ба назар гирифтани зарур аст[8,С.342]. Ба ақидаи мо, вижагиҳои идоракунӣ фаъолияти инноватсионӣ дар корхонаи саноатӣ, пеш аз ҳама, мушаххасоти ҳуҷҷатгузорӣ, банақшагирӣ ва ҳисоботдиҳӣ оид ба фаъолияти инноватсионӣ ва намудҳои муайяни корро дар бар мегирад.

Масалан, ҳуҷҷатҳои асосии ҳисоботдиҳӣ ва банақшагирӣ барои идоракунӣ фаъолияти инноватсионӣ дар технопаркҳо ва дигар маҷмӯаҳои илмӣ -технологии донишгоҳҳо инҳо мебошанд:

- Ҳисобот дар бораи вазъи нави инноватсионии кор;
- Сохтори ҳисобот оид ба нави инноватсионии стандартии кор;
- Сохтори ҳисобот оид ба намуди мураккаби инноватсионии кор;
- Ҳисоботи ҳармоҳа оид ба корҳои инноватсионӣ;
- Ёддошти тавоҳум дар бораи ҳолати нави инноватсионии кор;

Хусусияти менечменти инноватсионӣ низ дар истифодаи бюджет аст, яъне, банақшагирии молиявӣ дар инҷо баназар гирифта шудааст. Ҳадафҳои системаи менечмент

дар корхонаҳои инноватсионии саноатӣ, ки буҷет истифода мешаванд, таҳияи сиёсат, тартиб ва усулҳои мебошад, ки ба банақшагири ва назорати саривақтии хароҷоту арзиш имкон медиҳанд.

Равандҳои идоракунии хароҷот барои як намуди инноватсионии кор чӯзҳои зеринро дар бар мегиранд:

- Баҳодиҳии хароҷот ҳамчун раванде, ки барои муайян кардани арзишҳои тақрибии арзиши захираҳо барои иҷрои амалиёти инфиродӣ заруранд, ҳисобида мешавад;
- Таҳияи буҷети хароҷот раванде мебошад, ки барои сметаи хароҷоти ибтидоӣ тавассути ҳам кардани сметаи хароҷоти фаъолияти инфиродӣ ё бастаҳои корӣ зарур аст;
- Идоракунии хароҷот - чараёни таъсир ба омилҳои, ки боиси тағирот дар хароҷот ва баҳодиҳӣ, инчунин раванди идоракунии буҷети инноватсионӣ ва тағйироти он мебошад.

Идоракунии хароҷот дар як корхонаи инноватсионии саноатӣ дар асоси нақшаи идоракунии арзиш, яъне, ҳуҷҷате, ки дорои формат, амалиёт, меъёрҳои банақшагири, сохтосозӣ ва идоракунии хароҷот амалӣ мегардад. Нақшаи идоракунии хароҷот дар марҳилаи банақшагири таҳия карда мешавад ва барои ҳар се раванди идоракунии хароҷот замина фароҳам меорад, то самаранокӣ ва мутобиқати ин равандҳоро таъмин намояд.

Нақшаи идоракунии хароҷот вобаста ба талаботи иштирокчиёни лоиҳа метавонад расмӣ ё ғайрирасмӣ, хеле муфассал ё умумӣ бошад ва аз ҷиҳати идоракунии тамоми лоиҳаи инноватсионӣ ёрирасон бошад.

Дар доираи нақша танҳо равандҳои марбут ба баҳодиҳии арзиши кор ва захираҳо, буҷет барои кори инноватсионӣ дар марҳилаҳои омодагории асосноккунӣ ва таҳияи нақша баррасӣ карда мешаванд. Ҳамин тариқ, ҳангоми таҳияи нақшаи идоракунии хароҷот ду раванд амалӣ карда мешаванд:

- Сметаи хароҷот;
- Таҳияи буҷети хароҷот.

Ҳангоми идоракунии хароҷоти баъзе корҳо, пеш аз ҳама корҳои хурди навоварона, равандҳо ба монанди баҳодиҳӣ ва буҷетгузори хароҷот бо ҳам зич алоқаманданд муттаҳид мешаванд, ки як корманд дар муддати нисбатан кӯтоҳ иҷро мекунад.

Ҳуҷҷати асосие, ки бо ёрии он арзиши як намуди инноватсионии кор дар корхонаи саноатӣ идора карда мешавад - ҳуҷҷати роҳнамоӣ барои давраи муайян, ки феҳристи даромадҳо ва хароҷоти банақшагирифташуда аз рӯи бандҳо ва муайян кардани маҳдудиятҳои захираҳо, меноманд.

Буҷети як намуди кор инноватсионӣ тақсироти банақшагирифташудаи маблағҳо мебошад: чӯзҳои хароҷот, давраҳо, иштирокчиён, вазифаҳои ҳалшаванда, чӯзҳои натиҷаҳои пешбинишуда, унсурҳои сохтори ташкилӣ ва ғайраҳо.

Ҳангоми идоракунии хароҷот аз ҳама муҳимтаринро сметаи кор меноманд, ки асосноккунӣ ва ҳисобкунии хароҷотро дар асоси ҳаҷми кор, захираҳои зарурӣ ва нархҳо, ки аз рӯи унсурҳои хароҷот сохта шудаанд, дар бар мегирад.

Дар асоси моддаҳои хароҷот ҳамчун воситаи идоракунии фаъолияти инноватсионӣ, таҳлили муқоисавии хароҷоти воқеӣ ва банақшагири барои амалисозии корҳои инноватсионӣ, банақшагири ва назорати арзиши корҳои, ки воҳидҳои сохтории корхонаи саноатӣ анҷом медиҳанд.

Шаклҳои хароҷот нақши ҳамкунандаи иттилоотро дар соҳаҳои мухталифи корҳои инноватсионии ҷорӣ менамоянд, аз ҷумла:

- аз рӯи хусусиятҳои кор;
- то лаҳзаи иҷрои кор;
- аз рӯи сохтори хароҷот ва ҳисобҳо;
- аз ҷониби шахсони масъул барои иҷрои кор.

Ҳамин тариқ, сметаи хароҷот нақши муҳимро дар ташаккул ва иҷрои бучети намуди инноватсионии кор, нигоҳдории баҳисобгирии идоракунии ҷорӣ ва баҳодиҳии хароҷоти эҳтимоли дар охири кори инноватсионӣ мебозанд.

Ҳангоми банақшагирии корҳои бузурги инноватсионӣ, шумораи унсурҳои алоҳидаи хароҷот метавонад хеле назаррас бошад, ки боиси мушкилоти муайяни вобаста ба тавсифи хароҷоти нақшавӣ ва воқеӣ гарданд. Ҳамчун яке аз роҳҳои ҳалли ин масъала, усули баҳисобгирии хароҷот барои равандҳои бизнес пешниҳод карда мешавад, ки ҷузъҳо на барои воҳиди алоҳидаи сохторӣ, балки барои равандҳои бизнес як корхонаи саноатӣ ташкил карда мешаванд. Дар ин ҳолат, як ҷузъ якчанд равандҳоро дар бар мегирад ва ба сатҳи баланд мувофиқат мекунад, дар ҳоле ки шумораи умумии унсурҳои хароҷотро коҳиш медиҳад.

Таҳияи бучет барои даромад ва хароҷот ин ҳамгиро кардани сметаи хароҷоти амалиётҳои инфиродӣ оид ба банақшагирии корҳои инноватсионӣ ё худ корҳо мебошанд, ки ба таҳияи бучети умумии нақшаи асосии хароҷот нигаронида шуда, самаранокии татбиқи нақшаи инноватсиониро баҳо медиҳанд. Аз ин рӯ, пеш аз таҳияи бучети умумӣ, сметаи хароҷотро барои ҷорабиниҳои ба нақша гирифташуда ё бастаҳои корӣ таҳия кардан лозим аст.

Унсурҳои бучет дар корхонаи саноатӣ ҳамчун раванди ташаккул, баҳисобгирӣ ва назорати иҷрои бучетҳо мебошанд:

- Сохтори даромад ва хароҷот;
- Тақсимои даромад ва хароҷот бо фосилаи вақт;
- Сохтори марказҳои масъулияти молиявӣ (МММ) ва тақсимои даромад ва хароҷот барои МММ -и ташаккулёфта.

Равандҳои банақшагирӣ, баҳисобгирӣ ва назорат, ки ҷамъоварӣ ва муттаҳидсозии маълумоти нақшавӣ ва воқеиро дар бораи марказҳои масъулияти молиявӣ пешбинӣ мекунанд.

Унсурҳои иловагии бучет ташаккули баҳисобгирии идоракунии мебошад, чунки, баҳисобгирии хароҷот барои равандҳои бизнес танҳо дар асоси баҳисобгирии идоракунии имконпазир аст. Дар ин ҳолат, бояд нақшаи ҳисобҳои баҳисобгирии идоракунии ва ҳамгироии баҳисобгирии идоракунии, баҳисобгирии муҳосибӣ (молиявӣ) бо эҷоди шакли ягонаи ҳисобот дар оянда тартиб дода мешавад. Дар як корхонаи саноатӣ барои ҳар як намуди кори инноватсионӣ сметаи хароҷот, бучет ва баҳисобгирии идоракунии тартиб дода шуда, равандҳои тичоратро инъикос мекунанд.

Хулоса бояд қайд кард, ки менеҷменти инноватсионӣ ҳамон вазифаҳо ва принципҳои умумии идоракунии - банақшагирӣ, ташкили навоарӣ, коммуникатсия, идоракунии ҳавасмандкунӣ, ҳамоҳангсозӣ ва назоратро дар бар мегирад. Барои таъмини мувозинати байни рушди иқтисодӣ ва баланд бардоштани устувори некуаҳволии ҷамъият осебпазирии иқтисодӣро ба тағйирёбии шароити беруна кам кардан зарур аст. Дар ин раванд ташаккул ва татбиқи кластерҳои инноватсионие, ки барои таҷдиди сармои асосӣ ҳавасмандии воқеӣ ба вучуд меоранд, таъсири мултипликатории рушди соҳаҳои низоми иқтисодӣ ва афзоиши ҳосилнокии меҳнатро таъмин мекунанд, аҳамияти хоса дорад.

АДАБИЁТ

1. Абдуллоева Л.И., Фаррухи Р., Зияева М.Д. Развитие производственного предпринимательства в условиях ускоренной индустриализации Республики Таджикистан// Пайёми ДМТ 2020 № 10-1 с. 160.
2. Бобомуродов П.У. Ҷанбаҳои назариявии ташаккулёбӣ ва рушди иқтисодии инноватсион Пайёми ДДТТ №2 (41) 2022 -С.23.
3. Барномаи рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2011-2020 [Манбаи электронӣ] // WWW.ММК.Тj.

4. Уколов В.Ф. Инновационный менеджмент в государственной сфере и бизнесе. М., Экономика, 2009. С.208-209
5. Мухамедьяров А.М. Инновационный менеджмент. М., Инфра-М., 2008. С.100-110
6. Конкурентоспособность России в глобальной экономике / А.А. Дынкин, Ю.П. Куренков, Ю.Л. Ауно, С.А. Афонцев, С.П. Аукуционек и др. Изд-во "Международные отношения", 2003. С.36.
7. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 // Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. 1 октябри соли 2016. - №392. - Душанбе: КОНТРАСТ, 2016. – 89 с.
8. Хофизов, Х.А. Основные подходы к обеспечению инвестиционной привлекательности региона в современных условиях / Х.А. Хофизов // Аудит и финансовый анализ. -М.: «ДСМ-ПРЕСС», 2017. -№5-6. -С.341-346.
9. Чернышев, А.А. Государственная поддержка инвестиционных проектов в промышленности (зарубежный опыт и российская практика) / А.А. Чернышев // Дисс. на соис. уч. степени канд. экон. наук. Специальность 08.00.14. – М., 2019. – 224 с.
10. Хасанов Р.Х. Реализация региональной промышленной политики с использование кластерных подходов [Электронный ресурс] // <http://www.pmjobs.net/art/7.doc>.

УДК: 338.67

Ахмедов Д.Х., Махмудова Ш.Х.

САРМОЯГУЗОРӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ИСТЕҲСОЛИ МАҲСУЛОТИ БОҒДОРӢ

Дар мақолаи мазкур сармоягузори ҳамчун омил ба баланд бардоштани истеҳсоли маҳсулоти боғдорӣ дар шароити камзамини ва иқлимии мутобиқи ҷумҳурии мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки сармоягузори яке аз механизмҳои асосии рушди иқтисодии ҳар як кишвар ба ҳисоб рафта, барои истеҳсоли маҳсулотҳои хоҷагии халқ нақши ҳалқунанда мебозад. Инчунин, дар хотима барои ташкил ва татбиқи натиҷаҳои илмӣ вобаста ба тарақиёти хоҷагиҳои ҳамгиро ҳар сол миқдори аниқ, сармоия ташкилотҳои молиявии байнанҳалқӣ ва сармоягузориҳои дохилии Тоҷикистон ҷалб карда шуда, ин ба зиёд шавии истеҳсоли маҳсулоти соҳаҳои хоҷагии халқ мусоидат мекунад.

Калимаҳои калидӣ: сармоягузори, сармоягузори, созмонҳои молиявӣ, сармоия дохилӣ, боғдорӣ, тоқпарварӣ, иқтисодӣ, истеҳсолот, самаранокӣ, хоҷагидорӣ.

Ахмедов Д.Х., Махмудова Ш.Х.

ИНВЕСТИЦИЯ КАК ФАКТОР УВЕЛИЧЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВА ПРОДУКЦИИ САДОВОДСТВА

В данной статье исследуются инвестиции как фактор увеличения производства продукции садоводства в малоземельных и климатических условиях республики. При этом следует отметить, что инвестиции считаются одним из основных механизмов экономического развития любой страны и играют решающую роль в производстве продукции народного хозяйства. Также в целях организации и обеспечения прогресса действующих совместных фермерских хозяйств ежегодно в Таджикистан привлекается определенный объем капитала международных финансовых организаций и частного

капитала, что способствует увеличению производства продукции отрасли народного хозяйства.

Ключевые слова: инвестиции, финансирование, финансовые организации, частный капитал, садоводство, виноградарство, экономика, производство, эффективность, экономика.

Akhmedov D.H., Mahmudova Sh.H.

INVESTMENT AS A FACTOR OF INCREASE IN THE PRODUCTION OF GARDEN PRODUCTS

In this article, investment as a factor in increasing the production of horticultural products in the land-less and climatic conditions of the republic is investigated. At the same time, it should be noted that investment is considered one of the main mechanisms of economic development of any country and plays a decisive role in the production of national economy products. Also, in order to build and ensure the progress of existing joint farms every year, a certain amount of capital from international financial organizations and private capital is attracted to Tajikistan, which contributes to the increase in the production of agricultural products.

Key words: investment, financing, financial organizations, private capital, horticulture, viticulture, economy, production, efficiency, economy.

Бояд қайд, қард ки Тоҷикистон кишваре мебошад, ки иқтисодиёти он аз иқтисодиёти давлатҳои ҳампаймон ва Иттиҳоди давлатҳои Мустақил вобастагӣ дошта дар байни онҳо мавқеи муайяно ишғол менамояд. Хусусиятҳои хоси ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ ба иқтисодиёти кишвари азизамон дар он мебошад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои неъматҳои бузурги энергетикӣ, канданиҳои зеризаминӣ, захираҳои ғоиданок буда, барои рушди соҳаҳои истеҳсолии худӣ шароити мусоид фароҳам оварда шудааст [1].

Аз ин лиҳоз, ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ барои рушди соҳаҳои хоҷагии халқи мамлакат қулай ва саривақти буда, хотирнишон бояд намуд, ки рушди минбадаи Ҷумҳурии Тоҷикистонро бе ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ дар шароити ҷаҳонишавии муносибатҳои иқтисодӣ ғайри имкон ҳисобидан мумкин аст. Ҳамзамон кишвари бихиштосои Тоҷикистон бояд, барои ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ омодаи ҷамаҷониба бошад, чунки мақсади асосии сармоягузорон ин ба даст овардани ғоидани мувофиқ ва ишғол намудани бозорҳои миллӣ ва ноҳиявӣ мебошад. Ҳамчунин, бояд сармояҳои хориҷӣ ба мақсадҳои аниқ ва зарури гирифта шуда, барномаҳои нави стратегии ба равияҳои дақиқ ва инчунин ҳифзи соҳибқорони дохилӣ, мавқеи онҳо дар бозори ноҳия, ва ба вучуд овардани сармоягузориҳои ба соҳаҳои комплекси агросаноати аз ҷумла соҳаи боғдорӣ ба ҳисоб меравад.

Бояд ёдовар шуд, ки соҳаи боғдорӣ ҷумҳурӣ нафақат тақозои мамлақати худамонро бо маҳсулоти аз ҷиҳати санитарӣ экологӣ тоза пур қарда метавонад, инчунин содиркунандаи мева, бутамева ва ангур дар бозори кишварҳои дуру наздик муарифи менамояд. Лекин, истеҳсолкунандагони маҳсулоти мева, бутамева ва ангур барои ба истеҳсол намудани анвои гуногуи маҳсулоти соҳа ва расидан ба ҳадафҳои дар пешистодаи худ ба проблемаҳои ҳархеле ру ба ру мегардад. Яке аз масъалаи муҳими соҳаи боғдорӣ кишвар - ин надоштани техникаҳои замонавӣ мебошад. Техникаҳои кишоварзӣ то ҳол истифода мешаванд, ки қайҳо боз, қорношоям қардида барои истифода қардан ғайри имкон мебошад. Мавриди ёдоварист, ки барои таъмини соҳа бо техникаи наву ҳозиразамон ва навҳои нави қарахтону қарстанӣ таъмин намудан, сармоягузориҳои қалони пулӣ қаруранд, ки танҳо бо воситаи сармоягузориҳои дохилию хориҷӣ қарм овардан мумкин аст.

Яке аз қишанҳои муҳими идорақунӣ сармоя, ин амнияти он ба ҳисоб меравад [3]. Сатҳи қастии идораи он метавонад пешии роҳи сармоягузоронро барои рушди соҳаҳои

технология, кишоварзӣ, маориф, тандурустӣ, энергетика, роҳсозӣ, итироот гирад. Бояд ёдовар шуд, ки сармоягузори хориҷи барои сармояи худро ба дигар давлатҳо гузоштан, пеш аз ҳама паҳлуҳои зеринро меомузанд:

- захираҳои иқтисодӣ (иқлими мусоиди ноҳия, таъмини бехатарии лоиҳаҳои сармоягузорӣ, захираҳои меҳнатӣ, энергетикӣ, иқтисодии илмию техникӣ, аҳолии қобили меҳнат, зеҳни инсонӣ, идоракунии маълумотдиҳӣ ва инфрасохтор);

- тарақиёти муҳити дохилии бозорӣ дар ноҳияҳои ҷумҳурӣ (инфрасохтори бозори, худтаъминкунии, арзиши асли, беқурбшавии пул, донишҳои молиявии аҳоли вобаста ба чараҳои лоиҳаҳои сармоягузорӣ, муҳити рақобати солим, миқдор фуруши маҳсулот дар бозори минтақа ва ҷаҳон, сармояи хориҷӣ, шиддатнокии робитаҳои байнихочагӣ, имкониятҳои хочагӣ);

- донишҳои сиёсӣ (дараҷаи боварии мардуми деҳот ба мақомоти ҳокимияти давлатии шаҳру ноҳияҳо, муносибатҳои иқтимоию иқтисодӣ ва сиёсии мақомотҳои давлатӣ ва аҳоли, сатҳи устувории иқтисодиёти кишвар вобаста ба вазъи бӯҳронҳои глобалӣ ва);

- паҳлуҳои тахсиррасонӣ (сатҳи зиндагонии аҳолии деҳот, хизматрасонии тиббию санитарӣ, майпарасти ва нашъамандӣ, пешгирии ҷинойткорӣ, меъёри ҳадди ақали музди маош, раванди муҳочирати меҳнатӣ, шуурнокии аҳоли вобаста ба фаъолияти соҳибкории инфиродӣ, шароити корӣ барои ҳавасмангардонии мутахассисони ҷавон ва хориҷӣ);

- ҷанбаҳои ташкили иқтисодӣ (дастгири ва имтиёзҳо барои сармоягузори хориҷӣ, риоя намудани қонунгузориҳои байналмилалӣ оиди сармоягузори ва лоиҳаҳои сармоягузорӣ, дастрасии маълумотҳои кофӣ барои сармоягузори хориҷи дар шабакаҳои интернетии Кумитаи давлатии сармоягузорӣ, сатҳи донишҳои ҳуқуқию иқтисодии кормандони мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ, бастанӣ шартномаҳои ҳамкорӣ вобаста ба хизматрасониҳо, самтҳои афзалиятноки соҳа барои ҷалби сармоя, таъминноки бо қувваи кории арзон ва сифати кор ва одоби муоширати соҳибкорони ватанӣ);

Аз гуфтаҳои боло ба хулоса омадан мумкин аст, ки дар гули солҳои соҳибистиклолии кишвар, ҷиҳати рушди соҳаи комплекси агросаноатӣ, аз ҷумла боғдорӣ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ислохотҳои назаррас гузаронидааст, ки ба монанди ислохоти замин, таҷдиди хочагиҳои деҳқонӣ, кооперативӣ, барномаҳои давлатӣ, консепсияҳо, стратегияҳои соҳавӣ ва стратегияи миллии рушд.

Дар ояндаи наздик ҳам тарақи додани соҳаҳои хочагии халқ ва ба сатҳи лозимӣ баровардани соҳаи боғдорӣ дар самти сиёсати аграрӣ зарурияти қабули барномаҳои соҳа ба миён омад, ки бо ин восита бошад, миқдор зарурии истеҳсоли маҳсулоти соҳаи боғдорӣ мусоидат намуд.

Натиҷаҳои чандинсолаи хочагидорон ва истеҳсолкунандагони маҳсулотро имрӯз дар он дида метавонем, ки солҳои охир ислохоти дар соҳаи аграрии иқтисодиёти кишвар гузаронидашуда ба худ хусусияти комплексӣ гирифта истода аст. [2]

Дар шароити ҷаҳони муосир ба вуқӯ омадани навҳои нави хочагидорӣ, яъне иштироки сармояи хориҷӣ дар кишвар, ҳамчун механизми идоракунии хочагиҳои ҳамгироро – вусъат дода, натиҷаи хусусигардонии хочагиҳои давлатӣ дар кишвар гаштааст. Ҷолибият ва фаъолияти лоиҳаҳои миёна ва бузурги сармоягузорӣ ба воситаи тафоҳумҳо амали амалӣ гардида, ва танҳо барои таъмини хочагиҳои деҳқонӣ, кооперативҳо ва хочагиҳои кишоварзи бо техника ва технологияҳои ҳозиразамон амали карда мешавад. Аз ин ҷиҳат хочагиҳои ба ҳам ҳамгироро дар асоси собиқ хочагиҳои коллективӣ, ҷаъиятӣ, хочагиҳои кооперативӣ ташкил гардидааст.

Ба воситаи хочагиҳои ҳамгироро мавҷуда ҳама сола миқдори муайяни сармояи ташкилотҳои молиявии бананхалқӣ ва сармояи дохилӣ ба Тоҷикистон ҷалб карда мешавад. Мувофиқи маълумотҳо мушоҳида карда мешавад, сол аз сол миқдор ҷалби сармоягузориҳои хориҷӣ дар соҳаҳои хочагии халқӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёд шуда истодааст.

Аз маълумотҳои ҷадвали 1, мушоҳида карда мешавад, ки сармоягузориҳои Бонки

умуми ҷаҳонӣ ба миқдорӣ 204,457 ҳазор доллари Иёлоти Мутаҳидаи Америка дар давраи амалигардии лоиҳаҳо ҷалб гардидааст, ки 97,3 фоизи ҳаҷми умумии сармоягузориротибқи тафохуми бастшуда таъмин намудааст.

Ҷадвали 1.

Манбаҳои сармоягузорӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон

(долл.ИМА)

№ б/т	Манбаи сармоягузорӣ	Маблағи гузшота-шаванда, ҳазор доллари ИМА	% аз маблағи умумӣ
1.	Грант	909144	49,35
2	Бонки Осиеии Рушд	509770	26,67
3	Барномаи оиди муҳити зист	3500	0,19
4	Бонки умумиҷаҳонӣ	203181	11,03
5	Бонки Аврупоии Таҷдид ва Рушд	76059	4,13
6	Ҳазинаи байналмилалӣ кишоварзӣ	26245	1,42
7	Австрия	734	0,04
8	Ҷумҳурии исломии Эрон	1100	0,06
9	Олмон	25321	1,37
10	Шветсария	11444	0,62
11	Япония	9600	0,52
2.	Қарз	780190	42,35
1	Бонки Осиеии Рушд	102039	5,54
2	Гуруҳи Бонки умумиҷаҳонӣ	26447	1,44
3	Бонки Аврупоии Таҷдид ва Рушд	81600	4,43
4	Бонки сармоягузори Аврупоӣ	10142	0,55
5	Иттиҳоди Аврупо	10150	0,55
6	Бонки Исломи рушд	124931	6,78
7	Ҳазинаи рушди иқтисодии арабии Кувайт	30800	1,67
8	Олмон	23622	1,28
9	Ҳазинаи Саудии рушд	41800	2,27
10	Фонди “Абу Дабӣ”	15000	0,81
11	Ҳазинаи ОПЕК	35150	1,91
12	Бонки содироту воридоти ҶМЧ	278508	15,12
	Ҳамагӣ қарз ва грант	1 689 333	91,70
1.	Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон	144 219	8,05
2.	Дигар манбаҳо	4686	0,25
	Ҳамагӣ	1842 238	100

Чуноне, ки маълум гардид сармоягузориҳои Бонки Осиеии рушд 325.240 ҳ. дол., ё 98,0%, Бонки исломии рушд-148.026 ҳ. дол. ё 70,5% ҷалб гардидааст. Дар соли 2019 сармоягузориҳои Бонки содироту воридоти Ҷумҳурии Мардумии Чин дар ҳаҷми 945.990 ҳ. дол ё 95,1% аз худ карда шудааст.

Аз таҷрибаҳои ҷаҳонӣ мушоҳида мегардад, ки яке аз роҳҳои ҳалли масъалаи мазкур ин дастгирии давлатии соҳаи кишоварзӣ бада, ба воситаи ҷалби сармоягузориҳои дохилию хориҷӣ, ва инчунин маблағгузори намудан ба хоҷагиҳои пешқадами соҳаи боғу тоқпарварии мебошад. Таҷрибаи давлатҳои доройи сектори аграрии тараққикарда нишон медиҳад, ки давлат ба роҳҳои ҳархела метавонад дар фаъолияти сармоягузориҳои корхонаю ташкилотҳои соҳа иштирок наояд. Яқчанд нуктаҳои таҷрибаи самараноки мамолики рушдкардаро дар ин бахш мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

1. Мамлакат аз ҳисоби як қисми сармоягузориҳои бучавӣ ва сармояҳо аз фондҳои ҳархела, ки ҳарсол ба тариқи бевозгашт ба соҳаи кишоварзӣ равона месозад, метавонад дар ҳама ноҳияҳои кишоварзии ҷумҳурии корхонаҳои махсусгардонидашуда, яъне паркҳои – техникаӣ бозсозад.

2. Бунёди паркҳои техникаӣ метавонад дар 5-10 сол БМТ соҳаи кишоварзиро нав кунад, талаботи хоҷагиҳои навташқилро ба техника ва технологияи навтарин таъмин намояд.

3. Ба воситаи ташкили паркҳои техникаӣ давлат пеши роҳи ғайримақсаднок истифодашавии сармоягузориҳои аз бучаи давлат ҷудошударо гирифта, ба воситаи мақоми ваколатдор дар соҳаи кишоварзӣ ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул мешавад.

4. Ба воситаи ташкили чунин сармоягузориҳо давлат барои дар амал татбиқ намудани сиёсати аграрии дар пешмондааш ҳамаи ноҳияҳои аграрии кишвар заминаҳои иқтисодию иҷтимоиро фарох месозад.

5. Зимни бунёди паркҳои технологӣ дар ҳар як ноҳияи ҷумҳурии садҳо ҷойҳои кории доимӣ таъсис дода мешавад.

6. Мутахассисони соҳа таҷрибаи амалии фаъолияти паркҳои техникаӣ ро мавриди таҳлил қарор дода, натиҷабароири намуда самаранокии истифодаи олотҳои кишоварзӣ дар паркҳои техникаӣ нисбати дигар шаклҳои фаъолияти хоҷагидорӣ дар кишоварзӣ 50% баланд аст.

7. Хизматрасониҳои агрономӣ, байторӣ, зоотехникӣ, инжинерӣ, иқтисодию муҳосиби (андозҳо, ҳуҷҷатгузорӣ, кафолат, тайёр кардани бизнес- нақшаҳо, лоиҳаҳои сармоягузорӣ, омӯзиши компютер ва равандҳои ҳокимияти электронӣ)-ро ба тариқи пардохти маблағ ба роҳ монанд. Дар натиҷа камбудии кадрҳо дар соҳаи аграрӣ, махсусан дар хоҷагиҳои фермерӣ кам шуда, дастрасии онҳоро аз хизматрасониҳои зикргардида таъмин менамояд.

8. Дастгирии давлатии соҳаи боғдорӣ дар дигар кишварҳо пурра ба роҳ монда шуда аст: ба монанди қарзҳои имтиёзнок, имтиёзҳои андозӣ, ҷалби сармоягузорон, дотатсияҳои давлатӣ, суғуртаи ҳатмӣ, таъминнокии бо техникаҳои зарурӣ, моддаҳои органикӣ ва ғайраҳо.

Хулоса, баъди тадқиқ ва таҳлили лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар соҳаҳои мучтамаи агросаноатӣ ва барои тарақи додани соҳаи кишоварзӣ хусусиятҳои соҳаро (табиати мавсимӣ будани истеҳсолоти кишоварзӣ) ба назар бояд гирифт, ки ба фаъолияти лоиҳаҳои сармоягузори сурат мебахшад. Ва ҳамзамон самаранок истифода бурдани замин дар соҳаи боғдорӣ ин ба афзоиши истеҳсоли маҳсулот оварда мерасонад, ки барои ба даст овардани бештари фоида мусоидат мекунад. Асосан дар ҷумҳурии лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар самтҳои растанипарварӣ, боғдори, тоқпарварӣ, хариди техника, чорводорӣ, парвармхури дапарварӣ, беҳсозии заминро захишҳо, барқарорсозии боғҳои куҳна, ва ташкили боғҳои нав ва ғайраҳо амалӣ шуда истодааст.

АДАБИЁТ

1. Аҳмедов Д.Ҳ. Сармоягузори омили рушди устувори иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Кишоварз №1(90). 2021
2. Комилов Н.Б. Тадқиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар самти заминҳои кишоварзии ноҳияи Кӯлоб: мушкилот ва дурнамо //Маҷалаи илмии Маркази тадқиқот сатратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон. «Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз»– Душабе-2018. №2(61). -С.182-189.
3. Султонов З.С. Особенности обеспечения экономической безопасности в Республике Таджикистан/ Султонов З.С., Махмудов М.А., Хасанов Р.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2020. № 1 (30)-2020, С. 202-209.

Джабаров Г.Н.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЫНКА СТРАХОВЫХ УСЛУГ

В статье рассматриваются теоретические аспекты формирования страхового рынка в условиях рыночной экономики. Отмечено, что страховой рынок представляет собой совокупность экономических отношений по купле-продаже страховых услуг, и защищает имущественные интересы физических и юридических лиц. На рынке страховых услуг, как и в других финансовых рынках, существуют такие законы рынка, как спрос, предложение и закон стоимости, которые относятся к первичным законам этого рынка, и их правильная реализация имеет большое научное значение для формирования рынка страховых услуг.

Ключевые слова: страховой рынок, ущерб, возмещение, экономическая деятельность, регулирование, страхователь, страховщик, финансовая система, спрос и предложения, страховые услуги.

Цаборов Ғ.Н.

ЧАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛИ БОЗОРИ ХИЗМАТРАСОНИИ СУҒУРТА

Дар мақола чанбаҳои назариявии ташаккули бозори суғурта дар шароити иқтисодии бозорӣ баррасӣ шудааст. Гуфта мешавад, ки бозори суғурта маҷмуи муносибатҳои иқтисодии хариду фуруши хизматрасониҳои суғуртави буда, манфиатҳои амволии шахсони воқеи ва ҳуқуқиро ҳифз мекунад. Дар бозори хизматрасонии суғуртави мисли дигар бозорҳои молияви ҷунин конунҳои бозор ба монанди талабот, пешниҳод ва конуни арзиш мавҷуданд, ки ба конунҳои ибтидоии ин бозор алоқаманданд ва татбиқи дурусти онҳо барои ташаккули бозори хизматрасонии суғуртави аҳамияти калони илмӣ дорад.

Калидвожаҳо: бозори суғурта, зарар, ҷуброн, фаъолияти иқтисодӣ, танзим, суғуртақунонда, суғуртақунонда, низоми молиявӣ, талабот ва пешниҳод, хизматрасонии суғурта.

Dzhabarov G.N.

THEORETICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE INSURANCE SERVICES MARKET

The article deals with the theoretical aspects of the formation of the insurance market in a market economy. It is noted that the insurance market is a set of economic relations for the purchase and sale of insurance services, and protects the property interests of individuals and legal entities. In the insurance services market, as in other financial markets, there are such market laws as supply, demand and the law of value, which are related to the primary laws of this market, and their correct implementation is of great scientific importance for the formation of the insurance services market.

Key words: insurance market, damage, compensation, economic activity, regulation, policyholder, insurer, financial system, supply and demand, insurance services.

В условиях развития рыночных отношений формирование и развитие страхового рынка как составной части финансовой системы рассматривается как один из факторов,

способствующих развитию экономики страны, обеспечивающий безопасность финансовой системы, и возмещение ущерба, причиненного аварийными ситуациями. Страховой рынок имеет первостепенное значение для субъектов экономической деятельности с той точки зрения, что формирование рыночной экономики требует от каждого субъекта экономической деятельности самостоятельной защиты здоровья, жизни и имущества, и обеспечить это может только страховой рынок. С этой точки зрения дальнейшее развитие страхового рынка и его совершенствование в стране в целом играет ключевую роль для развития экономики и считается объектом исследования экономической науки и хозяйственной деятельности страны.

Важно отметить, что развитие страховой отрасли в значительной степени зависит от прямого регулирования со стороны государства и органов местного самоуправления, а также от оказания качественных страховых услуг населению. Для раскрытия сущности страхования необходимо изучить становление страховой деятельности как небанковского сегмента финансового рынка на разных этапах. Из различных источников известно, что первые формы страхования за две тысячи лет до нашей эры обсуждались в законах вавилонского царя Хаммурапи между субъектами хозяйственной деятельности, чтобы совместно способствовать устранению различных рисков и возмещению убытков от коммерческих видов деятельности.

В советское время вся экономическая деятельность, в том числе и страховая, контролировалась государством, а страхование во всех его формах было объявлено государственной монополией. Считаем необходимым опираться на различные источники для раскрытия сущности страхования. В различных источниках о сущности страхования и страхового рынка указывается, что страховой рынок представляет собой совокупность экономических отношений по купле-продаже страховых услуг, что находит свое отражение в защите имущественных интересов физических и юридических лиц. На страховом рынке законы рынка, такие как спрос, предложение и закон стоимости, относятся к первичным законам этого рынка, и их правильная реализация имеет большое научное значение для формирования страховых услуг для экономической науки и экономической активности.

Из истории возникновения страхования видно, что еще в древности развитие земледелия и скотоводства и появление элементов финансовых операций способствовало возникновению простейшей формы страховой защиты, т. последующее ее развитие. Исторические этапы становления страхования отражены во многих историко-экономических источниках [58. с-81-86]. Во времена Средневековья основной сущностью страхования были не доходы или суд, а взаимопомощь между людьми, и основными показателями страхования в тот период были следующие:

- страховая отрасль предоставляла услуги среднему классу, малому бизнесу, бизнесу и маркетологам в целом;
- страхование еще не было отделено от торговли, профессии и религии, не было специальных страховых организаций и учреждений;
- бизнес-группа, торговая или любая другая группа выступала в качестве группы страховщика и страхователя.

Исследование показывает, что страхование возникло в результате потребности общества в обеспечении защиты различных интересов от неопределенных рисков и чрезвычайных ситуаций. В то же время опыт показывает, что страховые услуги служат не только для развития производства и защиты интересов хозяйствующих субъектов, но и для решения других разнообразных экономических задач и, прежде всего, для развития финансовой системы через страховые фонды.

Стоит отметить, что средства в виде страховых фондов и из других источников в страховых компаниях во многих случаях превышают сумму страховых выплат, и для этих компаний возможно финансирование крупных хозяйственных проектов, финансирование

ценных бумаг, участие в процессе финансовых вложений, а также участие в обслуживании рынка активов.

Как известно, страховой рынок является неотъемлемой частью финансового рынка и, как и другие рынки, формируется под влиянием спроса, предложения и конкуренции. Особенность страхового рынка, отличающая его от других рынков, проявляется в том, что объектом купли-продажи этого рынка являются страховые продукты. Основное правило социальной политики государства заключается в том, что базовая социальная защита одинакова для всех членов общества и обеспечивается государством, а программы социального страхования финансируются также из членских взносов работодателя и из заработной платы работающего населения, а также частично из бюджетных источников [5. с-143].

Мировой опыт показывает, что различные виды страхования и, в первую очередь, страховые организации в составе финансовой системы являются основным источником предотвращения и восстановления ущерба от любых рисков и обеспечивают устойчивость экономического развития. В зарубежной литературе, в том числе в научных трудах И.В. Котельникова отмечено, что для людей, не понимающих теоретических основ понятия страхования, страхование считается главным показателем уровня развития и экономического развития государства, отражающим уровень экономической эффективности [92. с-231]. Подробный анализ рынка страховых услуг сегодня и его будущего в виде сложной системы, включающей в себя различные подсистемы и элементы, представлен Л.А. Орланюк-Малицкой [135. с-54-59]. В то же время в научной среде сформировалось мнение, что институциональные процессы, связанные с развитием страхового рынка, являются показателем глубины и качества осуществляемой в экономике деятельности, имеющей институциональные изменения [160. с-45].

Механизмом реализации страховых отношений как системы является институциональная кооперация, которая формируется в условиях рыночной экономики, а субъектами защиты имущественных и иных интересов при наступлении различных неблагоприятных природных, социальных и экономических явлений является страховой рынок. Относительная самостоятельность страховых организаций как субъектов страхового рынка проявляется в формировании видов страховых продуктов.

Страховой рынок обеспечивает непрерывность воспроизводственного процесса на макро - и мезоуровнях экономики. Сложные макроэкономические условия, в которых происходит развитие, усиливают влияние различных факторов на страховой рынок. Поэтому в финансовой системе должны быть созданы механизмы и инструменты, способные обеспечить и создать благоприятные условия для стабильной финансовой среды, что апробировано в качестве основных процессов страховых финансовых рынков. В некоторых работах отечественных ученых, особенно в исследованиях Г.Д. Ашуров отмечал, что система страховых услуг должна совершенствоваться в зависимости от формы и методов ее обслуживания [12. стр-134]. Ведь в условиях народного хозяйства Республики Таджикистан необходимо в этом направлении организовать деятельность хозяйствующих субъектов в зависимости от различных ее форм.

Относительно рассмотрения становления и развития страхового рынка и страховой деятельности на новом этапе периода независимости Республики Таджикистан необходимо отметить, что на данный момент этот процесс находится на первом этапе своего развития, и его дальнейшее развитие в стране зависит от надлежащего осуществления государственного регулирования его деятельности. Страхование и бизнес очень зависимы. В то же время страховая деятельность, как и другие важные сферы экономики, вносит большой вклад в повышение уровня развития бизнеса и, особенно в развитии финансовой системы в рыночных условиях, за счет дополнительных финансовых ресурсов, и это

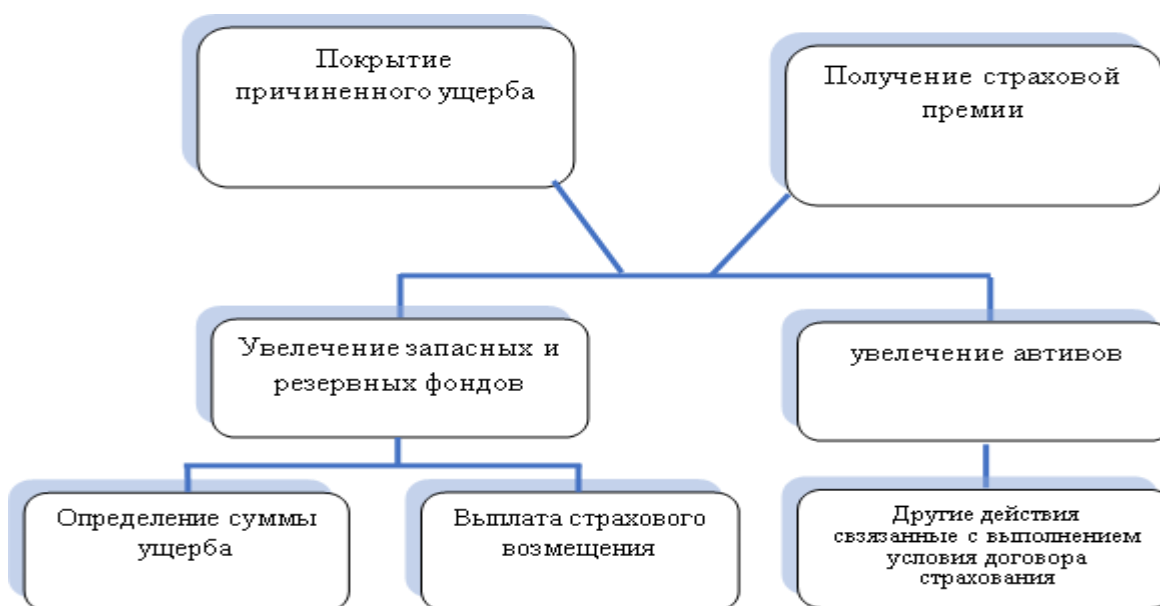
необходимо понимать развитие страхового рынка с этой точки зрения как экономической сущности.

По всей вероятности, на финансовом рынке как гарантии защиты и защиты интересов субъектов экономической деятельности в современную эпоху наступит особый этап и благоприятное время для эффективного развития страхового рынка, и он будет направлен на решение вопросов развития финансового рынка и других вопросов, связанных с проблемами страховой деятельности.

После распада Советского государства и обретения государственной независимости, а также становления рыночных отношений возникла необходимость разработки механизма регулирования страховой деятельности как важного условия гарантирования имущества физических и юридических лиц.

В других работах отечественных ученых механизм совершенствования рынка страховых услуг приобрел отраслевой характер, и от него зависит развитие деятельности субъектов страхового рынка [58. с-81-86].

Государственная независимость дала нам историческую возможность приложить все усилия для развития рыночных отношений, формирования гражданского общества, государственного и местного управления, повышения культуры рыночных отношений населения. С первых дней независимости Правительством страны были предприняты конкретные и серьезные меры по становлению и развитию страховой деятельности, и прежде всего государственного страхования.

Схема 1. Основные задачи страхового рынка

Источник: составлен автором на основании Закона Республики Таджикистан “О страховой деятельности” 2016 .

Понятия, представленные на схеме 1. доказывают, что страхование как экономическая категория представляет собой совокупность финансовых отношений и используется для возмещения имущественного ущерба, пополнения активов и других действий, связанных с исполнением обязательств. Несмотря на трудности и проблемы, с которыми столкнулся Таджикистан в первые годы независимости, эффективность страховой деятельности развивалась и поддерживалась поэтапно всеми возможностями.

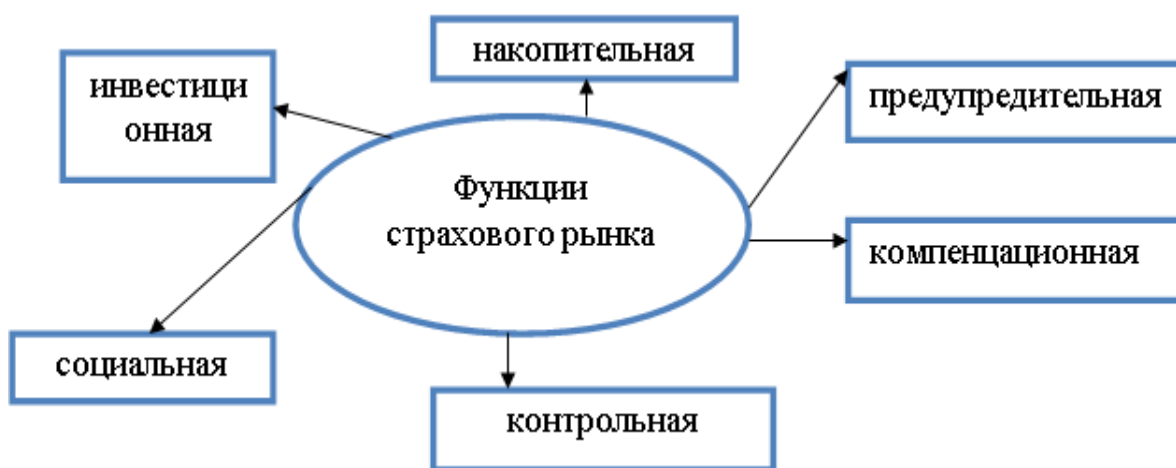
Формирование рынка страховых услуг в условиях развития многообразия форм собственности и становления рыночной экономики ослабляет вклад государственных компаний в сферу страховой деятельности, частную собственность, в том числе

негосударственные страховые компании, склоняет увеличиваться, а также расширяется внебюджетный источник финансирования социальных программ [150. с-189].

В настоящий момент деятельность страховых компаний находится на низком уровне, а все убытки от чрезвычайных ситуаций и других ситуаций, которые произошли в последние годы в стране, и нанесли гражданам большой материальный ущерб, возмещаются за счет государственного бюджета. Необходимость и наличие страховых компаний, и формирование страхового рынка в развитых странах считается одним из признаков устойчивости экономического развития и прогресса общества и занимает особое место в совершенствовании их финансовой системы.

В Республике Таджикистан значение страхового рынка в финансовой системе осмыслено как движущая сила, и созданы экономические и правовые основы для его дальнейшего развития как фактора, гарантирующего защиту имущества граждан.

Схема 2.-Основные функции страхового рынка

Источник: Составлено автором

За счет реализации перечисленных функций рынка страховых услуг могут быть реализованы следующие задачи:

- содействие в обеспечении сбалансированного развития национальной экономики;
- поддержка развития малого и среднего бизнеса, что считается важным условием развития экономики страны;
- укрепление устойчивости финансового сектора;
- создание возможностей для развития бизнеса и внешнеэкономической деятельности;
- обеспечение эффективного использования финансовых ресурсов и рационального управления финансовыми рисками;
- предоставление гарантий финансовой безопасности инвесторам;
- услуги по реализации государственных социальных программ.

Опыт развитых стран показывает, что страхование как небанковская структура финансового рынка рассматривается как дополнительный источник компенсации убытков общества от любых чрезвычайных ситуаций. Структура и организация страховой деятельности обеспечивает эффективное решение ряда проблем общества и является одним из важных факторов экономического развития. Кроме того, в современных условиях страхование рассматривается как один из важных рычагов обеспечения безопасности и устойчивого развития экономики, развития бизнеса как важное условие развития многообразия собственности, эффективной защиты от природных и иных рисков, а также реализации государственной социальной политики [5. с-143]. Как мы отмечали выше, правовая база развития страхового рынка в Республике Таджикистан в настоящее время

разрабатывается и постоянно совершенствуется, и еще существует множество факторов, тормозящих страховую деятельность в стране, решение которых требует учета и всесторонней поддержки со стороны государства и финансовых институтов.

Как видно из данных, через страховой механизм решаются важные вопросы, а указанные функции играют значительную роль в развитии народного хозяйства, и через них реализуется экономическая сущность страхования. В то же время при поддержке страховых компаний появляется возможность снижения уровня риска от любого вида риска за счет реализации превентивной функции, которая считается основным объектом страхования, и ложится в основу исследования и появления страхования.

Таблица.1. - Классификация страховых услуг

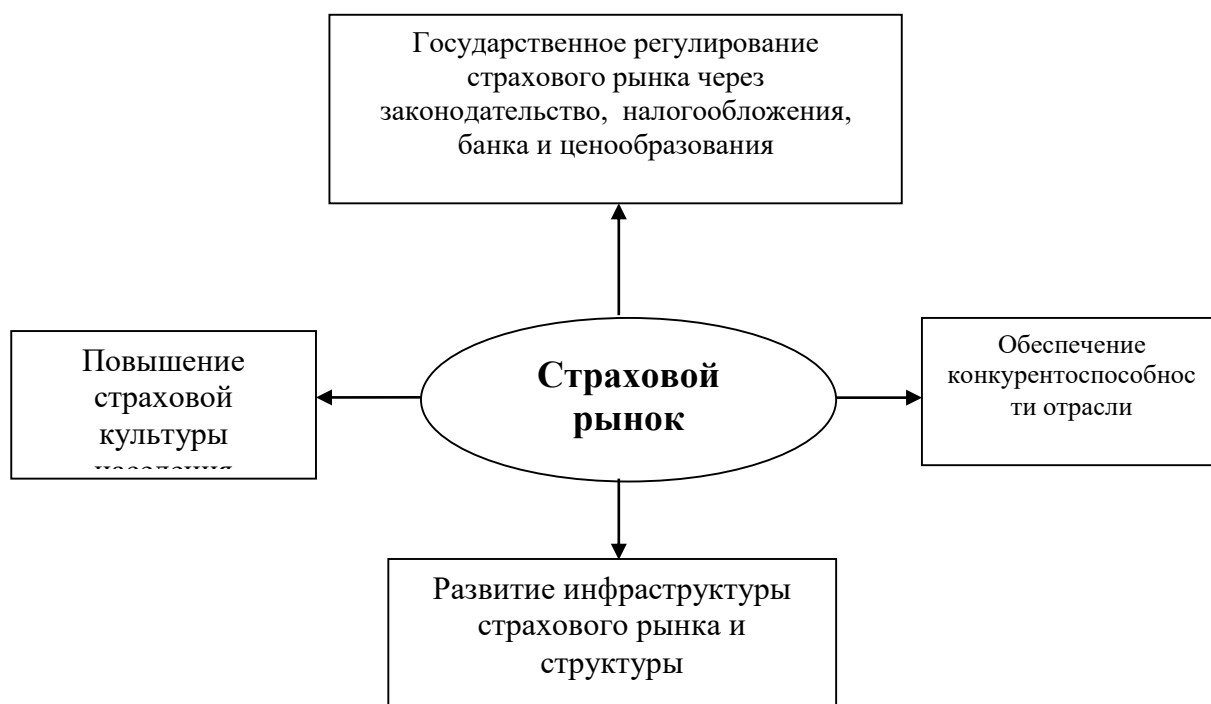
Страховые услуги по тарифу	Форма обслуживания
По форме страхования	Обязательные и добровольные
По типу страхования	Личное - страхование жизни, страхование от чрезвычайных ситуаций, медицинское страхование; Имущество - страхование транспортных средств, воздушного транспорта, водного транспорта, страхование грузов, страхование имущественных рисков и другие виды страхования; Страхование ответственности - страхование ответственности граждан, владельцев транспортных средств, страхование ответственности граждан перевозчиков, страхование ответственности предприятий.
По клиентам	Пользователи страховых услуг - страхование физических лиц. Корпоративное - страхование юридических лиц
По риску	Рисковые и не рисковые. Накопительные и возвратные – страхование жизни и другие виды страхования, связанные с жизнью и здоровья. Другие виды страхования являются рисковыми.
По комплексу (комплекса)	Один страховой полис – один вид страхования для одного клиента; Страховой пакет (комплексный) – включает в себя несколько видов страхования.
По оказанию страховых услуг	Банковское, лизинг, инвестиции, сельское хозяйство, бизнес, авиация и др.
По видам страхования рисков	Имущественный, финансовый, предпринимательский и социальный риск.
По форме организации страховщиков	Государственные, акционерные и общественные
По способу продажи	Напрямую и через посредника. Страховщики могут продавать свои услуги через страховые компании, банки и другие агентские подразделения.
По использованию информации	Традиционные и электронные услуги

Составлено автором.

Как видно из таблицы 1, страховые услуги в рыночных условиях широки и разнообразны и имеют тенденции к росту. По оценкам экспертов, годовой оборот мирового

рынка интернет страховых услуг составляет почти 500 млн. долларов США, что составляет 2,5% от общего объема продаж электронных услуг. Страховая деятельность не только выполняет функцию возмещения ущерба от различных ситуаций и решения социальных проблем общества, но и реализует инвестиционные функции за счет сбережений (резервов) в целях обеспечения устойчивого экономического развития [155. с-39-43].

Следует отметить, что страховая деятельность является формой финансового предпринимательства, и для популяризации этого вида деятельности и повышения ее влияния в обществе необходимы сильная экономика, высокий уровень страховой культуры граждан, постоянный источник дохода населения.

Схема 3.-Основные принципы страхового рынка

Источник: Составлено автором

Для устранения факторов, препятствующих развитию страховой деятельности и совершенствованию страхового рынка в составе финансовой структуры, необходимо соблюдение основных принципов работы страхового рынка.

Государственное регулирование рынка страховых услуг является одним из способов увеличения сектора страховых услуг, за счет чего увеличиваются как внутренние, так и внешние прямые инвестиции в сферу страховых услуг. В условиях перехода к рыночной экономике очевидна конкурентоспособность страховых компаний с другими финансовыми организациями, и для того, чтобы сделать эту жизненно важную отрасль более конкурентоспособной на рынке, на первый план выходит государственная поддержка [179. стр-20]. Наши исследования показывают, что в условиях развития финансовых отношений и становления рыночных отношений функционирование и низкого развитие страхового рынка является неблагоприятный инвестиционный климат из-за отсутствия денежных средств, низкая ликвидность страховых компаний и низкая востребованность населения и тому подобное.

Вывод: При переходе к рыночной экономике рассмотрены теоретические аспекты формирования рынка страховых услуг, в процессе страховой деятельности, участниками которого являются основные субъекты рынка (страховые организации), на основании законодательства деятельность этих участников регулируется и для эффективной работы

необходимо особое внимание государства к ним. В то же время для прогресса и развития страховых организаций необходимо привлечение инвестиций в эту сферу. Как оказалось, развитие страховой отрасли, особенно формирование страхового рынка в Республике Таджикистан в условиях независимости и рыночных отношений, не только не до конца изучено, но и ставит сложные задачи перед экономической наукой и обществом. Поэтому большое научно-теоретическое значение имеет решение многих экономических и социальных вопросов в условиях формирования экономической независимости, и от его эффективности зависит совершенствование страховой деятельности и развития устойчивости страхового рынка.

Экономическая и социальная сущность страхования как гарантии экономической безопасности всех субъектов хозяйственной деятельности и в целом обеспечения экономической безопасности требует особого отношения со стороны государства, и именно в развитии этой сферы лежит реализация государственных программ. Мировой опыт показывает, что в условиях развития финансовых отношений создание и совершенствование частного страхования для развития социальной сферы через страховой пенсионный фонд и страхование жизни, а также создание благоприятной среды для его развития особое место занимают страховые услуги, дающие гарантию от любых неприятных и аварийных ситуаций.

На основе проведения разъяснительной работы между гражданами и клиентами страховой отрасли целесообразно проводить рекламные мероприятия, проводить семинары, курсы и конференции на национальном и международном уровне, что приводит к развитию отрасли.

Неизбежен вклад государства в направлении поддержки и воспитания подрастающего поколения и подготовки высококвалифицированных специалистов в области страхования, отвечающих международным требованиям и закладывающих основу для развития национального страхового рынка.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Абрамова, Т.Г. Особенности развития страхового рынка в России: дисс. на соис. уч. ст. к.э.н. //Т.Г.Абрамова. – Москва, 2003. – 143 с.
- 2.Ашуров, Г.Д. Совершенствование системы оказания страховых услуг в Республике Таджикистан: дис. на соис. уч. степ. 08.00.05. /Г.Д.Ашуров. – Душанбе, 2011. – 134с.
- 3.Джабаров, Г.Н. Рынок агрострахования и механизмы его развития в Республике Таджикистан/ Г.Н. Джабаров, Ш.С. Азизов, С.В. Мамадов//Кишоварз. - 2019. - № 2(82). - С.81-86.
- 4.Котельникова, В. Е., М.В Владыка. Рынок страховых услуг: проблемы становления и перспективы развития /В. Е. Котельникова. рук. М. В. Владыка. - 2007. – 231с.
- 5.Орланюк-Малицкая Л.А. Методологические аспекты исследования страхового рынка России // Финансы. – 2004. – № 11. – С. 54–59.
- 6.Рахимов, М.А. Становление рынка страхования в национальной экономике/М.А. Рахимов. – Худжанд: Худжан. гос. ун-т им. БГ Гафурова, 2012. - 189 с.
- 7.Саидмуродов, Ш.М. Некоторые проблемы развития страхового рынка в Республике Таджикистан /Ш.М. Саидмуродов //Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2014. – №. 2/5. – С. 39-43.
- 8.Сафуанов Р., Казанцева Г. Теоретические основы развития страхования как объекта предпринимательской деятельности // Страховое дело. – 2007. – №8. – С. 45.
- 9.Шамсуллозода, Х. Основные пути совершенствование методов организации инвестиционной деятельности в страховых компаниях: автореферат к.э.н. 05.02.22 /Х. Шамсуллозода. – Душанбе, 2019. – 20с.

Курбонов Б.М., Хочаев Н.С.

ТИЧОРАТИ ЭЛЕКТРОНӢ РУШДИ ОН ДАР ҶУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола ташаккул ва рушди тичорати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дида баромада шуда, марҳилаҳои асосии ташаккул ва рушди он мавриди баррасӣ қарор дода мешавад. Таҳлило собит менамоянд, ки бо рушди интернет дар ҷаҳони муосир хизматрасониҳо бо интернет ба тариқи электронӣ ҳарчи бештар гашта он бо суръати баланд ҷойи савдо ва хизматрасониҳои муқаррариро гирифта истодааст. Дар бораи моҳияти тичорати электронӣ, таҳлили рушди он дар ҷумҳурӣ ва тавсияҳо барои рушди соҳаи инноватсионии иқтисоди миллӣ дар мақола андешаҳои муаллифон оварда мешаванд.

Калидвожаҳо: тичорат, тичорати электронӣ, рушд, интернет, иқтисодиёт, инноватсия.

Курбонов Б.М., Ходжаев Н.С.

ЭЛЕКТРОННАЯ КОММЕРЦИЯ ЕЕ РАЗВИТИЕ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматривается становление и развитие электронной коммерции в Республике Таджикистан, а также рассматриваются ее основные этапы развития. Анализ доказывает, что с развитием Интернета в современном мире услуги по средствам Интернета становятся все более и более электронными, замещая традиционную торговлю и разнородного рода услуг. В статье представлены взгляды авторов на сущность электронной коммерции, анализ ее развития в стране и рекомендации по развитию инновационного сектора национальной экономики.

Ключевые слова: бизнес, электронная коммерция, развитие, интернет, экономика, инновации.

Kurbonov B.M., Khojaev N.S.

E-COMMERCE ITS DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article discusses the formation and development of e-commerce in the Republic of Tajikistan, as well as its main stages of development. The analysis proves that with the development of the Internet in the modern world, Internet services are becoming more and more electronic, replacing traditional trade and various kinds of services. The article presents the views of the authors on the essence of e-commerce, analysis of its development in the country and recommendations for the development of the innovative sector of the national economy.

Key words: business, e-commerce, development, internet, economy, innovation.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ тичорати электронӣ босуръат рушд ёфта, он на танҳо соҳаи савдори соҳиб мебошад, балки дар соҳаҳои хизматрасонӣ низ истифода бурда мешавад. Ин аст, ки имрӯзҳо сайтҳои зиёди электронӣ дар ҷумҳурӣ ғайр аз гардидаанд, ки аз фуруши молҳо оғоз гашта, то фуруши моликият амалӣ карда мешавад, ки ба он платформаи электронии сомон. ТҶ, Алифшоп ва ғайра мисол шуда метавонанд, ки онҳо дар бозор муваффақтарин маҳсуб мешаванд. Ба ғайр аз ин, ҳуди корхонаҳо ва соҳибқорони инфиродӣ низ ба воситаи кушодани сайтҳои имрӯзҳо номгӯи зиёди мол, кор ва хизматрасониро ба мизочони худ пешниҳод менамоянд.

Имрӯз бо туфайли рушди тичорати электронӣ шахс метавонад ба воситаи чой намудани эълон дилхоҳ амалиёти хариду фурӯш, ичора, хариди билет ва ҳатто сафари ҳаҷ ва дигар хизматрасониҳоро фармоиш диҳад. Фармоиши таом ва хӯрокворӣ низ ба воситаи интернет ба роҳ монда шуда, он дар чумхурӣ бо суръати баланд рушд ёфта, чойи ошхонаю тарабхонаҳоро оҳиста оҳиста гирифта истодааст.

Аслан тичорати электронӣ пас аз зуҳури интернет, ки дар як давраи нисбатан тез дар дунё паҳн гашта, самаранокии худро пайдо намуд, дар низоми иқтисоди ҷаҳонӣ чойи худро пайдо намуд, ки он имрӯз бо суръати баланд ривоч меёбад.

Тичорати электронӣ ҳама гуна тичорат ва муомилотест, ки аз технологияи коммуникатсионӣ истифода бурда, самаранокии бештари иқтисодиро нисбат ба намуди анъанавии савдо қафолат медиҳад.

Тичорати электронӣ на танҳо тичоратест, ки ба истифодаи технологияи нави иттилоотии муошират дар Интернет асос ёфтааст, ки мо онро ҳамчун амалиёт пешниҳод мекунем. Ба даст овардани самаранокии иқтисодӣ ва молиявӣ тавассути тичорати электронӣ пешбинӣ шудааст

Дар адабиёти иқтисодӣ тичорати электронӣ ва шакли ташкили он васеъ мавриди баррасӣ қарор дода шуда, дар шароити ташаккули шакли иқтисоди бозорӣ тичорати электронӣ ва ҷанбаҳои илмӣ он мавриди омӯзиш қарор дода шуданд. Далели он аст, ки тичорати электронӣ дар шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ фаъолона истифода мешавад. Дар ин ҷо ба назари мо, рӯй овардан ба таърихи истилоҳи «тичорати электронӣ, моҳияти он, марҳилаҳои инкишоф ва хусусиятҳои он зарур аст. Танҳо пас аз омӯзиши ин нуқтаҳо метавон ташаккул ва рушди тичорати электрониро дар иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯخت.

Ба андешаи мо, тичорати электронӣ аз омилҳои зерин иборат мебошад:

- тичорати электронӣ;
  - маркетинги почтаи электронӣ;
  - ҳукумати электронӣ;
  - таҳлили электронии молиявӣ;
  - пардохтҳои электронӣ;
  - бонкдорӣ электронӣ;
  - дастгирии истифодабарандагони электронӣ;
  - интиқолҳои гуногуни электронӣ;
  - зерсистемаи электронии табодули иттилоот (почтаи электронӣ, замимаҳои интиқоли фаврӣ, паёмҳо ва ғ.);
  - зерсистемаи коркарди ҳуҷҷатҳои электронӣ;
  - зерсистемаҳои идоракунии захираҳо дар ширкат (моддӣ, молиявӣ, инсонӣ);
  - зерсистемаҳои ҷустуҷӯи маълумотҳои глобалӣ барои ҷамъоварӣ ва истифодаи муштараки дониш;
  - презентатсияи веби корпоративӣ, ки ба зерсистемаи дигари ширкатҳо муттаҳид карда шудааст;
  - зерсистемаҳои тичорати электронӣ барои ташкили хариду фурӯш;
  - зерсистемаҳои ҳамкорӣ бо муштарӣ ва шарик;
  - зерсистемаҳои захираҳои баҳисобгирӣ (анбор, таъминоти моддию техникӣ ва ғ.)
- Системаи тичорати электронӣ ба ширкат имкониятҳои зеринро медиҳад:
- васеъ намудани ғоида;
  - кам кардани хароҷот;
  - оптимизатсияи ҷараёни иттилооти дохилӣ ва берунӣ;
  - ба таври назаррас суръат бахшидан ба раванди тичорат (таъмин, истехсол, фурӯш, хизматрасонӣ ба мизочон);
  - пайдо кардани бозорҳои нави маркетинг ва паҳнкунӣ;

- баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ ба мизочон ва самаранокии кор бо миёнаравон;

- ба даст овардани бартарии рақобатпазири дарозмуддат.

Ҳангоми ташаккули тичорати электронӣ дар чумхурӣ, хусусиятҳои рушди минтақа, ташкили инфрасохтори муосири бонкӣ, сатҳи ғаёлнокии аҳоли дар ҷодаи истифодаи технологияҳои нави рақамӣ ва ғайраро ба назар гирифтани лозим аст.

Рушди тичорати электронӣ дар минтақаҳо вобаста ба бад будани инфрасохтори муосири бонкӣ норасоӣ ва қимат будани нархи интернет яқсон нест. Ҳамин тавр, дар шимоли Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар вилояти Суғд ва маркази чумхурӣ - дар пойтахти кишвар - шаҳри Душанбе тичорати электронӣ аз ҳама бештар рушд кардааст ва дар навоҳии тобеи марказ ва вилояти Хатлон сатҳи рушди тичорати электронӣ нисбатан паст аст. ВМКБ низ наметавонад дар рушди тичорати электронӣ пешсаф бошад.

Тичорати электронӣ марҳилаҳои зерини рушдро паси сар кардааст: [1,101].

Марҳилаи аввал. Тичорати электронӣ қариб дарҳол пас аз пайдоиши компютер дар солҳои 50-60 пайдо шуд. Яке аз аввалин чунин барномаҳо барномаи нақлиётӣ, яъне фармоиши чиптаҳо, инчунин мубодилаи маълумот буд.

Марҳилаи дуюм. Солҳои 60-70-уми қарни гузашта давраи дуюми ташаккули тичорати электронӣ ба ҳисоб рафта, он дар ташкили Кумитаи Ҳамоҳангсозии Маълумотҳои Нақлиётӣ дар (ТДСС) ИМА асос ёфтааст, ки мувофиқи он барои ҳамаи системаҳои нақлиёт — авиатсионӣ, роҳҳои оҳан ва автомобилгард стандарт муқаррар карда шуда, фармоиш ба воситаи факс амалӣ карда мешуд.

Марҳилаи сеюм. Солҳои 80-90-ум стандарти байналмилалӣ EDIFACT (Electronic Data Exchange for Administration, Trade and Transport) қабул карда шуд, ки марҳилаи сеюми рушди тичорати электрониро дар бар мегирад. Солҳои 80-умро дар ҷустуҷӯи ҳалли стандартӣ барои тағйир додани маълумот диққати асосӣ ба савдо дода мешавад.

Марҳилаи чорум аз солҳои 90-ум оғоз ёфта, то имрӯз тул мекашад, ки дар ин давра бо ташаккул ва афзоиши шабакаи умумиҷаҳонӣ интернет тичорати электронӣ рушд ёфта, сол аз сол мавқеи тичорати маъмулиро ба даст оварда, ҳисаи он дар маҷмӯи муносибатҳои тичоратӣ то рафт баланд гашта истодааст.

Дар асл, истилоҳи тичорати электронӣ технологияҳои зиёдеро барои табодули маълумот дар дохили ширкат фаро мегирад.

Тичорати электронӣ истилоҳи умумиест, ки ҳама гуна шакли муомилоти тичорати электрониро бо истифода аз технологияҳои гуногуни телекоммуникатсионӣ ифода мекунад. Муомилоти тичоратӣ метавонад мустақиман байни ширкатҳо, ширкат ва муштарӣ, инчунин байни ширкат ва мақомоти давлатӣ анҷом дода шавад.

Тичорати электронӣ аксар вақт ҳамчун иқтисоди шабакавӣ он муҳитеро мекӯнад, ки дар он ҳар як ширкат ё шахс метавонад ба осонӣ ва бо хароҷоти камтарин ба ягон ширкат ё шахси дигар барои ҳамкорӣ, тичорат, табодули идеяҳо ва ноу-хау ё танҳо барои гирифтани иттилоот муроҷиат кунад.

Технологияи муосири иттилоотие, ки дар системаи тичорати электронӣ истифода мешавад, аз як барномаи махсуси инфрасохтор ва мушаххаси ҳуқуқӣ барои риояи стандартҳо ва қоидаҳо иборат аст.

Дар ҷараёни тичорати электронӣ сайтҳои электронӣ, почтаи электронӣ, факс, технологияи мубодилаи электронӣ ва пардохтҳои электронӣ истифода бурда мешаванд. Ҳар як намуни технологияҳои пешниҳодшуда барои таъмини системаи оддӣ амалиёти тичорати электронӣ талаб карда мешавад.

Дар сайтҳои махсуси электронии ширкатҳои тичоратӣ ва соҳибкорони инфиродие, ки ба фурӯши мол, кор ва хизматрасонӣ машғуланд, системаи амалиётии шакли электронии савдо ҷорӣ карда шудааст. Чунин сайтҳои электронӣ худро ҳамчун намоёндогони тичорати интернетӣ таъриф намуда, маҳсулоти худро ба марази фурӯш мегузоранд. Мақсад аз таъсиси сайти фурӯши мол кор ва хизматрасонӣ аз ҷониби корхонаи тичоратӣ ва соҳибкорони

инфиродин истифодаи платформаи интернетӣ барои пешниҳоди маҳсулот ба ҳамаи корбарон мебошад [2,58]

Системаи тиҷорати электронӣ хеле шафоф буда, он доираи васеи амалиёти тиҷоратиро муаррифӣ мекунад ва вазифаҳои зеринро ҳал мекунад:

- муайян намудани робитаи муштараки молрасон (хизматрасон) ва муштарӣ бо истифода аз дастгоҳҳои электронӣ;

- мубодилаи электронии иттилооти зарурӣ;

- хизматрасонии пас аз фурӯш ба мизоче, ки дар мағозаи электронӣ мол харидорӣ кардааст (пешниҳоди маълумоти муфассал дар бораи маҳсулот ё хидмат, интиқоли дастур оид ба истифодаи маҳсулот, ҷавобҳои ғаврӣ ба саволҳои муштарӣ);

- амалисозии электронии фурӯши мол ё маблағ;

- пардохти электронӣ барои харид (бо истифода аз интиқоли электронии молиявӣ, корти кредитӣ, пули электронӣ ва чекҳои электронӣ);

- расонидани, паҳнкунии иттилоот ба таври электронӣ;

- таъсиси корхонаи электронии виртуалӣ;

- бо истифода аз таҷҳизоти электронӣ таъсис додани шарикӣ тиҷоратӣ;

- татбиқи равандҳои мустақили тиҷоратӣ (ҷамъоварии муомилот ва расмиёти ба ҳам алоқаманд, ки тавассути онҳо мақсади мушаххаси тиҷоратӣ дар фаъолияти ширкатҳо дар доираи иҷозати сохтори ташкилӣ амалӣ мегардад), ки яқоя бо ширкати истеҳсолкунанда ва шарикони тиҷоратӣ он амалӣ мегардад.

Самти асосии фаъолияти тиҷорати электронӣ инҳоро дар бар мегирад: [3,169].

- маркетинги электронӣ (Интернет - маркетинг);

- ташкили савдои электронӣ, инчунин суғуртаи он;

- муомилоти тиҷоратии электронӣ, аз ҷумла фармоиш додан, қабули мол ва пардохт тавассути воситаҳои пардохти электронӣ;

- шаклҳои татбиқ;

Тиҷорати электрониро дар сатҳи минтақавӣ ва милли амалӣ қардан мумкин аст, аммо ин заминаи қонунгузориро барои тиҷорати электронӣ талаб мекунад. Ин аст, ки соли 2022 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи тиҷорати электронӣ қабул гардид, ки барои батанзимдарории фаъолияти иштирокчиёни муносибатҳои бизнеси электронӣ боис гардид.

Системаи минтақавии тиҷорати электронӣ асосан ба муаррифӣи онлайн, таблиғ ва дастгирии пеш аз фурӯш ва пас аз фурӯш нигаронида шудааст.

Дар байни самтҳои асосии фаъолияти, ки дар доираи он тиҷорати электронӣ амалӣ карда мешавад, метавон инҳоро ҷудо кард:

- 1) Пешниҳоди молҳои электронӣ ба харидорон тавассути Интернет;

- 2) Амалӣ намудани бевоситаи хариди молҳо тавассути воситаҳои электронӣ;

- 3) Дастгирии пас аз фурӯш тавассути почтаи электронӣ;

Ин аз он сабаб аст, ки дар шароити муносибатҳои муосир бозори электронӣ васеъ мешавад.

Худи тиҷорати электронӣ ҳамчун мафҳум ва объекти таҳлил дар адабиёти илмӣ ҳанӯз дар солҳои 60-70-уми асри XX дар давраи идоракунии сотсиалистӣ муайян карда шуда буд. Аз ин давра то имрӯз, тиҷорати электронӣ ҳамчун маҷмӯи муносибатҳои иқтисодӣ аҳамиятнок ҳисобида шуда, сатҳи ҳудудӣ дорад ва аз нуқтаи назари объективӣ - ҳамчун ташкили низоми ибтидоии муносибатҳо барои қонеъ кардани ниёзҳои аҳоли пешбинӣ шудааст.

Ташаккул, нигоҳдорӣ ва рушди тиҷорати электронӣ яке аз шартҳои муҳимтарини баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии аҳоли ва бахши муҳими иқтисоди милли мебошад.

Рушди тиҷорати электронӣ вазифаи асосӣ дар табдили системавии иқтисоди милли - ба даст овардани муҳити рақобатпазир, ки синфи миёнаро ташкил медиҳад; паст шудани сатҳи бекорӣ; рафъи касри мол ва фароҳам овардани шароит барои инкишофи ҳаматарафаи

инсон мебошад. [4, с. 191]. Тавассути фаъолияти тичорати электронӣ робитаи мутақобилаи рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар низоми иқтисоди миллий, муносибатҳо ва робитаҳои байни унсурҳои соҳавии он амалӣ мегардад.

Бо иштирок ва фаъолияти тичорати электронӣ пайвастагии аксари равандҳои истеҳсолии амалкунанда фаъол мегардад. Инчунин, ноил шудан ба ҳадафҳои рушди иҷтимоӣ барои ҳалли масъалаҳои дарозмуддат пешбинӣ шуда, татбиқи барномаҳои давлатӣ, тафсири мафҳуми «тичорати электронӣ», инчунин хусусиятҳои рушд, идоракунии онро дар бар мегирад.

Ба назари мо, се роҳи ташкили тичорати электронӣ ва рушди он мавҷуд аст, ки инҳоянд:

1. Ташкили тичорати электронӣ дар шакли байнисоҳавӣ бо фарогирии шартӣ амалиёти ташаккули комплексӣ, яъне ба воситаи иҷро вазифаи асосӣ – қонё намудани талаботи аҳоли тавассути савдои электронӣ асос ёфтааст;

2. Воҳидҳои тичорати электронӣ, аз ҷумла унсурҳои мураккабтаре, ки ба пурра қонё гардонидани талабот нигаронида шудаанд;

3. Соҳибқорӣ электронӣ, нисбатан қулай буда, ба афзоиши фаъолнокии корхонаҳо ва дигар иштирокчиён боис мегардад, ки он талаботи аҳолиро ба ин хизматрасониҳо қонё мегардонд.

Ҳамин тариқ, тичорати электронӣ дорои хусусиятҳои миллий буда, ҷанбаҳои қонё гардонидани талаботи аҳоли ба молу хизматрасониҳо аст ва қисми қобили меҳнати аҳоли бо ҷойҳои корӣ ҷалб шуда, иштироки онҳо дар ҳаёти иқтисодӣ таъмин карда шуда, ҷараёни мубодиларо осон карда, арзиши аслии онро арзон менамояд.

Дар асоси гуфтаҳои дар боло зикршуда, мо метавонем хулоса барорем, ки тичорати электронӣ метавонад дар ояндаи наздик рушд ёфта ҷои савдои маъмулиро гирифта, ҷараёни мазкурро осон менамояд.

Ҳамин тариқ, метавон қайд кард, ки рушди тичорати электронӣ шартӣ асосии рушди иқтисоди миллий мебошад. Бидуни рушди тичорати электронӣ кишвар ва минтақаҳо аз рушди иқтисодӣ берун бимонанд ва ин ақибмонӣ ба иқтисоди миллий пайомадҳои номатлубро аз қабилӣ қафо мондан аз ҷараёни ҷаҳонишавии иқтисодӣ дар пай биорад.

АДАБИЁТ

1. Балабанов И.Т., Электронная коммерция, Учебное пособие для вузов, СПб, 2018, С.191.
2. Саидмуродов Л.Х. Мирбобоев Р.М., Солиев А.А. «Бизнеси байналхалки: назария, амалия ва одоб» Душанбе.: 2002 г.
3. Дюмулен И.И. Международная торговля услугами. -М: ЗАО Издательство «Экономика» Москва 2019.
4. Шабакаи электронӣ - www.yandex.ru

УДК 336.714

Рустамов Ф.М., Султонов З.С.

АҲАМИЯТИ САРМОЯИ ИНСОНӢ ДАР РУШДИ ИҚТИСОДИЁТИ КИШВАР

Дар мақола мафҳум, моҳият, таснифот, принцип, вазифаҳо ва омилҳои сармоия инсониро аз нуқтаи назари якҷанд муаллифон таҳлил гардидааст. Муаллифон моҳият, таснифот ва омилҳои рушдбандаи сармоия инсониро омӯхтанд ва онҳоро тибқи ақидаҳои ҳеш гурӯҳбандӣ намудаанд. Сармоия инсонӣ омили муҳими рушди истеҳсолот ва

иктисодиёт маҳсуб меёбад, ки аз сифати он пешрафти тамоми соҳаҳо вобастагии зич дорад. Самаранокии истифодаи сармояи инсонӣ аз ҳаракати захираҳои меҳнати ва қобилияти онҳо вобаста мебошад.

Калид вожаҳо: сармояи инсонӣ, таснифот, омилҳо, принцип, вазифаҳо.

Рустамов Ф. М., Султонов З.С.

ЗНАЧЕНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ СТРАНЫ

В статье анализируются понятие, сущность, классификация, принципы, задачи и факторы человеческого капитала с точки зрения ряда авторов. Авторы изучили природу, классификацию и факторы развития человеческого капитала и сгруппировали их по своему мнению. Человеческий капитал считается важным фактором развития производства и экономики, от его качества тесно зависит прогресс всех отраслей. Эффективное использование человеческого капитала зависит от мобильности трудовых ресурсов и их способностей.

Ключевые слова: человеческий капитал, классификация, факторы, принципы, задачи.

Rustamov F.M., Sultonov Z.S.

THE IMPORTANCE OF HUMAN CAPITAL IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COUNTRY

The article analyzes the concept, essence, classification, principles, tasks and factors of human capital from the point of view of several authors. The authors studied the nature, classification and developing factors of human capital and grouped them according to their opinions. Human capital is considered an important factor in the development of production and the economy, the progress of all sectors is closely dependent on its quality. Effective use of human capital depends on the mobility of labor resources and their abilities.

Key words: human capital, classification, factors, principles, tasks.

Дар охири асри XX ва оғози асри XXI олимони соҳаи иқтисодиёт ба чунин ҳулоса омадаанд, ки омилҳои асосии афзоиши иқтисодиёти муосир на сармояи ҳисмонӣ, балки сармояи инсонӣ мебошад, ки ҳосилнокии меҳнатро ба банд бардошта, ғайбад иқтисодиро зиёд менамояд. Сиёсати иқтисодии аксари кишварҳои пешрафта ҳоло ба афзоиши сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ ниғаронида шудааст, зеро ҷамъшавии он ба рушди иқтисодӣ таъсири мусбат мерасонад. Инчунин, таърихи рушди соҳаи иқтисодиёт гузаштан аз усули экстенсивии истеҳсолот ба усули интенсивиро нишон медиҳад. Дар замоне, ки технологияҳои муосир босуръат пеш меравад, талабот нисбати зиёд намудани шумораи коргарон кам гардида, арзиши идеяҳои эҷодӣ, ки дар ҷамъият зарур мебошад, хело ҳам ба банд гардида истодааст.

Гуфтаҳои болоро дар асоси ширкати Google, ки соли 1998 таъсис ёфтааст, пешрафти онро дар шароити муосир бо идеяҳои созида ва истифодаи технологияи иттилоотии муосир тасдиқ намудан мумкин аст.

Дар баробари ин, ширкати Apple, ки соли 1967 дар гаражи Стивен Ҷобс таъсис ёфта, дар замони муосир яке аз маъруфтарин ва гаронарзиштарин ширкатҳои ҷаҳон маҳсуб меёбад. Асоси муваффақияти ширкатҳои мазкур, ин арзиши ғояҳои эҷодӣ ва созида мебошанд, ки аксарияти ширкатҳои гуногуни дунё омода ҳастанд, ки барои ин арзишҳо бо ин ширкатҳо ҳамкорӣ намоянд.

Дар шароити муосир, одамон дар давраи ташаккули чомаи шахрвандӣ зиндагӣ менамоянд. Ин дар асоси принципҳои озодӣ асос ёфта, барои рушди технологияҳои муосир шароит муҳаё месозад [4]. Дар бозори ҷаҳонӣ низ ингуна ҳаркати одамон ва молҳо мушоҳида карда мешаванд, ки ширкатҳои алоҳида барои ҳамкории мутақобилаи судманд байни корманд ва менеҷер кӯшиш менамоянд [2].

Дар шароити муосир аҳамияти чунин малакаҳо ба монанди қабули қарорҳои фаврӣ, мустақилияти кормандон, аз ҷумла дар ҳолатҳои сатҳи баланди хавфу хатарҳо қабули қарорҳои зарурӣ, аҳамияти хоса дорад, ки ин ҳам дар асоси ғояҳои эҷодӣ бадаст оварда мешавад [3].

Дар давраи гузариш, самараноки истеҳсолот ба ҳамбастагӣ ва якдигарфаҳмии кормандон ба даст оварда мешавад. Ҳар як корманд на бояд дар соҳаи хеш мутахассиси баландхтисос бошад, балки ба омӯзиши пайваста машғул гардида, малака ва маҳорати хешро такмил дода, аз истифодабарии технологияҳои муосир бархурдор бошад.

Мавриди зикр аст, ки дар чунин раванд давлат ё ширкатҳои алоҳида барои рақобатпазирӣ дар бозори ҷаҳонӣ, аз техникаву технологияҳои муосир, сарватҳои табиӣ кам алоқамандӣ дошта, бештар аз мавҷудияти мутахассисҳои баландхтисоси дорои қобилиятҳои эҷодӣ ва ғояҳои созанда вобастагии калон дорад.

Дар низоми иқтисоди бозорӣ сармояи инсонӣ ҳамчун шакли нерӯи инсонӣ маҳсуб ёфта, он дар муайян намудани захираҳои инсонии чома – маҷмӯи сармояи меҳнатӣ, инсонӣ ва иттилоотӣ аҳамияти калон дорад. Ба таври дигар, заминаи ташаккули меҳнатии давлатро рушди нерӯи иқтисодии инсонӣ ташкил медиҳад.

Сармояи инсонӣ омили муҳими рушди истеҳсолот ва иқтисодиёт маҳсуб меёбад, ки аз сифати он пешрафти тамоми соҳаҳо вобастагии зич дорад. Он дар байни омилҳои дарозмуҳлати рушди минбаъдаи иқтисодиёт ҷойи аввалро (дар муқоиса бо захираҳои табиӣ, сармояи воқеӣ ва молиявӣ) ишғол мекунад. Аз ин рӯ, рушди сармояи инсонӣ дар кишвар ҳамчун самти афзалиятноки фаъолияти Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян гардидааст [5].

Принсипҳои калидии самти мазкури фаъолият бо талоши ҳалли маҷмӯи вазифаҳои рушди сармояи инсонӣ ва сифати зиндагӣ, инчунин фароҳам овардани заминаҳои устувор барои ташаккули донишҳои иқтисодӣ алоқаманд мебошанд. Вазифаҳои асосии рушди сармояи инсонӣ дар давраи дарозмуҳлат инҳо хоҳанд буд [6]:

- пешбурди фарогирии иҷтимоӣ тариқи баланд бардоштани дастрасӣ ба хизматрасониҳои босифат, аз ҷумла, маориф, тандурустӣ, ҳифзи иҷтимоӣ, обтаъминкунӣ ва беҳдошт;

- фароҳам овардани фазои мусоиди сармоягузорӣ дар соҳаи иҷтимоӣ.

Қобили зикр аст, ки нерӯи инсонӣ ва сармоя дар заминаи рақобатпазирии кишвар нақши ҳалкунандаро иҷро менамояд ва он на танҳо сатҳи умумии истеҳсолоту истеъмол, балки бо рушди технологӣ ва инноватсионии он асос мегузорад. Дар асоси ташаккули нерӯи инсонӣ захираҳои инсонӣ ташаккул ёфта, дар баробари он сифати фаъолияти ширкатҳои алоҳида ва инчунин иқтисодии рақобатпазирии онҳоро муайян менамояд.

Ба ақидаи мо, барои иқтисодиёти миллӣ рушди захираҳои инсонӣ ниҳоят муҳим арзёбӣ гардида, он ба омӯзиши инфрасохтори иҷтимоии чома ва роҳҳои дигаргунсозӣ таъсир расонида, боиси омода намудани мутахассисони баландхтисос барои бозори меҳнат, ки соҳаи муҳими чомаи имрӯза буда, ба самаранокии иқтисодиёти муосир асос гузошта, рушди онро таъмин менамояд, мебошад.

Зикр кардан ба маврид аст, ки дар чомаи муосир шахс бо дониш, қобилият, ғояҳо ва малакаву маҳорати баланд ҳамчун сармояи баландарзиш ба шумор рафта, ҳатто аз иқтисодии табиӣ кишвар муҳимтар мебошад, ки ин дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон низ оварда шудааст.

Аз ҳамин лиҳоз, раванди рақобати шадиди иқтисодӣ дар бозори ҷаҳонӣ ҳар як давлатро вазифадор менамояд, ки сармояи инсонии хешро самаранок истифода намуда,

барои рушди он аз тадқиқоти олимони соҳаҳои иқтисодӣ истифода намуда, сармояи инсониро ташаккул диҳанд.

Дар мақолаи мазкур, мо таснифоти умумии сармояи инсониро аз нигоҳи олимони соҳа оварда, таснифоти худро пешниҳод намудаем. Дар ҷадвали 1 таснифоти сармояи инсонӣ оварда шудааст.

Ҷадвали 1

Таснифоти сармояи инсонӣ

№	Ақидаи олимони оид ба сармояи инсонӣ	Таснифот
1	Тасниф аз рӯи сатҳ ва сохтори сармояи инсонӣ	Дар сармояи инсонӣ сатҳҳои микро-, мезо- ва макро, ё ба таври дигар - сармояи инсонии инфиродӣ, коллективӣ ва миллиро ҷудо менамоянд. Сармояи инсониро дар аввал ба монанди як шахс баррасӣ менамуданд. Сатҳи мезо сармояи инсониро ҳамчун як ташкилот, ширкат, гурӯҳи ширкатҳо ё дар маҷмӯъ қувваи кори арзбӣ менамояд.
2	Быченко Ю.Г.	Сохтори сармояи инсониро ба ду намуд ҷудо намудааст: биологӣ ва фарҳангӣ. Ба таври дигар қобилияти инсонро ба ҷисмонӣ ва зеҳнӣ ҷудо намудан мумкин аст, яъне ба сармояи биологӣ қобилияти иҷроии ҷисмонии ҳар гуна кор, инчунин вазъи саломатӣ ва ба сармояи фарҳангӣ – маълумот, малака, маҳорат, таҷриба, ҳислат ва дигар сифатҳои маънавии одам, ки дар фаъолияти меҳнатӣ истифода мегарданд, фаҳмида мешавад.
3	Ильинский И.В.	Таснифоти Ильинский И.В. ба таснифоти Быченко Ю.Г. монанд буда, вале дар таснифи Ильинский И.В. сармояи инсонии фарҳангиро ба сармояи маориф ва сармояи фарҳангӣ ҷудо намуда, ба онҳо сармояи саломатиро илова намудааст, ки он ҳам ба модарзодӣ (меросӣ) ва бадастомада тақсим мешавад.
4	Аз рӯи соҳаи тадқиқот	Вобаста ба самти тадқиқот сармояи инсонӣ ба умумӣ ва мушаххас тасниф карда мешавад. Ба умумӣ - дониш ва иттилоот дохил мешавад. Ба сармояи инсонии мушаххас малака ва маҳоратро дар бар мегирад.
5	Ба ақидаи мо	Сармояи инсониро ба сатҳи истифодабарӣ тасниф намудан мумкин аст. Чунки аз рӯи сатҳи биологӣ ҳамаи инсон дорони дониши муайяне мебошанд ва он танҳо аз рӯи сатҳи истифодабарӣ муайян карда мешавад. Мисол, баъзан инсонҳо дониши баланди илмӣ доранд, вале қобилияти истифодабарии онро надоранд. Ва қисмати дуюм, маҳорати баланди ташкилотчигӣ доранд, вале дониши на он қадар баланд надоранд.

Ҷадвали 1. Аз ҷониби муаллиф таҳия гардидааст

Қобили зикр аст, ки Ильинский И.В. сармояи инсониро бо формулаи зерин муайян намудааст:

$$СИ = СС + СМ + СФ \quad (1)$$

Дар ин чо СИ – сармояи инсонӣ

СС – сармояи саломатӣ;

СМ – сармояи маълумот;

СФ – сармояи фарҳангӣ.

Рушди сармояи инсонӣ ба рушди иқтисодию иҷтимоӣ, фарҳангию демографии давлат таъсири мусбӣ расонида, тавассути сармоягузорӣ ба қобилиятҳои инсонӣ, ки барои сарфа кардани вақти иҷтимоӣ ва меҳнат оварда мерасонад.

Мавриди зикр аст, ки дар шароити имрӯза сармояи инсонӣ бояд аз рӯи хусусиятҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва демографӣ баҳогузорӣ гардида, бо формулаи зерин муайян карда шавад:

$$СИ=СИҚ+СИЧ+СФ+СД \quad (2)$$

Дар ин чо СИ – сармояи инсонӣ

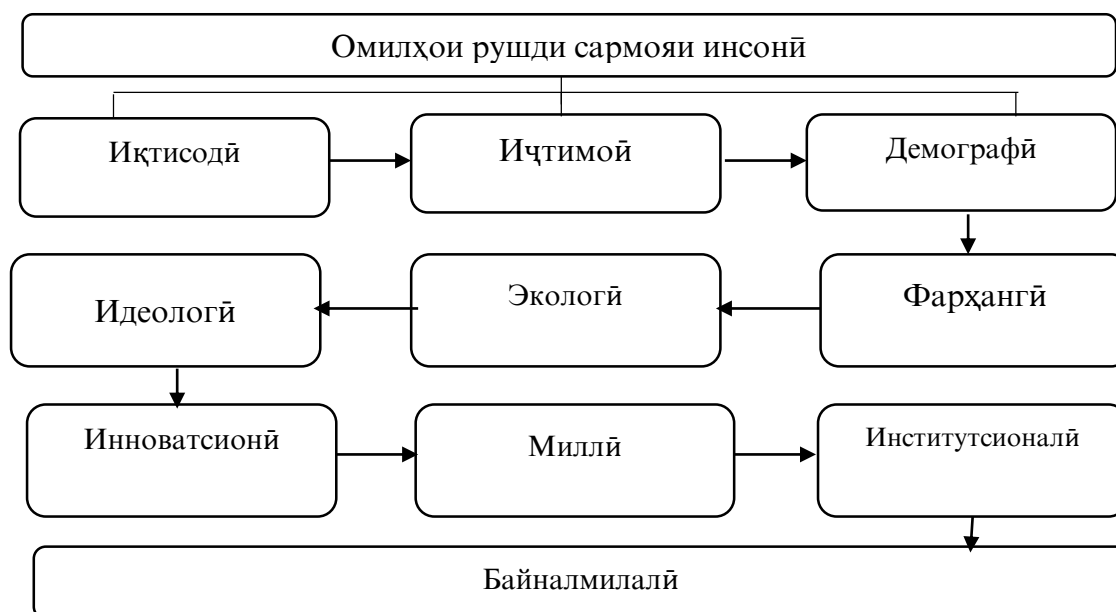
СИҚ – сармояи иқтисодӣ;

СИЧ – сармояи иҷтимоӣ;

СФ – сармояи фарҳангӣ;

СД – сармояи демографӣ.

Шохис (индекс)-и сармояи инсонӣ василаи амалии ҳукумат ва ҷомеаи соҳибкорӣ дар таҳияи сиёсати рушди устувори иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва рушд мебошад, зеро дар ин чо ба дониш, истеъдод ва салоҳияти касбӣ, муносибати эҷодӣ ҳамчун омилҳои асосии муваффақият тавачҷӯх зоҳир карда мешавад. Аз ҳамин лиҳоз, рушди сармояи инсонӣ барои ташкил намудани низоми самарабахши истифодаи неруи инсонӣ асос гузошта, аз омилҳои зерин сарчашма гирифта, рушди онро таъмин менамояд. Дар расми 1 омилҳои рушди сармояи инсонӣ оварда шудааст.

Расми 1 - Омилҳои рушди сармояи инсонӣ

Дар қисмати омилҳои макроиқтисодии рушди сармояи инсонӣ ба гурӯҳҳои зерин тақсим карда мешавад: иқтисодӣ, инноватсионӣ, иҷтимоӣ, милли-давлатӣ, демографӣ, институтсионалӣ, экологӣ, байналмилалӣ, идеологӣ [1].

Ба омилҳои макроиқтисодӣ нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, аз қабилҳои даромадҳои воқеии аҳолии, сатҳи таваррум, ММД ба ҳар сари аҳолии, қобилияти харидории пули милли, сатҳи бекорӣ, сатҳи озодии иқтисодӣ ва ғайра дохил мешаванд.

Дарачаи ҳосилнокии меҳнат ва динамикаи он, ҳаҷми вақти кор дар як сол, дарачаи музди кор, таҷҳизоти технологияи корхона, шароити тақмили ихтисос ва ғайра омилҳои истеҳсоли иқтисодӣ мебошанд.

Омилҳои инноватсионӣ шумораи одамоне, ки дар соҳаи илм ва тадқиқоти илмӣ машғуланд, ҳиссаи хароҷот барои илм ва тадқиқот дар ММД, шумораи патентҳо, ихтироъҳо, ҳуқуқи муаллифӣ, намунаҳои технологияҳои нав ва ғайра мебошанд.

Ба омилҳои иҷтимоӣ шумораи аҳолии бо кор таъминшуда ва бекорон, сатҳи таҳсилоти шаҳрвандон, сохтори касбӣ ва тахассусии қувваи корӣ, вазъи саломатӣ ва фарҳангӣ, барои табақаи миёна ва ғайра дохил мешаванд.

Омилҳои миллӣ - сиёсати инноватсионӣ, сатҳи дастгирии соҳибкорӣ, сиёсати манфиатҳои чамбиятӣ, сиёсати экологӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

Омилҳои демографӣ: шумораи аҳоли, давомнокии миёнаи умр, суръати афзоиши табиӣи аҳоли, ғавт, муҳочират ва ғайра.

Омилҳои институтсионалӣ, ин сатҳи рушди иттифоқҳои касаба, иттифоқҳои корфармоён, сатҳи рушди биржаҳо, агентҳои рекламавӣ ва кадрӣ мебошад.

Ба омилҳои экологӣ, сифати ғизо, об, муҳити зист, шароити рекреатсионӣ ва иқлимӣ дохил мешаванд.

Омилҳои идеологӣ, ин арзишҳо ва меъёрҳои иҷтимоӣ дар ҷомеа, афзалиятҳои миллӣ ва давлатӣ мебошанд.

Ба омилҳои байналмилалӣ бошад, дараҷаи ҳамгирии кишвар ба фазои байналмилалӣ, сатҳи сармоягузории хоричӣ, мавҷудияти корпоратсияҳои трансмиллӣ дар кишвар ва ғайра дохил мешаванд.

Бояд гуфт, ки, истифодаи самараноки сармояи инсонӣ дар се сатҳи иқтисодӣ - дар сатҳи кишвар, минтақавӣ ва дар сатҳи корхонаю ширкатҳои алоҳида таҳия гардида, дар стратегияи рушд ва сиёсати дахлдори давлатӣ инъикос гардида, барои рушди иқтисодию иҷтимоии кишвар саҳмгузор бошад. Инчунин, дар сатҳи кишвар истифодаи механизмҳои фаъоли иштироки давлат, ки ба ҷилавгирӣ аз табақабандии аҳоли, аз ҷумла бо роҳи тақсмоти даромадҳо (мизони пешрафти андозбандӣ) нигаронида шудааст, ба мақсад мувофиқ мебошад. Сармоягузорӣ ба илму маориф, аз ҷумла аз ҳисоби сармоягузори хусусӣ, баланд бардоштани масъулияти иҷтимоии соҳибкорӣ ва сатҳи эътимод ба ҷомеа аз самтҳои асосии рушди сармояи инсонӣ маҳсуб мешавад.

Ҳамин тариқ, ташаккул ва рушди сармояи инсонӣ дар шароити муосир, аз сатҳи давлат, то сатҳи ширкатҳои хусусӣ вобастагӣ дошта, ба рушди иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангию демографии кишвар таъсиррасон мебошад.

АДАБИЁТ

1. Гафарова Л.А. Человеческий капитал: Условия накопления и отдачи./Л.А. Гафарова//Вестник УГНТУ. Наука, образование, экономика. Серия: Экономика.-2012.-№2 (2). – с.16-18.
2. Поздняков, В.А. Сущность и содержание категории «Человеческий капитал». В.А. Поздняков.//Фундаментальные исследования.-2012.-№11-3.-с.572-575.
3. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 – 2016. – с. 46 – 67.
4. Султонов З.С. Основные направления занятости населения и развитие национальной экономики/Дустбоев Ш., Султонов З.С.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2021. № 3(37)-2021, С. 207-209.
5. Тростинская, В.П. Человеческий капитал современной России./В.П. Тростинская, И.Р. Тростинская.//Международные отношения и диалог культур.-2014.-№2(2013).-с.91-110.
6. Хафизова, Г. Накопление и потребление человеческого капитала./Г. Хафизова.//Риск: ресурсы, информация, снабжение, конкуренция.-2011.-№4.-с.347-348.

Исмоилов М.М.

ТАҲҚИҚИ МАРКЕТИНГИИ ИҚТИДОРИ САНОАТИИ ВИЛОЯТИ СУҒД ЧУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола таҳқиқи маркетинги иқтидори саноат, ташаккулёбии иқтисодиёти саноатӣ-аграрӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва истифодаи самараноки имкониятҳои мавҷудаи минтақаҳои барои васеъ намудани иқтидорҳои истеҳсолии саноатӣ таҳлил шудааст. Дараҷаи истифодабарии босамари иқтидори саноатии вилояти Суғд начандон баланд мебошад ва ин ташаккули механизми он ва васеъгардониро тақозо мекунад. Таҳқиқи маркетингии самтҳои асосии соҳаи саноат саноати сабук, хӯрокворӣ, коркарди маъданҳои кӯҳӣ, тозакунии маъданҳои кӯҳӣ ва истеҳсоли масолеҳи сохтмон мешавад. Таҳқиқи маркетингии иқтидори саноатии мавҷудияти имкониятҳои калон барои истеҳсоли обӣ нӯшокӣ, тилло, пахта, ресмони пахтагин, матоъҳо, қолинҳо-ро нишон медиҳад.

Калимаҳои калидӣ: ташаккулёбии иқтисодиёти саноатӣ-аграрӣ, маркетинг, иқтидор, иқтидори саноати, саноатикунонӣ, иқтисодиёти саноатӣ

Исмоилов М.М.

МАРКЕТИНГОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОМЫШЛЕННОГО ПОТЕНЦИАЛА СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье исследован маркетинг промышленного потенциаларегиона, его формирования и эффективного использования. Уровень использования промышленного потенциала Согдийской области относительно невысок, что требует совершенствования механизма эффективного использования. Исследованы возможности добывающей промышленности, производства строительных материалов. Маркетинговое исследование промышленного потенциала показывает наличие огромных возможностей питьевой воды, золота, хлопка, хлопка волокна, ткани и ковров.

Ключевые слова: формирование индустриально-аграрной экономики, маркетинг, потенциал, промышленный потенциал, индустриализация, экономика промышленности

Ismoilov M.M.

MARKETING RESEARCH OF THE INDUSTRIAL POTENTIAL OF THE SUGHD REGION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article studies the marketing of the industrial potential of the region, its formation and effective use. The level of use of the industrial potential of the Sughd region is relatively low, which requires the improvement of the mechanism for effective use. The possibilities of the extractive industry, the production of building materials have been studied. Market research of industrial potential shows that there are huge opportunities for drinking water, gold, cotton, cotton fiber, textiles and carpets.

Keywords: formation of industrial-agrarian economy, marketing, potential, industrial potential, industrialization, economics of industry

Ташаккулёбии иқтисодиёти саноатӣ-аграрӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз таҳқиқи маркетингии имкониятҳои мавҷудаи иқтисодии саноатии минтақаҳои он ва васеъ намудани иқтисодҳои истеҳсолии саноатӣ вобастагии зиёд дорад.

Бо назардошти аҳамияти муҳими соҳаи саноат дар рушди иқтисодиёти давлат Пешвои миллат дар паёми худ аз 21 декабри соли 2021 пешниҳод карданд, ки “солҳои 2022-2026 солҳои рушди саноат” эълон гардад[1].

Мазмуни иҷтимоӣ - иқтисодии заминаи иқтисодии саноатии минтақа, саноатикунонӣ - ин заминаи таъсиси иқтисодии саноатии минтақа аз ҷиҳати техникӣ рушдёрта мебошад, ки афзоиши назарраси ҳиссаи маҳсулоти саноатӣ дар иқтисодиётро таъмин менамояд. Иқтисодиёти саноатӣ 4 марҳилаи инкишофро гузаштааст.

Расми 1. - Марҳилаҳои ташаккули иқтисодии саноатӣ дар иқтисодиёти саноатӣ

Иқтисодии саноатии минтақавӣ – ин маҷмӯи захираҳои истеҳсоли, табиӣ, молиявӣ, инсонӣ, иншооти инфрасохторӣ, институтсионалӣ, инноватсионӣ ва омодагии онҳо, ки барои таъмини рушди соҳаи саноатӣ нигаронида шуда, дар баланд бардоштани неқӯаҳолии иқтисодии ҳудуди алоҳидаи маъмурии маконӣ нақш мегузорад, мебошад. Ҷузъҳои сохтори иқтисодии саноатӣ дар расми 1. нишон дода шудааст.

Расми 2. - Ҷузъҳои сохтори иқтисодии саноатии минтақа

Ба фикри мо, самаранокии иқтисодии саноатии минтақа дар шароити муосир аз таҳқиқи маркетингии мавҷудият ва ҳамоҳангии ин ҷузъҳо вобаста аст.

Замимаи моддии ташаккули иқтидори саноатии вилояти Суғд мавҷудияти корхонаҳои бузурги саноатиро ташкил менамояд, зеро вилояти Суғд - водии имкониятҳо.

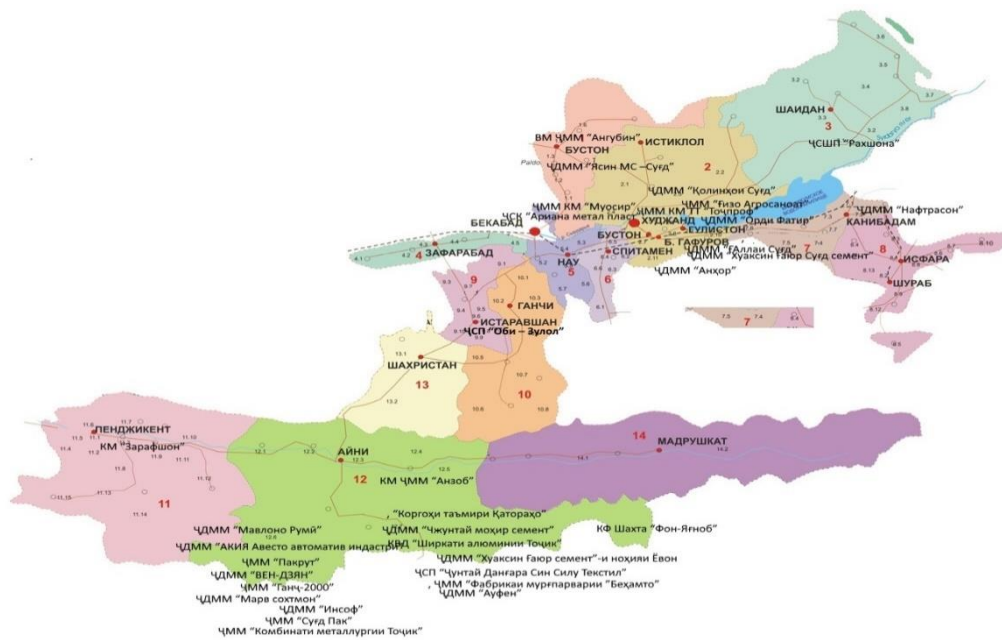
Чунончи, корхонаҳои бузурги саноатии вилоят дар шаҳрҳои Хучанд, Бӯстон, Гулистон, Исфара, Истаравшан, Конибодом, Панҷакент, Истиклол, ноҳияҳои Айнӣ ва Бобоҷон Гафуров ҷойгир шудаанд.

Самти асосии соҳаи саноат саноати сабук, хӯрокворӣ, коркарди маъданҳои кӯҳӣ, тозакунии маъданҳои кӯҳӣ ва истеҳсоли масолеҳи сохтмон ба шумор меравад. Имкониятҳои калон барои истеҳсоли обӣ нӯшокӣ, тилло, пахта, ресмони пахтагин, матоъҳо, қолинҳо, ва ғ. вучуд доранд[2].

Иқтидори саноатии вилояти Суғд аз 693 корхона иборат буда, ҳаҷми маҳсулоти саноатии он нишони самаранок истифодабарии онро нишон медиҳад.

Чунончи, дар соли 2019 дар ҳаҷми 13053,6 миллион сомонӣ, ё 47,2 % аз ҳаҷми умумии маҳсулоти саноатии (27613 миллион сомонӣ) ҷумҳуриро ташкил дод[3].

Таҳқиқи маркетингии иқтидори саноатии аз ҷойгиршавии ҷуғрофӣ корхонаҳои саноатӣ дар қаламрави вилояти Суғд сар мешавад.

Диаграммаи 1. -Харитаи вилоят ва ҷойгиршавии иқтидори саноатии нисбатан бузурги корхонаҳо дар он

Ҷойгиршавии саноат дар қаламрави ҷумҳури нобаробар мебошад. Ҳамин тавр, аз ҷиҳати саноат вилояти Суғд бештар рушдёр ба ҳисоб меравад ва аз ҳама сустар минтақаи ВМКБ. [4].

Самаранокии истифодабарии саноатии шаҳру ноҳияҳо дар ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ дар умум, музди меҳнат ифода мешавад, ки дар ҷадвали зерин инъикос гардидааст.

Ҷадвали 1. Истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ба ҳар сари аҳоли ва музди миёнаи меҳнат дар шаҳру ноҳияҳои вилояти Суғд (то 1 январӣ 2020 сол)

№	Субъектҳои вилоят	Музди меҳнати	Ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ	Ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ ба ҳар сари аҳоли (ҳазор сомонӣ)
---	-------------------	---------------	-------------------------	--

		миёна дар умум (сомонӣ)	(ҳазор сомонӣ)	нисбати аҳолии доимӣ	нисбати аҳолии дар иқтисодиёт машғул
1	н. Айнӣ	1496,17	948297,4	11370,4	50711
2	н. Ашт	790,43	224880,0	1335,3	13712,1
3	н. Б.Ғафуров	1032,32	135900,0	357,5	4246,8
4	ш. Бӯстон	1272,23	411006	11291,3	59566,0
5	ш. Гулистон	2078,34	326638	6748,71	3072,2
6	н. Деваштич	787,53	61447,2	354,3	2318,7
7	н. Зафаробод	826,99	216524	2860,2	13283,6
8	ш. Истиқлол	1030,44	529168	30066,3	377977,1
9	ш. Истаравшан	1063,16	39639,6	145,0	815,6
10	ш. Исфара	975,94	363989	1328,4	11304,0
11	ш. Конибодом	926,57	310182	1468,6	13312,5
12	н. Мастчоҳи Кӯҳӣ	753,41	3549,9	141,4	403,3
13	н. Мастчоҳ	971,97	240694	1873,1	6522,8
14	ш. Панҷакент	1537,37	2867482	9457,3	57579,9
15	н. Спитамен	937,97	490316	3465,1	22805,3
16	ш. Хучанд	1430,13	1291815	7032,1	32704,1
17	н. Ҷ. Расулов	940,96	231463	1680,9	9725,3
18	н. Шахристон	781,04	37214,2	853,5	5097,8
19	Ҳамагӣ	1182,69	13053,5	4824,79	30969,1

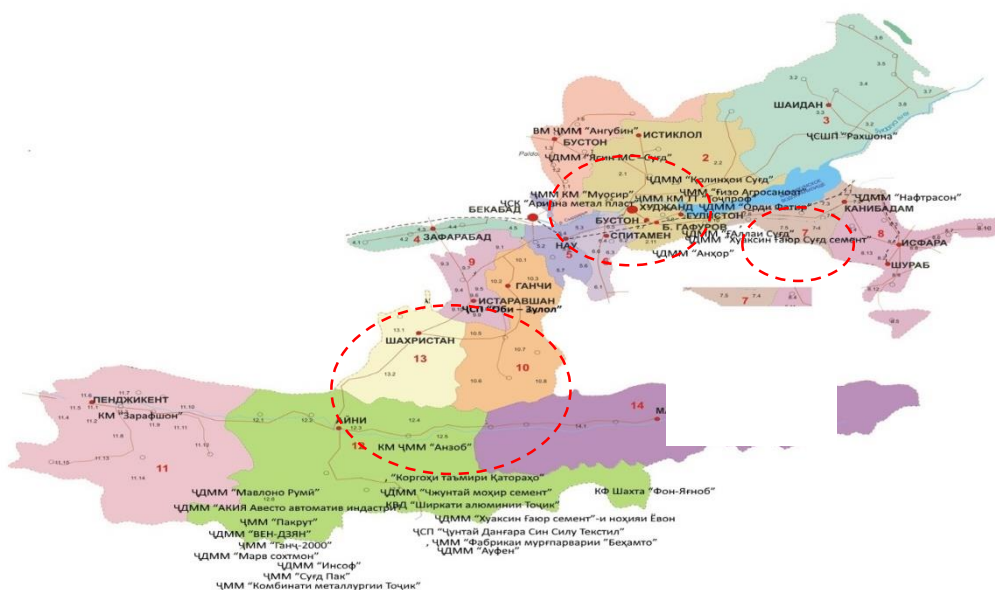
Ҳисоби муаллиф дар асоси: Омори солонаи вилояти Суғд 2020(Маҷмӯаи оморӣ)// Сарраёсати Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2020с. С. -25,75, 102, 167,175.

Таҳлили чадвал нишон медиҳад, ки дар аввали соли 2020 ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ дар минтақа дар умум ба ҳар сари аҳоли 4824,79 ҳазор сомонӣ рост омад, нисбати шумораи аҳолии дар иқтисодиёт машғул будагон, ки 30969,1 ҳазор сомониро ташкил дод. Музди миёнаи меҳнат дар шаҳру ноҳияҳои вилояти Суғд 1182,69 сомониро ташкил дод.

Агар ин чараёнро дар субъектҳои вилоят таҳлил намоем, пешравон, ки нисбатан нишондиҳандаи баландро доро мебошанд, ин шаҳри Истиқлол (30066,3 ва 377977,1 ҳазор сомонӣ) ва шаҳри Панҷакент (9457,3 ва 57579,9 ҳазор сомонӣ) мебошанд.

Нисбатан истеҳсоли пастро нисбат ба ҳар сари аҳоли дар ноҳияи Мастчоҳи Кӯҳӣ (141,4 ва 403,3 ҳазор сомонӣ) ва шаҳри Истаравшан (145,0 ва 815,6 ҳазор сомонӣ) мушоҳида карда мешавад.

Баҳши саноатии вилояти Суғдро, ки қудрати бузурги саноатиро соҳиб аст, имкон дорад, ки ба 3 минтақа тақсим намоем, ки дар харитаи вилоят акс ёфтааст:

Диаграммаи 2. - Бузургтарин қисмҳои шартӣ дорои иқтидори саноатии минтақа

Таснифоти ин қисмҳои шартӣ:

1. Қисми марказӣ (шаҳри Хучанд, шаҳри Гулистон, шаҳри Бӯстон, шаҳри Истиқлол ва ноҳияи Бобоҷон Ғафуров);
2. Қисми ғарбӣ (ноҳияи Айнӣ, шаҳри Истаравшан);
3. Қисми шарқӣ (шаҳри Конибодом ва шаҳри Исфара);

Дар қисми марказӣ корхонаҳои низ ворид мешавад, ки мо қаблан дар бораи онҳо илҳоро назар намудем. Аз ҷумла, дар қисми маркази корхонаҳои ҚДММ «Хуаксин Ғаюр Суғд Семент», ҚСК «Қолинҳои Кайроққум», ҚДММ КМ «Апрелевка», ҚДММ КМ «Ширкати кӯҳӣ-саноатии Тоҷикистону Хитой» ва ғайра.

Дар қисми ғарбӣ чунин корхонаҳои саноатӣ бо иқтидори бузурги саноатӣ дохил мешаванд: ҚДММ КМ «Зарафшон» КМ ҚДММ "Анзоб", ҚС «Оби Зулол», ҚММ «Комбинати металлургии Тоҷик» ва ғайра.

Дар қисми шарқӣ корхонаҳои саноатии ҚДММ «Нафтрасон», ҚСК «Корхонаи кимёвӣ», Шӯъбаи истихроҷи нафту газ «Петролеум Суғд» ки дар ҳаритаи вилоят акс ёфтааст.

Бинобари ҳудо намудани қисмҳои шартӣ, иқтидори саноатӣ вилояти Суғд-ро аз рӯи зичии ҷойгиршавии корхонаҳои саноатии ба 3 ҳудуд ҳудо карда метовонем:

1. Ҳудудҳои дар сатҳи зич ҷойгиршавии корхонаҳои саноатӣ, ки иқтидори бузурги саноатӣ дорад (ш. Хучанд, ш. Гулистон, ш. Бӯстон ва ноҳияи Ҷаббор Расулов);
2. Ҳудудҳои дар сатҳи зичии миёна ҷойгиршавии корхонаҳои саноатӣ (ш. Истаравшан, ш. Исфара, ноҳияи Спитамен);
3. Ҳудудҳои дар сатҳи зичии паст ҷойгиршавии корхонаҳои саноатӣ (ноҳияи Мастҷоҳи кӯҳӣ, ноҳияи Шахристон);

Ҷадвали 2. -Ҷойгиршавии зичии корхонаҳои саноатии вилояти Суғд

№	Субъектҳои вилоят	Шумораи корхонаҳои саноатӣ	Масоҳати умумӣ, км ²	Зичии корхонаҳои саноатӣ ба 100 км ²
1	н. Айни	9	5200	0,173
2	н. Ашт	15	2800	0,535
3	н. Б.Ғафуров	115	2700	4,259
4	ш. Бӯстон	34	297	11,447
5	ш. Гулистон	34	130	26,153
6	н. Деваштич	11	1600	0,687
7	н. Зафаробод	21	400	5,25
8	ш. Истиқлол	4	33	12,121
9	ш. Истаравшан	49	700	7
10	ш. Исфара	51	800	6,375
11	ш. Конибодом	42	800	5,25
12	н. Мастҷоҳи Кӯҳӣ	2	3700	0,054
13	н. Мастҷоҳ	28	1000	2,8
14	ш. Панҷакент	14	3700	0,378
15	н. Спитамен	23	400	5,75
16	ш. Хучанд	165	39	423,07
17	н. Ҷ. Расулов	25	300	8,33
18	н. Шахристон	8	1100	0,727

Ҳисоби муаллиф дар асоси: Омори солона, 2021. Сарраёсати Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.-2021.С.-31, Бюллетени нишондиҳандаҳои иқтисодии корхонаҳои саноатии вилояти Суғд дар соли 2020.

Иқтидори саноатии минтақа: $ИИМ=ИИ_1 + ИИ_2 + ИИ_3$, ки аз ҷузъҳои зерин иборат аст:

ИИ₁ - имконияти истеҳсолии саноатӣ

ИИ₂ - имконияти инноватсионӣ

ИИ₃ - имконияти идоракунӣ

Нишондиҳандаҳои иқтидори саноатии шаҳру ноҳияҳои вилояти Суғд ҳисоб карда мешавад.

Ҷадвали 3. Нишондиҳандаҳои ҷузъҳои иқтидори саноатӣ дар миқёси шаҳру ноҳияҳои вилояти Суғд (то 1 январи 2020 сол)

№	Субъектҳои вилоят	ИИ ₁	ИИ ₂	ИИ ₃	НИ
1	н. Айни	0,378	0,330	0,247	0,3183
2	н. Ашт	0,044	0,078	0,074	0,065
3	н. Б.Ғафуров	0,041	0,947	0,299	0,429
4	ш. Бӯстон	0,375	0,143	0,054	0,1906
5	ш. Гулистон	0,224	0,113	1,000	0,4457
6	н. Деваштич	0,011	0,021	0,014	0,0153
7	н. Зафаробод	0,095	0,075	0,072	0,0806
8	ш. Истиқлол	1,00	0,184	0,150	0,4446
9	ш. Истаравшан	0,011	0,013	0,009	0,011
10	ш. Исфара	0,044	0,126	0,137	0,1023
11	ш. Конибодом	0,004	0,108	0,073	0,0616

12	н. Мастчоҳи Кӯҳӣ	0,004	0,001	0,000	0,001
13	н. Мастчоҳ	0,062	0,083	0,081	0,0753
14	ш. Панҷакент	0,314	1,000	0,031	0,4483
15	н. Спитамен	0,115	0,170	0,110	0,1316
16	ш. Хучанд	0,230	0,450	0,511	0,397
17	н. Ҷ. Расулов	0,055	0,080	0,067	0,0673
18	н. Шаҳристон	0,028	0,012	0,011	0,017

Ҳисоби муаллиф дар асоси: Омори солонаи вилояти Суғд (Маҷмӯаи оморӣ)// Сарраёсати Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2020с. С. -25,75,167,175.

Дар асоси нишондиҳандаҳои муайяншудаи ҷузъҳои иқтисодии саноатӣ ва индексҳои он дар миқёси шаҳру ноҳияҳо нишондиҳандаҳои 3 ҷузъи иқтисодии саноатии вилояти Суғд муайян карда мешавад.

Дар асоси таҳқиқи маркетинги нишондиҳандаҳои муайяншудаи 3 ҷузъи иқтисодии саноатии минтақа (иқтисодии истеҳсоли, инноватсионӣ ва идоракунӣ) нишондиҳандаи интегралӣ (умумӣ) иқтисодии саноатии вилояти Суғд муайян карда шуд.

Индекси ҷамъбасти (таркибӣ) – ҳамчун арзиши миёнаи арифметикии индексҳои хусусӣ ҳисобида мешавад [5].

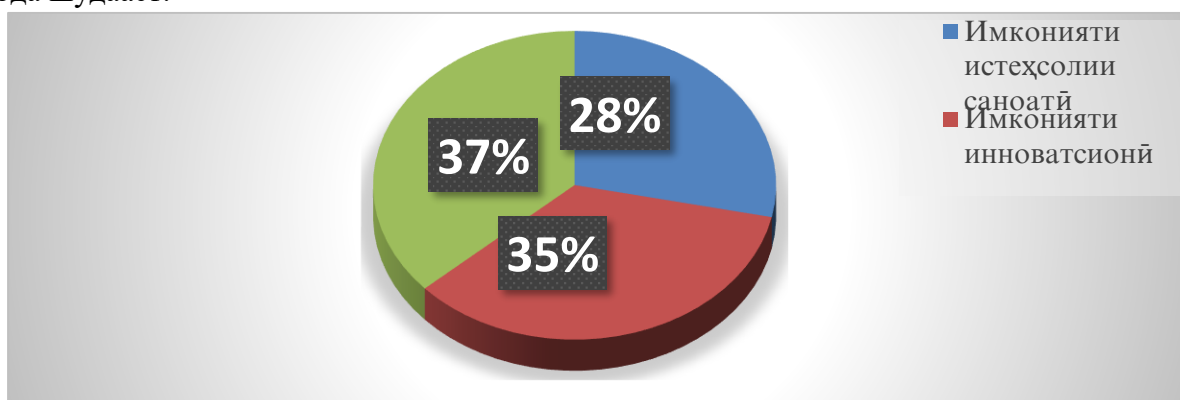
Ҷадвали 4. Нишондиҳандаҳои ҷузъҳои иқтисодии саноатии вилояти Суғд

Имконияти истеҳсоли саноатӣ (ИИ ₁)	0,017
Имконияти инноватсионӣ (ИИ ₂)	0,021
Иқтисодии идоракунӣ (ИИ ₃)	0,022

Дар асоси нишондиҳандаҳои (индекси) 3 ҷузъи иқтисодии саноатии минтақа нишондиҳандаи интегралӣ (НИ) он муайян карда шудааст.

Ба ҳисоби мо нишондиҳандаи интегралӣ иқтисодии саноатии вилояти Суғд (НИИСВС):
 $НИИСВС = (ИИ_1 (0,017) + ИИ_2 (0,021) + ИИ_3 (0,022)) / 3 = 0,02$.

Бо коркарди барномаи Excel фоизи онҳо муайян шудааст, ки дар диаграммаи поён дода шудааст:

Диаграммаи 3. - Нишондиҳандаҳои ҷузъҳои иқтисодии саноатии вилояти Суғд

Аз диаграммаи 2. дидан мумкин, ки бузургии 3 ҷузъҳои иқтисодии

Қайд кардан лозим, ки ба механизми самаранок истифодабарии иқтидори саноатӣ таъсири ҷаҳонино мушоҳида кардан мумкин аст.

Бояд қайд намуд, ки дараҷаи истифодабарии босамари иқтидори саноатии вилояти Суғд начандон баланд мебошад ва ин ташаккули механизми он ва васеъгардониро тақозо мекунад.

Илова ба ин дар ҷарёни таҳқиқи маркетингии самтҳои афзалиятнок ва истифодабарии иқтидори саноатии вилояти Суғд ва Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррра карда шуд.

Ҷадвали 5 -Таҳқиқи маркетингии самтҳои афзалиятнокии ташаккул ва истифодабарии иқтидори саноатии вилояти Суғд

Ба амал баровардани дурнамои минтақаи саноатикунонии босуръат дар минтақа	Сиёсати саноатикунонии минтақа	Тичоратикунонии бахши саноатӣ	Рушди инфрасохтори саноатии минтақа
- фиксатсияи қатъии ба зуҳур ва фаъолияти лоиҳаҳои саноативу молияви равона шудааст; -афзалияти ба шумораи лоиҳаҳо ворид намудани лоиҳаҳои олимон ва коршиносони ватанӣ; -таъмини шаффофияти механизмҳои амалкардаи дурнамои ИБ; -низомии андозбандии имтиёзноки лоиҳаҳои саноатии минтақавӣ	-бавучудоии иқтидори саноатии минтақавӣ; -муайянкунии самтҳои афзалиятнок ва соҳаҳои бахши минтақавии саноати ва дастгирии давлати; -ташаккули низомии ташқиқи давлати ва баланд бардоштани самаранокии лоиҳаҳои саноатии минтақавӣ	-самаранокии истифодабарии таҳқиқи маркетингии дар ҳамаи марҳилаҳои фаъолияти саноатӣ; -баланд бардоштани таҳассусмандии иқтидори кадрӣ; -таъбиқи технологияҳои муосир ва механизмҳои кам кардани хароҷоти модди дар соҳаи саноати	-бавучудоии инфрасохтори пурраи саноати; -таъмини дастрасии ба захираҳо ва инфрасохтори саноати; -баланд бардоштани самаранокии пурраи таъқиқи ташқиқи минтақавии инфрасохтори

Ҳамин тавр, таҳқиқи маркетингии иқтидори саноатии вилояти Суғдро барраси намудем, ки барои ҳалли ҳадафи 4-уми Ҷумҳурии Тоҷикистон -саноатикунонии босуръат ба ташаккулёбии иқтидори саноатӣ мусоидат менамояд.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ” [Захираи электронӣ]. – URL: https://jumhuriyat.tj/index.php?art_id=45671 //Санаи дархост:23.12.2021.
2. Барномаи миёнамӯҳлати рушди иҷтимоию иқтисодии вилояти Суғд барои солҳои 2016-2020.с.2,11.
3. Ҳисоби муаллиф дар асоси: Омори Ҷумҳурии Тоҷикистон .Сарраёсати агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон -2020.-С.272.

4. Каримова М.Т. Материалы экспертных исследований "Глобализация, ВТО и Таджикистан: расширение диалога для устойчивого развития". <http://www.fsci.freenet.tj/pubs/publication7-8.html>.

5. Захираи электронӣ – URL: <http://ipn.socpol.ru>.

УДК 338

Шарифова Д.М.

ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ ШАРИКИИ ДАВЛАТИЮ ХУСУСӢ

Дар мақолаи мазкур таҷрибаи хориҷии шарикии давлатию хусусӣ ва имкониятҳои истифодаи таҷрибаи онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баҳрабардорӣ қарор дода шудааст. Шарикии давлатию хусусӣ (ШДХ) бо мақсади таъмини маблағгузорӣ, иҷроиш, банақшагирӣ, истифодаи объектҳо ва пешниҳоди хизматрасониҳои сектори давлатӣ ташкил дода мешавад. Хусусиятҳои муҳимтарини шарикии давлатию хусусӣ аз инҳо иборатанд: - дарозмуҳлатии таъмин ва пешниҳоди хизматрасониҳо; - таъмини кам кардани хатарҳо барои сектори хусусӣ. Шарикии давлатию хусусӣ методҳои инноватсиониро, ки сектори давлатӣ барои бастанӣ шартномаҳо бо сектори хусусӣ истифода мебарад, ба қор мегирад. Дар ин маврид сектори хусусӣ сармои худро барои амалисозии лоиҳаҳо истифода мебарад. Дар ин ҳолат сектори давлатӣ уҳдадорихояшро барои таъмини аҳоли бо ин хизматрасониҳо бо роҳҳои манфиатовар дар худ ҳифз мекунад ва ба рушди иқтисодӣ ва баландбардории сифати зиндагии аҳоли таъсири мусбат мерасонад.

Калидвожаҳо: шарикии давлатию хусусӣ, сектори давлатӣ, сектори хусусӣ, маблағгузорӣ, ҳамкороҳо байни давлат ва сектори хусусӣ.

Шарифова Д.М.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА

В данной статье рассмотрен зарубежный опыт государственно-частного партнерства и возможности использования их опыта в Республике Таджикистан. Государственно-частное партнерство (ГЧП) создается с целью обеспечения финансирования, реализации, планирования, использования объектов и предоставления услуг государственного сектора. К наиболее важным чертам государственно-частного партнерства относятся: - долгосрочность предоставления и оказания услуг; - обеспечение рисков для частного сектора. Государственно-частные партнерства используют инновационные методы, используемые государственным сектором для заключения контрактов с частным сектором. В этом случае частный сектор использует свой капитал для реализации проектов. При этом государственный сектор защищает свои обязательства по оказанию населению данных услуг выгодными способами и оказывает положительное влияние на экономическое развитие и повышение качества жизни населения.

Ключевые слова: государственно-частное партнерство, государственный сектор, частный сектор, финансирование, сотрудничество государственного и частного секторов.

Sharifova D.M.

FOREIGN EXPERIENCE OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP

This article discusses the foreign experience of public-private partnership and the possibility of using their experience in the Republic of Tajikistan. A public-private partnership (PPP) is created to provide financing, implementation, planning, use of facilities and provision of public sector services. The most important features of public-private partnerships include: - long-term provision and provision of services; - provision of risks for the private sector. Public-private partnerships use innovative methods used by the public sector to contract with the private sector. In this case, the private sector uses its capital to implement projects. At the same time, the public sector protects its obligations to provide these services to the population in profitable ways and has a positive impact on economic development and improving the quality of life of the population.

Key words: public-private partnership, public sector, private sector, financing, cooperation between the public and private sectors.

Дар шароити муосири таъмини рушди иқтисодӣ бо мақсади иҷрои босамари лоиҳаҳои калони инфрасохтори аҳамияти умумидавлатӣ дошта муттаҳидгардонии кӯшиш ва манфиатҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва намояндагони бизнеси хусусӣ дар доираи ҳамкориҳои саривақтӣ хело зарур мебошад.

Рушди инфрасохтор одатан аз тарафи давлат маблағгузорӣ мешавад, зеро то имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пояи меъёрӣ барои ширкати сохтори хусусӣ дар маблағгузориҳои рушди инфрасохторҳо на чандон хуб созмон дода шудааст. Маълум мегардад, ки бахши хусусӣ имрӯз ҳам ба хатарҳои ҷиддӣ дар мавриди гузоштани маблағҳояшон рӯ ба рӯ ҳастанд.

Аммо дар солҳои охир амсилаҳои гуногуни маблағгузориҳои ба ном лоиҳаҳои расман боаҳамият ба вучуд омаданд, ки ба таъмини лоиҳаҳои анънавии расман маблағгузоришавандаи сектори хусусӣ равона шудаанд. Пайдоиши ин шакл ташкили асосҳои қонунгузориҳои ҳамкориҳои баробарҳуқуқ ва манфиатбахш дар байни давлат ва сектори хусусиро пешбинӣ мекунад. Давлат дар ташкили шароит барои бомуваффақият дар амал ҷорӣ намудани барномаҳои шарикии давлатию хусусӣ дар соҳаҳои такмили қонунгузориҳо, ташкили институтҳои махсус барои дастгирии шарикии давлатию хусусӣ ва таҳияи механизмҳои дастгирии молиявӣ нақши асосиро мебозад.

Шарикии давлатию хусусӣ (ШДХ) бо мақсади таъмини маблағгузорӣ, иҷроӣ, банақшагири, истифодаи объектҳо ва пешниҳоди хизматрасониҳои сектори давлатӣ ташкил дода мешавад.

Баррасии масъалаи шарикии давлатию хусусӣ аз тарафи олимони зиёде мавриди омӯзиш қарор дода шудааст [5-11]. Бо назардошти омӯзиши ақидаҳои олимони ватанӣ ва хориҷию таҷрибаи кишварҳои ҷаҳонмо дар он ақидаем, ки хусусиятҳои муҳимтарини шарикии давлатию хусусӣ аз инҳо иборатанд:

1. Дарозмуҳлатии таъмин ва пешниҳоди хизматрасониҳо;
2. Таъмини кам қардани хатарҳо барои сектори хусусӣ.

Шарикии давлатию хусусӣ усулҳои инновациониро, ки сектори давлатӣ барои бастанӣ шартномаҳо бо сектори хусусӣ истифода мебарад, ба қор мегирад. Дар ин маврид сектори хусусӣ сармояи худро барои амалисозии лоиҳаҳо истифода мебарад. Дар ин ҳолат сектори давлатӣ уҳдадорихояшро барои таъмини аҳоли бо ин хизматрасониҳо бо роҳҳои манфиатовар дар худ ҳифз мекунад ва ба рушди иқтисодӣ ва баландбардории сифати зиндагии аҳоли таъсири мусбат мерасонад.

Ба андешаи мо, Бонки ҷаҳонӣ дар ин бора шарҳи нисбатан умумиро пешниҳод кардааст. Тибқи он шарикии давлатию хусусӣ гуфта, шартномаҳои миёнамуҳлат ё

дарозмухлат байни давлат ва тарафи хусусӣ фаҳмида мешавад, ки дар доираи он як қатор хизматрасониҳо аз доираи уҳдадорихои сектори давлатӣ ба тарафи хусусӣ дода хоҳад шуд.

Тибқи шарҳи Фонди байналмилалии асёр шарикии давлатию хусусӣ ба шартномаҳое дахл дорад, ки дар доираи он тарафи хусусӣ объектҳои инфрасохторино ташкил мекунад ва хизматрасониҳоеро пешниҳод мекунад, ки ба таври анъанавӣ аз ҷониби давлат расонида мешуданд. Тарафи хусуси корхоро маблағгузорӣ ва амалӣ месозад (хизмат мерасонад) ва бо ин ҳиссаи назарраси хатархоро дар доираи лоиҳа ба дӯш мегирад. Шарикии давлатию хусусӣ доираи васеи лоиҳаҳои иҷтимоиву иқтисодии инфрасохторино пешбинӣ мекунад, аммо асосан барои сохтмони беморхона, мактаб, ҳабсхонаҳо, роҳҳо, пулҳо ва нақбҳо, хатҳои троллейбусгард, низоми назорати роҳҳои ҳавоӣ, иншооти обу ташноб ва обтозакуни, ҳамчунин идораи босамари ҳамаи инҳо маблағгузорӣ мекунад.

Дар Иттиҳоди Аврупо дар доираи барномаҳои «Ташаббусҳои аврупоии рушди иқтисодӣ» ва «Рушди Низоми Трансаврупоии нақлиётӣ» миқдори зиёди лоиҳаҳои инфрасохторӣ бо истифодаи механизмҳои шарикии давлатию хусусӣ амалӣ карда мешаванд. Дар ин бобат ҳамеша матолиби зиёд ба ҷоп мерасанд. Аммо дар сатҳи Иттиҳоди Аврупо дарки ягонаи моҳияти шарикии давлатию хусусӣ мавҷуд нест.

Дар китобе бо номи «Китоби сабз» дар бораи шарикии давлатию хусусӣ ба қонунгузорию Ҷомеаи шартномаҳои давлатӣ ва концессияҳо» шарикии давлатию хусусӣ гуфта чунин фаҳмида мешавад, ки шакли ҳамкорӣ байни ҳокимияти давлатӣ ва бизнес - ҷомеа бо мақсади таъмини маблағгузорӣ, сохтмон, азнавсозии идора ва ниғадорию объектҳои инфрасохторӣ ё пешниҳоди хизматрасониҳо, мебошад [2].

Ҳамин тавр, дар давлатҳои гуногуни Иттиҳоди Аврупо шарҳҳои худии мафҳуми мазкур, ки ба шароити маҳал мувофиқ аст, қабул гардидаанд.

Чунончи, вазорати федералии нақлиёт ва сохтмони Олмон рушди шаҳрро аз шарикии давлатию хусусие вобаста медонад, ки бо роҳи шартномаҳои дарозмухлати танзимшавандаи ҳамкорӣ байни секторҳои давлатӣ ва хусусӣ барои иҷрои самараноки вазифаҳои давлатӣ оид ба истифодаи якҷояи захираҳои зарурӣ (чун ноу-хау, фонди идорашаванда, сармоя, ҳайати корӣ) ва тақсими хатарҳои алоқаманд бо лоиҳаҳо дар байни шарикон тибқи малака ва салоҳиятҳои онҳо амалӣ кунонида хоҳанд шуд.

Дар Фаронса вобаста ба хусусиятҳои қонунгузорию милли танзим ва тафсири расмии мафҳуми шарикии давлатию хусусӣ мавҷуд нест. Аммо дар амал концепсияи шарикии давлатию хусусӣ дар шакли концессионӣ ё шартномаҳои шарикӣ бо шартҳои пешакӣ мувофиқгардонида гирифтани даромад ва тақсими хатарҳо дар амал ҷорӣ карда мешаванд. Ба қавли иқтисоддонони фаронсавӣ дар мамлакат эквиваленти бевоситаи истилоҳи public service мавҷуд нест. Мафҳуми нисбатан ба он наздик иборати «хизматрасонию манфиатҳои ҷамъиятии иқтисодӣ» буда метавонад [5].

Дар таҷрибаи давлати Лаҳистон шарикии давлатию хусусӣ ҳамчун ҳамкорӣ байни давлат ва сектори хусусӣ фаҳмида мешавад, ки ба иҷрои амалигардонию лоиҳаҳо ва расонидани хизматҳо, ки то ба ин вақт дар ихтиёри давлат қарор дошт, нигаронида шудааст. Ҳамкорию мазкур ба қобилияти ҳар як тараф дар мавриди нисбатан босамар иҷро кардани вазифаҳои ба зиммааш гузошташуда назар ба тарафи дигар асоснок карда шудааст [6].

Ҳамин тавр, тарафҳо ҳамдигарро пурра мегардонанд. Дар ин маврид дар доираи шарикии давлатию хусусӣ ҳаҷми зарурии корҳоеро ба анҷом мерасонанд, ки давлат ба танҳои аз уҳдаи иҷрои он намебаромад. Ҳангоми тақсими уҳдадорихо ва хатарҳо тавассути механизми шарикии давлатию хусусӣ хароҷоти нисбатан босамар оид ба ташкили объектҳои инфрасохторӣ ва расонидани хизматҳо амалӣ кунонида мешавад. Дар доираи ШДХ ҳар як тараф фоидаи худро ба даст меорад, ки ба манфиатҳои худӣ баробар андоза карда шудааст.

Дар таҷрибаи Британияи Кабир шарикии давлатию хусусӣ ҳамчун шартномае мавриди назар қарор дода мешавад, ки кори якҷояи секторҳои расмӣ ва хусусиро нишон медиҳад. Дар ҳолате, ки агар амалисозии хизматрасониҳои давлатӣ сармоягузорӣ дар

объектҳои инфрасохториро аз тарафи сектори хусусӣ пешбинӣ кунад, варианти нисбатан бештар истифодашавандаи шакли шарикӣ давлатию хусусӣ ташаббусҳои хусусии молиявӣ мебошанд.

Дар маънии аз ҳама фарох мафҳуми ШДХ метавонад ҳамаи намудҳои ҳамкорӣ байни давлат ва баҳши хусусиро барои амалисозии сиёсати хизматрасониҳо ва ташкили объектҳои инфрасохторӣ дар бар гирад.

Дар санади давлати Британияи Кабир “Дар бораи равишҳои нав барои ташкили шарикӣ давлатию хусусӣ” омадааст, ки як қатор амсилаҳои шарикӣ давлатию хусусӣ мавҷуданд, ки хусусияти хосашон ҳамкорӣ ва тақсими хатарҳо дар байни секторҳои давлатӣ ва хусусӣ мебошад. Чунин ҳамкорӣ метавонад ҳамкорӣ нисбатан муқаррарии сохташуда бо қоидаи аутсорсинг бошад. Дар доираи он хизматрасониҳо дар асоси шартномаҳои миёнамуҳлат, ё шарикӣ нисбатан дарозмуҳлат бо ҷалби маблағгузори хусусӣ пешниҳод мегарданд, чуноне, ки дар ташаббусҳои хусусии молиявӣ чунин қоида ҷорист. Инчунин дар Британияи Кабир ШДХ ҳамчун унсури калидии стратегия оид ба таъмини хизматрасониҳои муосир, хизматрасонии дараҷаи олиӣ коммуналӣ ва баландбардории рақобатпазирии мамлакат баҳо дода мешавад [3].

Аз рӯи шарҳи Вазорати нақлиёти ИМА ШДХ ин шартномае мебошад, ки байни давлат ва сектори хусусӣ баста мешавад ва имконият медиҳад тарафи хусусӣ ба андозаи зиёд дар моликияти давлатӣ ширкат варзад ва вазифаҳои анъанавии пештар дар уҳдадорӣҳои давлат бударо амалӣ созад. Шартномаи мазкур одатан аз тарафи мақомоти давлатӣ ё идораи давлатӣ киро шудани ширкати хусусӣ бо мақсади азнавсозӣ, сохтмон, идора, нигоҳдорӣ ва ё бароҳмонии қори объект ё низом баста мешавад.

Баробари он ки сектори давлатӣ чун қоида ҳукуқи моликиятро барои объект ё низом барои худ ҳифз менамояд, тарафи хусусӣ бо ҳуқуқҳои иловагӣ оид ба қабули қарорҳо дар бораи усулҳои амалисозии лоиҳа таъмин карда мешавад [4].

Дар асоси шарҳи мазкур таҳти мафҳуми шарикӣ давлатию хусусӣ доираи васеи муносибатҳо қарор мегиранд: аз ҷумла аз лоиҳаҳои шартномаҳои нисбатан муқаррарӣ то лоиҳаҳои нисбатан мураккаби сохтории шарикӣ давлатию хусусӣ.

ШДХ-ро Шӯрои ҳамкориҳои давлатию хусусии Канада ҳамчун қорхонаи муштараки давлатӣ ва тарафи хусусӣ муайян кардааст, ки таҷриба ва таҳассуси ҳар як тараф имконият медиҳад вазифаҳои муайян тавассути тақсими захираҳо, хатарҳо ва даромадҳо ҳалли худро ёбанд.

Агентии Deloitte шарикӣ давлатию хусусиро ҳамчун шартномаи маҷмуии тичоратӣ муайян кардааст, ки мақсадаш тақсими ҳамоҳангшудаи уҳдадорӣҳо, хатарҳо ва даромадҳо мебошанд.

Мавҷудияти шарикӣҳои бобарор иҷрои қоркард ва таҳлили босифати лоиҳаҳо, низоми босамари додани салоҳиятҳо оид ба амалисозии қорҳо ва бадастории мунтазами ҳадафҳои гузошташударо металабад.

Шабакҳои байналмилалӣ ширкати Price Waterhouse Coopers қайд кардааст, дар доираи таҷрибаи ҷаҳонӣ шарҳи умумӣ қабулшудаи шарикӣ давлатию хусусӣ ё амсилаҳои он мавҷуд нест, таҳти истилоҳи мазкур бошад, номгӯӣ хеле зиёди лоиҳаҳои гуногуни сохторӣ меафтанд, ки дар доираи онҳо сектори хусусӣ объектҳои давлатиро ба иҷро мерасонад ё хизматроеро мерасонад, ки одатан дар васоияти давлат буданд.

Аз таҷрибаи Агентии консалтингӣ Ernst & Young бар меояд, ки ӯ шарикӣ давлатию хусусиро ба сифати шартномаи байни давлат ва сектори хусусӣ бо мақсади пешниҳоди хизматрасониҳо ва ташкили объектҳои инфрасохторӣ мавриди назар қарор додааст. Дар доираи чунин шартнома тарафҳо таҷрибаи худ ва бартариашонро дар амалисозии вазифаҳои якҷоя истифода мебаранд.

Ширкати аудитории KPMG ШДХ-ро ҳамчун фишанги калидии давлат дар мавриди бадастории мақсадҳои азнавсозии инфрасохтор муайян кардааст, ки дар доираи он тарафи

хусусӣ маблағгузорӣ ва идораи моликияти давлатӣ, ҳамчунин хатарҳои тичоратии алоқаманд бо пешниҳоди хизматрасониҳои муайяно ба дӯш мегирад [1].

Ҳамин тавр, тибқи пешниҳодҳои бавучудомада дар Аврупо шарикии давлатию хусусӣ ин расонидани хизматҳо аз тарафи давлат ба сектори хусусиест, ки бо давлат ҳамкорино ба роҳ мондааст.

Ҳамин тавр, барои ташаккули механизми баррасишаванда имконият медиҳад, ки аз андешаҳои дар боло овардашуда хусусияти моҳиятии онро чудо намуда бартарияти онро бо истифодаи андешаи бисёр муҳаққикон чудо намоем, ки аз инҳо иборатанд:

- бадастории вазифаҳои рушди иҷтимоиву иқтисодӣ;
- иҷрои корҳо ва пешниҳоди хизматрасониҳои ҷамъиятӣ;
- ҷалби тарафи хусусӣ аз ҷониби тарафи расмӣ;
- хизматрасониҳои техникӣ, истифодабарӣ, азнавсозӣ, замонависозӣ, сохтмони объектҳои инфрасохтори ҷамъиятӣ;
- ҳамкориҳои дарозмуҳлат ва дорои хусусияти ба ҳамдигар манфиатовар;
- тақсими хатарҳо, салоҳият ва уҳдадорихо ва дигарҳо.

Натиҷаи таҳлили гузаронидашуда дар мавриди шарикии давлатию хусусӣ дар мамлакатҳои рушдёфта, аз ҷумла ИМА, Олмон, Британияи Кабир, Фаронса, Япония, Италия, Канада барои баровардани хулосаҳои муҳим боси гардиданд.

Муқоисаи далелҳои ҷамъбастии ҷадвали 1 нишон медиҳад, ки давлатҳои зерин аз тасвири умумии масъала чудо шуда меистанд. Зеро дар онҳо мавқеи пешсафиро на сохтмони роҳҳои автомобилӣ, балки соҳаи тандурустӣ ишғол мекунад:

Ҷадвали 1

Нишондиҳандаҳои асосии мамлакатҳои пешрафта оид ба истифодаи механизми шарикии давлатию хусусӣ

Мамлакатҳо	Соҳаи хизматрасонии механизми шарикии давлатию хусусии лоиҳаҳо										Ҷамагӣ
	Роҳҳои автомобилӣ	Тандурустӣ	Маориф	Пулу нақбҳо	Фурудгоҳҳо	Метроҳои руизаминӣ	Роҳҳои оҳан	Машино сохтмонӣ	Барҳамдиҳии партовҳо	Манзили иҷтимоӣ	
ИМА	32			2		1					34
Британияи Кабир	12	123	113			9	3		19	22	301
Олмон	10	3	24				1	1			39
Италия	23	32		5		12	1		4		77
Канада	10	14	1	3		1	1				30
Фаронса	5	12		3		2	1				23
Япония								1			1
Ҷамагӣ	92	184	138	13	0	25	7	2	23	22	505

Сарчашма: ҷадвал аз тарафи муаллиф тартиб дода шудааст.

Инчунин дар солҳои охир механизми шарикии хусусӣ дар кишварҳои Иттиҳоди давлатҳои мустақил хело самаранок истифода бурда мешавад ва ин таҷрибаро метавон дар Тоҷикистон мавриди истифода қарор диҳем.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи таҳлили гузаронидашуда ба хулоса омадан мумкин аст, ки ба сифати предмети шарикии давлатию хусусӣ ба таври умумӣ метавон муносибат ба раванди ҳамкориҳои давлат ва сектори хусусиро оид ба иҷрои лоиҳаҳои аниқ мавриди назар

қарор дод. Бояд қайд намуд, ки бартарияти ин механизм басо гуворо буда имконият медиҳад барои ҳалли масъалаҳои рӯзмарра чораҳои амалӣ ба роҳ монда шавад самаранокии фишангҳои иқтисодӣ таъмин карда шуда мавқеи ҳукумати маҳаллӣ барои рушди инфрасохтори амалкунанда дуруст баҳо дода шавад.

Дар маҷмӯ истифодаи таҷрибаи хоричии шарикии давлатию хусусӣ имконият медиҳад барои баланд бардоштани сифати хизматрасониҳои тичоратӣ, савдо ва маишӣ ба аҳолии кишвар ва минтақаҳои он имконият фароҳам оварду таъмини рушди босуботи иқтисодиро ҳангоми амалисозии Стратегияи рушди иқтисодии Тоҷикистон то соли 2030 таъмин намояд.

АДАБИЁТ

1. Айрапетян М.С. Зарубежный опыт использования государственно-частного партнерства/ М.С.Айрапетян. - Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.ppp-russia.ru/analitica> (дата обращения 25.06.2022).
2. История развития ГЧП за рубежом: Организация программы PFI в Великобритании - контракт, компаратор затрат, программы по секторам. – Электронный ресурс. – Режим доступа: www.pppinrussia.ru/userfiles/upload_files/events/kafedra (дата обращения 15.03.2022).
3. Климов П.Е. Новый взгляд на сущность государственно-частного партнерства/ П.Е.Климов // Управление экономическими системами. -Электронный научный журнал, 2011. -№34. -С.67-72.
4. Практическое руководство по вопросам эффективного управления в сфере государственно-частного партнерства. Европейская экономическая комиссия ООН. – Нью-Йорк - Женева, 2008. –114с.
5. Сазонов Е.В. История государственно-частного партнерства /В.Е.Сазонов// Бизнес, менеджмент и право. – М., 2013. -№1. – С.104-109.
6. Страны с переходной экономикой: МВФ рассматривает их прогресс и перспективы. <https://www.imf.org/external/np/exr/ib/2000/rus/110300r.htm> (дата обращения 20.04.2022).
7. Султонов З.С. Формирование инфраструктурного обеспечения и развитие государственно-частного партнерства в сфере услуг Республики Таджикистан/ Курбонова Ф.Х. Султонов З.С.// Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. - Худжанд: 2017. № 2(71). - С. 46-60.
8. Раджабов Р.К., Усмонзода И. Основные направления и инструменты развития государственно-частного партнерства в сфере услуг Республики Таджикистан. Монография. - Душанбе: «Эр-граф», 2018. -160с. ISBN-978-99975-67-56-6.
9. Раҳимов Р.К., Довгялло Я.П., Шарипов Б.М. Мукамалгардонии ҳамкориҳои бахшҳои воқеӣ ва пулии иқтисодӣ тӯҷумхурии Тоҷикистон / Р.К. Раҳимов, Я.П. Довгялло, Б.М.Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: Сино, 2015. - №2/3(165). –С.117-122.
10. Хоҷаев П.Д. Хусусиятҳои татбиқи механизмҳои шарикӣ бахши хусусӣ ва давлатӣ дар соҳаи хизматрасонии Ҷумҳурии Тоҷикистон / П.Д. Хоҷев, Л.Д.Сафарова, М.Х.Саидова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон № 2/8 (181). Бахши илмҳои иқтисодӣ. - Душанбе: Сино, 2015. -С.134-138.
11. Ҳаёхоҷаев Ф.М. Рушди бахши хусусӣ ва иқтисодии инсонӣ, ҳамчун омилҳои ташаккули афзоиши устувории иқтисоди миллии Тоҷикистон / Ф.М.Ҳаёхоҷаев //Илм ва инноватсия (маҷлаи илмӣ-методӣ). –Душанбе: Сифат, 2013. -С.128-133.

Джалилов Р.Р.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ КОРПОРАТИВНОЙ МОДЕЛИ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЕКТОРА В УСЛОВИЯХ РЫНКА

В статье обобщен опыт зарубежных стран по оптимизации государственного сектора экономики, раскрытию преимуществ и недостатков имеющих моделей управления госсектора для промышленно-развитых и развивающихся стран, выявлены инструменты повышения эффективности производства и оптимизация государственного сектора экономики посредством реструктурирования и повышения эффективности приватизируемого объекта. Раскрыта модель управления корпоративного государственного сектора посредством развития государственного частного партнёрства и кооперации публичных и частных структур в сфере проектирования, обслуживания, управления, эксплуатации, финансировании производственной деятельности. Уточнена роль государства и частного сектора в реализации определенных этапов производственных проектов.

Ключевые слова: частный сектор, реструктуризация, привлечение инвестиции, государственный сектор, государственные предприятия, государственная поддержка, аутсорсинг, акционерные общества, корпоратизации.

Чалилов Р.Р.

ТАҶРИБАИ ХОРИҶИИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ МОДЕЛИ КОРПОРАТИВИИ БАХШИ ДАВЛАТӢ ДАР ШАРОТИ БОЗОР

Дар мақола таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ дар самти беҳтаргардонии бахши давлатии иқтисодиёт маври таҳқиқ қарор дода шуда, афзалиятҳо ва нуқсонҳои моделҳои мавҷудаи идоракунии бахши давлатӣ барои кишварҳои мутараққии саноатӣ ва рӯ ба тараққи ошкор карда шуда, воситаҳои баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот ва оптимизатсияи бахши давлатии иқтисодиёт тавассути таҷдиди сохтори онҳо ва баланд бардоштани самаранокии объекти хусусигардонидашуда пешниҳод карда шудаанд. Модели идоракунии сектори давлатии корпоративӣ тавассути рушди шарикии давлатӣ ва ҳамкориҳои сохторҳои давлатӣ ва хусусӣ дар соҳаи тарҳрезӣ, нигоҳдорӣ, идоракунии истифодабарӣ ва маблағгузориҳои фаъолияти истеҳсоли пешниҳод карда шудааст. Нақши давлат ва бахши хусусӣ дар татбиқи марҳалаҳои алоҳидаи лоиҳаҳои истеҳсолии муштарак аниқ карда шудааст.

Калидвожаҳо: таҷдиди сохтор, сармоягузори, бахши давлатӣ, бахши хусусӣ, корхонаҳои давлатӣ, дастгирии давлатӣ, аутсорсинг, ҷамъиятҳои саҳҳомӣ, саҳҳомикунонӣ.

Jalilov R.R.

FOREIGN EXPERIENCE OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE CORPORATE MODEL OF THE PUBLIC SECTOR IN MARKET CONDITIONS

The article summarizes the experience of foreign countries in optimizing the public sector of the economy, revealing the advantages and disadvantages of existing public sector management models for industrialized and developing countries, identifying tools to improve production efficiency and optimize the public sector of the economy through restructuring and improving the efficiency of a privatized object. It offers the management model of the corporate public sector

through the development of public private partnerships and cooperation between public and private structures in the field of design, maintenance, management, operation, and financing of production activities. Finally, the author clarifies the role of the state and the private sector in the implementation of certain stages of production projects.

Keywords: restructuring, investment, public sector, private sector, state enterprises, state support, outsourcing, joint stock companies, equity.

Независимо от того, что акционерное общество с участием государства играет важную роль в экономике, однако эффективность таких предприятий наряду с другими факторами сильно зависит от инструментария, подходов и механизма эффективного управления корпоративного государственного сектора экономики. Так как чрезмерное вмешательство государства в экономику или деятельности предприятия, в котором оно имеет свою долю, создает новые угрозы, которые могут подрывать экономические стимулы и свободу предпринимателей.

Нужно отметить, что в этапе развития национальной экономики Республики Таджикистан в условиях повышения конкурентоспособных отношений и преобразованию социально экономических явлений определяются основные формы и механизмы, влияющие на продвижение и качественный рост экономики. К качественным инструментам в данном управлении корпоративного государственного сектора, к сожалению, в экономике Таджикистана, согласно историческим данным, не пользуется большим спросом. В научном исследовании мы опирались на исторические аспекты, в формировании отношений вокруг механизма управления корпоративного государственного сектора, некоторые представления, относительно которой приведены в Законе Республики Таджикистан «О государственно-частном партнерстве»

Рассматривая исторические моменты управления корпоративным государственным сектором, можно сделать вывод, что использование частного капитала в финансировании строительства, привлечение в государственной инфраструктуре применялась в восемнадцатом и девятнадцатом веках в Великобритании. Великобритания выступает первопроходцем в привлечении небольших групп капиталистов, объединяющих свой капитал. Также отметим, что государство брало в долг у частных инвесторов для нужд города или демонтажа, ремонта местных дорог. Возврат денежных средств, происходил через сбор платы с горожан за определенный период времени. Следует отметить, что Бруклинский мост в Нью-Йорке и многие другие мосты в Лондоне были реконструированы и построены за счет привлечения таких механизмов как управления корпоративным государственным сектором. Во Франции история применения управления корпоративного государственного сектора также насчитывает сотни лет. Считается, что в XVII веке строительство многих каналов Франции осуществлялось благодаря привлечению средств частного капитала.

Как показала практика, генезис концепции управления корпоративного государственного сектора, в той форме и содержании, которая известна на сегодняшний день, можно отнести к 1992 году. В Великобритании разработали модель возможности для неторговых общедоступных услуг, иначе называвшуюся как «деятельность частного финансирования». Продвижение и дальнейшее совершенствование модели после успешного внедрения данной модели для неторговых общедоступных услуг в англосаксонской правовой системе система ГЧП стала приемлемой в разных странах мира как один из способов финансирования, организации и содержания инфраструктуры в предоставлении государственных услуг.

Таким образом, во многих странах мира с развитой экономикой концепция управления корпоративного государственного сектора можно с уверенностью назвать одной из передовых структур и методов в улучшение финансовой инфраструктуры, социальной сферы, сфере промышленности, в обеспечение государственных услуг. При

соблюдении правовой и институциональной базы в организации концепции управления корпоративного государственного сектора регулируется упреждающей политикой [2].

Опыт реализации инвестиционных проектов управления корпоративного государственного сектора в Западных странах Европы вот уже многие годы, показывает результаты того, как систематизировались и плодотворно функционируют частные предприятия. Частные предприятия показали свою эффективность, по сравнению с государственными предприятиями.

Подходы относительно управления корпоративного государственного сектора не нашло достаточного закрепления в отечественном законодательстве и научной литературы по сравнению с обычными акционерными обществами или государственными предприятиями. Однако независимо от всего этого, необходимо иметь ввиду то, что основой функционирования корпоративного государственного сектора, как и другие его формы, выступает собственность.

В управление корпоративного государственного сектора задействованы в основном институты управления акционерных обществ с государственным участием. Эти институтам характерно определенное эволюционное развитие. К современным институтам управления акционерных обществ с государственным участием относятся институты регламентирующие и разделяющие полномочия между органами государственной власти, институтами внутриорганизационного планирования; институтами разрабатывающие управленческие директивы, институтами профессиональных директоров и независимых экспертов; институтами государственного аудита и надзора и др.

Список таких институтов обширен [5], но выбор вышеназванных институтов связан с тем, что они более влиятельны при управлении акционерными обществами с участием государства.

Важную роль в управлении корпоративного государственного сектора также играет система внутриорганизационного планирования. Система внутриорганизационного планирования объединяет деятельность топ-менеджеров предприятий в рамках наблюдательного совета, которые разрабатывают документы стратегического предприятия в рамках предприятий и осуществляют надзор за их выполнение. Такие программы имеют стратегический характер для предприятий и определяют приоритетные сферы деятельности акционерных обществ с участием государства в долгосрочной перспективе.

Наряду с этим, институты, разрабатывающие управленческие директивы, играют определенную роль в планировании, организации и управлении деятельностью акционерных обществ с участием государства. Они ставят перед такими предприятиями конкретные задачи, исполнение которых приобретает обязательный характер. Кроме того, определяют позиции акционеров и предприятий на рынке. Такие институты снижают риски в деятельности акционерных обществ с государственным участием и повышают эффективность механизма ее контроля.

Отличительная особенность управления акционерного общества с государственным участием по сравнению с обычными акционерными обществами заключается в том, что в обычном акционерном обществе основные рычаги управления сосредоточены на повышение прибыли предприятия и получения более высоких дивидендов. Однако, когда речь идет о акционерных обществах с государственным участием, такая логика управления не всегда работает. Предприятия корпоративного сектора могут преследовать более широкие цели, для достижения которых необходима более совершенная система управления. Практика показывает, что некоторые акционерные общества с участием государства могут функционировать в длительный промежуток времени, не получая прибыли, если они ориентированы в более стратегические цели.

Важным элементом управления акционерных обществ с государственным участием является качественное управление персоналом. Если в обычных государственных

предприятиях управление персоналом часто затрудняется в связи с низким уровнем заработной платы и их меньшего интереса в дальнейшей судьбе предприятия, то в акционерном обществе с государственным участием, стимулирование труда более реально. Так как на назначениях и освобождениях от занимаемых должностей определенного персонала часто отвечает не руководитель предприятия, а решение членов наблюдательного совета. Генеральный директор в таких предприятиях имеет более ограниченное действие. В таких предприятиях действует централизованный центр принятия решений.

Для определения стратегических ориентиров развития корпоративного государственного сектора экономики в условиях рынка в Республике Таджикистан важное значение имеет исследование такого вопроса в зарубежных странах, которые достигли определенного успеха в сфере корпоративизации государственного сектора. Особенно ознакомление с экономикой многих стран мира показывает, что там важную роль играют государственные корпорации. Государственные корпорации считаются собственностью государства и призваны гарантировать экономическую стабильность в стране [14 с,68].

Согласно трактовкам, отечественных и зарубежных ученых понятия о государственных предприятиях, отличаются друг от друга. Например, «В Дании их называют государственными корпорациями, в Швеции - государственными коммерческими агентствами, в Италии - субъектами публичного права» [15 с,49].

Корпоративная модель государственного сектора получила свое развитие, прежде всего в развитых странах мира, исследование опыта которых позволяет выявить наиболее подходящие модели участия государства в деятельности акционерных обществ в Республике Таджикистан.

В США наиболее популярной формой участия государства в капиталах предприятий является государственная корпорация. Корпорации США занимают лидирующие позиции в мире, исходя из, этого изучение опыта этой страны для нас имеет особое значение.

Основываясь на опыте американских корпораций, можно с уверенностью сказать, что он основывается как на государственной собственности, так и смешанной форме. Хотя раньше считалось, что в корпорациях есть структурные подразделения исполнительных агентств, имеющие независимый статус.

В США корпорации, относящиеся к государственным корпорациям и пользующиеся автономией в принятии решений. «В соответствии с положениями Закона «О контроле над правительственными корпорациями» госкорпорацией считается организация, которая основана на государственной или государственной и частной (смешанной) формах собственности» [12 с,4].

В США действует механизм подотчетности государственных корпораций к правительству, финансирует большую часть деятельности таких корпораций. За механизмами функционирования института государственных корпораций в США привлечено пристальное внимание всего мирового сообщества. Жесткие рамки бюджета заставляют правительство идти на крайние меры и искать дополнительные пути финансовых потоков, тем самым снижая расходы государственных корпораций.

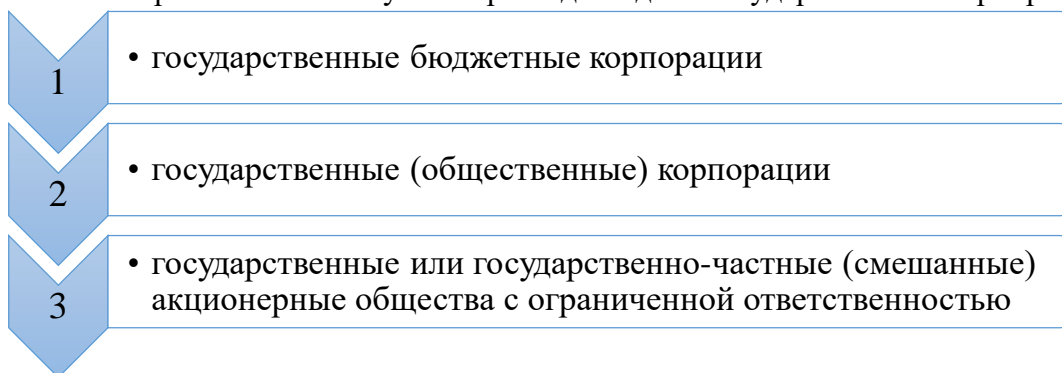
. Как отмечает, Пухова М.М. «В самые первые годы своего существования Правительство США периодически принимало участие в коммерческих организациях как рядовой акционер. В США не существует двух одинаковых государственных корпораций» [12 с,4]. Необходимо отметить, что перед любыми государственными корпорациями США поставлены конкретные цели и задачи. «Деятельность каждой созданной корпорации отличается друг от друга, специфичностью и организовываются специальным законом, в котором учитываются направления деятельности корпорации» [8 с,213].

Опыт создание и функционирование государственных корпораций в США, более похожий с опытом Великобритании. В Великобритании более 50% акций государственных корпораций приходится на правительство. Британские корпорации играют важную роль в

регулировании государственного сектора, и именно с этой целью создаются определенные корпорации в различных секторах экономики.

Британскую модель приватизации, считают самой признанной в мире, она приносит доход бюджету и функционирует на повышение устойчивой конкурентоспособности и эффективности предприятий. К примеру, только в 1995 году вышеуказанная модель приватизации принесла бюджету государства 134 млрд. долларов, тем самым повышая число акционеров почти до 10 млн.

В Великобритании используются три вида модели государственной корпорации:

Рис. 5. Модели государственной корпорации в Великобритании.

Источник: Научные записки молодых исследователей. 2016. №1 [10 с,67].

На данный момент государственные корпорации в Великобритании не обладают хозяйственной или юридической самостоятельностью. Государственные общественные корпорации считаются часто встречающиеся с организационно-правовой формой государственной собственности.

Необходимо учитывать, что «...Не менее важным видом государственной собственности являются акционерные компании со стопроцентным участием государства, государственно-частные (смешанные) компании. Данные компании не подотчетны государственным органам, характер их деятельности практически не отличается от работы частных фирм» [11 с,320].

К числу корпораций нельзя отнести организации как организационно-правовой формы предпринимательской деятельности, опираясь только на законодательство Англии и США, при том, что у каждой из этих стран есть свои подходы к вышеуказанному понятию.

В Великобритании после завершения второй мировой войны государственная корпорация как форма введения предпринимательской деятельности был выбран как предпочтительная форма национализации промышленных предприятий.

Исследование опыта Великобритании в сфере разгосударствления показывает, что многообразие форм приватизации принесёт не только высокие доходы для бюджета государства, но и обеспечивает высокий уровень производительности труда в экономике.

Основываясь на опыте Великобритании, подтверждающей роль государства в формировании и эффективном функционировании органов управления государственными предприятиями. Государственная корпорация является наглядным примером корпоративного сектора в Великобритании. Совет директоров является управляющим органом государственных корпораций в Великобритании. Он назначается и переназначается правительством страны, а также правительство имеет право на его роспуск. Совет директоров государственных корпораций в Великобритании выполняет задачи, возложенные перед ним со стороны государства.

Рассмотрим пример Британской модели государственных корпораций. Акционерное общество в Великобритании утверждается Парламентом страны. После приватизации государственных предприятий эффективным способом считается путь привлечения финансовых консонантов.

При поэтапном переходе на акционирование государственной собственности, государство беспокоилось о востребованности ценных бумаг и массового выбора акций. При низкой доходности и будучи убыточной, государством для дальнейшей приватизации предприятия проводится реструктурирование для улучшения функционирования корпораций.

После США и Великобритании государственные корпорации достигли определенных успехов в Канаде. На примере Канады, где помимо государственной корпорации действуют еще и королевские корпорации (Crown corporations) где в их перечень задач входит широкий спектр действия начиная от развития экономики в целом и его отдельных отраслей такие как транспорт, энергетика, телерадиовещание и туризм в частности. Также за государством закреплено право запрещать компаниям осуществлять любые действия по реструктурированию и реорганизации предприятий, ограничивать акции принадлежащих инвесторам.

Необходимо подчеркивать, что в Канаде государственные корпорации имеют статус как коммерческой, так и некоммерческой деятельности.

Другим успешным примером развития государственных компаний связано с опытом Франции в этом направлении. Приватизация госсобственности во Франции была начата еще в 1986 году. Хотя оно позже было приостановлено, и вновь возобновилось в 1993 г. Главной задачей приватизации во Франции было сократить бюджетный дефицит для дальнейшего вступления в Европейский Союз, с привлечением широких слоев населения для разгосударственной собственности. Приватизация государственной собственности приняла максимально прозрачные моменты, массовым распространением информации в телевидение, в прессе и за рубежом. Во время приватизации использовались механизмы, действующие в реалиях нынешнего времени, данный опыт послужил и для разных стран. В законодательстве официально закреплен термин торговое товарищество, которое характеризует предпринимательские корпорации. Иначе говоря, это акционерные общества с ограниченной ответственностью. Правовой статус, закрепленный за «торговым товариществом», регулируется «Законом об акционерных обществах» [8] принятым в 1965 году и «Законом об обществах с ограниченной ответственностью» [4] принятым в 1982г.

Ознакомление со структурой экономики промышленно развитых стран мира показывает, что среди этих стран наблюдается устойчивый рост доли государственного сектора в Германии, Франции, Великобритании, Италии и Швеции. В конце 20-го столетия среди западноевропейских стран сохранилась следующая тенденция. Интересным является то, что в государственном секторе работали около 13% занятого населения, и выпускалось почти до 14% валового внутреннего продукта, и около 21% всех инвестиций. В современных условиях, на наш взгляд, в большом количестве стран мира поддерживаются модели смешанной экономики.

Заметим также, что в таких странах как США, Канада, Италия, Япония Корея, Индия в сложившейся ситуации действует механизм слияния государственных корпораций. Государство контролирует формирование советов директоров в корпорации. Государственные корпорации целиком и полностью подотчетны правительству страны.

Среди развивающихся стран особый интерес представляет опыт Бразилии, Индии и Южной Кореи. Ознакомление с опытом Бразилии показывает, что поощрение со стороны государства корпорациям нацелено на развитие предпринимательства в стране и проявление интереса частного сектора в малорентабельном проекте имеющие определенное значение для правительства. В Бразилии также имеет место процесс национализации неэффективных частных предприятий. Габарта А.А. и Панков Э. в своих научных трудах пишут, что «Роль государственного сектора значительно сократилась с проведением масштабной приватизации в середине 1990-х гг. Тем не менее, государство продолжает играть ключевую роль в экономическом развитии Бразилии» [1].

Но начиная с 1980-х годов, во время великого финансового кризиса более не создавались новые государственные компании.

Практика Индии показывает, что непосредственно к государственным корпорациям кроме некоммерческих организаций относятся также компании, у которых находится контрольный пакет акций, принадлежащий государству. Правительство Индии в последнее десятилетие сделало много усилий для совершенствования механизма управления государственных корпораций, повышения их эффективности, прозрачности. С одной стороны, если такие усилия свидетельствуют о большом интересе государства в развитии промышленности, то с другой стороны в Индии наблюдается избыточность вмешательства государства в экономику под предлогом обеспечения эффективной системы управления государственных корпораций [9 с,9].

Ознакомление опыта Южной Кореи в сфере формирования и развития государственного сектора экономики показывает, что в Южной Корее имеется несколько государственных корпораций, среди которых значительное место занимает, корейская корпорация железных дорог, корейская электроэнергетическая корпорация, корейская национальная нефтяная корпорация, Корейская земельная корпорация, Корейская корпорация аэропортов, корпорация по управлению государственной собственностью, корейская корпорация по страхованию депозитов, Корейская корпорация по управлению активами и др. [13 с,107].

Проведенный анализ показал, что опыт управления государственными корпорациями в зарубежных странах. Особенности формирования и развития государственных корпораций за рубежом приведены в табл.1.

Таблица 1.

Зарубежный опыт формирования и развития государственных корпораций

Название страны	США	Канада	Великобритания	Япония	Южная Корея
Название корпорации	Правительственные корпорации	Краункорпорей шнс	Государственная корпорация	«Кейрецу»	«Чеболи»
Примеры корпораций	Федеральная корпорация по страхованию депозитов, Федеральная почтовая служба, Фонд штата Аляска	Государственные телефоны Альберты, Телефонная система Манитобы, Телеглобус	Центральный совет по выработке электроэнергии и. Британская газовая корпорация, Национальный угольный совет	Японская почта. Корпорация международных аэропортов. Японская корпорация по клиринг) облигаций. Корпорация по финансированию развития Окинавы	Samsung, LG, DAEWOO, KIA
Особенности и преимущества	Относятся к федеральным государственным корпорациям, пользуются значительной	Решают широкий спектр вопросов в сферах транспорта, энергетики,	Сглаживание провалов рынка, развитие некоторых	Завоевание мировых рынков, увеличение доли продаж	Вовлеченность в реализацию государственной политики, направленной

	автономией в принятии решений	телерадиовещания и туризма	отраслей экономики	на внешнем рынке	на стимулирование экономического роста
Состояние на настоящий момент	Некоторые функционируют до настоящего времени	Большинство из них приватизировано	Не сохранились до настоящего времени	Действует более 70 крупных госкорпораций	Функционирует около 30 предприятий

Источник: Калмыкова Т.Н. Зарубежный опыт формирования государственных корпораций в структуре современной экономики//Бизнес. образование. право. Вестник волгоградского института бизнеса, 2014, ноябрь № 4 (29). – С. 236-237 [6].

Китайский опыт создания государственных корпораций представляет особый интерес. Для обеспечения поставленных целей перед государственным сектором в Китае созданы десятки торгово-промышленных корпораций, образующийся коммерческими предприятиями, среди которых определенное место занимает предприятия по производству высокотехнологичной продукции. Следует сказать, что в данной стране функционирует государственная корпорация электросетей, целью основания которых инвестирование, строительство и эксплуатация электросетей.

В Китае в 1993 г., начались реформы в отношении государственных предприятий в трех направлениях:

- формирование системы современных предприятий;
- улучшение функционирования смешанной собственности;
- эффективное функционирование частной собственности.

Начиная с 1993 г. реструктуризация государственного сектора больше напоминало эксперимент, носящий характер расширения хозяйственных предприятий и развитие в них самостоятельности.

Опыт Турции выступает как яркий пример продажи долевой собственности государства компаний. Это тенденция взяла своё начала в середине 1980 гг. В это же время появились первые смешанные предприятия, но, тем не менее, производство товаров народного потребления в тяжелой индустрии полностью принадлежала государству.

Пути преобразования государственных корпораций на ТНК в зарубежных странах, имеют свои определенные особенности. К примеру, если взять североамериканские корпорации, то можно сказать, что они образовывались на почве фондового рынка. Однако в первую очередь в рамках объединения банковского капитала в промышленности столкнулись с рядом трудностей с антитрестовским законодательством.

Среди постсоветских государств особый интерес представляет опыт Республики Казахстан и Российской Федерации. В Республике Казахстан, терминология «государственные предприятия» не применяется. В Российской Федерации акционерные общества с участием государства подразделяются три группы:

1) предприятия, где государственный капитал является 100-процентным. Эффективность функционирования акционерных обществ под контролем государства здесь зависит напрямую от воздействия государственного органа на руководящие органы АО. Совет директоров в таких предприятиях выступает главным управляющим органом, и в то же время оно будет находиться полностью под контролем государства.

2) где контрольный пакет акций принадлежит государству. Такие Акционерные Общества существуют в форме смешанной собственности, имеются собственные механизмы с целью привлечения капитала и одновременного воздействия государства на

стратегию и тактику АО. В таких обществах функционирует собрание акционеров и учитывается мнение всех акционеров;

3) где государству не принадлежит контрольный пакет. В таких обществах государство не обладает решающим голосом, ей придется только учесть решение других акционеров, и предлагаемые государством решения собранием акционеров или советом директоров могут быть не приняты [3 с,94].

Инвестирование акционерного общества с участием государства осуществляется за счет государственного бюджета, и доходов от коммерческой деятельности.

В целом изучение зарубежных стран показал, что во всех странах мира имеется предприятия или общество, в котором присутствует государственная доля. Ее объем зависит от общих норм законодательства государства, активности частного сектора в стратегических отраслях экономики и механизма их заинтересованности при реализации государственных проектов.

Обобщая результаты проведенного исследования в рамках данного параграфа, можно выделить следующие модели государственного сектора в промышленности представлены в рис. 2.

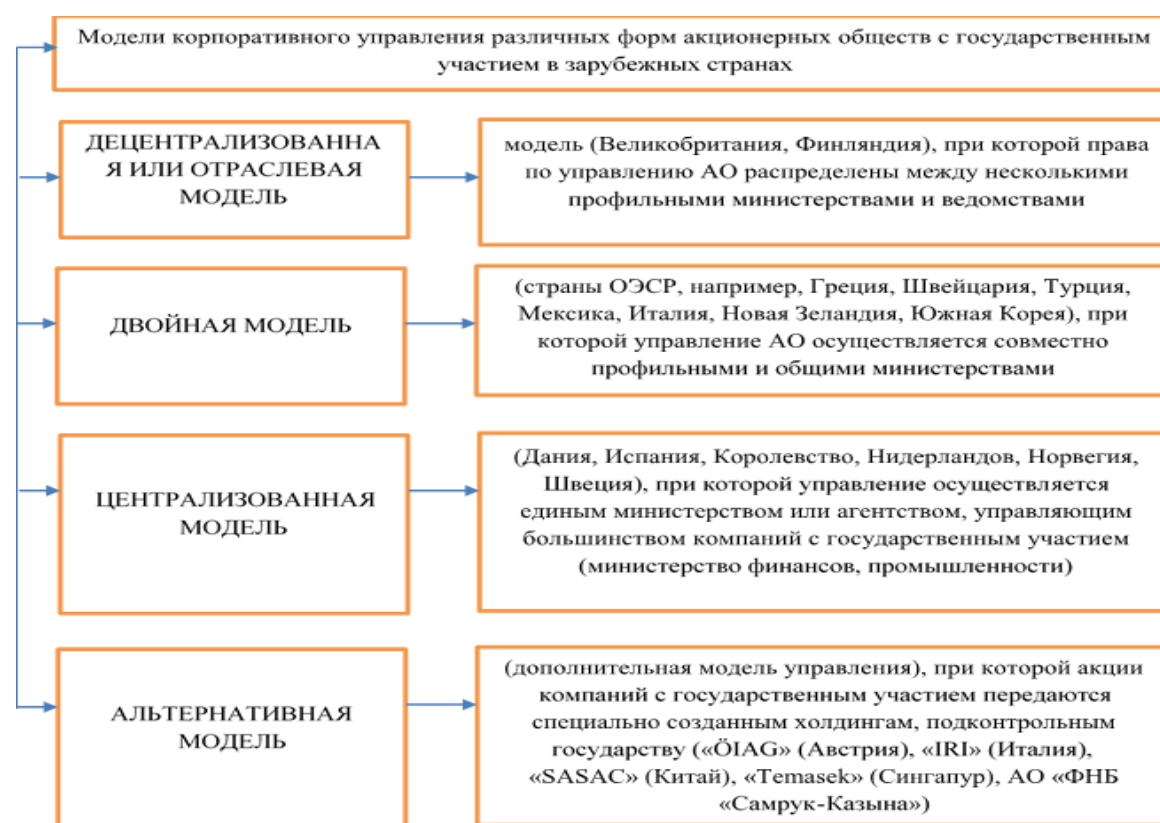

Рис. 2. Классификация модели государственного сектора экономики в зарубежных странах

Источник: составлено автором на основе: Елеусизова, И.К. Сравнительный анализ законодательства зарубежных стран в сфере государственных предприятий и публичных компаний [Текст] / И.К. Елеусизова // Вестник Института законодательства РК, 2016. – №4(45) – С. 92-101, [3 с,92-101].

Проведенное исследование опыта зарубежных стран показал, что в разных государствах образуются различные способы и формы оптимизации государственного сектора экономики. Ясно, что не существует, единой модели управления, пригодной для всех стран сразу. И тем не менее все страны ведут борьбу за повышение эффективности производства, причем деятельность экономики не всегда связана с реализацией повальной

приватизации государственной собственности. «В современных условиях процесс реструктуризации становится объективной необходимостью, обеспечивающей конкурентоспособность предприятия и его выживание. За последнее десятилетие практически ни одна ведущая корпорация в мире не избежала рискованной и болезненной процедуры радикальной реструктуризации» [7 с,49]. Поэтому актуальной научной и практической задачей является, на данный момент осуществление перехода на корпоративные принципы управления предприятием, его преобразование в открытое акционерное общество. Далее осуществляется продажа государственных акций частным инвесторам на аукционах, чаще всего по конкурсу или через фондовые биржи.

Тенденции развития государственного сектора экономики показывает, что в мировой экономике, акционированные государственные предприятия играют определяющую роль в развитии экономики этих стран. Исходя из этого для Республики Таджикистан движение в данном направлении в соответствии с мировыми тенденциями позволяет повысить эффективность государственного сектора в стране. Акционирование государственного сектора как важное явление, в экономической жизни государства не должно ограничиваться какими-то нормами или сферами деятельности. Ее можно принимать в различных сферах экономики. Эффективное функционирование Акционерных Обществ с государственным участием охватывают политическую и социальную деятельность, вносит вклад в регулирование экономики страны, способствует государственному контролю при плодотворном осуществлении торговой деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Габарта, А. Бразилия и другие страны Латинской Америки [Текст] / А. Габарта, Э. Панков // Материалы из будущего учебника по мировой экономике и международным экономическим отношениям / «Мировое и национальное хозяйство». Издание МГИМО МИД – России – №1(28), 2014. [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: <https://mirec.mgimo.ru/2014/2014-01/braziliya-i-drugie-strany-latinskoj-ameriki>.
2. Делмон, Д. Государственно-частное партнерство в инфраструктуре практическое руководство для органов государственной власти [Текст] / Д. Делмон // АО «Казахстанского центра государственно-частного партнерства» 2010, – С. 120.
3. Елеусизова, И.К. Сравнительный анализ законодательства зарубежных стран в сфере государственных предприятий и публичных компаний [Текст] / И.К. Елеусизова // Вестник Института законодательства РК, 2016. – №4(45) – С. 92-101.
4. Закон Республики Таджикистан «Об акционерных обществах» [Текст] // от 5 марта 2007 года №237 (Закон Республики Таджикистан от 06.10.2008 г., №431, от 19.05.2009 г., №510, от 05.08.2009 г., №541, от 12.01.2010 г., №585, от 29.12.2010 г., №657, от 26.12.2011 г., №780, от 14.11.2016 г., №1374) / [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=18388 (дата обращения: 21.07.2022.).
5. Закон Республики Таджикистан «Об обществах с ограниченной ответственностью» [Текст] // Ахбор Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 10 мая 2002 года №53 (с изм. и доп. по состоянию на 19.07.2022 г.) / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30568974&pos=6;-108#pos=6;-108.
6. Калмыкова, Т.Н. Зарубежный опыт формирования государственных корпораций в структуре современной экономики [Текст] / Т.Н. Калмыкова // Бизнес образование. право. вестник волгоградского института бизнеса, 2014. ноябрь № 4 (29). – С. 236-237.
7. Каримова, Т.Х. Государственный сектор экономики: вопросы государственной поддержки и реструктуризации в условиях рыночной экономики [Текст] / Т.Х. Каримова, Р.Р. Джалилов // Вестник Таджикского национального университета, 2019. – №3/2, –С.47-52.

8. Комилов, С.Д. Особенности инвестиционно-инновационной деятельности национальной экономики [Текст] / С.Д. Комилов, Ф.М. Гафаров // Проблемы современной экономики, 2018. – №2 (66), – С.213, –С. 212-215.
9. Курченков, В.В. Роль государства в консолидации российского капитала на нынешнем этапе [Текст] / В.В. Курченков // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3: Экономика, экология, 2012. – №1 (20). – С. 6-13.
10. Научные записки молодых исследователей 2016, – №1, –С. 67.
11. Орехов, С.А. Основы корпоративного управления [Текст] / С.А. Орехов, В. А. // Селезнев учебник. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Маркет ДС, 2008. – С. 320.
12. Пухова, М.М. Опыт управления государственными корпорациями в зарубежных странах и его применение в России [Текст] / М.М. Пухова, М.К. Кривцова, Ф.Н. Цихоцкий, Е.С. Свиридова // Интернет-журнал «Науковедение» Выпуск 4 (23), июль – август 2014. – С.1-13. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: <http://naukovedenie.ru>.
13. Рустамов, Джумабек Юнусович Организационно-правовые основы государственного финансового контроля в сфере бюджетных отношений Республики Таджикистан [Текст]: автореферат диссертации кандидата юридических наук: 12.00.04 / Рустамов, Джумабек Юнусович. – Москва, 2019. – 25 с.
14. Фролов, А.В. Продовольственная безопасность закрытого административно-территориального образования: экономические аспекты [Текст]: диссертация кандидата экономических наук: 08.00.05 / Фролов, Александр Викторович. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 160.
15. Шумаев, В.А. Совершенствование управления государственным сектором экономики с учетом опыта зарубежных стран [Текст] / В.А. Шумаев // Механизация строительства, 2013. – №10, – С. 49.

УДК: 330.1+33 (575.3);222.8

Авгонов Н.А.

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ПАСАНДОЗҲОИ АҲОЛӢ ҲАМЧУН КАТЕГОРИЯИ ИҚТИСОДӢ

Дар мақола натиҷаҳои таҳлили илмии ақидаҳои олимони оид ба моҳияти категорияи иқтисодии «пасандозҳои аҳоли» оварда шудааст. Дар алоқамандӣ бо он, таърихи ташаккули ақидаҳои илмӣ доир ба мафҳуми пасандозҳои аҳоли ҳамчун категорияи иқтисодӣ, аз ҷумла дар ҷаҳони қадим, асрҳои миёна ва замони муосир пешниҳод гардидааст. Муқоисаи равишҳо ба таърифи истилоҳи пасандоз дар мактабҳои гуногуни иқтисодӣ ва марҳалаҳои гуногуни таърихӣ мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Инчунин хусусиятҳои муқоисавии параметрҳои пасандозҳои аҳоли, баҳши ташкилотҳо ва давлат баррасӣ карда шудаанд. Дар натиҷаи таҳлил таърифи муаллифӣ ба категорияи иқтисодии «пасандозҳои аҳоли» пешниҳод шудааст.

Калидвожаҳо: пасандозҳои аҳоли, пасандозҳои корпоративӣ, пасандозҳои давлатӣ, даромад, хароҷот, истеъмол, сармоягузорӣ, категорияи иқтисодӣ.

Авгонов Н.А.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СБЕРЕЖЕНИЙ НАСЕЛЕНИЯ КАК ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ

В статье представлены результаты научного анализа взглядов ученых на сущность экономической категории «сбережения населения». В связи с этим представлена история формирования научных взглядов на понятие сбережений населения как экономической категории, в том числе в древнем мире, средневековье и современности. Проанализировано сравнение подходов к определению термина сбережения в разных экономических школах и на разных исторических этапах. Также рассмотрены сравнительные характеристики параметров сбережений населения, сектора организаций и государства. В результате анализа предложено авторское определение экономической категории «сбережения населения».

Ключевые слова: сбережения населения, корпоративные сбережения, государственные сбережения, доход, расход, потребление, инвестиции, экономическая категории.

Avgonov N.A.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF POPULATION'S SAVINGS AS AN ECONOMIC CATEGORY

The article presents the results of a scientific analysis of scientists' views on the essence of the economic category "population's savings". In this regard, the history of the formation of scientific views on the concept of savings of the population as an economic category, including in the ancient world, the middle ages and the present, is presented. A comparison of approaches to the definition of the term savings in different economic schools and at different historical stages is analyzed. Comparative characteristics of the savings parameters of the population, the sector of organizations and the state are also considered. As a result of the analysis, the author's definition of the economic category "population's savings" is proposed.

Keywords: household savings, corporate savings, government savings, income, expenditure, consumption, investment, economic category.

Масъалаҳои умумии марбут ба пасандозҳои аҳоли ва раванди сармоягузорӣ ҳамеша диққати муҳаққиқони илми иқтисодии ватанӣ ва хориҷиро ҷалб намудааст. Бисёре аз иқтисоддонҳо қорҳои илмӣ худро ба омӯзиши мушкилоти пасандозҳои аҳоли ва табдилдиҳии онҳо ба сармоягузорӣ бахшидаанд.

Бори аввал асосҳои назариявии моҳият ва хусусиятҳои табдилдиҳии пасандозҳо ба сармоягузорӣ аз тарафи Ч.М. Кейнс таҳия шудааст ва минбаъд дар асарҳои чунин олимони ба мисли Ф. Модилиани, Л. Гоу, Р. Хейлбронер, Л. Туроу, Р. Миллер, Д. Ван-уз, Н. Мэнкю ва дигарон шарҳ дода шудааст. Дар баробари ин масъалаҳои табдилдиҳии пасандозҳо ба сармоягузорӣ дар асарҳои классикони иқтисодӣ сӯйи А. Смит, Д. Рикардо, Ч. С. Милл баррасӣ шудаанд.

Минбаъд дар рафти инкишофи назарияи иқтисодӣ масъалаҳои пасандоз, сармоягузорӣ ва нақши муҳимми онҳо ва ҷанбаҳои гуногуни мафҳуми мазкур аз ҷониби намоёндагони мактабҳои иқтисодӣ ба мисли М. Фридман, Ч. Хикс, Ф. Хайек, Э. Хансен, Р. Харрод, П. Дэвидсон, Я. Корнай, Ф. Кюдланд, Р. Лукас, К. Маркс, Д. Робинсон, Р.Солоу, Д. Тобин, И. Фишер ва Й. Шумпетер пешниҳод гардидааст.

Дар адабиёти иқтисодии Россия таҳқиқи масъалаҳои марбут ба моҳияти пасандозҳои аҳоли, ташаккулёбӣ ва роҳҳои самаранок истифодабарии онҳо донишмандони зерин саҳми

бузург гузоштаанд: В. Гуртов, Г. Горланов, Т. Заславская, Т. Калмков, Ю. Кашин, Ю. Мелехин, В. Радаев, Н. Римашевская, И. Дискин, А. Лутсенко, А. Шохин, Б. Ракитский, Л. Майорова, А. Лапаев ва дигарон.

Солҳои охир аз тарафи муҳаққиқони ватанӣ ҷанбаҳои гуногуни масоили пасандозҳои аҳоли, табдилдиҳии пасандозҳо ба сармоягузорӣ, таносуби пасандоз ва сармоягузорӣ, ташаккули сарчашмаҳои сармоягузорӣ, муаммоҳои ҷалби сармоя ва сармоягузорӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир карда мешавад. Масъалаҳои зикргардида дар таҳқиқотҳои олимони ҷумҳурӣ, ба мисли Раҳимов Р.К., Тошматов М.Н., Иброҳимов И. Р., Комилов С.Ҷ., Солеҳзода А.А., Кошлаков Г.В., Узакова Г.М., Дадочонова Н.М., Тилабов Ё.Э. ва дигарон ба ҷашм мерасад.

Дар бисёр тадқиқотҳои назариявӣ, пасандозҳо ҳамчун қисми даромади пулии шахсӣ, ки дар истеъмолати ҷорӣ истифода намешаванд, муайян карда шудаанд [2, С.68. 5, С.36. 7, С.28]. Масалан, дар энциклопедияи иқтисодӣ чунин муайян шудааст: пасандоз – раванди иқтисодии бо сармоягузорӣ алоқаманд; қисми даромади шахсӣ, ки ҳангоми хароҷоти истеъмолати ҷорӣ истифода ва андӯхт нагардидаанд ба ҳисоб меравад [15, С.537], пасандоз – қисми даромади пулии аҳоли, ки барои хароҷотҳои истеъмолатӣ ҷорӣ истифода намешавад, боқӣ мемонад [16, С.712]. Пасандоз – ҳамчун қисми даромади баъди истеъмолат истифодашаванда [4, С.352]. Пасандоз қисми даромади пулии аҳоли, барои қонеъ гардонидани талаботи худ дар оянда маънидод карда мешавад [12, С.603].

Барои таҳқиқи пурраи шарҳи мафҳуми пасандоз қайд намудани донишҳо ва равишҳои назарраси илмиро, ки донишмандони қадим таҳия кардаанд, зарур мебошад. Дар ҷадвали 1 таърихи ақидаҳои ибтидоии илмӣ дар бораи пасандозҳои аҳоли дар заминаи муаллифони алоҳида, давраҳои таърихӣ ва шаклҳои пасандоз пешниҳод шудааст.

Ҷадвали 1

Таҳлили таърихи ташаккули ақидаҳо доир ба мафҳуми пасандозҳои аҳоли ҳамчун категорияи иқтисодӣ

Муаллиф	Муқаррароти афкори илмӣ доир ба категорияи иқтисодии "пасандоз"	Шакли пасандоз	Давраи таърихӣ /шакли пасандоз
Аристотел	Пасандоз – пулест, ки пас аз хароҷот барои истеъмолат боқӣ мондааст	Шакли пулӣ (металлҳои қиматбаҳо)	Ҷаҳони қадим Пасандоз - захираи доройҳои пардохтпазир
М. Катон	Зарурати захира кардани як қисми амвол	Шакли табиӣ	
Т. Ман	Пасандоз – ин натиҷаи сарфакорӣ ва захираи афзоиши сарват мебошад	Шакли пулӣ	Асрҳои миёна ва замони муосир
А. Тюрго	Пасандоз – сарчашмаи сармоягузорӣ	Шаклҳои табиӣ ва пулӣ	
А. Смит	Пасандозҳои шахсӣ – сарчашмаи пасандозҳои ҷамъиятӣ ва сарвати ҷамъиятӣ	Шакли пулӣ	Пасандозҳо дар шакли сармояи шахсӣ ё корпоративӣ мавҷуданд
Ҷ.С. Милл	Пасандоз – ин интиҳоби байни истеъмоли ҳозира ва оянда, фарқи байни даромад ва истеъмолат, ки манбаи сармоягузорӣ мебошад	Шакли пулӣ	
Д. Рикардо Т. Малтус	Пасандоз баробари даромад тарҳи хароҷот барои истеъмолат	Шакли пулӣ	
А. Маршалл	Пасандоз – фарқи байни даромад ва хароҷот ба истеъмолат	Шакли пулӣ	

Р. Солоу	Пасандозҳои аҳоли баробари сатҳи даромади доимӣ тарҳи хароҷот барои сатҳи истеъмолати ҷорӣ	Шакли пулӣ	Замони муосир Пасандоз–шаклҳои гуногуни доройхо
Ч. М. Кейнс	Пасандоз – барзиёдии даромад нисбат ба хароҷоти истеъмолий. Пасандоз баробари даромади дарихтиёрбуда тарҳи хароҷот барои истеъмолат	Шакли пулӣ	
Ч. Хикс	Пасандоз – ин афзоиши пешбинишуда ё воқеии доройхо дар тӯли вақт. Пасандоз на фарқи байни даромад ва хароҷот, ин фарқияти байни даромад ва истеъмолат ба ҳисоб меравад	Шаклҳои пулӣ ва табиӣ	
У. Шарп	Пасандоз – ин мавқуф гузоштани истеъмолат	Шакли пулӣ	

Манбаъ: Таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои: Гнедков В.В. Экономическая сущность категории «сбережения населения», // Экономика: вчера, сегодня, завтра. 2018. Том 8. № 6А. С. 168., Хикс. Дж. Стоимость и капитал. – М.: Прогресс, 1993. – 488 с.

Дар асоси маълумотҳои дар ҷадвали 1 овардашуда, хулосаҳои зеринро ибраз намудан мумкин аст:

1. Таҳлили таҳаввулоти назарҳо дар бораи пасандозҳо нишон дод, ки «пасандозҳои аҳоли» ҳамчун категорияи иқтисодӣ таърихи хеле тӯлонии ташаккулёфта дорад.
2. Таърихан доираи васеи ғояҳои илмӣ дар бораи моҳияти «пасандозҳои аҳоли» ҳамчун категорияи иқтисодӣ рушд кардааст.
3. Нуқтаи назари олимони алоҳида дар бораи пасандоз бештар ба хусусиятҳои фарҳангии давр вобаста аст.
4. Тадриҷан ҷамъовариҳои маҷмӯи донишҳои илмӣ ва ғояҳо дар бораи пасандоз боиси дарк намудани ҷанбаҳои гуногуни ин категорияи иқтисодӣ мегардад.

Дар адабиётҳои иқтисодии Шӯравӣ дар зери мафҳуми пасандозҳо ба таври анъанавӣ «қисми даромади пулии меҳнати шаҳрвандон фаҳмида мешуд, ки муваққатан бо мақсади истеъмолати ҷорӣ истифода карда намешуд»[6, С.12]. Таърифи муосири истилоҳи «пасандоз» аз мафҳуми «қисми даромади хоҷагиҳои хонагӣ иборат мебошад, ки барои харидории мол ва хизматрасониҳо, ё ин ки барои пардохти андозҳо равона нест» фаҳмида мешавад[1, С.175. 9, С.71], ҳамчунин «талаботи мавқуф гузошташудаи хоҷагиҳои хонагӣ, яъне инқори истеъмолати ҷорӣ бо мақсади афзоиш додани он дар оянда» ё «фарқияти байни даромадҳо ва истеъмолат»[13, С.47] иборат мебошад.

А.В. Лусенко ва В.В. Радаев дар асари “Пасандозҳои аҳолии табақаҳои миёна”, пасандозҳоро ҳамчун зуҳуроти истифодабарии захираҳои моддӣ, ба мақсади гирифтани даромадҳои оянда ва ё таъминоти истеъмолатӣ оянда муайян кардаанд[10, С.15].

Матяш С.С. дар таҳқиқоти худ қайд менамояд, ки “пасандозҳо чизеро мефаҳмонанд, ки дар он истеъмолати ҷорӣ ба вучуд намеояд”[11, С.16]. Исоматов Б. дар китоби худ[3, С.500] пасандозро чунин шарҳ додааст: пасандоз маблағи гирдоварда шуда буда, муддати муайян масрафи вай таваққуф меёбад. Шарипов Ф. моҳияти пасандозро чунин шарҳ медиҳанд: «Пасандоз - маблағи пулие, ки бо шартӣ пардохти фоизи муайян ҳуқуқи истифодаи муваққатиаш ба ташкилоти қарзӣ дода шудааст, мебошад»[17, С.159].

Б.В. Ракитский ва А.Н. Шохин тасдиқ намудаанд, ки дар моҳияти пасандозҳо ҳамчун қисми маҷмӯи даромадҳои пулие мебошанд, ки бо зарурати таъминоти номунтазами истеъмолий дар оянда алоқаманданд. Ба ақидаи дигар пасандозҳо ҳамчун эҳтиёҷоти ташаккулёфта, (дар муносибат ба давраи ҷорӣ) талаб карда мешаванд[14, С.225].

Ю. И. Кашин навиштааст, ки кушодани моҳияти пасандозҳо ба масъалаи тақсими даромади миллӣ ба истеъмолат ва ҷамъоварӣ (андӯхт) зич алоқаманд мебошанд, моҳияти

пасандозҳо ҳамчун натиҷаи чараёни чамъоварии даромадҳои ҷорӣ аҳоли возеҳ мегарданд ва моҳияти пасандозҳо аз рад кадани баъзе талаботҳои рӯзмарра ҷудонашаванда мебошад [18, С.7].

Тибқи қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» мафҳуми пасандоз чунин шарҳ дода шудааст: пасандоз – маблағе, ки ҳуқуқи истифодаи муваққатиаш ба ташкилотҳои қарзӣ бо шартӣ пардохти ғоизӣ муайян вогузор шудааст [8].

Моҳияти пасандозҳо ҳамчун мафҳуми иқтисодӣ дар иҷрои вазифаҳои он возеҳу равшан ифода меёбад. Мақсаднок гузоштани ин масъала дар он ифода меёбад, ки дилхоҳ категорияи иқтисодӣ сарбории муайяни чамъиятиро ва сипас вазифаҳои худро пеш мебарад. Дар адабиёти иқтисодӣ масъалаи оиди вазифаҳои пасандозгузори аллакай дида баромада шудаанд. Масалан, А. Н. Воронов вазифаҳои пасандозгузориро бо ду лаҳзаӣ ҳаракати маводи чамъиятӣ муқоиса кард: – тақсимот ва мубодила [5, С.36]. Б. В. Ракитский ва А. Н. Шохин вазифаҳои пасандозгузориро бо вазифаҳои пулӣ, ҷузъан, ҳамчун воситаи пасандозгузори алоқаманд кардаанд [14, С.223].

Ба андешаи мо чунин вазифаҳои мақсадноки пасандозро ҷудо намудан мумкин аст:

1. Суғуртаи талаботи шахсӣ;
2. Суғуртаи чараёни мунтазами тақрористеҳсолкунии чамъиятӣ;
3. Пасандозгузори ҳамчун сарчашмаи сармоягузори ва яке аз шартҳои ба даст овардани тавозуни макроиқтисодӣ;
4. Таъминоти устувори мубодилаи пул.

Барои таҳқиқи васеи шарҳи мафҳуми пасандозҳои аҳоли қайд намудани андешаҳо ва равишҳои назарраси илмиро, ки муҳаққиқони илми иқтисодӣ таҳия кардаанд, муҳим мебошад. Дар ҷадвали 2 равишҳо (равиши анъанавӣ, равиши истеъмоли, равиши тақрористеҳсолкунии) ба таърифи категорияи иқтисодии «пасандозҳои аҳоли» дар асоси нуктаи назари муаллифони алоҳида пешниҳод гардидааст.

Ҷадвали 2

Равишҳо ба таърифи категорияи иқтисодии «пасандозҳои аҳоли»

Равиши анъанавӣ	
Геронина Н.Р.	Пасандоз – қисми даромади пулӣ мебошад, ки пас аз анҷом додани тамоми хароҷоти истеъмолии ҷорӣ боқӣ мемонад
Панова Г.С.	Пасандоз – тафовути байни даромад ва истеъмолотро ифода менамояд
Еремеева Г.Ф. Ткаченко Г.С.	Пасандоз – чамъшавии маблағҳои пулии хос, ки қисми даромади меҳнатӣ ба ҳисоб мераванд
Сиденова И.С.	Пасандоз – қисми бучети хонавода, ки пас аз пардохти тамоми хароҷоти ҳатмӣ ва хариди молҳои зарурӣ боқӣ мемонад
Швидко Е.Ю.	Пасандозҳои шахсӣ – қисми даромади пулии аҳоли, ки барои истеъмоли истифода нашуда, балки барои чамъкунӣ ҷудо карда мешавад, ки аз ҷиҳати ададӣ ба фарқи байни даромади шахсӣ ва хароҷоти истеъмолии шахсӣ баробар аст
Равиши истеъмоли	
Смирнова О.С.	Пасандозҳо – категорияи мураккаби иқтисодӣ буда, муносибатҳои байни субъектҳои хоҷагидорию оид ба тақсим ва истифодаи як қисми даромад бо мақсади афзун намудани сарват ифода мекунад
Баскаков И.В.	Пасандоз – чамъшавии даромади пулии хонавода барои таъмини муттасили истеъмоли дар шароити афзоиши ниёзҳо
Кашин Ю.И.	Пасандозҳо – қисми даромади пулии аҳоли бо мақсади қонеъ гардонидани талаботи оянда
Данилова Т.Н.	Пасандозҳо – раванди иҷтимоию иқтисодӣ буда, дар ташаккули захираи пардохтпазир бо сабабҳои гуногун дар шаклҳои гуногун дар муҳити мушаххаси институтсионали ифода ёфта, барои ноил шудан

	ба устуворию дохилӣ ва идоракунии ниёзҳои оянда нигаронида шудааст
Шохин А.Н.	Пасандоз – маҷмӯи маблағҳои мебошад, ки аз ҳисоби қисми даромади ҷорӣ тадриҷан ташкил ва ташаккул меёбанд, ки ба аҳоли ба таври объективӣ барои таъмин намудани раванди мутаасили истеъмоли ва афзоиши он мувофиқи қоидаҳо, шартҳо, шаклҳои амалигардонӣ ва афзоиши маҳсулоти зарурӣ муҳим аст
Равиши тақрористеҳсолкунӣ	
Бухтеев Н.Н.	Пасандозҳои аҳоли – ин категорияи иқтисодист, ки бо қисми даромади аҳоли бо мақсади қонеъ гардонидани талаботи оянда ба мӯҳлати бештар аз давраи гирифтани он ҷудо карда шуда, бо таъсири бевосита ба равандҳои тақрористеҳсоли ва имконияти истифодаи он ба сифати захираи сармоягузори тавсиф мешавад
Аванесов О.Г.	Пасандоз – ин қисми даромади шахсӣ, ки барои қонеъ гардонидани ниёзҳои оянда пешбинӣ шуда бо мақсади ҳифзи аз таваррум ва ё ба даст овардани даромади иловагӣ метавонад ҳамчун манбаи сармоягузори истифода шавад
Ефимова М.Р. Аббас Н.Ю.	Пасандоз – қисми даромадест, ки пас аз хароҷоти истеъмоли боқимонда, бо мақсади ҳифзи аз таваррум ва ё барои даст овардани даромад ба раванди сармоягузори дохил кардан мумкин аст
Лапаев А.С.	Пасандозҳои пулии аҳоли – категорияи бисёрҷанбаи иқтисодӣ буда, муносибатҳои истеҳсолро оид ба ҷудошавии қисми даромади пулии аҳоли дар натиҷаи таъсири омилҳои гуногун ва иштироки онҳоро дар раванди тақрористеҳсолкунӣ инъикос менамояд
Степанов В.В.	Пасандозҳои аҳоли – ин категорияест, ки маҷмӯи муносибатҳои мураккабро ифода мекунад, ки дар сатҳи макроиқтисодӣ инкишоф ёфта, ҳолати умумии иқтисодро инъикос мекунад, ки дар он одамон ба раванди истеҳсол, мубодила ва тақсими неъматҳои моддӣ дохил мешаванд

Манбаъ: Таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти: Семке Ю.С. Научные подходы к определению понятия «сбережения населения», // Вестник ЗабГУ № 12 (91) 2012. С.126, 127.

Дар маҷмӯъ, се намуди пасандозро ҷудо кардан мумкин аст: пасандозҳои давлатӣ, пасандозҳои корпоративӣ ва пасандозҳои аҳоли. Ҳамин тариқ, пасандозҳои аҳоли яке аз ҷузъҳои таркибии маҷмӯи пуриқтисодӣ «пасандозҳо» ба ҳисоб меравад. Дар расми 1 намудҳои пасандозҳо нишон дода шудааст.

Расми 1 – Намудҳои пасандозҳо*

*Манбаъ: Таҳияи муаллиф

Аҳоли субъекти асосии раванди пасандозгузорӣ ба ҳисоб меравад, зеро он захираҳои пулии сарчашмаҳои пасандозиро идора мекунад ва талаботро, ки ба пайдоиши пасандозҳо оварда мерасонад, ташаккул медиҳад. Ҳамчунин пасандозҳои аҳолии кишвар қисми муҳимтарин имкониятҳои сармоягузорӣ ба ҳисоб мераванд. Яқум, иқтисодии онҳо барои рушди босуботи соҳаҳои иқтисодӣ ва дуюм, пасандозҳои аҳоли ҳамчун сарчашмаи асосии ташаккулёбии сармоя ва сармоягузорӣ дар иқтисодӣ.

Барои дурусттар фаҳмидани моҳияти категорияи иқтисодии «пасандозҳои аҳоли» таҳлили муқоисавии хусусиятҳои хоси пасандозҳои аҳоли нисбат ба дигар манбаъҳои маблағгузори сармоягузорӣ ба мақсад мувофиқ аст.

Чадвали 3

**Хусусиятҳои муқоисавии параметрҳои пасандозҳои аҳоли,
бахши ташкилотҳо ва давлат**

Меъёри муқоиса	Пасандозҳои аҳоли	Пасандозҳои корпоративӣ	Пасандозҳои мустақил (Суверенные)
Арзиш (нишондиҳандаҳои бештар ошкоршуда)	-	<i>Арзиши пешакии сармоя</i> (меъёри қарздиҳӣ ба шахсони ҳуқуқӣ, даромаднокии саҳмияҳо)	Меъёри даромаднокии қоғазҳои қиматноки қарзи давлатӣ
Шаклҳои институтсионалӣ	Амонатҳо, пули нақд, қоғазҳои қиматнок, амволи ғайриманкул	Фоидаи Капитализатсияшудаи сармояи дар муомилотбуда, амонатҳо, сармоягузориҳои портфелӣ ва мустақим	Маблағҳои фондҳои мустақил (нафақавӣ, захиравӣ ва ғайра)
Даромадноки	Меъёри амонат	Меъёри амонат, даромаднокии сармоягузорӣ	Даромаднокии ҷойгиркунии маблағҳои фондҳои мустақил
Манбаи пур кардан	Даромади хонавода, афзоиши арзиши дороиҳо	Даромад, фоидаи корпоративӣ, барориши қоғазҳои қиматнок, сармояи қарзӣ, воситаҳои моликон	Воридоти андозӣ ва пардохтҳои иҷора, хусусигардонии моликияти давлатӣ, барориши қоғазҳои қиматнок
Ангезаҳои ташкилнамоӣ	Захираи маблағ, сармоягузорӣ (гирифтани даромад)	Тақсимои оқилонаи даромад ва фоида	Танзими макроиқтисодӣ ва муътадил гардондани низоми молиявӣ, таъмини амнияти иқтисодии давлат

Манбаъ: Таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои: Гнедков В.В. Экономическая сущность категории «сбережения населения», // Экономика: вчера, сегодня, завтра. 2018. Том 8. № 6А. С. 172.

Равшан аст, ки ҳар се намуди асосии пасандозҳо яқдигарро пурра мекунанд ва агар пасандозҳои аҳоли дар сатҳи микро ба вучуд оянд, пас пасандозҳои бахши корпоративӣ – дар сатҳи микро ва мезо, пасандозҳои давлатӣ – дар сатҳи макро. Инчунин метавон гуфт, ки пасандозҳои аҳоли як қисми низоми молиявии давлат мебошанд, ки дар сатҳи микро ба вучуд меоянд, аммо ба мезо ва макро сатҳи низоми молиявӣ ва умуман иқтисодӣ таъсир мерасонанд.

Мо чунин мешуморем, ки дарк кардани таърифҳои дар боло зикргардида душвор нестанд, зеро амалан ба ҳам монанданд. Аммо таърифҳои мавҷуда ҳар қадаре, ки байни худ фарқият дошта бошанд ҳам, чизи асосӣ он аст, ки дар заминаи онҳо пасандоз ҳамчун сарчашмаи сармоягузорӣ ба ҳисоб меравад, ки ба он таваччуҳи зиёд равона карда мешавад.

Дар асоси таҳқиқи ақидаҳои олимони дар боло қайд гардида ба хулоса омада метавон мафҳуми пасандозҳои аҳолиро шарҳ дод.

Ба андешаи мо, пасандозҳои аҳоли ҳиссаи даромади ихтиёрии хонаводаро ифода мекунад, ки барои истеъмоли ҷорӣ истифода намешавад ва ҳамчун захираи воситаҳои дарозмуддат ташаккул ёфта, вазъи макроиктисодиро инъикос мекунад ва тавассути низоми пешрафтаи институтҳои молиявӣ онҳоро ба иқтисодии захираҳои сармоягузорӣ табдил медиҳанд.

Ин таъриф тамоми равишҳои дар адабиёти иқтисодӣ мавҷудбударо оид ба чунин категорияи мураккаби иқтисодӣ "пасандозҳои аҳоли" ошкор мекунад. Тавре ки дида мешавад, дар ин таъриф диққат ба равиши анъанавӣ дода шудааст – пасандоз ҳамчун қисми даромади ихтиёрӣ, равиши истеъмоли – захираи воситаҳои дарозмуддат ва равиши такрористеҳсолӣ – таъсири пасандозҳо ба раванди такрористеҳсолкунӣ тавассути табдил додани пасандозҳо ба сармоягузорӣ.

АДАБИЁТ

1. Банковское дело в России. Сберегательное дело. Т. 7. Под ред. А.В. Фалько М.: Вече, 1994. - С. 175.
2. Бенуши Ю. М. О социально-экономической природе денежных сбережений населения. // Деньги и кредит. 1973.- №8. - С. 68.
3. Бобокалони Исомат. Асосҳои назарияи иқтисод. Китоби дарсӣ барои таҳассусҳои иқтисодии мактабҳои олии. Қисми якум. Нашри чоруми такмилёфта. Душанбе: «Бухоро», - 2014. С. 500.
4. Внешнеэкономический толковый словарь п/д Фаминского И. П. / М.:Весь мир. - 2000. - С. 352.
5. Воронов А. Н. Покупательный фонд населения и товарооборот / М.: Экономика. 1991.- С. 36.
6. Гамза В.А. Россия 2006: денежный обзор. - М., 2006. - С. 12.
7. Зайцев А. Личные сбережения в системе социалистического воспроизводства. //Экономика Советской Украины.-1976. №4. - С. 28.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ғаёлияти бонкӣ», ш. Душанбе, 26 декабри соли 2011, №782.
9. Ларина Н.И. Региональная политика в странах рыночной экономики. М.: Экономика, 1998. С. 71.
10. Луценко А.В., Радаев В.В. Сбережения средних слоев населения. //М.: Экономика и организация производства. -1-996,- №6.- С. 15.
11. Матяш С.С. Привлечение сбережений населения в банковскую систему России: Дис. канд. экон. наук. М., 1999. С. 16.
12. Новый экономический словарь / Под редакцией А. Н. Азрилияна -М.: Институт новой экономики, 2006. - С. 603.
13. Петров Ю.А., Калмыков С.В. Сберегательное дело в России. Вехи истории. М.: К.И.Т., 1995. - С. 47.
14. Ракитский Б. В., Шохин А. Н. Закономерности формирования и реализации трудовых доходов. Редактор В. Л. Перламутров. М.: Наука. - С. 223, 225.
15. Румянцев А. М. Экономическая энциклопедия. / М.: Политическая экономия. - 1997. - Т3. - С. 537.

16. Шамхалов Ф. И., Абалкин Л. И. и др. Экономическая энциклопедия / М.; Экономика-1999. - С. 712-713.
17. Шарифов Ф.Н. Луғати мухтасари истилоҳоти бонкдорӣ. - Душанбе: “ЭР-граф”, 2012 – С. 159.
18. Ю.И. Кашин Сбережения населения В СССР/ Вопросы теории, методологии и методики изучения/м.: Финансы. - 1979.- С. 7.

УДК: 311:314.1 (575.3)

Чурабоев Ф.Ч., Одинаев М.А.

ТАҲЛИЛИ ИҚТИСОДИЙ - ОМОРИИ СОҶАҶОИ САНОАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ДАВРОНИ ИСТИҚЛОЛИЯТ

Бо дарназардошти аҳамияти муҳим доштани соҳаи саноат дар ҳалли масъалаҳои иқтисодиву иҷтимоӣ ва таъсиси ҷойҳои корӣ Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон соли 2018 пешниҳод намуданд, ки саноатикунонии босуръати кишвар ҳадафи ҷоруми стратегӣ эълон карда шавад ва то соли 2030 ҳиссаи соҳаи саноат дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ба 22 фоиз расонида шавад. Иқдоми саноатикунонии мамлакат, яъне аз давлати аграрӣ ба индустриалӣ-аграрӣ мубаддал гардондани Тоҷикистон асосан бо ташаббуси Пешвои миллат бештар татбиқ гардида истодааст. Дар маҷмӯъ, ҳамаи он масъалаҳое, ки дар Паёмҳо ба Маҷлиси Олӣ баррасӣ шудаанд моро водор месозад, ки барои амалисозии онҳо ҷораҳои қатъӣ амалӣ намоем.

Калидвожаҳо: омор, саноат, энергетика, стратегия, таҳлил, CASA-1000

Джурабоев Г.Дж., Одинаев М.А.

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОТРАСЛЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Учитывая важность промышленности в решении экономических и социальных вопросов о создании рабочих мест в 2018 году Лидер Нации Эмомали Рахмон предложил объявить стремленную Индустриализацию страны четвертой стратегической целью и до 2030 года долю промышленности в общем объеме валового внутреннего продукта довести до 22 процентов. Ход индустриализации страны то есть в значительной степени осуществляется приоброзование Таджикистана из аграрного в индустриально-аграрное государство является инициативой президента страны. В общем все вопросы которые обсуждались в посланиях парламенту страны наталкивает нас принять решительные меры для их практической реализации.

Ключевые слова: статистика, промышленность, энергетика, стратегия, анализ, CASA-1000

Juraboev G.J., Odinaev M.A.

STATISTICAL ANALYSIS OF THE INDUSTRY SECTORS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE

Given the importance of industry in addressing economic and social issues of job creation in 2018, the Leader of the Nation Emomali Rahmon proposed declaring the country's striving

industrialization as the fourth strategic goal and bringing the share of industry in the total gross domestic product to 22 percent by 2030. The course of the industrialization of the country, that is, the acquisition of Tajikistan from an agrarian to an industrial-agrarian state, is largely carried out, is the initiative of the president of the country. In general, all the issues that were discussed in the messages to the country's parliament prompts us to take decisive measures for their practical implementation.

Key words: Statistics, industry, energy, strategy, analysis, CASA-1000.

Чумхурии Тоҷикистон ҳадафи чоруми стратегии кишварро саноатикунонии босуръат қабул намуда, барои таъмини устувори иқтисодиёт, ташкили ҷойҳои кори нав ва баланд бардоштани иқтисодии содироти мамлакат заминаи амиқ хоҳад гузошт.

Дар Паёми Пешвои миллат, Президенти Чумхурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Чумхурии Тоҷикистон 27 декабри соли 2018 зикр шудааст:

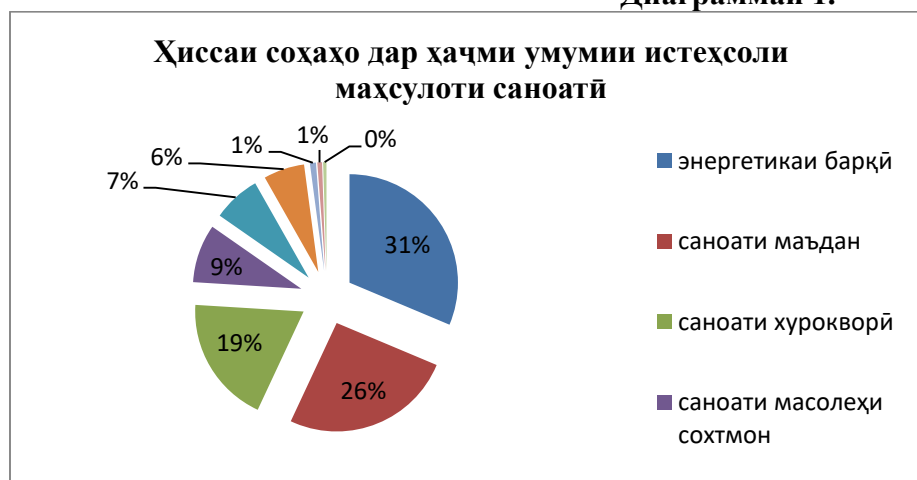
«Мо таъмини истиқлолияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши неруи барқ, аз бунбасти коммуникатсионӣ баровардан ва ба кишвари транзитӣ табдил додани Тоҷикистон, ҳифзи амнияти озукворӣ ва дастрасии аҳолии мамлакат ба ғизои хушсифат, инчунин, вусъатдиҳии шуғли пурмаҳсулро ҳамчун ҳадафҳои стратегии худ интихоб намуда, нақшаи гузариши иқтисодиёти кишварро аз шакли аграрӣ–индустриалӣ ба индустриалӣ–аграрӣ амалӣ гардонидани истодаем. Дар натиҷаи тадбирҳои амалинамудаи Ҳукумати мамлакат дар се соли охир ҳиссаи соҳаи саноат дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ аз 15,2 то 17,3 фоиз афзоиш ёфт» [8].

Бояд қайд намуд, ки Ҳукумати Чумхурии Тоҷикистон, аз ҷумла Вазорати саноат ва технологияҳои нави Чумхурии Тоҷикистон бо корхонаҳои соҳавӣ ҷиҳати тадбиқи амалии ҳадафи чоруми стратегии давлат - яъне гузориши иқтисодиёти мамлакат аз самти аграрӣ–саноатӣ ба индустриалӣ–аграрӣ корҳои муайянеро ба анҷом расонид. Ин ҳуҷҷати стратегии ҳадафманд рушди соҳаҳои муҳталифи ҷомеаро дар як давраи муайян ҷамбаст намуда, пешбурди сиёсати мутавозини давлатиро бобати иҷрои барномаву стратегияҳои давлатӣ ба хотири ҳалли масъалаҳои иҷтимоии аҳолии муайян мекунад [8].

Истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар Чумхурии Тоҷикистон дар давраи ҳисоботӣ ба 5 млрд 721 млн сомонӣ оварда расонида шуда, афзоиш 792,9 млн сомониро ташкил додааст.

Дар ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ҳиссаи соҳаҳо дар соли 2019 дар Чумхурии Тоҷикистон дар диаграммаи 1 оварда шудааст [1]:

Диаграммаи 1.

Сарчашма: Омори солонаи Чумхурии Тоҷикистон. 2020. – Саҳ. 272

Тоҷикистон мамлақати кўҳсор буда, 93%-и марзи онро кўҳҳо ташкил мекунанд, ки дар дохили худ боигариҳои бузурги минералиро ҷой додаанд. Барои зиёд намудани ин боигариҳо дар ҷумхурии корҳои нақшавии геологӣ гузаронида мешаванд, ки дар натиҷаи

гузаронидани ин корҳо садҳо конҳои металлҳои ранга, сиёҳ, нодир ва асил, сангҳои қиматбаҳо ва ороишӣ, маводҳои сохтмонӣ, ашёҳои кимиёвӣ-кӯҳӣ ва ғайра кашф гардидаанд.

Дар ҷумҳурӣ як қатор комбинатҳои кӯҳӣ-маъдантозакуни амал намуда, инчунин якчанд корхонаҳои муштарақ бо ҷалби сармоягузори хориҷӣ таъсис дода шудаанд. Саноати металлургии Тоҷикистон низ бомуваффақият тараққӣ ёфта, сол ба сол афзоиш меёбад. Дар ин давра корхонаҳои соҳаи саноати маъдани кӯҳӣ ва металлҳои қиматбаҳо аз рӯи Барномаҳои «Барномаи рушди соҳаи саноати коркарди тилло ва нукра барои солҳои 2002-2010», «Барномаи рушди заргарӣ, сангҳои қиматбаҳо ва ороиши барои солҳои 2009-2015» «Барномаи давлатии рушди соҳаи саноати истихроҷу коркарди тилло ва нукра барои солҳои 2012-2016» қору фаъолият намуда, нақшаҳои тасдиқгардидаи онро пурра иҷро намудаанд.

Агар корхонаҳои зертобеъи соҳа аз соли 2000 то 01-январии соли 2016 ба маблағи зиёда аз 8,28 млрд сомонӣ маҳсулот истеҳсол намуда бошанд, пас дар соли 2020 ҳаҷми маҳсулоти молӣ ба 7722,4 млн. сомонӣ расонида шуд, ки сурати афзоиш нисбати соли 2000–109,2 маротиба ё ин, ки 7,65 млрд. сомонӣ зиёд мебошад [2].

Металлургияи ранга дар байни дигар соҳаҳои саноат мавқеи пешбарандаро ишғол мекунад. Рушди ин соҳа ба манбаи бузурги ашёи хом талаботи рӯзафзун ба металлҳои ранга дар тамоми ҷаҳон асос меёбад.

Вазни қиёсии соҳаи маъданҳои кӯҳӣ дар ҳаҷми умумии маҳсулоти саноатӣ агар соли 1991 - 8,0 % бошад, пас дар соли 2020 ба 25,1 % баробар мебошад [6].

Дар ин муддат бо мақсади зиёд намудани истеҳсоли тилло, нукра ва металлҳои ранга, таъмини ҷойҳои нави корӣ барои мардуми маҳаллӣ ва ғайригардонидани бучети давлат бо ҷалби сармояи ватанӣ ва хориҷӣ таъсиси корхонаҳо Барномаҳои соҳавӣ аз он ҷумла: «Барномаи рушди соҳаи саноати коркарди тилло ва нукра барои солҳои 2002-2010», «Барномаи давлатии коркард ва фуруши сангҳои қиматбаҳо ва ороишӣ дар солҳои 2001-2005», «Барномаи рушди заргарӣ, коркарди сангҳои қиматбаҳо ва ороишӣ барои солҳои 2009-2015» ва «Барномаи давлатии рушди соҳаи саноати истихроҷу коркарди тилло ва нукра барои солҳои 2012-2016» амалӣ гардида, “Барномаи рушди металлургияи ранга ва сиёҳ барои соли то 2025 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон”, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 мартии соли 2019, №93 ва Барномаи саноатикунории босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020- 2025 ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 майи соли 2020, №293 тасдиқ гардидаанд мавриди амал қарор доранд.

Дар давраи солҳои 1992 – 2019 дар соҳаи саноати кӯҳӣ ҷумҳурӣ ба ҳисоби миёна 35 адад корхонаҳо, аз он ҷумла 23 корхонаҳои истихроҷу коркард ва 8 корхонаҳои заргарӣ ва 7-адад корхонаҳои истихроҷ ва коркарди сангҳои қиматбаҳо ва ороишӣ дар шакли нави моликият ва хоҷагидорӣ таъсис ёфтанд [6].

Дар соли 2021 ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ба 38 млрд 826 млн сомонӣ расонида шуда, нисбати соли 2020 ба 22 фоиз ё 8 млрд сомонӣ зиёд мебошад [9].

Дар ин давра 54,8 ҳазор тонна хокаи сурб, 94,2 ҳазор тонна хокаи руҳ, 48,7 ҳазор тонна хокаи мис, 54,7 ҳазор тонна хокаи сурма ва 6,9 ҳазор тонна сурмаи металлӣ истеҳсол карда шудааст. Бояд иброн намуд, ки 100% маҳсулоти фулузоти қиматбаҳо дар ҳудуди ҷумҳурӣ ба фуруш бароварда шудааст. Бисту се корхонаҳои истеҳсоли тилло, нукра ва металлҳои ранга ба монанди Корхонаи ҚММ КМ «Зарафшон», ҚМТКММ «Апрелевка», ҚММ ТА КМ «Анзоб», ҚСК «ГОК Адрасмон», ҚДММ «Ширкати кӯҳӣ саноати Тоҷикистону Чин», ҚДММ ЛКРМ, ҚДММ «Нукрафон»,» ҚДММ «Ширкати металлургии «Анзоб», ҚДММ «ТВЕА Душанбе саноати кӯҳӣ», ҚДММ «Бродтек Тоҷикистон Майнинг Инвестмент», Корхонаи қазонии «Тиллои Тоҷик», Артели заршӯии «Одина», ҚДММ «Абдулазиз», ҚДММ «Таком-Голд», ҚДММ «Пакрут», ҚСП “Талко Голд”, ҚДММ “Авесто Одина” ва дигарҳо мебошанд.

Ҳашт корхонаҳои заргарӣ ва коркарди сангҳои киматбаҳо ва ороишӣ Корхонаи заргарии КВД «Фулузоти нодири Тоҷикистон», ЧДММ «Равшан», КВД «Зари Кӯлоб», ЧДММ «Тоҷик-кристалл», ЧДММ «Ақиқа», ҚСК «Заргари Тоҷик», ЧДММ «Майрамбӣ» ЧДММ «Тоҷи заррин»

Ҳафт корхонаҳои коркарди сангҳои ороишӣ ЧДММ «Рухом», ККФ «Анори Дарвоз», Корхонаи коркарди санги «Анчин», Корхонаи коркарди санги «Фароғат», ҚСК «Ҷамаст», ЧДММ «Лаъл» ва ЧДММ «Асрори санг».

Яке аз соҳаҳои афзалиятноки саноати кишвар ин соҳаи саноати сабук ба шумор меравад. Коркарди ашёи хоми маҳаллӣ - нахи пахта, пӯст, пашм ва пилла, самаранок истифода намудани иқтидорҳои мавҷуда, ташкили ҷойҳои кории нав ва вусъати истеҳсоли маҳсулоти воридотивазкунанда ва ба содирот нигаронидашуда афзалиятҳои соҳа муайян гардидаанд.

Дар давоми 30 соли Истиқлолияти давлатии кишвар бо иштироки Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон зиёда аз 50 корхонаи калони соҳа ифтитоҳ ёфтааст, ки дар ин корхонаҳо 9500 ҷойи кории нав муҳайё гардидааст. Аз ин шумора 17 корхона бо 2225 ҷойи корӣ ба вилояти Хатлон, 15 корхона бо 3305 ҷойи корӣ ба вилояти Суғд, 10 корхона бо 2760 ҷойи корӣ ба шаҳри Душанбе, 4 корхона бо 1000 ҷойи корӣ ба шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ ва 3 корхона бо 300 ҷойи корӣ ба Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон рост меоянд [3].

Шумораи корхонаҳои соҳаи саноати сабук, аз ҷумла ресандагӣ, бофандагӣ, дӯзандагӣ, ҷӯроббофӣ, қолинбофӣ, коркарди пӯст, истеҳсоли пойафзол ва мебелбарорӣ аз 63 корхонаи соли 1991 дар соли 2020 ба зиёда аз 486 корхона расидааст.

Истеҳсоли маҳсулоти саноати сабук дар соли 1991 – 0,06 млн сомонӣ, соли 1995 – 16,0 млн сомонӣ, соли 2000 – 139,6 млн сомонӣ, соли 2005 – 323,3 млн сомонӣ, соли 2010 – 1093,7 млн сомонӣ, соли 2015 – 1425,5 млн сомонӣ, соли 2018 – 2700,4 млн сомонӣ, соли 2019 – 2897,9 млн сомонӣ ва соли 2020 – 3140,3 млн сомониро ташкил додааст.

Чадвали 1.

**Истеҳсоли маҳсулоти муҳимтарини саноати сабук
дар солҳои 1991 – 2020**

Номгӯи маҳсулот	Воҳиди ченак	Солҳо								
		1991	1995	2000	2005	2010	2015	2018	2019	2020
Нахи пахта	ҳазор тн	246	168	107	153	95,2	98,4	98,5	102,5	101,5
Ресмони пахтагин	ҳазор тн	24,7	13,2	14,8	15	6,1	4,9	20,7	22,4	19,3
Матои пахтагин	млн м ²	102,4	28	11,5	24,1	25,6	8,4	7,5	12,7	13,7
Матои нобофта	млн м ²	13	5,5	1,8	1,7	1	0,8	1,1	2,1	2,2
Маҳсулоти дӯзандагӣ	млн сомонӣ	195,9	7,7	12,3	51,3	96,5	109,3	267,2	260,6	345,5
Ҷӯроб	млн ҷуфт	49,2	4,5	3,1	5	5,7	2,6	5,7	4,1	7,8
Қолин	млн м ²	7,6	0,7	0,3	0,5	0,6	1,2	3,1	4,7	2,8
Пойафзол	млн ҷуфт	8,5	0,6	0,11	0,03	0,41	0,47	0,8	0,8	1,0
Мибел	млн сомонӣ	1,3	0,12	0,21	2,1	5,0	15,4	42,9	54,1	60,8
Матои атлас	млн м ²	68,6	8,4	0,3	0	0,07	0,004	0,019	0,021	0,022

Сарчашма: Таджикистан: 30 лет государственной независимости статистический сборник – Душанбе, 2021. – 702 с.

Саноати ангишт яке аз муҳимтарин сохтори комплекси сӯзишворию-энергетикӣ ва саноати куҳкорӣ мебошад. Бо омӯзиши ҳамаҷонибаи конҳо, зиёд кардани истихроҷи

ангишт ва таъмини сармоягузори кофӣ соҳаи мазкур метавонад, ояндаи наздик чиҳати соҳиб шудан ба мустақилияти энергетикӣ мамлакат мақоми ҳалқунанда дошта бошад [7].

Дар солҳои 2013-2020 суръати афзоиши истихроҷи ангишт дар ҷумҳури назаррас буда, ба пешрафти соҳа далолат мекунад.

Истихроҷи ангишт дар соли 2020 нисбат ба соли 1991, 1 млн 720 ҳазор тонна ё 6 маротиба зиёд шудааст.

Фароҳам омадани шароити мусоид дар ин давра ва таваҷҷуҳи бевоситаи Роҳбари олии давлат, барои рушди соҳа ва таъмини соҳаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ҷумҳурӣ бо ангишт, аз соли 2013 то соли 2019 дар ҷумҳурӣ 18 адад корхона аз ҷумла, 6 корхонаи давлатӣ ва 12-ғайридавлатӣ дар 11 конҳои ангишт аз ҷумла: 3 адад бо тарзи зеризаминӣ ва 15-адад бо тарзи кушода ба истихроҷи ангишт ба фаъолият оғоз намуд.

КФ “Шахтаи Фон-Яғноб” бузургтарин корхонаи истихроҷи ангишти Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, истихроҷи ангиштро аз 300 ҳазор ба 900 ҳазор тонна расонидааст. Айни замон дар корхона 500 нафар коргарон фаъолияти корӣ доранд. КФ КА “Зиддӣ” соли 2001 дар қитъаи Ғарбии кони ангишти “Зиддӣ” бо истихроҷи тарзи кушода ангишт ба фаъолият оғоз намудааст. Соли 2015 корхона бори аввал 120 ҳазор тонна ангишт истихроҷ намудааст.

Дар қатори корхонаҳои мавҷудаи соҳаи саноати ангишт дар давраи солҳои 2013-2020 бо дастгирии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ҷалби сармояи дохилию хориҷӣ корхонаҳои нав аз ҷумла, ҚДММ “Талко-Ресурс” соли 2014, Департаменти истихроҷи ангишти ҚДММ “Комбинати металлургии Тоҷик” соли 2016, ҚДММ “Кудрат -2010”, ҚДММ “Сиёвуш” соли 2017 таъсис дода шуд. Қайд кардан ба маврид аст, ки афзоиши истихроҷи ангишт ва пешрафти корхонаҳои соҳа маҳз дар давраи солҳои 2013-2020 ба назар мерасад [2].

Дар маҷмуъ дар солҳои 2013-2020 ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот аз 87,3 млн сомонӣ дар соли 2013 ба 380,0 млн сомонӣ дар соли 2020, ҷалби сармоягузорӣ оид ба воридоти техника ва таҷҳизотҳои нав аз 27, 1 млн сомонӣ дар соли 2013 ба 56,4 млн сомонӣ дар соли 2019, шумораи кормондон аз 947 нафар дар соли 2013 ба 1800 нафар дар соли 2020 расонида шуд.

Дар ҳафт соли охир ба соҳаи саноати ангишт зиёда аз 560 млн сомонӣ сармоягузорӣ карда шуд, ки дар натиҷа миқдори техникаҳои махсуси кўҳӣ аз 36 то 889 адад расонида шуд. Ин имкон дод истихроҷи ангишт дар соли 2020 ба 2 млн. 29 ҳазор тонна расонида шавад.

Ҳаҷми ангишти истихроҷгардида дар соли 2020 дар таърихи ҷумҳурӣ нишондоди баландтарин ба ҳисоб меравад. Баландтарин нишондиҳанда дар даврони Шӯравӣ соли 1979, 980,8 ҳазор тонна истихроҷи ангиштро ташкил дода буд.

Натиҷа ҳамин буд, ки маҳз дуруст бурдани сиёсати ягонаи давлат дар баҳши саноати истихроҷи ангишт чиҳати таъмини бозғатимоди соҳаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ҷумҳурӣ бо ангишт имкон дод, ки дар самти кам кардани вобастагии кишвар аз воридоти газӣ табиӣ ва таъмини фаъолияти мунтазаму самараноки беш аз 200 корхонаҳои калони саноатӣ ва энергетикӣ бо истифода аз ангишт корҳои зиёди назаррас ба анҷом расонда шавад [2].

Айни замон яке аз иншооти бузурги энергетикӣ Маркази барқу гармидиҳӣ -2 шаҳри Душанбе бо истифода аз ангишти кони Фон-Яғноб фаъолият намуда истодааст. Илова бар ин сохтмони Маркази барқи ҳароратии Фон-Яғноб бо истифода аз захираҳои кони ангишти “Фон-Яғноб” бо иқтидори зиёда аз 600 МВт ба нақша гирифта шудааст.

Лоихаҳои мазкур ба таъминоти корхонаҳои саноатии шаҳри Душанбе, ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ ва вилоятҳои Хатлону Суғд бо энергияи барқ, гармӣ ва буғи технологӣ нигаронида шудаанд. Ин имконият медиҳад, ки ҷуброни камбудихоӣ мавсимӣ дар истеҳсоли қувваи барқ таъмин гардида, қувваи барқи зиёдатӣ ба бозори энергетикӣ мамлакатҳои Осиёи Ҷанубӣ (лоихаи CASAREM, CASA-1000) содирот карда шавад. Лоихаи CASA-1000 бузургтарин лоихаи энергетикӣ дар Осиёи Марказӣ - Осиёи Ҷанубӣ (CASA) мебошад. Он бунёди ҳатти интиқоли барқи баландшиддати байнисарҳадӣ (ХБ)-ро дар бар

мегирад, ки системаҳои энергетикӣ Қирғизистон ва Тоҷикистонро бо Афғонистон ва Покистон мепайвандад[4].

Бо назардошти ҳаҷми фаровани захираҳои ангишт ва имкониятҳои мавҷуда, аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои фаъолият ва рушди соҳаи саноати ангишт заминаи мусоиди ҳуқуқии ташкил карда шуд. Дар асоси қонунҳо санадҳои зерқонунӣ қабул карда шуда, фазои мусоид барои ҷалби сармоягузорӣ ба соҳа фароҳам оварда шудааст.

Айни ҳол, содироти ангишт ба ҷумҳуриҳои Ислонии Покистон, Ислонии Афғонистон, Ҷумҳурии Ўзбекистон ба роҳ монда шудааст.

Бо мақсади таъмини талаботи тамоми соҳаҳои иқтисодию иҷтимоӣ ва тақвияти содирот, ҳаҷми истихроҷи ангишт дар соли 2021, 2 млн 100 ҳазор тонна ба нақша гирифта шудааст.

АДАБИЁТ

1. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. 2020. – Саҳ. 272
2. Одинаев М.А.Таҳлили омории нишондиҳандаҳои соҳаи саноат ва рушди он дар 30-соли истиқолият / Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назарявӣ дар мавзӯи Масъалаҳои мубрами омор, тамоюл ва дурнамои рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. бахшида ба “Солҳои рушди саноат (солҳои 2022-2026)” Колечи Ваҳдат, 21 майи 2022. С.18-35.
3. Одинаев М.А. Экономико-статистическое моделирование демографических процессов Республики Таджикистан / Одинаев М.А., Табарзода О.С // Экономика Таджикистана. - 2021. -№3. -С. 157-164.
4. Одинаев М.А. Урунбоев Дж.У. Изучение потребностей сельского населения республики таджикистан / XIII Международной научно-практической конференции по вопросам финансово-банковской экономики «Банковская система: устойчивость и перспективы развития», г.Пинск, Республика Беларусь-2022г.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 26.01.2021
6. Таджикистан: 30 лет государственной независимости статистический сборник – Душанбе, 2021. – 702 с.
7. Шамсиддинов М.А., Одинаев М.А.Ҷанбаҳои назариявӣ ташкили баҳисобгирии идорақунӣ ва назорат дар корхонаҳои саноатӣ / Конфронси илмӣ-амалии байналмилалӣ бахшида ба 80-солагии арбоби илм ва техникаи ҷумҳурии тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор Уроқов Д.У. дар мавзӯи «Иқтисодиёт, молия, ҳисобгирӣ, таҳлил ва аудит: афзалиятҳои рушди стратегӣ дар шароити иқтисодиёти рақамӣ». Душанбе – 2022.
8. Шабакаи электронӣ - <https://parlament.tj/news/713-sanoatikunonii-bosur-ati-kishvar-baroi-ta-mini-ustuvorii-i-tisodiyot-zaminai-ami-meguzorad>.
9. Шабакаи электронӣ - <https://www.mfa.tj/tg/paris/view/9654/sanoat>.

Изатуллои Ҳабибзод, Ҷумъаев Б.М.

РОҲҶОИ АСОСИИ УСТУВОРГАРДОНИИ АМНИЯТИ МОЛИЯВИИ ҶУМҲУРИ ТОҶИКИСТОН ДАР ШАРОИТИ ҶАҶОНИШАВӢ

Дар мақолаи роҳҳои асосии устуворгардони амнӣ молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавӣ пешниҳод карда шудааст. Таҳкими амнӣ молиявӣ як раванди дарозмуҳлат арзёбӣ гардида, зарур шуморида шудааст, ки ҷустуҷӯи роҳҳои дастбӯӣ ба он дар ячӯйкаҳои аввалини молиявии давлат оғоз гардад. Устуворгардони амнӣ молиявии кишвар ҳамчун қисми ҷудонашавандаи амнӣ миллии он қафилӣ фаъолияти мунтазами тамоми мақомотҳои давлатӣ буда, фаъолияти соҳаҳои васеи ҷомеа, ташкилоту корхонаҳо ва шахравдонро дар бар мегирад. Қайд мегардад, ки устуворгардони амнӣ молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои эҷоди шароитҳои мусоидтарин дар самти рушди устувори иқтисодӣ имконият фароҳам меоварад.

Калидвожаҳо: ҷаҳонишавӣ, байналмилалӣшавӣ, ҷаҳонишавии иқтисодӣ, ҷаҳонишавии молиявӣ, молия, низоми молия, амнӣ иқтисодӣ, амнӣ беруниқтисодӣ, амнӣ молиявӣ

Изатуллои Ҳабибзод, Ҷумъаев Б.М.

ОСНОВНЫЕ ПУТИ УКРЕПЛЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье предложены основные пути укрепления финансовой безопасности Республики Таджикистан в условиях глобализации. Укрепление финансовой безопасности страны рассматривается как долгосрочный процесс поиска путей обеспечения которое необходимо начинать в превичных ячейках финансовых звеньев государства. Оно как неотъемлемый элемент национальной безопасности, гарантирует эффективную деятельность всех органов государственной власти, предприятий, организаций и населения, а также успешное развитие имеющихся отраслей экономики. Отмечается, что укрепление финансовой безопасности в Республике Таджикистан обеспечивает условия для устойчивого экономического роста в стране.

Ключевые слова: глобализация, интернационализация, экономическая глобализация, финансовая глобализация, финансы, финансовая система, экономическая безопасность, внешнеэкономическая безопасность, финансовая безопасность.

Izatullo Habibzod, Dzhumaev B.M.

THE WAYS OF STRENGTHENING THE FINANCIAL SECURITY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

The article proposes the main ways of strengthening the financial security of the Republic of Tajikistan in the context of globalization. Strengthening the country's financial security is seen as a long-term process, which requires to seek the ways of its strengthening from the primary sigments of the state's financial units. Financial security as an integral element of national security, guarantees the effective operation of all state authorities, enterprises, organizations and the population, as well as the successful development of existing sectors of the economy. It is noted that the strengthening of financial security in the Republic of Tajikistan provides the conditions for sustainable economic growth in the country.

Key words: globalization, internationalization, economic globalization, financial globalization, finance, financial system, economic security, foreign economic security, financial security.

Таъмини амнияти молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба авҷгирии таъсири омилҳои берунӣ зарурати пешниҳоди роҳҳои устуворгардонии онро бо дарназардошти таъмини рушди устувори иқтисодӣ мамлакат, бунёди механизми самараноки ҳифзи манфиатҳои субъектҳои хоҷагидорӣ кишварро тақозо менамояд. Дар баробари ин устуворгардонии амнияти молиявии кишвар ҳамчун қисми ҷудонашавандаи амнияти миллии он кафили фаъолияти бенуқсони тамоми мақомоти давлатӣ буда, фаъолияти соҳаҳои васеи ҷомеа, ташкилоту корхонаҳо ва шаҳрвандонро дарбар мегирад. “Бо дарназардошти тавҳам будани иштироки давлат дар равандҳои ҷаҳонишавӣ зарурати коркарди механизми нави таъмини амнияти иқтисодӣ пеш меояд” [6, 132]. Дар чунин шароит низоми молиявии давлат ба сатҳи махсуси дастгирии давлатӣ ниёз дорад, ки онро тариқи қабули меъёрҳои махсуси маъмурию ҳуқуқӣ таъмин намудан мумкин аст. Устуворгардонии амнияти молиявии мамлакат пеш аз ҳама таъмини амнияти молиявиро дар унсурҳои асосии он, аз қабилӣ молияи давлатӣ ва маҳаллӣ, молияи мақомоти ҳокимияти давлатӣ, молияи шахсони ҳуқуқӣ ва воқеиро тақозо менамояд. Ташкили фаъолияти субъектҳои иқтисодии зикргардида оид ба огоҳиёбӣ, ҷораандешӣ ва пешгирии таҳдидҳо ба амнияти молиявии мамлакат худ яке аз роҳҳои асосии таъмини амнияти молиявии мамлакат ба шумор меравад. Дар ин раванд ҷораҳои таъмини амнияти молиявӣ нақши калидиро мебозанд ва онҳо маҷмӯи ҷорабиниҳои ташкилию идоракунӣ, ҳуқуқию сиёсӣ, иқтисодию ҳарбӣ ва махсусро дарбар мегиранд, ки ба ҳифзи объектҳои бахши молияи давлатӣ равона карда шуда, имконияти фаъолият намудан дар шароитҳои номусоиддатаринро таъмин менамоянд [9, 235].

Ин ҷораҳо ҳамчунин маҷмӯи меъёрҳоеро ифода менамоянд, ки ба танзими муносибатҳои ҷамъияти байни тамоми субъектҳои хоҷагидорӣ дар раванди банақшагириӣ, ташаккулёбӣ, азнавтасимкунӣ ва истифодабарии фондҳои пулӣ барои қонеъ гардонидани тақозои ҷамъиятӣ бавҷуд меоянд, равона карда шудаанд.

Хусусиятҳои ҳосӣ ҷораҳои амнияти молиявӣ дар он таҷассум меёбанд, ки агар аз як тараф онҳо маҷмӯи муносибатҳоро дар раванди ташаккулёбӣ ва истифодаи фондҳои марказонидашуда ифода намоянд, аз тарафи дигар онҳо меъёрҳои ҳуқуқии танзимкунандаи бахши молия, андоз ва бучети кишварро фаро мегиранд.

Ҳамин тавр, барои устувор гардонидани амнияти молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба вазъи имрӯзаи рушди бахши молия ва ҳассос гардидани он аз воқеаҳои дар хоҷагии ҷаҳонӣ бавуқӯоянда вобаста ба авҷгирии равандҳои ҳамгирӣ ва ҷаҳонишавӣ, аз як тараф ва риоя нагардидани принципҳои ҳаракати озоди мол, сармоя ва омилҳои истеҳсолот дар байни давлатҳои абарқудрат аз тарафи дигар чунин роҳҳои устуворгардонии амнияти молиявии мамлакатро пешниҳод менамоем (ҷадвали 1):

1. Таъмини мутавозинии қисми даромад ва хароҷоти бучети давлатӣ ва рушди устувори он дар давраи дарозмӯҳлат.

Таъмини мутавозинӣ ва устувори дарозмӯҳлати бучети давлатӣ ҳамчун унсури таркибии низоми молияи давлат заминаи муҳим барои нигоҳдории сатҳи устувори рушди тамоми нишондиҳандаҳои макроиқтисодии мамлакат ба шумор меравад. Ҳолати мутавозинии бучети давлатӣ барои рушди иқтисодӣ шароитҳои асосиро муҳайё сохта, барои баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисодӣ ва гуногунранг сохтани сохтори он замина фароҳам меоварад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаҳои ташаккулёбӣ ва самаранок истифода намудани маблағҳои бучетӣ, ошкорасозӣ ва пешгирии хавфҳои фискалӣ аз тарафи мақомоти давлатии ваколатдор ба роҳ монда мешавад, ки салоҳиятҳои асосиро дар соҳаи татбиқи сиёсати пулию қарзӣ ва бучетию андозӣ доранд. Дар баробари дигар масъалаҳои ба

чамъоварӣ ва истифодаи маблағҳои бучетӣ нақши ин мақомот дар таъмини ҳолати тавозунии бучети давлатӣ, пешгирии хавфҳои ба он алоқаманд назаррас ба шумор меравад. Дар баробари ин баҳри таъмини рушди устовори бучети давлатӣ зарур мегардад механизми маҳдудкунии афзоиши хароҷотҳои бучети давлатӣ коркард карда шуда сарчашмаҳои иловагии ғайриандозии қисми даромади он аз ҳисоби рушди фаъолияти соҳибкорӣ дар баҳши давлатӣ, истихроҷ, коркард ва фурӯши захираҳои табиӣ дарёфт карда шаванд. Ҳамзамон таъмини самаранокии татбиқи барномаҳои давлатӣ дар самти ташкили низоми пурраи коркарди алюминий ва пахта ҳамчун молҳои стратегии содироти мамлакат ва дигар молҳо, ки арзиши зиёди изофашуда доранд метавонад сарчашмаҳои андозии бучети мамлакатро зиёд гардонад.

Ҷадвали 1. Самтҳои асосии устуворгардонии амнияти молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон

тр	Самтҳо	Маҷмӯи чорабиниҳои татбиқшаванда
1.	Таъмини мутавозинии қисми даромад ва хароҷоти бучети давлатӣ ва рушди устувории он дар давраи дарозмӯҳлат	<ul style="list-style-type: none"> - баланд бардоштани эътимоднокии пешгӯиҳои иқтисодӣ ва банақшагирии бучети давлатӣ вобаста ба он; - ташаккулдиҳии бучети давлатӣ аз рӯи пешгӯиҳои дарозмӯҳлати ба вазъи воқеии иқтисодиёти кишвар асоснокшуда; - таъмини тамомияти баҳисобгирии захираҳои молиявӣ; - банақшагирии маблағҳои бучетӣ дар асоси зарурати иҷрои бечунучарои ӯҳдадорихоӣ хароҷоти мавҷуда; - нигоҳдории қарзи давлатӣ ва сохтори он дар сатҳи муътадил ва амн.
2.	Бунёди шароит барои баланд бардоштани сифати идоракунии молиявии мақомотҳо ва идораҳои баҳши молияи мамлакат.	<ul style="list-style-type: none"> - рушди методологияи идоракунии молиявӣ дар баҳши идоракунии давлатӣ ва маҳаллӣ; - расонидани дастгирии методии кормандони ҷавони баҳши молияи вилоят ва шаҳру ноҳияҳо дар самти баланд бардоштани сифати идоракунии молиявӣ; - таъмини меъёрӣ, ҳуқуқии рушди назорати дохилӣ дар самти идоракунии давлатӣ ва маҳаллӣ.
3.	Рушди низоми назорати давлатӣ ва маҳаллии молиявӣ	<ul style="list-style-type: none"> - ташкили назорати давлатии молиявӣ аз рӯи стандартҳои қабулгардидаи байналмилалӣ; - чудосозии салоҳиятҳои мақомоти давлатӣ дар самти назорати дохилӣ ва берунии молиявӣ; - мукамалгардонии усулҳо ва шаклҳои назорати давлатии молиявӣ; - устуворгардонии назорати раванди иҷроиши бучет ва риояи талаботҳои қонунгузорӣ дар ин самт; - устуворгардонии назорат аз рӯи истифодаи сарчашмаҳои бучетӣ.
4.	Бунёди низоми самараноки танзими аъзор ва назорати аъзор.	<ul style="list-style-type: none"> - мукамалгардонии механизми ҳифзи воҳиди аъзори миллӣ, бозори аъзор, молия; - пешгирии фаъолияти иқтисодии берунии ғайриқонуний; - пешгирии баровардани воситаҳои пулӣ ба хориҷа тариқӣ маҷроҳои ғайриқонунии интиқоли пул.
5.	Мукамалгардонии низоми аудити давлатӣ дар баҳши молия ва бучет	- баланд бардоштани самаранокии аудити давлатии молиявӣ;

		<ul style="list-style-type: none"> - пурзур намудани назорат аз рӯи фаъолияти мақомати давлатӣ ва ташкилотҳои давлатӣ дар бахши молия; - васеъ намудани фарогирии вазифаҳои назорат аз болои тамоми субъектҳои низоми молияи давлатӣ; - мукамалгардони заминаи меъёрию ҳуқуқӣ дар самти муқаррар намудани стандартҳои ягона барои тамоми сатҳҳои низоми буҷет.
6.	Таъмини фаъолияти самаранокии низоми андоз	<ul style="list-style-type: none"> - мукамал намудани дараҷаи самаранокӣ ва мустақилияти сиёсати андозӣ; - баланд бардоштани нақши пардохтҳои андозӣ дар истиқлолияти молиявии мамлакат; -нигаронидани сиёсати андозӣ ба ҳавасмандгардони рушди иқтисодиёт ва фаълноксозии равандҳои инноватсионӣ; -истифодаи вазифаҳои андоз ҳамчун механизми таъмини амнияти иқтисодӣ; -таъмини риояи принципҳои адолатнокӣ, мутавозинӣ ҳангоми татбиқи сиёсати андозӣ.
7.	Идоракунии самаранокӣ қарзи хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон	<ul style="list-style-type: none"> - самаранокгардони қарзи давлатӣ; - пурзур намудани назорати маъмурий аз болои анбӯхҳои молиявии давлат; - татбиқи тағйироти куллии институтсионалӣ, ки фазои мусоиди сармоягузори фароҳам меорад.
8.	Рақамикунонии низоми идоракунии молияи давлатӣ	<ul style="list-style-type: none"> -мусоидат намудан ба гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ дар малакат; -татбиқи технологияи рақамӣ дар раванди идоракунии молияи давлатӣ; -автоматикунони раванди банақшагирӣ, ташаккулёбӣ ва тақсими воситаҳои пулии буҷети давлатӣ.
9.	Таъмини самаранокӣ ҳамкориҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бахши молия	<ul style="list-style-type: none"> -рушди минбаъдаи ҳамкориҳои ҷумҳурӣ бо ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ; -баланд бардоштани нақши ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ дар сармоягузори иқтисодиёти кишвар; -дарёфти роҳҳои нави ҷалби сарчашмаҳои қарзӣ аз ташкилотҳои байналмилалӣ; -коркарди механизми назорати мақсаднок истифода шудани захираҳои қарзии ташкилотҳои байналмилалӣ молиявӣ
10.	Коркард ва татбиқи механизми танзими муносибатҳои байнибучавӣ	<ul style="list-style-type: none"> - мукамалгардони муносибатҳои байнибучетӣ дар мамлакат; - аз нав дида баромадани салоҳиятҳои сатҳҳои гуногуни мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар ташаккулёбӣ ва истифодаи бахши даромад ва хароҷоти буҷети мамлакат; - коркарди маҳакҳо ва меъёрҳои расонидани кӯмакҳои молиявӣ дар асоси шароитҳои амалишавӣ низоми буҷет;

		- чораандешӣ оид ба сабукгардонии дараҷаи вазнинии андозҳо.
--	--	---

Сарчашма: Аз тарафи муаллифон сохта шудааст.

Дар баробари ин, зарур аст талаботҳои иловагӣ оид ба таъмини устувории ташақкулёбӣ ва истифодаи буҷети давлатӣ ҷорӣ карда шавад, ки ӯҳдадорҳои қисми хароҷоти онро бо таъмини захираҳои молиявӣ дар ососи принципҳои шаффофият ва афзалнокӣ кафолат диҳад. Истифодаи усулҳои барномаву ҳадафнокии татбиқи сиёсати давлатӣ дар ин раванд метавонад барои баланд бардоштани самаранокии хароҷотҳои буҷетӣ ҳам дар сатҳи буҷети ҷумҳуриявӣ ва ҳам дар сатҳи буҷетӣ маҳаллӣ заминаи устувореро дар ин самт бунёд созад.

2. Бунёди шароит барои баланд бардоштани сифати идоракунии молиявии мақомотҳо ва идораҳои бахши молияи мамлакат.

Мукамалгардонии шароитҳо ва равишҳои идоракунии молияи давлатӣ нақши муҳимро дар беҳдошти сифати хизматрасониҳои буҷетӣ мебозад. Зеро он ба интиҳоби самти истифодашавии воситаҳои буҷетӣ, дастрасии захираҳои молиявӣ, баланд бардоштани самаранокии хароҷотҳои буҷетӣ ҳангоми маблағгузори соҳаҳои иҷтимоӣ таъсир расонида, боварии аҳолиро ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ оид ба ҳисоботдиҳӣ, шаффофияти истифодаи захираҳои давлатии молиявӣ баланд мебардорад. Дар ин раванд зарур аст, равиши умумии идоракунии молиявӣ дар мақомоти танзимкунандаи бахши молияи кишвар ҷорӣ карда шавад, ки тамоми ҷанбаҳои молияи давлатиро фаро гирифта, устувории молияи давлатиро дар ососи ташақкулёбӣ ва тақсимои саривақтии захираҳои буҷетӣ кафолат диҳад.

Рушди низоми баҳодихӣ, мониторинг ва назорати сифати идоракунии молия дар сатҳҳои гуногун унсури муҳими таъмини самаранокии молияи давлатӣ ба шумор меравад [10, 124]. Дар ин асос идоракунии молиявӣ мавҷудияти низоми самараноки назорат ва аудитро, яқоя бо мониторинг ва баҳогузори хавфҳои молиявӣ тақозо менамояд. Гузаронидани мониторинги сифати идоракунии молияи давлатӣ аз тарафи мақомоти асосии танзимкунандаи захираҳои буҷетӣ ва шабакаҳои маҳаллии онҳо яке аз самти муҳими сиёсати буҷетӣ ба шумор меравад, ки барои ошкорсозии мушкилот дар самти молияи мамлакат ва қабули саривақтии чораҳои ислоҳотӣ имконият меоварад.

3. Рушди низоми назорати давлатии молиявӣ.

Мушкилоти назорати давлатии молиявӣ яке аз масъалаҳои муҳим дар самти таъмини амнияти молиявӣ ба шумор меравад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми назорати қисми даромад ва хароҷоти давлатӣ беҳбудиро тақозо менамояд. Зеро воғузур намудани чунин назорат танҳо ба зиммаи мақомоти андоз, ки масъули ҷамъоварии андозҳо ба шумор мераванд пайгирии вазъи воқеии иқтисодии андозсупорандагонро кам ба инобат мегиранд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳайси мақомоти давлатии назорати молиявӣ аз рӯи қонунгузорӣ Палатаи ҳисоб баромад менамояд [3, 146]. Дар баробари ин вазифаҳои алоҳидаи назорати молиявӣ ба Агентии назорати давлатии молиявӣ ва мубориза бо коррупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва як қатор ширкатҳои аудиторӣ воғузур карда шудааст. Аммо теъдоди мақомоти зигр гардида ниҳой набуда баъзе аз вазифаҳои дигари назорати молиявӣ ба дигар мақомотҳои давлатӣ низ воғузур карда шудаанд.

Низоми назорати молиявӣ маҷмӯи чораҳои назоратиро дар самти назорати қонунӣ будани истифодаи имтиёзҳо, батаъхиргузори пардохтҳои андозӣ, саривақт пурра ба буҷет воридшудани пардохтҳои андозӣ, таъмини риояи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар самти буҷет, назорат аз болои маблағгузори иҷроӣ вазифаҳои давлатӣ ва шартҳои гирифтани трансфертҳои байнибуҷетиро дарбар мегирад. Дар ин раванд боз ҳам мукамал намудани

асосҳои ҳуқуқии танзими соҳа ва дақиқтар муайян кардани ваколатҳои мақомоти танзимкунандаи соҳа, баҳри пешгирии такроршавии ваколатҳо зарур шуморида мешавад.

Ҳамин тариқ мукамалгардонии низоми назорати давлатии молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият медиҳад, ки захираҳои давлатии молиявӣ ҳадафнок истифода карда шуда ҳаракати анбӯҳҳои молиявӣ аз марказ ба истифодабарандагон дуруст ба роҳ монда шавад. Дар баробари ин эҳтимолияти истифодаи ғайримаксадноки захираҳои пулии бучет паст карда шуда, риоя нагардидани талаботҳои қонунгузориҳои соҳа пешгирӣ карда мешавад.

4. Бунёди низоми самаранокӣ танзими азъор ва назорати асъор.

Низоми назорати асъор ва танзими асъор қисми муҳими таъмини амнияти молиявии мамлакат ба шумор меравад, ки ба нигоҳ доштан ва баланд бардоштани устувории фаъолияти иқтисодиёт, таъмини устувори иқтисодӣ ва молиявии мамлакат равона карда шудааст. Дар шароити авҷгирии таҳдидҳои беруна ба амнияти молиявӣ мукамалгардонии назорати давлатии молиявӣ оид ба амалисозии амалиётҳои асъорӣ хеле мубрам арзёбӣ мегардад.

Аз самаранокӣ низоми танзими асъорӣ ва назорати асъорӣ сатҳи рушди иқтисодиёт, устувории аъсори миллии давлат, устувории низоми молия, муҳити сармоягузорӣ дар кишвар алоқаманд аст.

Танзими асъорӣ ин маҷмӯи зиёди чораҳои мебошанд, ки аз тарафи мақомоти давлатӣ дар сатҳи қонунгузорӣ, маъмури, ташкилӣ, ва иқтисодӣ ба роҳ монда мешаванд. Он қисми муҳими сиёсати асъорӣ ба шумор меравад, ки на танҳо механизми назорати раванди риояи қонунгузории мамлакатро аз тарафи субъектони фаъолияти хоҷагидор, ва механизми устуворгардонии аъсори миллии ифода менамояд, балки фишанги муҳими таъмини амнияти молиявӣ ва иқтисодии мамлакат мебошад. Аз ин лиҳоз барои самаранок истифода намудани равандҳои асъорӣ дар раванди устуворгардонии амнияти молиявӣ назорати мунтазами амалиётҳои байналмилалӣ тичоратӣ пеш меояд. Сатҳи устувори рушди истеҳсолоти миллии, рақобатпазирии молҳои ватанӣ дар хориҷи мамлакат бевосита ба устувории аъсори миллии алоқаманд аст. Дар баробари ин устувории амнияти молиявӣ дар сатҳи баланд ба устувории аъсори миллии, равандҳои дар раванди ҳаракати пул бавуқӯоянда, низоми қарзӣ ва сиёсати қарзӣ алоқаманд аст. Ҷалби сармоягузорӣ ба бахши воқеии иқтисодиёт низ ба самаранокӣ сиёсати асъорӣ ва танзими асъор алоқаманд аст.

Ҳамин тавр танзими асъорӣ на танҳо омилҳои муҳими сиёсати аъсорию молиявии мамлакат ба шумор меравад, балки дар сатҳи муайян хусусияти муносибатҳои шарикӣ иқтисодии мамлакатро ба давлатҳои хориҷӣ ифода менамояд. Риояи меъёрҳои раванди танзими аъсори имконият медиҳад манфиатҳои миллии ва иқтисодии давлат ҳифз карда шуда, амнияти молиявии он таъмин карда шавад.

Дар шароити муосир ҳангоме, ки муносибатҳои иқтисодӣ байни давлатҳои Ғарб ва шарикӣ асосии тичоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити мураккаб қарор дорад, ҳолати ноустувори дар низоми асъор метавонад сабаби берун рафтани сармоя аз иқтисодиёти кишвар гардад, ки ба амнияти молиявии мамлакат таъсири манфӣ мерасонад. Мукамалгардонии воситаҳои назорати асъор ва танзими асъор шаффофияти анбӯҳҳои пулиро таъмин намуда гурезиши сармояро ба хориҷа пешгирӣ менамояд. Нақши муҳими назорати асъорӣ дар баробари мустаҳкамкунии амнияти молиявӣ боз дар он таҷассум мёбад, ки он нисбати маблағгузориҳои фаъолиятҳои ғайриқонунӣ муқовимат намуда имконияти қонуниқонунӣ пулҳои ғайриқонунӣ ба даст овардашударо бекор месозад. Ҳар як амалиётҳои сохтакоришуда оид ба фурӯши мол ва хизматрасонӣ дар хориҷа ва ё аз хориҷа сабаби ворид нагардидани маблағҳои муайни андозӣ аз қабилҳои бочӣ гумрукӣ, андоз аз арзиши изофашуда, андоз аз даромад ба бучети давлат мегардад. Аз ин лиҳоз васеъ намудани салоҳиятҳои мақомоти танзимкунандаи асъор ва назораткунандаи амалиётҳои асъорӣ дар самти мониторинги ҳаракати сармояи хориҷӣ дар дохили мамлакат, на танҳо имконият медиҳад амалиётҳои содиротию воридотӣ назорат карда шавад, балки нисбати

берун рафтани сармоя аз кишвар чораҳои зарурӣ андешида шавад. Дар баробари ин қайд кардан зарур аст, ки чораҳои танзими назорати асёр ва танзими асёр бояд на ба он дараҷае шадид бошад, ки сабаби зиёдшавии қочок, пайдоиши бозори сиёҳи асёр ва қоҳиши қобилияти харидории асёр гардад.

5. Мукамалгардонии низоми аудити давлатӣ дар бахши молия ва бучет.

Аудити давлатӣ самти муҳими устуворгардонии бахши молия ва пешгирикунандаи истифодаи ғайрмақсадноки захираҳои бучетӣ ба шумор меравад. Дар ин самт нақши Палатаи ҳисоб хеле муҳим арзёбӣ мегардад. Он имконият медиҳад, ки самаранокӣ ва натиҷанокии идоракунии давлатӣ баланд бардошта шуда, шаффофияти раванди кори мақомоти танзимкунандаи вазъи молиявии давлат таъмин карда шавад. Ҳангоми гузаронидани аудити давлатӣ аз тарафи мақомоти салоҳиятдор дар раванди бучет зарур аст диққати аввалиндараҷа барои иҷроиши талаботҳои ҷойдошта ба сохторҳои ҳисоботдиҳанда дар ҳар як давраи ҳисоботӣ зоҳир карда шавад. Дар баробари ин фаъолияти мақомоти салоҳиятдори аудити молияи давлатӣ бояд тамоми соҳаҳои фаъолияти иқтисодӣ ва молиявии муассисаҳои бучетино дарбар гирад.

6. Таъмини фаъолияти самаранокии низоми андоз.

Амалисозии сиёсати самаранокии андозӣ яке аз шартҳои муҳими рушди иқтисодиёт, ташаккулёбии фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, пешгирии иқтисодиёти соягӣ ва ҳавасманд гардонии фаъолнокии сармоягузорӣ ба шумор меравад [11, 275]. Қобилияти давлат дар мустақиллона ташаккул додани захираҳои худии молиявӣ дараҷаи истиқлолияти онро ҳангоми амалисозии сиёсати дохилӣ ва берунӣ ифода менамояд. Сиёсати андозӣ бояд ба ҳавасмандгардонии рушди иқтисодиёт равона карда шуда дар баробари он зарур аст мутавозинии қисми даромад ва хароҷоти бучети мамлакат таъмин карда шавад. Ташаккулдиҳии ҳавасмандӣ барои фаъолноксозии инноватсионии андозсупорандагон, ҳамчунин дастгирии ақидаҳои инноватсионӣ ҳадафҳои асосии ташаккули низоми самаранокии андоз ба шумор меравад.

Сохтори низоми андоз ҳамчун механизми таъмини амнияти иқтисодӣ ба воситаи иҷроиши вазифаҳои он, аз қабилӣ вазифаи фискалӣ, танзимкунанда, назорат, иҷтимоӣ, ҳавасмандкунанда ва ғ. амалӣ карда мешавад. Бо ибораҳои дигар истифодаи фишангҳои андозӣ бо мақсади таъмини амнияти молиявӣ ба воситаи муқаррар сохтани сатҳи мутавозинии вазифаҳои алоҳидаи ҳуди низоми андоз амалӣ карда мешавад. Ҳадафи асосии он ташаккули сатҳи оптималии сатҳи бучет ба шумор меравад, ки имкон медиҳад амнияти молиявии мамлакат таъмин карда шавад. Ҳангоми ташаккули механизми низоми андоз, ки ба таъмини амнияти молиявии мамлакат нигаронида шудааст бояд принципҳои адолатнокӣ, мутавозинии низоми андоз дар мадди аввал гузошта шуда интихоби фишангҳо ва воситаҳои он вобаста ба ҳадафҳои стратегии мамлакат ба роҳ монда шавад.

7. Идоракуни самаранокии қарзи берунии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Идоракуни самаранокии қарзи берунӣ яке аз унсурҳои муҳими идоракунии тамоми низоми молияи давлатӣ ба шумор меравад. Ба самаранокии идоракунии қарзи берунии давлатӣ маҷмӯи омилҳои васеъ таъсир мерасонанд, ки бевосита ба сиёсати қарзии мамлакат алоқаманданд [7, 5].

Таҷрибаи давлатҳои бисёре аз ҷаҳон нишон медиҳад, ки низоми ғайрисамаранокии идоракунии қарзи берунӣ омили пайдоиш ва доманпаҳнкунии бӯҳронҳои иқтисодӣ мегардад. Усулҳои хавфнокии идоракунии қарзи берунӣ низоми хоҷагидорӣ миллиро осебпазир мегардонад. Сатҳи баланди қарзи берунӣ ба болоравии фоизи қарз оварда мерасонад, ки ба бахши воқеии иқтисодиёт таъсири манфӣ мерасонад. Болоравии вобастагӣ ба қарзи берунӣ ба қурби асёр фишор меоварад, дар татбиқи сиёсати самаранокии пулиро қарзӣ вазнини меорад. Аз ин лиҳоз зарур мегардад воситаҳо ва механизмҳои идоракунии қарзи хоричӣ ба воситаи маблағ ҷалбкунӣ дубора, таҷдиди сохтори қарз, хусусгардонии моликияти давлатӣ дарёфт карда шавад.

Мақсади асосии идоракунии қарзи берунии давлатӣ маблағгузорию самараноки тақозои давлатӣ дар захираҳои қарзӣ ва иҷроиши саривақтӣ ва бечунучарои ўҳдадорихои қарзӣ ба шумор меравад [8, 113].

Мукамалгардонию низоми идоракунии қарзӣ берунӣ ба андешаи мо бояд ба самараноккунонии қарзӣ давлатӣ, устувор гардонию назорати давлатӣ аз болои анбўҳҳои молиявии давлатӣ, амалисозии тағйироти институтсионалию куллий дар самти бунёди фазои мусоиди сармоягузорию равона карда шуда бошад. Дар баробари ин, зарур аст маҳдудияти ҷалби қарзи берунӣ вобаста ба вазъи макроиктисодии кишвар нигоҳ дошта шуда сохтори қарзи беруна аз ҳисоби баланд бардоштани ҳаҷми қарзҳои сармоягузорию дар лоиҳаҳои сердаромад хубтар карда шавад. Дар баробари ин, зарур аст хароҷотҳои барои хизматрасонию қарзи давлатӣ кам карда шуда, сиёсати оқилонаи ҷалб ва истифодаи мақсадноки қарзи берунӣ ба роҳ монда шавад.

8. Рақамикунонии низоми идоракунии молияи давлатӣ.

Рақамикунонии соҳаи молия раванди ворид намудан ва татбиқи технологияи иттилоотӣ ва коммуникатсиониро ҳангоми банақшагирӣ, ташаккулёбӣ ва тақсимои воситаҳои пулии бучети давлатиро ифода менамояд. Гузариши иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати муосир зарурати рақамикунонии низоми идоракунии молияи давлатиро ба вуҷуд меорад. Технологияи иттилоотӣ ҳамчун натиҷаи дастовардҳои илми муосир имкониятҳои нав ва воқеиро барои беҳтарсозии хусусиятҳои сифатии низоми идоракунии молияи давлатӣ фароҳам овард. Татбиқи технологияи рақамӣ дар раванди идоракунии молияи давлатӣ самаранокию идоракунии молияи давлатиро баланд бардошта хароҷотҳои дар ин самт ба омалояндаро аз қабилҳои хароҷотҳои пулӣ, вақтӣ, ва меҳнатиро кам мегардонад. Дар баробари ин таъсири омилҳои инсонӣ ба амнияти молиявӣ ба ҳадди ақал расонида шуда сатҳи коррупсия дар сохторҳои молияи давлатӣ паст карда мешавад. Дар баробари ин, раванди худкори чамъоварӣ, таҳлил ва натиҷагирии маълумоти оморӣ дар самти молия, андоз, ва бучет ба роҳ монда шуда шаффофияти иттилоотҳо оид ба фаъолияти мақомоти давлатии молия таъмин карда мешавад.

9. Таъмини самаранокию ҳамкориҳои байналмилалию Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бахши молия.

Новобаста аз он, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони соҳибистиклолият узви ташкилотҳои бонуфузи молиявӣ аз қабилҳои ХБА, Бонки ҷаҳонӣ ва ғ. гардидааст рушди минбаъдаи ҳамкориҳои он бо чунин ташкилотҳои байналмилалӣ дар самти устуворгардонию вазъи молиявии давлат беҳбудиро тақозо менамояд. Зеро дар муқоиса ба давлатҳои алоҳида, аз қабилҳои Ҷумҳурии Халқии Чин ва Федератсияи Россия, ки сармоягузорию асосии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад, нақши ин ташкилотҳои молиявии зикргардида, ҳоло дар сармоягузорию иқтисодии кишвар назаррас нест. Бартарияти ҷалби сармоягузорию ва сарчашмаҳои қарзӣ дар ин соҳа дар он таҷассум меёбад, ки онҳо захираҳои қарзиро бо арзиши пасттар нисбати арзиши бозорию қарз бо шароитҳои нисбатан мусоидтар пешниҳод менамоянд. Дар баробари ин Ҷумҳурии Тоҷикистон бо як қатор ташкилотҳои дигари молиявӣ ҳамкориҳоро дар асоси қарордод ба роҳ меорад, ки имконияти ҷалби сарчашмаҳои қарзиро аз фондҳои пулии онҳо фароҳам меорад. Одатан Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад сарчашмаҳои қарзиро аз ХБА барои рӯпуш кардани касри тавозуни пардохт, Бонки ҷаҳонӣ барои гузаронидани ислоҳоти иқтисодию иҷтимоӣ, Бонки аврупоӣ таҷдид ва рушд қарзҳо ба лоиҳаҳои инвестиционӣ ҷалб намояд. Дар баробари ин, зарур мегардад механизми назорати мақсаднок истифода шудани ин захираҳои қарзӣ коркард карда шавад, то онки ҷалби қарзи берунӣ аз ниҳодҳои байналмилалию молиявӣ асоснок ва самарабахш бошад. Зеро дар таърихи истифодаи чунин қарзҳо ҳолатҳои ғайрмақсаднок истифода шудани онҳо ҷой доштанд, ки сабаби паст гардидани боварии институтҳои байналмилалию молиявӣ ба бахши молияи кишвар мегардад.

10. Коркард ва татбиқи механизми танзими муносибатҳои байнибучавӣ.

Қисми муҳими сиёсати бучетӣ мукамалгардонии муносибатҳои байнибучетӣ ба шумор меравад. Дар асоси он равишҳои муқаррар намудани сатҳҳои ҳокимияти давлатӣ дар ташакулёбӣ ва истифодаи баҳши даромад ва хароҷоти бучети мамлакат коркард карда шуда, маҳакҳо ва меъёрҳои расонидани кӯмакҳои молиявӣ дар асоси шароитҳои амалишавии низоми бучет ба роҳ монда мешавад [4, 157]. Бо ибораи дигар муносибатҳои бучети байни бучети давлатӣ, ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ такмил дода мешавад, ки дар асоси он сиёсати бучети татбиқ мегардад. Тақсим намудани салоҳиятҳои мақомоти давлатӣ дар баҳши ҷамъоварии андозҳо ва сабук гардонии дараҷаи вазнинии андозҳо ба қисматҳои гуногуни иқтисодиёт омили муҳими устуворсозии баҳши молия ба шумор меравад. Он самаранокии баҳши ҷамъиятиро муқаррар намуда, чораҳои таъсиррасонии бучетро ба иқтисодиёт ва маҳсусан барои ташакулёбии зерсохтори хоҷагидорӣ муқаррар месозад. Коркард ва татбиқи механизми танзими муносибатҳои байнибучавӣ дар сатҳи бучети ҷумҳуриявӣ ва бучетҳои маҳаллӣ имконият медиҳад, ки ҷудосозии имтиёзҳои иловагӣ дар самти ӯҳдадорихоӣ хароҷоти бучети кишвар кам карда шуда самаранокии идоракунии тамоми сатҳҳои муносибатҳои байнибучетӣ таъмин карда шавад.

Ҳамин тавр, амалисозии роҳҳои зикргардида, имконият медиҳад сатҳи амнияти молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста бо ҳифзи манфиатҳои мамлакат устувор гардонидани шуда, самаранокии ислоҳоти гузаронидашаванда дар баҳши молия таъмин карда шавад.

Яке аз принципҳои асосии амалишавии низоми бучети Ҷумҳурии Тоҷикистон мустақилияти бучет ба шумор меравад [1, с.134]. Рушди иқтисодӣ-иҷтимоии мамлакат, афзоиши аҳоли, авҷгирии равандҳои шахрнишинишавӣ омилҳои асосии афзоиши ҳаҷми бучетҳои маҳаллӣ ба шумор меравад.

Бучетҳои маҳаллӣ қисми муҳими низоми бучети Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Гузаронидани маблағҳои пулӣ аз марказ ба сатҳи маҳаллӣ нуктаҳои рушди минбаъдаи муносибатҳои байнибучетиро муайян мекунад.

Ҷустуҷӯи оқилонаи ҳалли роҳҳои рушди муносибатҳои байнибучетӣ дар минтақаҳо зарурати дар шакли қонуни мустақкам намудани салоҳиятҳои бучетиро байни минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва бучетҳои маҳаллӣ, мукамалгардонии низоми баҳогузори воқеии талаботҳо ба хароҷотҳо дар сатҳи ҳокимияти маҳаллӣ, коркарди стандартҳои ҳадди ақали давлатиро тақозо менамояд [2, 51].

Дар баробари роҳҳои пешниҳод гардида барои бунёд ва устувор гардонии амнияти молиявӣ гузаронидани ислоҳот дар самти бозомӯзии кадрҳо дар соҳаҳои молия, маориф, адлия, тандурустӣ ва андоз зарур шуморида мешавад. Соҳаҳои зикргардида, устувории низоми молияи кишварро қафолат медиҳанд ва низоми одилонаи истифодабарии захираҳои молиявиро коркард ва назорат менамоянд.

Ҳамчунин рушди ҳамгирии қисматҳои амнияти молиявӣ дар сатҳи давлатӣ, баҳши хусусӣ, корхонаву ташкилотҳо ва шахсони воқеӣ имкон медиҳад устувории низоми молиявӣ дар тамоми сатҳҳо таъмин карда шуда, саводнокии молиявии тамоми аҳолии мамлакат баланд бардошта шавад, то онки малақаҳои ташаққулдихӣ ва истифодабарии фондҳои пулӣ дар тамоми сатҳҳо бо муқаррар кардани ҳадафҳои дарозмӯҳлат ва интиҳоби самараноки маҳсулот ва хизматарсонихоӣ молиявӣ ба роҳ монда шавад. Таҳкими амнияти молиявӣ як раванди дарозмуддат аст ва метавонад дар ячейқаҳои аввалини молиявии давлат оғоз гардад.

Ташкили низоми омӯзиши молияи давлат, корхонаҳо ва оила дар марҳилаҳои аввали таҳсилот имконият медиҳад, малакаи оқилона истифода намудани захираҳои молиявӣ аз тарафи тамоми ҷомеа таъмин карда шавад.

Ҳамин тавр, устуворгардонии амнияти молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои эҷоди шароитҳои мусодтарин дар самти рушди устувори иқтисодӣ шароит фароҳам меорад. Новобаста аз он, ки устувор гардонии амнияти молиявӣ дар давраи бӯҳрони низоми иқтисодӣ барои давлатҳои иқтисодиёти хурди қушод дошта нисбатан душвор аст,

татбиқи тавсияҳои илми овардашуда то андозае дар устуворгардони молиявии мамлакат сахмгузор хоҳад буд.

АДАБИЁТ

1. Балаев М. А. Основные этапы развития бюджетной системы и межбюджетных отношений в Республике Таджикистан // Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета. Санкт-Петербург, 2009. -С.134-140
2. Гуломзода М.Ф. Особенности и проблемы бюджетной поддержки региональной экономики в Республике Таджикистан // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. Таджикский государственный университет коммерции. №: 2 (23), 2018. - С. 51-59
3. Давлатзода Д.А. Формирование стратегических направлений развития и реформирования государственного финансового контроля в Республике Таджикистан // Финансы: теория и практика. -Т. 26, -№ 3'2022. -С.146-156
4. Джурахонзода Б. Дж., Баротов А. Х. Роль межбюджетных отношений в социально-экономическом развитии регионов Республики Таджикистан / Б. Дж. Джурахонзода, А. Х. Баротов // Финансово-экономический вестник. Таджикский государственный финансово-экономический университет. Душанбе. - №: 3 (19), 2019. -С.157-165
5. Изатуллои Ҳ. Равишҳои назариявии таҳқиқи таъсири ҷаҳонишавӣ ба амнияти молиявӣ / Ҳ. Изатуллои // Идоракунии давлатӣ. 2021. № 4-2 (54). С. 338-348.
6. Кодирзода Д.Б. Вопросы обеспечения внешнеэкономической безопасности Республики Таджикистан в условиях интеграции в мировую экономику / Д.Б. Кодирзода, К.Х. Хушвахтзода, Б.М. Джумъаев // Международные отношения и безопасность. 2022. № 1 (1). С. 130-140
7. Косов М. Е. Факторы роста эффективности управления государственным долгом // Вестник университета. № 12, 2020. -С.5-11
8. Менлашева Н. М. Совершенствование механизмов управления государственным внешним долгом. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. - Душанбе – 2021. -С. 113, - 206 с.
9. Моргун О.В. Понятие и основные особенности мер финансовой безопасности // Национальная безопасность — No 2(31) • 2014 -. С. 235-243
10. Пятанова В. И., Шаш Н. Н. Развитие инструментария финансового менеджмента в российских университетах/ В. И.Пятанова, Н. Н. Шаш // Вестник РЭУ им. Г. В. Плеханова. 2018.- No 3 (99)-С.123-130
11. Хамидова С.Х. Формирование механизма повышения эффективности налоговой нагрузки в Республике Таджикистан // Endless light in science. 2022. –С.275-280.

УДК 338.49

Каюмова С.Р.

МАСЪАЛАҲОИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ

Аҳамияти қор аз ин бармеояд, ки равандҳои ҷаҳонии тағйирёбии рақамӣ батадрич суръат мегиранд ва соҳаҳои нав ба нави фаъолияти инсонро фаро мегиранд. Сатҳи интишори Интернет ва дигар технологияҳои инноватсионӣ гувоҳи медиҳад, ки дигар инкор кардани таъсири онҳо ба иқтисоди ҷаҳонӣ ғайри мумкин аст. Бинобар ин дар мақола

масъалаҳои мафҳуми иқтисоди рақамӣ тибқи маълумоти Индекси ҷаҳонии пайваستшавӣ, ва ММД-и кишварҳо ба як нафари аҳоли таҳқиқ шудааст. Сатҳи рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ карда шудааст. Ҷиҳатҳои мусбату манфии рушди иқтисоди рақамӣ номбар гардида, мушкилоту маҳдудиятҳои ҳалалрасон барои рушди он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шудаанд.

Калидвожаҳо: иқтисоди рақамӣ, даромади рақамӣ, технологияҳои иттилоотӣ, технологияҳои телекоммуникатсионӣ, рушди иқтисодӣ, амалиёти тичоратӣ, индекси ҷаҳонии пайвастшавӣ.

Каюмова С.Р.

ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Актуальность работы обусловлено тем, что, глобальные процессы цифровой трансформации постоянно ускоряются, охватывая все новые и новые области человеческой деятельности. Степень распространения Интернета и других инновационных технологий свидетельствует о невозможности игнорировать их воздействие на мировую экономику. Поэтому в статье исследованы вопросы понятия цифровой экономики, взаимосвязи уровня развития цифровой экономики, отраженного показателем Глобального индекса подключения, и ВВП стран на душу населения. Рассмотрена степень развития цифровой экономики в Республике Таджикистан. Приведены плюсы и минусы развития цифровой экономики. Выделены проблемы и ограничения, препятствующие полноценному построению цифровой экономики Республике Таджикистан.

Ключевые слова: цифровая экономика, цифровые дивиденды, информационные технологии, телекоммуникационные технологии, экономическое развитие, коммерческие операции, глобальный индекс подключения.

Kayumova S.R.

PROBLEMS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY

The relevance of the work is due to the fact that global processes of digital transformation are constantly accelerating, covering more and more new areas of human activity. The extent of the penetration of the Internet and other innovative technologies shows that their impact on the global economy cannot be ignored. Therefore, the article explores the issues of the concept of the digital economy, the relationship between the level of development of the digital economy, reflected in the indicator of the Global Connectivity Index, and countries' GDP per capita. The degree of development of the digital economy in the Republic of Tajikistan is considered. The pros and cons of the development of the digital economy are given. The problems and limitations that impede the full-fledged construction of the digital economy in the Republic of Tajikistan are highlighted.

Keywords: digital economy, digital dividends, information technology, telecommunications technology, economic development, commercial operations, global connectivity index.

Масъалаи ташаккул ва рушди иқтисоди рақамӣ дар сатҳи давлатӣ аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дорад, чунки ҳоло ҳама нақши ҳалқунандаи технологияҳои рақамиро дар ташаккули рақобатпазирии стратегии кишвар дарк кардаанд. Ба фикри М.Л. Калужский иқтисоди рақамӣ натиҷаи дигаргуншавии технологияҳои таъйиноти умумидоштаи соҳаи

иттилоот ва коммуникатсия мебошад, ки ба тамоми бахшҳои иқтисод ва ғайрияти иҷтимоӣ таъсир мерасонанд [2, с.113].

Н.А. Стефанова ва А.П. Седова иқтисоди рақамиро чун шакли нави иқтисод маънидод мекунад, ки нақши калидиро дар он базаи малумот ва додугирифтӣ он мебошад. Ин хосияти истеҳсоли мол, тақсимот ва раванди мубодилаву истеъмоли онро муайян мекунад [4, с.92].

Ба фикри Д.М. Азизкулов «Иқтисоди рақамӣ шабакаи ҷаҳонии ғайрияти иқтисодӣ, амалиёти тичоратӣ ва ҳамкорихоӣ касбист, ки тавассути технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ба роҳ монда мешаванд» [1, с.62].

М. Холматов муайян мекунад, ки «Иқтисоди рақамӣ ғайрияти иқтисодест, ки дар натиҷа ва дар заминаи ҷорисозии саросарии технологияҳои иттилоотӣ дар равандҳои истеҳсолӣ, идорӣ, давлатӣ ва дигар равандҳо бо мақсади таъмини манфиатҳои миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон, беҳсозии сифати зиндагии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин таъмини шароити лозима ва рақобатпазирии кишвар дар бозори хориҷӣ ташкил карда шудаанд» [7, с.105].

Дар тамоми тӯли таърихи башарият ҷомеа инкишоф ёфтааст. Таърихи ин инкишоф се марҳиларо дар бар мегирад: марҳилаи аграрӣ бо бартарии кишоварзӣ ва меҳнати дастӣ, марҳилаи саноатӣ бо бартарии саноат ва баъдисаноатӣ. Ҳамаи кишварҳои мутараққӣ аллақай ба ҳолати сеюм гузаштаанд, ки дар доираи он соҳаи хизматрасонӣ дар таркиби иқтисод бартарӣ дошта, технологияҳои иттилоотӣ ва компютерҳо рӯи кор омадаанд ва ин боиси хеле осон гаштани ҳаёти одамон шудааст. Ба ибораи дигар, мо акнун дар ҷомеаи истеъмол зиндагӣ мекунем.

Аммо ҷомеа ҳамеша дар ҳоли пешравист, рушди баъдии он ва бартарии рӯзафзуни соҳаи хизматрасонӣ нисбат ба истеҳсол ба он оварда расонд, ки нақши асосиро дар ин ҳаракат акнун технологияҳои иттилоотӣ мебошанд, ки механизми баҳрабардорӣ аз хизматро хеле осон мегардонанд.

Пайдоиши Интернет ва коҳиш ёбии арзиши дастрасӣ ба шабакаи ҷаҳонӣ инқилоби воқеии иттилоотӣ (рақамӣ) аст, ки тамоми ҳаёти мо ва хусусан иқтисодиётро дигаргун кард.

Истилоҳи «иқтисоди рақамӣ» (digital economy) бори нахуст соли 1995 аз ҷониби олими амрикоӣ Николас Негропonte барои баёни афзалиятҳои иқтисоди нав нисбат ба иқтисоди пешин вобаста ба рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ истифода шудааст.

Ба ибораи дигар, иқтисоди рақамӣ ғайрияти марбут бо рушди технологияҳои компютери рақамӣ мебошад, ки ба он хадамоти хизматрасонии онлайн, пардохтҳои электронӣ, тичорати интернетӣ ва ғайраҳо дохил мешаванд. Одатан ба сифати унсурҳои асосии иқтисоди рақамӣ тичорати электронӣ, пардохти электронӣ, интернет-реклама, бозҳои интернетиро номбар мекунанд [5].

Ба тӯлаи рушди ҷорисозии технологияҳои иттилоотӣ имрӯз дар бисёре аз мавридҳо мо бе миёнарав кор карда наметавонем. Масалан, агар мо хӯрдан хоҷем, метавонем дар интернет овардани ғизо ба хона фармоиш диҳем, агар хоҷем ба дӯстамон пул ирсол кунем, моро лозим нест, ки ба шуъбаи муассисаи қарзӣ равем - метавонем пулро тавассути бонки мобилӣ гузаронем, агар ба қайд гирифтани воситаи нақлиёт лозим бошад, инро ҳам тариқи онлайн карда мумкин аст. Ин ва дигар корҳо фақат ба тӯлаи доштани компютер ва дастрасӣ ба интернет имконпазир гаштанд [2, с.117].

Иқтисоди рақамӣ, алалхусус пайдоиши имконоти нав, бешубҳа, ба ҳаёти инсон таъсири мусбат мерасонад.

Ба тӯлаи рушди технологияҳои рақамӣ истеъмолгар метавонад зудтар аз хизмати зарурӣ баҳра барад, сарфаҷӯӣ кунад, зеро амволро дар мағозаҳои интернетӣ бо нархи пасттар меҳарад. Масалан, шакли электронии китоб аз шакли ҷопияш ба маротиб камтар аст, ҳагоми хариди яқлухт дар сурати созиш бо истеъмолгарони дигар шумо молро бо нархи

хеле камтар аз нуқтаҳои савдо харида метавонед. Ниҳоят, истеъмолгар ҳатто метавонад тариқи онлайн аз хона набаромада, соҳибкор шавад.

Ҷиҳатҳои мусбати дигари рушди иқтисоди рақамӣ инҳо мебошанд:

- афзудани ҳосилнокии меҳнат;
- тақвияти рақобатпазирии ширкатҳо;
- коҳиш ёфтани хароҷоти истеҳсол;
- ташкили ҷойҳои кории нав;
- бартараф кардани камбизоатӣ ва нобаробарии иҷтимоӣ.

Ин ҳамагӣ якчанд мисоли таъсири мусбати иқтисоди рақамӣ ба ҳаёти мо, таъмини имконоти фаровон ба корбари оддӣ ва густариши имконоти ҳуди бозор мебошад.

Аммо иқтисоди рақамӣ ва тичорати электронӣ барои инсоният як қатор ҷиҳатҳои манфӣ ҳам дорад, масалан:

- хатари иттилоотӣ, яъне мушкилоти ҳифзи маълумоти шахсӣ;
- «ғуломии рақамӣ» (истифодабарии маълумот дар бораи миллионҳо одамон барои идора кардани рафтори онҳо);
- афзоиши бекорӣ дар бозори меҳнат, чунки хатари гумшавии баъзе касбҳо ва ҳатто соҳаҳо бештар мегардад (масалан, бисёре аз коршиносон чунин мешуморанд, ки дар даҳ соли оянда низоми бонқдорӣ аз байн хоҳад рафт);
- «тафовути рақамӣ» (тафовут дар таҳсилоти рақамӣ, дар шароити дастрасӣ ба ҳадамоту маҳсулоти рақамӣ, тафовут дар сатҳи некуаҳволии одамони воқеъ дар як ё якчанд кишвар) [3, с.28].

Бо вучуди имконоту хатарҳои марбути иқтисоди рақамӣ, аксари таҳқиқоти тавсияҳо барои таҳияи сиёсат аз ҷониби кишварҳои соҳиби сатҳи баланди даромад содир мешаванд. Таъсири эҳтимолии иқтисоди рақамӣ ба фаъолияти мақомоти давлатӣ, бизнес ва кормандон дар кишварҳои соҳиби даромади паст кам таҳқиқ шудааст. Дар ин робита соли 2017 бо дастгирии молиявии Шӯрои таҳқиқоти иқтисодӣ ва иҷтимоии Британияи Кабир шабакаи стратегии таҳқиқоти DIODE (Development Implications of Digital Economies) ҳамчун қисми ибтикори таҳқиқоти Фонди омӯзиши хатарҳои ҷаҳонӣ (Global Challenges Research Fund) таъсис дода шуд.

Омили дигари тавачҷуҳ ба иқтисоди рақамӣ ин аст, ки таҳқиқоти олимон, созмонҳои байналмилалӣ, бахусус «Маъруза дар бораи рушди ҷаҳонӣ: Даромадҳои рақамӣ»-и Бонки ҷаҳонӣ нишон дод, ки аҳамияти технологияҳои иттилоотӣ дар рушди иқтисодии тамоми кишварҳои ҷаҳон бештар мегардад. Дар таҳқиқот таъкид карда мешавад, ки алҳол аллақай 40%и тамоми аҳолии сайёра ба Шабакаи ҷаҳонӣ дастрасӣ доранд. Истифодабарии технологияҳои рақамӣ барои фуруши молу хидматҳо, хидматрасонии давлатӣ, таҳсилоти шаҳрвандон барои тамоми ҷомеа имкони гирифтани “даромади рақамӣ”-ро фароҳам меорад. Зери мафҳуми даромади рақамӣ бештар гаштани некуаҳволии миллат, фоидаи моддӣ ва шаффофияти идораи давлатӣ фаҳмида мешавад [8, с.114].

Табиист, ки сатҳи истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар кишварҳои дорои сатҳи мухталифи рушди иқтисодӣ гуногун мебошад.

Яке аз нишондиҳандаҳои дақиқтарини рушди иқтисоди рақамии кишварҳои гуногуни ҷаҳон индекси ҷаҳонии пайвастшавӣ (Global Connectivity Index - GCI) мебошад, ки онро ширкати коммуникатсионии хитоии Huawei Technologies Co. Ltd таҳқиқу арзёбӣ мекунад. Таҳқиқ дар 50 кишвар гузаронида шуда, барои арзёбӣ 40 нишондиҳанда дар ду гурӯҳи параметрҳо истифода бурда мешавад: параметрҳои ҳосилнокӣ ва параметрҳои технологияи таъмини иқтисоди рақамӣ.

Акнун вобастагии миёни сатҳи рушди иқтисоди рақамии кишвар тибқи индекси ҷаҳонии пайвастшавӣ (GCI) ва ММД-ро барои ҳар кишварҳои рӯ ба тараққӣ ҳисоб кардем. Дар натиҷаи таҳлил таносуби вобастагии мустақими байни ММДи кишвар ва нишондиҳандаи GCI ҳосил шуд, ки онро чунин ифода метавон кард:

ВВП (номинал)=1514*GCI-48390. Дар ин маврид коэффитсиенти муайянӣ ба 0,60 ва коэффитсиенти вобастагӣ ба 0,77 баробар аст, ки мувофиқи таносуби Чэддок аз робитаи наздики байни омилҳо гувоҳӣ медиҳад.

Ба ин васила, метавон гуфт, ки дар байни сатҳи дигаргуншавии иқтисоди кишвар тавассути иқтисоди рақамӣ ва ММД робитаи зич вучуд дорад. Яъне технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ дар рушди иқтисодии кишварҳо нақши муҳимро мебозанд ва барои он ки кишвар дар бозори ҷаҳонӣ рақобатпазир гардад, соҳаи мазкури иқтисодро тараққӣ додан лозим аст.

Вобаста ба ин таҳқиқи дурнамои соҳаи мазкур дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мушкилоти иқтисоди рақамӣ дар кишварамон зарур мебошад.

Тоҷикистон ба қатори кишварҳои пешсаф, ки дар ин самт ба комёбии чиддӣ даст ёфтаанд, дохил намешавад, лекин технологияҳои рақамӣ дар тамоми соҳаҳои кишварамон, аз ҷумла дар соҳаи андозбандӣ, гумрук, саноат, энергетика, нақлиёт, маориф, тандурустӣ, кишоварзӣ татбиқ мешаванд.

Имрӯз ҳисоботдиҳии онлайн ба Кумитаи андоз, ирсали онлайнӣ аризаҳо барои иҷозатномагирӣ ба Вазорати саноат ва технологияҳои нав кори муқаррарӣ шудаанд.

Соли 2019 Сомонаи тичоратии Тоҷикистон, соли 2021 Равзанаи ягонаи барасмиятдарории амалиёти содирот, воридот ва транзит ифтитоҳ ёфтанд, инчунин низоми электронии пардохти музди хизматрасонии мусофирбарии “Сити Кард” дар Душанбе ҷорӣ карда шуд.

Имрӯз дар Тоҷикистон аҳоли бо муваффақият аз воситаҳои пурқори як қатор бонкҳо, аз қабили «Алифбонк», «Эсхата», Амонатбонк ва дигарон истифода мебаранд. Дар ин сомонаҳо амалиёти гуногун, аз ҷумла интиқол ва додугирифтӣ пул, пардоти арзиши молу хадамот иҷро мешаванд.

Масалан, дар Британияи Кабир саҳми ҷорисозии иқтисоди рақамӣ 12,4%-и ММД, дар Хитой - 6,9%-и ММД, дар ИМА - 5,4%-и ММД-ро ташкил медиҳад. Бино ба таҳмини коршиносон ҶТ аз кишварҳои мутараққӣ дар қорбурди технологияҳои иттилоотӣ даҳсолаҳо ақиб мондааст. Бештари иқтисоди рақамии Тоҷикистон ба соҳаи истеъмол (тиҷорати интернетӣ, хизматрасонӣ) рост меояд [6, с.4].

Мавқеи поини Ҷумҳурии Тоҷикистон дар радабандии индекси ҷаҳонии пайвастишавӣ бо мушкилоти зерин алоқамандӣ дорад:

-сатҳи пасти истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар таҳсилот нисбат ба кишварҳои мутараққӣ;

-набудани зерсохтор барои баровардани маҳсулоти иттилоотии кишвар ба бозори ҷаҳонӣ;

-эътибор надодан ба имконоти рақамӣ ва таъсири онҳо ба самаранокӣ, ҳосилнокӣ ва иқтидори рушди бизнес дар бештари соҳаҳо, ки дар сатҳи пасти истифодабарии онҳо зоҳир мегардад.

Барои ҳалли мушкилоти мазкур бояд дар сатҳи давлатӣ шароити таълиму рушди ҷавонони бомаҳорат дар соҳаи илм, технология ва инноватсия, бо истифода аз шаклҳои муосири ташкили фаъолияти омӯзишӣ, илмӣ ва таҳқиқотӣ ташкил карда шавад. Инчунин мақомоти давлатиро мебояд, ки ба ташаккули низоми ҳамкории илмию техникий байналмилалӣ бо мақсади содироти коркардҳои ватанӣ ба бозори ҷаҳон муосидат кунанд. Инчунин бо ёрии имтиёзоти андоз, фармоишҳои давлатӣ ва дигар тадбирҳо бизнеси хусусиро барои истифодабарии технологияҳои рақамӣ ва инноватсионӣ ҳавасманд кардан мумкин аст.

Ба назари мо, маҳз ҳамин тадбирҳо барои ташаккули зуданҷоми иқтисоди рақамӣ дар Тоҷикистон мусоидат хоҳанд кард.

Ташкили иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар навбати худ, як қатор афзалиятҳои зеринро имконпазир мегардонад:

- истифодабарии технологияҳои рақамӣ дар бахши давлатӣ ва дар бизнес.

Ба ин васила, сатҳи истифодабарии технологияҳои рақамӣ алҳол ба ҳаҷми ММД-и кишварҳо таъсири бузург мерасонад ва таъсири ин омил бо мурури инкишофи инноватсияҳо дар ин соҳа ва сатҳи татбиқи технологияҳои иттилоотӣ ба тамоми соҳаҳои ҳаёту фаъолият фақат қавитар мешавад.

Бинобар ин, бо вучуди мушкилоти мавҷуда, сиёсати пешгирифтаи давлат дар ҷодаи татбику рушди иқтисоди рақамӣ ягона роҳи имконпазири таҳкими мавқеи стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар иқтисоди ҷаҳон мебошад.

АДАБИЁТ

1. Азизкулов Д.М. Цифровая экономика: понятие, особенности и перспективы на российском рынке// Вектор экономики. – 2018. – № 3 (21). – С 62-72.
2. Калужский М.Л. Маркетинговые сети в электронной коммерции: институциональный подход / М.Л. Калужский. М.; Берлин: Директ-Медиа, 2014. – 402 с.
3. Куприяновский В.П. Цифровая экономика – «Умный способ работать» / В.П. Куприяновский, С.А. Синягов, С.И. Липатов, Д.Е. Намиот, А.О. Воробьев // International Journal of Open Information Technologies. – 2016. – №2. – С. 26-33.
4. Стефанова Н.А., Седова А.П. Модель цифровой экономики // Карельский научный журнал. – 2017. – Т. 6. №1 (18). – С. 91-93.
5. Султонов З.С. Цифровая трансформация экономики в условиях инфраструктурного обеспечения предпринимательства/ Султонов З.С., Мариншоев М.М., Амонов С.С.// Вестник Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан. Таджикистан и современный мир. ISSN 2075-9584. – Душанбе, 2021, № 4(76). - С.152-160.
6. Турдибеков Б.А. Современное состояние формирования цифровой экономики в Республике Таджикистан // Вестник Евразийской науки, 2018 №1. – С.1-6. <https://esj.today/PDF/52ECVN118.pdf>
7. Холматов М.М. Цифровая экономика Таджикистана в оценке человеческого капитала. / Экономика Таджикистана. – 2020. – С. 104-111
8. Шайтура С.В. Этапы развития маркетинговых информационных систем / Информационный маркетинг. – 2016. – С. 111-137

УДК 339.138

Мараимов Б.М., Мухторзода С.С., Саидов С.С.

ТАМОЮЛҲОИ РУШДИ САВДОИ ЧАКАНА ДАР НИЗОМИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ

Дар давраи муосир, ки талаботи истеъмолкунандагон зуд тағйир меёбад, корхонаҳои савдои чаканаро зарур аст, ки барои рақобатпазириашон ва боқӣ мондан дар бозор аз усулҳои нави тичоратӣ истифода намоянд. Ин дар давраи пандемияи COVID-19 беш аз пеш муайян кард, ки одамон маҷбур буданд, ки тарзи қор, харид, муошират ва ҳатто дидорбиниро дигар кунанд. Иқтисодиёти рақамӣ, ки ба як навъи сифатан нави технологияҳои иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ асос ёфтааст, тамоми соҳаҳои фаъолияти иқтисодӣ ва иҷтимоиро фаро мегирад, муҳимтарин шартҳои рушди устувори иқтисодӣ мебошад. Дар мақолаи мазкур тамоюлҳои рушди савдои чакана дар низоми иқтисоди рақамӣ баррасӣ шуда, воситаҳои имконпазири ҷорӣ намудани равандҳои рақамикунонӣ дар савдои чакана пешниҳод карда мешаванд.

Вожаҳои калидӣ: иқтисоди рақамӣ, тичорати электронӣ, савдои чакана, истеъмолкунанда, хариди онлайн.

Мараимов Б.М., Мухторзода С.С., Саидов С.С.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛИ В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

В современную эпоху, когда потребности потребителей быстро меняются, предприятиям розничной торговли необходимо использовать новые методы ведения бизнеса для своей конкурентоспособности и удержания рынка. Это стало более очевидным во время пандемии COVID-19, когда людям пришлось изменить то, как они работают, делают покупки и многое другое. Цифровая экономика, которая базируется на качественно новом виде информационных и телекоммуникационных технологий, охватывает все сферы экономической и социальной деятельности, является важнейшим условием устойчивого экономического развития. В данной статье обсуждаются тенденции развития розничной торговли в условиях цифровой экономики, а также предлагаются возможные пути внедрения процессов цифровизации в розничную торговлю.

Ключевые слова: цифровая экономика, электронная коммерция, розничная торговля, потребитель, онлайн-покупки.

Maraimov B.M., Mukhtorzoda S.S., Saidov S.S.

RETAIL DEVELOPMENT TRENDS IN THE DIGITAL ECONOMY

In the modern era, when the needs of consumers are rapidly changing, retailers need to use new business methods for their competitiveness and retention in the market. This has become more evident during the COVID-19 pandemic when people have had to change the way they work, shop, socialize and even visit. The digital economy, which is based on a qualitatively new type of information and telecommunication technologies, covers all areas of economic and social activity, is the most important condition for sustainable economic development. This article discusses retail development trends in the digital economy, and also suggests possible ways to introduce digitalization processes into retail.

Keywords: digital economy, e-commerce, retail, consumer, online shopping.

Дар шароити муосир, бо назардошти вазъи макромухит, аксарияти субъектҳои хоҷагидорӣ, новобаста аз мансубияти соҳавӣ, маҷбуранд, ки воситаҳои гуногуноро истифода баранд, ки мавқеи худро дар бозор нигоҳ доранд. Ба қонеъ гардондани талаботи харидорон, ташаккули дараҷаи баланд ва сифати хизматрасонии савдо дар ҳамаи раванди муносибатҳо бо истеъмолкунанда диққати махсус додан лозим аст.

Қайд қардан ба маврид аст, ки инқилоби рақамӣ дар тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ дар авҷ аст ва ҳеҷ як соҳа наметавонад аз он канорагирӣ намояд. Фаҳмиши дурусти тамоюлҳо он ба ширкат имкон медиҳад, ки устувории тичоратро афзоиш дода, дар муддати кӯтоҳ ғоидаи молиявӣ ба даст орад.

Трансформатсияи рақамӣ - як раванди муттасили табдилдиҳии тамоми экосистемаи ширкат, аз ҷумла қормандон, мизочон, таъминкунандагон ва шарикон дар асоси технологияҳои пешрафтаи тичоратӣ мебошад, ки ба оптимизатсияи модели мавҷудаи бизнес ва равандҳо бо мақсади тавлиди манбаъҳои иловагии ғоида, ё модели тичоратии худро бо мукамалтар иваз қардан, мебошад [7].

Қобили қайд аст, ки ҳамкориҳои байни харидор ва савдои чакана маҷмӯи равандҳои ба ҳам алоқаманди тичоратӣ-технологӣ мебошад. Тамоюли асосии муҳити муосир, ки табдили

муносибатҳоро дар соҳаи хизматрасонӣ аз ҷониби корхонаҳои савдо муайян мекунад, имкони ҳамкориҳои байни ҳамаи иштирокчиёни муносибатҳои иқтисодӣ дар муҳити иқтисоди рақамӣ мебошад.

Иқтисодиёти рақамӣ, ки ба як нави сифатан нави технологияҳои иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ асос ёфта, тамоми соҳаҳои фаъолияти иқтисодӣ ва иҷтимоиро фаро мегирад, муҳимтарин шартҳои рушди устувори иқтисодӣ мебошад. Рақамикунонии иқтисодиёт ҳамчун омилҳои рушди инноватсионӣ вобаста ба дигаргуниҳои сифатӣ, ки дар соҳаи иқтисодиёт ба амал омадаанд, аҳамияти хоса пайдо мекунад [7].

Ва истифодаи технологияҳои рақамӣ ва IT, ҷорӣ намудани фаъолонаи онҳо ба амалияи субъектҳои хоҷагидорӣ фаъолияти тичоратӣ, боиси пайдо шудани истилоҳи мушаххаси «рақамикунонӣ» гардид. Бояд гуфт, ки савдои чакана, ин нишондиҳандаи муайяност, ки манфиатҳои тичоратии корхонаҳоро на танҳо дар соҳаи муомилот ифода мекунад, балки ҷузъи муҳими низоми муносибатҳои байни истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагон мебошад. Он бештар тамоюлҳои асосии бозорро дар маҷмӯъ инъикос мекунад.

Дар шароити бӯҳрони иқтисодӣ, ки ба кам шудани даромади ҳақиқии аҳоли оварда мерасонад, маҳз корхонаҳои савдои чакана таъсири манфии муҳити берунаро ҳис мекунанд.

Дар давраи муосир, ки талаботи истеъмолкунандагон зуд тағйир меёбад, корхонаҳои савдои чаканаро зарур аст, ки барои рақобатпазириашон ва боқӣ мондан дар бозор аз усулҳои нави тичоратӣ истифода намоянд. Ин дар давраи пандемияи COVID-19 беш аз пеш муайян кард, ки одамон маҷбур буданд, ки тарзи қор, харид, муошират ва ҳатто дидорбиниро дигар кунанд. Аз ин рӯ, баррасии ҳама ҷанбаҳои табдили рақамӣ дар савдои чакана хеле муҳим мебошад.

Одатан, самаранокии иқтисодии корхонаҳо дар соҳаи муомилот таносуби манфиатҳои ҳамаи иштирокчиёни муносибатҳои занҷири фурӯши мол ва хизматрасониҳои ба он алоқамандро инъикос менамояд, яъне фоида ба даст овардани субъекти хоҷагидор, бидуни ба назар гирифтани он имконнопазир аст. Илова бар ин, барои ба даст овардани фоидаи иқтисодӣ, дар фаъолияти соҳибкорӣ бе раванди хароҷоти муайян ғайриимкон аст.

Ҳамин тавр, дар шароити имрӯза, барои рақобатпазирии корхонаҳои савдои чакана, раванди инноватсионии ташкили савдоро дар асоси технологияи рақамӣ роҳандозӣ зарур мебошад. Чунин воситаҳо барои кам кардани хароҷот дар амалисозии амалиёти тичоратӣ ва нигоҳ доштани харидорон, инчунин мавқеи ширкатро дар бозор баланд бардоштан, мусоидат мекунанд.

Қобили зикр аст, ки талаботи харидори муосир, одатан бо як қатор хусусиятҳои мушаххас алоқаманд аст, ки дар асоси онҳо афзалиятҳои инфиродии истеъмолкунандагон ташаккул меёбанд. Пеш аз ҳама, ба ин хусусиятҳо номгӯи молӣ, сифати хизматрасонӣ ва муҳити дохилии корхонаҳои савдои чакана дохил мешаванд.

Тадқиқоти рафтори истеъмолкунандагон нишон дод, ки барои қалби диққат ва қонеъ намудани талабот онҳо мавҷудияти молҳои талаботи ҳаррӯзадошта, аз ҳама муҳимтарин мебошад. Масалан, 36% пурсидашудагон онро авлавият дониста, инчунин дар баробари ин, сатҳи нархҳо, муҳити роҳатбахшии корхонаи савдои чакана, суръат ва сифати хизматрасониҳо қайд намуданд.

Ҳангоми тасмим дар бораи гузаштани савдои чакана ба низоми иқтисоди рақамӣ, корхонаҳо муайян мекунанд, ки чӣ гуна онҳо метавонанд технологияҳои навро барои дарёфти роҳҳои нави афзоиши даромад ва истифодаи моделҳои инноватсионии тичоратиро истифода баранд.

Муҳарриқҳои асосии табдилдиҳии иқтисоди рақамӣ дар савдои чакана инҳо ба шумор мераванд:

- тағйир додани рафтори харидори муосир, ки бештар ба истифодаи технологияҳои рақамӣ ҳангоми харидани мол нигаронида шудааст, аҳамияти хоса бояд дод. Тибқи

тадқиқоти Deloitte, дар соли 2020, 96% русҳо тавассути Интернет харид кардаанд [6], ки ин ташаккулёбии савдои чаканаро дар низоми иқтисоди рақамӣ нишон медиҳад;

- нопадид шудани сарҳадҳо дар байни хариди рақамӣ ва ҷисмонӣ, ки аллакай дар зехни истеъмолкунанда мавҷуд аст ва ҳатто бештар аз он тавассути Интернет молҳо ва хизматрасониҳои фароғатиро харидорӣ карда мешавад, тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки 51% истеъмолкунандагон омодаанд истифодаи ин технологияҳои рақамиро барои хариди мол ва хизматрасонӣ истифода намоянд [10];

– масъалаҳо дар сатҳи занҷираи таъминот, ки воқеан муҳиманд ва дар ҳоли ҳозир рақамӣ нашудаанд, суръат, вақт ва шаффофият дар ин ҷо омилҳои калидӣ мебошанд;

– рақобати пешвоёни технологияҳои рақамӣ, аз ҷумла дар сатҳи рақамисозии занҷири таъминот ва умуман хизматрасонии муштариён[8];

- номуайяние, ки дар натиҷаи пандемияи COVID-19 ба вучуд омадааст, ба савдои чакана таъсири ҷиддӣ расонид. Ҳамаи корхонаҳои савдои чакана бояд ба ин омода бошанд.

Лозим ба ёдоварист, ки яке аз хусусиятҳои хоси ҷаҳонишавӣ дар он аст, ки рақобатро дар бозор пуршиддат намуда, бештар молу маҳсулот ва технологияҳо, ки асоси онҳоро донишҳои инноватсионӣ ташкил медиҳад, вобастагии зиёд дорад. Вале, боиси таасуф аст, ки корхонаҳои истеҳсолии ҷумҳурӣ молу маҳсулоте истеҳсол менамоянд, ки онҳо дар бозор харидорони худро пайдо намекунад. Ва аксари корхонаҳои дохилӣ аз технологияҳои кӯҳна ва серхароҷот истифода намуда, аз дастовардҳои инноватсионӣ ҳам дар ташкили истеҳсолот ва ҳам дар идоракунии корхона истифода намебаранд. Чуноне, ки дар боло зикр кардем, талаботи имрӯзаи истеъмолкунанда зудтағйирёбанда буда, аксари онҳо ба сифат ва сатҳи хизматрасонӣ аҳамияти бештар медиҳанд. Ин ҳолат боиси мавқеъгирии ширкатҳои хориҷӣ дар бозори дохилӣ гардида истодааст. Аз ҳамин лиҳоз, рушди инноватсионӣ ва гузариш ба низоми иқтисоди рақамӣ дар ҷумҳурӣ воситаи муҳими рақобатпазирии ширкатҳои ватанӣ мебошад.

Қобили зикр аст, ки дар давлатҳои рушдкардаи низоми иқтисоди рақамӣ татбиқи технологияҳои рақамӣ дар савдои чаканаро ба роҳ монда, чунин корҳо ба роҳ монда шудааст:

✓ навсозии заминаи моддию техникии корхонаҳои савдои чакана, яъне истифодаи таҷҳизоти муосири савдо, мошинҳои назоратӣ, терминалҳои пардохт, аз ҷумла худхизматрасонӣ;

✓ ташкили чорабиниҳо оид ба ҳавасмандгардонӣ ва пешбурди истифодаи технологияҳои 3D, инчунин технологияҳои виртуалӣ;

✓ истифодаи воситаҳои рақамӣ барои ҳалли вазифаҳои идоракунии маҳаллӣ оид ба банақшагириш ва назорати намудҳои алоҳидаи захираҳои корхонаҳои савдо.

Қайд кардан ба маврид аст, ки раванди савдои онлайн на танҳо фурӯши мол тавассути Интернет, балки рақамикунонии тамоми равандҳои дохилии ширкатро дар бар мегирад, аз ҷумла: b2b портал - таҳияи маҳсулот мувофиқи хоҳишҳои муштарӣ, татбиқи вариантҳои, ки барои кори пурсамар ва фурӯши яклухти онлайн заруранд [1]; автоматикунонии раванди харид (ЕТР, мағозаи электронӣ, модули SRM) - ҷорӣ намудани вазифаҳо, ки кор бо маълумот, равандҳои харид, аз ҷумла ҳисоб-фактура, коркарди дархост, таҳлили гурӯҳи маҳсулот ва ғайраро хеле содда ва оптималӣ мекунад[9]; версияи мобилии тичорати электронӣ - таҳияи замимаи мобилӣ бо интерфейси тарҳрезӣшуда, вобаста бо хоҳиши мизочон [5].

Ҳамин тариқ, барои корхонаҳои савдои чаканаи муосир на танҳо ҷиҳати иқтисодии фаъолияти онҳо аҳамияти калон дорад. Балки, аз як тараф, ташаккули низоми иқтисодии муосир, яъне ба ноил шудан ба нишондиҳандаҳои самаранокии иқтисодии субъектҳои хоҷагидорӣ мусоидат мекунад. Аз тарафи дигар, дар фаъолияти корхонаҳои савдои чакана татбиқи самтҳои иҷтимоии қонеъ гардондани талаботи харидорони ниҳой алоқаманд аст. Рушди технологияҳои рақамӣ, инчунин бо дарназардошти тамоюлҳои ҷаҳонӣ, тамоюли соҳибкорони тичоратӣ бо ҷорӣ намудани қарорҳои инноватсионӣ дар фаъолияти

корхонаҳои савдои чакана афзоиш хоҳад ёфт, ки ин барои сифати хизматрасонии савдо дар корхонаҳо оварда мерасонад. Ҳамин тариқ, тичорати электронӣ доимо тағйир меёбад ва дар ҳолати рушд ё қарор дорад, аз ин рӯ корхонаҳои ватанӣ, бояд тамоюлҳои ҷориро пайгири намуда, дар асоси онҳо стратегияҳои тичоратӣ омода намоянд.

АДАБИЁТ

1. Алексина С. Б. Совершенствование системы управления каналами дистрибьюции товаров в условиях цифровой экономики // Экономика и предпринимательство. – 2017. – № 11 (88). – С. 768–771.
2. Депутатова Е. Ю., Ильяшенко С. Б. Возможности использования малыми предприятиями концепций маркетинга и интернет-технологий // Экономика и предпринимательство. – 2017. – № 4-1 (81). – С. 450–452.
3. Деловой климат в оптовой торговле в IV квартале 2018 года [Электронный ресурс]. – М. : НИУ ВШЭ, 2018. – URL: <https://issek.hse.ru/news/256531727.htm> (дата обращения: 27.03.2019).
4. Деловой климат в розничной торговле в IV квартале 2018 года [Электронный ресурс]. – М. : НИУ ВШЭ, 2018. – URL: <https://issek.hse.ru/news/235528392.html> (дата обращения: 15.02.2019).
5. Депутатова Е. Ю., Ильяшенко С. Б. Возможности использования малыми предприятиями концепций маркетинга и интернет-технологий // Экономика и предпринимательство. – 2017. – № 4-1 (81). – С. 450–452.
6. Деловой климат в розничной торговле в IV квартале 2018 года [Электронный ресурс]. – М.: НИУ ВШЭ, 2018. – URL: <https://issek.hse.ru/news/235528392.html> (дата обращения: 15.02.2019).
7. Мараимов Б.М. Рақамикунонии савдои чакана: омилҳо, мушкилот ва дурнамои рушд // Б.М. Мараимов, М.С. Ҳамитов Вестник Таджикского государственного университета коммерции г. Душанбе №3 (37), 2021-С.244.
8. Машокиров Ҷ.Н., Султонов З.С. Тичорати электронӣ ва мавқеи он дар рушди иқтисоди рақамӣ / Ҷ.Н.Машокиров, З.С. Султонов// Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2020. - №2 (31). – Р. 22-29.
9. Паскова А.А. Цифровая трансформация розничной торговли: тенденции и технологии // Новые технологии. 2020. Т. 16, № 6. С. 123-131.
10. Стрелец И., Чебанов С. Цифровизация мировой торговли: масштабы, формы, последствия// Мировая экономика и международные отношения, 2020, том 64, № 1, с. 15-25.

УДК: 320 (575)

Рачабов О.Ҷ.

ТАҲҚИҚОТИ НАЗАРИЯВИИ БОЗОРИ МЕҲНАТ ВА ШУҒЛИ АҲОЛӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар воқеъ бозори меҳнат, истифодаи самараноки иқтисодии таркибии он омилҳои асосии рушди иқтисоди миллӣ ва беҳдошти сатҳи зиндагии аҳолии мебошад. Дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз ҳам самтҳои гуногуни зухуроти бозори меҳнат пурра омӯхта нашудаанд. Яке аз масъалаҳои асосии иқтисоди муосир ташаккул ва танзими бозори меҳнат мебошад. Афзоиши шумораи бекорон, аҳолии дар иқтисодиёт истифоданашаванда ва

коҳиш ёфтани шуғли аҳолии қобили меҳнат дар иқтисодиёти мамлакат, аз ҷумлаи мушкилотҳои муҳимтарини иҷтимоӣ-иқтисодӣ, хусусан бахши воқеии иқтисодиёти мамлакат ба ҳисоб мераванд. Дар рафти таҳқиқоти илмӣ омилҳои асосии таъсиррасон ба бозори меҳнат ва шуғли аҳоли мавриди омӯзиши оморӣ қарор гирифтааст. В ҳоде наҷуных иҷсеодованиҷ статистически изучены основные факторы, влияющие на рынок труда и занятость населения.

Калидвожаҳо: сатҳи бекорӣ, бозори меҳнат, захираҳои меҳнатӣ, муҳоҷирати меҳнатӣ, сохтори касбӣ, нишондиҳандаҳои дараҷаи шуғл, аҳолии дар иқтисодиёт истифоданашуда, иқтисоди муосир.

Раджабов О.Дж.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ РЫНКА ТРУДА И ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

По сути, рынок труда, эффективное использование его потенциала является основным фактором развития национальной экономики и повышения уровня жизни населения. В современных условиях Республики Таджикистан различные направления явлений рынка труда еще не до конца изучены. Одним из основных вопросов современной экономики является формирование и регулирование рынка труда. Увеличение численности безработных, населения, не используемого в экономике, и снижение занятости трудоспособного населения в экономике страны относятся к числу важнейших социально-экономических проблем, особенно в реальном секторе экономики. экономика страны.

Ключевые слова: уровень безработицы, рынок труда, трудовые ресурсы, трудовая миграция, профессиональная структура, показатели уровня занятости, неиспользуемое в экономике население, современная экономика.

Rajabov O.J.

THEORETICAL STUDIES OF THE LABOR MARKET AND EMPLOYMENT OF THE POPULATION IN MODERN CONDITIONS

In fact, the labor market, the effective use of its potential is the main factor in the development of the national economy and improving the living standards of the population. In today's conditions of the Republic of Tajikistan, various areas of labor market phenomena have not yet been fully studied. One of the main issues of the modern economy is the formation and regulation of the labor market. The increase in the number of unemployed, the population not used in the economy, and the decrease in employment of the able-bodied population in the country's economy are among the most important socio-economic problems, especially in the real sector of the economy. a country's economy.

Key words: unemployment rate, labor market, labor resources, labor migration, professional structure, employment rate indicators, population not used in the economy, modern economy.

Бозори меҳнат ҷузъи муҳимми иқтисодӣ ва иҷтимоии ҳаёти ҷомеа ба шумор рафта, дар шароити кунунии Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз масъалаи мубрам арзёбӣ мегардад[20]. Муҳиммияти масъалаи мазкур зимни ироаи Паёми навбатии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд гардида буд: «Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти худро ба самти ноил шудан ба ҳадафҳои дар Стратегияи миллии рушд

пешбинигардида равона карда, баланд бардоштани сатху сифати зиндагии мардумро тавассути ҳалли масъалаҳои пешрафти устувори иқтисодӣ, тақвияти неруи инсонӣ ва беҳбуди вазъи бозори меҳнат ҳадафи олиӣ худ эълон намудааст»[19].

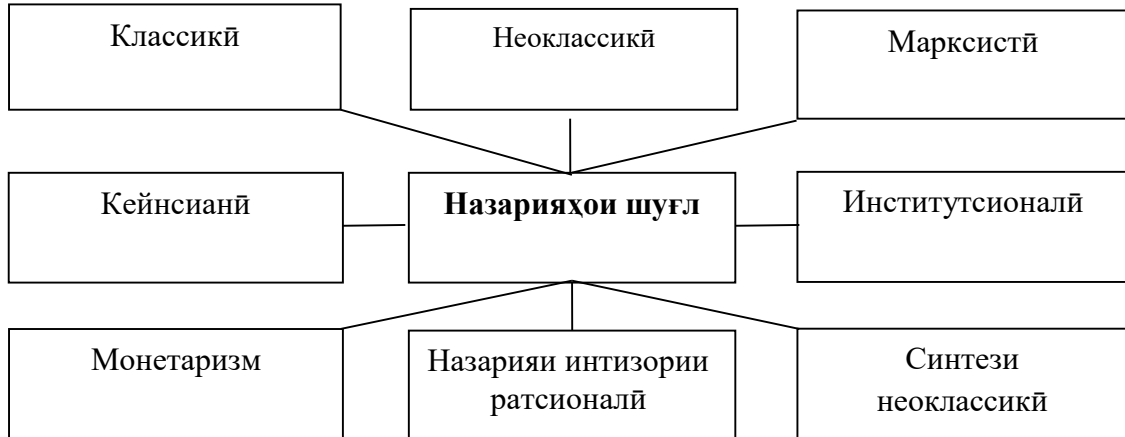
Яке аз масъалаҳои асосии иқтисоди муосир ташаккул ва танзими бозори меҳнат мебошад. Афзоиши шумораи бекорон, аҳолии дар иқтисодиёт истифоданашаванда ва коҳиш ёфтани шуғли аҳолии қобили меҳнат дар иқтисодиёти мамлакат, аз ҷумлаи мушкилотҳои муҳимтарини иҷтимоӣ-иқтисодӣ, хусусан бахши воқеии иқтисодиёти мамлакат ба ҳисоб мераванд. Чунончи, муҳаққиқи ватанӣ Усмонова Т.Ҷ. қайд намудааст: «Имрӯз бозори меҳнат дар худ ифодакунандаи сегменти муҳим ва мураккаби маҷмӯи бозор мебошад. Метавон гуфт, ки он заминаро ташкил медиҳад, ки дар он «бино» -и иқтисодиётро месозанд, аз ҷаҳлияти он рушди минбаъда вобаста аст»[23].

Дар воқеъ бозори меҳнат, истифодаи самараноки иқтисодии таркибии он омилҳои асосии рушди иқтисоди миллӣ ва беҳдошти сатҳи зиндагии аҳоли мебошад. Дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз ҳам самтҳои гуногуни зухуроти бозори меҳнат пурра омӯхта нашудаанд.

Бозори меҳнат дар Тоҷикистон ҳанӯз дар ҳоли рушд қарор дорад, хосиятҳои он ба ташаккули умумии қарордод таъсири бисёрҷониба расонида, доираи тақлифоти меҳнатро васеъ мекунад, тавассути шаклҳои гуногуни моликият ва миқдори корхонаҳо, рақобатро ба қувваи қисми корхонаҳои дорои шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ шиддат мебахшад. Ин ба онҳо имкон медиҳад, ки мушаххасан қарордодро интихоб намуда, рақобатро дар байни қарордод барои қисми қарордод дар ин ё он шакли моликият афзоиш диҳанд[9].

Муаммоҳои самараноки сохтори шуғл масъалаи асосии илмҳои иқтисодии муосир мебошад. Дар ин замина, дар байни олимони оид ба механизми таҷрибаи шуғл, нақш ва вазифаҳои давлат дар раванди оптималӣкунонии он, меъёрҳои танзими бозори меҳнат баҳсҳо идома дорад.

Аксари олимони иқтисодӣ дар таҳқиқоти худ, диққати асосиро ба омӯзиши муаммоҳои таҳлили бозори меҳнат ва шуғли аҳоли равона кардаанд. Дар ин замина, дар илмҳои ҷаҳонӣ якҷанд назарияҳои илмӣ қисман гуногун пешниҳод шудааст, ба монанди: назарияи шуғли классикӣ ва неоклассикӣ, концепсияи иқтисодии Карл Маркс, назарияи шуғли кейнсианӣ, институтсионализм, назарияи синтези муосири неоклассикӣ ва дигарон, ки дар расми 1 пешниҳод шудааст[1].

Расми 1. Назарияҳои иқтисодии шуғл

Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси назарияҳои омӯхташуда

Назарияи шуғли классикӣ дар аввалҳои асри 19 зери таъсири асосгузори он Д. Рикардо, Ж. Сейи ва А. Смит ташаккул ёфтааст. Таҷрибаи назарияи мазкур иқтисодиёти бозорӣ дорои шуғли пурра мебошад, ки қобилияти таъмини сармояи софро дошта, низоми худидоракуниро доро мебошад. Шуғли пурра дар иқтисодиёт имконият медиҳад, ки аз як

тараф тағйирёбии фоизи қарз ва аз дигар тараф зичии мувозинатро байни нархҳо ва музди меҳнат нигоҳ дорад.

Таъсири назаррасро дар рушди илмҳои иқтисодӣ концепсияи пешниҳоднамудаи К. Маркс гузоштааст, зеро аввалин маротиба мафҳуми бозори меҳнат ва қувваи кори пешниҳод намудааст. Масъалаи шуғл ва бекориро К.Маркс ба вазъият ва истисмори синфи коргар алоқаманд менамуд. Дар доираи назарияи марксистӣ бекорӣ аз мавқеи ҳодисаҳои ҷамъиятӣ, ки дар асоси моликияти хусусӣ пайдо шудаанд, фаҳмида мешавад, яъне бекорӣ ин оқибати капитализм мебошад. Ба андешаи К. Маркс, пайдоиши бекорӣ ба афзоиши сармояе, ки боиси ҷойивазкунии омили инсонӣ аз ҷараёни истеҳсоли мегардад, алоқамандии зич дорад[10].

Тибқи назарияи марксистӣ бозори қувваи корӣ ҳарчанде, ки қонунҳои умумии бозорро риоя мекунад, дорои хусусиятҳои назаррас мебошад, зеро ҳуди меҳнат ҳамчун омили субъективии истеҳсоли маҳсулот буда, ҳамзамон он метавонад ба таносуби тақозо ва арза ба нархи бозории он фаъолона таъсир расонад.

Муаммоҳои бозори меҳнат нисбатан пурратар дар қорҳои илмии намоёндагони мактаби неоклассикӣ А. Маршал, А. Пигу ва Ч. Кларк таҳқиқ гардидаанд. Онҳо чунин мешумориданд, ки мувозинати талабот ва тақлифоти меҳнатро сатҳи музди меҳнат ва шуғл муайян мекунад. Чунончи, бузургии музди меҳнате, ки қормандон розианд қор қунанд, агар баланд бошад, ҳамон қадар сатҳи шуғл меафзояд ва баръакс. Яъне, танзимгари асосӣ дар бозори меҳнат, музди меҳнат – нархи қувваи корӣ ба ҳисоб меравад[11].

Ба андешаи мо дар шароити қонунии рушди иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон, масъалаи баланд бардоштани музди меҳнат шартӣ асосӣ доништа мешавад, зеро ҳиссаи даромадҳои меҳнатӣ нисбатан кам буда, (дар соли 2019 ҳиссаи музди меҳнати қормандони қироия 24,2% - и ҳамаи даромадҳои пулии хонаводаҳоро ташкил меод) қобилияти қурра таъмин намудани талаботҳои моддӣ ва маънавии қормандро надоранд.

Дар марҳилаи рушди назарияи капитализм намоёндагони назарияи классикӣ ва неоклассикӣ беасос шумориданд, ки иқтисоди бозорӣ аз хоҷагии хусусӣ иборат аст, ки имқон дорад таназзули истеҳсолот ва бекориро бе даҳолати давлат мустақилона назорат ва пешгирӣ намояд.

Дар назарияи кейнсианӣ, ки асосгузаш иқтисодчӣ Қон Кейнс буда, ба назарияи капитализм ва шуғл асос гузоштааст, қурра назарияи пешниҳоднамудаи мактаби классикиро рад намуда собит месозад, ки капитализм мутлақо механизме, ки шуғлро идора мекарда бошад, надорад[12]. Ба андешаи Қон Кейнс шуғли қурра – ин қайҳо боз қонуният набуда, мутлақо тасодуфӣ мебошад. Қон Кейнс дар қори илмии худ «Назарияи умумии шуғл, фоиз ва маблағ» услуби нави батанзимдарории шуғлро пешниҳод намуд, ки тибқи он мавқеи асосиро дар пешгирии пайдоиши бухронҳо ва бекорӣ, давлат иҷро мекунад. Барои самаранок идора қардани иқтисодиёт дар сатҳи давлатӣ, моделҳои иқтисодӣ-риёзӣ, ки тавонанд қонунияти миқдориро байни нишондиҳандаҳои хоҷагии миллӣ ошқор намоёнд, бояд қорқард гарданд. Назарияи мазқур дар қорҳои илмии Л. Клейн, Р. Солоу, Д. Стрейчи, К. Хансен ва С. Чейз тақмил ва рушди худро ёфтаанд[13].

Кейнсианҳо ва монетаристҳо дар шарҳи фаъолияти бозори меҳнат ақидаҳои гуногун доранд. Бар ҳилофи неоклассикҳо, онҳо бозори меҳнатро ҳамчун падидаи номутавозунии доимӣ меҳисобанд. Талабот ба қувваи корӣ аз рӯи ин модел на бо тағйирёбии нархҳои бозории меҳнат, балки аз рӯи ҳаҷми истеҳсолот танзим қарда мешавад, яъне аз рӯи талаботи умумӣ. Танзимгари бозори меҳнат давлат ҳисобида мешавад, зеро он тақозоро дар маҷмӯъ қоҳиш ё афзоиш медеҳад ва музди меҳнати ҳадди аққалро муқаррар мекунад. Барои барқараф қардани номутавозинати бозор, истифодаи воситаҳои пулӣ - қарзӣ сиёсати монетаристон пешниҳод қарда мешавад.

Моделҳои кейнсианӣ (Ч. Кейнс., Р. Гордон ва дигарон) аз он бармеояд, ки нархи меҳнат (музди меҳнат) ба таври қатъӣ собит аст ва амалан тағйир намеёбад (алаҳусус ба пасти) [10]. Бо назардошти муқаррароти ин концепсия, нархи меҳнат танзимгар буда наметавонад,

бинобар ҳамин танзимкунанда аз рӯи мақом ва нақши давлат муайян мегардад, ки ин ҳолат боиси коҳиш ё афзоиш додани талабот гардида, нобаробарии бозори меҳнатро баргараф карда метавонад.

Муносибатҳои бозорӣ худтанзимкунии бозори меҳнатро фаро мегиранд.

Унсурҳои механизми худтанзимкунии талабот дар бозори меҳнат, рақобат байни коргарон ва корфармоён ва музди меҳнат мебошанд. Дар натиҷаи ин механизм, сатҳ ва таносуби шуғл, андозаи музди меҳнат, андоза ва сохтори бекорӣ муқаррар карда мешавад.

Ба андешаи мо, тақозо ва арзаҳои захираҳои меҳнатӣ дар рушди бозори меҳнат мавқеи муҳим дорад.

Тақозо дар бозори меҳнат - ин маҷмӯи тақозо ба захираҳои меҳнати кишвар бо нархи дилхоҳ барои ин захираҳо мебошад.

Арза дар бозори меҳнат - ин маҷмӯи пешниҳодоти захираҳои меҳнати коргарон дар ҳама кишварҳо бо ҳама гуна нархи имконпазирӣ меҳнат мебошад.

Тақозо дар бозори меҳнат аз омилҳои зерин вобастагӣ дорад:

- шароити корӣ ва марҳилаҳои давраи соҳибкорӣ;
- сатҳи техникии истеҳсолот;
- вазъият дар соҳаи сармоягузорӣ;
- сатҳи афзалиятноки музди меҳнат;
- сиёсати андозбандӣ.

Арза дар бозори меҳнат аз омилҳои зерин вобастагӣ дорад:

- вазъи демографӣ (шумора, чинс ва синну соли аҳоли);
- муҳочирати дохилӣ ва хориҷии аҳолии қобили меҳнат;
- сатҳи музди меҳнат;
- арзиши имконпазирӣ меҳнат, имкони ба даст овардани даромад аз дигар манбаъҳо.

Намоёндагони консепсияи институтсионализм Т. Веблен, Ч. Гэлбрейт, Ч. Данлоп, Ч. Коммонс ақидаеро, ки ҳалли муаммоҳои шуғлро бояд ислоҳоти институтсионӣ, ки рафтори воҳидҳои хоҷагидориро дар бозори меҳнат муайян мекунанд дастгирӣ мекарданд[7]. Дар доираи консепсияи кластерии Ч. Данлоп танзимкунандаи муҳим дар муносибатҳои меҳнатӣ ба ғайр аз музди меҳнат шароити меҳнат доништа мешавад. Мавқеи асосиро дар рушди бозори меҳнат, иттифоқи касаба ва давлат ишғол мекунанд[4]. Намоёндагони назарияи кейнсианӣ ва институтсионализм мавқеи асосӣ доштани бозорро дар идоракунии рушди муносибатҳои иқтисодӣ рад менамоянд. Онҳо ин мавқеъро хоси давлат ва хоҷагиҳои муттаҳиди бузург мекунанд. Дар воқеъ адабиёти иқтисодӣ шаҳодат медиҳад, ки муҳолилаи давлат ба иқтисодиёт метавонад натиҷаҳои назаррас орад, аммо пурра пайгирӣ намудани таназзули истеҳсолот ва бекорӣ имконнопазир аст[3].

Назарияи муҳимми мактаби неоклассикиро синтези қачхатаи Филипс ташкил медиҳад, ки тибқи он мавҷудияти алоқамандии баръакс байни сатҳи бекорӣ ва суръати афзоиши беқурбшавӣ собит мегардад. Ин пешниҳоди таҳлилий яке аз воситаи бисёр муфид аз нуқтаи назари нигоҳ доштани сиёсати макроиқтисодӣ доништа мешавад. Беқурбшавии қувваи корӣ ҳамчун оқибати сатҳи баланди шуғл ва бекорӣ натиҷаи сатҳи пасти афзоиши нархи меҳнат баррасӣ мегардад[18].

Ба шумораи қувваи корӣ омилҳои гуногун метавонанд таъсир расонанд. Чунончи, соли 2020 бо таъсири бемории Covid-19 ҳиссаи бештари қувваи кории Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ҳамчун муҳочирони меҳнатӣ дар ҳудуди Федератсияи Руссия шуғл меварзиданд кам гардиданд. Ин ҳолат боиси кам шудани талабот ба қувваи корӣ ва пастшавии нархи захираҳои меҳнатӣ дар ҷумҳурӣ гардид, ки андешаи назарияи қачхатаи Филипс собит менамояд.

Дар мактаби монетаризм мафҳуми зерин ба монанди меъёри бекорӣ табиӣ, ки дар ҳамаи илмҳои ҷамъиятӣ эътироф шудааст, пешниҳод гардидааст. Ба ақидаи онҳо дар

иктисоди бозорӣ сатҳи ратсионалии шуғл пеш аз ҳама аз рӯи механизми нархҳо ва низоми пешниҳодшудае муайян мегардад, ки худ инкишофёбанда ва худтанзимшаванда мебошад.

Назарияи интизории ратсионалӣ солҳои 70 уми асри гузашта пайдо шуда то ин замон машҳур мебошад. Намоёндагони ин назария ба он андешаанд, ки сиёсати иқтисодии давлат камсамар аст, зеро хоҷагиҳои хонавода ва ширкатҳо бо таъсири « боло» дар мутобиқат бо манфиатҳои худ фавран ба танзим медароянд[14]. Дар чунин шароит танзими давлатии бозори меҳнат маънои худро аз даст медиҳад.

Ба андешаи асосгузори мактаби синтези неоклассикӣ, дорандаи ҷоизаи Нобелӣ, олими амрикоӣ П. Самуэлсон барои самаранок идоракунии бозори меҳнат зарур аст, ки идоракунии давлатӣ ва бозори баробар ва дар алоқамандӣ истифода баранд. Ӯ чунин менависад: «вазъияте, ки дар асоси назарияи классикӣ хобидааст содда карда шуда, ҳамчун омили ҳаёти барои садсолаҳои дигар ҷавобгӯ нест, зеро ҳукумат ба воситаи сиёсати андозбандӣ ва бонки марказӣ дар доираи сиёсати пулӣ - қарзӣ бевосита ба сатҳи шуғл таъсир мерасонад»[22]. Асоси идеяи концепсияи синтези неоклассикӣ дар заминаи муттаҳидшавии идеяи классикон ва таҳлили кейнсианӣ, дар омезиши сиёсати андозбандӣ ва пулӣ-қарзӣ, ки ба иқтисодиёт имконияти нигоҳ доштани сатҳи баланди шуғлнокиро ҳатто дар давраи коҳишҳои талабот ба қувваи корӣ медиҳад, пайдо шудааст[21].

Дар адабиёти иқтисодӣ назарияҳои гуногун оид ба мафҳуми бозори меҳнат ва шуғл аз ҷониби муҳаққиқон пешниҳод гардидааст, ки саҳми муҳаққиқони ватанӣ низ зиёд мебошад.

Ба андешаи муҳаққиқ И.А. Шамсов «Бозори меҳнат аз рӯи табиати иқтисодии худ, ки яке аз бозорҳо - захираҳои ифода мекунад, дар зинаҳои бозорҳои мушаххас мавқеи комилан беназир ва бартаридоштаро ишғол мекунад. Ва ин бартарӣ ба вижагии молҳои дар ин бозор гардишшаванда - қувваи корӣ вобаста аст. Мол - қувваи корӣ бояд доимо бозтавлид гардад, то ин ки сифатҳои истеъмолии худро гум накунад ва ҳар дафъа дар сатҳи баландтар такрористеҳсол гардад, зеро рақобат дар бозори меҳнат шароити такмил додани қобилияти кормандро ба меҳнат шартӣ зарурӣ мегардонад, ки дар афзоиши ҳаҷми умумии сармои инсонӣ ифода меёбад»[23].

Тавре ки иқтисодчӣ И.В. Липсигс мефармояд, бозори меҳнат маҷмӯи тартиботи иқтисодӣ ва ҳуқуқие мебошад, ки ба одамон имкон медиҳад хизматҳои меҳнатии худро ба музди меҳнат ва дигар имтиёзҳои, ки ширкатҳо дар ивази ин хизматҳо пешниҳод мекунанд розӣ кунанд. Тафсири шабеҳи бозори меҳнат аз пешниҳодҳои Николаев И.П. бозори меҳнат - доираи муносибатҳои байни фурӯшандагон ва харидорон, хизматрасониҳои савдо мебошад, ки дар натиҷаи он сатҳи нархҳо ва тақсими ҳадамоти меҳнат муқаррар карда мешавад. Он доираи васеи муносибатҳои меҳнатӣ ва шахсони вобаста ба онҳоро дар бар мегирад. Тавассути бозори меҳнат, аксарияти аҳолии қобили меҳнат ҷои кор ва даромад мегиранд[16]. Ба ақидаи олимони тоҷик Зарипов Э.Ш., Муродова М.И. бозори меҳнат ин аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайбӣ, шуғл ва бекорӣ, омори вақти корӣ ва омори низоъҳои меҳнатиро дар бар мегирад. Иттилоот оид ба бозори меҳнат фишанги муҳим ҳангоми таҳияи сиёсати иқтисодӣ ва иҷтимоии давлат мебошад[8].

Аз ҷамъбасти гуфтаҳои боло мо чунин мешуморем, ки ин таърифиҳо ба ҷузъи иҷтимоии ғайбӣ меҳнатии шахс, арзишҳои ӯ, тарбияи маънавӣ тавассути ғайбӣ меҳнатӣ равона намегарданд. Тафовути куллии меҳнат ва тамоми дигар намудҳои захираҳои истеҳсолӣ дар он аст, ки он шакли ҳаёти инсон, татбиқи мақсадҳо ва манфиатҳои ҳаёти, инчунин нури меҳнатии ӯ мебошад. Маҳз аз ин рӯ нархи меҳнат на танҳо як навъ нархи захира, балки нархи сатҳи зиндагӣ, эътибори иҷтимоӣ, некӯахлоқии корманд ва оилаи ӯ мебошад[17].

Дар заминаи омӯзиши назарияҳои муосирӣ илмӣ оид ба бозори меҳнат, мафҳуми омории бозори меҳнат ва шуғли аҳолиро дар шакли зерин пешниҳод менамоем:

- бозори меҳнат – ин маҷмӯи муносибатҳои, ки дар он ҷо қувваи корӣ, моликияти зеҳнӣ ва малакаю маҳорати инсон бо мақсади ба шуғл пайвастан ва ба даст овардани манфиати иқтисодӣ равона карда шуда, нишондиҳандаҳои он дар зери таъсири

шароит ва омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, демографӣ ва муҳити географии минтақавӣ тағйир ёфта, зарурати таъсиси маълумот ва таҳлили омориро ба миён овардааст.

- шуғли аҳоли – ин фаъолияти одамон бо мақсади ба даст овардани даромади меҳнатӣ ва таъмини талаботҳои шахсӣ мебошад, ки сатҳи он зери таъсири шароит ва омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, демографӣ ва муҳити географии минтақавӣ дар фазо ва вақт тағйир меёбад.

Бозори меҳнат ва шуғли аҳоли дар низоми муносибатҳои бозорӣ мавқеи махсусро ишғол мекунанд. Аксари падидаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, демографӣ, ки дар иқтисоди бозорӣ чараён мегиранд, ба таври мустақим ё ғайри мустақим, пурра ё қисман инъикосгари равандҳои бозори меҳнат мебошанд. Бозори меҳнат чун қисмати ҷудонопазири иқтисодии муосир дар низоми такрористеҳсол нақши муҳим мебошад. Хариду фурӯши неруи корӣ, арзёбии ифода ва аҳамияти ҷамъиятии он маҳз дар бозори меҳнат анҷом мепазирад [15].

Бозори меҳнат - муҳимтарин мафҳуме мебошад, ки дар иқтисодиёти муосир истифода бурда мешавад. Маҳз дар ин бозор муносибатҳои байни коргарон ва корфармоён сурат гирифта, дар ин ҷо манфиатҳои онҳо муттаҳид мешаванд ва ҳамзамон бархӯрд мекунанд. Асоси батанзимдарории ин манфиатҳо, меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ҳуччатҳои ба шумор мераванд, ки дар муҳити бозори меҳнат амал мекунанд.

Бозори меҳнат ин низоми усулҳо, механизмҳо ва институтҳои иқтисодии ҷалби аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол, шаҳрвандони қобили меҳнат дар иқтисодиёти миллӣ ва истифодаи қувваи кории онҳо ҳамчун мол, нархҳои мутавозин ва миқдори он бо ҳамбастагии талабот ва пешниҳодот муайян карда мешавад.

Киро кардани кор маънои аз ҷониби корманди корфармо интиқол додани қобилияти ӯ барои кор дар давраи муайян ҷиҳати истифода дар чараёни истеҳсолот ё хизматрасонӣ ҳангоми нигоҳ доштани озодии қонунии меҳнат ба сифати шахси воқеӣ иборат аст. Истифодаи меҳнати арзишӣ, тавассути мукофот ё пардохти аслии пулӣ гузаронида мешавад. Охири дастрасиро ба бозори ниҳонӣ молҳо пайдо мекунанд. Хулоса, ин аҳд фурӯши қувваи корӣ барои ба даст овардани воситаҳои зарурии рӯзгор мебошад.

Воситаҳои ҳаётӣ, маҷмӯи он молҳои мебошанд, ки барои барқарор кардани қобилияти ҷисмонӣ ва зеҳнии дар чараёни меҳнат сарфшуда, барои нигоҳубин ва рушди оилаи кормандон заруранд. Ба онҳо хӯрока, либоса, манзил, воситаҳои таълимӣ, доруворӣ, молҳои варзишӣ ва ғайра дохил мешаванд, онҳо молҳои қимматнокро дар бар намегиранд.

Маҷмӯи муносибатҳои молӣ-пулӣ, ки талабот ва пешниҳоди қувваи корӣ, киро кардани он ва табдили рӯзгори онро фаро мегирад, бозори меҳнатро ифода мекунанд. Меъёри фарқкунандаи қобилиятҳои ибтидоӣ кори мушаххас мебошад (кори барномасоз, оҳангар ва ғайра). Бо ин усули методологӣ ба ин мушкилот, танҳо қобилияти кории мавҷуда мубодила мешавад. Чунин бозори қувваи кориро бозори амалкунандаи меҳнат ё бозори қувваи кории меҳнатӣ номидан мумкин аст. Бозори меҳнат дар ин замина танҳо он муносибатҳои молӣ - пулие шумурда мешавад, ки бо ҳам робита доранд:

- аввалан, бо талабот ба қувваи корие, ки дар ҷомеа муайян карда мешавад;
- дуум, бо истифодаи қобилиятҳои талабшудаи касбӣ ва пардохти онҳо;
- сеюм, бо мурури замон истифодаи қувваи корӣ.

Дар ин ҷо, қобилияти меҳнатӣ ба сифати объекти мубодила баромад мекунанд, ки моҳияти бозори меҳнатро ифода мекунанд.

Дар заминаи андешаҳои боло, хусусиятҳои зерини бозори меҳнатро пешниҳод менамоем.

1. Маҳсулоте, ки дар ин бозор фурӯхта ва харида мешавад, мушаххас аст. Ин шахс ё қувваи кории ӯ нест (балки қобилият, дониш, ихтисос, малака, таҷрибаи корист). Барои корфармо дарк кардани имконоти меҳнати корманд муҳим аст, яъне қувваи кории амалкунанда, зеро имконоти якхелаи корманд вобаста ба ҳосилнокии меҳнат ва ҳавасмандии ӯ бо роҳҳои гуногун татбиқ шуда метавонад.

2. Нархи меҳнат музди меҳнати корманд аст, аммо дар назарияи иқтисодии меҳнат одатан ҳамчун мафҳуми музди меҳнат фаҳмида мешавад. Андозаи музди меҳнат ин нархи кори яксоатаи корӣ (дар кишварҳои пешрафта, музди яксоата) мебошад. Албатта, барои Тоҷикистон истифодаи ин равиш бо як қатор мушкилот вобастагӣ дорад, зеро нишондиҳандаи музди меҳнати ҳармоҳа истифода мешаванд.

Фарқиятро байни мафҳумҳо, ба монанди музди меҳнат, маоши умумӣ барои меҳнат ва даромад чудо кардан лозим аст. Музди кормандро барои як давраи муайян, масалан, барои як сол ба назар мегиранд. Аксар вақт корманд аз ширкат як бастаи иҷтимоӣ ё чубронпулӣ мегирад (рухсатии пардохтшаванда, чуброни харочоти корманд барои манзил, хӯрокворӣ, либос, сафари хизматӣ ва ғайра). Маҷмӯаи иҷтимоӣ ба кормандон имкон медиҳад, ки харочоти худро кам кунанд ва ба ин васила дар ҳақиқат даромади худро афзоиш диҳанд. Корманд инчунин метавонад подош барои саҳмияҳои ширкат ҳамчун мукофот барои саҳмгузори ба дастовардҳои онро гирад. Дар ин замина музди умумии меҳнат (даромади меҳнатӣ) ташкил карда мешавад.

Даромади умумии корманд метавонад даромади азхуднашударо, ки ба кор дар бозори меҳнат алоқаманд нестанд, дар бар гирад: даромади амвол (фоизҳо аз пасандозҳои бонкӣ ё вомбаргҳо, дивидендҳо аз саҳмияҳо), кумаки падару модар, кумақпулиҳои гуногуни иҷтимоӣ (пардохтҳо барои интиқол, подош барои шартҳои идоракунии). Рафтори шахс дар бозори меҳнат бо ҳама қисматҳои даромади умумии ӯ муайян карда мешавад.

Дар моделҳои графикӣ, ки дар иқтисодиёти меҳнат истифода мебаранд, сода кардашуда нишондиҳандаи номиналии музди меҳнат ҳамчун нархи меҳнат истифода мегардад; яъне. музди меҳнат бо пули чорӣ ва нархҳои чорӣ. Музди меҳнати воқеӣ w/p ($F_n/p = F_w$; $f^*T = F$) – музди меҳнати номиналӣ, ки ба миқдори муайяни нархҳо тақсим карда мешавад. Он нишон медиҳад, ки чӣ тавр бо музди номиналии корманд чӣ қадар мол ва хизматро метавон харид. Музди меҳнати номиналӣ одатан барои муқоиса кардани сатҳи музди меҳнат дар як вақт барои гурӯҳҳои мухталифи коргарон дар як ширкат ё дар корхонаҳои соҳаҳои мухталиф ва минтақаҳои истифода мешавад. Музди меҳнати воқеӣ ҳангоми муқоисаи музди меҳнат барои солҳои гуногун ё дар кишварҳои гуногун ба мақсад мувофиқ аст. Тақсими коргарон аз рӯи ҷойҳои корӣ на танҳо ба нархи қувваи корӣ, балки ба ҷанбаҳои ғайримолиявии шуғл - табиат ва шароити кор, бехатарии ӯ, фазои психологӣ қувваи корӣ, имкониятҳои таълим ва болоравии мансаб ва ғайра.

Дар бозори меҳнат нақши назаррасро нисбати бозори мол омилҳои ғайримуқаррарӣ мебозанд:

- давлат фаъолияти бозори меҳнатро бо ёрии фишангҳои маъмурӣ ва иқтисодӣ танзим менамояд (андозҳо, субсидияҳо, индексатсия кардани даромад, таъсир ба бозорҳои дигар, танзими макроиқтисодии бекорӣ, таваррум ва ғайра);

- дар як қатор соҳаҳо, нуфузи иттифоқҳои касаба, баъзан аз қудрати монополияҳо бузург аст; онҳо метавонанд ба сатҳи музди меҳнат ва шумораи кормандон, хусусияти муносибатҳои меҳнатӣ таъсири ҷиддӣ расонанд;

- ширкатҳои калон метавонанд бозори дохилии меҳнатро таъсис диҳанд, музди меҳнати нисбатан мӯътадилро барои кормандони худ на ба тағйир ёфтани талабот ва тақозо дар бозори меҳнат дар маҷмӯъ муқаррар намоянд;

- ба муносибатҳои меҳнатӣ поймолкунии ҳуқуқи коргарон ва гурӯҳҳои алоҳидаи онҳо ба таври назаррас таъсир мерасонад; нақши сафарбаркунии меҳнати коргарон бузург аст.

Нақши дастгирии иттилоотӣ барои иштирокчиёни бозори меҳнат, бахусус дар шароити номукамалӣ ва номутаносубии иттилоот, назаррас аст. Баробари фаъолият намудани ҳадамоти муҳочирати Вазорати меҳнат, муҳочират ва шуғли аҳоли, васоити ахбори махсуси ҷопӣ, барномаҳои телевизионӣ ва радиой, истифодаи васеи интернет, муаммоҳои таъминоти иттилоотии бозори меҳнат дар тамоми минтақаҳои ҷумҳурӣ то ҳол муҳим арзёбӣ мегардад. Дарёфти корманди мувофиқ барои корфармо ва инчунин кори муносиб барои корманд харочотҳои гуногунро талаб мекунад ва одатан бо хавф алоқаманд аст, натиҷаҳои

ҳақиқии интихоби онҳо шояд фавран маълум набошанд. Асимметрияи иттилоот дар бозори меҳнат (вақте ки яке аз тарафҳо аз дигараш зиёдтар медонад ва ин иттилоотро ба манфиати худ пинҳон мекунад) бояд аз байн бардошта шавад. Албатта, ин мушкилот дар дигар бозорҳо вучуд дорад, аммо дар бозори меҳнат, дарёфти «Сигналҳои бозор» барои аз байн бурдани номутаносубии иттилоот нақши муҳим мебозад.

Дар низоми муносибатҳои иқтисодӣ бозори меҳнат нақши ғаёлол дорад. Дар ин бозор манфиати аҳолии қобили меҳнат ва корфарморо, ки бархӯрдоранд, ташкилотҳои давлатӣ, ҷамъиятӣ ва хусусӣ намояндагӣ мекунад. Муносибатҳои, ки дар бозори меҳнат ба вучуд меоянд, хусусияти аниқи иҷтимоӣ-иқтисодӣ доранд. Онҳо ба эҳтиёҷоти ғаврии аксарияти аҳолии кишвар таъсир мерасонанд.

Тавассути механизми бозори меҳнат сатҳи кор ва музди меҳнат муқаррар карда мешавад. Натиҷаи муҳими равандҳои ҷорӣ бозори меҳнат бекорӣ мебошад - падидаи умумии манфӣ, вале тақрибан ногузир дар ҳаёти ҷамъиятӣ. Бозори меҳнат яке аз нишондиҳандаҳои оест, ки вазъи он ба мо имкон медиҳад, ки неқӯаҳолии миллӣ, субот ва самаранокии дигаргуниҳои иҷтимоӣ-иқтисодиро муҳокима кунем. Иқтисодӣҳои бисёрсохтори ташаккулёфта ва таҷдиди сохтори он ба сифати қувваи корӣ талаботи нав эҷод мекунад, таҳассуси касбӣ ва сатҳи омодагӣ, рақобати кормандонро тақвият медиҳад. Ҳамин тавр, вазифаҳои муайянсозии таъсири омилҳои ташаккули равандҳои бозори меҳнат тақвият дода мешаванд, баҳодиҳӣ ба тамоюлҳо ва ояндабинии рушди онҳо.

Таъмини шуғли аҳоли шартӣ зарурии таҷдиди онро талаб мекунад, зеро сатҳи зиндагии мардум аз ҳарҷоти ҷомеа барои интихоб, омодаасозӣ ва бозомӯзӣ, тақмили ихтисоси кадрҳо ҳангоми кор, дастгирии моддии одамоне, ки ҷои кори худро аз даст додаанд вобастагӣ дорад. Аз ин рӯ, ҷунин мушкилот ба монанди шуғл, бекорӣ, рақобатпазирии қувваи корӣ ва дар маҷмӯъ бозори меҳнат барои иқтисодӣҳои кишвар муҳиманд ва мавриди баррасӣ қарор мегиранд.

Дар байни иқтисодчиён ягонагӣ дар арзёбии бозори меҳнат ва механизми ғаёолияти он вучуд надорад. Иқтисодӣ сиёсии классикӣ аз он далолат медиҳад, ки дар бозори меҳнат танҳо як захираи истеҳсолӣ фуруҳта мешавад, мисли дигар бозорҳо, он дар асоси мувозинати нархҳо ғаёолият мекунад. Танзимгари асосӣ дар бозор нархи қувваи корӣ ба ҳисоб меравад. Бо ёрии музди меҳнат, аз рӯи гуфтаҳои намояндагони ин консепсия, тақозо ва пешниҳоди меҳнат ба танзим оварда шуда, тавозуни онҳо нигоҳ дошта мешавад. Нархи қобилияти корӣ ба таври назаррас ба талаботи бозор мувофиқат мекунад ва вобаста аз тақозо ва арза афзоиш ва ё коҳиш меёбад. Агар дар бозори меҳнат мувозинат мавҷуд бошад, дар ин ҳолат бекорӣ ғайриимкон аст.

Таҳқиқоти бозори меҳнат аҳамияти хос дорад, зеро меҳнат -ғаёолиятест, ки ба рушди инсон ва табдил додани манбаъҳои табиат ба манфиатҳои моддӣ, ақлонӣ ва маънавӣ равона карда шудааст. Ҷунин ғаёолият метавонад бо роҳи маҷбуркунӣ (маъмурӣ, иқтисодӣ) ё бо ангезаи дохилӣ ва ё ҳарду амалӣ карда шавад[7].

Дар ҳаёти воқеии иқтисодӣ ба динамикаи бозори меҳнат як қатор омилҳо таъсир мерасонанд: сатҳи таваллуд, суръати афзоиши аҳолии қобили меҳнат, сохтори гендерӣ ва синну соли он, дараҷаи ғаёолияти иқтисодии гурӯҳҳои гуногуни демографӣ ва гурӯҳҳои этникии синну соли қобили меҳнат, равандҳои муҳоҷират ва ғайра. Ҳамаи ин ба таъминоти қувваи корӣ таъсир мерасонад. Аз ҷониби тақозо омили асосии динамикаи шуғл вазъи муҳити иқтисодӣ, марҳилаи давраи иқтисодӣ, пешрафти илмӣ - техникӣ.

Меҳнат дар шароити муосир дорой хусусиятҳои зерин мебошад:

- нақши корҳои зеҳнӣ, муносибати бошуурона ва масъулиятнокии корманд ба натиҷаҳои ғаёолият таъсири мусбӣ мерасонад;
- ҳиссаи меҳнати моддии алоқаманд бо воситаҳои меҳнатӣ аз ҳисоби дастовардҳои пешрафти илмӣ ва техникӣ меафзояд, ки дар навбати худ омилҳои ҳалкунандаи афзоиши маҳсулнокии ва самарабахшии меҳнат мебошад;

➤ нақши чанбаи иҷтимоӣ меафзояд: вазъи саломатии инсон, рӯҳияи ӯ, муносибатҳо дар оила, гурӯҳ дар маҷмӯъ ва дар якҷоягӣ[5].

Олими рус Владимирова Л.П. чунин қайд кардаанд, ки бозори меҳнат самти муҳимми бисёрчанбаи ҳаёти иқтисодӣ ва иқтисодӣ - сиёсии ҷомеа мебошад. Бозори меҳнат сметаи арзиши меҳнатро қабул намуда, шароити шуғл, аз ҷумла андозаи музди меҳнат, шароити меҳнат, амнияти кор, имкони таҳсил, рушди касбӣ ва ғайраро муайян мекунад[2].

Таъмини меҳнат аз ҷониби коргарон дар асоси муқоисаи ҷолибияти даромадҳои яқсоатаи меҳнат бо қаноатмандӣ дар давоми соати истироҳатӣ ба роҳ монда мешавад. Хушнудӣ танҳо вақте қаноатмандӣ меорад, ки агар чизе барои истеъмол вучуд дошта бошад. Талабот ба истироҳат таъмини меҳнатро муайян мекунад. Чӣ қадаре ки музди воқеӣ зиёд бошад, зарар ҳам вобаста ба рад кардани кор зиёдтар мешавад.

Иқтисоди ягонаи бозори меҳнат вучуд надорад. Он аз рӯи касб, саноат, минтақа тақсим карда мешавад. Коргарони касбу корҳои гуногун музди маоши гуногун мегиранд. Ин аз ҷои кории онҳо вобастагӣ дорад. Шаклҳои хатарнок, ноговор ва ғайримунтазири меҳнат мавҷуданд. Шароити мувозинат дар бозори меҳнат асосан аз ҷониби даҳлати давлат муайян карда мешавад ва фаъолияти он аз фаъолияти иттифоқҳои касаба ва иттифоқҳои корфармо вобаста аст. Таъмини қувваи корӣ бо дастрас будани кумақпулӣ барои бекорӣ, муқаррар кардани ҳадди ақали музди меҳнат алоқаманд мебошад.

Ҷонибдорони ин концепсия боварӣ доранд, ки бозори меҳнат дар асоси мувозинати нарх фаъолият мекунад дар он танзимгари асосии бозор нарх - андозаи музди меҳнат мебошад. Бо кумақи музди меҳнат талабот ва пешниҳоди қувваи корӣ ба танзим дароварда шуда, тавозуни онҳо нигоҳ дошта мешавад. Тибқи модели мувозинати нархҳо, шахс то коҳиш ёфтани даромад аз ин сармоягузориҳо ба таҳассус сармоягузорӣ мекунад. Аз концепсияи неоклассикӣ бармеояд, ки нархи қобилияти меҳнатӣ ба ниёзҳои бозор чандирона ҷавоб медиҳад, вобаста аз талабот ва тақозо афзоиш ё коҳиш меёбад ва бекорӣ дар сурати мавҷуд будани мувозинат дар бозори меҳнат имконнопазир аст[6].

Аммо, ҷонибдорони ин концепсия баъзе «Номукаммалии бозор» - ро номбар мекунанд, ки ба номутобиқатии назария ва воқеият оварда мерасонанд. Ба онҳо таъсири иттифоқҳои касаба, муқаррар кардани маоши ҳадди ақал, набудани иттилоот ва ғайра дохил мешаванд.

Унсурҳои бунёдии бозори меҳнат субъектоне мебошанд, ки меҳнат мекунанд ва ҳамчун меҳнаткаш дорои хислатҳои беназири инсонии зерин мебошанд: психофизиологӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, динӣ, сиёсӣ ва ғайра. Ин хусусиятҳо ба ҳавасмандӣ ва дараҷаи фаъолияти меҳнатии одамон таъсири назаррас расонида ва дар натиҷа ба вазъи бозори меҳнат таъсири мусбӣ мерасонанд.

Бозори меҳнат аз дигар бозорҳо дар асолати аслии маҳсулот фарқ мекунад. Қувваи корӣ - маҳсулотест, ки сифати онро ҳангоми бастанӣ шартнома муайян кардан қариб номумкин аст. Сатҳи воқеии қувваи корӣ танҳо дар ҷараёни истеъмоли ин маҳсулот пайдо мешавад. Аз тарафи дигар, инсон ба мазмуни меҳнат бетараф нест, ӯ ба ҳавасмандгардонӣ ниёз дорад, то ин ки сатҳи зарурии майли худро таъмин намояд.

Муаммои асосии омории бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба андешаи мо, ин нобаробар будани талабот ва тақлифот ба қувваи корӣ мебошад. Баробари ин ба сатҳи нобаробарӣ омилҳои зерин низ таъсир мерасонанд: кам будани ҷойҳои кории мусоид; музди меҳнати кам, набудани алоқа байни қувваи корӣ ва корфармо; таҷрибаи корӣ; дараҷаи маълумотнокии қувваи корӣ, маҳдудияти таҳассуснокӣ, набудани хоҳиши кор кардан; дастгирии давлатӣ; рақобат дар бозори меҳнат; ҳавасмандии корфармо ва дигарҳо. Дар рафти таҳқиқот омилҳои асосии таъсиррасон ба бозори меҳнат ва шуғли аҳоли мавриди омӯзиши омӯри қарор дода шудааст.

АДАБИЁТ

1. Бартенев, С.А. Экономические теории и школы (история и современность): Курс лекций / С.А. Бартенев – М.: БЕК, 1996. – 352 с.

2. Владимирова Л.П. Экономика труда: Учебное пособие / Л.П. Владимирова. – М.: Дашков И.К, 2000. – 220 с.
3. Владимирова Л.П. Экономика труда: Учебное пособие / Л.П. Владимирова. – М.: Дашков И.К, 2000. – 220 с.
4. Dunlop, J. Industrial Relations Systems / J. Dunlop. – N.Y.: Holt, 1958. – 331 p.
5. Егорова Е.А., Кучмаева О.В. Экономика труда. – / М.: Московская финансово-промышленная академия, 2004. с.80
6. Егорова Е.А., Кучмаева О.В. Экономика труда. – / М.: Московская финансово-промышленная академия, 2004. с.80
7. Жулина Е.Г. Экономика труда: Учеб. пособие /Е.Г. Жулина. – М.: ЭКСМО, 2010. – 208 с.
8. Зарипов Э.Ш, Муродова М.И. Омори иҷтимоӣ-иқтисодӣ. Дастури таълимӣ / Э.Ш. Зарипов, И.М. Муродова –Душанбе, 2009. С.87
9. Кадыров Д.Б. Роль рынка труда в решении социальных проблем общества/ Инновационные доминанты социально-трудовой сферы: Экономика и управление: материалы ежегодной международной научно-практической конференции по проблемам социально-трудовых отношений (16 заседание). 20 мая 2016 г. Воронеж, 2016. –с.110.
10. Маркс, К. Капитал. Т. 1. / К. Маркс, Ф. Энгельс –М.: Госполитиздат, 1960. – С. 120.
11. Михнева, С.Г. Теория и методология системно–эволюционного исследования рынка труда / С.Г. Михнева. – М.: Высшая школа, 2002. – 344 с.
12. Мальтус, Т. Антология экономической классики / Т. Мальтус, Д. Кейнс, Ю.М. Ларин. – М.: 1993. – 353 с.
13. Михнева, С.Г. Теория и методология системно–эволюционного исследования рынка труда / С.Г. Михнева. – М.: Высшая школа, 2002. – 344 с.
14. Михнева, С.Г. Теория и методология системно–эволюционного исследования рынка труда / С.Г. Михнева. – М.: Высшая школа, 2002. – 344 с.
15. Набиева Д.М. вазъи бозори меънат ва шугли аъолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Д.М. Набиева // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2015.– №2 (8).–С 297.
16. Николаева И.П. –Экономика в вопросах и ответах: Учеб. пособие. / И.П. Николаева – М.: Вузовский учебник. 2006. – 186 С.
17. Пети В. Классика экономической мысли: Соч. / В. Пети, А. Смит, Д. Рикарда и др. – М., 2000. – 895 с.
18. Приходко, Н. Росреестр озадачили формированием климата [электронный ресурс] / Н. Приходько. – 2017. – Режим доступа: <http://www.vestifinance.ru/articles/82742>
19. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Сайти расмӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабри соли 2018 ш. Душанбе-<http://www.president.tj>. Сана 16. 12 2022.
20. Раҷабов О.Ҷ., Аҳмадов Ф.М. Таҳлили омории тағйирёбии нишондиҳандаҳои асосии бозори меънат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / О.Ҷ. Раҷабов, Ф.М. Аҳмадов // Паёми Донишгоҳи давлатии тибқорати Тоҷикистон. Илмҳои иқтисодӣ, соҳибкорӣ ва соҳаи иҷтимоӣ. – 2021.– №1. (35). – С. 88-95.
21. Стиглер, Дж. Экономическая теория информации / Дж. Стиглер // Теория фирмы. – СПб, 1995. – С. 507-529.
22. Самуэльсон, П. Экономика. Т.1. / П. Самуэльсон. – М.: НПО "АЛГОН" Машиностроение", 1997. – 332 с.
23. Усманова Т. Дж., Азимова М.Т., Особенности рынка труда в современном Таджикистане / В сборнике: Инновационные доминанты социально-трудовой сферы: экономика и управление материалы ежегодной международной научно-практической конференции по проблемам социально-трудовых отношений (17 заседание). ФГБОУ ВО «Воронежский государственный университет»/Академия труда и занятости (Воронежское региональное отделение). 2017. -С. 17-22.

Мирзоалиев А.А., Кабиров Ш. Р.

МАСОИЛИ МУҲОЧИРАТИ МЕҲНАТӢ ВА РУШДИ БОЗОРИ МЕҲНАТ

Тавре таҳқиқотҳо нишон медиҳанд ва таҳаввулоти пайваста дар иқтисодиёт, яке аз равандҳои муассир - муҳочирати аҳоли ҳамчун омилҳои чиддӣ ташаккули бозори меҳнат, шуғл ва бекорӣ, баҳусус дар баҳши кишоварзии иқтисодиёт мушоҳида мегардад. Ташаккул ва такмили муносибатҳои бозорӣ дар иқтисоди муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо мавҷудияти бозорҳо, воситаҳои истеҳсолот, молҳои истеъмолӣ, захираҳои молиявӣ, фароҳам овардани муҳити рақобат, балки бозори меҳнатро низ пешбинӣ мекунад, ки асосан бо муҳочирати аҳоли алоқаманд аст. Дар мақолаи мазкур муаллифон масоили муҳочирати меҳнатӣ ва нақши онҳо дар рушди бозори меҳнатро мавриди таҳқиқ қарор додаанд. Раванди бозори меҳнат дар баҳши кишоварзии иқтисоди имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо бисёр омилҳо ва пеш аз ҳама, вазъи демографӣ дар деҳот, ки бо сохтори ҷинс ва синну соли аҳолии деҳот, сатҳи нокифояи таҳсилот, инкишофи сусти инфраструктураи иҷтимоӣ, нисбатан дараҷаи пасти зиндагӣ, алоқаманд мебошад.

Калидвожаҳо: бозори меҳнат, муҳочирати меҳнатӣ, иқтисодиёт, захираҳои меҳнатӣ, соҳаи кишоварзӣ, аҳолии ҷаҳони иқтисодӣ, кормандон, ҳосилнокии меҳнат, сиёсати муҳочирати меҳнатӣ.

Мирзоалиев А.А., Кабиров Ш. Р.

ВОПРОСЫ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ И РАЗВИТИЯ РЫНКА ТРУДА

Как показывают исследования и непрерывные изменения в экономике, один из влиятельных процессов - миграция населения наблюдается как серьезный фактор формирования рынка труда, занятости и безработицы, особенно в аграрном секторе экономики. Развитие и совершенствование рыночных отношений в современной экономике Республики Таджикистан требует не только наличия рынков, средств производства, товаров народного потребления, финансовых ресурсов, создания конкурентной среды, но и рынка труда, что в основном связано с миграцией населения. В данной статье авторы исследовали вопросы трудовой миграции и их роль в развитии рынка труда. Процесс рынка труда в аграрном секторе современной экономики Республики Таджикистан связан со многими факторами, и в первую очередь с демографической ситуацией в сельской местности, которая связана с половозрастной структурой сельского населения, недостаточный уровень образования, медленное развитие социальной инфраструктуры и относительно низкий уровень жизни.

Ключевые слова: рынок труда, трудовая миграция, экономика, трудовые ресурсы, сельское хозяйство, экономически активное население, персонал, производительность труда, трудовая миграционная политика.

Mirzoaliev A.A., Kabirov Sh. R.

ISSUES OF LABOR MIGRATION AND LABOR MARKET DEVELOPMENT

As studies and continuous changes in the economy show, one of the influential processes - population migration is observed as a serious factor in the formation of the labor market, employment and unemployment, especially in the agricultural sector of the economy. The development and improvement of market relations in the modern economy of the Republic of

Tajikistan requires not only the availability of markets, means of production, consumer goods, financial resources, the creation of a competitive environment, but also the labor market, which is mainly associated with population migration. In this article, the authors explored the issues of labor migration and their role in the development of the labor market. The process of the labor market in the agricultural sector of the modern economy of the Republic of Tajikistan is associated with many factors, and primarily with the demographic situation in rural areas, which is associated with the age and sex structure of the rural population, insufficient level of education, slow development of social infrastructure and relatively low standard of living.

Key words: labor market, labor migration, economy, labor resources, agriculture, economically active population, personnel, labor productivity, labor migration policy.

Дурнамо ва аҳамияти ин таҳқиқот ҳам аз рушди сусти ин мушкилот дар мачмӯъ дар иқтисодиёт ва бахусус дар бахши кишоварзӣ ва ҳам имкониятҳои бузурги муҳоҷирати аҳоли дар заминаи эҳёи иқтисодии захираҳои меҳнатӣ дар минтақаҳо ва соҳаҳои саноат, барои беҳтар намудани истифодаи он вобастагии зиёд дорад.

Ташаккули ва тақмили муносибатҳои бозорӣ дар иқтисодиёти муосир на танҳо мавҷудияти бозорҳо, воситаҳои истеҳсолот, молҳои истеъмоли, захираҳои молиявӣ, фароҳам овардани муҳити рақобат, балки бозори меҳнатро низ пешбинӣ мекунад, ки асосан бо равандҳои муҳоҷират алоқаманд аст, ки на танҳо як падидаи махсуси вазъи иқтисодии иҷтимоии иқтисоди давраи гузариш, балки ҳамчун механизми ҳатмии бозори меҳнат дар тамоми давраҳои мавҷудияти он ба ҳисоб меравад [7].

Ташаккули бозори меҳнат дар бахши аграрии иқтисодиёт бо омилҳои зиёд ва пеш аз ҳама, вазъи демографии деҳот, ки аз сохтори ҷинсӣ ва синну соли аҳолии деҳот, сатҳи нокифояи маълумот, аҳолии камбизоат, инкишофи сусти инфрасохтори иҷтимоӣ, нисбатан дараҷаи пасти зиндагонӣ, бӯҳрони шадиди аграрӣ иборат аст, мушкил мегардад.

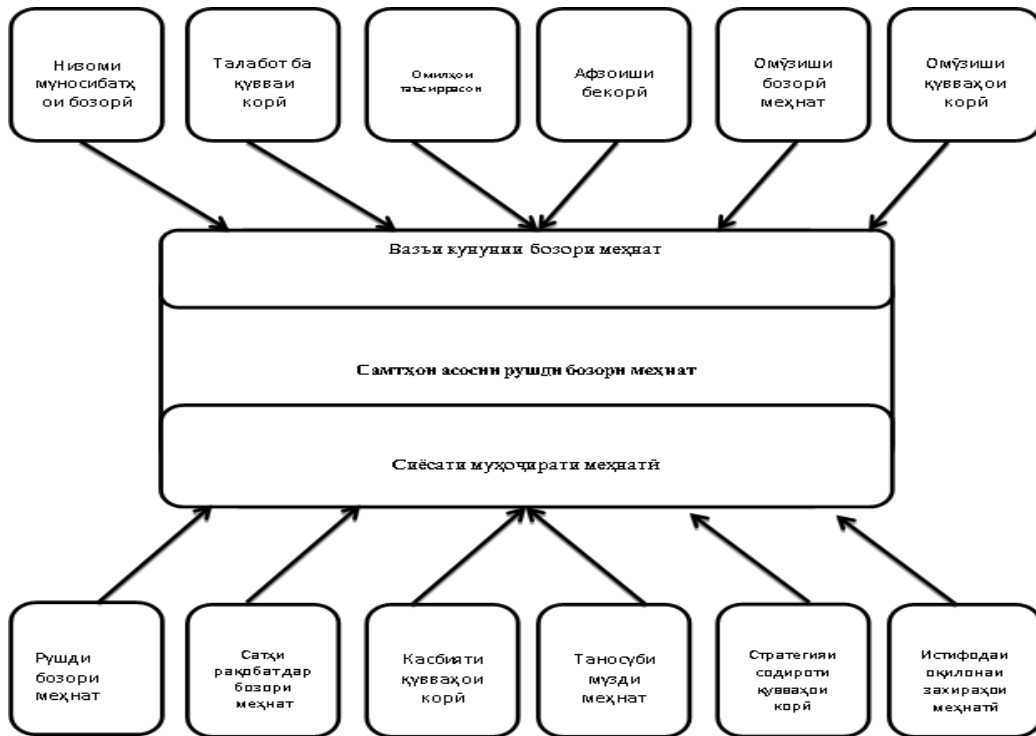
Дар солҳои 90-ум бо бисёр сабабҳои объективӣ ва субъективӣ базаи моддию техникаи хоҷагии қишлоқ хеле бад шуд, маблағгузорӣ кам гардид, таназзули босуръати истеҳсолот ба миён омад, зиёд шудани арзиши аслии маҳсулот ва паст шудани ҳосилнокии меҳнат ба чашм мерасид. Ин вазъият боиси тезу тунд шудани проблемаҳои бо қор таъмин намудани аҳоли ва асосан афзоиши бекории аҳолии деҳот, ба хусус дар маҳалҳо, хоҷагӣҳое, ки потенциали меҳнатишон зиёд аст баръало мушоҳида мегардид ва ин ҳам яке аз сабабҳои ба муҳоҷират рафтани аҳоли фаъоли иқтисодӣ мебошад. Маълум аст, ки дар ин раванд аксари муҳоҷирон дониш ва малакаи амалии қор дар шароити иқтисоди бозорӣ надоштанд, ки ин мушкилиҳои аҳолии деҳотро боз ҳам печидатар намуд. Равандҳои муҳоҷирати байни қишлоқу шаҳр пурзур гардиданд. Қоҳиши истеҳсолот, бӯҳрони шадиди аграрӣ ва оқибатҳои иҷтимоию иқтисодии он боиси афзоиши аҳамияти таҳқиқоти ин мушкилот ва дар ин замина муайян сохтани роҳҳои баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои меҳнатӣ дар соҳаи кишоварзӣ, таъсири мутақобилаи бозори меҳнат ва муҳоҷирати аҳоли гардид [2].

Сарфи назар аз он, ки сабабҳои танзим ва идоракунии равандҳои муҳоҷирати аҳоли дар адабиёти илмӣ ҷойгоҳи муайянеро ишғол намудаанд, барои тасдиқи он, ки тамоми мушкилоти бо онҳо алоқаманд ва пеш аз ҳама аз ҷиҳати таъсири онҳо ба ташаккули бозори меҳнат дар хоҷагии қишлоқ ҳаллу ҷасли хешро пайдо кардаанд, саволест моро ба андеша водор месозад.

Дар мақолаи мазкур мо ба омӯзиши тамоюлҳои асосии рушди равандҳои муҳоҷират, таъсири иқтисодӣ ва иҷтимоии онҳо дар деҳот ба ташаккули бозори меҳнат, таъсири механизми иқтисодӣ ва ҳукукии таъсири мутақобилаи ин равандҳо, алоқаи миқдории байни равандҳои муҳоҷирати аҳоли, аз як тараф ва нишондиҳандаҳои асосии фаъолияти бозори меҳнат – аз ҷониби дигар, инчунин таъсири бозори меҳнат ба равандҳои муҳоҷирати минтақаро пайдо намоянд, тавачҷуҳ менамоем. Пеш аз ҳама нуқтаи назари мо ба ҳолат ё вазъи кунунии бозори меҳнат ва арзёбии он равона карда шуда, дар асоси таҳлили

самтҳои стратегии рушди бозори меҳнат механизми муҳоҷирати меҳнатиро мавриди таҳқиқ қарор додан аст (расми 1.) [5].

Бояд зикр намуд, ки дар низоми муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ бозори меҳнат ҳам аз ҷиҳати мураккабӣ ва ҳам аз ҷиҳати динамикаи худ мавқеи махсусро ишғол менамояд. Масъалаҳое, ки дар мақолаи мазкур пешниҳод карда шудаанд, тамоми доираи проблемаҳои ташаккул ва зиёд кардани самараи онро дарбар намегиранд. Нобаробарӣ ва номувофиқ будани ислоҳоти иқтисодӣ, нарасидани маводи оморӣ, миқёси пурра ва объективӣ арзёбии равандҳо ва натиҷаҳои онҳоро дар ин бозор ҳоло ба таври возеҳ ва яқин ба амал меоянд, душвор мегардонад.

Расми 1. Самтҳои асосии рушди бозори меҳнат (таҳияи муаллифон)

Ба мақсад мувофиқ аст, ки таҳқиқи бозори меҳнат бо назардошти сатҳи иқтисодӣ, иҷтимоӣ демографӣ, илмию техникӣ ва захираҳои табиӣ минтақаҳо, инчунин хусусиятҳои гузариш ба бозор ба таври комплексӣ гузаронида шавад. Рушди иқтисодӣ ва афзоиши аҳамияти омилҳои муҳоҷирати дохилӣ ва берунӣ аҳоли дар ин сурат мубрам арзёбӣ мегардад.

Мусаллам аст, ки тараққиёти илмӣ бозори меҳнат бояд дар асоси тавсифи таҳлилии вазифаҳои талабот ва пешниҳоди қувваи корӣ, нишондиҳандаҳои асосие, ки ба бозори меҳнат таъсир мерасонанд, амалӣ карда шавад. Ин аз он сабаб аст, ки аввалан, дар омилҳои гуногун, яъне на ҳамаи онҳо аз рӯи хусусияти таъсири худ ба бозори меҳнат баробаранд; дуюм, одатан на ҳамаашон маълуманд ва барои як қатор омилҳо маълумоти зарурӣ мавҷуд нест; сеюм, бо назардошти таъсири омилҳои дуҷумдараҷа, тасодуфан метавонад муайян намудани қолабҳои назаррасро хеле душвор гардонад.

Равандҳои муҳоҷират дар вилояти Хатлон дар шароити афзоиши бекорӣ ба амал меоянд, ки ин барои бо қор таъмин намудани қисми муайяни меҳнаткшон душвориҳо ба амал меоварад ва дар ин ҳолат захираҳои меҳнатӣ маҷбуран ба муҳоҷирати меҳнатӣ сафар намоянд. Бо дарназардошти маълумотҳои мавҷуда дар омӯзиши бозори меҳнат усулҳои миқёси бисёрченака барои муайян намудани сохтор ва интиҳоби ниҳони хусусиятҳои, ки ба ҳолати он таъсир мерасонанд, ба мақсад мувофиқ аст [2]. Пас аз нишон додани хусусиятҳои

муайяни он тавсия дода мешавад, ки усули эҳтимолияти максималии таҳлили омилҳоро барои баҳодихии микдории омилҳои алоҳида истифода намоём.

Дар асоси натиҷаҳои бадастомада метавон ба хулосае омад, ки рушди минбаъдаи бозори меҳнат вобаста ба вазъи умумии иқтисодӣ, сиёсӣ ва демографӣ дар кишвар ва минтақаҳо, мутобиқшавии муҳочирон ҳамчун омилҳои муҳим ба муносибатҳои бозорӣ муайян карда мешавад. Аз ҷумла, таҳқиқот ба дигаргуниҳои кулӣ дар соҳаи шуғл, асосан аз ҳисоби афзоиши шаклҳои нави моликият дар натиҷаи инертсияи муайяни равандҳои иқтисодӣ ва ноустувории сиёсӣ ба вучуд меоянд.

Тавре таҳқиқоти мо нишон дод, ҳоло сиёсат дар соҳаи муҳочирати меҳнатӣ асосан яктарафа аст. Кишварҳои мизбон маъмулан барномаҳои пазироии муҳочиронро таҳия мекунанд, аммо онҳоро иҷро намекунанд ва бо кишварҳои донор созишномаҳои дучониба намебанданд. Сиёсати муҳочират метавонад ба ноил шудан ба мақсадҳо мусоидат намояд, агар раванди муҳочират тавассути ҳамкориҳои кишварҳои қабулкунанда ва ирсолкунанда идора карда шавад. Ин бошад, на як, балки бисёр шартномаҳо талаб менамояд. Дар сурати мавҷуд набудани созишномаҳои дучониба кишварҳои донор маҷбур мешаванд, ки барои мустақилона идораи раванди муҳочират чораҳо андешанд.

Сиёсати муҳочирати кишварҳои мутараққӣ аз ҷалби мутахассисони баландихтисос, олимони донишманд, табибон, муҳандисон ва дигар категорияҳои коргарони баландихтисос ба кишварҳои қори доимӣ ё муваққатӣ иборат аст. Тайёр кардани чунин кадрҳои касбӣ мӯҳлати дуру дароз ва маблағгузориҳои зиёдеро талаб мекунад. Аз ин рӯ, рақобати ҷаҳонӣ барои коргарони касбҳои нодир, олимони боистеъдод, мутахассисони салоҳиятнок, шикори ақл аз кишварҳои рӯ ба тараққӣ шиддат мегирад.

Шикори ақлро яке аз шаклҳои азнавтасимкунии захираҳо ба ғоидаи кишварҳои пешрафта медонанд, ки аз истифодаи мутахассисони хориҷӣ ғоидаи зиёд мегиранд ва барои омода кардани онҳо захираҳои бузургро сарфа мекунанд. Чунин тамоюл — «фирори мағзҳо» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ мушоҳида мешавад ва ин метавонад ба рушди иқтимоӣ иқтисодии ҷумҳурии мо таъсири манфӣ расонад. Дар даҳсолаи охир аз ҷумҳурий рафтани олимони, духтурон мушоҳида мешавад, ки ин боиси аз даст рафтани захираҳои зеҳнӣ ва дар ин замина нерӯҳои кадрӣ мушоҳида мегардад [7].

Бо дарназардошти вазъи душвори имрӯзаи бахши кишоварзии иқтисоди кишвар ва он, ки қисми асосии муҳочирони қорӣ аз Тоҷикистон аз деҳот омадаанд, ки мутаассифона малакаҳои кофӣ барои рақобат дар бозори меҳнати хориҷӣ надоранд. Аз ин рӯ, Вазорати кишоварзӣ ки барои ба раванди ободонии деҳот ҷалб намудани мардуми деҳот аз ҳисоби ҷавонон чораҳои таъсирбахш ва таъхирнопазир бинанд.

Тавре маълум аст, зиёда аз 75 дарсади муҳочирони қорӣ дар Тоҷикистон аз деҳот буда, дар ҷараёни буди боши худ ба ҳайси муҳочирони қорӣ дар хориҷа ҷаҳонбинӣ ва фаҳмиши дигар дар бораи зиндагии деҳотро дар муқоиса бо бахши кишоварзӣ ва зиндагии деҳот дар ин кишвар ташаккул додаанд. Ба ин муносибат барои таъмини тараққиёти инфраструктураи деҳот ва беҳтар намудани шароити зиндагонии аҳолии деҳот чораҳо дидан зарур аст. Дар акси ҳол дар оянда ба фаъолияти меҳнатӣ ва ободонии деҳот ҷалб намудани ҷавонон душвор мегардад, онҳо ба мамлакатҳои наздику дур сафар мекунанд, ки ин ба тараққиёти иқтимоӣ иқтисодии кишвар таъсири манфӣ мерасонад.

Дар шароити имрӯзаи вазъи иқтимоӣ иқтисодии ҷумҳурии мо ва бучети давлатӣ таъсиси микдори зарурии ҷойҳои нави қорӣ то ҳақде имконнопазир аст, ки мувофиқи афзоиши захираҳои меҳнатӣ ҳукумат бояд ба ҳалли масъалаҳои иқтимоӣ чораҳои зарурӣ андешад. Пеш аз ҳама аз содироти қувваи қорӣ самаранок истифода бурда, ба ин соҳа маблағгузорӣ намудани захираҳои молиявӣ, ки ба зудӣ самараро худро медиҳанд (таълим, омӯзонидан ва тарбияи кадрҳои касбӣ), зеро захираҳои меҳнатӣ ва меҳнат сарвату мероси давлат мебошанд ва тадбирҳои ташкили содироти қувваи қорӣ бояд бо чораҳои қонунӣ гардонидани мавқеи муҳочирони қорӣ хориҷии мо ва шуғли онҳо дар кишварҳои қабулкунанда ва ҳалли масъалаҳои рӯзмарраи онҳо ҳаллу фасл карда шавад. Андешидани

тадбирҳо ва эҷоди тадбирҳо оид ба ҳадди аксар баргардонидани муҳочирони меҳнати хориҷӣ ба Ватан, нигоҳ доштани робитаи муҳочирон бо оилаҳои онҳо, истифодаи оқилонаи маблағҳои интиқоли муҳочирони меҳнатӣ, мусоидат ба муҳочирони меҳнати баргашта дар ташкили тиҷорату фаъолияти соҳибкорӣ, иштироки онҳо дар фаъолияти сармоягузорӣ ва ба хусус рушди соҳибқории кишоварзӣ аҳамияти хоса дорад [6].

Азбаски як қисми муайян, махсусан мардуми деҳот, дорои таҳассус ё касби муносиб намебошанд, сиёсати маориф дар кишвар бояд бо таваҷҷӯҳ ба талаботи бозори меҳнати минтақаҳои Федератсияи Русия баррасӣ карда шавад. Муҳочирони меҳнатӣ ба таҳсилоти босифат ва касбӣ, саводи ҳуқуқӣ ниёз доранд. Ҳамаи ин бояд дар барномаҳои таълимии мактабҳо, омузишгоҳҳои касбӣ-техникӣ, техникумҳо ва ғайра ба назар гирифта шавад.

Дар микёси ҷумҳурӣ ислоҳоти музди меҳнат дар ҳамаи звеноҳо гузаронда шуда, барои аз нав дида баромадани музди кори хизматчиён, инчунин зиёд кардани музди кор дар корхонаҳо чораҳо дидан зарур аст. Тавре маълум аст музди меҳнати коргарон, хусусан муҳочирон дар хориҷи кишвар назар ба мо чандин баробар зиёд аст. Агар ба қадри кофии меҳнат баҳо дода шавад, муҳочирати меҳнати хориҷӣ камтар мешавад.

Барномаи дарозмуддати густариши содироти қувваи кории тоҷик пеш аз ҳама бо дарназардошти таъсири ин шакли муносибатҳои иқтисодии хориҷӣ ба буҷети хонаводаҳои муҳочирон, инчунин ба тавозуни кишвар таҳия карда шавад, пардохтҳо ва дар оянда аз рӯи пасандозҳои асбӯрии муҳочирони кории тоҷик, ки дар хориҷа кор мекунанд, ба низоми кафолатҳои давлатии ҳифз ва ҳифзи маблағҳои онҳо шомил карда шавад.

Бо назардошти муҳочирати меҳнатӣ ҳамчун содирот метавон гуфт, ки маблағҳои муҳочирони меҳнатӣ пас аз содироти алюминий ҷойи дуҷумро ишғол намуда, қариб сеяки содироти кишварро ташкил медиҳанд. Онҳо қариб 70% қасри савдори маблағгузорӣ мекунанд, интиқоли маблағҳо дар давоми чанд соли охир бузургтарин манбаи воридоти суратҳисоби ҷорӣ буданд, ки талаботи дохилро дастгирӣ намуда, ба ҷумҳурӣ захираҳо зиёд мекунанд. Чараёни пули нақд аз муҳочирони корӣ ба рушди иқтисодӣ, коҳиши камбизоатӣ дар Тоҷикистон ва дигаргуниҳои иҷтимоию иқтисодӣ, ки ҳадафи асосии он эҷоди иқтисоди муассир, ки сатҳу сифати зиндагии мардумро таъмин менамояд, мусоидат кардааст [6]. Зимнан, василаи муҳими расидан ба ин ҳадафҳо соҳибкорӣ мебошад, ки омили муҳими таъмини рушди иқтисод ва шуғли аҳоли дар Тоҷикистон мебошад. Дар робита ба ин, вазифаи давлат аз он иборат аст, ки ҳадди аксар барои ҷалби пасандозҳои муҳочирони кории хориҷӣ барои рушди соҳибқории хурду миёна шароити мусоид фароҳам оварад.

АДАБИЁТ

1. Азимов А. Дж. Трансформация миграционного поведения и процессов в трудоизбыточной стране (на примере Республики Таджикистана) /А.Дж. Азимов. - Монография. Изд-во «Ирфон» Душанбе. 2014.-329с.
2. Кабиров Ш.Р. Омилҳои таъсиррасони муҳочирон дар соҳаи кишоварзии вилояти Хатлон[Матн] / Ш.Р.Кабиров /// Паёми ДДТТ. - Душанбе, 2021. - №4/1 (38). - С.118-125.ISSN 2308-054X.
3. Кошонова М.Р. Влияние глобального кризиса на денежные переводы трудовых мигрантов и экономическое развитие Республики Таджикистан. / М.Р.Кошонова // «Таджикистан и современный мир»- Душанбе -2016. - №5. (55) -С.222-233.
4. Қаюмов Н.К. Ҷаҳонишавии иқтисоди ҷаҳонӣ ва таъмини амнияти озуқаворӣ дар Тоҷикистон // Иқтисодиёти Тоҷикистон: стратегияи рушд. 2009 с. №2 Душанбе. – С 26– 30.
5. Мирзоалиев А.А., Раҳимов Ғ.М. Нақши бозори меҳнат дар ҳалли масъалаҳои иҷтимоии ҷомеа /А.А. Мирзоалиев, Ғ.М. Раҳимов// Паёми ДДТТ, маҷалаи илмӣ №1(22) 2018, -С. 48-58.

6. Мирзоалиев А.А., Рахимов Ф.М. Даромади муҳочирони меҳнатӣ ва мавқеи он дар баланд бардоштани сатҳи ҳаёти аҳоли дар ҚТ /А.А. Мирзоалиев, Ф.М. Раҳимов// Паёми ДДТТ, маҷалаи илмӣ №4(25) 2018, -С. 28-36.
7. Мирзоалиев А.А. Вазъи бозори меҳнат дар шароити муосир / А.А. Мирзоалиев // Паёми ДДТТ, маҷалаи илмӣ 4/1(38) ISSN 2308-054X, 2021 -С 108-114.
8. Рыбаковский Л.Л. История и теория миграции населения. Миграция населения: явление, понятие, детерминанты. / Л.Л. Рыбаковский-М.: КН-2. - 2017. - С.6.

УДК 331.5

Мухитдинова Ш.С.

МУНОСИБАТҲОИ КОНСЕПТУАЛИИ ИДОРАКУНИИ ШУҒЛИ ПУРМАҲСУЛ ДАР МИНТАҚА

Дар мақола масъалаҳои идоракунии шуғли аҳоли ва таъмини шуғли пурмаҳсул дар сатҳи минтақа баррасӣ гардидааст. Идоракунии шуғли аҳоли қисми системаи умумии идоракунии равандҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва ҷузъи муҳимтарини системаи бозорӣ мебошад, ки имкон медиҳад, иқтисодии меҳнатии давлат ва ҳар як минтақаи он самаранок истифода шавад. Дар замони муосир яке аз вазифаҳои муҳимтарин таҳия ва асосноксозии равишҳои нави концептуалӣ, механизмҳо ва воситаҳои идоракунии самаранокии шуғл дар сатҳи минтақаҳо мебошад. Системаи идоракунии шуғли аҳоли дар минтақа бояд на танҳо мушкilotро зуд ҳал кунад, балки ба нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ бо мақсади ташкил ва нигоҳ доштани ҷойҳои корӣ, ташаккули сохтори самарабахши шуғл низ таъсир расонад.

Калимаҳои калидӣ: минтақа, шуғли аҳоли, концепсия, системаи идоракунии шуғл, шуғли пурмаҳсул, бозори меҳнат.

Мухитдинова Ш.С.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ УПРАВЛЕНИЯ ПРОДУКТИВНОЙ ЗАНЯТОСТЬЮ В РЕГИОНЕ

В статье рассматриваются вопросы управления занятостью и обеспечения продуктивной занятости населения на региональном уровне. Управление занятостью является частью общей системы управления социально-экономическими процессами и важнейшим компонентом рыночной системы, которая позволяет эффективно использовать трудовой потенциал государства и каждого его региона. В наше время одной из важнейших задач является разработка и обоснование новых концептуальных подходов, механизмов и инструментов управления эффективностью занятости на уровне регионов. Система управления занятостью в регионе должна не только быстро решать проблемы, но и влиять на макроэкономические показатели с целью создания и сохранения рабочих мест, формирования эффективной структуры занятости.

Ключевые слова: регион, занятость, концепция, система управления занятостью, продуктивная занятость, рынок труда.

Mukhitdinova Sh.S.

CONCEPTUAL MANAGEMENT RELATIONSHIPS PRODUCTIVE EMPLOYMENT IN THE REGION

The article deals with the issues of employment management and productive employment provision at the regional level. Employment management is part of the overall management system of socio-economic processes and the most important component of the market system, which makes it possible to effectively use the labor potential of the state and each of its regions. Nowadays, one of the most important tasks is to develop and substantiate new conceptual approaches, mechanisms and tools for managing employment efficiency at the regional level. The employment management system in the region should not only solve problems quickly, but also influence macroeconomic indicators in order to create and preserve jobs, form an effective employment structure.

Keywords: region, employment, concept, employment management system, productive employment, labor market.

Дар шароити иқтисоди бозаргонии ба иҷтимоӣ нигаронидашуда масъалаи афзоиши шуғли аҳоли, бахусус шуғли пурмаҳсул дар бозори номукаммали меҳнат вазифаи аввалиндараҷаи стратегияи иҷтимоӣ иқтисодии давлат ба ҳисоб меравад. Чӣ хеле, ки дар стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030 қайд гардидааст: «Зарурати афзоиши ҳамзамони миқдории шуғли устувори пурмаҳсул ва маҳсулнокии меҳнат, таъмини ҳифзи иҷтимоӣ самарабахш барои Тоҷикистон ҳадафи асосии рушд дар соҳаи меҳнат дар давраи дарозмуҳлат хоҳад шуд» [5]. Бинобар ин баландбардории маҳсулнокии меҳнат, таъмини шуғли пурмаҳсул, муайян намудани ҳолат ва дурнамои рушди бозори меҳнат аз ҷониби ташкили ҳудудии онҳо мувофиқ ба шароити иҷтимоӣ иқтисодии минтақа муайян карда мешавад.

Аз натиҷаи таҳлили ҷанбаҳои минтақавии вазъи шуғли аҳоли ва бозори меҳнат бар меояд, ки идоракунии ин равандҳо дар минтақаҳо хеле суст ба роҳ монда шудааст. Таҳқиқотҳо нишон доданд, ки дар айни замон бозори меҳнат дар бисёр минтақаҳо бо мавҷудияти мушкилоти зерин рӯ ба рӯ аст: афзоиандаи тафовути байни талабот ва пешниҳоди қувваи корӣ аз рӯи параметрҳои касбӣ ва тахассусӣ; маълумоти носоҳеҳ ва нопурра оид ба вазъи бозори меҳнат; мунтазам аз кор рафтани коргарон; паст шудани эътибори касбҳои мутахассисон; тамоюли сусти хатмкунандагони низоми таҳсилоти умумӣ ва касбӣ ба вазъи бозори меҳнат; мавҷуд набудани механизми ҳамоҳангсозии эҳтиёҷоти шаҳрвандони бекор ба таълим ва бозомӯзӣ бо дархости корфармоён ва пешгӯиҳои рушди бозори меҳнат [1].

Оқибати мушкилоти муайяншуда он аст, ки сиёсати минтақавии шуғли аҳоли ба ҳалли мушкилоти ҷорӣ нигаронида шуда, ба нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ бо мақсади таъсис ва нигоҳдории ҷойҳои корӣ, ташаккули сохтори самараноки шуғли аҳоли таъсир намерасонад; дар минтақа системаи муқараршудаи идоракунии маҷмӯи шуғл вучуд надорад; дар минтақаҳо таъминоти иттилоотӣ ва таҳлили қабули қарорҳои идоракунӣ дар сатҳи паст қарор дорад. Аз таҳлил ва арзёбии вазъи кунунии соҳаи шуғли аҳоли бар меояд, ки то ҳол дар минтақаҳо методологияи ягонаи ташкили идоракунии шуғл, механизм ва воситаҳои рушди таъсироти муассири идоракунӣ ба субъектҳои асосии соҳаи меҳнат вучуд надорад [2].

Аз ин рӯ, вазифаи мо таҳқиқотчиён омӯзиш ва таҳияи муқаррароти нави назариявӣ ва равишҳои амалии идоракунии шуғли аҳоли дар минтақаҳо мебошад. Ба ақидаи мо, концепсияи идоракунии шуғли аҳоли дар минтақа бояд ба ҳамгирии якҷанд равишҳои илмию методӣ асос ёбад, аз ҷумла:

1. Системавӣ, бо назардошти таҳияи сиёсати шуғли аҳоли ва таъмини захираҳои онҳо.

2. Робитаи байниҳамдигарӣ, сиёсати шуғли аҳоли бо соҳаи маориф, сармоягузорӣ, муҳочират ва ғайра дар минтақа.
3. Раванди функционалӣ, ки сикли пурраи идоракуниро амалӣ намуда, фаъолияти системаи идоракунии шуғли аҳолиро дар як речаи муайян таъмин менамояд.
4. Истифодаи концепсияи маркетинги иҷтимоӣ ҳамчун дастгирии иттилоотӣ ва таҳлили қабули қарорҳои идоракунии, аз ҷумла мониторинги ҳолат ва пешгӯии бо қор таъмин намудан ва бекорӣ.

Муносибати систематикӣ ба идоракунии шуғли аҳоли дар минтақа аз он иборат аст, ки бахши шуғли аҳоли ҳамчун системаи махсусе, ки бо дигар системаҳо ҳамкорӣ мекунад ва аз зерсистемаҳо иборат аст, ки бо ҳамдигар зич алоқаманданд: шуғли аҳоли, молиявӣ, иқтисодӣ ва сармоягузорӣ, таҳсилоти умумӣ ва касбӣ, рушди кадрҳо, шарикӣ иҷтимоӣ, иттилоотӣ ва таблиғотӣ ва ғайра. Ба сифати механизми ба қор андохтани системаи идоракунии шуғли аҳоли бояд татбиқи барномавии ҷузъҳои алоҳидаи он, масалан, тавозуни сохтори ҳудуди-соҳавӣ ва касбии таҳассусии шуғли аҳоли дар минтақа ва воҳидҳои ҳудудӣ-маъмурии он истифода шавад; таҳия ва татбиқи механизми ҳамкории бозори меҳнат ва бозори хизматрасониҳои таълимӣ; ташаккул ва инкишоф додани неруи кадрӣ минтақа ва ғайра. Муносибати систематикӣ имкон медиҳад, ки аз амалҳои нобаробари субъектҳои муносибатҳои идоракунии дар соҳаи шуғл, робитаҳо ва муносибатҳоро дар соҳаи меҳнат дида бароем. Дар натиҷа масъалаи бо қор таъмин қардан ва идора қардани он, тамоми комплекси параметрҳои, ки роҳҳои беҳтарини тараққиёти онро муайян мекунанд ба иҷрои вазифаҳои ба миёнгузошташуда, нақшаву барномаҳо мусоидат намояд [3].

Аз ҷиҳати ташкилию маъмурий амалӣ гардондани ҳамкории байни зерсистемаҳо, аз ҷумла: қабул қардан, қор қарда баромадан, чамбаст намудани ахбороти бозорӣ ва дар асоси он тартиб додани тавсияҳо, тақлифҳо ва ҳуҷҷатҳои сиёсӣ бояд аз тарафи Комитети махсус ташкил қардашуда оид ба шуғли аҳоли ва бекорӣ анҷом дода шавад. Он бояд марказӣ идоракунии системаи минтақавии идораи шуғли аҳоли гардад ва дар муносибат бо дигар зерсохторҳои система ҳамчун мақомоти координатсиякунанда баромад кунад. Комитети координатсионӣ ҳамаи зерсохторҳои соҳаи шуғли аҳолиро барои иҷрои вазифаҳои идораи шуғли меҳнат аз ҷиҳати методӣ ва ташкилӣ муттаҳид менамояд.

Асоси методологии идоракунии шуғл омӯзиши назариявӣ дар соҳаи идоракунии мебошад. Ба ақидаи мо идоракунии шуғли аҳоли ҳамчун амалисозии вазифаҳои ба ҳам алоқаманди идоракунии (банақшагирӣ, ташкил, ҳамоҳангсозӣ, ҳавасмандкунии ва назорат) робитаи мутақобила ва ҳамоҳангсозии қори ҳамаи зерсистемаҳоро мустақкам мекунад, мазмун ва мундариҷаи вазифаҳои дар давраи идоракунии ҳалшавандаро васеъ мекунад, таҷрибаи мавҷударо тағйир медиҳад. Идоракунии шуғли аҳоли ҳамчун роҳи ҳалли фаврии мушкилот ва ба он хусусияти дурандешӣ бахшидан ба нақша гирифтани тадбирҳои фаъол оид ба паст қардани вазъият дар соҳаи шуғли аҳоли ва бозори меҳнат ва таҳти назорат нигоҳ доштани онҳо.

Бо истифодаи равиши мазкур мумкин аст, вазифаҳои аз ҷониби ҳар як зерсистема ҳалшаванда мушаххас ва ба тартиб дароварда шаванд, амалҳо дар соҳаи шуғли аҳоли ва бозори меҳнат ба пайдарпайии мантиқӣ оварда шаванд, чараёнҳои иттилоотии зарурӣ бо объекти идоракунии ва муҳити берунии система ислоҳ қарда шаванд.

Бо назардошти равандҳои идоракунии шуғли аҳоли дар минтақа табиист, ки дар бораи аҳамияти татбиқи концепсияи маркетинги иҷтимоӣ дар фаъолияти ҳадамоти шуғли аҳоли савол ба миён меояд. Дар айни замон аз ӯ малакаҳое, ба мисли қобилияти дақиқ муайян қардани вазъ дар бозори меҳнат, фаҳмидани ниёзҳои муштариён, паҳн қардани идеяҳо, барномаҳо ва пайдо қардани ҷонибдорон талаб қарда мешавад. Истифодаи механизмҳо ва воситаҳои маркетинги иҷтимоӣ имкон медиҳад, ки тағйироти минтақавӣ дар соҳаи шуғли аҳоли ва бозори меҳнат пайгирӣ қарда, манфиатҳои субъектҳои асосии онҳо омӯхта ва ҳамоҳанг қарда шаванд ва ба ин васила барои шуғли самаранок дар минтақа замина фароҳам оварда шавад. Маркетинг ҳамчун зухуроти муносибатҳои байни талабот ва

пешниҳод дар бозори меҳнат бояд ба фарогирии тамоми равандҳо, аз тайёр кардани қувваи корӣ, ҳаракати он, то ба кор таъмин намудан, дар ҳолати зарурӣ тайёрии минбаъда ё бозомӯзӣ равона карда шавад. Таносуби талабот ва пешниҳод дар бозори меҳнат аз бисёр ҷиҳат аз он вобаста аст, ки ин пайвандҳо то чӣ андоза бо ҳам алоқаманданд. Маҳз дар ҳамин фаҳмиш аст, ки маркетинг бояд дар дигаргунсозии механизми ташкилию иқтисодии идораи шуғли минтақавӣ васеъ истифода шавад.

Маркетинги иҷтимоӣ ҳамчун зерсистемаи агентҳои шуғли аҳоли бояд ба принципҳои зерин асос ёбад:

- омӯзиши доимии ҳолат, динамикаи бозори меҳнат ва баҳши шуғл: сегментатсияи бозор, ҷудокунии сегментҳои мақсаднок, таҳқиқи рафтори шунавандагони мақсаднок, пешгуи вазъи бозори меҳнат;

- мутобиқшавӣ ба шароити бозори меҳнат ва шуғли аҳоли бо назардошти талаботи коргарон ва имкониятҳои корҷӯён;

- таъсири муассир ба бозори меҳнат ва шуғли аҳоли тавассути татбиқи равиши барномавии мақсаднок, иттилооти босифат ва саривақт дар бораи вазъи бозори меҳнат, қабули қарор оид ба тайёр кардани мутахассисон ва коргарон дар асоси баҳодиҳии имкониятҳои шуғл, ташкили таълим барои бекорон ва корҷӯён мувофиқи талаботи бозор ва ғайра.

Вазифаҳои аввалиндараҷаи мақомотҳои ҳудудии ҳадамоти шуғли аҳоли ин ташаккули стратегияи дарозмуддат дар асоси принципҳои маркетинг ва ташкили марказҳои шуғли аҳоли бошад. Фишангҳои идоракунии минтақавӣ бояд ба чараёни равандҳои иқтисодӣ аз нуқтаи назари таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва ҳам аз нуқтаи назари таъмини шуғли пурра ва истифодаи самараноки онҳо таъсир расонанд. Воситаҳои асосии механизми идоракунии минтақавии шуғли аҳоли, механизми таъсиррасонӣ ба афзоиш шуғл ва афзоиши шумораи ҷойҳои корӣ метавонад, инҳо бошад: таъсис ва нигоҳ доштани ҷойҳои корӣ, танзими фаъолияти соҳибкорӣ бо назардошти механизми рушди даврӣ, пурзӯр намудани таъминоти иттилоотию таҳлили Барномаи минтақавии баланд бардоштани шуғли меҳнат, фароҳам овардани шароит барои ҷолибияти сармоягузорӣ, интиҳоби «нуқтаҳои афзалиятноки рушд», ташаккули заминаи ҳавасмандгардонии иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ барои зиёд намудани шумораи ҷойҳои корӣ дар соҳибкории хурду миёна, дастгирии мақомоти минтақавӣ барои афзоиши рақобатпазирии корхонаҳо [4].

Дар баробари ин, рушди иқтисодӣ худ аз худ масъалаи шуғли аҳолиро ҳал намекунад, бино бар ин фишангҳои идоракунии минтақавӣ бояд ба равандҳои иқтисодӣ таъсир расонад, ки ба ин сохторҳои институтсионалие, ки муносибатҳои байни корфармоён ва кормандонро танзим мекунанд, нақши муассир дорад. Ҳамин тавр, асосноккунии равишҳои назариявӣ ва методологии идоракунии шуғли аҳоли дар минтақа, ки ба баланд бардоштани сатҳ ва самаранокии шуғли аҳоли ва паст кардани сатҳи бекорӣ нигаронида шудааст, имкон медиҳад, ки асосҳои методологии ташаккули сиёсати самарабахши шуғл таҳия карда шаванд.

Ҳамин тариқ, ақидаҳои назариявӣ ва равишҳои методологии гуногунпаҳлуро дар масъалаҳои ошкорсозии омилҳои иқтисодии меҳнатии аҳоли таҳлил намуда, чунин ҳулоса намудан мумкин аст, ки то имрӯз дар илмҳои иқтисодии муосир, омилҳои ташаккул ва истифодаи самаранокии иқтисодии меҳнатии аҳоли гурӯҳбандии ягона ва низоми дақиқи алоҳида надорад. Барои ҳамин, ба назари мо барои саҳеҳ ва дуруст баҳо додани самаранокии истифодаи иқтисодии меҳнатии аҳоли равиши таҳқиқи «интиҳобӣ» дар сатҳи минтақаҳои ҷумҳурӣ, корхонаҳо ва дигар коллективҳои меҳнатӣ муҳим мебошад. Чунки бо чунин равиши методологӣ метавон сатҳи вобастагии маҳсулнокии меҳнат, сатҳи аҳолии фаъоли иқтисодӣ, дониш ва таҳассуснокии коргаронро муайян намуд. Инҳо ақидаҳои олимони ватанию хоричиро хотиррасон кардан мумкин аст, ки онҳо дар мазмуни мафҳуми илмии унсурҳои бозори меҳнат маҳз дониш, таҳассус, қобилияти меҳнатиро қайд намудаанд, ки инҳо бешубҳа ҷузъи таркибии иқтисодии меҳнатии аҳоли ва заминаи муҳими

таъминкунандаи самаранокии он дар бозори меҳнат мебошанд. Иқтидори меҳнатии аҳоли яке аз категорияҳои асосии омили инсонӣ буда, бешубҳа бо қувваи истеҳсолкунанда алоқаманд аст ва самаранокии меҳнатро таъмин менамояд, ки дар натиҷа ба афзоиши муьтадили иқтисодӣ бурда мерасонад.

АДАБИЁТ

1. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. – М.: Гос ун-т. Высшая школа экономики, 2003.
2. Дырин С.П. Российская модель управления персоналом. – СПб.: Питер, 2006.
3. Кашепов А., Утинова С. Факторы, детерминирующие занятость россиян // Человек и труд. 2003. №№ 1, 2.
4. Лукин В.И. Единство образовательной и кадровой политики – путь снижения структурной безработицы // Человек и труд. 2003. №10
5. Стратегияи миллии Рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. – Душанбе, ҶДММ “Крнтраст” 2016. -77с.

УДК 331.5.024.5 (575.3)

Назарзода Н.Н.

ТАКМИЛИ АРЗЁБИИ ШУҒЛИ ПУРМАҲСУЛ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола шуғли пурмаҳсул ҳамчун омили рушди иқтисодӣ, нерӯи инсонӣ ва баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии аҳоли кишвар баррасӣ карда шудааст. Тарзҳои муҳими таъмин намудани шуғли пурмаҳсул гуногуншакл буда, аз фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ, Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии ҷумҳурӣ, масъулияти иҷтимоии корфармоён ва рафтори мусоиди ҳуди кормандон алоқаманд мебошад. Ҷиҳати арзёбии сатҳи шуғли устувори пурмаҳсул дар Ҷумҳурии Тоҷикистон усули бисёрченаи муқоисавӣ истифода бурда шудааст.

Калидвожаҳо: сиёсати шуғл, шуғли аҳоли, шуғли пурмаҳсул, мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ, қувваи корӣ, усули бисёрченаи муқоисавӣ, рушди иқтисодӣ.

Назарзода Н.Н.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОЦЕНКИ ПРОДУКТИВНОЙ ЗАНЯТОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье продуктивная занятость рассматривается как фактор экономического развития, человеческого потенциала и повышения уровня и качества жизни населения страны. Важные способы обеспечения продуктивной занятости разнообразны и связаны с деятельностью исполнительных органов государственной власти, министерства труда, миграции и занятости населения республики, социальной ответственностью работодателей и благожелательным поведением самих работников. Для оценки уровня устойчивой продуктивной занятости в Республике Таджикистан использован многомерный сравнительный метод.

Ключевые слова: политика занятости, занятость населения, продуктивной занятость, исполнительные органы государственной власти, рабочая сила, многомерный сравнительный метод, устойчивые развитие.

Nazarzoda N.N.

IMPROVING THE ASSESSMENT OF PRODUCTIVE EMPLOYMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article considers productive employment as a factor of economic development, human potential and improvement of the level and quality of life of the country's population. Important ways to ensure productive employment are diverse and are related to the activities of the executive bodies of state power, the Ministry of Labor, Migration and Employment of the Republic, the social responsibility of employers and the benevolent behavior of the workers themselves. To assess the level of sustainable productive employment in the Republic of Tajikistan, a multivariate comparative method was used.

Key words: employment policy, employment of the population, productive employment, executive bodies of state power, labor force, multivariate comparative method, sustainable development.

Дар замони муосир рушди муносибатҳои бозорӣ ба таври кулӣ низоми шуғро, ки асоси иҷтимоӣ – иқтисодии кишвар ба ҳисоб меравад, тағйир дод. Хусусан, равияҳои нав дар соҳаи сиёсати шуғл, аз ҷумла таъмин намудани боздеҳи пурмаҳсули қувваи корӣ, алоқаи мустақим бо сиёсати даромадҳо ва барномаҳои зидтаваррумӣ ба вучуд омадаанд.

Шуғли пурмаҳсул, ки шакли муҳими низоми шуғл мебошад, ҳамчун омили муҳими рушди иқтисодӣ, нерӯи инсонӣ ва ба даст овардани зиндагии шоистаи мардуми кишвар аст. Бояд таъкид намуд, таъмин намудани шуғли пурмаҳсули аҳоли гуногуншакл аст. Агарчӣ аз як тараф, аз фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ барои таҳия ва такмил додани сиёсати шуғли аҳоли ва танзими бекорӣ чиҳати баланд бардоштани сатҳи ҳифзи иҷтимоии аҳоли ва афзун гардонидани маҷмӯи даромадҳо аз фаъолияти меҳнатӣ, инчунин таъмини суғуртаи иҷтимоии аҳолиро пешбинӣ менамоянд, робитаи зич дорад. Дар ин чода, дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ” таъкид гардидааст: “ ... таъсис додани ҷойҳои корӣ ва фарогирии пурраи аҳоли бо шуғл вазифаи аввалиндараҷаи тамоми шоҳаҳои ҳокимияти давлатӣ ва соҳибкорон ба шумор меравад” [5, 14.].

Аз ҷониби дигар бошад, шуғли пурмаҳсули аҳоли аз фаъолияти оқилонаи агентии меҳнат ва шуғли аҳоли, маркази бо кор таъминкунӣ ва дигар ташкилотҳои зертобеъи назди Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии ҷумҳурӣ мустақиман алоқаманд аст. Ин ҳам бошад, бо роҳи бо кор таъмин намудани бекорон, муҳоҷирони меҳнатии куллан ба ватан бозгашта, мусоидат кардан ба ташкили соҳибкории хурд ва миёна, омода, бозомӯзӣ ва азнавомодакунии шаҳрвандон ҳамчун мутахассисони баландихтисоси касбӣ, зоҳир мегардад. Дар робита ба ҷониби мазкур, дар Паём ба таври зайл қайд гардидааст, ки “Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолиро зарур аст, ки барномаҳои миёнамуҳлати рушди шуғро омода ва амалӣ намояд” [5, 14.].

Инчунин, шуғли пурмаҳсул аз масъулияти иҷтимоии корфармоён, ки ба аҳолии бо чиҳати дар иқтисодиёт фаъол ҷойҳои холии кории ҷойдошта ва нави таъсисшаванда пешниҳод менамоянд, алоқаманд аст. Ҳар корфармо новобаста аз шакли моликият ва намуди фаъолияти иқтисодӣ бояд сиёсати фаъоли дохилӣ ва берунӣ ҳифзи иҷтимоии кормандон ва оилаи онҳоро пеш бурда, кормандони худро бо музди кори лоиқ ва шароити меҳнати сазовор таъмин намояд.

Ниҳоят, шуғли пурмаҳсул аз рафтори мусоиди ҳуди кормандон – ташаббускорӣ, истеъдоднокӣ, амалигардонии инноватсионӣ ва масъулиятнокии ҷиддӣ алоқамандӣ дорад. Хусусан хоҳиш ва имкониятҳои худро пурра истифода намудани кормандон чиҳати такмил

додани сатҳи ихтисоснокӣ, хушсифат ичро кардани корҳо мувофиқи маҷмӯи талаботи корфармо барои зиёд шудани музди меҳнат ва соҳиби вазифаҳои баланд гардидани кормандон мусоидат менамояд.

Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 қайд гардидааст, ки «Зарурати афзоиши ҳамзамони миқдории шуғли устувори пурмаҳсул ва маҳсулнокии меҳнат, таъмини ҳифзи иҷтимоии самарабахш барои Тоҷикистон ҳадафи асосии рушд дар соҳаи меҳнат дар давраи дарозмуҳлат хоҳад шуд» [6, 80].

Самтҳои таъмини рушди иқтисодӣ ва тақвият бахшидан ба соҳаи рушди бозори меҳнат ва шуғл дар кишвар Стратегияи давлатии рушди бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020 татбиқ гардидааст. Бо вучуди ин, асосноккунонии мавқеи шуғли пурмаҳсул, методология ва механизмҳои татбиқи самтҳои стратегияи таъмини шуғли пурмаҳсул ва баланд бардоштани даромадҳои аҳолии масъалаҳои муҳими бозори меҳнат ҳисобида мешавад.

Зимнан, вижагиҳои назария ва методология рушди бозори меҳнат ниёз ба ташаккул ва тақмили методикаи арзёбии миқдории шуғли устувори пурмаҳсулро дорад. Ин ҳолат ба он асоснок кунонида мешавад, ки тақвият бахшидани корҳои илмию таҳқиқотӣ ва таҳлилий дар соҳаи шуғли аҳолии дар Концепсияи рушди шуғли пурмаҳсули аҳолии дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040 дарч гардидааст.

Ҷадвали 1

Рейтингӣ нишондиҳандаҳои шуғли пурмаҳсул дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Р/т	Нишондиҳандаҳо	Σ	Рейтинг
1	Ҳиссаи аҳолии машғул дар баҳши хизматрасонӣ аз шумораи аҳолии қобили меҳнат дар синну соли қобили меҳнат,% (X22).	7,32	1
2	Ҳиссаи аҳолии машғул дар баҳши хизматрасонӣ аз шумораи аҳолии аз ҷиҳати иқтисоди ғайол (қуваҳои корӣ),% (X23).	4,6	2
3	Изҳороти корхонаҳо дар бораи талабот ба кормандони (миқдори ҷои кории холӣ), нафар (X10).	4,06	3
4	Шумораи аҳолии машғул дар баҳши хизматрасонӣ, ҳазор нафар (X6).	4,02	4
5	Аҳолии аз ҷиҳати дар иқтисодиёт ғайол,% (X17).	4,0	5
6	Шумораи аҳолии қобили меҳнат, ҳазор нафар (X12).	3,68	6
7	Шумораи умумии аҳолии дар иқтисодиёт машғул, ҳазор нафар (X3).	3,59	7
8	Шумораи аҳолии машғули кор аз рӯи шаклҳои моликият, ҳазор нафар (X8).	3,58	8
9	Шумораи умумии аҳолии синашон 15сола ва аз он боло, ҳазор нафар (X1).	3,57	9
10	Музди миёнаи меҳнати ҳармоҳаи номиналии пардохтшудаи кормандони корхонаҳо ва ташкилотҳо аз рӯи намудҳои ғайолияти иқтисодӣ, сомонӣ (X24).	3,41	10
11	Шумораи аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ ғайол (қувваҳои корӣ), ҳазор нафар (X2).	3,37	11
12	Шумораи аҳолии аз қобили меҳнат ҷавонтар, ҳазор нафар (X11).	3,32	12
13	Шумораи умумии аҳолии синнашон 1 сола ва аз он боло, % (X21).	3,2	13
14	Шумораи занҳои кормандони кироҷор (X4).	3,17	14

15	Аҳолии синнашон 1 сола ва аз он боло, % (X15).	3,12	15
16	Шумораи аҳолии синнусоли қобили меҳнати калонсолтар, ҳазор нафар (X13).	3,11	16
17	Шумораи шахсоне, ки ба фаъолияти меҳнатӣ машғул нестанд, кор чустучӯ доранд, дар ҳадамоти шуғли аҳоли ба қайд гирифта шудаанд, нафар (X9).	2,85	17
18	Шумораи бекорони расман эътирофшуда, ҳазор нафар.(X7)	2,82	18
19	Шумораи умумии аҳолии синашон 15сола ва аз он боло, % (X18).	2,77	19
20	Аҳолии қобили меҳнат дар синну соли қобили меҳнатӣ,% (X16).	2,55	20
21	Шумораи аҳолии қобили меҳнат дар синну соли қобили меҳнат,% (X19).	2,53	21
22	Шумораи аҳолии машғул дар баҳши воқеӣ, ҳазор нафар (X5).	2,37	22
23	Шумораи аҳолии аз ҷиҳати иқтисоди фаъол (куваӣ корӣ),% (X20).	2,34	23
24	Гардиши муҳочирати меҳнатӣ, нафар (X14).	1,84	24

*Сарчашма: аз ҷониби муаллиф дар асоси маълумотҳои *Сарчашма: муаллиф дар асоси маълумоти Бозори меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: 30 – соли истиқлолияти давлатӣ маҷмӯаи омӯрӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Душанбе 2021. с. 70, с.73, с. 76, с. 79, с. 83, с. 90, с. 99, с. 101, с. 105, с. 107, с. 109, с. 149, с. 152, с. 240, с. 242, с. 298 таҳия ва ҳисоб кардааст.

Ҷиҳати арзёбии сатҳи шуғли устувори пурмахсул дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, мумкин аст, «усули бисёрҷенаи муқоисавӣ истифода бурд.»[2]. Бартарии усули мазкур, аз он иборат аст, ки тавассути он рейтингӣ ҷамъбасти рушди шуғли пурмахсул дар динамика дар асоси низоми нишондиҳандаҳо муайян карда мешавад. Илман асоснок кунонида мешавад, ки то кадом андоза тағйирёбии нишондиҳандаҳои асосӣ ба сатҳи рушди шуғли устувори пурмахсул дар ҷумҳурӣ мусоидат менамояд.

Тибқи суммаи ҳолҳои рейтингӣ натиҷагирӣ карда мешавад, ки рушди шуғли устувори пурмахсул дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2014 – 2020 ба назар расида, бузургии миёнаи суммаи ҳолҳои рейтингӣ (x) = 3,38 –ро ташкил медиҳад. Бахусус истифодаи усули гуруҳбандӣ имконият дод, ки се гуруҳи сатҳи нишондиҳандаҳои шуғли устувори пурмахсулро ҷудо карда шуда, дар ҷадвали 2 дарҷ шудааст.

Ҷадвали 2

Гуруҳбандии сатҳи нишондиҳандаҳои шуғли устувори пурмахсул дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

№ гуруҳҳо	Гуруҳи нишондиҳандаҳои шуғли устувори пурмахсул, аз рӯи ҳолҳо (балҳо)	Мансубияти нишондиҳандаҳо ба гуруҳҳо
1	1,81 – 3,64	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Гардиши муҳочирати меҳнатӣ; ✓ Шумораи аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ ✓ фаъол (куваӣ корӣ); ✓ Шумораи аҳолии машғул дар баҳши воқеӣ, ҳазор нафар; ✓ Шумораи аҳолии қобили меҳнат дар синну соли қобили меҳнат; ✓ Аҳолии қобили меҳнат дар синну соли қобили меҳнатӣ;

		<ul style="list-style-type: none"> ✓ Шумораи умумии аҳолии синашон 15сола ва аз он боло; ✓ Шумораи бекорони расман эътирофшуда, ҳазор нафар; ✓ Шумораи шахсоне, ки ба фаъолияти меҳнатӣ машғул нестанд, кор чустучӯ доранд, дар ҳадамоти шуғли аҳоли бақайд гирита шудаанд, нафар; ✓ Шумораи аҳолии қобили меҳнат калонсолтар, ҳазор нафар; ✓ Аҳолии синнашон 15сола ва аз он боло; ✓ Шумораи занҳои кироҷкор; ✓ Шумораи умумии аҳолии синашон 15сола ва аз он боло; ✓ Шумораи аҳолии аз қобили меҳнат ҷавонтар, ҳазор нафар; ✓ Шумораи аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол (қувваи корӣ), ҳазор нафар; ✓ Музди миёнаи меҳнати ҳармоҳаи номиналии пардохтшудаи кормандони корхонаҳо ва ташкилотҳо аз рӯи намудҳои фаъолиятииқтисодӣ, сомонӣ; ✓ Шумораи умумии аҳолии синашон 15сола ва аз он боло, ҳазор нафар; ✓ Шумораи аҳолии машғули кор аз рӯи шаклҳои моликият, ҳазор нафар; ✓ Шумораи умумии аҳолии дар иқтисодиёт машғул, ҳазор нафар.
2	3,64 – 5,47	<ul style="list-style-type: none"> • Шумораи аҳолии қобили меҳнат, ҳазор нафар; • Аҳолии аз ҷиҳати дар иқтисодиёт фаъол; • Шумораи аҳолии машғул дар баҳши хизматрасонӣ, ҳазор нафар; • Изҳороти корхонаҳо дар бораи талабот ба кормандони (миқдори ҷои кории ҳолӣ), нафар; • Шумораи аҳолии аз ҷиҳати иқтисоди фаъол (қувваи корӣ)
3	5,47 – 7,32	<ul style="list-style-type: none"> • Шумораи аҳолии қобили меҳнат дар синну соли қобили меҳнат

*Сарчашма: муаллиф дар асоси маълумоти ҷадвали 1 таҳия кардааст.

Ҳамин тавр, мавриди тазаккур аст, ки динамикаи нишондиҳандаҳои асосиро, ки ба сатҳи шуғли устувори пурмахсул таъсири мухталиф мерасонанд, арзёбӣ намуда, дар асоси истифодаи маълумотҳои онҳо тавассути истифодаи усули бисёрченаи муқоисавӣ нишондиҳандаи сатҳи шуғли устувори пурмахсул дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳо дода шудааст. Аз рӯи маълумоти рейтинги нишондиҳандаҳои шуғли пурмахсул, тибқи истифодаи усули гуруҳбандии аналитикӣ (таҳлилӣ) се гуруҳи сатҳи нишондиҳандаҳои шуғли устувори пурмахсулро ҷудо карда шуда, ҳиссаи 4,0 Ҷоизи сатҳи нишондиҳандаҳои шуғли устувори пурмахсул аз рӯи рейтинги ҷойгиршавӣ дар сатҳи баланд, 75,0% – миёна ва 21,0% - дар сатҳи паст ҷойгир шудаанд.

АДАБИЁТ

1. Былков В. Г. Рынок труда и развитие занятости населения. [Текст] учеб. Пособие / В. Г. Былков. - Иркутск: Изд - во БГУ, 2017. – 248с.
2. Ефименко И. А. Устойчивое развитие региональных рынков труда Республики Беларусь [Электронный ресурс]/ Ефименко И. А. – Электрон текстовые дан. режим доступа к журнала [https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/4674/144%20-%20150.pdf? Sequence=1&isAllowed=y](https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/4674/144%20-%20150.pdf?Sequence=1&isAllowed=y). сана: 20.03.2020.
3. Концепсияи рушди шуғли пурмаҳсул дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то давраи соли 2040 (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон) аз 28 майи соли 2022, №263
4. Назарзода Н.Н. Асосҳои назариявии шуғли пурмаҳсул дар бозори меҳнат [Матн] Ш.Б Чонмамадов, Н.Н. Назарзода. // Паёми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. “Молия ва иқтисод” Маҷаллаи илмӣ. Душанбе, 2021. – №4 (28). – саҳ.65-72.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси миллӣ ва вакилони Маҷлиси намояндагонӣ Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон “ Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ” . www.president.tj сана 23.22.2023.
6. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Душанбе: 2016. – с. 80.

УДК: 338.22

Неъматуллозода Ф.Н.

**АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ РУШДИ СОҲИБКОРИИ ИСТЕҲСОЛӢ ДАР
ШАРОИТИ МУОСИР**

Яке аз вазифаҳои асосии имрӯзаи ҳукумати мамлакат барои рушд додани иқтисодиёти миллӣ ин тавассути дастгирӣ ва ҳавасмандгардонии соҳибкорӣ бо шаклҳои гуногуни он ноил гардидан ба саноатикунонии босуръати иқтисодиёт мебошад. Соҳибкорӣ ва масъалаҳои рушди он аз замони соҳибистиклол гардидани мамлакат масъалаи мумбрам ба ҳисоб рафта, барои рушд ёфтани он ҳамасола таваҷҷӯҳи хоса дода мешавад. Омӯзиши проблемаҳои рушди соҳибкории истеҳсолӣ дар маркази таваҷҷӯҳи олимону хизматчиёни давлатӣ қарор гирифта, бе рушди он ноил гардидан ба саноатикунонии босуръати кишварро тасаввур кардан ғайриимкон мебошад.

Калидвожаҳо: соҳибкорӣ, соҳибкории истеҳсолӣ, соҳибкории хурду миёна, соҳибкории иҷтимоӣ, шаклҳои соҳибкорӣ, саноат, саноатикунонӣ.

Неъматуллозода Ф.Н.

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ**

Одной из основных задач правительства страны на сегодняшний день по развитию национальной экономики является достижение ускоренной индустриализации экономики путем поддержки и поощрения предпринимательства в различных его формах. Предпринимательство и вопросы его развития считаются актуальными с момента обретения страной независимости, и для его развития ежегодно уделяется особое внимание. Изучение проблем развития промышленного предпринимательства находится в центре

внимания ученых и государственных служащих, без его развития невозможно представить стремительную индустриализацию страны.

Ключевые слова: предпринимательство, производственное предпринимательство, малое и среднее предпринимательство, социальное предпринимательство, промышленность, индустриализация.

Nematullozoda F.N.

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL ENTREPRENEURSHIP IN MODERN CONDITIONS

One of the main tasks of the government of the country today for the development of the national economy is to achieve accelerated industrialization of the economy by supporting and encouraging entrepreneurship in its various forms. Entrepreneurship and issues of its development are considered relevant from the moment the country gained independence, and special attention is paid to its development every year. The study of the problems of the development of industrial entrepreneurship is in the center of attention of scientists and government officials, without its development it is impossible to imagine the rapid industrialization of the country.

Key words: entrepreneurship, industrial entrepreneurship, small and medium business, social entrepreneurship, industry, industrialization.

Иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити таҳримҳои байналмилалӣ ва истифодаи онҳо нисбат ба шароити стратегии асосии кишвар дар вазъияти бӯҳрон қарор гирифтааст. Омили асосии рушди устувори иқтисодӣ ва рафъи бӯҳрон дар шароити кунунӣ ин роҳи пуршиддати рушди иқтисодӣ дар заминаи ташкил ва истифодабарии неруи инноватсионӣ илмӣ-техникии соҳибкорон мебошад. Ҳавасмандгардонии равандҳои инноватсионӣ ва афзоиши иқтидори инноватсионии соҳибкорон чӯзӣ ҷудонашавандаи стратегияи рушди ҳар як кишвар маҳсуб меёбад. Дар баробари ин, нақши неруи инноватсионӣ дар ташаккули стратегияи соҳибкорӣ дар кишвар ба афзоиши ҳиссаи он дар маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД) аз ҳисоби устувории динамикаи суръати рушд, баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат, рушди корхонаҳои хурду миёна барои истеҳсоли маҳсулоти навоарона, навоарии истеҳсолот ва иқтидордори истеҳсоли маҳсулоти хушсифат мусоидат менамояд.

Соҳибкорӣ дар зухур ва дастгирии ташаббусҳо, ғояҳои муайяни иқтисодӣ, ки дар шакли лоиҳаҳои иқтисодӣ амалӣ мешаванд, асос меёбад. Таҷрибаи рушди иқтисодиёт нишон медиҳад, ки устуворӣ, субот, рақобатпазирӣ ва беҳатарии давлат аз сатҳи рушди соҳибқорӣ хурд вобаста мебошад. Асоси беҳатарӣ ва неқӯаҳволии иқтисодии кишварро дастгирӣ ва ташаккули рақобати озод ташкил медиҳад.

Мавриди зикр аст, ки оид ба дастгирии рушди соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Ҷимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ” аз санаи 2-юми январи соли 2020, №1684 қабул ва дар амал татбиқ гардида истодааст, ки муносибатҳои ҷамъиятиро оид ба Ҷимоя, дастгирии давлатӣ ва рушди соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим намуда, кафолатҳои давлатии фаъолияти субъектҳои соҳибқориро таъмин менамояд.

Мафҳуми соҳибкорӣ дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Ҷимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ” чунин омадааст “Соҳибкорӣ ин фаъолияти мустақили ба таваккал амалишавандаи шахсони бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайди давлатӣ гирифташудае, ки барои ба даст овардани фоида аз истифодаи молу мулк, истеҳсол, фурӯши мол (ичрои кор ё хизматрасонӣ) равона шудааст” [5, с. 1].

Оид ба дастгирии соҳибкорӣ Халимовский Ю. дар таҳқиқоти худ дуруст қайд намудааст, ки «Барои рушди босуботи иқтисодиёт дастгирии рушди бахши хусусӣ ва соҳибкорӣ яке аз масъалаҳои калидии иқтисодиёт маҳсуб меёбад» [12, с. 59]. Бе дастгирии соҳибкорӣ ва пешниҳод намудани имтиёзҳои давлатӣ ба ин соҳа рушди он ғайриимкон аст.

Маҳмудов С.М. дар таҳқиқотҳои худ қайд мекунад, ки “Мавҷудияти низоми мукаммали муассисаҳои махсусгардонидашуда, ки иҷроиши ҳамоҳанги тамоми маҷмуи вазифаҳоро дар соҳаи дастгирии соҳибкорӣ таъмин мекунад. Инчунин, ҳамкориҳои мақомоти давлатӣ бо ташкилотҳои соҳибкорон (иттиҳодияҳо, асоссиатсияҳои соҳибкорӣ хурд ва ғайра) бо мақсади ба инобат гирифтани мавқеи худ дар қабули қарорҳо” [6, с. 48]. Аз фарзияи овардашуда чунин хулосагирӣ намудан мумкин аст, ки рушди масъалаҳои соҳибкорӣ ва дастгирии он аз мақомотҳои қудратӣ вобастагии амиқ дорад.

Беднарзик К.В. дар таҳқиқотҳои худ қайд менамояд, ки “Сарфи назар аз баъзе омилҳои мушкилии муносибатҳои байни соҳибкорӣ, рушди иқтисодӣ, рушд ва некуаҳволӣ, ки дар поён баррасӣ мешаванд, афзоиши рушди иқтисодӣ аз ҳисоби соҳибкорӣ назаррас аст. Аммо, ин як раванди маъмулӣ нест ва тавре ки таҳлил мегардад, шароити васеътари иқтисодӣ берун аз соҳибкорӣ дар муайян кардани он, ки рушди иқтисодӣ ба амал меояд, муҳим аст” [13, с. 5]. Беднарзик К.В. масъалаи рушди иқтисодии мамлакатро дар рушди соҳибкорӣ дар умум мебинад.

Таҳқиқгари ватани Ҳикматов С. дар таҳқиқотҳои худ чунин қайд менамояд, ки «Таҳлили фаъолияти соҳибкорӣ субъектҳои хоҷагидорӣ кишвар нишон медиҳад, ки онҳо асосан дар шакли гуногун ва намудҳои гуногуни фаъолияти иқтисодӣ дар мақоми шахсони ҳукукию воқеӣ фаъолият намуда, дар рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар ҳиссаи арзандаи худро гузошта истодаанд. Асосан субъектҳои хоҷагидорӣ кишвар дар мақоми шахсони ҳукукию воқеӣ фаъолият намуда, миқдори нишондиҳандаҳои асосии корхонаҳои хурд сол аз сол афзоиш ёфта истодааст» [7, с. 109]. Яъне, дастгирии шалҳои гуногуни соҳибкорӣ аз манфиат холи нест ва тавачҷӯҳи махсус бояд ба корхонаҳои хурди соҳибкорӣ истеҳсоли дода шавад.

Соҳибкорӣ хурди истеҳсоли як аз шаклҳои ояндадори тичорати хурд мебошад, зеро ин намуди соҳибкорӣ ба талаботи бозор хеле зуд ҷавоб дода, метавонад татбиқи амалии навтарин дастовардҳои илму техникаро суръат бахшад ва неруи илмию техникаи корхонаҳоро самаранок истифода барад.

Таҳқиқгари ватанӣ Солеҳзода А.А. оид ба соҳибкорӣ истеҳсоли чунин мешуморад, ки “Ба манфиати соҳибкорӣ истеҳсолист, ки аз ошкорбаёнӣ, байналмилалӣ пешрафти илму техника, истифодаи таҷрибаи хоричӣ манфиат гирифта, инчунин аз миқёси истеҳсолот фоидаи доимӣ дошта бошад. Ин як шартӣ тағйир додани шарту имкониятҳои кишвар барои зиёд кардани миқёси иқтисодӣ мебошад, зеро дар микроиқтисодиёт миқёс ба имконияти корхона дар сарфа кардани маблағҳо низ таъсир мерасонад” [9, с. 80]. Солеҳзода А.А. дар таҳқиқотҳои худ бештар бар он ақидааст, ки дар соҳибкорони истеҳсоли бояд аз навгониҳои илму техника ва таҷрибаи хоричӣ дар фаъолияти худ бараъло истифода намоянд. Ин ҳолат ба афзоиши пуравҷӣ саноат меоварад.

Дар умум, соҳибкорӣ истеҳсоли саноатӣ ин фаъолияти фаъоли иқтисодии субъектҳои иқтисодиёти бозорӣ мебошад, ки самти фаъолияти асосии онҳо ин истеҳсоли маҳсулот, иҷрои корҳои муайян ва пешниҳоди хизматрасонӣ мебошад, ки бояд минбаъд ба истеъмолкунандагон фурухта шаванд.

Ахмедов Ф.В. оид ба рушди соҳибкорӣ хурд чунин қайд менамояд, ки “Дар марҳилаи кунунии рушди иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳибкорӣ хурд дучори мавқеи дугона мегардад: аз як тараф, рушди он дар сурати мавҷуд набудани дастгирии самарабахши давлатӣ мушкил аст, аммо аз тарафи дигар, танзими аз ҳад зиёди ҳукумат низ ба динамикаи мусбати пешбарандаи соҳибкорӣ хурд мусоидат мекунад” [2, с. 218].

Дар баробари ин Тяжков А.И. ва Жигалов М.И. дар таҳқиқотҳои худ оид ба корхонаҳои хурди саноатӣ қайд менамоянд, ки «Корхонаҳои хурди саноатӣ дар

иктисодиёти муосир мавқеи худро ишғол кардаанд. Пайдо намудани мавқеи худ дар иқтисодиёт аз он шаҳодат медиҳад, ки онҳо бар хилофи корхонаҳои калон ва калонҳаҷми саноатӣ барои таҳияи хизматрасонии бозорӣ фаъолият мекунанд. Чунин вазъият дар он сабаб аст, ки хизматрасонии хурди маишӣ, ба монанди таъмири биноҳои коммуналию маишӣ, ободонии майдонҳои хурд ва ғайраҳо ба манфиати корхонаҳои калонҳаҷм дохил намешавад. Ҳамаи намудҳои хизматрасонии болозикр аз тарафи корхонаҳои хурди саноатӣ анҷом дода мешаванд, ки ба онҳо маҳсулоти хунармандӣ низ дохил мешаванд» [10, с. 25].

Дар таҳқиқотҳои худ Ушакова О.А. қайд намудааст, ки «Соҳаи фаъолияти корхонаҳои хурд дар тичорати саноатӣ вақте ба миён меояд, ки зарурати истеҳсоли силсилаи хурди маҳсулот бо навсозии зиёди номенклатура, талаботи нисбатан кам ба захираҳои истеҳсолӣ ва шумораи нокифояи истеъмолкунандагон ба миён меояд» [11, с. 180]. Дар таҳқиқотҳои худ Александрова Е.А. оид ба соҳибкории хурди саноатӣ қайд намудааст, ки «Бизнеси хурди саноатиро ҳамчун фаъолияти муайян мекунад, ки ба гирифтани фоида аз фаъолияти истеҳсолии корхонаҳои хурд дар соҳаи истеҳсолоти саноатӣ нигаронида шудааст» [1, с. 217].

Таҳқиқгарони хориҷӣ Багинова В.М. ва Беломестнов В.Г. оид ба соҳибкории хурди тичоратӣ чунин мешуморанд, ки «... ин корхонаҳои хурди тичоратӣ, ки амалиёти муайян ё маҷмӯи амалиёти ба ҳам алоқамандро дар раванди истеҳсолот иҷро мекунанд, мебошанд. Ин одатан ба истифодаи таҷҳизоти илмталаб, таҷҳизоти беназир ё истифодаи чунин усул ва малакаҳои мебошанд, ки дар ҳуди корхонаи фармоишгар мавҷуд нестанд. Инчунин қайд менамояд, ки нақши соҳибкории хурди саноатӣ дар минтақаҳо дар таъмини рушди устувори инноватсионӣ дар иқтисодиёт мебошад» [3, с. 1003]. Таҳқиқгарон самти таҳлили худро дар соҳибкории хурди тичоратӣ ба истифодаи техника ва маҳсулоти илмталаби инноватсионӣ маҳсуб медонанд.

Мафҳуми соҳибкории хурди инноватсионӣ имкон медиҳад, ки дар заминаи коҳиши фаъолияти инноватсионӣ ва ҳиссаи пасти маҳсулоти инноватсионӣ дар ҳаҷми истеҳсол самтҳои рушди соҳибкории хурд муайян карда, хусусияти дақиқи инноватсионии намудҳои маҳсулот ва хизматрасонӣ муайян карда шавад.

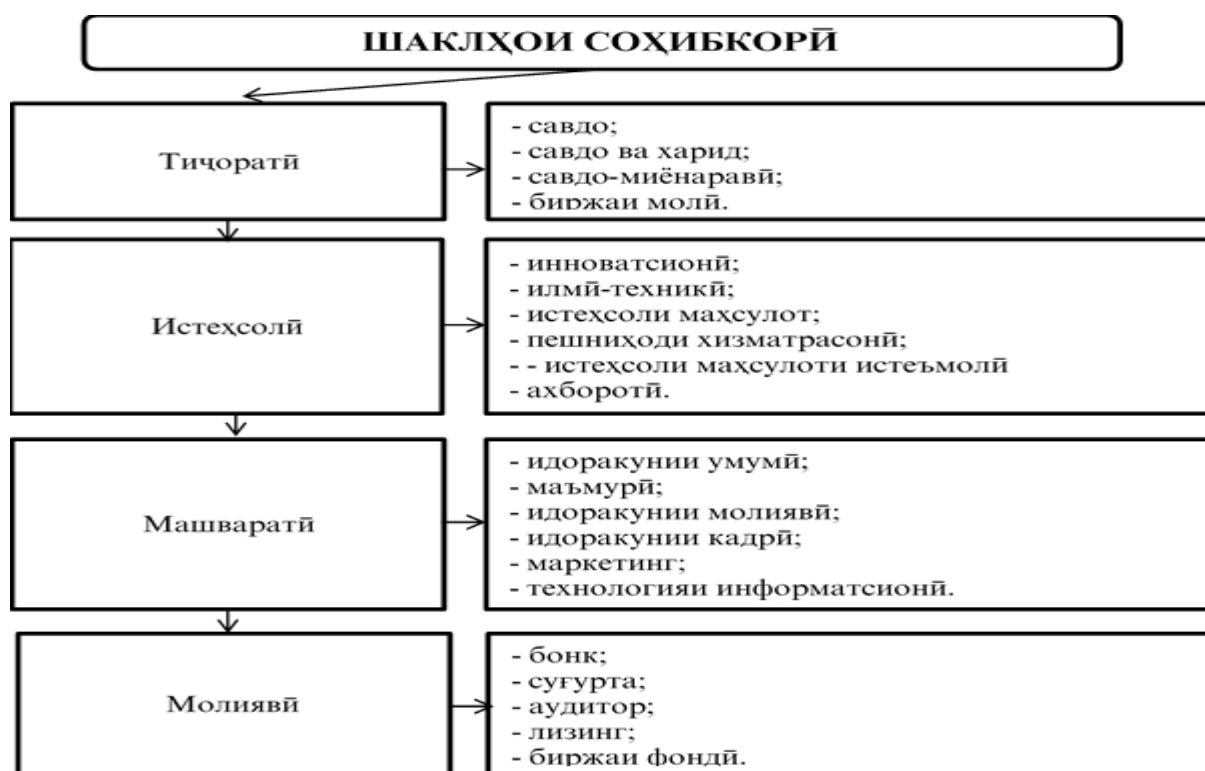
Бо мақсади рушди инноватсионии иқтисодиёт зарурияти рушди соҳибкории хурду миёна, ки дорои иқтидори инноватсионӣ мебошанд, ба миён меояд. Маҳз ҳамин гуна ширкатҳо метавонанд ба навсозии иқтисодиёт такон бахшанд. Аз ин рӯ, механизмҳои тараққиёти босуръатро васеъ истифода бурдан лозим аст.

Барои рушд ёфтани масъалаи соҳибкорӣ, маҳсусан соҳибкории хурду миёна дар ҳудуди мамлакат қабул ва дар амал татбиқ намудани барномаҳои стратегӣ зарур мебошад. Яке аз чунин барномаҳои мусоидаткунанда ин “Барномаи рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон” мебошад, ки дар амалинамоӣ ва титбиқи иҷроиши бандҳои барномаи мазкур ҳиссачудокуниҳо аз ҳисоби бучети давлатӣ ба ин самт пешбинӣ гардидааст. Маблағҳои ҷудокардашуда ва ҳамаи он бандҳои, ки дар доираи Барномаи мазкур омадааст, барои пешрафти корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва таҷрибавӣ-конструкторӣ дар умум мусоидат менамояд. Аз ҷумла дар Барнома қайд гардидааст, ки “Соҳибкории хурди инноватсионӣ ин қисми бештар ҳаракатманди иқтисодиёти инноватсионӣ мебошад, ки қобили очилан эҳсос кардани талаботи бозор ба маҳсулоти баландтехнология, арзёбии ҳолати мавҷуда, аз худ кардани технологияҳои нав ва бо истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир равона намудани истеҳсолоти худӣ мебошад. Мебошад, ки таҷрибаи муфиди давлатҳои дигар оид ба дастгирии ширкатҳо ва корхонаҳои соҳибкории хурд ва миёна, ки маҳз онҳо ҳиссаи зиёди маҳсулоти инноватсиониро истеҳсол карда, ба бозор мебароранд, қабул карда шавад» [4, с. 30]. Барои дар иқтисодиёти ҷаҳон мавқеи пешсафиро ишғол намудан, мебоист ба истеҳсолоти маҳсулоти илмталаби соҳибкорон бо мақсади баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти ватанӣ таъям намудан лозим аст, ки бо ин роҳ дар баробари кам кардани хароҷот ба истеҳсолот сатҳи техникий беҳтар намудани сифати маҳсулот таъмин мегардад.

Яке аз шакли нисбатан ҳозираи соҳибкорӣ ин соҳибкории иҷтимоӣ мебошад. Олими хориҷӣ Лоханде М.А. дар таҳлил соҳибкорӣ диққати худро ба соҳибкории иҷтимоӣ равона намудааст. Оид ба ин масъала ӯ қайд менамояд, ки “Соҳибкории иҷтимоӣ, ки мафҳуми он аз солҳои 1950-ум инҷониб вучуд дорад, торафт бештар маъмул мегардад. Он як категорияи соҳибкориро тавсиф мекунад, ки ҳам барои фоида ва ҳам барои ҳалли мушкилоти иҷтимоӣ кӯшиш мекунад. Он як роҳи пешбурди дигаргуниҳои иҷтимоӣ дар доираи адолати иҷтимоӣ ва соҳибкорӣ шудааст, аммо аз модели маъмулии ғайритиҷоратӣ бо он фарқ мекунад, ки дар як вақт ҳам ҳадафҳои фоидаовар ва ҳам ҳадафҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ матлубро пайғирӣ мекунад” [14, с. 18].

Олими шинохтаи ватанӣ Саидмуродзода Л.Ҳ. дар таҳқиқотҳои худ оид ба соҳибкории иҷтимоӣ чунин қайд менамояд, ки «Яке аз навъҳои муҳимми соҳибкории муосир, соҳибкории иҷтимоӣ мебошад, ки роҳи ҳалли мушкилоти иҷтимоиро тавассути бизнес амалӣ менамояд. Аммо дар марҳилаи имрӯза соҳибкории иҷтимоӣ бе дастгирии дурусти давлатӣ, ки дар шаклҳои гуногун (молиявӣ, омӯзишӣ-таълимӣ, инфрасохторӣ ва ғайра) пешниҳод карда мешаванд, вучуд дошта наметавонад» [8, с. 145]. Ба андешаи мо дастгирии давлатӣ бояд на танҳо дар шакли соҳибкории иҷтимоӣ вонамуд гардад ва ба рушди шаклҳои дигари он низ бояд таваҷҷӯҳ намуд.

Дар адабиётҳои иқтисодӣ шаклҳои соҳибкориро ба таври гуногун гурӯҳбандӣ менамоянд. Дар таҳлили худ шаклҳои маъмулии онро то чое тасниф намудем, ки дар мисоли расми зерин оварда шудааст.

Расми 1. Шаклҳои фаъолияти соҳибкорӣ

Сарчашма: Аз тарафи муаллиф дар асоси таҳлилҳо тартиб дода шудааст.

Шаклҳои фаъолияти соҳибкории дар расм овардашуда, шаклҳои маъмулии соҳибкорӣ мебошанд ва рушд додани ҳама намуди шаклҳои соҳибкорӣ дар кишвар афзалият мебошад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳри баланд гардидани масъалаҳои соҳибкорӣ дар доираи якҷанд сохторҳои қудратӣ шуъбаҳо ва раёсатҳои махсуси омӯзиши соҳибкорӣ амал менамояд. Яке аз сохтори муҳими рушддиҳанда ва машваратии масъалаҳои соҳибкорӣ ин

Шурои машваратии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба беҳтар кардани фазои сармоягузорӣ мебошад. Мақсади асосии Шӯрои машваратӣ таъмини муколамаи давлат ва бахши хусусӣ, рушди фаъолияти соҳибкорӣ, беҳтар намудани фазои сармоягузорӣ, инчунин мусоидат ба рушди иқтисодӣ, баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии аҳоли, бартараф намудани душвориҳо ва проблемаҳои асосии рушди соҳибкорию сармоягузорӣ дар кишвар мебошад.

Дар асоси таҳлилҳои болозикр, барои бо мақсади дастгирӣ ва баланд бардоштани соҳибкории хурду миёнаи истеҳсолии саноатӣ аз нуқтаи назари инноватсионӣ иҷроиш чунин чорабиниҳои зерин метавонанд мусоидат намоянд:

- дастгирии рушди кластерҳои инноватсионии ҳудудӣ;
- фароҳам овардани инфрасохтори зарурӣ барои дастгирии истеҳсолоти хурд ва миёнаи баланди технологӣ, ки интиқоли технологияҳо, роҳандозии маҳсулоти инноватсионӣ, рушди корхонаҳои хурду миёнаи баланди технология, натиҷаҳои мониторинг ва баҳодиҳии истеҳсолоти мавҷудбударо таъмин менамоянд;
- таъсис ва рушди бизнес-инкубаторҳо, ки бояд ба пайдоиши ширкатҳои инноватсионӣ мусоидат кунанд;
- ҳавасмандгардонии ҳамкорӣ, роҳандозии робитаҳои корӣ ва табодули иттилоот байни корхонаҳои хурд, миёна ва калон, аз ҷумла ширкатҳои пешбари хориҷӣ бо иштироки давлат, ки дар бахшҳои дахлдори бозори технологияҳои баланд фаъолият мекунанд.

Мафҳуми нисбатан дурусти соҳибкорӣ ҳамчун вазифа ин ташкили пешрафти истеҳсолот дар шароити молию пулии иқтисодиёт мебошад. Соҳибкор чизе бунёд ва тичоратро месозад, тоҷир онро ба кор меандозад, васеъ ва мустаҳкам мекунад, аз ин рӯ, мафҳуми тичоратро ҳамчун вазифаи паҳнкунада ва таҳкимбахш дар шароити иқтисодиёти молию пулӣ муайян кардан мумкин аст.

Умуман, соҳибкории истеҳсолӣ дар саноат бе рушди соҳибкории хурд ва истифода аз технологияҳои баланд, истеҳсоли маҳсулоти илмталаб ва мароқ зоҳир намудан ба рушди шаклҳои гуногунии он бо назардошти соҳибкории иҷтимоӣ аз имкон дур мебошад.

АДАБИЁТ

1. Александрова Е.А. Управление развитием малого промышленного предпринимательства в условиях глобализации экономики: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05 /Е.А. Александрова. - СПб., - 2011. - 217 с.
2. Ахмедов Ф.В. Факторы формирования и развития малого бизнеса Согдийского региона: теоретические и территориальные аспекты / Ф.В. Ахмедов // Вестник Таджикского национального университета (серия экономических наук). - Душанбе: Сино, 2016. - №2/9(165). -С.218.
3. Багинова В.М., Беломестнов В.Г. Потенциал развития малого промышленного предпринимательства в регионе. Известия Иркутской государственной экономической академии. 2015. Т. 25, № 6. С. 999-1003. ISSN 1993-3541
4. Барномаи рушди инноватсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2011-2020 / Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 апрели соли 2011, № 227. – 30 саҳ.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ” аз санаи 2-юми январи соли 2020, №1684. - С.1.
6. Маҳмудов С.М. Дастгирии молиявӣ қарзии соҳибкории хурду миёна: таҷрибаи мамлакатҳои хориҷӣ ва татбиқи он дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон/С.М. Маҳмудов// Паёми ДДТТ. Бахши илмҳои ҷамъиятӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ. – 2022. - №6. – С. 44-50.
7. Ҳикматов С. Нақши ташкилотҳои қарзии хурд дар рушди фаъолияти соҳибкории хурд /С. Ҳикматов// Паёми ДДТТ бахши илмҳои ҷамъиятӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодӣ. - 2020, - №8. - С.105-109

8. Саидмуродзода Л.Ҳ. Фаёолияти соҳибкорӣ дар соҳаи иҷтимоӣ: самтҳо ва зарурати танзими он / Саидмуродзода Л.Ҳ., Ҳакимов М.А. // Паёми ДДТТ. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - Душанбе: Сино, 2022. - №3. - С.139-145.
9. Солеҳзода А.А. Совокупная факторная производительность как показатель эффективности производственного предпринимательства Таджикистана / А.А. Солеҳзода, Ф.М. Имомёрбеков // Вестник ПИТТУ имени академика М.С. Осими. - 2017. - №3(4). - С.72-82.
10. Тяжков А.И. Роль малых промышленных предприятий в современной рыночной экономике / А.И. Тяжков, М.И. Жигалов // Научный вестник Костромского государственного технологического университета. - 2011. - № 2. - С. - 25.
11. Ушакова О. А. Возрастание роли малого промышленного бизнеса в модернизации экономики / О.А. Ушакова // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. - 2011. - № 2(18). - С. - 178-181.
12. Халимовский Ю. Региональное государственно-частное партнерство: трудности эффективного регулирования / Ю. Халимовский // Хозяйство и право. - 2011. - №6. - С.51-59.
13. Bednarzick R.W. The role of entrepreneurship in U.S. and European job growth / R.W. Bednarzick // Monthly Labor Review, - 2000. - №123(7). - P.3-16.
14. Lokhande M.A. A study of socio-economic background of entrepreneurs from semi-urban centers in Maharashtra / M.A. Lokhande // Professionals Center for Business Research. - 2015. - №2(3). - P.10-18.

УДК 330.113

Саидмахмадова С.М.

ҶАҲОНИШАВӢ: МОҲИЯТ ВА ТАМОҶОЛИ МУОСИРИ РУШД

Мақола ба таҳлили моҳияти ҷаҳонишавӣ ва тамоҷоли муосири рушди он бахшида шудааст. Ихтилофоти асосии марбути мафҳуми «ҷаҳонишавӣ» ва масъалаҳои моҳияти падидаи мазкур, самти кунунии рушди он баррасӣ гардидаанд. Муаллиф назари худро дар бораи табиати ҷаҳонишавӣ, замина ва таркиби он пешниҳод кардааст. Ҷамҷунин дар ҷараёни таҳқиқот муқаррар карда шуд, ки ҳолати муосири ҷаҳонишавӣ сатҳи ҷаҳонишавии раванди такрористеҳсолро дар миқёси иқтисоди ҷаҳонӣ инъикос мекунад. Таҳлил дар асоси таҳқиқоти назариявӣ дар соҳаи истеҳсолоти байналмилалӣ гузаронда шудааст. Хулосаҳои дар натиҷаи ин таҳқиқот бароварда дар бораи ҳосияти ҷаҳонишавӣ мумкин аст минбаъд дар тадқиқоти муфассалтари мавзӯи дигаргуниҳои куллии иқтисоди ҷаҳон мавриди баҳрабардорӣ қарор дода шаванд.

Калидвожаҳо: ҷаҳонишавӣ, иқтисоди (хоҷагии) ҷаҳон, якҷутбӣ, ғайриҷаҳонишавӣ, байналмилалишавӣ, фаромиллишавӣ, такрористеҳсол, истеҳсолоти байналмилалӣ.

Саидмахмадова С.М.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ: СУЩНОСТЬ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

Статья посвящена анализу сущности глобализации и современных тенденций ее развития. Рассмотрены основные противоречия, связанные с понятием «глобализация» и

затрагивающие вопросы о сущности данного явления и нынешнего вектора его развития. Предложено авторское видение природы глобализации, ее предпосылок и содержания данного понятия. Также в ходе исследования было установлено, что нынешнее состояние глобализации характеризует уровень интернационализации воспроизводственного процесса в масштабах мировой экономики. Анализ основан на результатах фундаментальных исследований в области международного производства. Сделанные по результатам данного исследования выводы о сущности и характере глобализации могут быть использованы в дальнейшем при более детальном изучении темы глобальных изменений мирового хозяйства.

Ключевые слова: глобализация, мировое хозяйство, монополярность, деглобализация, интернационализация, транснационализация, воспроизводство, международное производство.

Saidmahmadova S.M.

GLOBALIZATION: ESSENCE AND MODERN DEVELOPMENT TRENDS

The article analyzes the essence of globalization and modern trends of its development. Considers the main contradictions associated with the concept of «globalization» and touches on questions about the nature of this phenomenon and the current vector of its development. Proposed author's vision of the nature of globalization, its prerequisites and content of this concept. Also during the research, it was established that the current condition of globalization is characterized by the level of internationalization of reproduction process in the world economy. The analysis is based on the results of basic research in the field of international production. The conclusions drawn by results of this research about essence and nature of globalization can be used further at more detailed studying of a subject of global changes of the world economy. The findings of this study about essence and nature of globalization can be used further for a more detailed studying of a theme of global changes of the world economy.

Key words: globalization, the world economy, monopolarity, deglobalization, internationalization, transnationalization, reproduction, international production.

Бо вучуди васеъ паҳн гаштани мафҳуми «чаҳонишавӣ», тафсиру таърифи ягонаи он то ҳол ҳосил нашудааст. Ин бо мавҷудияти ихтилофоти сершумор алоқаманд аст, ки таҳлилу арзёбиашон ҳадафи ҳамин таҳқиқот мебошад. Набудани назари ягона дар бораи моҳияти чаҳонишавӣ дар шумори зиёди таърифоти он, ихтилофи назар оид ба аломатҳои хоси ин падида ва ояндаи рушди он зоҳир мешавад. Сабаби ба миён омадани чунин ҳолат ин мураккабу серпахлу будани раванди чаҳонишавист, ки дар ҳама соҳаҳои ҳаёту фаъолияти одамон асар мекунад. Лекин бояд гуфт, ки қисми зиёди таърифҳои пешниҳоду истифодашаванда марбути ҳосиятҳои ҳамшабеҳи падида буда, сахван ба раванди чаҳонишавӣ нисбат дода мешаванд. Омили субъективӣ низ ҷой дорад, яъне чизи дилхоҳ ба воқеият шабоҳат дода мешавад, ки ин барои мавзӯи хеле маъмулу рӯзмарраи тағйирёбии чаҳонии иқтисоди чаҳон табиист. Боз як ихтилофи дигар бо арзёбии вазъи муносири чаҳонишавӣ, самти рушди он алоқаманд аст. Дар пасманзари сусти ё ҳатто манфӣ шудани суръати рушди тичорати байналмилалӣ ва ҳаракати сармоя ҳамчун паёмади ҷунбишҳои бӯҳронии муосир бисёре аз коршиносон аз марҳилаи нави ғайричаҳонишавӣ мегӯянд. Қайд карда мешавад, ки дар доираи ин раванд кишварҳо ба рушди дохилии худ мекушанд ва ин табиатан ба вобастагии камтари иқтисодии онҳо аз ҳамдигар оварда мерасонад. Яъне ҳаракати муқобил ба чаҳонишавӣ ба вуқӯъ мепайвандад. Мақсад аз ин таҳқиқот таҳлилу нуқтаҳои назари гуногун дар бобати масъалаҳои мазкур ва баровардани ҳулосаи худ дар заминаи маълумоти мавҷуда ва усули арзёбии коршиносон мебошад.

Назариёт оид ба таърифи ҷаҳонишавӣ. Дар тӯли садсолаҳо раванди наздикшавии батадричи кишварҳо ва мардумони ҷаҳон ба мушоҳида мерасад. Аммо фақат имрӯз суръати рушди ин раванд ба маротиб афзоиш ёфтааст. Ҷаҳонишавӣ воридшавии кишварҳои ҷаҳон ва тамоми ҷомеаро ба зинаи нави ҳамкорӣ - ҳамкориҳои номаҳдуду умумичаҳонӣ дар назар дорад. Маҳз раванди ҷаҳонишавӣ аз ибтидои солҳои 90-уми садаи ХХ нақшаи афзалиятноки баёни тартиботи ҷаҳонӣ гардид [10, с.168]. Аввалин маротиба мафҳуми ҷаҳонишавӣ дар илмҳои ҷамъиятӣ дар осори иқтисодшиносоне пайдо шуд, ки аз ташаккули бозори ягонаи ҷаҳон хабар доданд. Дар ин раванд ҳамгироии рӯзафзуни бозорҳои молу хизматрасонӣ ва сармоя ба амал омад. Ба ин васила, ҷаҳонишавӣ сараввал маҳз дар соҳаи иқтисод аён гашт. Бунёдгузори истилоҳи «ҷаҳонишавӣ» олими амрикоӣ Т. Левит ба шумор меравад, ки соли 1983 дар мақолаи худ чопи Harvard Business Review дар бораи муттаҳидшавии бозорҳои маҳсулоти алоҳидаи истеҳсоли ширкатҳои фаромиллии (ШФМ) бузург навишта буд. Алҳол бештарини муҳаққиқони ҷаҳонишавӣ мекӯшанд, ки онро чун равандҳои ҳаракати батадричи ҷомеаи ҷаҳонӣ ба фазои ягонаи тибқи қонуну меъёрҳои ҳуқуқи ягона амалкунанда маънидод намоянд, ки бояд ба гум шудани гуногунӣ ва беназирии ҷомеаҳо, гуногунии тамаддунҳои мухталиф оварда расонад [7, с.16]. Сухан дар бораи яқрангшавии ҳоси ҷомеаи ҷаҳонӣ меравад, ки на танҳо ба соҳаи истеҳсоли иқтисодии он даҳлат мекунад, балки маишати оддиро ҳам дигаргун месозад. Дар ҷараёни ин тағйирот талаботи физиологӣ, маънавӣ ва фарҳангии одамон дигаргун мешаванд. Бо ҳамин бояд «як навъ яқсоншавӣ ва стандартизатсияи дарки милливу фарҳангӣ, диниву таърихӣ воқеияти муосир аз ҷониби ҳамаи халқҳои ҷаҳон» ба амал ояд [7, с.16].

Аз ин ҳулосае бармеояд, ки ҷаҳонишавӣ раванди дастсоз, як навъ сиёсатест, ки пешбурди бошууронаи онро бештар ба кишварҳои мутараққӣ зери роҳбарии ИМА нисбат медиҳанд. Чунончӣ, масалан, Н. Абдулгамидов ва С. Гурбанов ҷаҳонишавиро чун раванди дорои табиати яққутбӣ баррасӣ намуда, онро чун «институтсионализатсияи низоми истисмори неокониализми иқтисоди ҷаҳон аз тарафи «империализми доллар» маънидод мекунад» [1, с.20]. А. Г. Дугин ва як қатор муҳаққиқони дигар ҳам бар ин назаранд, ки тамоми рӯйдодҳои ҷорҷӯби ҷаҳонишавӣ ба манфиати ИМА воқеъ мешаванд. Зимнан ҳадафи асосии онҳо густариши бештарини доираи нуфузи доллари Амрико мебошад [10, с.169]. Иқтисодшиноси маъруфи рус В. Иноземцев васеътар фикрронӣ карда мегӯяд, ки ҷаҳонишавӣ раванди тӯлонии муқаррару пойдор гардонидани ҳокимияти капитализми аврупоӣ мебошад [5, с.42]. Нуқтаҳои назари тундрав, мисли ақидаи муҳаққиқи хоричӣ И. Валлерстайн низ ҳастанд, ки ӯ ҷаҳонишавиро чун кӯшиши муқаррар намудани ҳокимияти як тамаддун бар ҷаҳони боқимонда ё чун муқаррар намудани ҳокимияти яққатози бозорҳои ҷаҳонӣ аз сӯи як кишвар баррасӣ мекунад [2, с.33]. Аксарияти чунин ғояҳо ба ин асос ёфтаанд, ки маҳз ба туфайли ҷаҳонишавӣ ИМА то ҳол аз уҳдаи қарзи азими хоричӣ мебарояд (он бо сабаби камбудии бузурги ҳарсолаи тавозуни амалиёти ҷорӣ ба вучуд меояд). Ин қарз дар поёни соли 2015, бино ба маълумоти Вазорати молияи ИМА, 17,5 трлн. долларро ташкил дод. Ба ин васила, ҷаҳонишавӣ ба ИМА имкон медиҳад, ки ҳатто бо вучуди бӯхрони иқтисодии ҷаҳон, аз дефолт халос шавад ва нуфузи долларро чун асбоби асосии иқтисоди ҷаҳон ҳифз намояд [6, с.234].

Бо дарназардошти ин гуфтаҳо метавон ҳулоса кард, ки мафҳумҳои ҷаҳонишавӣ ва ташаккули хоҷагии ҷаҳонии яққутбӣ, ки зимни он дараҷаи рушди саноатии кишварро ҳиссаи хизматрасонӣ дар истеҳсоли ММД муайян мекунад, ба ҳам омехта мешаванд. Мо ҷонибдори ақидаи В. Перская ва В. Глуховсев ҳастем, ки чунин омезиши мафҳумҳои иқтисодӣ натиҷаи иштибоҳи идеологие мебошад, ки шуравишиносону сиёсатшиносон дар охири солҳои 70-ум ва ибтидои солҳои 80-уми асри гузашта баён кардаанд. Идеологияи мазкур раванди ҷаҳонишавӣ номида шуд, то ки дар шароити пошхӯрии ИҶШС ва низоми кишварҳои сотсиализм мавҷудияти таркиботи идеологиро дар низоми капитализм пардапӯш кунанд ва нишон диҳанд, ки хоҷагии капиталистӣ дар рушди худ дар ҳақиқат танҳо ба қонунҳои воқеии капитализм итлоат мекунад. Вале бо вучуди ин, унсӯри капиталистӣ дар кишварҳои демократии Ғарб арзи

хастӣ мекунад ва ба низоми тарбияи аҳоли, ба дарки арзишҳои тамаддунҳо ва халқҳои дигар аз ҷониби он, ба раванди ташаккули ҳочагии миллӣ, инчунин ба рушди муносибатҳои ҳамгирӣ таъсири зиёд мерасонад. Ин унсури идеологӣ ба ҷаҳонбинии миллии психологӣ, фарҳангии таърихӣ ва динӣ асос меёбад. Он ба кишварҳои Иттиҳоди Аврупо ва ИМА оварда ва то имрӯз ҷаҳонӣ аз ҷониби онҳо ба кишварҳои дигарӣ ҷаҳон таҳмил карда мешавад. Ҳангоми суҳанронӣ дар бораи солҳои 80-уми асри гузашта, мо давраи рушди иқтисодӣ ҷаҳониро дар шароити ба ном интизори натиҷаҳои «ҷанги сард» ва ташаккули қоидаҳои мувофиқашудаи истиқрори модели нави иқтисодии ҳочагии ҷаҳон дар шароити қатъи низоми сотсиалистии ҳочагидориро дар назар дорем. Дар ин давра ИМА дар сатҳи қонунгузорӣ барои таъсиси ширкатҳои фаромиллӣ (ШФМ) мусоидат мекунад, ки истеҳсолоташон дар берун аз ҳудуди кишварҳои миллӣ қарор дорад, имтиёзҳои гумрукии тарифиро барои воридоти маҳсулоти ин ШФМ ба ИМА таъмин мекунад [7, с.42]. Соли 1989 Созишномаи Вашингтон қабул карда шуд, ки принципҳои он ба татбиқи сиёсати озодсозии саросарии ҳаракати омилҳои истеҳсол, қатъи танзими давлатӣ ва яқсон кардани ҳуқуқи моликият дар иқтисоди ҷаҳон равона шудаанд. Принципҳои мазкур аслан нуқтаи авҷи модели неолибералӣ мебошанд ва ба пайиҳам гӯянд шудани вазифаву нақши давлатҳои миллӣ дар таъйини самти рушди иқтисодии худ оварда мерасонанд. Соли 1997 Созишномаи Пост-Вашингтон қабул шуд, ки ҳадафҳои он рушди иҷтимоӣ иқтисодии миллатҳо, ҳифзи муҳити экологӣ, аз байн бурдани сатҳи нобаробари даромадҳо ва мусоидати умумӣ барои демократикунони ҷомеа дар асоси яқсон намудани стандартҳои демократӣ эълон шуданд. Нуқтаи асосие, ки бар асоси тамоми гуфтаҳои боло меҳостем қайд намоем, ин аст, ки таҳиягарони принципҳои мазкур чунон амал карданд, ки гӯё демократия молест, ки онро бе мамониат содир ё ворид метавон кард. Дар асл кӯшишҳои яқхела намудани стандартҳои демократӣ боиси он шуд, ки пешбарии онҳо дар давлатҳои гуногун бо истифода аз равишҳои зӯрварӣ сурат гирифт. Зӯрварӣ аллақай зухуроти ниятҳои имперотурист, ки ҳеч умумияте бо ҷаҳонишавӣ надоранд, зеро ҷаҳонишавӣ ба фикри мо, дорони табиати воқеан иқтисодӣ мебошад. Ба ин васила, яққутӣ будани иқтисоди ҷаҳонӣ идомаи мантиқии «идеологияи бархӯрд ва тобеъсозии тавоноии тамоми ҷомеаи ҷаҳонӣ ба мановеи кишварҳои мутараққии постиндустриалӣ аст» [7, с.19]. Яъне, ҳамсон донишмандони даъвоҳои импературии тамаддуни Ғарб барои ҳукмронӣ дар низоми ҷаҳонӣ ва ҳама гуна ниятҳои сиёсӣ, ақоиди ҳокимони алоҳида ҳангоми барангехтани таассуроти миллатгароёнаи ҷомеа, дар пояи рушди баланди иқтисодӣ, илмӣ техникӣ ва рақобатпазирии байналмилалӣ, бо раванди ҷаҳонишавӣ дуруст нест. Таҳлили моҳияти ҷаҳонишавӣ ҳамчун раванди иқтисодӣ. Барои дарк намудани моҳияти ҷаҳонишавӣ, пеш аз ҳама ба таърихи пайдоиши ин раванд рӯйи бояд кард, яъне ба вақте, ки инсоният ба роҳи рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ қадам ниҳод. Таърихан чунин омадааст, ки бисёре аз мардумон ба ин ё он гунаву шакл бо ҳамдигар ҳамкорӣ карданд. Ба ин маъно раванде ҷой дошт, ки воқеан аз лаҳзаи пайдоиши аввалин давлатҳо зухур намуд [9, с.163]. Суҳан дар бораи байналмилалишавии иқтисоди ҷаҳон меравад. Дар шакли қонуниаш раванди мазкур дар тавсеи содироти молу хизматрасонӣ ба берун аз сарҳадоти давлатӣ ва ҳам вуруди маҳсулоту хизматрасонии хоричӣ, афзоиши ҳаҷми сармояи хоричӣ дар иқтисоди миллӣ ва сармояи миллӣ дар иқтисоди хоричӣ, омадурафти байналмилалии қувваи қорӣ ифода ёфтааст. Дар марҳалаи рушду такомули худ байналмилалигардонӣ бо густариши ҳаҷми тичорати ҷаҳонӣ иртибот дошт, ки он ба туфайли сиёсати иқтисодии давлатҳои пуштибони ин раванд имконпазир гашт. Суҳан дар бораи дараҷаи қушодагии иқтисоди давлатҳо меравад, ки он ба сатҳи озодии ҷаҳонӣ иқтисодии беруна (ФИБ)-и кишварӣ мунтахаб рафт дошта, масалан, дар соҳаи тичорати хоричӣ метавонад бо нишондиҳандаҳои ҳиссаи содирот ва воридот ифода ёбад. Дар марҳалаи муносири рушди раванди байналмилалишавӣ афзалият тадриҷан ба додугирифтӣ ҳуди омилҳои истеҳсолот, яъне сармоя, захираҳои меҳнатӣ ва иттилоотӣ дода мешавад. Сармоя яке аз омилҳои асосиест, ки иқтисоди кишварҳоро ба низоми иқтисоди ҷаҳон пайваستاаст. Робитаҳои молиявии ҷаҳонӣ аз солҳои 70-уми асри гузашта рӯ ба тараққӣ

ниҳоданд ва имрӯз андозаи муҳочирати байналмилалии сармоя, ки навъҳои қарзӣ, соҳибкорӣ ва дигар намудҳои сармояро муттаҳид мекунад, ба садҳо миллиард доллар расида, боиси ташкил ёфтани бозорҳои нави молиявӣ гаштааст, ки дар он ҳаҷми бузурги воситаҳои молиявӣ озод роҳҳои истифодаи муфидро мечӯянд. Ба ин васила, бештари кишварҳои ҷаҳон, ки хоҳишманди пайвастании иқтисоди миллии худ ба шабакаи молиявӣ ҷаҳон мебошанд, имрӯз дар миёни шумораи бисёри робитаҳо бо ҳазорон ниҳоди гуногуни молиявӣ дармондаанд. Раванди дигаре, ки натиҷаи байналмилалишавӣ мебошад, «фаромиллишавӣ» иқтисоди ҷаҳон аст. Зери мафҳуми байналмилалишавӣ одатан раванди тавеи фаъолияти байналмилалии корхонаҳо, бонкҳо, ширкатҳои соҳаи хизматрасонӣ, баромадани онҳо ба беруни сарҳадоти миллии кишварҳои алоҳида фаҳмида мешавад. Яъне байналмилалишавӣ танҳо аз ҷанбаи ниҳодии равандҳои ҷаҳонии бизнес - фаъолияти ширкатҳои фаромиллӣ ва бонкҳои фаромиллӣ дар тамоми ҷаҳон иборат аст. Байналмилалишавӣ иқтисоди ҷаҳон ба туфайли равандҳои зерин муяссар шуд:

- рушди сифати воситаҳои нави нақлиёт ва иртибот (пайдоиши Интернет), ки зуд паҳн шудани молу хизматрасонино таъмин кард;

- истифодабарии технологияҳои пешқадами илмиву техникӣ ва дигар технологияҳои навин дар натиҷаи суръатафзоии инқилоби илму техника;

- пайдо шудани майдонҳои тичорати электронӣ ҳамчун шакли нави пешбурди фаъолияти иқтисодӣ;

- аз ҷониби созмонҳои иқтисодии байналмилалӣ ба амалияи ҷаҳонӣ ворид намудани стандартҳои ягонаи сиёсати андозӣ, минтақавӣ, кишоварзӣ, зиддиинҳисорӣ ва ғайра, ва ҳам маҳакҳои ягонаи сиёсати макроиқтисодӣ [10, с.170]. Ширкатҳои фаромиллӣ сохторҳои истеҳсоли тичоратии аз ҷиҳати андоза ва фарогирӣ хеле азим мебошанд, ки хоҷагиҳои миллии чандин кишварҳоро ба ҳам мепайванданд. Дар хоҷагии ҷаҳонӣ садҳо ширкатҳои бузургтарин ҳукмронӣ мекунанд, ки онҳо таносуби истеҳсоли ҷаҳонӣ, рушди соҳаҳои муҳимтарини хоҷагии ҷаҳониро муайян менамоянд. Иқтидори умумии баъзе аз ширкатҳои фаромиллӣ бо имконоти давлатҳои хурд ва ҳатто миёна қобили қиёс аст. Филиалҳои ШФМ ҳамчун намояндагони бизнеси хусусӣ дигар барои мутобиқшавӣ ба тартиботи ин ё он кишвар ниёзманд нестанд, акнун онҳо худашон ба сохтори иқтисод, шуғл, музди меҳнати ин кишварҳо таъсир мерасонанд, талаботро нисбат ба сатҳи таҳассуси кадрҳои маҳаллӣ пешниҳод мекунанд [11, с.50]. Ҳамаи инҳо имрӯз ШФМ-ро ба субъектони асосии муносибатҳои иқтисодие табдил додаанд, ки тавассути фаъолияти соҳибкорӣ амалӣ мешаванд [8, с.64]. Ба ин васила, ШФМ нақши нуруи ҳаракатдиҳандаи ҷаҳонишавӣи хоҷагии оламро аз онҳо худ кардаанд, ва маҳз онҳо дар кушодашавӣи бештари сарҳадоти кишварҳои гуногун манфиатдоранд, то дастрасии номаҳдуд ба захираҳои табиӣ, инсонӣ, ақлонӣ, ба бозорҳои дохилӣ барои фуруши маҳсулоту ҳадамоти худ дошта бошанд [4, с.159]. Тартиби равандҳои зикршуда, яъне кушодашавӣи иқтисоди миллии барои ҳамкориҳои тичоратӣ иқтисодӣ бо кишварҳои дигар дар ҷараёни озодсозии ФИБ, раванди байналмилалишавӣ баъдӣ, ки дар рафти он ин ҳамкорӣ сурат мегирад ва омилони асосии ин ҳамкорӣ, чунонки гуфтем, ШФМ мебошанд, ба ташаккулёбии бозори ягонаи ҷаҳонии мол, хизматрасонӣ, сармоя, қувваи корӣ ва дониш оварда мерасонад. Ҷаҳонишавӣ оқибати рушд ёфтани раванди байналмилалишавӣ ва марҳалаи олии он аст. Ҷаҳонишавӣ хосияти хеле печидаву пурихтилоф дорад, аз ин рӯ онро ба равандҳои сирф бозорӣ, яъне бо соҳаи мубодила маҳдуд набояд кард. Аллакай дар чоряки охири асри XIX низоми иқтисоди ҷаҳонии ташаккулёфта, дар натиҷаи рушди раванди саноатикунони кишварҳои мутараққии ҷаҳон, хусусияти ҷаҳонии фуруши маҳсулотро касб карда буд. Аммо ин ҳоло раванди ҷаҳонишавӣ набуд. Ба ғайр аз соҳаи мубодила раванди байналмилалишавӣ ба истеҳсолот ҳам даҳлат намуда, онро байналмилалӣ мекунад. Байналмилалишавӣи истеҳсолот сохтани маҳсулоти ниҳоиро бо кӯшиши тавлидагони кишварҳои гуногуни ҷаҳон бо дараҷаи мухталифи ҷалби онҳо ба ин раванд ешбинӣ мекунад. Ҳамкориҳои ду соҳа:

истеҳсолот ва мубодила дар чорчӯби раванди такрористеҳсол амалӣ мегардад, ки тибқи назарияи иқтисоддони фаронсавӣ Франсуа Кенэ аз марҳалаҳои зерин иборат аст: истеҳсол; тақсим; мубодила; истеъмол. Зимни баррасии раванди такрористеҳсол дар шакли моддӣ (аз дидгоҳи сармоягузорӣ) ба марҳалаҳои мазкур марҳалаи таъмини захира илова мешавад, ки он аз омодагӣ барои истеҳсол (омодагии илмӣ, технологӣ, молиявӣ ва ғ.) иборат аст. Инчунин ба марҳалаи истеъмол давраи хизматрасонии баъди фурӯш изофа мешавад [3, с.9]. Ба ин васила, мо чунин меҳисобем, ки дар раванди ҷаҳонишавӣ сатҳи байналмилалишавии раванди такрористеҳсол (минбаъд барои мувофиқат мо истилоҳи «раванди истеҳсоли ММД-и ҷаҳон»-ро истифода мекунем) дар миқёси иқтисоди ҷаҳон ҳосил мешавад. Зимнан зери мафҳуми байналмилалишавӣ мо баровардани даври такрористеҳсол ва ҳам марҳалаҳои алоҳидаи онро ба берун аз сарҳадоти давлатӣ бо мақсади муносибсозии хароҷот ва афзудани фоида, инчунин дастрасӣ ба манбаъҳои ашёи хом ва ё бозорҳои нави фурӯши маҳсулот мефаҳмем. Масъалаи ғайриҷаҳонишавии низоми ҷаҳонӣ. Дар ҷараёни робитаҳои муносири иқтисоди ҷаҳонӣ суръати рушди тичорати байналмилалӣ ва ҳаракати сармоя суст ва баъзан паст мешавад. Дар партави ин тамоюлот коршиносон дар бораи давраи нави ғайриҷаҳонишавӣ сухан меронанд, ки дар доираи он кишварҳо мекӯшанд рушди худро дар доираи сарҳадоти худ маҳдуд кунад, ки ин оқибат ба вобастагии камтари иқтисоди ин кишварҳо аз ҳамдигар оварда мерасонад.

АДАБИЁТ

1. Абдулгамидов Н. Губанов С. Двойные стандарты однополюсной глобализации // Экономист. – 2002. – № 12. – С. 20-38.
2. Валлерстайн И. Россия и капиталистический мир-экономика // Свободная мысль. – 1996. – № 5. – С. 30-42.
3. Войтешонок Г.А. Инвестиционная деятельность: скрытые ресурсы процесса трансформирования экономики России: Автореф. дис. ... к.э.н. – М., 1998. – 26 с.
4. Глобализация мировой экономики: вызовы и ориентиры: моногр. / В. В. Зубенко [и др.]. – М.: Дашков и К, 2012. – 320 с.
5. Иноземцев В. О призраках и реальности // Свободная мысль. – 2003. – № 4. – С. 41-50
6. Паньков В.С. Глобализация экономики: некоторые дискуссионные вопросы // Безопасность Евразии. – 2008. – № 2. – С. 221-245.
7. Перская В. Глуховцев В. Многополярность: миф или реальность? (Геоэкономические аспекты). – М.: Экономика, 2011. – 255 с.
8. Россия в глобальном мире: Альм. / под ред. В. П. Горюнова, С. Н. Погодина. – СПб.: Издательство Политехнического университета, 2013. – № 1 (24). – 368 с.
9. Современные глобальные трансформации и проблема исторического самоопределения восточнославянских народов: Моногр. / под ред. Ч. С. Кирвеля. 2-е изд. – Гродно: ГрГУ им. Я. Купалы, 2009. – 547 с.
10. Тарасова О.А. Глобализация как экономический процесс: понятие, этапы // Вестник ЯрГУ. Серия «Гуманитарные науки». – 2013. – № 1 (23). – С. 168-171.
11. Шишков Ю. Реалии современной экономики и архаика государственного регулирования // Международные процессы. – 2010. – № 1 (22). – С. 44-57.

Сангинов С.А.

МАСЪАЛАҲОИ ИМТИЁЗҲОИ АНДОЗ ДАР ТАРАҚҚИЁТИ ЭНЕРГИЯИ АЛТЕРНАТИВӢ

Мақола ба проблемаи рушди энергетикаи алтернативӣ бахшида шудааст. Аз сабаби маҳдуд будани манобеи энергияи барқарорнашаванда, кишварҳои пешрафта ба манбаъҳои алтернативии энергия тавачҷӯҳи зиёд зоҳир мекунад. Комплекси ташаккулёфтаи сӯзишворию энергетикаи Тоҷикистон, ки саҳми он асосан дар тавлиди нерӯи барқ тавассути нерӯгоҳҳои барқи обӣ мебошад, бояд ба нерӯи алтернативӣ бештар тавачҷӯҳ кунад. Бешубҳа, дастгирии давлат дар ин соҳа аҳамияти калон дорад. Тахлили мамлакатҳои пешкадам нишон медиҳад, ки солҳои охир ба ин масъала аҳамияти калон дода мешавад. Рушди муносири энергетикаи алтернативӣ дар ҷумҳурӣ аз сабаби хароҷоти зиёд ба самаранокӣ мувофиқат намекунад, аммо самаранокии ҷорӣ намудани манбаъҳои барқароршавандаи энергияро бо афзоиши васеъшавии тақсимооти он ба даст овардан мумкин аст. Дастгирии давлатӣ аз пешниҳоди имтиёзҳо барои рушди энергетикаи алтернативӣ иборат аст. Ин доираи имтиёзҳо имтиёзҳои андоз, танзими тарифӣ, пешниҳоди грантҳо дар бар мегирад, ки давлат бояд пешниҳод кунад.

Калимаҳои асосӣ: энергияи алтернативӣ, маҷмааи сӯзишворию энергетикӣ, дастгирии давлатии энергияи алтернативӣ, манбаъҳои барқароршавандаи энергия, иншооти тозақунӣ, имтиёзҳои молиявӣ, имтиёзҳои андоз, танзими тарифӣ, грантҳо.

Сангинов С.А.

ВОПРОСЫ НАЛОГОВЫХ ПРЕФЕРЕНЦИЙ В РАЗВИТИИ АЛЬТЕРНАТИВНОЙ ЭНЕРГЕТИКИ

Статья посвящена проблеме развития альтернативной энергетики. В связи с ограниченностью невозобновляемых источников энергии развитые страны уделяют большое внимание альтернативным источникам энергии. Сформированный топливно-энергетический комплекс Таджикистана, удельный вес которого в основном состоит в выработке электроэнергии за счет гидроэлектростанций, должен больше уделять внимание альтернативной энергетике. Несомненно, большое значение имеет государственная поддержка данной сфере. Анализ передовых стран показывает, что в последние годы этому вопросу уделяется большое значение. Современное развитие альтернативной энергетики в республике пока не соответствует эффективности из-за высоких затрат, но эффективность внедрения возобновляемых источников энергии может быть достигнута с увеличением расширения ее распространения. Поддержка государства заключается в предоставлении преференций для развития альтернативной энергетики. В данный круг преференций включаются налоговые льготы, тарифное регулирование, предоставление грантов, которые государство должно предоставить.

Ключевые слова: альтернативная энергетика, топливно-энергетический комплекс, государственная поддержка альтернативной энергетики, возобновляемые источники энергии, очистительное сооружение, финансовые преференции, налоговые льготы, тарифное регулирование, гранты.

Sanginov S.A.

**ISSUES OF TAX BENEFITS IN DEVELOPMENT
ALTERNATIVE ENERGY**

The article is devoted to the problem of development of alternative energy. Due to the limited nature of non-renewable energy sources, developed countries pay great attention to alternative energy sources. The formed fuel and energy complex of Tajikistan, whose share is mainly in the generation of electricity through hydroelectric power plants, should pay more attention to alternative energy. Undoubtedly, government support in this area is of great importance. An analysis of advanced countries shows that in recent years this issue has been given great importance. The modern development of alternative energy in the republic does not yet correspond to efficiency due to high costs, but the effectiveness of the introduction of renewable energy sources can be achieved with an increase in the expansion of its distribution. State support consists in providing preferences for the development of alternative energy. This range of preferences includes tax incentives, tariff regulation, the provision of grants that the state must provide.

Key words: alternative energy, fuel and energy complex, state support for alternative energy, renewable energy sources, purification plant, financial preferences, tax incentives, tariff regulation, grants.

Интенсивное развитие мировой экономики и рост численности населения современного периода требует большого количества потребления энергетических ресурсов. Однако запасы природных ресурсов ограничены. Положение усугубляется, тем, что использование ископаемого топлива прямо и отрицательно влияет на окружающую среду и качество жизни, как нынешнего населения, так и будущего поколения.

Так различные аналитические эксперты утверждают, что мировых запасов нефти хватит на 40-50 лет, газа на 60 - 80 лет, угля на 80-100 лет. Несомненно, что эти данные будут постоянно уточняться.

Обеспеченность данных природных ресурсов для производственных целей зависит от ряда факторов. Существующие методы разведки пока не позволяют точно определить потенциальные запасы нефти, газа, угля. Наблюдается повышение цен на природные ресурсы. Рост численности населения и связанное с этим увеличение потребностей не дают возможность точно прогнозировать потребление нефти, газа. Ограниченные запасы природных ресурсов заставляют человечество не только разрабатывать ресурсосберегающие технологии, но и искать альтернативные источники энергии, которые могли бы заменить природные углеводороды. Растет отрицательное воздействие традиционных источников энергии на окружающую среду.

Поэтому требуются введение инновационных технологий для широкого использования альтернативных видов энергии, в целях уменьшения зависимости производственных процессов от не возобновляемых источников энергии.

Под альтернативной энергетикой подразумевается способы получения энергии, которые недостаточно применяются в сравнении с традиционными, но перспективны в использовании из-за малого вреда окружающей среде. Основу экологической энергетике составляют возобновляемые источники энергии.

Отметим, что возобновляемые источники энергии располагают неисчерпаемым ресурсом, базой которой являются естественные природные процессы. Возобновляемые источники энергии - это естественные источники энергии, которые образуются в нашей природе и восстанавливаются в результате естественных процессов – энергии воды, ветра, солнца. По определению ООН к возобновляемым источникам энергии относятся: солнце; ветер; морские и океанские приливы и волны; подземные горячие ключи, гидроэнергетические ресурсы больших и малых рек.

Запасы данных возобновляемых источников энергии воспроизводятся естественным образом и практически являются неисчерпаемыми.

Возобновляемые источники энергии можно классифицировать как традиционные и нетрадиционные

К традиционным возобновляемым источникам энергии относится энергия, выработанная на гидроэлектростанциях, энергия, полученная за счет использования продуктов биомассы (дрова, солома, гузапая и т.п.).

К нетрадиционным возобновляемым источникам энергии относится солнечная, ветровая и геотермальная энергия, энергия морских приливов-отливов.

К положительным чертам возобновляемых источников энергии относятся воспроизводственный характер и малое воздействие на окружающую среду, необходимость использования технологий при постепенном сокращении природных ресурсов, простота эксплуатации оборудования.

Отрицательными признаками возобновляемых источников энергии являются неравномерность их распределения по миру, технические сложности аккумулирования энергии в больших объемах, несинхронность получения энергии с ее потреблением, длительный срок окупаемости затрат в настоящее время при внедрении данной технологии.

Развитие альтернативной энергетики следует рассматривать в рамках развития топливно-энергетического комплекса. Данный комплекс представляет собой ряд взаимосвязанных хозяйствующих объектов - предприятий по добыче газа, нефти, угля, предприятий электроэнергетики, которые преобразуют данные ресурсы в энергоносители. Основной задачей топливно-энергетического комплекса является ритмичная и качественная подача энергии до пользователей.

В официальном документе, отражающем развитие данного комплекса отмечено: «топливно-энергетический комплекс определяется как совокупность взаимосвязанных отраслей экономики, занятые гидроэнерго- и теплогенерирующих, угле-, нефте-, газодобывающих, транспортирующих и перерабатывающих, электроснабжающих и потребляющих системах, а также в территориальных подсистемах и других объектах энергетики, независимо от форм собственности» [3].

Отметим, что в данном определении не отмечена значение и роль альтернативной энергетики.

Удельный вес ТЭК Таджикистана в валовом внутреннем продукте на начало 2020г. составил – около 5%. Основным звеном ТЭКе Таджикистана является энергетическая отрасль, которая состоит из генерирующих, передаточных предприятий. ОАХК «Барки Точик» представлена 14 крупными и 16 малыми генерирующими предприятиями, 17 электрическими сетями, задачами которых являются передача и распределение электрической энергии. Государство большое значение уделяет строительству очередной ГЭС - Рогунской, ввод в эксплуатацию которой в перспективе обеспечит энергетическую независимость.

На 1.01.2020г. всеми электростанциями было выработано 20676 млрд. кВт/час при установленной мощности – 6475 тыс. квт. Выработка теплоэнергии составила – 1657 Гкал. и была увеличена в 2,5 раза по причине повышения выработки на новой Душанбинской ТЭЦ-2. 98% электроэнергии, которое производят в Таджикистане, вырабатывается на гидроэлектростанциях, в том числе, 97% на крупных и средних.

Немаловажная роль в ТЭКе Таджикистана принадлежит угольной отрасли. Добычей угля занимаются 15 угледобывающих предприятий, 4 их них подземным способом и 11 открытым способом. 10 предприятий являются частными предприятиями. Благодаря данной отрасли свыше 230 промышленных предприятий уголь используют как технологическое топливо, заменяющее природный газ. Переход на использование угля как технологического топлива было предпринято по причине снижения зависимости хозяйственных субъектов от импорта природного газа.

В настоящее время отрасль располагает 17 действующими месторождениями и 26 перспективными площадями.

На 1.01.2020 было добыто 2027,8 тыс. т. в т. ч. каменного угля - 1963,8, тыс. тонн и бурого угля - 63,9 тыс. тонн.

Относительно нефтегазовой отрасли отметим, что несмотря на то, что республика имеет 24 нефтегазовых месторождения, которые имеют в своих недрах 2,6 млн. т нефти и 3,4 млрд. м³ газа (данные Главного управления геологии Таджикистана), все равно потребности Таджикистана не удовлетворяются. В настоящее время потребность в нефтепродуктах превышает 1 миллион тонн в год, а в природном газе составляют порядка 2 миллиардов кубометров.

Промышленные запасы газовых месторождений в республике расположены на глубокой глубине, которые требуют использования новых технологий и специального оборудования.

В сфере солнечной энергетики отметим, что солнечные дни в Таджикистане наблюдаются от 280 до 300 дней в течение года, что дает возможность для развития этой отрасли. Экспертные оценки отмечают, что солнечная энергия может обеспечить свыше 10% потребления энергии. Наряду с развитием крупных и средних гидроэлектростанций, которые обеспечивают крупных потребителей, солнечная энергетика может широко применяться в ЖКХ небольших населенных пунктов и в сельской местности.

В Таджикистане научные разработки по использованию солнечной энергии ведутся в Центре по исследованию и использованию ВИЭ при Физико-техническом институте им. С.У. Умарова Национальной Академии наук Республики Таджикистан, где существуют опытные образцы.

В данном Центре разработано и произведено опытное оборудование, которые предназначено для приготовления пищи на основе солнечной энергии. Оно позволяет достигать температуры от 100 до 130 °С.

Изготовлены опытные образцы автономных источников питания заряжающихся от солнечных панелей. Мощность таких панелей достигает от 65 Вт до 5 кВт. Также произведены водонагревательные установки производительностью от 0,1 до 1 т горячей воды (50-70° С) за световой день.

По предварительным расчетам отечественные солнечные установки намного дешевле импортных, однако, для расширения их производства необходимы инвестиционные вложения.

Относительно солнечных коллекторов можно отметить, что китайская фирма в начале 2010гг. стала заниматься продажей данного оборудования, но в силу дороговизны солнечных панелей (\$600) не сумела удержаться на отечественном рынке.

В данном Центре Национальной Академии Наук разработаны и изготовлены рабочие образцы солнечных кухонь, предназначенные для приготовления пищи с использованием солнечной энергии. Температура внутри устройства 100-130 °С.

В Душанбе имеется опыт использования солнечной энергии на основе пилотного проекта - гранта полученного за счет Японского правительства в двух учреждениях здравоохранения: первом роддоме и больнице Караболо.

К альтернативным источникам энергии относятся и ветровая. Данное направление в Таджикистане еще не достаточно изучено. Перспективными районами развития ветроэнергетики являются там, где скорость ветра достигает более 5-6 м/с и где существуют изолированные потребители. К районам, которые следует изучить для целесообразного внедрения ветровых станций, относятся районы Памира, Файзабадский, Аштский, Кайракум, перевалы Анзоб, Шахристан. Правда в настоящее время создание и внедрение ветроустановок пока является неэффективным, но с развитием новых технологий и включением ее в параллельную работу с основной энергосистемой данное направление будет перспективным.

Другое направление альтернативной энергии это широкое использование биогаза. Данный энергоресурс получают из натурального сырья (навоза, отходов очистительных сооружений).

Система утилизации отходов, является неотъемлемой частью любого города. Именно она обеспечивает жилому массиву, нормальное функционирование и соблюдение санитарных норм в городских условиях. Сточные воды, которые проникают в городские очистные сооружения, в своём составе содержат очень разнообразные органические и минеральные соединения, способные нанести окружающей среде колоссальный урон, если не будут утилизированы должным образом.

В Душанбе существует очистительное сооружение в районе махали Гулбутта. Данное сооружение было построено в 50- годах и было рассчитано на полмиллиона жителей. В настоящее время оно не справляется с очисткой, т.к. населения столице стало в 2 раза больше. На данном очистительном сооружении было предусмотрено сооружение для переработки отходов в биогаз и продажи его населению в газовых баллонах. Были построены закрытые бетонные накопительные бункера для сбора нечистот и выделения биогаза. Однако за счет недостаточности капитальных вложений в советское время данная технология (стадия подготовки и заправки в баллоны биогаза) была не достроена. Да и сжиженный газ в то время был относительно дешёвый.

Сейчас с покупкой привозного дорогого сжиженного газа по высокой цене, целесообразно завершить данную технологическую цепочку путем выделения финансовых средств и применения более современной технологии.

Применение биоэнергетических установок особенно актуально там, где находятся животноводческие комплексы и птицефабрики, где существует потребность в утилизации отходов.

При внедрении производственного процесса на основе новых технологий по производству биогаза, из 1 куб. м органического сырья получают около 2-3 куб. м чистого продукта. Отходы очистительных сооружений помимо этого являются высококачественным удобрением для сельскохозяйственного производства.

Внедрение данной технологии позволит убыточному предприятию ГУП «Водоканал» перейти в самоокупаемое подразделение.

Дополнительной выработкой энергии может стать и строительство мусоросжигательного завода.

Данная производственная структура, представляет собой технологию устранения типовых отходов путем тепловой обработки (сжигания) в обустроенных печах или котлах.

Технология обработки отходов позволяет сократить объем отходов и получить энергию, получаемую в процессе, для производства электричества и передачи тепла. Отметим, что на данный момент ведутся разработки повышения коэффициента эффективности (КПД) современных технологий обработки отходов. При столице с миллионным населением, несомненно, должен находиться хотя бы один мусоросжигательный завод, в связи с увеличивающимся количеством вывозимого мусора и его утилизацией. Не переработанный мусор, в конечном счете, наносит большой урон почве, воде и здоровью населения.

Так по данным Хукумата г. Душанбе в 2021г. из столицы было вывезено 305023т мусора. Средний прирост объемов образования городских отходов на протяжении 10 -15 лет устойчиво составляет 3-4% в год.

Относительно примера отметим, что в Эстонии был построен мусороперерабатывающий блок. В год появляется 300 000 тонн смешанных бытовых отходов, из которых электростанция Иру может использовать для производства энергии около 220 000 тонн.[10]

При сжигании одной тонны отходов можно получить 1300-1700 кВтч тепловой энергии или 300-550 кВтч электроэнергии. Строительство мусороперерабатывающей электростанции имеет свою специфику.

Во-первых, переработка мусора не приносит больших доходов, она экономически невыгодна малому и среднему бизнесу. Перерабатывать мусор берутся только крупные предприятия, потому что это дело требует инвестиций.

Во-вторых, МСЗ вырабатывают большое количество энергии. По этому показателю ее сравнивают с ТЭС, только топливом здесь служит мусор. Эти ресурсы используют автономно (для нужд предприятия), либо продают.

Лидером по числу заводов в стране является Франция, завод есть даже в Париже.

Японские предприниматели ухитрились сделать завод города Нака экологически безопасным и интересным. Архитектура здания интересует туристов, которые знакомятся с концепцией предприятия.

Токийский завод находится непосредственно по соседству с жилым микрорайоном, а также школой. Но производство оснащено большим количеством фильтров, которые делают его полностью безопасным.

Германский успех сжигания мусора основан на тщательной сортировке, которую, согласно статистике, ведут более 83% домохозяйств. К тому же жители часто сами отвозят свой мусор на предприятия. Сам процесс на заводе практически полностью автоматизирован.

Мусоросжигание Швейцарии тоже производится в основном машинами, людей на заводе немного. Рядом с заводом находятся фермерские хозяйства, на которых растут различные культуры.

Для успешного сжигания мусора необходимо перенимать опыт стран, в которых этот процесс успешно развит, строго контролировать соблюдение требований безопасности [12].

Анализ современного состояния топливно-энергетического комплекса показывает, что существует потенциал для его дальнейшего развития.

Развитие топливно-энергетического комплекса будет осуществляться в соответствии с законодательной базой, разрабатываемой государством, в связи с чем за последние годы было принято ряд законодательных актов. К ним можно отнести Закон РТ «Об энергетике» (2000г.), Закон РТ «Об энергосбережении» (2002г.), Закон РТ "О лицензировании отдельных видов деятельности" (2004г.), Закон РТ «Об использовании возобновляемых источников энергии» (2010г.), Закон РТ «О внесении изменения в Закон Республики Таджикистан «Об использовании возобновляемых источников энергии» (2015 г.).

Постановления Правительства Республики Таджикистан: «Концепция развития отраслей топливно-энергетического комплекса РТ на период 2003-2015гг.» (2002г.), «Целевая комплексная программа по широкому использованию ВИЭ, таких как энергия малых рек, солнца, ветра, биомассы, энергии подземных источников» (2007); «О Программе освоения возобновляемых источников энергии и строительства малых гидроэлектростанций на 2016–2020» (2015).

Данные вопросы были отражены в отдельных Приказах и распоряжениях Министерства энергетики и промышленности РТ.

Определения терминов нетрадиционной энергетики отражены в национальных стандартах и сертификатах РТ.

Анализируя развитие топливно-энергетического комплекса отметим, что основной удельный вес в производстве продукции данной сферы принадлежит крупной гидроэнергетике и угольной сфере. Этому способствуют и налоговые преференции государства. Так в Налоговом кодексе РТ (2013г.) были предусмотрены льготные налоговые режимы при строительстве гидроэлектростанций. Так, заказчик и генеральный подрядчик строительства частично или полностью освобождались от уплаты таких налогов

как: НДС, налог с пользователей автомобильных дорог; налог на прибыль, налог на транспортные средства; налогов на недвижимое имущество; социального налога в отношении иностранных граждан, которые принимали участие в строительстве гидроэлектростанции; госпошлины за регистрацию проспектов эмиссии негосударственных ценных бумаг, осуществленных в связи со строительством гидроэлектростанции.

В части материального обеспечения ввоз товаров для гидроэлектростанций во время строительства освобождались от НДС и таможенных пошлин.

Во время строительства гидросооружения поставщики товаров (работ, услуг) были полностью или частично освобождены от уплаты НДС [5].

В новом Налоговом кодексе РТ (2022г.) такие преференции, к сожалению, были изъяты [6].

Опыт развитых стран показывает, что даже наличие достаточных топливно-энергетических ресурсов они предоставляют возможность роста использования возобновляемых источников энергии. Так акции публичных производителей возобновляемого оборудования и разработчиков проектов опережают большинство основных фондовых индексов и энергетического сектора в целом. Это связано с ожиданиями роста бизнеса и финансов в среднесрочной перспективе. В октябре 2020 года акции солнечных компаний по всему миру выросли более чем в два раза по сравнению с декабрем 2019 года [11].

К мерам предоставления преференций для развития альтернативных источников энергии можно отнести освобождение от налогов или льготное налогообложение, тарифное регулирование, предоставление грантов, поддержка домохозяйств, желающих использовать возобновляемые источники энергии.

Развитие альтернативных источников энергии предполагает следующие основные этапы – импорт оборудования или создание отечественного производства, производство энергии и продажа в общую энергосистему.

В этой связи необходимо освободить от налогов экономические субъекты занимающиеся производством оборудования для данной отрасли, импортом оборудования, а также привлечение инвестиций в республику, которая выразится в установке нулевой налоговой ставке на срок определяемый государством. Установка и распространение данных видов оборудования увеличит количество выработанной энергии, которая может быть приобретена общей энергосистемой. Естественно покупка у данных производителей должна быть по повышенному тарифу по причине покрытия затрат на начальных этапах. Данное направление даст эффект только при распространении данного вида энергии. При строительстве жилых и административных зданий на законодательном уровне необходимо предусмотреть обязательную установку оборудования для выработки электроэнергии и подогрева воды.

Таджикистан располагает всеми условиями для развития альтернативной энергетики, нужны лишь преференции государства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон РТ «Об энергетике»
2. Закон РТ «О рынке ценных бумаг»
3. Концепция развития отраслей топливно-энергетического комплекса Республики Таджикистан на период 2003-2015гг
4. Международное агентство возобновляемой энергии (офиц. сайт) // Годовой отчет по возобновляемой энергетике в мире 2020. <https://www.iea.org/reports/renewables-2020?mode=overview>
5. Налоговый Кодекс РТ 2022г.

6. Налоговый Кодекс РТ 2013г.
7. Постановление Правительства Республики Таджикистан от 03.08. 2002 г. № 318 «Концепция развития отраслей топливно-энергетического комплекса Республики Таджикистан на период 2003-2015 годов» <https://parlament.tj/ru/>
8. Промышленность Республики Таджикистан: 30 лет государственной независимости. Душанбе, Агентство по статистике при Президенте РТ. - 2021г. с.284
9. Статистический ежегодник Республики Таджикистан - 2020г. - Душанбе, Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2020. с.495
10. Электронный ресурс. <https://www.iea.org/reports/renewables-2020?Mode=overview> Renewables 2007 Global Status Report
11. Электронный ресурс. <http://www.energyland.info/analitic-show>
12. Электронный ресурс. <https://stop-othod.ru/oborudovanie/musoroszhigatelnyj-zavod.html>

УДК: УДК 691+33

Ташрифзода Қ.Қ., Холзода Б.К.

ТАЪРИХИ РУШДИ КОРХОНАҲОИ САНОАТИ МАСОЛЕҲИ СОХТМОНӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масъалаҳои ташаккули соҳаи саноати масолеҳи сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Ба андешаи мо воқеан ҳам соҳаи мазкур дар шароити имрӯза яке аз соҳаҳои калидӣ ба шумор меравад, чунки бе масолеҳи сохтмонӣ рушди дигар соҳаҳои иқтисодиёти кишвар ғайриимкон мебошад. Бо ин мақсад дар мақолаи мазкур таърихи таъсисёбӣ ва роҳҳои ташаккули соҳаи саноати масолеҳи сохтмонӣ мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Таҳлилҳои гузаронида нишон доданд, ки заминаҳои ташкил ва рушди корхонаҳои соҳа аз соли 1938 оғоз гардида, бо мурури замон то ба имрӯз теъдоди корхонаҳо ба 560 адад расидааст. Яке аз заминаҳои рушди саноати масолеҳи сохтмониро мо ба заминаҳои меъёрию ҳуқуқӣ, ки вобаста ба соҳа қабул гардида алоқаманд мешуморем. Хулоса баровардан мумкин аст, ки роҳи асосии рушд ёфтани соҳаи масолеҳи сохтмон ин қабул гардидани барнома ва стратегияи соҳавӣ ба шумор меравад.

Калимаҳои калидӣ: корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмонӣ, саноати масолеҳи сохтмонӣ, талабот, ташкили истеҳсолот, маҳсулот, семент, рушди саноати масолеҳи сохтмонӣ.

Ташрифзода Қ.Қ., Холзода Б.К.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИИ ПРЕДПРИЯТИЙ СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ В РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматриваются вопросы становления промышленности строительных материалов Республики Таджикистан. На наш взгляд, эта отрасль считается одним из ключевых в современных условиях, ведь без строительных материалов невозможно развитие других секторов экономики страны. С этой целью в данной статье анализируются история создания и пути становления промышленности строительных материалов. Проведенные анализы показали, что основа для организации и развития предприятий

данной сферы заложена в 1938 году, и со временем количество предприятий отрасли достигло 560. Одной из основ развития промышленности строительных материалов мы считаем связанную с нормативно-правовой базой, принятой в этой сфере. Можно сделать вывод, что основным путем развития отрасли строительных материалов является принятие программы и отраслевых стратегий.

Ключевые слова: предприятий промышленности строительных материалов, промстройматериалы, потребность, организации производства, цемент, развитие промстройматериалов.

Tashrifzoda K.K., Kholzoda B.K.

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF BUILDING MATERIALS ENTERPRISES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article deals with the formation of the building materials industry of the Republic of Tajikistan. In our opinion, this industry is considered one of the key ones in today's conditions, because without building materials it is impossible to develop other sectors of the country's economy. To this end, this article analyzes the history of creation and the development of the building materials industry. The analyzes carried out showed that the basis for the organization and development of enterprises in this area was laid in 1938, and over time, the number of enterprises in the industry reached 560. We consider one of the foundations for the development of the building materials industry to be related to the regulatory framework adopted in this area. It can be concluded that the main way for the development of the building materials industry is the adoption of the program and industry strategies.

Keywords: building materials industry enterprises, industrial building materials, demand, production organization, cement, development of industrial building materials.

Дар ҳудуди Тоҷикистон қадамҳои аввалин барои омӯзиши география ва сарватҳои табиӣ, пас аз ҳамроҳшавии Осиеи Миёна ба ҳайати Россия, гузошта шудааст. Дар натиҷаи корҳои экспедитсияи махсус (таҳти роҳбарии Бутенов К.Ф., Семенов - Тяньшанский П.П., Федченко А.П., Мушкетов Д.И. ва дигарон) соли 1941 маълумоти зарурӣ доир ба география, геология ва қанданиҳои ғоиданоки минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон гирифта шуданд. Дертар (соли 1951) ба омӯзиши таърих, корҳои кӯҳии Тоҷикистон бостоншиносон ва сикашиносони Институти таърих, археология ва этнографияи Академияи илмҳои Тоҷикистон фаъолон сар қарданд.

Яке аз замимаҳои рушди соҳаро мо пеш аз ҳама дар пешбурди корҳои илмию тадқиқотӣ мебинем. Хушбахтона, ҷанбаҳои илмию иқтисодии корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмонӣ дар корҳои илмию олимони ватанӣ ба монанди Абдуллоев У.Ҳ., Аминов Ш.А., Иванников И.Е., Комилов С.Ҷ., Муҳаббатов Х.М., Низомов С.Ф., Низомова Т.Д., Одинаев Ш.Т., Раҳимов Р.К., Файзуллоев М.К., Холдоҷониди Г., Хоналиев Н., Хоҷаев П.Д., Юденко Т., Сафаров Ҷ.Х., Шаропова М.А., Мирҷамолов А., Самиев М.Б. ва дигарон таҳқиқ шудаанд [8, с. 4].

Хеле зиёд ошкор қардани сангҳои зебои сохтмонӣ, масолеҳ барои рангҳо, мис, оҳан, сурб, нуқраву тилло ба меъморону бинокорони моҳири қадим даст дод, ки муҷассамаҳои бузурги таърихию меъморӣ бунёд намоянд. Дар Бухоро Масҷиди қалон, Мадрасаи Мири Араб, Масҷиди Баланд, дар Истаравшан Масҷиди Ҳоҷӣ Зайниддин, Мадрасаи Абдулаттори Султон намунаи онҳоянд. Дар Панҷакент, Самарқанд ва Хучанд низ даҳҳо мадрасаву масҷидҳо сохта шуда буданд.

Бозёфтҳои бостоншиносӣ тасдиқ қардаанд, ки аз ҷониби аҳолии Тоҷикистон истифода бурдани масолеҳи сохтмонӣ ҳанӯз аз давраи палеолит сар шудааст. Масалан, дар асри сангӣ дар ноҳияи Ховалинг олотҳои меҳнат ва бошишгоҳ ва дар асри биринҷӣ дар ноҳияи Шаҳристон чархи тайёркунии маснуоти қуллоӣ ва аробаи дучархоро дарёфт

кардаанд. Баъдтар тарзи истеҳсоли хишт, рангҳо, маснуоти сафолинро кор карда баромадаанд.

Тоҷикистон аз қадим бо кӯҳҳои баланд ва боигариҳои зеризаминии худ шӯҳрат дорад. Рушди босуръати саноати масолеҳи сохтмонӣ дар Тоҷикистон аз замони таъсисёбии ИҚШС шурӯъ гардид. Рушди бемайлоии сохтмони саноату манзилӣ талаботро ба хишт, сафоли бомпӯш, оҳак, гач, семент ва дигар намудҳои масолеҳи сохтмонӣ зиёд намуд. Бинобар ин, тақозои таъсиси соҳаи алоҳидаи саноати масолеҳи сохтмонӣ ба миён омад, ки ба ин мавҷудияти заминаи фаровони ашёи хом мусоидат кард [7, с. 31].

Давраи нави рушди саноати истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ дар Тоҷикистон аз солҳои 30-юми асри гузашта оғоз ёфта буд. Сабаби асосиашро мо пеш аз ҳама дар зиёд будани талаботи аҳоли ба масолеҳи сохтмонӣ мебинем.

Бо ин мақсад моҳи апрели соли 1931 дар шаҳри Сталинобод аввалин муассисаи масолеҳи сохтмонӣ таъсис дода шуд, ки он баъдан ба Трести масолеҳи сохтмонӣ табдил ёфт. Трест корхонаҳои масолеҳи сохтмониро муттаҳид сохта, ҳамзамон сохтмони асосии ҷумҳуриро роҳбарӣ мекард. Ҳамин тавр, ин соҳа ҳамчун сохтори мустақил ташкил шуда, дар рушди истеҳсоли масолеҳи сохтмонии ҷумҳурӣ саҳми калон гузошт.

Таъсиси аввалин корхонаи саноати масолеҳи сохтмонӣ дар Тоҷикистон корхонаи хишти Сталинобод буд, ки сохтмони он соли 1929 оғоз ёфта, соли 1936 ба анҷом расид. Соли 1930 дар Драгомиск (ҳозира ноҳияи Ҷаббор Расулов) дуҷумин корхонаи хишт бо иқтидори 14,5 млн дона хишт дар як сол сохта ва ба истифода дода шуд.

Дар қисмати истеҳсоли семент соли 1938 сохтмони аввалин корхонаи сементбарорӣ оғоз ёфта, соли 1942 мавриди истифодабарӣ қарор дода шуд. ҚСК «Сементи Тоҷик» ягона корхонаи сементбарорӣ мебошад, ки бо усули тар (мокрый способ) маҳсулот истеҳсол карда, иншоотҳои муҳими ҷумҳуриро бо семент таъмин менамояд [5, с. 58-59].

Корхонаи мазкур соли 1948 таҷдид гардида, ҳамагӣ дар 1 сол 10-12 ҳазор тонна семент истеҳсол мекард [6, с. 376]. Навбати дуҷуми таҷдид дар солҳои 60-70-уми асри гузашта гузаронида шуда, хатҳои нави технологии чехӣ (хумдонҳои даврзанандаи андозааш 4x3, 3x128, 8м, истеҳсоли 20 тонна/соат клинкер) ба истифода дода шуд. Соли 1990 истеҳсоли семент ба миқдори 1 млн 50 ҳазор тонна расонда шуд. Дар давраи ҳокимияти Шӯравӣ корхона талаботи дохилии ҷумҳуриро 100% таъмин мекард. Пас аз пош хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ истеҳсоли солонии семент коҳиш ёфт, соли 1998 ҳаҷми он ба 17,5 ҳазор тонна расид. Дар давоми солҳои 1992-2021 корхона аз ҳама бештар соли 2007-ум 313,0 ҳазор тонна семент истеҳсол кардааст.

Таҳлилҳои гузаронида нишон дод, ки яке аз сабабҳои асосии кам гардидани истеҳсоли семент норасоии гази табиӣ, ки аз Ҷумҳурии Ўзбекистон ворид мешуд ба ҳисоб мерафт. Бинобар қатъ гардидани интиқоли гази воридотӣ корхона аз моҳи октябри соли 2011 то моҳи августи соли 2013 пурра аз фаъолият бозмонда буд.

Бо дастгирии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тавассути Ширкати хитории «Kation International Industry Tianjin» аз 6 хумдони мавҷудаи корхона 2-тоаш аз гази табиӣ ба ангишт гузаронида шуда, яке моҳи сентябри соли 2013 ва дигаре моҳи феввали соли 2014 мавриди истифодабарӣ қарор дода шуданд. Иқтидори умумии солонии онҳо 300 ҳазор тоннаро ташкил медиҳад. Сарчашмаҳои оморӣ нишон медиҳанд, ки корхона соли 2021 ба миқдори 240,0 ҳазор тонна семент истеҳсол кардааст.

Сипас соли 1940 корхонаи битуми шаҳри Конибодом, хишт ва гачи шаҳри Сталинобод (ҳозира Комбинати масолеҳи бинокорӣ) ба фаъолият оғоз намуданд. Дар корхонаҳои калони истеҳсоли масолеҳи ғайрамаъданӣ дар ноҳияи Спитамен ва шаҳри Хучанд, комбинати масолеҳи сохтмонии шаҳри Исфара ва корхонаи хишти шаҳри Кӯлоб бо иқтидори солонии 52 млн дона хишт сохта шуданд.

Фаровонии ашёи хом маҳаллӣ имкон додааст, ки имрӯз дар ҷумҳурии корхонаҳои зиёд барои истеҳсоли хишт, семент, коркарди регу шағал, гач, оҳак ва ғайра фаъолият

намоянд. Ғайр аз ин, бунёди якчанд корхонаҳои дигари истеҳсолкунандаи масолеҳи сохтмонӣ низ ба нақша гирифта шудааст [2, с. 50].

Айни замон, дар ҷумҳурӣ корхонаву муассисаҳо бо шакли моликияти гуногун мустақилона фаъолияти молиявӣ хоҷагидориро пеш бурда, масолеҳи сохтмонӣ истеҳсол менамоянд, бозори дохилиро пурра таъмин намуда ба миқдори муайян ба хориҷа содирот мекунанд.

Сарчашмаҳои оморӣ нишон медиҳанд, ки агар солҳои 90-уми асри гузашта дар саноати масолеҳи сохтмони ҷумҳурӣ 32 корхонаҳои саноатӣ ва ташкилоти хизматрасонии соҳа арзи вучуд дошта бошад, пас соли 2000-ум онҳо ба 46-то, соли 2010-ум ба 207-то ва соли 2021-ум шумораи онҳо ба 540-то баробар гардид. Коргарони корхонаҳои соҳа 10664 нафарро ташкил медиҳанд, ки назар ба соли 1991 се маротиба зиёд мебошад.

Чадвали 1. Маълумотнома оид ба шумораи корхона, ҷойҳои корӣ, музди миёнаи меҳнат ва ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти корхонаҳои соҳаи масолеҳи сохтмонӣ дар солҳои 2013-2021

Солҳо	Шумораи корхонаҳо	Ҷойҳои корӣ	Музди миёнаи меҳнат	Ҳаҷми истеҳсол (млн сомонӣ)
2013	260	6621	1100	472,5
2014	283	7431	1100	978,3
2015	350	7931	1200	1300,0
2016	365	9246	1220	2194,7
2017	451	9595	1230	2219,4
2018	507	9703	1300	2436,4
2019	517	10364	1520	2753,7
2020	530	10400	1600	2984,3
2021	540	10664	1650	3375,0

* Сарчашма: дар асоси маводҳои фондӣ омода гардидааст.

Аз таҳлили чадвали мазкур ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмонӣ вобаста ба шумора ҷойҳои корӣ, музди маоши миёна ва ҳаҷми истеҳсолот дар ҳоли афзоиш қарор доранд.

Пас аз Истиклолияти давлатӣ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди соҳаи мазкур таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда, як қатор Қонун, Барнома ва Консепсияҳоро қабул намуд, ки муҳимтарини онҳо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои фаъолият», «Барномаи рушди масолеҳи сохтмонӣ барои то давраи соли 2015», «Нақшаи дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2020» ба шумор мераванд [8, с. 42].

Таҳлилҳои гузаронидаи мо нишон дод, ки заминаҳои дар амал татбиқшавии соҳаи ин «Барномаи рушди масолеҳи сохтмонӣ барои то давраи соли 2015» мебошад. Масалан, баъди амалишавии пурраи барнома шумораи корхонаҳои сементбарорӣ ба 16 адад (бо иқтидори 5,6 млн.тонн) расид, вале ҳаминро бояд қайд намуд, ки пеш аз қабули барнома 2 адад корхона бо иқтидори умумии 560 ҳазор тонна семент дар як сол фаъолият мекарданд.

Ба андешаи мо бо мақсади ташкили истеҳсолот, саноатикунони босуръати кишвар ва баланд бардоштани рақобатнокии маҳсулот «Стратегияи рушди саноат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030», «Барномаи саноатикунони босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025» ба тасвиб расида, мавриди амал қарор доранд ва барои рушд намудани соҳаи масолеҳи сохтмонӣ ҳамчун заминаҳои меъёрию ҳуқуқӣ хизмат мекунанд.

Давоми солҳои соҳибистиклолӣ бо истифода аз технологияҳои инноватсионӣ ва ашёи хоми маҳаллӣ дахҳо корхонаҳои истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ аз ҷумла, сементбарорӣ, истеҳсоли хишт, маводҳои ғайримаъданӣ, коркарди санг сохта шуданд. Истеҳсоли

маҳсулоти нави воридотивазкунанда; семент, гачкартон, сангҳои ороишӣ, пахтаи минералӣ аз санг, андоваҳои минералӣ, рангҳои акрилий, кубурҳои бетонӣ ва асбестӣ ба роҳ монда шуд.

Бо иштироки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон корхонаҳои бузурги сементбарорӣ - ҚДММ «Хуаксин Ғаюр семент»-и ноҳияи Ёвон бо сармои 120,0 миллион доллари ИМА, ҚДММ “Тоҷ Чайна 2013”-и шаҳри Ваҳдат бо сармои 83 миллион доллар, ҚДММ «Хуаксин Ғаюр Суғд семент»-и ноҳияи Бобоҷон Ғафуров бо сармои 150,0 миллион доллар, ҚДММ “Чунгтсай Моҳир семент”-и ноҳияи Ёвон бо маблағгузори 145,0 миллион доллар, хиштбарорӣ - ҚДММ “Пейчинг технология”-и шаҳри Ҳисор бо сармои 3,0 миллион доллар, коркарди санг – ҚДММ “Элегант”-и шаҳри Бӯстон бо сармои 5,0 миллион доллар ва ғайраҳо ба фаъолият оғоз намуданд.

Ҳамасола ба ҷумҳурӣ зиёда аз 1,0 миллион тонна семент ворид мегардид. Ба фаъолият оғоз кардани корхонаҳои нави сементбарорӣ воридоти сементро ба ҷумҳурӣ коҳиш дода, имкони содироти онро фароҳам овард. Содироти семент охири соли 2015 оғоз гардида, соли 2021 ба 1,4 миллион тонна баробар шуд. Семент ба ҷумҳуриҳои Ўзбекистон, Қирғизистон ва Ислонд Афғонистон ба фурӯш бароварда мешавад. Сементи содиротгардида 30% ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолгардида ро ташкил медиҳад.

Ҷадвали 2. Истеҳсоли намудҳои асосии масолеҳи сохтмонӣ дар солҳои 1992-2021

Номи масолеҳ	1992	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Семент, ҳазор тонна	446,8	54,8	253,1	288,2	1412,0	2001,3	3117,2	3844,2	4202,2	4242,3	4280
Регу шағал шағал (ҳазор м ³)	168,8	35,5	268,8	448,8	1100,0	1241,3	1041,1	1232,2	1511,4	1434,3	1548
Маводи деворӣ (миллион дона)	102,7	21,0	44,6	78,4					229	236,0	254

* Сарчашма: дар асоси маводҳои фонди омода гардидааст.

Таҳлилҳои гузаронидаи мо нишон дод, ки аксаран дар маълумоти омори се намудҳои масолеҳи сохтмонӣ семент, регу шағал ва маводи деворӣ дарҷ гардидааст. Вобаста ба намудҳои масолеҳи зикргардида тафовут нисбати солҳои дар ҷадвал буда эҳсос мегардад. Масалан, истеҳсоли семент соли 1992 446,8 ҳазор тоннаро ташкил медод. Истеҳсоли ин намуди маҳсулот дар соли 2021 ба 4,3 млн тонна баробар гардид, ки 9,6 маротиба зиёд мебошад. Инчунин дигар намудҳои маҳсулоти сохтмонӣ дар ҳоли афзоиш қарор доранд. Сабабҳои зиёд истеҳсолгардидани масолеҳи сохтмонӣ пеш аз ҳама талаботи аҳоли, бунёди корхонаҳои нав ва фаровон будани ашёи хоми ватанӣ мебошад.

Таҳлилҳои нишон медиҳанд, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти соҳа аз 472,5 млн. сомони соли 2013 ба 3,3 миллиард сомонӣ дар соли 2021 расид. Истеҳсоли масолеҳи асосӣ, аз ҷумла семент ба 4,3 миллион тонна, маводи ғайримаъданӣ ба 1,5 миллион метри мукааб ва масолеҳи деворӣ аз 158,4 млн. дона ба 253,6 млн. дона баробар гардид.

Дар ин давра воридоти таҷҳизоти технологияи соҳа зиёда аз 4,5 миллиард сомониро ташкил додааст. Раванди истеҳсоли онҳо ба муҳити зист таъсири манфӣ нарасонида, маводҳои энергетикӣ сӯзишвориро сарфа менамоянд. Харочоти нерӯӣ барқ, ангишт то

30% кам гардиданд, ки ин боиси то 15-25% баланд шудани даромадноки ва паст шудани арзиши аслии маҳсулот гардид. Бо технологияҳои пештар барои истеҳсоли 1 тонна семент 320 кг ангишт, 230 кВт/соат нерӯи барқ, барои истеҳсоли 1000 дона хишт 300 кг ангишт ва 95 кВт/соат барқ сарф мешуд. Ҳоло бошад, ин нишондодҳо мутаносибан барои истеҳсоли 1 тонна семент ба 150 кг ангишт, 110 кВт/соат нерӯи барқ, барои 1000 дона хишт 250 кг ангишт, 60 кВт/соат нерӯи барқ сарф мешавад. Истифодаи технологияҳои нав имкон дод, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти соҳа аз 5,0 млн. сомони соли 1991 ба 3,3 миллиард сомони дар соли 2021 расад.

Ба андешаи мо яке аз бахшҳои афзалиятноки соҳаи масолеҳи сохтмонӣ ин бунёди корхонаҳои истеҳсоли семент шиша, кошин (кафел), бомпӯш, қубурҳои асбестӣ мебошад, ки дар ин самт таҳия намудани лоиҳаҳои сармоягузорӣ идома дорад. Масалан, бунёди корхонаҳои сементбарорӣ дар шаҳри Душанбе, ноҳияи Айнӣ, истеҳсоли шишаи сохтмонӣ дар ноҳияи Ҷ.Расулов, корхонаҳои хиштбарорӣ ва коркарди регу шағал дар шаҳру ноҳияҳои гуногуни ҷумҳурӣ аз ҳисоби сармоягузори дохилию хориҷӣ пешбинӣ гардидааст.

Таҳлилҳои гузаронидашуда имкон дод то заминаҳои таъсисёбии саноати масолеҳи сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шаванд, ки чунин мебошанд:

✓ Вазорати саноати масолеҳи бинокории Ҷумҳурии Советии Сотсиалистии Тоҷикистон аз моҳи январи соли 1957 то моҳи январи соли 1958 амал кардааст.

✓ Аз моҳи январи соли 1958 бо номи Идораи саноати масолеҳи сохтмони Шурои хоҷагии халқи Ҷумҳурии Советии Сотсиалистии Тоҷикистон (Управление промышленности строительных материалов Совета народного хозяйства Таджикской ССР) амал намуда то охири соли 1966 давом кард.

✓ Аз моҳи январи соли 1967 боз номи Вазорати саноати масолеҳи бинокории Ҷумҳурии Советии Сотсиалистии Тоҷикистонро гирифта то охири соли 1988 амал кардааст.

✓ Аз моҳи январи соли 1989 номи Иттиҳодияи илмӣ- истеҳсолии «Тоҷикпромстройматериал» (Научно - производственное объединение «Таджикпромстройматериал»)-ро гирифта то охири соли 1989 арзи вучуд дошт.

✓ Аз моҳи январи соли 1990 номи Ассотсиатсияи ҷумҳуриявии «Тоҷикпромстройматериал»-ро гирифта, то охири соли 1991 фаъолият намуд.

✓ Аз моҳи январи соли 1992 ҳамчун Кумитаи «Промстройматериал»-и Ҷумҳурии Тоҷикистон то охири соли 1993 амал кардааст.

✓ Аз моҳи январи соли 1994 Ширкати саҳомии давлатии «Умрон» ном гирифта, то 25 октябри соли 1996 фаъолият кардааст.

✓ Аз 25 октябри соли 1996 то 29 октябри соли 1997 бо номи Кумитаи саноати масолеҳи бинокории назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон амал мекард.

✓ Аз 29 октябри соли 1997 то 4 марти соли 2002 бо номи Корпоратсияи «Маводи сохтмон» амал кардааст.

✓ Аз 4 марти соли 2002 то ноябри соли 2006 Департаменти саноати маводи сохтмони Вазорати саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон номгузорӣ шуда буд.

✓ Аз ноябри соли 2006 то ҳоло Раёсати саноати маводи сохтмони Вазорати энергетика ва саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон (то соли 2014) ва Вазорати саноат ва технологияҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон амал намуда истодааст.

АДАБИЁТ

1. Барномаи рушди истеҳсоли масолеҳи сохтмонӣ барои давраи то соли 2015. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон – Душанбе, 31 октябри соли 2009 таҳти №601.

2. Комилов С.Ҷ. Иқтидори истеҳсолии корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмони Ҷумҳурии Тоҷикистон / С.Ҷ. Комилов // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. 2021. № 1 (35). С. 47-53.

3. О состоянии конкуренции на рынках производства нерудных строительных материалов в государствах-участниках СНГ. –М., 2017. -103 с.
4. Ташрипов К.К. Нынешнее состояние промышленности строительных материалов Республики Таджикистан / Ташрипов К.К., Махсуддинов А. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2017. №2/6. С.46-48.
5. Ташрипов К.К. Развитие цементной промышленности в Республике Таджикистан / К.К. Ташрипов, Б.К. Холов, Б.А. Юнусов // Политехнический вестник. Серия: Интеллект. Инновации. Инвестиции. 2019. № 4 (48). С. 58-62.
6. Файзиев Ф. А. Таърихи ташкил ва ташаккулёбии корхонаи сементбарории шаҳри Душанбе / Маводи Конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию назариявӣ ҳайати устодону кормандон ва донишҷӯёни ДМТ бахшида ба ҷашнҳои «5500-солагии Саразми бостонӣ», «700-солагии шоири барҷастаи тоҷик Камоли Хучандӣ» ва «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040)» Ҷилди I// Душанбе 2020. С. 376-378.
7. Холзода Б.К. Ҷанбаҳои назариявӣ ташкили истеҳсолот дар корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмонӣ / Холзода Б.К. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. 2022. №6. С. 31-37.
8. Холов Б.К. Такмили механизмҳои ташкили истеҳсолот дар корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмонӣ (дар мисоли корхонаҳои масолеҳи сохтмонии вилояти Хатлон): дис. ... н.и.и: 05.02.22. Б.К. Холов Душанбе – 2021. 188 с.

УДК 336.77

Тохтаров И.Х.

НИЗОМИ ҚАРЗДИҲИИ ИМТИЁЗНОКИ КОРХОНАҲОИ КИШОВАРЗӢ

Дар шароити муосири рушди иқтисодӣ барои таъмини фаъолияти муътадили корхонаҳои кишоварзӣ қарзи бонкӣ воситаи муҳим мебошад. Истеҳсолоти кишоварзӣ дорои хусусиятҳои ҳосе мебошад, ки хавфи зиёди қарзиро ба миён меоранд. Бинобар ин, бонкҳои тичоратӣ барои қарздиҳӣ ба корхонаҳои кишоварзӣ манфиатдор нестанд. Дар мақолаи мазкур шароити ташаккули низоми қарздиҳии имтиёзнок ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ таҳқиқ мешавад. Барои татбиқи намудани низоми қарздиҳии имтиёзнокӣ корхонаҳои кишоварзӣ пешниҳодҳои таҳия шудаанд.

Калидвожаҳо: корхонаҳои кишоварзӣ, қарзи бонкӣ, қарздиҳии кишоварзӣ, меъёри фоизи қарзи бонкӣ, қарздиҳии имтиёзнок, қарзҳои кӯтоҳмуҳлат, қарзҳои дарозмуҳлат.

Тохтаров И.Х.

СИСТЕМА ЛЬГОТНОГО КРЕДИТОВАНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

В современных условиях экономического развития банковский кредит является важным инструментом обеспечения стабильной работы сельскохозяйственных предприятий. Сельскохозяйственное производство имеет специфические особенности, которые создают высокий кредитный риск. Поэтому коммерческие банки не заинтересованы в кредитовании сельскохозяйственных предприятий. В данной статье

рассматриваются условия формирования системы льготного кредитования производителей сельскохозяйственной продукции. Разработаны предложения по внедрению системы льготного кредитования сельскохозяйственных предприятий.

Ключевые слова: сельскохозяйственные предприятия, банковский кредит, сельскохозяйственное кредитование, процентная ставка по банковскому кредиту, льготное кредитование, краткосрочные кредиты, долгосрочные кредиты.

Tokhtarov I.Kh.

PREFERENTIAL LENDING SYSTEM FOR AGRICULTURAL ENTERPRISES

In modern conditions of economic development, a bank loan is an important tool for ensuring the stable operation of agricultural enterprises. Agricultural production has specific features that create high credit risk. Therefore, commercial banks are not interested in lending to agricultural enterprises. This article discusses the conditions for the formation of a system of preferential lending to agricultural producers. Proposals have been developed for the introduction of a system of concessional lending to agricultural enterprises.

Key words: agricultural enterprises, bank credit, agricultural lending, bank loan interest rate, concessional lending, short-term loans, long-term loans.

Имрӯз соҳаи кишоварзӣ баҳши муҳимтарини иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Дар он маҳсулоти ҳаётан муҳим барои аҳолии мамлакат, инчунин ҳиссаи назарраси ашёи хом барои корхонаҳои саноати коркард истеҳсол мешавад. Ҳамчунин дар соҳаи кишоварзӣ иқтисодии бештар барои рушди иқтисодиёти миллӣ мавҷуд аст. Бинобар ин, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вазъи молиявӣ ва фаъолияти босамари корхонаҳои кишоварзӣ таваҷҷуҳи зиёд зоҳир менамояд.

Нақши муҳими кишоварзиро дар рушди иқтисодии мамлакат ба назар гирифта, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 январи соли 2021 таъкид намуданд, ки «минбаъд афзоиш додани истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ бисёр муҳим буда, истифодаи самараноки обу заминҳои қорам, технологияҳои инноватсионӣ ва агротехникаи пешрафта, аз ҷумла бунёди боғҳои интенсифӣ бояд таъмин карда шавад» [6]. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Паёми навбатии худ, ки 26 декабри соли 2021 ироа гардид, қайд намуданд, ки бо истифодаи захираҳои бузурги ашёи хоми ватанӣ тавассути коркарди маҳсулоти кишоварзӣ соҳаҳои саноати сабук ва ҳӯрокворӣ рушд намуда, ҳамзамон бо рушди соҳаҳои дигари саноати коркард метавонад «ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти содиротӣ ва ивазкунандаи воридот афзоиш ёбад ва саноатикунонии босуръати мамлакат таъмин карда шавад» [7].

Рушди соҳаи кишоварзӣ, баланд бардоштани саҳми он дар иқтисодиёти миллӣ, таъмини ҳарчи бештар ва бештари аҳолии мамлакат бо озуқа ва фаъолияти босамари корхонаҳои соҳаҳои саноати коркарди маҳсулоти кишоварзӣ аз вазъи молиявӣ ва фаъолияти корхонаҳои кишоварзӣ, таъмин будани онҳо бо воситаҳои асосӣ ва гардон вобаста мебошад. Дар таъмини корхонаҳои кишоварзӣ бо воситаҳои асосӣ ва гардон нақши муҳимро низомии бонкӣ бо истифодаи усулҳои пешрафта ва босамари қарздиҳӣ ва дастгирии соҳибкорони соҳаи кишоварзӣ иҷро менамояд.

Дар воқеъ, дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ, ки аксари корхонаҳои кишоварзии мамлакат бо надоштани воситаҳои худии барои таъмини рушди фаъолияти худ басанда дар вазъи молиявии ногувор қарор доранд, барои онҳо қарзи бонкӣ сарчашмаи асосии навкунии воситаҳои асосии истеҳсолӣ ва пуркунии воситаҳои гардон мебошад. Чунин хусусиятҳои хоси истеҳсолоти кишоварзӣ, ба монанди мавсимӣ ва давомнокии даври истеҳсолӣ паёмадҳои ин падидаро нисбат ба дигар соҳаҳои фаъолияти истеҳсолӣ боз ҳам номатлубтар

мегардонанд. Бинобар ин, имрӯз масъалаи қарздиҳии бахши кишоварзии иқтисодиёти милли мубрамии хоса касб кардааст. Аз як ҷониб, хусусиятҳои истеҳсолоти кишоварзӣ, ки мо номбар кардем, зарурати ҷалби сарватҳои молиявии иловагиро тақозо мекунад. Аз ҷониби дигар, - ташкилотҳои молиявӣ қарзӣ, аз ҷумла бонкҳои тичоратӣ, ки маблағҳои муваққатан озоди субъектҳои гуногуни хоҷагидорӣ ва аҳолиро ҷамъ мекунад, «барои қарз додан ба корхонаҳои соҳаи кишоварзӣ чандон манфиатдор ҳам нестанд, зеро ба ғайр аз идоракунии барои бахши молиявӣ анъанавии хавфҳо, онҳо маҷбуранд, ки ҳамчунин хавфҳои махсуси дар соҳаи кишоварзӣ бо таъсири омилҳои гуногуни табиӣ-иқлимӣ, биологӣ ва мавсимӣ ба миён омадари низ ба ҳисоб гиранд» [2, с. 65].

Солҳои охир дар адабиёти илмии ватанӣ ба масъалаи қарздиҳии корхонаҳои кишоварзӣ таваҷҷуҳи бештар ба назар мерасад. Дар асарҳои олимони ва муҳаққиқон Ш.Ш. Исмоилова [3], А.Х. Олимов [4], Қ.Х. Хушвахтзода [8], Х.П. Шарипов [9] ва дигарон паҳлӯҳои гуногуни масъалаи мазкур баррасӣ гардидаанд. Аммо дар интишороти мавҷудбуда хусусиятҳои хоси соҳаи кишоварзӣ барои қарзгирӣ аз бонкҳо ва шароити пешниҳод кардани қарзҳои имтиёзнок ба корхонаҳои кишоварзӣ пурра ба инобат гирифта нашудаанд. Маҳз масъалаҳои пешниҳод кардани қарзҳои имтиёзнок ба корхонаҳои кишоварзӣ имрӯз мубрам мебошанд.

Ҳолати нигаронкунанда, ки аз таҳқиқи фаъолияти қарздиҳӣ мушоҳида мешавад, ин аст ки дар мамлакат то ҳол низоми босамари таъминоти молиявӣ қарзии корхонаҳои кишоварзӣ, ки ба талаботи муносири иқтисоди бозорӣ ҷавобгӯ бошад, ташаккул наёфтааст. Ҳангоми афзоиши ҳаҷмҳои қарздиҳӣ (асосан дар солҳои 2018-2021) ба соҳаҳои иқтисодиёти милли ҳиссаи онҳо дар соҳаи кишоварзӣ назаррас нест (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. – Ҳиссаи кишоварзӣ дар сохтори соҳавии қарздиҳии бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, млн. сомонӣ

Маблағҳои қарзи бонкҳо	Солҳо						
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ҳамагӣ	4186,2	3810,3	3537,5	3913,3	5021,1	6370,5	8089,5
аз ҷумла:							
қарзҳои кӯтоҳмуҳлат	2338,5	2284,1	2091,6	2479,9	2720,1	2543,2	3043,2
қарзҳои дарозмуҳлат	1847,7	1526,2	1445,9	1433,4	2301,0	3827,3	5046,3
Ба корхонаҳои кишоварзӣ	295,7	192,1	185,7	236,0	265,3	290,3	379,3
аз ҷумла:							
қарзҳои кӯтоҳмуҳлат	197,1	161,6	163,9	215,0	255,3	279,2	365,2
қарзҳои дарозмуҳлат	98,6	30,5	21,8	20,9	10,1	11,1	14,1

Сарчашма: муаллиф дар асоси маълумоти оморӣ таҳия кардааст [5, с. 404]

Аз маълумоти дар ҷадвали 1 овардашуда мушоҳида мешавад, ки дар давраи таҳлилӣ, оғоз аз соли 2018 ҳамасола ҳаҷми маблағи қарзҳои бонкӣ ба иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон афзоиш ёфтааст. Дар ин давра ҳамзамон зиёдшавии маблағи қарзҳои бонкии ба соҳаи кишоварзӣ равогардида низ ба назар мерасад. Бо вучуди ин, ҳиссаи қарзҳои бонкии ба корхонаҳои кишоварзӣ пешниҳодшуда назаррас нест: дар соли 2018 – 6,0%, соли 2019 – 5,3%, соли 2020 – 4,6% ва дар соли 2021 – 4,7%. Дар соли 2018 таносуби қарзҳои кӯтоҳмуҳлат ва дарозмуҳлат дар таркиби маблағи қарзҳои бонкии ба корхонаҳои кишоварзӣ равогардида чунин аст: қарзҳои кӯтоҳмуҳлат - 91,1%, қарзҳои дарозмуҳлат – 8,9%. Ҳамин тавр, дар таносуби мазкур дар солҳои минбаъда ҳиссаи қарзҳои дарозмуҳлат тамоюл ба камшавӣ дорад: соли 2019 – 96,2% ва 3,8%; соли 2020 – 96,2% ва 3,8%; соли 2021 – 96,3% ва 3,7%. Дар ҳаҷми умумии қарзҳои кӯтоҳмуҳлат ва дарозмуҳлати бонкҳо ҳиссаи корхонаҳои кишоварзӣ мувофиқан дар соли 2018 – 8,7% ва 1,5%, соли 2019 – 9,4% ва 0,4%, соли 2020 – 11% ва 0,3%, соли 2021 – 12% ва 0,3%-ро ташкил медиҳад. Маълумоти овардашуда шаҳодат медиҳад, ки бонкҳо барои пешниҳод кардани қарзҳои дарозмуҳлат, ки

онро корхонаҳои кишоварзӣ асосан барои хариди воситаҳои асосии истеҳсоли ва мучаҳҳазгардонии техникаи худ истифода мебаранд, рағбат надоранд.

Таҳлили фаъолияти қарздиҳӣ ба корхонаҳои кишоварзӣ нишон медиҳад, ки бештари корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан қарзҳои кӯтоҳмуҳлати бонкиро барои пӯшонидани масрафҳои мавсимии худ истифода мебаранд. Онҳо мушкилоти қорӣ худро ҳал намуда, барои гирифтани қарзи дарозмуҳлат чуръат намекунанд, гарчанде эҳтиёҷшон ба ин намуди қарз зиёд аст. Зеро корхонаҳои кишоварзӣ дар раванди қарзгирӣ, баргардонидани маблағи қарз ва фоизҳои он бо сабаби мавҷуд будани хавфҳои қарзӣ ба мушкилоти зиёд дучор мешаванд. Пеш аз ҳама, мушкилот дар пешниҳод намудани гарав ба миён меоянд. Арзиши амволи ғайриманқул, ки ҳамчун объекти гарав барои гирифтани қарз аз қониби бонкҳои тичоратӣ талаб карда мешавад, дар маҳалҳои деҳот, ки корхонаҳои кишоварзӣ онро қойгир мебошанд ва фаъолият мекунанд, нисбат ба арзиши объектҳои ғайриманқули дар шаҳрҳо қойгирбуда пасттар аст. Бинобар ин, аксари корхонаҳои кишоварзӣ барои ба бонк супоридани гарави бозоргир, ки маблағи дархостшавандаи қарзро таъмин карда тавонад, қодир нестанд.

Мушкилоти дигар – сатҳи баланди меъёрҳои фоизи қарзи бонкӣ мебошад. Бонкҳои тичоратӣ қарзҳоро ба субъектҳои хоҷагидорӣ, аз ҷумла ба корхонаҳои кишоварзӣ танҳо бо фоизҳои баланд пешниҳод мекунанд. Маълумоти омӯрӣ шаҳодат медиҳад, ки дар моҳҳои январ-октябри соли 2022 андозаи миёнаи фоизи қарзҳои бонкӣ бо пули миллий 23,9% ва бо асъори хориҷӣ 12,1%-ро ташкил додааст (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. – Меъёри фоизи қарзҳои бонкӣ дар моҳҳои январ-октябри соли 2022

Қарзҳои бонкӣ	Меъёри фоиз									
	январ	февр.	март	апрел	май	июн	июл	авг.	сент.	окт.
Ҳамаи қарзҳо бо пули миллий	24,14	24,58	24,08	23,89	23,91	23,83	23,89	23,91	23,47	23,44
То 1 моҳ	22,37	23,27	24,04	24,14	23,05	22,17	21,40	21,49	20,67	19,99
Зиёда аз 1 моҳ то 3 моҳ	27,60	26,75	25,23	14,81	15,48	16,14	16,66	15,94	16,41	16,82
Зиёда аз 3 моҳ то 6 моҳ	23,17	21,66	23,00	23,00	23,39	23,00	22,50	22,53	15,11	14,86
Зиёда аз 6 моҳ то 1 сол	27,99	28,24	27,41	27,67	27,77	27,91	27,74	27,48	27,23	27,28
Зиёда аз 1 сол	24,48	24,94	24,65	24,70	24,80	24,81	24,92	24,95	24,65	24,66
Қарзҳои дигар	17,86	17,71	17,40	17,42	17,51	17,81	17,92	17,95	17,91	17,80
Ҳамаи қарзҳо бо асъори хориҷӣ	12,50	12,76	12,64	11,74	11,81	11,85	11,95	11,95	11,95	11,79
То 1 моҳ	8,62	9,37	9,39	9,36	9,29	9,50	9,53	9,56	9,60	9,62
Зиёда аз 1 моҳ то 3 моҳ	13,71	13,77	13,40	12,49	11,60	11,48	11,49	12,08	11,94	11,77
Зиёда аз 3 моҳ то 6 моҳ	13,38	13,57	13,59	13,61	13,68	13,73	13,76	13,78	13,79	13,83
Зиёда аз 6 моҳ то 1 сол	14,24	13,85	13,34	13,10	13,23	13,15	13,00	12,60	12,41	12,40
Зиёда аз 1 сол	13,14	13,28	12,97	11,94	12,00	12,03	12,15	12,21	12,16	11,98
Қарзҳои дигар	5,94	8,09	8,11	5,54	5,54	5,72	5,77	6,43	6,84	6,47

Сарчашма: Муаллиф дар асоси маълумоти омӯрӣ таҳия кардааст [1]

Корхонаҳои кишоварзӣ вобаста ба хусусиятҳои фаъолияти истеҳсолии худ, махсусан бо назардошти даври истеҳсолии тӯлонӣ қарзҳои бонкиро ба муҳлати камтарини беш аз 6 моҳ (аз 6 то 12 моҳ) мегиранд. Онҳо қарзро бештар дар мавсими қорҳои баҳорӣ,

дар моҳҳои феврал-март гирифта, пас аз чамбоварии ҳосили зироат ва гирифтани даромад аз фурӯши он, метавонанд маблағи қарзро ба бонк баргардонанд. Лекин корхонаҳои кишоварзӣ дар давоми давраи нашъунамои зироат имконияти супоридани фоизҳои қарзро надоранд. Бинобар ин, бонкҳои тичоратӣ аксаран дар муҳлати то 6 моҳи аввали давраи қарз ба корхонаҳои кишоварзӣ барои насупоридани фоизҳои имтиёз медиҳанд, вале қайд бояд кард, ки фоизҳои ба ин давра ростоянда ба уҳдадорҳои қарзгир зам шуда, сарбории зиёдтарро барои қарзодкуни ба миён меоранд.

Тавре аз ҷадвали 2 мушоҳида мешавад, бонкҳои тичоратӣ меъёри баландтарини фоизи солонаро барои қарзҳои бо пули милли пешниҳодшаванда, ки муҳлаташон аз 6 моҳ то 1 сол аст, талаб мекунанд (дар соли 2022 ба ҳисоби миёна 27,7%), барои қарзҳои бо пули милли, ки муҳлаташон аз 1 сол зиёд аст, меъёри фоизи миёнаи солони 24,8% мебошад. Чунин фоизҳои баланд ба он хотир талаб карда мешаванд, ки чуноне пештар қайд кардем, барои корхонаҳои кишоварзӣ дар соҳаи зироатпарварӣ фаъолияткунанда ин муҳлати муносибтарин барои қарзгирӣ мебошад. Фоизҳои барои қарзҳои муҳлаташон то 1 моҳ бо меъёри миёнаи 22,3%, аз 1 моҳ то 3 моҳ - 19,2% ва аз 3 моҳ то 6 моҳ - 21,2% солони пешниҳод карда мешаванд. Аз чунин вазъи мушоҳидашуда хулоса бароварда мешавад, ки бонкҳои тичоратӣ ҳангоми қарздиҳӣ ба корхонаҳои кишоварзӣ танҳо манфиатҳои тичоратии худро ба ҳисоб мегиранд ва бо зиёд шудани талаботи мавсимӣ ба қарз, фоизи онро баланд мебардоранд. Таъминоти соҳаи кишоварзӣ бо маблағҳои қарзӣ бояд рушди соҳаро ҳавасманд кунад, вале низоми муносири қарздиҳии бонкҳои тичоратӣ барои корхонаҳои кишоварзӣ ягон ҳел имтиёз пешниҳод намекунад.

ҚСП «Аввалин Бонки Молиявии Хурд» ба хоҷагиҳои деҳқонӣ, корхонаҳои кишоварзӣ ва соҳибкдороне, ки дар соҳаҳои зироатпарварӣ ва чорвопарварӣ фаъолият мекунанд, барои хариди воситаҳои асосии истеҳсоли, воситаҳои гардон, коркарди ҳосил, рушди фаъолият ва зиёд намудани иқтидори истеҳсоли қарзи махсуси кишоварзӣ пешниҳод мекунанд, ки маблағи он то се миллион сомонӣ, ба муҳлати то 48 моҳ ва фоизи солони 21-27% мебошад. Бо вуҷуди зиёд будани маблағи қарзи мазкур, бонк барои гирандаи қарз расмиёти мураккаби вобаста ба таъминоти қарз (гарав) ва доштани зоминро талаб мекунанд.

ҚСП Бонки «Арванд» барои хариди таҷҳизот ва техникаи кишоварзӣ ва мусоидат ба рушди соҳаи кишоварзӣ ба маблағи то як миллион сомонӣ, муҳлати то 60 моҳ, меъёри фоизи солони аз 25% боло ва гарав (амволи манқул ва ғайриманқул, таҷҳизот ва техникаи харидашаванда) қарз пешниҳод менамояд.

Бояд қайд кард, ки якҷанд бонкҳои тичоратии мамлакат ҳоло қарзҳои махсуси кишоварзиро қорӣ намудаанд, ки ба қарзҳои имтиёзноки мансуб мебошанд. Аз ҷумла, Бонки давлатии амонатгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон «Амонатбонк» дар доираи лоиҳаи қарзии «Кишоварз» ба хотири саҳмгузори дар рушди соҳаи кишоварзӣ ва баланд бардоштани сатҳи неқӯаҳволии аҳолии деҳоти мамлакат барои хоҷагиҳои деҳқонӣ, корхонаҳои кишоварзӣ ва соҳибкдорони инфиродии дар соҳаи кишоварзӣ фаъолияткунанда қарзҳои имтиёзноки кишоварзиро бо шартҳои муайян пешниҳод менамояд. Вале маблағи ин гун қарзҳо дар доираи то сад ҳазор сомонӣ маҳдуд буда, онҳо ба муҳлати то 36 моҳ ва фоизи солони 10% пешниҳод карда мешаванд. Қарзҳои мазкур бо пули милли дода шуда, таъминоташон амволи манқул ва ғайриманқул мебошад. Дар ин маврид, муҳлати имтиёз барои пардохти қарзи асосӣ то 6 моҳ мебошад.

Таҷрибаи қарздиҳӣ ба корхонаҳои кишоварзӣ дар мамлакат нишон медиҳад, ки бо чунин фоизҳои баланди қарзҳои бонкҳои тичоратӣ ҳангоми паст будани даромаднокии истеҳсолоти кишоварзӣ баргардонидани қарз аз ҷониби корхонаҳои кишоварзӣ таъмин намегарад. Ҳамчунин, ошкор гардид, ки бонкҳои тичоратӣ барои қарздиҳӣ ба корхонаҳои кишоварзӣ манфиатдор нестанд, зеро соҳаи кишоварзӣ дорои хавфҳои зиёди қарзӣ мебошад. Мавҷудияти хавфҳои махсуси қарзҳои кишоварзӣ омилҳои қиддии маҳдудкунандаи қарздиҳӣ ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ мебошад. Ба ин гуна хавфҳои махсус аз ҷумла мансуб мебошанд:

- ноустувории баланди вазъи молиявии корхонаҳои кишоварзӣ бо сабаби даромаднокии пасти соҳа;
- мувофиқат накардани талаботи дарозмуҳлати истеҳсолоти кишоварзӣ ба муҳлатҳои кӯтоҳи пешниҳоди қарзҳои бонкӣ;
- хусусиятҳои мавсимии истеҳсолоти кишоварзӣ, вобастагии он аз шароити табиӣ-иклимӣ;
- душвориҳо ҳангоми фуруши маҳсулоти кишоварзӣ;
- мавҷуд набудани амволи ғайриманқули бозоргир барои таъминоти қарз (гарав);
- набудани имтиёзҳо барои қарзҳои соҳаи кишоварзӣ.

Истеҳсолоти кишоварзии дорои хавф бонкҳои тичоратиро водор менамояд, ки барои қарзҳои худ меъёрҳои баланди фоизро пешниҳод кунанд, ҳуди раванди қарздиҳӣ ба корхонаҳои кишоварзӣ тӯлонӣ ва душвор буда, барои қарзгиранда мушкилиҳо ба миён меорад.

Ҳамин тавр, дараҷаи пасти дастрасии корхонаҳои кишоварзӣ ба қарзҳои бонкӣ яке аз мушкилоти асосие мебошад, ки барои рушди соҳаи кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон монеаи ҷиддӣ эҷод мекунад.

Таҷрибаи мамлакатҳои хориҷӣ дар қарздиҳии кишоварзӣ шаҳодат медиҳад, ки ҳангоми дастнорас будани қарзи бонкҳои тичоратӣ сарчашмаи муҳими маблағгузорию рушди корхонаҳои кишоварзӣ ин маблағгузорию бучетӣ ва қарздиҳии имтиёзнок мебошад.

Маблағгузорию бучетӣ аз ҳисоби маблағҳои бучети ҷумҳуриявӣ ва бучетҳои маҳаллӣ татбиқ шуда метавонад. Маблағҳои бучетӣ дар доираи барномаҳои давлатии дар соҳаи кишоварзӣ татбиқшаванда ба корхонаҳои кишоварзӣ дорои аҳамияти стратегӣ ҷудо карда мешаванд.

Барои татбиқ намудани низоми қарздиҳии имтиёзноки корхонаҳои кишоварзӣ мукамалсозии механизми ин гуна қарздиҳӣ зарур аст. Ба андешаи мо, барои мукамалсозии механизми қарздиҳии кишоварзӣ ва ташаккули низоми қарздиҳии имтиёзнок ба корхонаҳои кишоварзӣ тадбирҳои муайяни ташкилӣ-иқтисодиро роҳандозӣ бояд кард.

Пеш аз ҳама, қарзи бонкӣ бояд барои тамоми корхонаҳои соҳаи кишоварзӣ дастрас бошад. Ба ин хотир, бояд низоми қарзӣ-молиявӣ ва муомилоти пулӣ дар мамлакат муътадил гардонидани шавад. Бинобар ин, бояд дар сатҳи давлатӣ қарорҳои дахлдор ҷиҳати ташаккул ва ҷорӣ намудани қарздиҳии имтиёзноки соҳаи кишоварзӣ қабул карда шаванд. Давлат бояд вазифаҳои қарздиҳии дарозмуҳлати корхонаҳои кишоварзиро бо пешниҳоди фоизҳои мақбул ба зиммаи худ гирад, зеро вазъи имрӯзаи бонкҳои тичоратӣ, ки худ дар ҳолати ноговори молиявӣ қарор доранд, барои пешниҳод кардани қарзҳои имтиёзнок, аз ҷумла қарзҳои муҳлаташон аз 1 сол зиёд ба корхонаҳои кишоварзӣ имкон намендиҳад. Ҳамчунин давлат бояд усулҳои босамари қарздиҳии лизингӣ ва қарздиҳӣ дар шакли молиро барои корхонаҳои кишоварзӣ ба қор барад. Барои ғайригардонидани қарздиҳии кишоварзӣ ва ҳавасмандсозии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ба гирифтани қарз, зарур аст, ки меъёри фоизи қарзи бонкӣ барои соҳаи кишоварзӣ аз меъёри миёнаи ғайри кишоварзӣ паст бошад.

АДАБИЁТ

1. Бюллетени омили бонкӣ. Октябр 2022 [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: https://www.nbt.tj/upload/iblock/d72/4m9jyozegt4b513n4rc0r2tw32zfbp97/BULL_10.pdf.
2. Гурфова С.А., Танашева Т.А. Проблемы кредитования организаций АПК [Текст] / С.А. Гурфова, Т.А. Танашева // Известия Кабардино-Балкарского государственного аграрного университета им. В.М. Кокова. – 2017. - № 4 (18). – С. 64-69.
3. Исмоилова Ш.Ш. Проблемы развития кредитования сельскохозяйственного производства в Таджикистане [Текст] / Ш.Ш. Исмоилова // Вестник университета (Российско-Таджикский (Славянский) университет). – 2022. - № 2 (77). – С. 84-96.

4. Олимов А.Х. Асосҳои методологии маблағгузории хурди соҳаи кишоварзӣ [Матн] / А.Х. Олимов // Кишоварз. – 2020. - № 1 (86). – С. 142-146.
5. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 2022 (нашри расмӣ) [Матн] / Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. – 414 с.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 январи соли 2021 [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: <http://www.president.tj/node/25005>.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабри соли 2021 [Сарчашмаи электронӣ] / Низоми дастрасӣ: URL: <http://www.president.tj/node/27417>.
8. Хушвахтзода Қ.Х., Давлатов Н.А. Хусусиятҳои истифодаи захираҳои молиявӣ қарзии субъектҳои бахши кишоварзӣ [Матн] / Қ.Х. Хушвахтзода, Н.А. Давлатов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. - № 5. – С. 5-11
9. Шарипов Х.П. Баҳодиҳии ҳолати муносири қарздиҳӣ ба соҳаи кишоварзӣ [Матн] / Х.П. Шарипов // Кишоварз. – 2020. - № 2 (87). – С. 202-206.

УДК 338.012

Ҳабибов А.Х.

МУШКИЛОТИ РУШДИ ИННОВАТСИОНИИ САНОАТИ ХҶУРОКВОРӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Рушди иқтисодиёти кишварҳо дар асоси инноватсияҳо асоси модели рушди кишварҳои пешқадамро ташкил медиҳад. Ҷумҳурии мо низ баҳри рушди иқтисодиёти худ чораҷӯӣҳо намуда, аз ҷумла барои рушди инноватсионӣ тадбирҳои зарурӣ дар соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт матраҳ кардааст. Дар мақола баъзе мушкилоти рушди соҳаи саноати хӯрокворӣ баррасӣ гардидаанд, ки саҳми худро дар таъмини амнияти озуқаворӣ ва дастрасии аҳоли ба ғизои солим мегузорад.

Калидвожаҳо: инноватсия, саноати хӯрокворӣ, фаъолияти инноватсионӣ, иқтисодиёт, рушд.

Ҳабибов А.Х.

ПРОБЛЕМЫ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ТАДЖИКИСТАНА

Развитие национальной экономики мировых стран на основе инноваций составляет основу модели их развития. Наша республика также стремится развивать свою экономику, для чего принимаются необходимые меры для активизации инновационной деятельности в различных сферах экономики. В статье рассматриваются некоторые проблемы инновационного развития пищевой промышленности, которые могут способствовать обеспечению продовольственной безопасности и доступа населения к здоровой пище.

Ключевые слова: инновации, пищевая промышленность, инновационная деятельность, экономика, развитие.

Habibov A.H.

PROBLEMS OF INNOVATIONAL DEVELOPMENT OF THE FOOD INDUSTRY OF TAJIKISTAN

The development of the national economy of world countries based on innovations is the basis of their development model. Our republic is also striving to develop its economy, for which the necessary measures are being taken to intensify innovation in various sectors of the economy. The article discusses some problems of innovative development of the food industry, which can contribute to ensuring food security and access of the population to healthy food.

Keywords: innovations, food industry, innovation activity, economics, development.

Рушди устувори ҳар як кишвар дар шароити муосир ба рушди саноати он вобастагии нугасастанӣ дорад. Саноат бояд ҳамчун локомотиви тараққиёти хоҷагии халқ хизмат кунанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки иқтисодии табиӣ иқтисодии кофӣ мавҷуд аст, саноат бояд бо суръати тезтар рушд кунанд. Дар марҳалаи ҳозира дар баробари пурзӯр шудани нақши ҷанбаҳои ҷуғрофӣ, демографӣ, маъмурию иқтисодӣ, нақши омилҳои инноватсионӣ дар рушди устувор ва саноатикунонии кишвар ба таври назаррас меафзояд.

Ғизо шарт зарурии ҳаёти инсон мебошад, ки барои фаъолияти муқаррарӣ ба маҷмуи моддаҳои ғайриорганикӣ ва органикӣ ниёз дорад, ки гирифтани онҳо сохтмон ва барқарорсозии бофтаҳо, барқарори энергияи сарфшударо таъмин мекунад. Дар иҷрои ин шарт саноати хӯрокворӣ нақши ҳалкунанда мебошад, ки талаботи аҳолиро ба озӯқа таъмин менамояд. Охири мунтазам зиёд кардани ҳаҷми истеҳсол, васеъ намудани номгуи маҳсулот, баланд бардоштани рақобат ва беҳтар намудани сифати маҳсулотро бо роҳи ҷорӣ намудани фаъолияти инноватсионӣ талаб мекунад.

Яке аз омилҳои муҳими рушди устувори иқтисоди миллӣ таҳия ва татбиқи сиёсати самарабахши инноватсионӣ мебошад, ки ҳадафи асосии ҷорӣ намудани технологияи нав, ихтироот, шаклҳои идоракунии истеҳсолот ва ташкили меҳнатро муайян мекунад, ки ба комёбиҳои пешрафти илмию техникӣ асос ёфтаанд.

Пешрафти илмию техникӣ ин фаъолият оид ба омӯзиши амиқи қонунҳои тараққиёти табиат ва ҷамъият мебошад, ки дар асоси онҳо воситаю объектҳои меҳнат, ҷараёнҳои истеҳсолот, шаклҳои ташкили истеҳсолот ва хоҷагидорӣ ба вучуд оварда ва такмил дода мешаванд. Пешрафти илмию техникӣ, ки ҷараёни такмил додани базаи моддию техникӣ, истеҳсоли маҳсулот бо истифода аз комёбиҳои наватарини тадқиқоти илмӣ ва корҳои конструкториро дар бар мегирад, барои қонеъ гардондани талаботи ҷамъият пешбинӣ шудааст [1].

Маълум аст, ки инкишофи пешрафти илмию техникӣ дар шаклҳои таҳаввулӣ, инкилобӣ ва яқоя ба амал меояд. Дар баробари ин натиҷаи бевоситаи пешрафти илмию техникӣ инноватсия (навоарӣ) мебошад.

Тавре ки таҳлили сарчашмаҳои гуногун нишон дод, дар ташаккули мафҳуми инноватсия равишҳои гуногун мавҷуд аст. Аз ҷумла, инноватсия ҳамчун тартиби нав [15], натиҷаи саъю кӯшишҳои шахсияти барҷаста [13], тағйир додани рафти қори анъанавӣ [6], тарҳ, раванд, равиш, услуби нав [8], раванди татбиқи ғояҳо ва ихтироҳо [10, 12], тичоратикунонии ғояи нав [5], воситаи маҳсули соҳибкорон [2], натиҷаи ниҳонии фаъолияти инноватсионӣ [4], тағйироти сифатӣ дар истеҳсолот [16] фаҳмида мешавад.

Ҳамин тариқ, навоариро ҳамчун тағйироти сифатӣ дар техника ва технологияи истеҳсолот, шаклҳои ташкил ва идоракунии истеҳсолот, ки сатҳи сифатан нави рушди қувваҳои истеҳсолкунанда, афзоиши даромаднокии истеҳсолотро таъмин менамояд, фаҳмидан мумкин аст [11].

Таҳлили тамоюлҳои муосири тақрористеҳсолкунӣ дар шароити рушди иқтисодиёти ҷумҳурий барои ҷорӣ намудани робитаи пешрафти илмию техникӣ бо мафҳуми раванди

инноватсионӣ, ки тамоми маҷмӯи муносибатҳоро баҳри истехсол, мубодила, истеъмол ва тақсимот бо муттаҳид кардани илму техника ва иқтисодиёт дар бар мегирад, асос медиҳад [7]. Алоқамандии равандҳои инноватсионӣ бо тамоми ҷанбаҳои сиёсати иқтисодии давлатӣ, ки ба сарчашмаҳои интенсивии рушди иқтисодӣ, рушди иқтисодиёти миллӣ тавассути татбиқи равандҳои инноватсионӣ бо захираҳои зарурии сармоягузорӣ нигаронида шудааст, мушоҳида мешавад. Маблағгузорӣ бояд ҳам барои таъминоти истехсолот ва ҳам барои ташаккули сохтори оқилонатарини технологияи он кифоя бошад, ки шароитро барои афзоиши самаранокии хоҷагии халқ таъмин ва фароҳам созад.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон хулоса кард, ки раванди инноватсионӣ воситаи муассири рушди иқтисоди миллӣ мебошад.

Асоси роҳи инноватсионии рушди иқтисоди миллиро сиёсати илмию техникӣ ташкил медиҳад, ки ҳамчун яке аз ҷузъҳои асосии сиёсати иҷтимоию иқтисодии мамлакат амал мекунад, ки барои татбиқи он амалигардонии мунтазами фаъолияти инноватсиониро тақозо менамояд [14].

Рушди фаъолияти инноватсионӣ бо рушди илму техника зич алоқаманд аст ва ин ба ҳолати объективӣ вобаста аст, зеро дар шароити маҳдуд будани захираҳои табиӣ ва иқтисодӣ рушди иқтисодиёт ба таври камтар аз тавсифоти миқдории тараққиёти илм ва техника ва ба таври бештар аз суръат ва сифати татбиқи натиҷаҳои фаъолияти илмӣ ба шаклҳои нави техникӣ ва технологӣ вобаста аст, ки минбаъд бояд ба маҳсулот ва технологияи нав табдил дода шаванд. Дар ин шароит ҳавасмандгардонии фаъолияти инноватсионӣ муҳимтарин самти сиёсати илмию техникӣ мебошад.

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди иқтисодиёти кишвар ба тезонидани фаъолияти инноватсионӣ ниёз дорад, ки сармоягузорию зиёдро тақозо мекунад. Аз дигар тараф бе навоарӣ таваррум ва таназзули иқтисодиётро рафъ кардан душвор аст.

Бо захираҳои маҳдуди давлатӣ дар асоси истифодаи асосноки байнисоҳавӣ ва сарфи онҳо ба истехсолоти дорои дараҷаи баланди технологияи рушд ҳал намудан мумкин аст. Вобаста ба ин, зарурати таҳияи низоми тадбирҳои афзалиятноки фаъолияти инноватсионии субъектҳои хоҷагидорӣ ва дастгирии онҳо аз ҷониби давлат ба миён омадааст. Лоихаҳои инноватсионӣ бояд бо назардошти самаранокӣ ва аҳамияти онҳо аз нуктаи назари гуногун интихоб карда шаванд.

Камбудихои давраи гузариш ва ислоҳоти бозорӣ, ки дар натиҷаи равандҳои бӯҳронӣ тезутунд гардида буд, ба вазъи фаъолияти инноватсионии иқтисодиёти миллӣ таъсири манфӣ расониданд, ки вазъи кунунӣ бо сатҳи пасти азхудкунии технологияҳои нав, таҷҳизоти ҳозиразамон, масолеҳ ва дигар комёбиҳо тавсиф мешавад. Сабабҳои ин вазъият инҳоянд: нокифоя будани маблағгузорию корҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва конструкторӣ, сатҳи пасти фаъолияти инноватсионии корхонаҳо, вазъи молиявии вазнини онҳо, қариб пурра набудани талабот ба маҳсулоти илмию техникӣ аз ҷониби бахши хусусии иқтисодиёт, ки ин боиси кам шудани ҳаҷми тадқиқоти илмӣ, коҳиши потенциали илмию техникӣ, инчунин таназзули фаъолияти ихтироъкорӣ ва ратсионализаторӣ дар сектори воқеии иқтисодиёт гардид.

Дар байни сабабҳои, ки ба фаъолияти инноватсионӣ ҳалал мерасонанд, инчунин дур шудани воқеии давлатро аз соҳаи фаъолият вобаста ба таҳия ва татбиқи инноватсияҳо дар натиҷаи набудани маблағ барои сармоягузорӣ ба коркардҳои инноватсионии технологӣ, дастрас набудани захираҳои молиявии истехсолкунандагонӣ мол дар бозор бо сабаби «арзиши баланд», хавфи баланди маблағгузорию лоихаҳои инноватсионӣ ва ғ. ба шумор мераванд.

Низоми давлатии танзими фаъолияти инноватсионии корхонаҳоро таъмин кардан лозим аст, ки он чунин механизмҳои иқтисодӣ, аз қабили банақшагирӣ ва пешгӯии пешрафти илмию техникӣ, ҳавасмандгардонии робитаҳои илм бо истехсолот, андозбандии тафриқавӣ, низоми чандири истехлок, банақшагирии индикативӣ ва ғайраро дар бар мегирад, ки афзоиши тамоюлҳои манфиро пешгирӣ намоянд [9].

Мутобиқи сиёсати давлат солҳои охир барои рушди иқтисодиёти миллии заминаҳои зарурӣ пайдо шуданд, ки асосҳои нави илмию ташкилно тақозо мекунад. Ин асосҳо бояд ба сиёсати ягонаи рушди инноватсионии иқтисодиёти кишвар асос ёбанд.

Рушди иқтисодиёти мамлакат бо роҳи инноватсионӣ на танҳо эҷоди маҳсулот, технология, воситаҳои техникӣ, балки инфрасохтори инноватсиониро низ дар назар дорад. Дар шароити ҷумҳурӣ ба коркарди маҳсулоти зудвайроншаванда дар наздикии макони кишт, истифода бурдани навҳои нави ашёи хом, ки табиати Тоҷикистон аз онҳо бой аст, ва аз ҳисоби механикони ва автоматикунони зиёд кардани самараи истеҳсолот диққати махсус додан лозим аст.

Табиист, ки таҳиягарони маҳсулоти илмию техникӣ ва истеҳсолкунандаи мол ба инкишофи равандҳои навоарона, махсусан аз ҷиҳати татбиқи он манфиатдор мебошанд. Дар шароити ҳозираи гузариш ба иқтисоди бозаргонӣ муносибатҳои байни онҳо бояд дар асоси манфиати тарафайн, яъне ихтироъкори навоарӣ ба фурӯши маҳсулоти илмию худ ва истеҳсолкунандаи мол ба истифода ва гирифтани ғоидаи иқтисодӣ, муфид бошад.

Барои ин, истеҳсолкунандагон бояд дар бораи технологияҳои аз ҷиҳати экологӣ тоза ва каммасраф дар соҳа маълумоти бештар дошта бошанд [3]. Аз ин рӯ, ба назари мо, ташкили базаҳои маълумоти махсус барои истеҳсолот бо маълумоти зарурӣ аз муассисаҳои илмӣ ва ташкилотҳои инноватсионӣ, ба низоми ягонаи иттилоотӣ пайвастанӣ онҳо зарурати таъхирнопазир ба назар мерасад.

Чунон ки таҳлили ахбороти илмию техникӣ нишон дод, барои мамлакатҳои хориҷии дорои иқтисодҳои саноатӣ интенсификасияи равандҳо дар асоси усулҳои нави физикии коркарди ашёи хом ва маҳсулот, васеъ истифода бурдани технологияҳои кам- ва бепартов, сарфаи энергия, техникаи мембранавӣ, таҷҳизоти пурмаҳсули автоматонӣ хос аст. Айни ҳол базаи моддию техникаи истеҳсолоти ватанӣ ба талаботи пешрафти илмию техникӣ пурра ҷавобгӯ намебошад. Дарҷаи техникаи соҳаҳои хоҷагии халқи мо аз талаботи имрӯза асосан аз сабаби набудани таҷҳизоти ватании мувофиқ ва воситаҳои метрологӣ ақиб мемонад.

Мунтазам нав кардани таҷҳизот ва технологияи истеҳсолот асоси кори муътадили корхонаҳо буда, навоарӣ омили муайянкунандаи пешрафти илмию техникӣ ва аз ин рӯ, рушди иқтисодиёт мебошад.

Айни замон дар саноати хӯроквории ҷумҳурӣ миқдори муайяни пешниҳоди рақобатпазирӣ илмию техникӣ мушоҳида мешавад. Набудани талабот ба ин таклифҳо бо надоштани огоҳӣ ва шавқу ҳаваси корхонаҳои саноатӣ барои тағйир додани истеҳсоли ба роҳ мондашудаи маҳсулот, норасоии сармоя барои татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ маънидод карда мешавад. Роҳбарони корхонаҳои навбунёд бошанд, насби таҷҳизот ва технологияи воридотиро аз истифодаи технологияҳои инноватсионии муосири каммасраф афзал медонанд.

Аз ин рӯ, ба технологияҳои инноватсионӣ дар саноати хӯрокворӣ инҳоро шомил намудан мумкин аст:

- таҳия ва татбиқи амалии технологияҳои нигоҳдории маҳсулоти кишоварзӣ;
- ҷорӣ намудани технологияҳои каммасраф;
- такмил додани равандҳои технологӣ бо мақсади кам кардани муҳлати даври истеҳсолот бе талафи сифати маҳсулот;
- таҳия ва татбиқи техника ва технологияҳои нави бастабандӣ;
- такмили зарфҳо барои бастабандӣ ва усулҳои интиқол;
- коркард ва истеҳсоли маҳсулоти аз ҷиҳати экологӣ тоза, барои мақсадҳои парҳезӣ ва тиббӣ, аз ҷумла аз ашёи хоми ғайрианъанавӣ;
- таҳия ва истеҳсоли маҳсулот бо назардошти хусусиятҳои фардии гуруҳҳои гуногуни аҳоли;
- баланд бардоштани сифати маҳсулот тавассути сертификатсия ва стандартикунони [11].

Ҳамин тавр, навоарӣ дигаргуниҳои сифатии истеҳсолот буда, ба техника, технология, шаклҳои ташкили истеҳсолот ва идора дахл доранд. Онҳо барои ба дараҷаи сифатан нави тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот ва ҳал намудани масъалаи аз ҳисоби истеҳсолоти ватанӣ қонё гардондани талаботи аҳолии мамлакат бо маводи озуқаворӣ пешбинӣ шудаанд.

Аз ин бармеояд, ки масъалаҳои дурнамои илмҳои иқтисодӣ ва техникаӣ дар саноати ҳуҷрокворӣ, ки ба ташаккул ва истифодаи самарабахши омилҳои инноватсионӣ мусоидат мекунад, аз рушди истеҳсоли бепартов, каммасраф ва аз ҷиҳати экологӣ бехатарии дорой тавсифоти техникаю иқтисодии такмилёфта, дараҷаи баланди автоматиконӣ ва механикони равандҳои технологӣ ва ёрирасон; истифодаи усулҳои биотехнологӣ ва физикию химиявӣ барои қоркарди навҳои нави маҳсулоти хушсифат бо назардошти тавсияҳои муосир оид ба сохтори оқилонаи маҳсулоти озуқаворӣ ва меъёрҳои ғизогири иборатанд.

АДАБИЁТ

1. Глазьев С.Ю. Стратегия опережающего развития России в условиях глобального кризиса. – М.: Экономика, 2010 г. – 255 с.
2. Друкер П.Ф. Бизнес и инновации. /пер. с англ. К. С. Головинского. – М.: Вильямс, 2008. - 432 с.
3. Злобин Л.А., Благовещенская М.М. Информационные технологии систем управления технологическими процессами. - М.: Высшая школа, 2005 г. - 768 с.
4. Комилов С.Дж., Файзуллоев М.К. Основы развития инновационной деятельности предприятий. - Душанбе: Ирфон, 2004. - 118с.
5. Морозов Ю.П. Инновационный менеджмент /Ю.П.Морозов. - М.: Юнити-Дана, 2008. - 274с.
6. Нельсон Р., Унтер С. Эволюционная теория экономических изменений. - М.: Финстатинформ, 2000. - 418 с.
7. Пименов С.В. Инновационное обеспечение развития предприятий пищевой промышленности: диссертация ... доктора экон. наук: 08.00.05. - Санкт-Петербург, 2012. - 371 с.
8. Портер М.Э. Конкуренция: пер. с англ./М.Э.Портер -М.: Издательский дом «Вильямс», 2003. - 674с.
9. Рахимов О. Н. Государственное регулирование инновационной деятельности в Республике Таджикистан. // Вестник ТНУ, 2010, № 8 (64). - с. 140-143.
10. Санто Б. Инновация как средство экономического развития/Б. Санто - М.: Прогресс, 1990. - 291 с.
11. Султанов З.С., Хабибов А.Х. Эффективность инновационно-технологического развития регионального пищевого подкомплекса (монография). - Душанбе: РТСУ, 2019. – 174 с.
12. Твисс, Б. Управление нововведениями [Текст] / Б. Твисс. - М.: Экономика, 2009. - 272 с.
13. Фостер Р. Обновление производства: атакующие выигрывают. Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. В. И. Данилова-Данильяна. — М.: Прогресс, 1987. —272 с.
14. Хабибов А.Х. Некоторые аспекты инновационного развития пищевой промышленности в Республике Таджикистан. - Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки, № 12, Ч.1, 2021. Краснодар. Стр. 155-159.
15. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. - М.: Прогресс, 1982. - 456с.
16. Яковец Ю.В. Эпохальные инновации XXI века - М.: Экономика, 2004. - 439с.

Ҳисайнов Н.А.

ТАҶРИБАИ МАМОЛИКИ РУШДКАРДА ДАР БАХШИ МУСТАҲҚАМГАРДОНИИ БАЗАИ МОДДӢ-ТЕХНИКИИ ИСТЕҲСОЛОТИ КИШОВАРЗӢ

Дар марҳилаи кунунии тараққиёти кишоварзӣ истифодаи самаранокии иқтидорҳои мавҷудаи истеҳсоли аҳамияти муҳим дорад, чунки дар асоси он азнавбарқароркунӣ ва такмилу таҷдиди базаи моддӣ-техникии (БМТ) истеҳсолот сураат мегирад. Мустаҳкамгардонию базаи моддӣ-техникии соҳаи кишоварзӣ дар шароити муносибатҳои бозорӣ омили муҳими рушди шаклҳои гуногуни соҳибқорӣ кишоварзӣ мебошад. Барои мустаҳкамгардонию базаи моддию техникии истеҳсолоти кишоварзӣ мо дар мақолаи илмӣ кӯшиш ба харҷ додем, ки таҷрибаи мамолики дорои сектори аграрии рушдкардари омӯхта, хусусиятҳои хоси онҳоро ба инобат гирифта, чиҳатҳои мусбӣ ва ба шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон созгори онҳоро дар сектори аграрии кишварамон, аз он ҷумла дар минтақаи Кӯлоби вилояти Хатлон мавриди роҳандозӣ қарор диҳем. Аз таҷрибаи давлатҳои дорои сектори аграрии тараққикарда хулосабарорӣ намудан мумкин аст, ки давлат бо роҳҳои гуногун метавонад дар бахши мустаҳкамгардонию базаи моддию техникии истеҳсолоти кишоварзӣ таъсири худро расонад. Аз ин лиҳоз, нуктаҳои муҳими таҷрибаи мамолики дорои сектори аграрии рушдкардари дар бахши мустаҳкамгардонию базаи моддию техникии истеҳсолоти кишоварзӣ пешниҳоди хонанда менамоем.

Калидвожаҳо: Базаи моддӣ-техникии соҳаи кишоварзӣ, омилҳо, воситаҳои моддию техникии истеҳсолот, истеҳсолоти кишоварзӣ, маҳсулотҳои кишоварзӣ, соҳаи кишоварзӣ, қувваҳои истеҳсолкунанда, самаранокии иқтисодии истеҳсолот, равандҳои технологӣ, мамолики дорои сектори аграрии рушдкарда, хоҷагиҳои кишоварзӣ.

Ҳисайнов Н.А.

ОПЫТ РАЗВИТЫХ СТРАН ПО УКРЕПЛЕНИЮ МАТЕРИАЛЬНО- ТЕХНИЧЕСКОЙ БАЗЫ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

На современном этапе развития сельского хозяйства особую значимость обретает эффективное использование имеющихся производственных мощностей, поскольку на их основе осуществляется реконструкция и совершенствование материально-технической базы производства. В условиях рыночных отношений укрепление материально-технической базы аграрного сектора является важным фактором развития различных форм аграрного бизнеса. В целях укрепления материально-технической базы сельскохозяйственного производства в данной научной статье нами предпринята попытка изучить опыт стран с развитым аграрным сектором с учетом их специфических особенностей, их положительных сторон и их совместимости с условиями, какими располагает Республика Таджикистан, в том числе и Кулябский регион Хатлонской области. Из опыта стран с развитым аграрным сектором можно сделать вывод, что государство в состоянии различными способами повлиять, способствовать укреплению материально-технической базы сельскохозяйственного производства. С учетом этих реалий представляем читателю наиболее важные моменты опыта стран с развитым аграрным сектором в сфере укрепления материально-технической базы сельскохозяйственного производства.

Ключевые слова: Материально-техническая база аграрного сектора, факторы, материально-технические средства производства, сельскохозяйственное производство, сельскохозяйственная продукция, аграрный сектор, производительные силы,

экономическая эффективность производства, технологические процессы, страны с развитым аграрным сектором, сельские хозяйства.

Hisainov N.A.

EXPERIENCE OF DEVELOPED COUNTRIES IN THE SECTOR OF STRENGTHENING THE MATERIAL AND TECHNICAL BASIS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

At the present stage of development of agriculture, the effective use of existing production capacities is of particular importance, since on their basis the reconstruction and improvement of the material and technical base of production is carried out. In the conditions of market relations, strengthening the material and technical base of the agricultural sector is an important factor in the development of various forms of agricultural business. In order to strengthen the material and technical base of agricultural production in this scientific article, we have made an attempt to study the experience of countries with a developed agricultural sector, taking into account their specific features, their positive aspects and their compatibility with the conditions that the Republic of Tajikistan has, including the Kulyab region of the Khatlon areas. From the experience of countries with a developed agricultural sector, we can conclude that the state is able to influence in various ways, to help strengthen the material and technical base of agricultural production. Taking into account these realities, we present to the reader the most important moments of the experience of countries with a developed agricultural sector in the field of strengthening the material and technical base of agricultural production.

Key words: Material and technical base of the agricultural sector, factors, material and technical means of production, agricultural production, agricultural products, agricultural sector, productive forces, economic efficiency of production, technological processes, countries with a developed agricultural sector, agriculture.

Мустаҳкамгардони базаи моддӣ-техникии (БМТ) соҳаи кишоварзӣ дар шароити муносибатҳои бозорӣ омили калидии рушди шаклҳои гуногуни фаъолияти соҳибқори кишоварзӣ мебошад. Бо ин мақсад сектори аграрӣ ва БМТ онро дар давлатҳои зерин мавриди омӯзиш қарор додем.

Ҷумҳурии мардумии Чин (ҶМЧ). Дар баҳши кишоварзӣ барои сарфаи захираҳо дар таъминоти базаи моддӣ-техникии истеҳсолоти кишоварзӣ ва ҳам барои рушди технологияҳои инноватсионӣ ҶМЧ тағйиротҳои куллиро ба миён овард. Ҳукумати ин кишвар барои қору фаъолият қардан дар деҳот шароити мусоидро фароҳам овардааст, то ин ки сатҳи даромади соқинони деҳот ба сатҳи даромади соқинони шаҳр баробар шавад. Ин тавассути қорӣ қардани имтиёзҳои давлатӣ барои оилаҳои деҳқонон имконпазир гардид. Ғайр аз он, давлат барои рушди инфрасохтори деҳот маблағҳои зиёд сарф мекунад.

Дар ҶМЧ ба ҳисоби миёна ба ҳар як оила 0, 04 га замин рост меояд. Дар натиҷаи тақсими микдори зиёди хоҷаҳои хурди деҳқонӣ ба вучуд омадаанд. Албатта ҳар як оила алоҳида аз уҳдаи иҷрои масъалаҳои асосии пешбурди фаъолияти хоҷагидорӣ ба монанди таъминоти воситаҳои техникӣ, нуриҳои воситаҳои химиявӣ муҳофизати растаниҳо ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ намебарояд. Агар барои хоҷагии иҷоравӣ оилавӣ иҷрои ин қорҳои имконпазир бошад ҳам, чунин тарзи ҳалли масъала самарани дилхоҳ дода наметавонад. Бо ин мақсад дар Чин низоми қорхонаҳои ҷамъиятӣ ва хизматрасонии молистеҳсолкунандагони кишоварзӣ бунёд гардидаанд, ки ин низом аз унсурҳои зайл иборат мебошад:

- қорхонаҳои давлатӣ барои хизматрасони махсус гардонидашуда. Масалан, низоми парки мошину тракторҳо барои қорқарди замин иҷрои дигар қорҳои кишоварзӣ. Чунин қорхонаҳои хизматрасонӣ асосан ба вазорати кишоварзӣ мансубанд.

- хоҷагиҳои коллективӣ, ташкилотҳои кооперативҳои деҳқонон барои таъмини чузъҳои истеҳсоли ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ, ассотсиясияҳои маҳсусгардонидашуда, боғпарварӣ, гулпарварӣ, моҳипарварӣ.
- сфераҳои хизматрасонии комплекси хоҷагиҳои иҷоравӣ, оилавӣ, ки коркарди замин, чамъоварии ҳосил ва фурӯшро дар бар мегирад [12].

Иёлоти Муттаҳидаи Амрико (ИМА) яке аз давлатҳои мебошад, ки соҳаи кишоварзии тараққиқарда дорад. Дар байни давлатҳои дунё бузургтарин истеҳсолкунанда ва содиркунандаи маҳсулоти кишоварзӣ ба ҳисоб меравад. Рушд ва тараққиёти соҳаи кишоварзӣ таҳти назорати доимии давлат қарор гирифта, барномаҳои дастгирии агробизнесро таҳия шудааст. Ҳукумати ИМА барои нигоҳ доштани даромади баланд барои кишоварзон, баланд бардоштани сифати зиндагии онҳо, фароҳам овардани инфрасохтори рушдёрфта дар деҳот ва васеъ кардани бозорҳои маҳсулоти онҳо чораҳои гуногунро меандешад. Давлат барои ҷимояи мустақамгардонии баҳши кишоварзӣ кӯмаки худро мерасонад.

Удалов Ф.Е. қайд мекунад, ки дар амал татбиқ кардани базаи моддӣ-техникии соҳаи кишоварзӣ дар Иёлоти Муттаҳидаи Америка бо суръат пеш рафта истодааст. Самаранокии баланди соҳаи кишоварзии ИМА-ро мувофиқан ба се баҳш чудо намудан мумкин аст:

- 1) соҳаҳои, ки кишоварзиро бо воситаҳои истеҳсолот таъмин мекунад ва хизматрасониҳои моддию техникаро анҷом медиҳанд;
- 2) ҳуди кишоварзӣ;
- 3) соҳаҳои, ки бо коркард, нигоҳдорӣ, интиқол ва маркетинги маҳсулоти кишоварзӣ машғуланд.

Ҳамасола аз ҳисоби бучети давлатии ИМА ба Вазорати кишоварзӣ, тақрибан 100 миллиард доллар чудо мегардад. Маблағи чудогардида барои татбиқи сиёсати кишоварзӣ ва озуқаворӣ, аз ҷумла амнияти озуқаворӣ, рушди деҳот, маблағгузорӣ ва таҳқиқоти кишоварзӣ сарф мегардад. Инчунин, яке аз вазифаҳои асосии Вазорати кишоварзии Амрико барои содиркунандагони маҳсулоти кишоварзӣ дар бозорҳои хориҷӣ фароҳам овардани шароити мусоид ба шумор меравад [9, с.104-112].

Канада. Дар Канада системаи дастгирии давлатӣ ба соҳаи кишоварзӣ фаъолна истифода шуда, механизми дастгирӣ доимо такмил дода мешавад. Дастгирии давлатӣ ба соҳаи кишоварзӣ дар Канада самарани интиҳоби муназзами роҳу воситаҳои муваффақ, созишномаҳои гуногуни ҳукумати федеролӣ, музофотҳо ва қаламравҳо, инчунин фермерон мебошад.

Ба ҳолати дастгирии давлатӣ дар Канада ду омил бештар таъсир мерасонад:

- шароити муносибатҳои байналмилалӣ иқтисодӣ;
- имкониятҳои бучети давлатӣ [11].

Соли 2008 Ҳукумати Канада гузариш ба сиёсати нави кишоварзиро бо номи “Ҳаракат ба пеш” (Growing Forward (GF)) эълон кард.

Дар соли 2013, модули якуми барномаи панҷсола, яъне “Ҳаракат ба пеш” мӯҳлати амали худро ба итмом расонд ва аз моҳи апрели соли 2013, модули дуюми барнома, GF2 қабул карда шуд, ки асоси концептуалии системаи миллии дастгирии кишоварзӣ ба шумор меравад ва модули мазкур то соли 2018 амал кард [1, с.95].

Ғояи мусбӣи бунёди GF2 ҳамчун заминаи методологии рушд ба системаи барномаҳои қаблан гузаронидашуда мувофиқ буда, бо мақсади нигоҳ доштани муттасилии чараёни дастгирии давлатӣ ва ҳамзамон бартараф намудани камбудииҳои платформаҳои пешина нигаронида шудааст.

Барномаи “Ҳаракат ба пеш”, ҳамчун заминаи концептуалии сиёсати муосири кишоварзӣ дар Канада, дар шароити нисбатан пасти фаъолияти агентҳои иқтисодии кишоварзӣ (истеҳсолкунандагони хурду миёна) ба фаъолият оғоз кард.

Ҳадафҳои асосии барномаи ин давлат таъмини мутобиқати бештари баҳши кишоварзӣ ба тағйирёбии шароити берунаи соҳа, баланд бардоштани сифати муҳити ниҳодӣ,

маблағузори лоиҳаҳои инвестиционӣ инфрасохторӣ ва таҳияи маҳсулоти инноватсионӣ ба шумор рафта, метавонанд ҳосилнокии соҳаи кишоварзӣ ва ба рақобат тоб оварданро таъмин кунад.

Федератсияи Россия. Истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ танҳо 3,7% маҷмӯи маҳсулоти дохилро ташкил медиҳад, аммо рушди кишоварзӣ дар давлати мазкур, ҳамчун сиёсати афзалиятнок боқӣ мемонад. Амнияти озуқаворӣи Россия бевосита аз ҳалли мушкилоти кишоварзӣ вобаста аст. Кишоварзӣ дар Федератсияи Россия хусусиятҳои хоси рушди худро дорад. Аз ин лиҳоз, мо ҳангоми омӯзиши сектори аграрии Федератсияи Россия дар баҳши мустақамгардонии базаи моддию техникаи истеҳсолоти кишоварзӣ ба самтҳои афзалиятноки БМТ диққати махсус додем. Дар Федератсияи Россия барномаи мақсадноки дарозмуддати минтақавӣ бо номи «Рушди кишоварзӣ ва танзими бозорҳои маҳсулоти кишоварзӣ, ашёи хом ва хӯрокворӣ барои солҳои 2013-2020» қабул карда шуда буд. Барномаи мазкур барои кишоварзон шароити мусоид фароҳам овард. Ин ҳуҷҷати мақсаднок барои дастгирии тамоми минтақаҳои агросаноатии ин кишвар ва мутобиқ гардонидани онҳо ба рақобат дар шароити муносибатҳои СУС равона гардидааст [5].

Ҳамчунин, барои мустақамкунии базаи моддӣ-техникаи истеҳсолоти кишоварзӣ давлат маблағузори аз ҳисоби буҷети давлатӣ ва минтақаҳо, инчунин аз ҳисоби корхонаҳои савдо ва тичоратӣ ташкил кардааст. Зарурати муттаҳидкунии имкониятҳои маблағузориҳо аз ҳисоби буҷет бо имкониятҳои сохторҳои калонтарини тичоратӣ, ба монанди фондҳои сармоягузорӣ ва ширкатҳо, банкҳои тичоратӣ, фондҳои суғурта ва ғайра ба инобат гирифтааст, то ин ки хавфи молиявӣ барои сармоягузoron коҳиш дода шавад [3, с.236-240].

Чумҳурии Қазоқистон. Баҳши аграрӣ дар даҳсолаи охир рӯ ба афзоиш аст. Аммо, дар давраи хушксолиҳо ҳосили ғалладона якбора паст мешавад, ки ин вазъи умумии соҳаи аграриро то андозае тағйир медиҳад. Дар маҷмӯъ сектори кишоварзӣ натиҷаҳои устувори молиявиро нишон медиҳад. Айни замон ҳосили умумии ғалла зиёд шуда истодааст, ки он дорои иқтидори баланди содиротӣ (беш аз 7 миллион тонна) мебошад. Оид ба истеҳсоли маҳсулоти чорво низ ҳоло дигаргуниҳои мусбӣ ба назар мерасанд. Дар мамлакат саршумори чорвои калон ва парранда афзуда истодааст. Аз ҳисоби коркарди маҳсулотҳои соҳаи кишоварзӣ ҳаҷми истеҳсоли саноатӣ зиёд шуда истодааст.

Турдалы А.Н. қайд мекунад, ки соҳаи кишоварзии Чумҳурии Қазоқистон дар муқоиса бо дигар соҳаҳо суръати хеле баланди рушд дорад. Бештар азнавсозии фондҳои асосӣ дар соҳаи кишоварзӣ ба назар мерасад ва арзиши миёнаи солонаи он тақрибан 34% -ро ташкил медиҳад. Камшавии воридоти фондҳои асосӣ ба соҳаи кишоварзии мамлакат ба коҳиш ёфтани сатҳи азнавсозӣ оварда мерасонад. Айни замон, афзоиши меъёри воридот ба ҳисоби миёна 17,5% -и солоноро ташкил медиҳад. Маҳсулоти кишоварзӣ имрӯзҳо дар намуди гуногун истеҳсол карда мешаванд, ки ин ба рушди иқтисодиёти чумҳурӣ таъсири мусбат мерасонад. То соли 2016, 8089 корхонаи истеҳсолкунандаи маҳсулоти кишоварзӣ ва 177 576 хоҷагии фермерӣ дар ин кишвар фаъолият мекарданд [6, с.11-12].

Чумҳурии Ўзбекистон. Кишоварзӣ яке аз соҳаҳои асосии иқтисодиёти Чумҳурии Ўзбекистон ба ҳисоб меравад. Сектори аграрӣ дар ин кишвар на танҳо аҳолиро бо маводи хӯрока, балки саноати кишварро бо ашёи хом низ таъмин мекунад. Шумораи аҳолии деҳот, аз ҷумла аҳолии қобили меҳнат, нисбат ба аҳолии миёнаи чумҳурӣ бо суръати баландтар меафзояд. Таъмини шуғл, афзоиши даромад, баланд бардоштани некӯаҳволии мардум дар чумҳурӣ аз бисёр чихат ба рушди кишоварзӣ ва соҳибкорӣ дар деҳот вобастагӣ дорад. Дар тӯли солҳои истиқлолият, дар соҳаи кишоварзии Чумҳурии Ўзбекистон тадбирҳои бунёдии ислоҳоти иқтисодӣ андешида шудаанд, ки ин барои гузариш ба муносибатҳои бозорӣ ва рушди моликияти хусусӣ мусоидат намудааст. Дар асоси хусусиятҳои чумҳурӣ ва таҷрибаи ҷаҳонӣ, ислоҳоти ниҳодии соҳаи кишоварзӣ ба хоҷагиҳои деҳқонӣ ва корхонаҳои кишоварзӣ равона карда шудааст [8, с.34-36].

Ўзбекистон дар бахши кишоварзӣ сиёсати фаъолро ба роҳ мондааст. Самтҳои асосии сиёсати аграрии давлат - даст кашидан аз содироти пахта ва зиёд кардани истеҳсолоти маҳсулоти озуқаворӣ, ташкили кластерҳо ба ҷойи хоҷагиҳои деҳқонии ҷудогона, муттаҳид сохтани соҳаи кишоварзӣ бо истеҳсолоти саноатӣ ба ҳисоб мераванд.

Ҳамин тариқ, аз таҷрибаи давлатҳои доройи сектори аграрии тараққиқарда хулосабарорӣ намудан мумкин аст, ки давлат бо роҳҳои гуногун метавонад дар бахши мустаҳкамгардонии базаи моддию техникии истеҳсолоти кишоварзӣ таъсири худро расонад. Аз ин лиҳоз, аз таҷрибаи мамӯлики доройи сектори аграрии рушдкарда дар бахши мустаҳкамгардонии базаи моддию техникии истеҳсолоти кишоварзӣ чунин натиҷагирӣҳо намудем.

1. Мақомотҳои дахлдори давлатиро зарур меояд, ки минтақаҳои кишоварзии ҷумҳуриро рӯйхат намуда, аз байни онҳо минтақаҳои доройи шароити номусоиди кишоварзиро ҷудо намоянд.

2. Самти асосии сиёсати инноватсионии базаи моддию техникии дар истеҳсолоти кишоварзии минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд дар амал татбиқ намудани натиҷаҳои корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар истеҳсолот бошад.

3. Рушди базаи моддӣ-техникиро аз таҷдиди парки мошину тракторӣ оғоз кардан лозим аст, ки ин дар як вақт бо баланд бардоштани сифати маҳсулот алоқамандӣ дорад. Самти мазкур имкон медиҳад, ки тамоми корҳои зарурии механиконидашуда бо истифода аз технологияҳои муносири зироаткорӣ ва чорводорӣ бо хароҷоти камтарин ба сомон расонида шуда, ҳосилнокии баланди меҳнат ба даст оварда шавад.

4. Барои рушди базаи моддӣ-техникии соҳаи кишоварзӣ зарур аст, ки бештар навқунию таҷдиди фондҳои асосии соҳаи кишоварзиро ба роҳ монем.

5. Барои ноил шудан ба рушди самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ дар сатҳи ҷумҳуриявӣ ва субъектҳои хоҷагидорӣ дастгирии ҳамаҷонибаи давлат ва ташаккули иқтисодии техникии соҳа зарур мебошад, чунки татбиқи минбаъдаи комёбиҳои илмӣ-техникии хоҷагии қишлоқ аз он вобастагӣ дорад.

АДАБИЁТ

1. Гребенкина А.М. Система государственной поддержки сельского хозяйства в Канаде. Система государственной поддержки сельского хозяйства в условиях членства России в ВТО. - Москва 2016. -177 с.
2. Икрамова М.И. Пути повышения эффективности использования орошаемых земель (на материалах Хатлонской области Республики Таджикистан) / Диссертация кан. экон. наук. 08.00.05. Душанбе. 2020. С. 45. (179).
3. Матвеев, Д. М. Роль государственной поддержки в обновлении материально-технической базы сельского хозяйства / Д. М. Матвеев, Ю. Ю. Макарова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2012. — № 12 (47). — С. 236-240.
4. Музаффаров, Б. С. Анализ инвестиции в основные фонды аграрного сектора региона / Б. С. Музаффаров, Д. Х. Тагоев // Kishovarz. – 2013. – № 2. – С. 91-94.
5. Постановление Правительства Российской Федерации от 13 декабря 2017 г. № 1544 «О внесении изменений в Государственную программу развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013 – 2020 годы».
6. Сатторкулов, О. Т. Перспективы развития сельского хозяйства Узбекистана / О. Т. Сатторкулов, Г. Р. Махмудова, Г. О. Турдикулова. // Вопросы экономики и управления.- 2018. - № 1 (12). -С. 34-36. URL: <https://moluch.ru/th/5/archive/78/3042/> (дата обращения: 26.03.2021).
7. Тагоев, Д. Х. Проблемы активизации инвестиционной деятельности предприятий: автореф. дисс. на соиск. уч. степ. к.э.н., специальность 08.00.05. – Душанбе, 2004. – 23 с.

8. Турдалы А.Н. Инновационное развитие сельского хозяйства в условиях интеграции экономики Республики Казахстан / Автореферат диссертации на соискание степени доктора PhD по направлению экономика. Бишкек. 2018. С. 11-12. (30).
9. Удалов Ф. Е. Сельское хозяйство России и США: системный анализ / Ф. Е. Удалов, О. Ф. Удалов, О. Ф. Алёхина // Системный анализ и прогнозирование экономики: сборник научных статей 6-й Международной научной конференции (26–28 мая 2011 г.). — Минск, 2011. — С.104–112.
10. Файзуллоев, Т. Т. Сущность инвестиционных проектов и их классификация / Т. Т. Файзуллоев, Д. Х. Тагоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2013. – № 2/5(117). – С. 289-294.
11. Хожайнов Н. Т., Назарова А. А. Государственное содействие развитию инфраструктуры сельскохозяйственного страхования с учетом зарубежного опыта // Государственное управление. Электронный вестник (Электронный журнал). — 2015. — № 53.
12. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://kazakh-zerno.kz/novosti/mirovoj-rynok-selskogo-khozyajstva-i-prodovolstviya/217489-kitajuelichit-ploshchad-effektivno-oroashaemykh-zemel>.

УДК 658.5

Хочаев Д. Х.

КОРКАРДИ МАДЕЛӢ БАӢОДИӢИ ИҚТИДОРИ СИЛСИЛА НЕРУГОӢӢОИ БАРҚИӢО ОБИИ ДАРӢИ ВАХШ ДАР ШАРОИТИ ҚУМӢУРИИ ТОЧИКИСТОН

Дар мақола коркарди маделӢ баӢодиди иқтидори силсила неругоӢӢои барқиӢо обии дарӢи Вахш дар шароити ҚумӢурии Тоҷикистон дида баромада шудааст. Бояд гуфт, ки солҳои охир усулҳои баӢодиди иқтисодии самарани қори неругоӢӢои барқиӢо обии дарӢи Вахш бо назардошти қараӢени оби дарӢ дар фаслҳои зимистону тобистон фаъолна қор қарда баромада шуданд. То имрӯз дар соҳаи рушди гидроэнергетика бо назардошти омилҳои мухталиф маҷмӯи барномавӣ низ мавҷуд нест, ки ин имкон медиҳад қолибияти рушди ин Ӣ он неругоӢи барқиӢо обӣ ва ба ҳудуди ба онҳо воқеъ гардида баҳо диҳад. Бар замми ин маҳзани маълумоти мутамақказ низ умуман гирем вучуд надорад, ки бо дастрасии пӯшида ба иттилоот ва набудани дастгоҳи универсалии арзӢбӣ алоқаманд аст. Қайд қардан ба маврид аст, ки яке аз воситаҳои самарабахше, ки метавонад на танҳо хусусиятҳои миқдорӣ, балки сифатии иқтидори силсила НБО дар дарӢи Вахш муайян созад, дар системаи ҚумӢурии Тоҷикистон ба инобат гирифта шуда, ки дар он усулҳои моделсозии номуайян аз ҳама бештар истифода бурда мешаванд. АрзӢбии сифатӣ арзиши қоршиносони ҚумӢурии Тоҷикистон, ки вобаста ба хусусиятҳои соҳа интиҳоб қарда мешаванд, асос Ӣфтааст. Ба ин мисол шуда метавонанд, шахсонӣ дорои ихтисосҳои энергетик, иқтисодчӣ, геолог, инчунин дигар мутахассисони соҳаи баӢодиди геологӣ иқтисодӣ, ки таҷрибаи бойи қорӣ қоранд дар ин самт фаъолият намоянд.

Калидвожаҳо: иқтидор, мадел, гидроэнергетика, рушд, нуруи барқ.

Ходжев Д. Х.

МОДЕЛИРОВАНИЕ ОЦЕНКИ МОЩНОСТИ ГЭС РЕКИ ВАХШ В УСЛОВИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье рассматривается разработка модель, которая оценивает потенциал реки Вахш в условиях Республики Таджикистан. Следует отметить, что в последние годы

эффективная экономическая оценка реки Вахш активно занялась зимой и летним прогрессом. На сегодняшний день, разработка гидроэнергетики, существует также программный пакет, который позволяет разработать то или иное электричество и им. Кроме того, централизованные централизованные данные не должны рассматриваться в целом, что связано с закрытым доступом к информации и отсутствием устройства оценки. Следует отметить, что один из эффективных инструментов, которые можно определить не только количественные особенности, но и в том, что используемые методы неопределенного моделирования неизвестного моделирования становятся одинаковыми. Качественная оценка основана на стоимости экспертов из Республики Таджикистан, избранной в зависимости от характеристик сектора. Это может быть примером, что отдельные специальности имеют энергетические специальности, экономику, геологи, а также другие рабочие эксперты, которые имеют богатый опыт работы в этом направлении.

Ключевые слова: мощность, модель, гидроэнергетика, развитие, электричества.

Khojaev D.Kh.

MODELING OF THE CAPACITY ESTIMATION OF THE VAKHSH RIVER HPP IN THE CONDITIONS OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article discusses the development of a model that evaluates the potential of the Vakhsh River in the conditions of the Republic of Tajikistan. It should be noted that in recent years, the effective economic evaluation of the Vakhsh River has been actively engaged in winter and summer progress. Today, the development of hydropower, there is also a software package that allows you to develop this or that electricity and them. In addition, centralized centralized data should not be considered as a whole, which is associated with closed access to information and the absence of an evaluation device. It should be noted that one of the effective tools that can determine not only quantitative features, but also that the used methods of uncertain modeling of unknown modeling become the same. The qualitative assessment is based on the cost of experts from the Republic of Tajikistan, selected depending on the characteristics of the sector. It can be an example that certain specialties have energy specialties, economics, geologists, as well as other working experts who have rich experience in this field.

Key words: power, model, hydropower, development, electricity.

Тавре ба ҳамагон хуб маълум аст, имрӯзо Ҷумҳурии соҳибистиклоли Тоҷикистон назар ба даврони Иттиҳоди Шӯравӣ хеле зиёд қувваи барқ истеҳсол менамояд. Аммо бо вучуди ин ҳам аксар вақтҳо дар фасли зимистон нарасидани неруи барқ баъзан вақтҳо мушоҳида карда мешавад.

Иқтидори асосии истеҳсоли қувваи барқ дар ҷумҳурӣ аз ҳама бештар дар силсилаи неругоҳҳои барқии оби дарёи Вахш маҳсуб меёбад. Маҳз бо назардошти чудо будани ҳудуд дарёи Вахш мутобиқи омилҳои ҷуғрофӣ, иқлимӣ ва инфрасохторӣ ба гурӯҳҳо тақсим карда мешавад. Барои ташаккули барномаи рушди иҷтимоию иқтисодии ҳудудҳои соҳили дарёи Вахш бояд нақшаҳои кӯтоҳмуддат таҳия карда шаванд, ки дар марҳалаи аввал имкон медиҳанд, ки манфиати соҳибкорӣ ва сармоягузорию ин минтақаи ҷумҳурӣ боз ҳам фаъолтар гардад.

Дар расми 1 силсила неругоҳҳои барқии обӣ нишон дода шудааст, ки дар маҷмӯъ дар як дарё якҷан НБО хурду миёнаву калон соҳан мумкин аст, инчунин ин ҳолат дар дарёи Вахш мушоҳида карда мешавад.

Расми 1. Силсила неругоҳҳои оби дарёи Вахши Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Дар ҳудуди ноҳияи Вахш кӯҳҳо ва аз ҳама бештар силсилаи неругоҳҳои оби силсилаи дарёи Вахш мавҷуд аст, ки хусусиятҳои хоси онҳо дар қадвали 1-ум ба таври мухтасар оварда шудааст.

Қадвали 1. - Ҳолат ва иқтидори силсила НБО дарёи Вахши Ҷумҳурии Тоҷикистон[1].

Номгӯи НБО	Иқтидори насбшуда (мВт)	Тарҳрезии истеҳсоли миёнаи солонаи нури барқ (миллиард кВт/соат)	Баландии сарбанд аз сатҳи баҳр (м)
Роғун	3600	13,1	1290
Шӯроб	(862,5)	3,0	910
Норак	3000	11,2	910
Бойғозӣ	600	2,5	617
Сангтуда - 1	670	2,7	572
Сангтуда - 2	220	0,9	485
НБО Марказӣ (НБО Сарбанд)	240	1,15	485

Манбаъ: Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон

Ҳудудҳои силсилаи неругоҳҳо аз рӯи хусусиятҳои табиӣ ва иқлимӣ (маҷрои оби дарёи Вахш, наботот, рельеф, ҳарорати ҳаво вобаста ба фаслҳо ва ҳоказо) ба минтақаҳо тақсим кардан мумкин аст: минтақаи саҳт, минтақаи марказӣ ва мусоидтарин.

Дар шароити тағйирёбандаи муҳити беруна ва дохилии ташкилот барои соҳибкорон пешгӯии фаъолияти худ зарур мешавад.

Қор карда баромадани модели азхуд кардани иқтидори неругоҳҳои барқии оби дар болои дарёи Вахш воқеъ гардида вобаста ба чараҳои об масъалаи хело ҳам таъхирнопазир мебошад.

Барои баҳодиҳии самаранокии иқтисодии рушд, пеш аз ҳама муайян кардани номуайянии асосӣ, ки метавонанд ба натиҷаи ниҳой таъсир расонанд, зарур аст.

Омилҳои номуайяни ин пеш аз ҳама хатарҳои эҳтимолие мебошанд, ки вобаста ба тағйирёбии қараёни об аз фаслҳои сол боиси оқибатҳои манфии азхудкунии ҳудуди неругоҳҳои барқи обии ҳамшафат ё қисмҳои алоҳидаи он мегардад.

Бояд гуфт, ки солҳои охир усулҳои баҳодихии иқтисодии самарали кори неругоҳҳои барқии обии дарёи Вахш бо назардошти қараёни оби дарё дар фаслҳои зимистону тобистон фаъолона кор карда баромада шуданд. То имрӯз дар соҳаи рушди гидроэнергетика бо назардошти омилҳои мухталиф маҷмӯи барномавӣ низ мавҷуд нест, ки ин имкон медиҳад ҷолибияти рушди ин ё он неругоҳи барқии обӣ ва ба ҳудуди ба онҳо воқеъ гардида баҳо диҳад. Бар замми ин маҳзани маълумоти мутамакказ низ умуман гирем вучуд надорад, ки бо дастрасии пӯшида ба иттилоот ва набудани дастгоҳи универсалии арзёбӣ алоқаманд аст.

Бисёре аз олимони усулхоеро, ки ба натиҷаи тавлиди энергия асос ёфтаанд, ба онҳо такмил ва хусусиятҳои нав ворид мекунад, истифода мебаранд, аммо ин имкон намедиҳад, ки тамоми хатарҳои, ки дар марҳалаҳои гуногуни кори неругоҳҳои барқии обии силсилавӣ ба вучуд меоянд, пурра арзёбӣ карда шаванд.

Тибқи таҳминҳои мо, методологияи арзёбии самаранокии азхудкунии неругоҳҳои барқии обӣ ва ҳудуди ба онҳо вобасташуда бояд ба талаботи зерин ҳатман ҷавобгӯӣ бошад:

- эҳтимолияти баҳодихии ҳамаҷонибаи рушд (аз рӯи сатҳҳои идоракунии ва соҳибкорӣ);

- дурустии усул;

- ҳамчун системаи омехта ба назар гирифтани иншооти барқии обӣ ва ҳудуди ба онҳо вобаста шуда.

Яке аз воситаҳои самарабахше, ки метавонад на танҳо хусусиятҳои миқдорӣ, балки сифатино низ ба инобат гирад, системаи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки дар он усулҳои моделсозии номуайян аз ҳама бештар истифода бурда мешаванд.

Арзёбии сифатӣ арзиши коршиносони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки вобаста ба хусусиятҳои соҳа интихоб карда мешаванд, асос ёфтааст. Ба ин мисол шуда метавонанд, шахсонӣ дорои ихтисосҳои энергетик, иқтисодчӣ, геолог, инчунин дигар мутахассисони соҳаи баҳодихии геологиро иқтисодӣ, ки таҷрибаи бойи корӣ доранд.

Олимони иқтисодон ва мутахассисони соҳаи энергетика метавонанд на танҳо ба нишондиҳандаҳои беруна (нархи як кВт энергия, қурби асьор, фоиз, сатҳи таваррум), балки хароҷоти дохилиро (харҷи корҳои иқтишофии геологӣ, сармоягузорӣ ба таҷҳизотро) низ баҳои миқдорӣ ва сифатӣ дода метавонанд. Геологҳо баҳои миқдорӣ ва сифатӣ ба ҳудуди ба каскад вобасташударо медиҳанд. Яъне захираҳои ҳаҷми корҳои ҷустуҷӯӣ, параметрҳои геологӣ ва технологӣ ва ҳоказо ба ин мисол шуда метавонанд.

Мутахассисони баҳодихии геологӣ-иқтисодӣ метавонанд дар асоси маълумоти воридшаванда схема ва усулҳои оптималии баҳодихии самаранокии азхудкунии ва ҳудудӣ ба силсиланеругоҳ вобаста бударо интихоб кунанд.

Методологияи мукаммали арзёбӣ аслан гирем ду сатҳро дар бар мегирад: давлат ва соҳибкорӣ. Аз ин рӯ, ҳангоми кор карда баромадани натиҷаҳои ба даст овардашуда аломат - омилҳои мавҷударо барои таҳлили минбаъда ва инчунин тартиб додани барномаи фаъолияти истеҳсолий-ҳочагии азхудкунии ҳудуди ба силсиланеругоҳ вобастаро ба назар гирифтани зарур аст. Қасе, ки дар ин ҳусус қарор қабул мекунад, барои он ӯ пурра масъул аст.

Тартиби коркарди маълумоти ғайримустақим, ки рушди ҳудуди ба каскад пайваस्तшударо бо истифода аз назарияи маҷмӯи номуайян тавсиф мекунад, дар қабули қарорҳо оид ба идоракунии ва ташаккули стратегияи рушди минтақавӣ низ аҳамияти маҳсули худро дорад.

Асосгузори назарияи маҷмӯаҳои номуайян Л. А. Заде аст, ки дар китоби бунёдии худ асосҳои онро ба таври мухтасар баён кардааст. Маҷмӯаҳои номуайян, ба ифодаи мавсуф василаи бунёди назарияи имкониятҳо ба шумор мераванд [2].

Татбиқи назарияи маҷмӯаҳои номуайян дар иқтисодро метавон дар асарҳои олими

маъруфи соҳа А. Кофман қайд кард [3, 96,97], ки барои истифодаи назария имкониятҳои гуногун фароҳам овардааст.

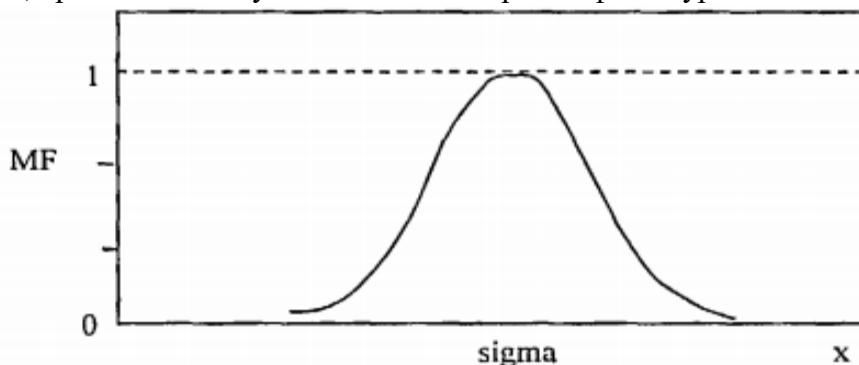
Марҳалаҳои асосии назарияи маҷмӯи номуайян дар асарҳои олимони шинохта Л. А. Заде, А. Кофман, Р. А. Алиев, А. О. Недосекин, О. В. Лускатова, А. Е. Алтугина, А. Н. Борисова, М. П. Власова ва дигарон, ки онҳо усулҳои қабули қарорро дар шароити номуайяни тавассути расмисозии системаҳои мураккаб меомӯзанд. Бартарии ин назария тафсири миқдории омилҳои сифатии бо забони табиӣ ифодаёфта мебошад [4,121].

Дар доираи омӯзиши мо, марҳалаҳои назарияи маҷмӯи номуайян инҳоянд:

Марҳалаи 1. Дар шакли тағйирёбандаи забонӣ ҳар якеро ифода кардан лозим аст.

унсури ягонаи иқтидори НБО ва ҳудудҳои ба силсиланеруҳо вобаста шуда. Маҷмӯи тағйирёбандаҳо чунин аст: В, Т, X, G, M, ки дар он В тағйирёбандаи забоншиносии X (ки чузби потенциали захиравӣ мебошад), Т маҷмӯи арзишҳои он, яъне номҳои тағйирёбандаҳои номуайян, доираи ҳар кадоми онҳо маҷмӯи X мебошад (маҷмӯи Т - истилоҳи асосӣ - маҷмӯи тағйирёбандаи забонӣ); X – маҷмӯи универсалӣ; G як қоидаи синтаксисест, ки он зимнан ба Шумо имкон медиҳад, ки бо унсурҳои маҷмӯаи истилоҳ (Т) амал кунед. Яъне табдил додани истилоҳоти (қиматҳои) нав (бо истифода аз ин тартиб бо пайвандҳои навӣ “ва” (амали пайванд) “ё” (амали дизъюнксия), истилоҳоти нав ба даст меорем, ки дар он G (Т) – маҷмӯи истилоҳоти тавлидшуда ё маҷмӯи муҳлати дарози тағйирёбандаи забонӣ); M қоидаи семантикӣ мебошад, ки ба Шумо имкон медиҳад, ки ҳар як қимати нави тағйирёбандаи забонӣ ба тағйирёбандаи норавшан табдил дода шавад, яъне маҷмӯи номуайяни мувофиқ ташкил карда шавад [2].

Ҳамин тариқ, даҳҳо шаклҳои қачҳои маъмулӣ мавҷуданд, ки онҳоро барои муайян кардани функсияҳои узвият истифода бурдан мумкин аст. Дар байни онҳо функсияҳои сеқунча, трапетсия ва гаусӣ аз ҳама бештар истифода бурда мешаванд (**нигаред ба расми**

2).

Расми 2. Намунаи функсияи узвияти Гаусс. Манбаъ: аз чониби муаллиф дар асоси [6] тартиб дода шудааст.

Формула: $MF(x) = \left[-\left(\frac{x-c}{\sigma}\right)^2 \right]$, функсияи узвияти навӣ Гауссро тавсиф мекунад, ки ду параметр дорад. Параметри c маркази маҷмӯи номуайяноро ифода мекунад ва параметри x барои нишеб будани функсия масъул аст. Ҳамзамон маҷмӯи вазифаҳои узвият дар як речаи муайян (график) нишон дода шудааст, ки барои ҳар як истилоҳ аз истилоҳоти асосӣ - маҷмӯи Т дар тағйирёбандаи забонӣ шумораи истилоҳот хеле кам аз ҳафт зиёд мешавад [5].

Марҳалаи 2. Мувофиқи вазифаҳои додашуда дараҷаи узвияти арзиши ҳар як элементи потенциали захиравӣ, ки бо ададҳои равшан ё зергурӯҳҳои норавшан ифода шудааст, ки дар маҷмӯи универсалии X бо истифода аз қоидаи синтаксиси G ташкил карда мешаванд, муайян карда мешавад.

Алгоритмҳои хулосабарории норавшанро мувофиқи намуди қоидаҳои истифодашаванда, амалҳои мантикӣ ва намуди усули безаргардонӣ муайян кардан мумкин аст, ки онҳоро ҳамчун моделҳои хулосабарории норавшани Сукамото, Мамадани, Ларсен, Сугено ва ғайра истифода бурдан мумкин аст.

Параметре бояд муайян карда шавад, ки арзиши номуайяни он хатман дар чорроҳаи функцияҳои аъзогӣ ҷойгир шуда бошад. Истифодаи формулаи минимумизатсия: $\min: \mu_{A \cap B}(x) = \min(\mu_A, \mu_B(x))$ ҳамчун буриши маҷмӯи номуайян бояд муайян карда шавад. Тартиби максималӣ: $\max: \mu_{A \cup B}(x) = \max(\mu_A(x), \mu_B(x))$, иттиҳоди маҷмӯи номуайянро низ муайян мекунад.

Дар назарияи маҷмӯаҳои номуайян равиши умумӣ мавҷуд аст, ки амалиёти буриш, муттаҳид ва иловагиро иҷро мекунад, ки дар баъзе аз меъёрҳо ва инчунин секунҷаҳо амалӣ карда мешаванд.

Усули хулосабарорие, ки бо чунин модел баҳо дода шудааст, фаълоне истифода бурда мешавад. Қадамҳои татбиқи модел:

1. Муайян кардани дараҷаи ҳақиқӣ ё расмиёти номуайяни, яъне барои қисмҳои чапи ҳар як қоида (шартҳо) арзишҳои функцияҳои аъзогӣ муайян карда мешаванд. Дараҷаи ҳақиқиро бошад ҳамчун $A_{ik}(x_k)$, $i = 1 \dots m$, $k = 1 \dots n$, барои асоси қоидаҳо ишора менамоем m .

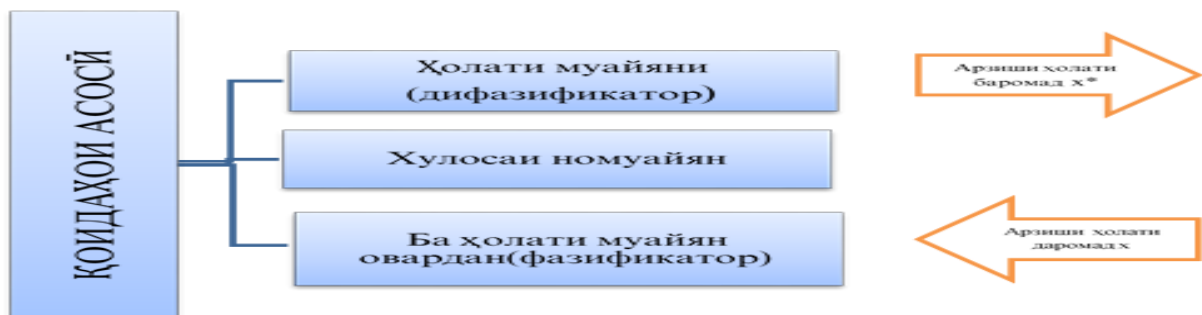
i. Барои тарафи чапи ҳар як қоида, сатҳи "бурида" муайян карда мешавад: $\alpha_i = \min_i(A_{ik}(x_k))$, т. е. хулосаи номуайян аст. Минбаъд вазифаҳои узвият "буридашуда" ҳастанд: $V_i(x) = \min_x(\alpha_i, V_i(x))$.

Барои якҷоя кардани функцияҳои буридашуда ба даст омада таркиби максималии маҷмӯи номуайян истифода бурда мешавад: $\mu_{A \cup B}(x) = \max(\mu_A(x), \mu_B(x))$, где $\mu(x)$ – функцияи узвияти маҷмӯи номуайяни ниҳоӣ.

ii. Усули миёна ё усули марказӣ $\mu(x) = \max_i(V_i(x))$ дар паст кардани возеҳият истифода мешаванд. Маркази вазнинии хаттӣ $\mu(x)$ маънои арзиши геометриво дорад [6].

Марҳалаи 3. Ташаккули базаи компютери Чумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад, ки хулоса дар бораи ҳолат ва андозаи иқтисодии захиравии неругоҳҳои барқи обии силсилаи баҳо дода шавад.

Барои арзёбии ҳолат ва андозаи потенциали захираҳои қоидаҳои хулосабарории номуайянро (дарбаргирандаи муқаррароти норавшан «агар - он гоҳ») мурағаб кардан, инчунин барои истилоҳоти дахлдори забоншиносӣ ташаккул додани функцияҳои узвият зарур аст. Шарти зерин бояд риоя карда шавад: барои ҳар як истилоҳи забонии тағйирёбанда ҳадди аққал як қоида мавҷуд аст; истилоҳ ҳамчун шартӣ хатмӣ барои ҳадди аққал як қоида барои ҳама гуна истилоҳи тағйирёбандаи воридотӣ (тарафи чапи қоида) истифода бурда мешавад. Дар ҳолати дигар, заминаи номукаммали қоидаҳои номуайян ба даст оварда мешавад.

Расми 3. Системаи хулосабарории номуайян. Манбаъ: таҳияи муаллиф дар асоси [2, 7, 8, 9].

Натиҷаи хулосаи номуайян арзиши дақиқи тағйирёбандаи x дар асоси арзишҳои

дақиқи x_k , мебошад. Марҳалаҳои хулосабарории умумӣ аз инҳо иборатанд: номуайянкунӣ, импликатсияи номуайян, пайвастанавӣ ва ғайрифайолкунӣ. Инро метавон ҳамчун системаи хулосабарории норавшан (**дар расми 3**) муаррифӣ кард.

Усули тавсифшуда барои ба даст овардани хулосаи мантиқӣ ва қоидаҳои истехсолии соҳаи тадқиқот ба мо имкон медиҳанд, ки тағйирёбандаҳои воридшударо бо истифода аз компютери экспресси системаи тоҷикӣ таҳлил кунем. Тағйирёбандаҳо яке аз чузъҳои иқтидори неругоҳи барқи обии минтақа буда, арзёбии мунтазами миқдории арзишхоро ифода мекунанд. Инҳо унсурҳои алгоритми татбиқи методологияи баҳодихии иқтидори неругоҳи барқи обӣ мебошанд. Оғози омӯзиш ва арзёбии ҳолати иқтидори неругоҳи барқи обӣ барои таҳқиқоти оянда ва тарҳрезии самтҳои рушди фаъолият ин интихоби омилҳо (қисмҳо) ва чузъҳои (нишондиҳандаҳои) онҳо мебошад, ки баҳодихии ҳолат ва истифодаи онро имкони бештар медиҳанд.

Мувофиқи таърифи дар луғати иқтисодию риёзӣ овардашуда омил (аз калимаи латинии *faktor*) манбаи таъсир ба система мебошад, ки дар арзиши тағйирёбандаҳои модели ин система ифода меёбад.

Ба андешаи муҳаққиқи маъруфи соҳа Ю. А. Скоробогатова: «омили иқтисодӣ – сабабҳо ва унсурҳои мебошанд, ки ба нишондиҳанда ё яқчанд нишондиҳандаҳои фаъолияти субъекти хоҷагидор таъсири бевоситаи худро мерасонанд» [10,183].

Омилҳои асосии истехсолот дар назарияи иқтисодии классикӣ захираҳо (меҳнат, замин, сармоя ва қобилияти соҳибкорӣ), ки дар раванди истехсолот истифода мешаванд, инчунин иттилоот ҳамчун захира мебошад [11]. Ҳоло ҳамчун захираҳои асосӣ ба фондҳои асосӣ, захираҳои моддӣ, ғайримоддӣ, моддӣ, молиявӣ, инсонӣ ва иттилоотӣ ҷудо карда шудаанд [11].

Марҳалаи 4. Азбаски объекти омӯзиши кор неругоҳҳои барқи обӣ ва ҳудуди ба силсиланеругоҳҳо вобаста шуда мебошанд, бинобар ин омилҳои зеринро қайд мекунем, ки ба устувории иқтисодии НБО-ҳо бевосита таъсир мерасонанд: масалан чараёни об дар дарё (V_{H_2O}), шароити иқлим дар давраи тобистон ва зимистон ($maxV_{H_2O}$, $minV_{H_2O}$), ҳосилнокии қувваи барқ (P_i), харочот (C), арзиши неруи барқ истехсол (π), он ба мақсад мебуд, ки чузъҳои муҳити зист маҳсуб меёбад.

Қувваи бузурги таъсири мутақобилаи омилҳо бо ҳамдигар, мураккабӣ ва суръати ҳаракати муҳити зист, номуайянии омилҳо (азбаски миқдори маълумот дар бораи муҳити зист на ҳама вақт дақиқ буда, боиси номуайянии мегардад) муҳити берунаро тавсиф мекунанд. Ҳар як корхона бояд ба ҳамаи тағйироте, ки дар муҳити берунии ҳар як омил ба амал меоянд, возеҳ ва саривақт воқуниш нишон диҳад [4,64].

Тағйирёбии омилҳои муҳити дохилӣ (технологияи истехсоли неруи барқ дар НБО-ҳои мушаххас) ба сифати муҳити беруна (хусусиятҳои физикӣ ва химиявӣ об) таъсир намерасонанд, дар ҳоле ки дар зери таъсири тағйирёбандаҳои он муҳити дохилӣ фаъолна ташаккул меёбад. Шароити рушди муҳити зист ва умуман система таъсири омилҳои муҳити зистро ҳангоми ворид шудан ба система ба вучуд меорад. Системаи истехсолии НБО-ҳо бо омилҳои мушаххаси дохилӣ ва берунӣ муайян карда мешавад, ки ба шарофати онҳо устувории иқтисодии корхонаҳо низ комилан ташаккул меёбад.

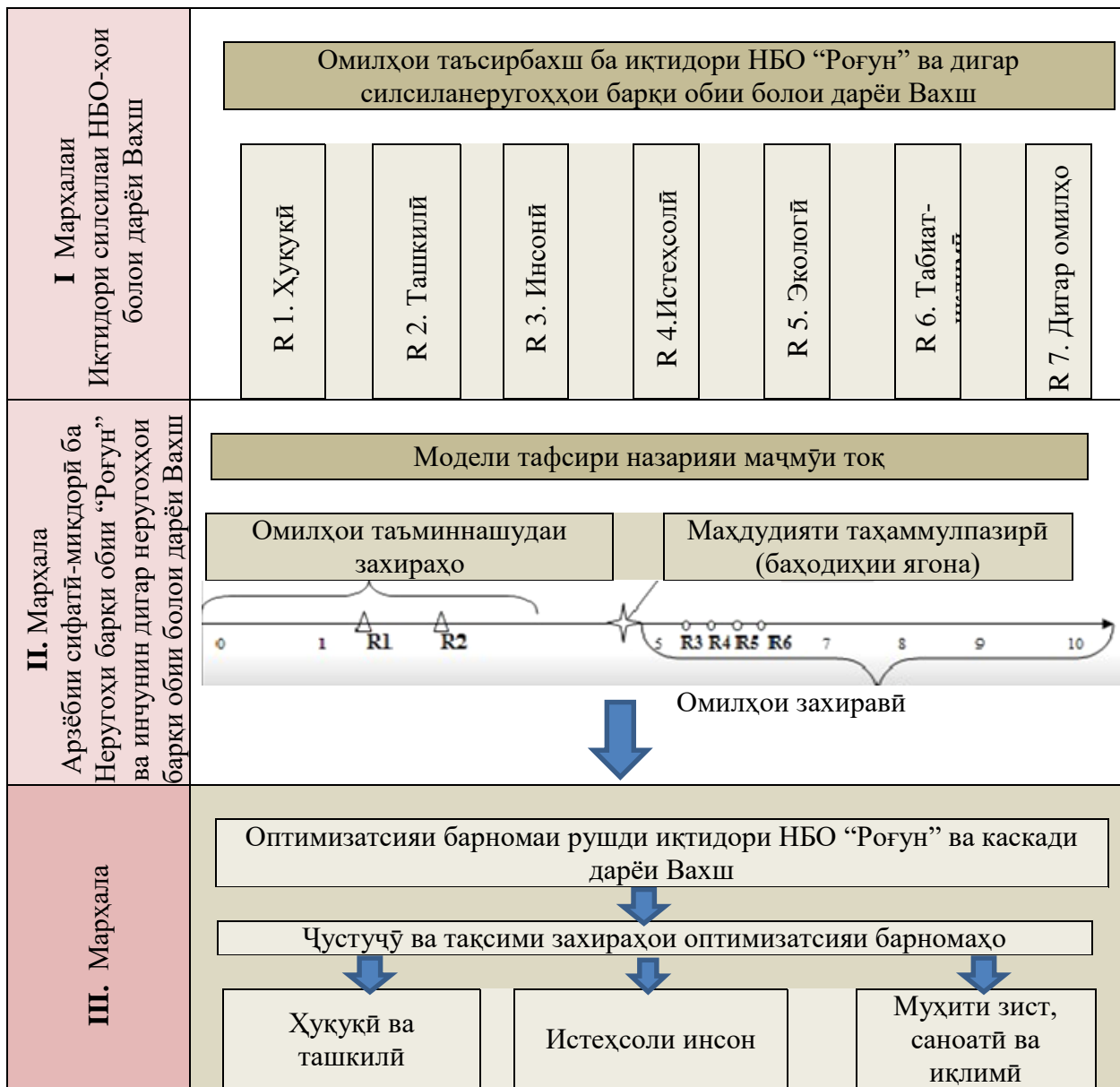
Объекти омӯзиши ин кор силсиланеругоҳҳои барқи обии болои дарёи Вахш мебошанд, ки хусусияти онҳо дар ҳислатҳои техникаи чархаҳои насбшуда ва ҳоказои дигар мебошад. Интихоби варианти чархаҳо аз шароити чараёни об ва параметрҳои каскад вобастагии зиёд низ дорад.

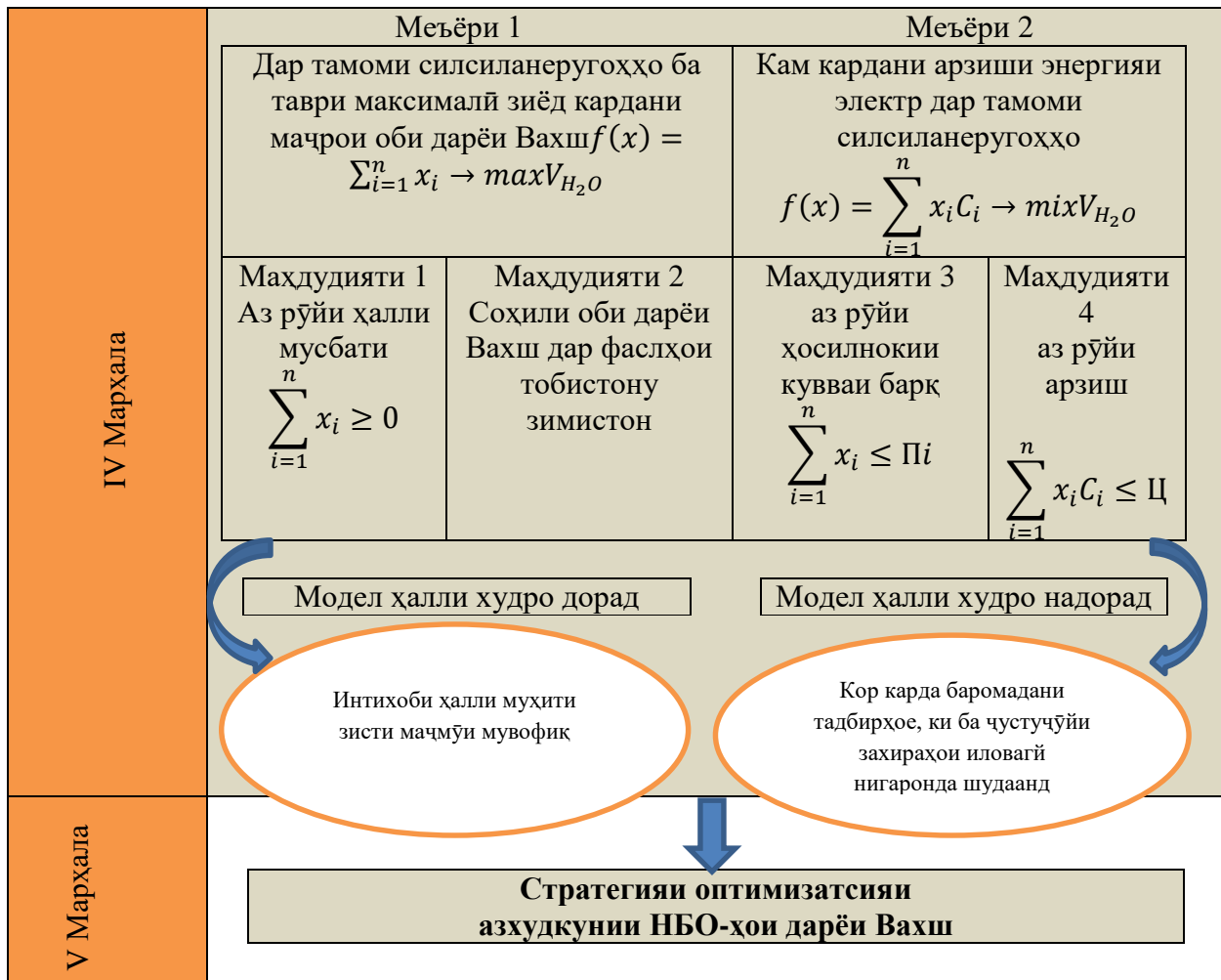
Омилҳои асосии иқтидори неругоҳҳои барқи обии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мекунанд: ҳуқуқӣ, ташкилӣ, инсонӣ, истехсолӣ, экологӣ, табиӣ иқлимӣ, ки дар чунин муаррифӣ мушаххасшавии худро пайдо кардаанд. Баҳодихии потенциали номбаршудаи табиӣ иқлимӣ як омил – чараёни ҳаҷми оби дарё дар давраҳои гуногуни сол [12].

Ин хулоса ба он асос ёфтааст, ки имруз рушди фаъолият дар соҳаи азхудкунии

неругоҳҳои барқии обӣ дар силсиланеругоҳҳои дарёи Вахш бештар ба ҷанбаҳои ҳуқуқӣ, таъсиси сохтори ягонаи ташкилӣ вобаста буда, бо мавҷудияти қоғиз захираҳои инсонӣ ва неругоҳҳои барқӣ муайян карда мешавад. Захираҳои истеҳсоли, ки тараққиёти ин объектҳо дар ҳудуди дарёи Вахш ба онҳо вобастагии зиёд дорад. Манбаи ҳуқуқӣ арзиши муҳимми ҳатмӣ дорад. Бе ташкили самарабахш, аз ҷумла таълими касбӣ-техникӣ ва бозомӯзӣ азхудкунии ҳудудҳои бесамар басо ҳам мушкул аст.

Барои дар сари вақт ҳаллу фасл намудани масъалаҳо ва дигар мушкилоти ба миён омадаи гидроэнергетика сарфи маблағи давлат пешбинӣ карда шудааст. Бо мавҷудияти зиёд ва саривақт сарф кардани маблағҳо, агар сохтори ташкилӣ ва инсонӣ суст инкишоф ёбад, соҳаи ҳуқуқ мукамал набошад, натиҷаҳо ба натиҷаҳои пешбинишуда мувофиқат нақунанд (хулосаи ҳаминро метавон ба дигар низомҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва рушди он низ татбиқ намуд.

Расми 4. – Алгоритми татбиқи стратегияи намунавии оптимизатсияи рушди НБО-и силсила неругоҳҳои дарёи Вахш.

Манбаъ: таҳияи муалиф.

Бо арзёбии робита ва вобастагии неругоҳҳои барқӣ обӣ метавон гуфт, ки системаи онҳо маҷмӯи омилҳои ташкилӣ, инсонӣ, ҳуқуқӣ, истеҳсолӣ, экологӣ ва иқлимӣ дар сатҳи минтақавӣ мебошанд (**расми 4**).

Методологияи арзёбии иқтидори неругоҳи барқӣ обӣ бо истифода аз назарияи маҷмӯи номуайян имкон медиҳад:

- 1) миқдори иқтидори НБО "Роғун" ва дигар неругоҳҳои барқӣ обӣ дар тамоми силсиланеругоҳи болои рӯд вобаста ба ҷараёни оби дарёи Вахш;
- 2) муайян кардани сабабҳои номутаносибии кори система вобаста ба омилҳои беруна ва дохилии ба он таъсиркунанда;
- 3) муайян кунед, ки ҳар як омилҳои элементҳои воридшуда чӣ гуна таъсир мерасонад, инчунин дар бораи иқтидори Неругоҳи барқӣ обии "Роғун" ва дигар неругоҳҳои барқӣ дар тамоми силсиланеругоҳҳои болои дарёи Вахш;
- 4) самтҳои перспективии қабули қарорҳои муайян ва такмил додани механизми ба таври максималӣ ба кор андохтани қувваи неругоҳҳои барқӣ обии силсилаи дарёи Вахш муайян карда шавад.

АДАБИЁТ

1. Заключительный отчет планирование электростанций /Сбор данных и проверочная экспертиза Республики Таджикистана относительно малой гидроэнергетики в Хатлонской области Республики Таджикистана. -Душанбе, 2018. -73с.

2. Заде, Л. Понятие лингвистической переменной и его применение к принятию приближенных решений/ Л. Заде – М., – 1976. – 166 с.
3. Ларичкин, Ф. Д. Эволюция и формирование современной парадигмы (модели) комплексного использования минерального сырья / Ф. Д. Ларичкин // Вестник Кольского научного центра РАН. – 2012. – № 4 (11). – С. 1-14.
4. Ларичкин, Ф.Д. Методические подходы к факторному анализу изменений параметров горнопромышленного производства / Ф.Д. Ларичкин// Записки Горного института «Организационно-экономические механизмы и информационные системы в минерально-сырьевом комплексе».–СПб: ФГБОУ ВПО НМСУ «Горный». – 2014. – т. 208. – С. 132–138.
5. Локерман, А. А. Россыпные месторождения золота (Из истории одного открытия) / А. А. Локерман // Изд-во: Знание - Москва, – 1977. – 50 с.
6. Евпланов, А. «Черных старателей» отмоют добела [Электронный ресурс]: офиц. сайт. – Режим доступа: <https://rg.ru/2010/09/14/zoloto.html>.
7. Круглов, В.В. Интеллектуальные информационные системы: компьютерная поддержка систем нечеткой логики и нечеткого вывода / В. В. Круглов, М. И. Дли // Изд-во: Физматлит. – Москва. – 2002. – 156 с.
8. Таракановский, В. Н. и др. Старатели России / В. Н. Таракановский // Изд-во: ООО «Золотой стандарта Республики Таджикистана». Москва. – 2009.
9. Красковский, А. Б. Нечеткие нейросетевые модели с динамической структурой в интеллектуальных системах анализа данных на многомерных шкалах: автореф. дис. ... канд. техн. наук: 05.13.01. / Красковский Антон Борисович. – Курск, 2011. – 154 с.
10. Лыгин, А. М. Управление проектами по государственному изучению недр / А. М. Лыгин, В. Ю. Татаринев, З. М. Назарова, В. Т. Борисович // Известия УГГУ. Екатеринбург. – 2018. – №1 (49).
11. Сибирские старатели выходят из подполья [Электронный ресурс]: офиц. сайт. – Режим доступа: <https://www.pravda.ru/economics/rules/> (дата обращения 27.11.2018).
12. Хоҷаев Д.Х., Энергетический сектор Республики Таджикистан: современное состояние и перспективы развития. Вестник Таджикского национального университета (научный журнал). Серия социально-экономических и общественных наук 2017. №2/3. – Душанбе: Сино, 2017. – С 97 – 102.

УДК 339

Худоёров Ш.Х.

ТАКМИЛИ МЕХАНИЗМИ ТАШКИЛӢ-ИҚТИСОДИИ ФАЪОЛИЯТИ ДИСТРИБУТСИОНӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масъалаҳои такмилдиҳии механизми ташкилӣ-иқтисодии фаъолияти дистрибутсионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ шудааст. Дар асоси таҳқиқот, оптималии канали мустақим ва ғайримустақим дар самти кам кардани хароҷоти истеҳсолӣ, сарфаи вақт ва захираҳои барои табиғии маҳсулот ба истеъмолкунандагон охири нишон дода шудааст. Таҳқиқот нишон дод, ки ба баъзе маҳсулоти истеҳсолшуда системаи тақсимоти номуташаққил хос аст, ки онро ҳуди корхона танзим намекунад. Баъзан системаи бесамари тақсимот боиси хароҷоти иловагии молиявӣ мегардад. Мақсади таҳқиқот муайян

намудани хусусиятҳои ташкили фурӯш бо роҳи такмилдиҳии механизми ташкилӣ-иқтисодии фаъолияти дистрибусионӣ мебошад ва инчунин, муайян кардани хусусиятҳои идоракунии фаъолияти фурӯш дар каналҳои гуногун ва муайян намудани фарқияти каналҳои анъанавӣ ва мустақими тақсимот мебошад. Мушкилоти истеҳсолкунандагони озуқаворӣ, аз ҷумла омилҳои, ки ба бунёди занҷири таъминоти озуқаворӣ дар каналҳои гуногуни тақсимот таъсир мерасонанд, оварда шудаанд. Дар асоси фаъолияти ширкатҳои дистрибуторӣ, зарурати онҳо ба фурӯши маҳсулоти истеҳсолшуда арзёбӣ карда шуд. Арзёбии потенциали рушди бозори тақсимот дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дода мешавад. Муаллиф инчунин роҳҳои ҳалли масъалаҳои механизми ташкилӣ-иқтисодии фаъолияти дистрибусионӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар заминаи тақмили системаи идоракунии каналҳои тақсимотӣ пешниҳод кардааст, ки метавонанд ба ҳавасмандгардонии фурӯш мусоидат намуда, дар рушди фаъолияти соҳибкории саноатӣ нақши назаррас дошта бошанд ва барои рушди босуръати фаъолияти фурӯш шароити мусоид фароҳам меоранд ва баланд бардоштани самаранокии он.

Вожаҳои калидӣ: механизми ташкилӣ-иқтисодӣ, фишангҳои идоракунии, маҳсулоти озуқаворӣ, занҷирҳои таъминот, самаранокии фаъолияти дистрибусионӣ, фаъолияти тақсимот, тақсимот, тақсимоти озуқаворӣ, маҷроҳои тақсимот, тижорати озуқаворӣ, савдои яклухт ва чакана, ассотсиатсияҳои савдо, фаъолияти миёнаравӣ.

Худоёров Ш.Х.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА РАЗВИТИЯ ДИСТРИБЬЮТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье исследуются вопросы, связанные с совершенствованием организационно-экономического механизма развития дистрибуторской деятельности в Республике Таджикистан. На основе проведенного исследования показано оптимальность прямого и косвенного канала с точки зрения, снижения производственных издержек, экономия времен и ресурсов для продвижения продукции конечным потребителям. Исследование показало, что для некоторых производимых товаров свойственна система не организованной дистрибуции, что не регулируется самим предприятием. Иногда неэффективная система распределения товара приводит к дополнительным финансовым издержкам. Целью проведенного исследования является выявление особенностей организационно-экономического механизма развития дистрибуторской деятельности, уточнение особенностей управления сбытовой деятельностью в различных каналах и выявление различия между традиционными и прямыми каналами дистрибуции. Приведены рычаги управления, с помощью которых можно управлять продажами от дистрибутора в торговые точки или дистрибутора конечному потребителю, через торговые точки товаров, в том числе показаны факторы, влияющие на построение цепи поставки продовольственных товаров на различных каналах дистрибуции. На основе деятельности дистрибуторских компании проведена оценка их необходимости в реализации производимой продукции. Автор предлагает, также пути решения таких проблем как: несовершенство нормативно-правовой основы потребительского рынка и дистрибуции; недостаточное развитие инфраструктуры дистрибуции и отсутствие необходимого уровня конкуренции на рынке дистрибуторских услуг; сравнительная отсталость материально-технической базы дистрибуторских компаний и их оснащенность торгово-техническим оборудованием и концептуальных вопросов управления цепями поставок продовольственных товаров в Республике Таджикистан на основе совершенствования организационно-экономического механизма развития дистрибуторской деятельности, которые может способствовать стимулированию продаж и играть значительную роль для

развития производственной предпринимательской деятельности, и позволят сформировать благоприятные условия для ускоренного развития сбытовой деятельности и повышения его эффективности.

Ключевые слова: организационно-экономический механизм, рычаги управления, продовольственные товары, эффективность дистрибуции, цепи поставок, дистрибьюторская деятельность, дистрибуция, распределение продовольственных товаров, каналы распределения товаров, продовольственные предприятия, оптовая и розничная торговля, торговые ассоциации, посредническая деятельность.

Khudoyorov Sh.Kh.

IMPROVEMENT OF ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC MECHANISM FOR THE DEVELOPMENT OF DISTRIBUTION ACTIVITIES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article examines issues related to the improvement of the organizational and economic mechanism for the development of distribution activities in the Republic of Tajikistan. On the basis of the study, the optimality of the direct and indirect channels is shown in terms of reducing production costs, saving time and resources to promote products to end consumers. The study showed that for some manufactured goods, a system of unorganized distribution is characteristic, which is not regulated by the enterprise itself. Sometimes an inefficient distribution system leads to additional financial costs. The purpose of the study is to identify the features of the organizational and economic mechanism for the development of distribution activities, to clarify the features of managing sales activities in various channels and to identify the differences between traditional and direct distribution channels. The levers of control with which you can manage sales from a distributor to retail outlets or a distributor to the end consumer, through outlets of goods, are given, including the factors influencing the construction of a food supply chain in various distribution channels. Based on the activities of distribution companies, an assessment was made of their need to sell their products. The author also suggests ways to solve such problems as: imperfection of the regulatory framework of the consumer market and distribution; insufficient development of the distribution infrastructure and the lack of the necessary level of competition in the distribution services market; comparative backwardness of the material and technical base of distribution companies and their equipment with trade and technical equipment and conceptual issues of food supply chain management in the Republic of Tajikistan based on the improvement of the organizational and economic mechanism for the development of distribution activities, which can help stimulate sales and play a significant role in the development of industrial business activities, and will create favorable conditions for accelerated development of marketing activities and increase of its efficiency.

Key words: organizational and economic mechanism, control levers, food products, distribution efficiency, supply chains, distribution activities, distribution, distribution of food products, distribution channels, food enterprises, wholesale and retail trade, trade associations, intermediary activity

«Республика Таджикистан обладает огромным потенциалом для устойчивого развития. Величина и основной прирост объема розничной и оптовой торговли наряду с импортом продовольственных товаров за рубежом в свою очередь сильно зависит от объема производства продовольственных товаров внутри страны» [4]. Хорошо налаженный и эффективный канал распределения производственных товаров может поспособствовать устойчивому и бесперебойному развитию этой отрасли. Для развития данного направления необходимо уделять особое внимание, организационному направлению включая условия хранения товаров, материально-техническая оснащённость, сбытовой системе,

привлечение квалифицированных сотрудников в зависимости от занимаемой должности и по мере возможности предоставление выгодных цен с учетом потребительского спроса. Из данного высказывания можно прийти к такому выводу, что основной задачей стоящих перед руководством дистрибьюторских компаний это решения вопросов, связанных с механизмом развития данного направления, то есть, разработка и совершенствование организационно - экономического механизма развития дистрибьюторской деятельности. «Важность дистрибьюторской деятельности в Республике Таджикистан определяется его производительной мощностью, и потребительского рынка» [3].

Исследование научной литературы показывает, что дистрибьюторское звено всегда играет решающую роль в развитии рынка услуг и доминирует в товаропроводящей цепочке.

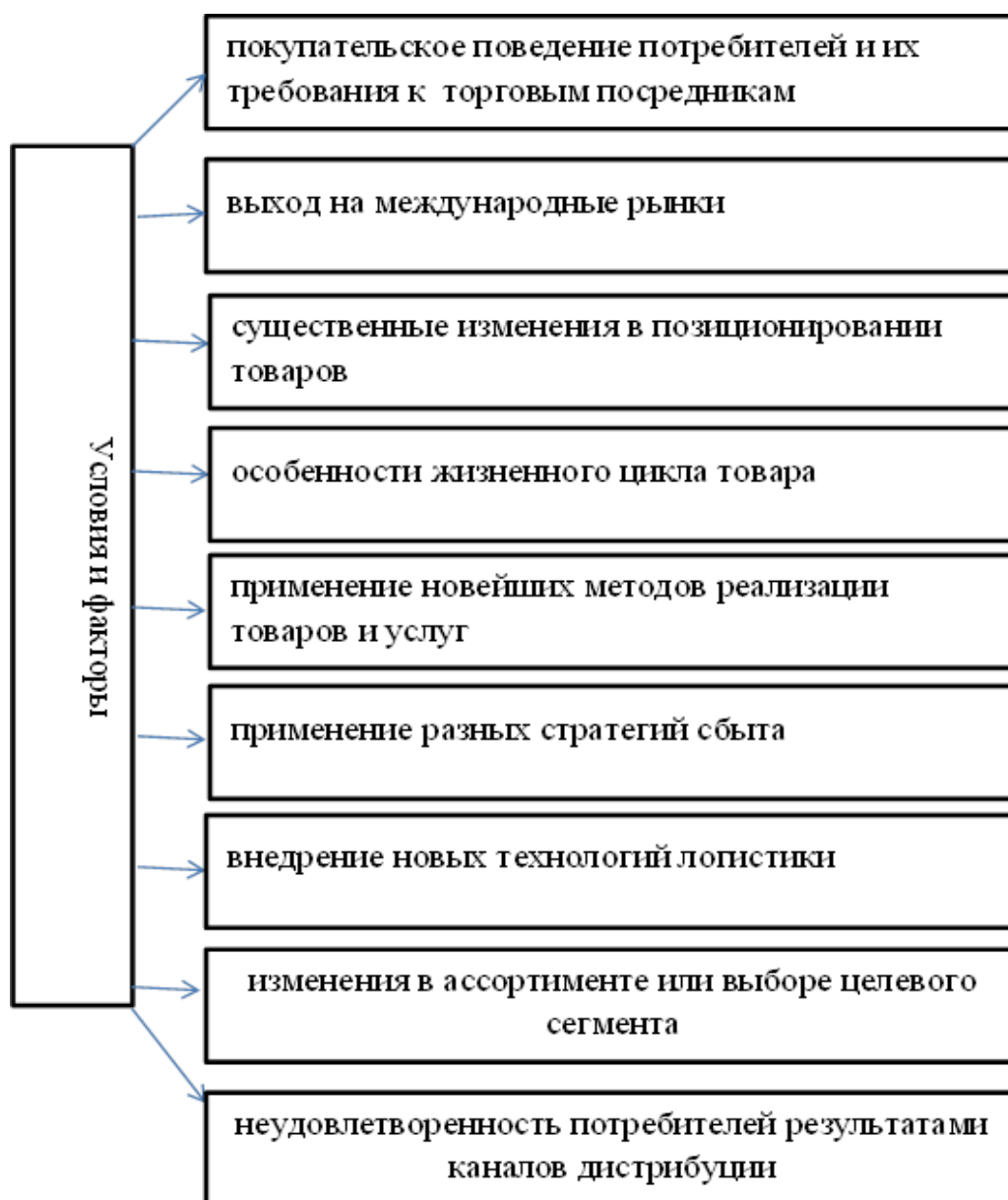
Важно подчеркнуть, что дистрибьюторской деятельности в нашей стране не очень хорошо развито в отличие от других стран, которые входят в состав СНГ и это является основной причиной уделить особое внимание этому направлению, в том числе организационно - экономическому механизму развитию дистрибьюторской деятельности.

Основными причинами медленного развития дистрибьюторской деятельности может являться, когда нормативно - правовая база в несовершенстве развито относительно дистрибьюторской деятельности. Другой причиной может послужить, вопросы относительно инфраструктуры касающиеся дистрибьюторской деятельности, которая нуждается с совершенствования. Следовательно, самой важной причиной медленного развития в этом направлении являются сотрудники, которые нехорошо подготовлены в этой области, включая отсталая техническая база и «недостаточный уровень использования прогрессивных методов обслуживания и сравнительно низкое качество торгового обслуживания потребителей» [2].

Как нам всем известно, оптимально выбранный канал дистрибуции товаров и услуг способствует наиболее эффективной доставке товара для потребителей и реализации намеченных стратегий и логистики. Однако, в «научной литературе все больший интерес вызывают методы оценки эффективности каналов дистрибуции, вместе с тем оценка эффективности решений на стадии их принятия, в частности при управлении каналами дистрибуции товаров и услуг, уделено недостаточное внимание, что создает определенные трудности в практической деятельности по управлению каналами, при разработке и обосновании мероприятий в системах дистрибуции» [1].

В современных условиях каждый предприниматель принимает необходимые меры для формирования системы распределения, способной в течение «жизненного цикла товаров и услуг реализовать максимальное количество товаров и услуг с минимальными расходами. Кроме того, они при этом стремятся реагировать на изменения факторов внутренней и внешней среды» [1].

Как всем известно, в связи с прогрессивным развитием рыночной экономики появляются новые изменения в рыночной инфраструктуре с положительными или отрицательными последствиями, которые могут отражаться на эффективность работы сбытовой деятельности, и на этой основе появляется необходимость в рассмотрении вопросов связанных с определением этих условий и факторов, которые показано на рисунке 1.

Рисунок 1. Условия и факторы, влияющие на формирование рациональных каналов дистрибуции.

«Формирование и развитие цифровой экономики и цифровизация бизнес-процессов, а также уменьшение эффективности традиционных форм реализации товаров и услуг приводят к изменениям в структуре каналов распределения потребительского рынка, а насыщение рынков товарами и появление новых форматов розничной торговли усиливают межканальную конкуренцию, влекут за собой не только изменение структуры каналов, но и трансформируют отношения внутри них» [1].

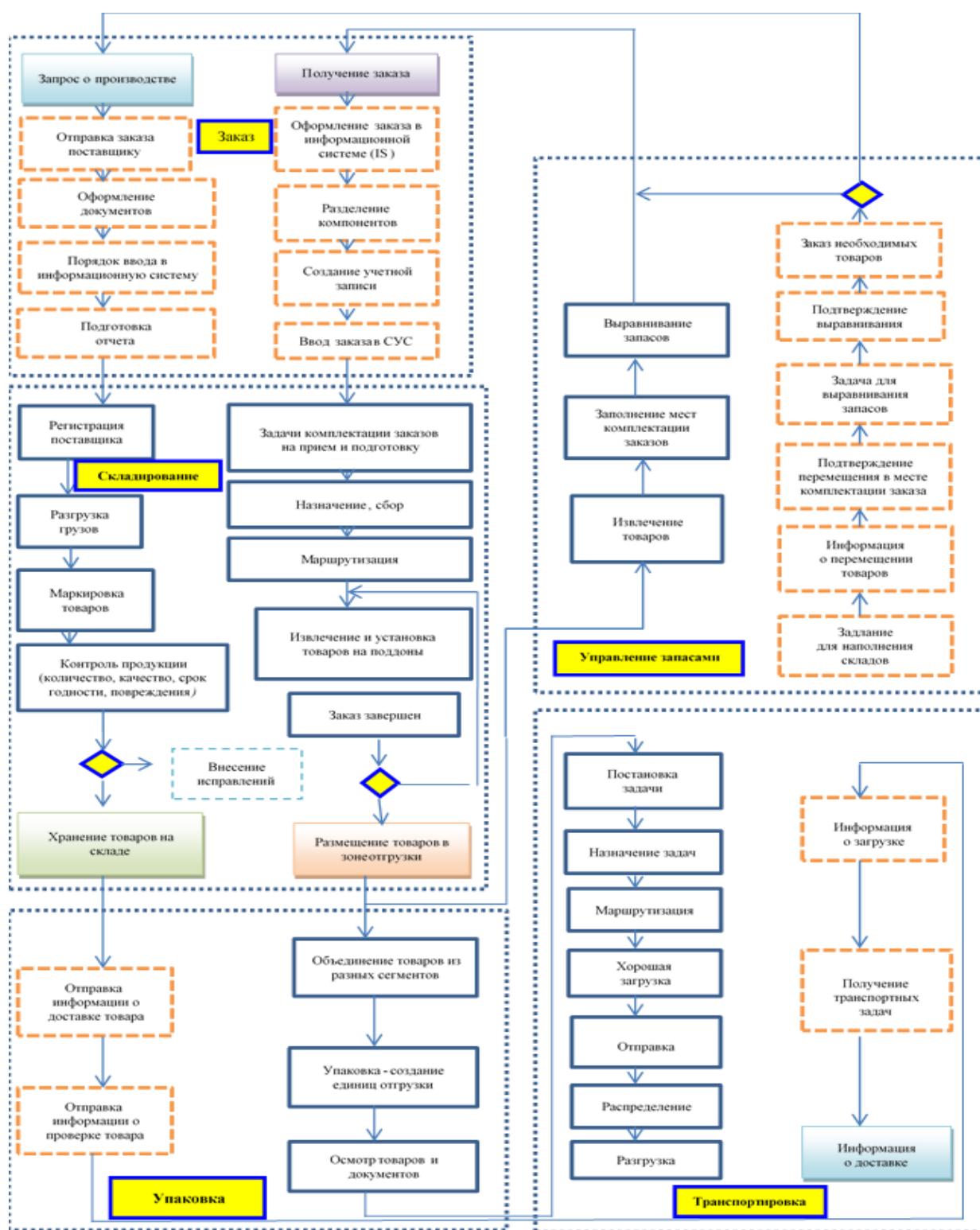

В большинстве случаев эффективность работы сбытовой деятельности зависит от внешних и внутренних условий, которые не могут, обходит стороной без последствий и это тоже повлияет на уровень предоставления дистрибьюторских услуг и его эффективности. С учетом этого мы представили на рисунке 2 необходимые действия оценке эффективности дистрибьюторской деятельности.

Рис.2 –Принятие решений и оценка их эффективности в дистрибуции

Анализ рынка дистрибьюторской деятельности свидетельствует о том, что качественное развитие дистрибьюторской деятельности положительно может влиять на конкурентоспособность экономики страны. Учитывая это, мы считаем, что дальнейшее развитие дистрибьюторской деятельности, совершенствование ее структуры является важной социально-экономической задачей. Считается, что дистрибьюторская деятельность в нашей стране имеет хорошими возможностями для дальнейшего инновационного развития. Эти возможности связаны с увеличением общего количества торговых площадей, развитием конкуренции между торговыми предприятиями и др [2]. В данном контексте, нами предлагается организационный механизм инновационного развития дистрибьюторской деятельности в Республике Таджикистан. (рисунок 3)

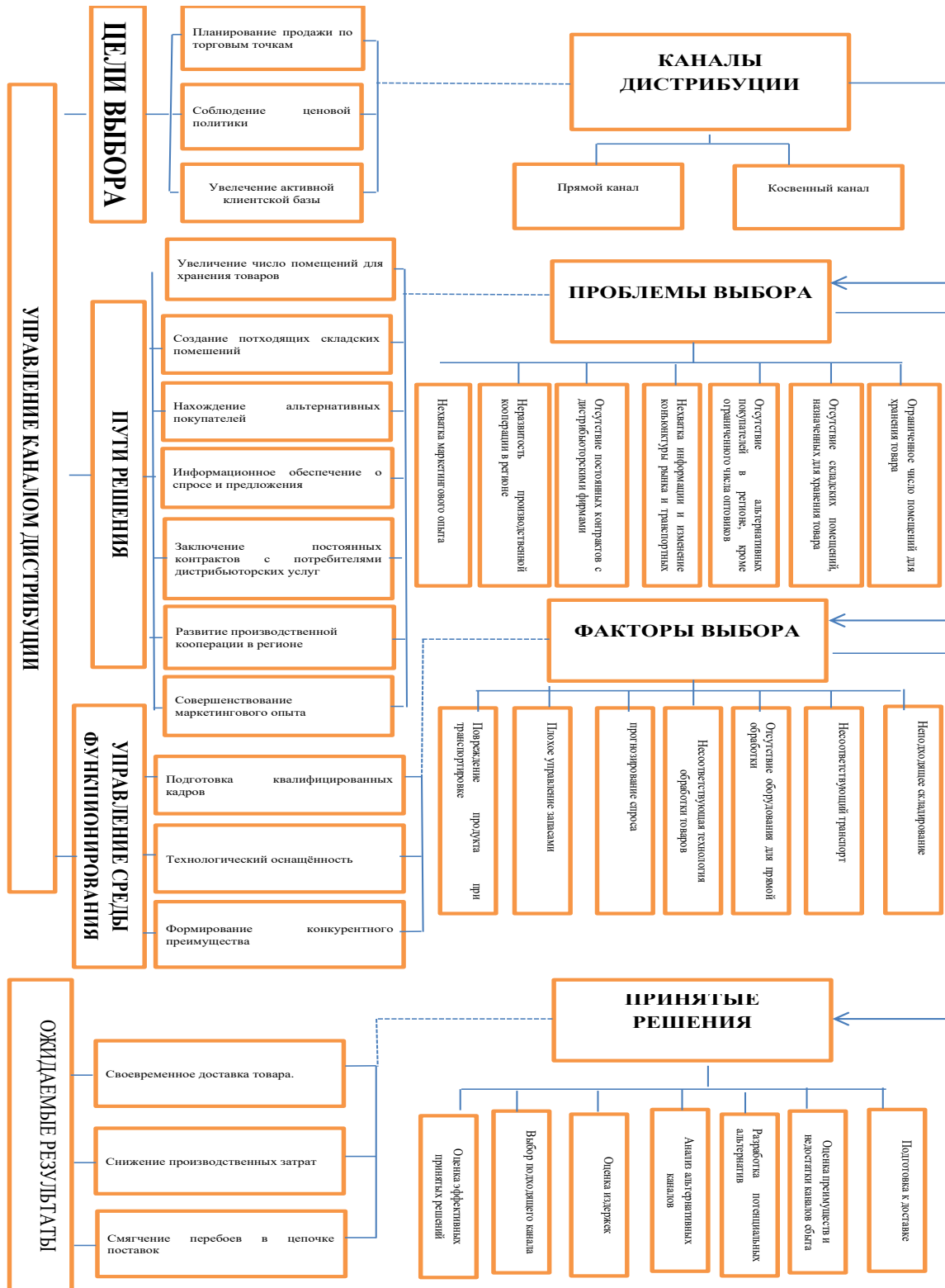

Рис.3. - Организационный механизм инновационного развития дистрибьюторской деятельности в Республике Таджикистан

Данный механизм способствует развитию производственной предпринимательской деятельности Республики Таджикистан и это в свою очередь поспособствует своевременному обеспечению нужными потребительскими товарами в нужное время и в необходимом количестве.

Предложенные возможности и их внедрение могут поспособствовать дальнейшему ускоренному и эффективному развитию сбытовой деятельности, росту ценовой

доступности товаров, увеличению ассортимента товаров и качества торгового обслуживания, увеличению прибыльности торговых и производственных предприятий и росту налоговых поступлений [2].

Рис. 4. Организационно-экономический механизм развития дистрибьюторской деятельности в Республике Таджикистан

В последнее время возрастает роль современных цепочек поставок, включающих договорные соглашения между производителями и поставщиками. Чтобы преодолеть эти

проблемы в канале, рекомендуются несколько предложений. Вместо того, чтобы производители напрямую продавали свои продукции розничным торговцам, желательно выступать в торговых ассоциациях или с крупными региональными поставщиками, которые имеют развитую торговую сеть в городах и регионах страны. Заключение с ними партнерских соглашений позволяет своевременно и регулярно поставлять товар в точки розничной продажи в малых партиях, что позволяет доставить товар итоговым покупателям в свежем виде. Эти ассоциации могут служить источником информации для производителей о рыночном спросе. Продовольственные предприятия также могут создать корпорацию. Это облегчило бы проблемы, с которыми сталкиваются производители из-за бесполезной траты времени и транспортных трудностей.

На основе приведенного исследования можно предлагать организационно-экономический механизм развития дистрибьюторской деятельности в Республике Таджикистан (рис.4.).

Использование предлагаемого механизма в практике позволит регулировать рынок производителей данных товаров и дистрибьюторскую сеть продовольственных и не продовольственных товаров.

В предлагаемом механизме показаны рычаги управления, с помощью которых можно управлять процесс продвижения товаров. Как показано в рис. 4. Управление каналами сбыта это динамичный, постоянно развивающийся процесс, который требует своевременного принятия управленческих решений. В нем хорошо проиллюстрирован канал передвижения товаров. Кроме того, раскрыты преимущества для потребителей, к которым относятся - удобство совершения покупок в одном месте. - обслуживание покупателей и техническое обслуживание. - услуги по логистике. - помощь в бизнесе. - бизнес отношения и более высокая эффективность канала сбыта и т.д.

Необходимо отметить, что хорошо запланированный канал распределение способствует, снижению производственных затрат и это в свою очередь может повысить уровень рентабельности дистрибьюторских компаний.

Отсюда возникает необходимость в повышении эффективности каналов дистрибуции посредством сокращения транспортных и иных издержек. Кроме того, совместная поставка продуктов различных товаропроизводителей в рамках имеющихся каналов распределения дает возможность дополнительно экономить на масштабы дистрибуции, при этом увеличивать объемы продаж.

Таким образом, совершенствование организационно-экономического механизма развития дистрибьюторской деятельности в Республике Таджикистан, может способствовать стимулированию продаж и играет значительную роль в обеспечении эффективного функционирования рынка дистрибьюторских услуг, которое в свою очередь позволяет сотрудникам отдела сбыта в кратчайшие сроки увеличить объемы продаж и гарантировать своевременное доставка товаров к конечному потребителю. Важность данного вопроса возрастает с усилением конкуренции и увеличением на рынке количества аналогичных товаров. Здесь также будет очень важным процесс подготовки квалифицированных кадров в области сбытовой деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Войткевич Н.И., Чернова Д.В., Сосунова Л.А., Астафьева Н.В. Оценка эффективности маркетинговых решений в каналах распределения товаров и услуг. Экономические науки. 2018. № 159. С. 22-25
2. Мариншоев М. М. Формирование социально-экономического механизма развития розничной торговли (на материалах РТ) диссертация Душанбе 2017 С. 161.

3. Худоёров Ш.Х. Оценка потенциала развития рынка дистрибьюторских услуг в Республике Таджикистан // Вестник Таджикского национального университета. Научный журнал, серия экономических наук. Душанбе, Сино. – 2017. – 2/4 (114). – С. 130-137.

4. Худоёров Ш.Х., Давлатзода К. К. Основные направления совершенствования системы дистрибуции продовольственных товаров в Республике Таджикистан. // Вестник Таджикского национального университета. Научный журнал, серия социально-экономических и общественных наук. Душанбе, Сино. – 2019. – №6. Стр 69-74

УДК 334

Хусейнова Ш.З.

МАҲҶУМ, МОҲИЯТ ВА ҲАДАФҶОИ ТАНЗИМИ ДАВЛАТИИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ

Дар мақола қайд карда мешавад, ки дар шароити густариши муносибатҳои нави иқтисодӣ яке аз масъалаҳои муҳим ин танзими давлатии фаъолияти соҳибкорӣ мебошад. Дар мақола оиди маҳҷуму моҳият ва ҳадафҳои танзими давлатии соҳаҳои иқтисодӣ маълумот пешниҳод гардидааст. Қайд шудааст, ки бе давлат ва бе таъсири он ба иқтисодиёт ташаққули босуръати соҳаҳои иқтисодӣ имконнопазир аст. Бинобар ин, бояд дар ин самт корҳои назаррасе ба анҷом расонида шавад, ки яке аз он дар омӯختану мутобиқ сохтани хусусиятҳо ва имкониятҳои истифода бурдани таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ, ки нишондиҳандаҳои назаррасро дар самти ташаққули босуръати фаъолияти соҳибкорӣ тавассути низоми мукаммали танзиму дастгирии давлатӣ соҳиб шудаанд, мебошад.

Калидвожаҳо: танзими давлатӣ, сиёсати иқтисодии давлат, таснифоти танзими давлатӣ, иқтисодиёт, иқтисоди бозорӣ, бозор, соҳибкорӣ, субъектони иқтисодӣ, муносибатҳои бозорӣ, объектҳо, ҳадафҳо.

Хусейнова Ш.З.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ, СУЩНОСТЬ И ЦЕЛИ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье отмечается, что в условиях развития новых экономических отношений одним из важнейших вопросов является государственное регулирование предпринимательской деятельности. В статье представлена информация о понятии, сущности и целях государственного регулирования сфер экономики. Отмечается, что без государства и без его влияния на экономику невозможно быстрое развитие отраслей экономики. Поэтому в этом направлении должна быть проведена значительная работа, одна из которых заключается в изучении и адаптации особенностей и возможностей использования опыта зарубежных стран, добившихся значительных показателей в направлении опережающего развития предпринимательской деятельности за счет целостной системы государственного регулирования и поддержки предпринимательства.

Ключевые слова: государственное регулирование, государственная экономическая политика, классификация государственного регулирования, экономика, рыночная экономика, рынок, предпринимательство, экономические субъекты, рыночные отношения, объекты, цели.

Khuseinova Sh.Z.

**DEFINITION, ESSENCE AND GOALS OF STATE REGULATION OF
ENTREPRENEURIAL ACTIVITIES**

The article notes that in the context of the development of new economic relations, one of the most important issues is the state regulation of entrepreneurial activity. The article provides information about the concept, essence and goals of state regulation of economic spheres. It is noted that without the state and without its influence on the economy, the rapid development of economic sectors is impossible. Therefore, significant work should be carried out in this direction, one of which is to study and adapt the features and possibilities of using the experience of foreign countries that have achieved significant indicators in the direction of advancing the development of entrepreneurial activity through an integrated system of state regulation and support for entrepreneurship.

Key words: state regulation, state economic policy, classification of state regulation, economy, market economy, market, entrepreneurship, economic entities, market relations, objects, goals.

Аз солҳои аввали истиқлолияти давлатӣ тавачҷуҳи асосии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муҳайёосозии шароити лозимии иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ барои ташаккули доираи соҳибкорӣ нигаронида шуда буд.

Танзими давлатии соҳибкорӣ роҳандозии маҷмӯи чорабиниҳои пешбиниқардаи барномаҳои давлатӣ оиди рушди фаъолияти соҳибқориро дар бар мегирад. Танзими давлатии иқтисодӣ гуфта, маҷмӯи чорабиниҳоро мефаҳманд, ки давлат дар ҳамбастагӣ бо механизми худтанзимкунии бозор баҳри расидан ба ҳадафҳои пешбинишуда ва таъмин намудани робитаҳои мустақами иқтисодӣ, истеҳсоли технология дар маҷмӯи агросаноатӣ амалӣ менамояд [1].

Дар низоми сиёсати давлат функсияи иқтисодиаҷой махсусро дорад. Мафҳуми асосии ин функсия бавучудории шароити лозима барои рушди муносибатҳои иқтисодӣ, аз ҷумла қоидаи умумии фаъолияти субъектҳои ин муносибатҳо мебошад.

Саҳми давлат дар роҳи танзими фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ вобаста ба зинаҳои инкишоф гуногун мебошад. Маҳдуд будани имкониятҳои истеҳсолоти ҷамъиятии муносибатҳои бозаргонӣ зарурати танзимро ба миён овард, ки асоси фаъолияти давлатро дар ин соҳаи иқтисодӣ ташкил медиҳад. Низоми маориф, тандурустӣ, ҳифзи иҷтимоӣ иқтисодӣ, муҳофизати давлату миллат, таъмини тартиботи ҷамъиятӣ, муҳити атроф ва экология ва дигаронро маъмулан ба молҳои ҷамъиятӣ дохил мекунад. Тақсимкунӣ ва азнавтасимкунии неъматҳои моддӣ ҷомеа бо кӯмаки бевоситаи давлат ба амал бароварда мешавад. Мавқеи давлат дар фароҳам овардани муҳити комили рақобатноки иқтисодӣ иттилоотӣ, паст фаровардани натиҷаи манфии фаъолияти соҳибкорӣ низ бениҳоят бузург мебошад.

Танзими иқтисодӣ миллӣ аз тарафи давлат дар асоси сиёсати иқтисодиаҷой ба амал бароварда мешавад. Сиёсати иқтисодии давлат ин паҳлӯҳои асосии фаъолияти давлат дар соҳаҳои иқтисодӣ мебошад. Танзими давлатии иқтисодӣ миллӣ фаъолияти давлатро дар симои мақомотҳои дахлдори он дар бар мегирад, ки онҳо баҳри амалӣ намудани ин сиёсати давлат аз усулҳо, воситаҳо ва шаклҳои махсус истифода мебаранд. Бояд ҳатман қайд кард, ки камбудии ҷиддӣ ин набудани сиёсати мукаммали иқтисодии пешгӯишаванда мебошад, ки метавонад самаранокии танзими давлатии муносибатҳои иқтисодиро халалдор намояд [1].

Сиёсати иқтисодии давлат бо як қатор ҳуҷҷатҳои интишор ва амалӣ мегардад, ки мисоли онҳо Паёми ҳарсолаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олӣ, Концепсияи рушди соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то солҳои 2015, Барномаи

саноатикунонии босуръати Чумхурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025, барномаҳои рушди иқтисодӣ – иҷтимоӣ ва ғайраҳо шуда метавонанд. Дараҷаи даҳолати давлат ба иқтисодиёту муносибатҳои бозаргонӣ – бузургии таъғирёбанда буда, аз ҳаргуна омилҳо вобастагӣ дорад. Дар замони иқтисодиёти бозаргонӣ нақши танзими давлатӣ меафзояд, чунки асосҳои ҳуқуқии фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ дигаргун мешаванд ва инчунин барои муқаррарнамоии назорати риояи манфиатҳои ҷомеа ва субъектҳои иқтисодӣ нақши давлат аввалиндараҷа аст. Бинобар ин, сатҳи танзими давлатии иқтисодиёт ба ҳолатҳои воқеию таъғирёбандаи бозор дар зинаҳои инкишофи муносибатҳои бозаргонӣ вобастагӣ дорад.

Таснифоти танзими давлатии иқтисодиёт ба дараҷаи таъсиррасонии давлат ба соҳаи муайяни хоҷагии халқ ё қисматҳои бозор алоқаманд аст. Вобаста ба ин нуқтаи назар, се дараҷаи танзими давлатии иқтисодиёт, яъне дараҷаи максималии танзими давлатии иқтисодиёт, дараҷаи миёнаи танзими давлатии иқтисодиёт ва дараҷаи минималии танзими давлатии иқтисодиётро аз ҳам ҷудо менамоем. Дар рафти дараҷаи баландтарини танзими давлатии иқтисод шумораи зиёди фишангҳо ва ё ҳамаи фишангҳои муайяни танзими давлатӣ сафарбар мегарданд (ин тарз нисбати монополияи табиӣ муқаррар карда мешавад). Дараҷаи пастарини танзими давлатии иқтисодиро нисбати рафти фаъолияти соҳибқориҳои эҷодӣ пешбинӣ мекунанд.

Танзими давлатӣ вобаста ба сарҳади роҳандозии ин ё он воситаҳои танзимӣ низ гурӯҳбандӣ карда мешавад, масалан танзими давлатии муносибатҳои бозаргонӣ дар ҳудуди марказ ва ё маҳалҳо.

Фаъолияти соҳибқорӣ ба сифати соҳаи таъсиррасонии давлат ба иқтисодиёт ҳамчун асоси таҳқиқ истифода мегардад. Асосан давлат аз ҳуқуқҳояш истифода бурда, муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки дар рафти фаъолияти соҳибқорӣ ба миён меоянд, зери танзим мегирад. Аз ин нуқтаи назар, шакл ва воситаҳои танзими иқтисодиёт дар қорҷӯбаи фаъолияти соҳибқорӣ роҳандозӣ мешаванд [2;3].

Моҳиятан батанзимдарорӣ ин яке аз қисматҳои мавқеъноки фаъолияти идоракунии давлат ба ҳисоб рафта, дар байни функсияҳояш мавқеи заруриро ишғол мекунанд. Олди карда ифода намоем, батанзимдарорӣ ин иҷрои тартиботи муайян ва ё батанзимоварии ин ё он ҳаракат мебошад.

Аз усулҳои маъмурии танзим истифода бурда, ба иқтисодиёт бевосита даҳолат намудани мақомотҳои давлатиро, идоракунии давлатӣ меноманд. Зери мафҳуми танзими давлатӣ бошад, истифода бурдан аз шумораи зиёди усулу воситаҳои муस्ताқиму ғайримустақими танзимнамоии муносибатҳои иқтисодӣ фаҳмида мешавад. Дар ин асос, танзими давлатӣ назар ба идоракунии давлатӣ мафҳуми васеътару аммиқтар ба ҳисоб меравад. Яке аз усулҳои асосии танзимнамоии иқтисодиёт ин усулҳои ғайримустақим мебошад, ки мавқеи худтанзимкунандаи бозорро дорад. Аммо қайд намудан зарур аст, ки хусусияти худтанзимсозии муносибатҳои бозорӣ ҳамаи шартҳои ҷомеаи имрӯза ва иқтисодиёти дорой хусусияти иҷтимоиро пурра қаноатманд карда наметавонад, бинобар ин аз усулҳои маъмурии, усулҳои муस्ताқими танзими давлатӣ истифода мебаранд.

Иҷрои як гурӯҳ вазифаҳои муайян, ки барои амалӣ намудани функсияҳои иқтисодии давлат ҳатмیان, яке аз мақсадҳои танзими давлатии иқтисодиёт мебошад. Фароҳамоварии шароити хуби инкишофи иқтисодӣ ва соҳибқорӣ мақсади асосии танзими давлатии соҳаҳои иқтисодиёт ба ҳисоб меравад. Ноил гардидан ба ин мақсад ба воситаи иҷрои саривақтии як қатор корҳо ба сомон расонида мешавад, мисоли дар мувозинат нигоҳ доштани доираи иқтисодӣ, таъмини инкишофи яқмароми иқтисодӣ, низоми дурусти муомилоти пулӣ, таъсиси муҳити қомили рақобатнок, таъмини самаранокии шуғли аҳоли, сиёсати нархҳои устувор ва дигарҳо.

Вазифаҳои иқтисодии давлат асосан дар натиҷаи роҳандозии вазифаҳо ва корҳои муайяне, ки барои ноил шудан ба мақсадҳои пешбинишуда, сафарбар мегардад, ба амал бароварда мешаванд. Фароҳамоварии заминаи ҳуқуқии фаъолияти субъектҳои бозор ва

муайяну муқаррарнамоии қоидаҳои устувори муносибатҳои бозорӣ яке аз функсияҳои асосии давлат дар соҳаҳои иқтисодӣ мебошад. Танзими ҳуқуқии давлатии ҷаҳлияти соҳибкорӣ воситаҳои дар бар мегирад, ки тавассути батанзимдарорӣ амалӣ мегардад. Шаклҳои ҳуқуқии танзими давлатии иқтисодӣ ин қонунҳо ва санадҳои он, фармонҳои Президенти ҚТ, қарорҳои Ҳукумати ҚТ, санадҳои меъёри ҳуқуқии вазоратҳои корхонаҳо ва ғайраҳо мебошанд. Дар ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои қонунии соҳибкорон санадҳои судӣ низ мавқеи ҷаҳлият дорад, аммо ин санадҳо чун сарчашмаи ҳуқуқи истифода шуда наметавонанд. Ҷаҳлияти самараноки соҳибкориро аз ҷиҳати иқтисодӣ танҳо дар заминаи дахлдори ҳуқуқии ҷаҳлият ба даст оварда шуда, имконпазир аст. Фароҳам овардани заминаи ҳуқуқии соҳибкорӣ, қонунгузори оиди ҷаҳлияти иқтисодӣ соҳибкорӣ қори басо мураккабе мебошад, ки метавонад берун аз сарҳади ҳуқуқи соҳибкорӣ барояд. Агар ҳуқуқи аз як ҷониб, сарчашмаи бевосита ба амал баровардани функсияи иқтисодии давлат бошад, аз дигар ҷониб, ҳамчун воситаи асосии танзими соҳаҳои иқтисодӣ баробари воситаҳои иқтисодӣ ва маъмури истифода мешавад [3].

Ҳоло гарчанде заминаи ҳуқуқии батанзимдарории давлатии соҳаҳои иқтисодӣ вучуд дошта бошад ҳам, лекин мутаассифона, ин замина батанзимдарории давлатии соҳаҳои алоҳидаи ҷаҳлияти хоҷагидориро дар бар мегирад. Мисоли ин гуфтаҳо - Қонунҳои ҚТ «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар ҚТ»; «Дар бораи танзими давлатии ҷаҳлияти тичорати хориҷӣ»; «Дар бораи корхонаҳои давлатӣ»; «Дар бораи иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои ҷаҳлият»; «Дар бораи хоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ)»; «Дар бораи танзими давлатии ҳосилхезгардонии заминҳои табиноти кишоварзӣ»; «Дар бораи кооперативҳои истеҳсолӣ»; «Дар бораи нақлиёт»; «Дар бораи энергетика» ва ғайраҳо шуда наметавонанд. Бояд қайд кард, ки дар қонунгузори имрӯза мафҳуми худ танзими давлатӣ оварда нашудааст. Субъектҳои низ ҳастанд, ки ҷаҳлиятҳои ба рушди сиёсати иқтисодии давлат ва ҷоринамоии он бо роҳи танзимнамоии давлатии соҳаҳои иқтисодӣ алоқаманд аст. Аз ин рӯ, фарқиати ҷиддӣ дар байни субъектҳои, ки дар рушд ва ҷоринамоии сиёсати иқтисодии давлат иштирок мекунад ва субъектҳои ба ҷаҳлияти соҳибкорӣ машғуланд, вучуд дорад. Корхонаҳои тичоратӣ ва ғайритичоратӣ, ки ба соҳибкорӣ машғуланд, ба ҳайси субъектҳои муносибатҳои, ки ба амалигардии сиёсати иқтисодии давлат алоқаманд аст, ширкат мекунад. Аммо доираи субъектҳои батанзимдарории давлатии соҳаҳои иқтисодӣ назар ба субъектҳои ҷаҳлияти соҳибкорӣ фарохтар аст. Мақомоти қонунгузор, мақомоти иҷроия ва мақомоти судӣ субъектҳои сиёсати иқтисодии давлат ва танзими иқтисодии давлат ба ҳисоб мераванд. Ин мақомотҳои ҳокимияти давлатӣ маҷмуан сиёсати иқтисодии давлат ва батанзимдарории соҳаҳои иқтисодиро амалӣ менамоянд. Бе қабулнамоии қонунҳои, ки оиди батанзимдарории унсурҳои алоҳидаи бозор, масалан, пул, мол, меҳнат, молия ва ҳоказо сафарбар шудаанд, роҳандозии сиёсати иқтисодии давлат ғайриимкон аст. Ҷаҳлияти мақомоти судӣ аз ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои қонунии субъектҳои иқтисодӣ иборат мебошад.

Мавқеи иттиҳодияҳои ҷаҳлиятӣ ва дигар ташкилотҳои ғайритичоратӣ низ дар рушди роҳандозии сиёсати иқтисодии давлат назаррас мебошад, аз ҷумла, иттиҳодияҳои минтақавӣ, ассотсиатсияҳои хоҷагиҳои деҳқонӣ, иттиҳоди суғуртақунандагон ва дигарон.

Дар замони ҳозира ҷаҳлиятии субъектҳои мустақилро қайд намудан ҷоииз аст, ки дар соҳаҳои иқтисодӣ иштирок дошта, ба таҳияи сиёсати иқтисодии давлат, ҷоринамоии он, ҳимояи ҳуқуқҳои субъектҳои иқтисодӣ машғуланд, яъне ташкилотҳои навъи нав - лоббистҳо. Лоббиқунонӣ ин, яъне воситаи ҷаҳливарии маълумот мебошад, масалан, маълумочаҷливарӣ дар рафти инкишофдиҳии сиёсати иқтисодии давлат, оиди манфиатҳои баъзе гурӯҳҳои соҳибкорон, оиди ин ё он соҳаи ҷаҳлияти соҳибкорӣ. Мақсади асосии лоббиқунонӣ ин қабулнамоии қарорҳои мебошанд, ки ба талаботҳои ташаққулибии иқтисодӣ ҷавобгӯӣ ҳастанд. Лоббиқунонӣ паҳлуи манфӣ низ дорад, масалан имконпазир

будани қабули қонуне, ки садди роҳи фаёолияти поквичдононаи шахсони алоҳида ё гурӯҳи шахсон мегардад ва ин камбудӣ бояд бо даҳолати мақомоти давлатӣ бартараф карда шавад.

Объектҳои сиёсати иқтисодии давлат бениҳоят гуногун мебошанд, ба ҳайси он соҳаҳо ва зерсоҳаҳои хоҷагии халқ метавонанд шомил бошанд, аз ҷумла, Қонун «Дар бораи нақлиёт»; «Дар бораи энергетика»; «Дар бораи танзими давлатии фаёолияти тиҷоратии хоричӣ» ва ҳоказо. Минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон низ чун объекти батанзимдарории давлатии иқтисодиёт баромад мекунад. Шакл ва намудҳои алоҳидаи фаёолияти соҳибкорӣ ҳам мисоли объекти батанзимдарории давлатӣ шуда метавонанд. Воситаҳои алоҳидаи батанзимдарорӣ, ба мисоли банақшагирӣ, муомилоти пулӣ, нарх ва дигарҳо низ объекти батанзимдарории давлатӣ ҳисоб мешаванд.

Маҷмӯи объектҳои моликияти давлатӣ, ки дар соҳаҳои иқтисодӣ фаёолият доранд, мисоли корхонаҳои воҳиди давлатӣ, ҷамъияҳои саҳомӣ, корхонаҳои муштарак, ки бастаи назоратии саҳмияҳои ҳуқуқи овоздор дар сармояи оинномавии онҳо тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба давлат мансуб мебошад (қисми 5 моддаи 1 Қонуни ҚТ «Дар бораи дурнамоҳои давлатӣ, консепсияҳо ва барномаҳои инкишофи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 8 декабри соли 2003), сектори давлатии иқтисодиёт ном дорад, ки он унсури бозор, қисми таркибivu ҷудонашавандаи муносибатҳои бозоргонӣ ба ҳисоб меравад. Дар барорбари ин сектори давлатӣ воситае мебошад, ки давлат ба бозор бо роҳҳои гуногун таъсир мерасонад, аз қабили хариди молу маҳсулот, пардохти қору хизматрасонӣ, таъсир расонидан ба нарх, яъне интервенсияи молӣ ва ғайраҳо.

Яке аз ҳадафҳои асосии давлат ин фароҳамоварии шароити мусоид барои беамоният ташаккулёбии муносибатҳои иқтисодӣ, соҳибкорӣ ва таҳияи қоидаҳои фаёолияти субъектони ин муносибатҳо мебошад. Танзими давлатии фаёолияти соҳибкорӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ барои амалигардии ин вазифаи давлат мавқеи хос дорад. Танзими давлатии фаёолияти соҳибкорӣ самтҳои гуногуни фаёолиятро дар бар мегирад [2].

Манфиатҳои шахсии соҳибкорон ва манфиатҳои умумичамбиятӣ доимо бармехуранд ва онҳо бояд дар мувозинат нигоҳ дошта шуда, набояд бо ҳамдигар дар ихтилоф бошанд. Моҳияти зарурати танзими давлатии фаёолияти соҳибкорӣ дар таъмини ҳамин мувозинат ифода меёбад, ки ба воситаи усул ва тарзҳои гуногун амалӣ мегардад. Бинобар ин барои амалӣ намудани ин ҳадаф таҳия ва пешниҳоди механизми дурусту мукаммали ҳуқуқии ба ҳам алоқаманди манфиатҳои субъектони муносибатҳои иқтисодӣ (соҳибкорон ва ҷамъият) зарурат дорад.

Аз таҷрибаҳо бармеояд, ки бе давлату бе таъсири батанзимоварии соҳаҳои иқтисодиёт рушди бемайлоии муносибатҳои иқтисодӣ - бозорӣ имконнопазир аст. Муносибатҳои мустақилонаи молию пулӣ дар поягузорию такмилдиҳии иқтисоди бозорӣ ин дур шудани давлат аз идоракунии соҳаҳои иқтисодиёт набуда, дигаргун шудани вазифаҳои давлат дар иқтисоди бозоргониро назар ба пешин дорад. Давлат дар ин самт соҳаҳои иқтисодиётро то ба дараҷаи муайян ба худидоракунии нигаронида, бо ин ба субъектҳои хоҷагидорӣ фазои мустақилият ва имконияти фароҳи ташаббускориро дар фаёолиятияташон фароҳам меоварад, ки дар натиҷа соҳибкорон аз ҳуқуққояшон васеъ истифода бурда, манфиатҳои моддиву маънавии худ ва ҷомеаро таъмин менамоянд. Зарурияти асосии иқтисоди бозорӣ нисбат ба низоми фармонфармой низ дар ин ифодаи худро меёбад. Давлат самти худидоракуниро дар фаёолияти соҳибкорон роҳандозӣ намуда, набояд худро аз идоракунии соҳаҳои иқтисодиёт канора гирад, ки ин метавонад ба натиҷаи номусоид инкишоф ёфтани иқтисодиёт боис гардад.

Давлат ба иқтисодиёт ва иқтисодиёт ба давлат таъсири мутақобила доранд. Дараҷаи даҳолати давлат ба иқтисодиёт ва муносибатҳои иқтисодӣ зери таъсири омилҳои зиёд қарор мегирад. Дар иқтисоди бозорӣ мақоми давлат дар танзими соҳаҳои иқтисод кам нагардида, баръакс, то дараҷае меафзояд. Дараҷаи танзими давлатии иқтисодиёт аз ҳолати мушаххаси ҳуқуқӣ ва талаботи давлат дар марҳилаҳои муайяни ташаккули муносибатҳои бозорӣ вобаста мебошад.

Танзими давлатии фаъолияти соҳибкорӣ бо ду самт муваҷҷиба ва ғайримустақим амалӣ мегардад. Танзими муваҷҷибаи фаъолияти соҳибкорӣ дар рафти бақайдгирии давлатӣ, гирифтани иҷозатнома оид ба намудҳои алоҳидаи фаъолияти соҳибкорӣ, гирифтани сертификати маҳсулот (мол, хизматрасонӣ) ва ғайраҳо роҳандозӣ мешавад. Танзими ғайримустақимии фаъолияти соҳибкорӣ дар шароити имрузаи хоҷагидорӣ бо истифодаи воситаҳои омилҳои иқтисодӣ бартарӣ дорад. Дотатсия, қарзҳои имтиёзнок, кӯмакпулиҳо ва имтиёзҳо оиди андозсупорӣ мисоли танзими ғайримустақимии давлатӣ шуда метавонанд [1].

Хулоса, принсипи танзими давлатии фаъолияти соҳибкорӣ чун қоидаи роҳбарикунанда аз ҷониби шумораи зиёди давлатҳои ҷаҳон дар мавриди танзимномаи муносибатҳои иқтисодӣ роҳандозӣ мегардад. Давлат барои дуруст ташаккули муносибатҳои соҳибкорӣ аз шаклҳои гуногуни танзими фаъолияти соҳибкорӣ, ба мисоли, ҳатмӣ будани аз қайди давлатӣ гузаштани субъектҳои иқтисодӣ барои бо фаъолияти соҳибкорӣ машғул шудан, доштани иҷозатнома, доштани сертификат, муайян кардани андоз, муайян кардани имтиёз барои ташаккули соҳаҳои муқарраршудаи соҳибкорӣ, танзими давлатии асъори хориҷӣ ва ғайраҳо истифода мекунад.

Дар зери мафҳуми танзими давлатии соҳибкорӣ маҷмӯи шаклҳо ва усулҳои гуногунро дар назар доранд, ки аз тарафи давлат дар сатҳҳои муайяни идоракунӣ бо мақсади таъмини ташаккули ҷараёни истеҳсоли молҳо ва хизматрасониҳо роҳандозӣ мегардад.

Маъсалаҳо ва ҳадафҳои танзимномаи давлатӣ ва дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ, ки аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул шудаанд, муқаррар ва амалӣ мегарданд.

Мақсади асосии танзими давлатии фаъолияти соҳибкорӣ ин ғайримустақимии манфиатҳои ҷамъияӣ буда, дар баробари он дигар мақсадҳои зерин дорад:

1. таъмин кардани манфиатҳои моддиву маънавии давлат ва ҷомеа;
2. таъмини рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ;
3. ташкил намудани бӯчаи давлатӣ;
4. таъмини пурраи шуғли аҳоли;
5. ғайримустақимии муҳити атроф ва бартаарафсозии проблемаҳои экологӣ;
6. истифодаи дурусту мақсадноки захираҳои табиӣ;
7. муҳофизати кишвар ва таъмини беҳатарӣ;
8. таъмини озодии фаъолияти соҳибкорӣ ва рақобати комил, ғайримустақимии аз инҳисор;
9. таъмини риояи қоидаҳои фаъолияти иқтисодии хориҷии соҳибкорон ва сармоягузориҳои хориҷӣ.

Маълум аст, ки ташаккули босуръати соҳибкорӣ маҳз ба воситаи дастгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ имкон дорад, бинобар ин, дар шароити муосир дар тамоми секторҳои иқтисодӣ пешбурди фаъолияти соҳибкорӣ самаранок асоси рушди босуръати иқтисодиёти миллӣ доништа мешавад. Ташаккули доираи соҳибкорӣ дар мамлакатҳои дорони низомии бозорӣ, дар давоми солҳои дароз бо таҳаввулот рушд кардааст ва дар баробари он рушди беамалони унсурҳои дигари давлатдорӣ, аз қабилҳои инфрасохтор, муқимикунониҳои аҳоли ва дигарҳо низ назаррас аст. Дар аксарияти мамлакатҳои ҷаҳон рушди фаъолияти соҳибкорӣ сатҳи муайяни устуворро дорад ва ба эҳтиёҷоти ҷомеаи минтақаҳои муайян мувофиқат мекунад. Имрӯз барои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯختани мутобиқ сохтани хусусиятҳо ва имкониятҳои истифода бурдани таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ, ки нишондиҳандаҳои назаррас дар самти ташаккули босуръати фаъолияти соҳибкорӣ тавассути низомии мукаммали танзими дастгирии давлатӣ доранд, зарур мебошад.

АДАБИЁТ

1. Ковалёва И.В., Чернов М.В. Понятие государственного регулирования предпринимательской деятельности. // Вестник Алтайского аграрного университета, - 2015. №12(134).
2. Маҳмудов М.А., Маҳмудов Ф.Ф. Соҳибқорӣи хурд ва миёна дар низоми иқтисоди бозорӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. – Душанбе: “Тоҷир”.: - 2021. – с.73-78.
3. Султонов З.С. Роль малых форм предпринимательской деятельности в экономическом росте и сокращению уровня бедности в Республике Таджикистан/ Султонов З.С., Саидова М.Х., Абдуллоев А.Б., Махмудов М.А.//Вестник Таджикского государственного университета коммерции. – Душанбе: “Сумани Кудрат”, 2018. №1(22). – С. 12-17.

УДК 338.35.053.3

Шарифзода Н.С., Исломов Ғ.Х.

**ҲОЛАТИ КУНУНӢ ВА ИМКОНӢЯТҲОӢ РУШДИ ПАРАНДАПАРВАРИИ
САНОАТӢ ДАР ҶУМҲУРӢ**

Дар мақолаи мазкур муаллифон тамоюлҳои соҳаи парандапарварии ҷумҳуриро таҳлил намуда, имконияти ба роҳ мондани парандапарварии саноатӣ, ки маҳз чуни шакл барои таъмини аҳолии кишвар бо маҳсулоти парандапарварии ватанӣ заминаи мусоид фароҳам меоварад, баррасӣ намуданд. Инчунин дар мақола ба назардошти таҳлили амик тавсияҳои илман асоснокчиҳати рушди соҳа дар дурнамо пешниҳод гардиданд.

Калимаҳои калидӣ: парандапарварӣ, маҳсулот, тухм, гӯшти парранда, истеҳсолот, маблағгузорӣ, афзоиш, маҳсулноқӣ, амнияти озуқаворӣ.

Шарифзода Н.С., Исламов Ғ.Х.

**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ
ПРОМЫШЛЕННОГО ПТИЦЕВОДСТВА В РЕСПУБЛИКЕ**

В данной статье авторы анализируют тенденции развития птицеводческой отрасли республики, а также рассмотрели возможности создания промышленного птицеводства, дающего благоприятную основу для обеспечения населения страны отечественной птицеводческой продукцией. Также в статье с учетом глубокого анализа были представлены научно обоснованные рекомендации по дальнейшему развитию отрасли.

Ключевые слова: птицеводство, продукция, яйца, мясо птицы, производство, финансирование, рост, продуктивность, продовольственная безопасность.

Sharifzoda N.S., Islamov G.Kh.

**CURRENT STATUS AND DEVELOPMENT OPPORTUNITIES OF INDUSTRIAL
POULTRY FARMING IN THE REPUBLIC**

In this article, the authors analyze the trends in the development of the poultry industry of the republic, and also considered the possibility of creating industrial poultry farming, which

provides a favorable basis for providing the country's population with domestic poultry products. Also in the article, taking into account in-depth analysis, scientifically based recommendations for the further development of the industry were presented.

Keywords: poultry farming, production, eggs, poultry meat, production, financing, growth, productivity, food security.

Соҳаи парандапарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар тӯли даҳсоли охир, ҳамчун яке аз манбаъҳое, ки амнияти озукавории кишварро таъмин карда метавонад, дигаргуниҳои сифатиро аз сар мегузаронад. Қонуни қабулшудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи парандапарварӣ» аз 21 июлисоли 2010, №633, ки асосҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ташкилии соҳаи парандапарвариро муайян намуд, ба танзими муносибатҳо вобаста ба фаъолият дар ин соҳа нигаронидашуда, барои рушд ва татбиқи барномаи давлатии рушди соҳаи парандапарварӣ такони ҷиддӣ бахшид. Пеш аз ҳама, дар Барномаи ислоҳоти кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012 - 2022, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 августи соли 2012 тасдиқ шудааст (№383), самтҳои асосии рушди парандапарварӣ дар кишвар қайд карда шуданд. Ин самтҳо дар асоси таҳлил ва муайян намудани тамоюли рушди парандапарварӣ, ки дар натиҷаи татбиқи Барномаи рушди соҳаи мурғпарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2007-2015, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3-юми октябри соли 2006 (№ 451) тасдиқ гардида буд, гузаронида шуда, муайян гардид.

Бояд қайд кард, ки мутобиқи Барномаи ислоҳоти кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012 – 2022, ки аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардидааст ва доктринаи амнияти озукавории Тоҷикистон, ҳиссаи гӯшт ва маҳсулоти гӯштӣ (бо ҳисоби гӯшт)-и истеҳсолоти ватанӣ бояд на камтар аз 80% дар ҳаҷми умумии захираҳои молиро ташкил диҳад. Ҳиссаи гӯшти мурғ дар ҳаҷми умумии истеҳсоли гӯшт дар ҷумҳурӣ тамоюли афзоиш дорад. Истеҳсоли тухм инчунин дар таъмини амнияти озукавории кишвар ва таъмини аҳоли бо сафедаи тамомиёри ҳайвонот аҳамияти калон дорад. Аз ин рӯ, таҳлил ва муайян кардани дурнамои рушди парандапарварӣ дар ҷумҳурӣ мувофиқи мақсад мебошад.

Парандапарварӣ яке аз соҳаҳои муҳими кишоварзӣ ба ҳисоб меравад, ки таъмини аҳолиро бо маҳсулоти хӯроквории парҳезӣ ва серғизо - тухм ва гӯшт кафолат медиҳад. Ин соҳаи комплексист, ки парвариши намудҳои гуногуни паранда ва тамоюлҳои гуногуни истеҳсолотро дорад: истеҳсоли тухм, гӯшт, зотпарварӣ, ки аз ҳама камтар ба мавсим алоқамандӣ доранд. Хусусияти мазкур ба истифодаи мутлақи захираҳои меҳнатӣ, вуруди мунтазами ғолида ва худ дуруст таъмин намудани сокинон бо маҳсулоти худӣ дар давоми мусоидат мекунад [2].

Ҳамаи ин бартариятҳои парандапарвариро нисбат ба дигар соҳаҳои иқтисодиёти ҷорводорӣ ва зарурати зудтар баррасӣ кардани тамоми мушкилоти ташаккули соҳаро ба таври равшан тасдиқ мекунад. Яке аз самтҳои асосии амалисозии масъалаҳои пешбинишуда истифодаи мутлақи имкониятҳои ҷамъшудаи парандапарварӣ, дастовардҳои нави илм, равандҳои техникӣ ва технологӣ, таҷрибаи ҷаҳонии муосир мебошад.

Тибқи дастуроти ҳукумати кишвар №166 аз 13.12.2001 «Дар бораи ташкили истеҳсоли саноатии тухм ва гӯшт» афзоиши шумораи фермаҳои мурғпарварӣ ба амал омада, пойгоҳҳои инкубаторию истеҳсоли ба кор шурӯъ карданд, фермаҳои мурғҳои зотӣ сохта шуданд ва дар заминаи онҳо КВД «Мурғпарвар»-и Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил карда шуд. Амалисозии ҷорабиниҳои пешбининамудаи дастури мазкур дар солҳои минбаъда дигаргуниҳои куллиро дар самти корҳои соҳаи парандапарварии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба вуҷуд овард, ки боиси тезонидани пешрафти илмӣ-техникӣ дар он гардида, имкон дод афзоиш ва даромаднокии назаррас дар истеҳсоли тухм ва гӯшти паранда ба даст оварда шавад. Афзоиши истеҳсолот на танҳо бо ташаккули бемайлоии соҳа кафолат дода шуд, балки ба устувории иқтисодии он дар муқоиса бо дигар соҳаҳои иқтисодиёти ҷорводорӣ мусоидат намуд.

Омузиши имкониятҳои бузурги парандапарварии саноатӣ дар замони ҳозира низ муҳим аст. Ҳамзамон, бояд тазакур дод, ки шиддати ташаннуҷи иҷтимоӣ дар деҳот баланд аст. Ҳол он, ки бозор барои коҳиш додани тавсифоти ададӣ мустақиман «гунаҳгор» нест, балки дар ин ҳолат муҳим аст, ки чӣ гуна низоми бозор татбиқ карда мешавад, дигаргуниҳои кишоварзӣ ва иқтисодӣ дар маҷмӯъ чӣ гуна сурат мегиранд, чунки заминаҳои сершумори амалҳои манфӣ дар соҳаи кишоварзӣ, алахусус дар соҳаи парандапарварӣ, берун аз ҳудуди ин соҳаҳо қарор доранд. Масалан, дар шакли таърифёфта дарк намудани концепсияи муносибатҳои молику пулӣ, ба такмил ниёз доштани азхудкунии механизми бозор, зарурати истифодаи фишангҳои навтарин дар истеҳсолоти соҳа дигар мушкilot танҳо бо ҷалби иқтидорҳои соҳаи парандапарварӣ ҳаллу фасл карда намешаванд.

Аз тарафи дигар, ба ҳамаи мушкilot мақомоти ҳокимияти давлатиро гунаҳкор доништан, беохир такрор кардани тавачҷуҳи бештар ба соҳаи кишоварзӣ, таъкиди зарурати татбиқи сиёсати протекционистӣ ва амсоли он низ дуруст нест. Бояд дигар паҳлуҳои масъаларо низ, аз қабилӣ воқеияти мавҷуд, қобилиятҳои амалии кишвар, пеш аз ҳама, имкониятҳои маблағгузорию бучетӣ, вазъи бозор, мувофиқати тақозо ва арза, қобилияти харидории сокинон ва чизҳои дигарро ба назар гирифт, ки танҳо бо талошҳои ҳукумат дар як муддати кӯтоҳ наметавонанд зуд ҳалли ҳудро ёбанд. Воқеиятҳо ва талабот чунинанд, ки роҳи баромаданро, пеш аз ҳама, дар истифодаи беҳтарин аз захираҳо ва қобилиятҳои мавҷуда дар ҳар як соҳаи мушаххас, мутобиқи принципҳо ва қонунҳои иқтисодӣ бозорӣ бояд ёфт [1].

Аммо, воқеият чунон аст, ки ба мисли пештара, бо шартӣ мавҷудияти ҳамон ҳолатҳои умумии иқтисодӣ ва шароити дигар, танг шудани заминаи захираҳои иқтисодӣ, баъзе минтақаҳо, ноҳияҳо, аз ҷумла соҳаҳои якхела ба беҳтарин самаранокии иқтисодӣ ноил мегарданд, дигарон бошад, баръакс, сол ба сол нишондиҳандаҳои пасти фаъолиятро намоиш медиҳанд.

Таҳқиқот нишон медиҳад, ки дар солҳои охир мурғпарварӣ дар кишвар афзоиш меёбад, ки инро маълумоти ҷадвали 1. собит месозад.

Ҷадвали 1. Динамикаи саршумори паранда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (сар)

Солҳо	Ҳамаи категорияи хочагиҳо	Корхонаҳои кишоварзӣ	Ҳочагиҳои аҳоли	Ҳочагиҳои деҳқонӣ
2010	4402688	1431243	2774249	197196
2011	4654827	1539199	2883001	232627
2012	4851120	1679001	2983594	188525
2013	5020482	1732827	3055825	231830
2014	5247986	1891128	3133885	222973
2015	5142979	1626200	3209844	306935
2016	5051474	1303458	3404473	343543
2017	5217019	1484249	3402476	330294
2018	6636496	2908074	3376809	351613
2019	9036569	5320515	3316238	399816
2019 бо % ба соли 2010	205,2	371,7	119,5	202,7

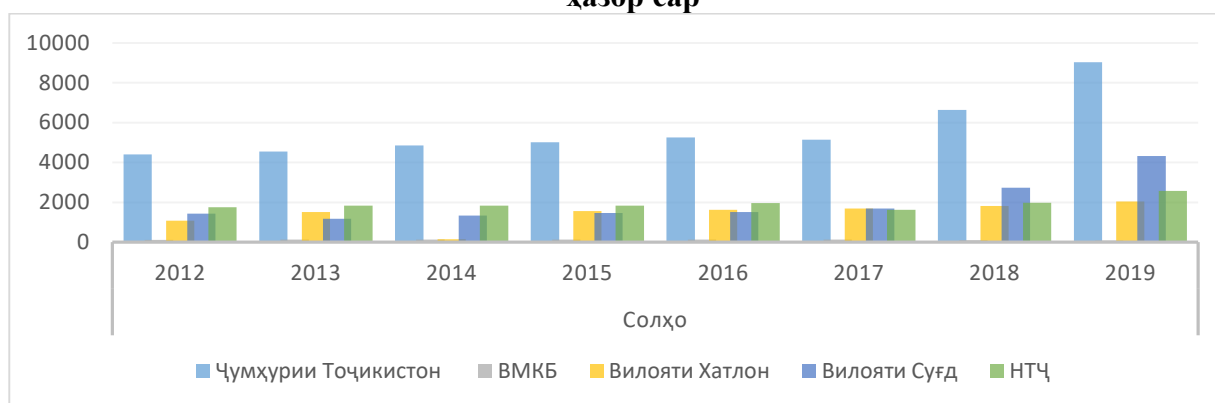
Сарчашма: таҳияи муаллиф аз рӯи маълумоти Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020 / Маҷмӯаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. С.182.[3;4;5]

Тавре, ки аз ҷадвал дида мешавад, дар давраи солҳои 2010-2019, шумораи паранда дар ҷумҳурӣ аз 4402,6 то 9036,5 ҳазор сар, ё зиёда аз 2 маротиба афзудааст. Сатҳи баландтарини афзоиш дар корхонаҳои кишоварзӣ мушоҳида мешавад: он аз 1431,2 то

5320,5 ҳазор сар афзуда, афзоиш беш аз 3,7 баробарро ташкил додааст. Афзалияти афзоиши корхонаҳои кишоварзӣ дар робита ба коҳиш ёфтани афзоиши парандапарварӣ бо он шарҳ дода мешавад, ки ин хоҷагиҳо махсусгардонии маҳдуди истеҳсоли маҳсулоти парандаро дар асоси саноатӣ ташкил кардаанд. Дар давраи таҳлилшуда, шумораи парандаҳо дар хонаводаҳо ва хоҷагиҳо низ мутаносибан 1,2 ва 2 маротиба афзудааст.

Бояд қайд кард, ки рушди самараноки парандапарварӣ танҳо дар заминаи ба роҳ мондани истеҳсолоти саноатӣ имконпазир аст, ки таҳассуси баландро талаб мекунад. Аз ин рӯ, солҳои охир дар натиҷаи дастгирии давлатӣ дар ҷумҳурӣ корхонаҳои саноатии мурғпарварӣ рушд карда истодаанд.

Дигармаи 1. Афзоиши саршумори паранда дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳазор сар

Сарчашма: таҳияи муаллиф аз рӯи маълумоти Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020 / Маҷмӯаи омории Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. С.182-183 [3;4;5].

Маълумоти диаграммаи 1. нишон медиҳад, ки дар соли 2019 саршумори паранда дар ҷумҳурӣ нисбат ба соли 2012 бештар аз 2 маротиба афзудааст. Аммо, ин афзоиши миқдорӣ ҳанӯз нишондиҳандаи ниҳони рушди самарабахши соҳа нест, ба андешаи мо, барои муайян кардани он, бояд як нишондиҳандаи сифатиро баррасӣ кард, ки ба он ҳосилнокиро нисбат додан мумкин аст. Афзоиши саршумори парандаҳо дар ҷумҳурӣ асосан аз ҳисоби афзоиши онҳо дар хоҷагиҳои вилояти Суғд ба даст оварда шудааст, ки афзоиш зиёда аз 2,9 маротиба мебошад. Дар вилояти Хатлон саршумори паранда низ беш аз 89,5% ва дар Ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ 46,9% афзудааст. Дигармаи дар боло овардашуда нишон медиҳад, ки афзоиши мунтазами шумораи парандаҳо ба афзоиши назарраси истеҳсоли маҳсулоти паранда мусоидат кардааст, тавре ки дар маълумоти зерин гузориш дода шудааст.

Ҷадвали 2. Истеҳсоли маҳсулоти парандапарварӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, млн. дона

Минтақаҳо	Солҳо								2019 бо % нисбат ба соли 2012
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	
Истеҳсоли гӯшт, ҳазор дона									
Ҷумҳурии Тоҷикистон	5,0	5,9	6,8	6,5	6,8	3,6	8,1	5,0	100,0
ВМКБ	1,04	1,07	1,09	1,12	1,23	1,04	1,34	1,02	98,0
Вилояти Хатлон	2,0	1,9	1,9	2,0	2,0	1,2	2,0	1,3	65,0
Вилояти Суғд	1,4	1,8	1,8	1,8	1,9	1,1	1,9	1,9	135,7
НТҚ	0,56	1,13	2,01	1,58	1,67	0,26	2,86	0,78	139,2

Истеҳсоли тухм, ҳазор дона									
Ҷумҳурии Тоҷикистон	340,6	341,0	950	951,3	1048,0	1150,0	450,3	725,7	213,0
ВМКБ	5,3	5,3	5,3	5,3	5,4	5,5	5,6	5,6	105,6
Вилояти Хатлон	52,3	57,3	60,8	64,8,1	69,2	75,2	78,9	85,3	163,1
Вилояти Суғд	93,8	122,3	125,1	142,1	151,1	167,5	222,7	429,9	458,3
НТҶ	140,2	158,7	144,9	111,3	93,0	143,0	206,4	206,4	147,2

Сарчашма: таҳияи муаллиф аз рӯи маълумоти Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020 / Маҷмӯаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. С.188-190; маълумоти ҳисоботи Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2017-2020 [3;4;5]..

Ҷадвали 2. нишон медиҳад, ки дар соли 2019 нисбат ба соли 2012 истеҳсоли маҳсулоти паранда дар ҷумҳурӣ ва минтақаҳои он ба таври назаррас афзоиш ёфтааст. Хусусан, истеҳсоли тухм дар ҷумҳурӣ дар 2019 зиёд шуда, ба 725,7 ҳазор дона расидааст ё нисбат ба соли 2012 2,1 маротиба зиёд шудааст. Дар ин давра таҳлил дар вилояти Хатлон 63,1% афзуда, дар вилояти Суғд торафт зиёд гардида, беш аз 4,5 маротиба афзудааст. Инчунин, истеҳсоли гӯшти паранда ҳам дар ҷумҳурӣ ва ҳам дар минтақаҳои он афзудааст, аммо дар соли 2019 он тамоюли пастравиро гирифтааст.

Бояд қайд кард, ки сабабҳои асосии зиёдшавии истеҳсоли маҳсулоти паранда афзоиши маҳсулноки аз ҳисоби истифодаи оқилонаи хӯроки омехта ва риояи речаи технологияи муосири парвариши паранда дар ҳама давраҳои синну сол ва чинс мебошад. Аз ҷадвали 3. дидан мумкин аст, ки истеҳсоли тухми паранда дар ҷумҳуриро ба афзоиш дорад.

Ҷадвали 3. Динамикаи тухмдихии мокиёнҳои тухмдех дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, (млн.дона)

	Солҳо							2019 бо % нисбат ба 2013
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	
Ҷумҳурии Тоҷикистон	168	191	222	222	220	181	204	121,4
Вилояти Хатлон	110	114	114	114	123	115	124	112,7
Вилояти Суғд	161	204	256	257	246	250	214	132,9
НТҶ	175	189	209	209	206	123	190	108,5

Сарчашма: таҳияи муаллиф аз рӯи маълумоти Минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2020 / Маҷмӯаи оморӣ Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. С.282-283 [3;4;5]..

Дар шароити кунунӣ, ки дараҷаи тухмдихии мокиёнҳои тухмдиханда дар кишвар ва минтақаҳои он афзуда, ин нишондод дар давраи солҳои 2013-2019 ба андозаи 21,4 % зиёд шудааст. Афзоиши аз ҳама баланди тухмдихии мокиёнҳо дар минтақаи Суғд мушоҳида мегардад, ки ба андозаи 32,9 фоиз зиёд шудааст.

Бояд қайд кард, ки талабот дар ҳама минтақаҳо, ноҳияҳо, аз ҷумла дар хоҷагиҳо якхел нест, аз ин сабаб, хусусиятҳои иқтисодии истеҳсоли тухми мурғ дар кишвар ба таври назаррас қобили муқоиса нестанд, аммо динамикаи ин нишондиханда дараҷаи гуногуни истифодаи захираҳои мавҷударо нишон медиҳад.

Тадқиқоти дар боло овардашудаи хусусиятҳои фарқкунандаи нархгузори дар савдои миллӣ ва бозор нишон дод, ки дараҷаи нархҳои мустақили бозор, асосан вобаста ба талабот ва арза сурат мегирад. Тавре, ки аз чадвали баррасишаванда дида мешавад, арзиш дар муомилаи мустақил нисбат ба савдои давлатӣ тақрибан 5-10% зиёдтар аст. Дар айни замон, фарқият дар ҳамон даврае бештар аст, ки камбуди шадиди маҳсулоти хӯроквории паранда вучуд дошт.

Маълумотҳо нишон медиҳанд, ки нархҳо асосан фаслҳои сол муайян мекунад.

Сарфи назар аз таъсири омили таваррум, гуфтан мумкин аст, ки афзоиши нархҳо табиати даврӣ дорад. Оғози даврро метавон фосилаи истеҳсоли ҳадди ақали тухмдихии мурғҳо (фасли тирамоҳ) шумурд. Он гоҳ нархҳо муддати тӯлонӣ меафзоянд ва дар се моҳаи сеюми сол ба ҳадди аксари худ мерасанд. Як навъ танзими нархҳо дар моҳҳои тобистон рӯй медиҳад, ки бо андозаи назарраси таъминот ҳавасманд карда мешавад ва ин, ба охир расидани даври кӯҳна ва оғози даври навро нишон медиҳад.

Чадвали 4. Истеъмоли ҳармоҳаи умумии тухм дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Моҳ	2012	2013	2014	2015	2016	2017	Афзоиши истеҳсоли тухм бо % дар моҳ
Истеҳсоли умумии тухм, млн. дона.							
Январ	13,7	13,7	16,5	17,1	16,4	18,5	135
Феврал	11,4	11,4	12,5	12,2	15,2	15,3	134
Март	12,2	12,2	15,3	16,7	16,2	22,8	1,8 баробар
Апрел	26	26	28,1	15,2	16,6	11,7	45
Май	12,5	12,5	14,9	15,5	16,9	27	2,1 баробар
Июн	12,3	12,3	14,4	14,8	10,4	15,3	124
Июл	11,7	11,7	14,3	19	15,1	12,6	107
Август	12,1	12,1	10	8,5	28	19,1	157
Сентябр	13,5	13,5	12,4	15,2	16,4	12,8	94
Октябр	10,2	10,2	12,4	17,7	7	14,1	138
Ноябр	15,3	15,3	14	21,1	33	41,4	2,7 баробар
Декабр	13,7	13,7	16,4	16,8	100	101	7,3 баробар
Ҳамагӣ	152,5	152,5	170,9	189,7	291	311,4	2 баробар

Сарчашма: таҳияи муаллиф аз рӯйи маълумоти ҳисоботи Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон -2018.

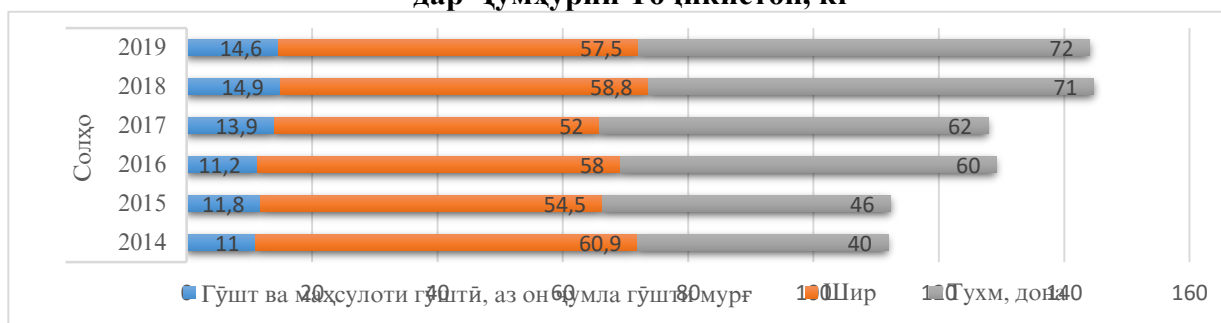
Дар рушди фабрикаҳои парандапарварии кишвар низ дигаргуниҳо ба амал омаданд. Истеҳсоли моҳонаи тухм дар ҷумҳурӣ дар соли 2019 нисбат ба соли 2012 2,1 маротиба зиёд шуд. Ҳар моҳ ба ғайр аз моҳи апрел ва сентябр афзоиши истеҳсоли умумии тухм ба назар мерасад.

Суръати калонтарини афзоиши маҳсулот дар парвариши мурғи бройлер ба амал омадааст. Масалан, дар давраи солҳои 2014 - 2019 истеҳсоли гӯшт дар корхонаи соҳибкори инфиродӣ «Орипов» ва фабрикаи мурғпарварии «Мурғи Ҳилол» ба андозаи 2,2 - 2,5 баробар зиёд шудааст, ки афзоиши ҳосилнокии парандапарвариро нишон медиҳад.

Истеҳсоли маҳсулоти паранда, аз ҷумла истеҳсоли тухм, дар хоҷагиҳои мурғпарварии «МурғиПорсиён», СИ «Орипов», ҚДММ «Чавгал», ҚДММ «Байзо», фабрикаи мурғпарварии «Хучанд», ҚДММ «Дадобоев» мутаносибан ба андозаи 2,2 маротиба, 2,6 маротиба, 8 маротиба, 14,2 маротиба, 42,4% ва 35,0% зиёд шудааст. Коҳиши босуръати истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби фарқияти омӯхташуда дар корхонаи мурғпарварии «Парандапарварӣ- 2» ба мушоҳида мерасад, ки дар он истеҳсоли гӯшти мурғ 46,2% коҳиш шудааст. Дар давраи аз соли 2010 то 2014 саршумори паранда мувофиқи маълумоти хоҷагиҳои парандапарварии Ҷумҳурии Тоҷикистон афзудааст.

Вазъяти умумии бухронӣ ва дар натиҷаи он кохиш ёфтани қурби мубодилавии пули миллӣ ба мушкил шудани шароити зиндагии қисми зиёди сокинон боис гардид [6]. Кам шудани даромади сокинон дар сохторихароҷотиистеъмолии онҳо инъикос ёфт. Қисмати маблағҳои асбории чамъияти кишвар, ки барои маҳсулоти озуқаворӣ сарф карда шуданд, дар соли 2017 аз 29,2% то 50,7% афзоиш ёфт. Ҳамаи ин ба сохтори истифодаи намудҳои асосии маҳсулоти хӯрокворӣ, ки бо маълумоти диграммаи 2 тавсиф мешаванд, бетаъсир буда наметавонад.

Диаграммаи 2. Истеъмоли навъҳои асосии маҳсулот ба ҳар сари аҳоли дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, кг

Сарчашма: Ҳисоботи Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2014-2020.

Таҳқиқот нишон медиҳад, ки дар соли 2019 арзиши меъёри истеъмоли ҳаррӯза ба ҳар сари аҳоли дар шароити иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба соли 2014 - 185 килокаллория зиёд шудааст. Дар ғизои рӯзонаи аҳолии кишвар истеъмоли сафедаҳо ва калорияҳои пайдоиши ҳайвонот дар давраи омӯхташуда 32,0% афзуда, ҳиссаи маҳсулоти паранда мувофиқан зиёд шудааст.

Бояд қайд кард, ки истеҳсоли тухм ба ҳар сари аҳоли дар соли 2019 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нисбат ба дараҷаи меъёри истеъмолии аз ҷиҳати илмӣ асоснок 1,8 маротиба зиёдтар будааст. Ҳисобкунӣ нишон медиҳанд, ки барои таъмини мутлақи эҳтиёҷоти сокинон дар оянда истеҳсоли тухмро нисбат ба соли 2014-ум 42,3%, гӯшти парандаро то 1552 килограмм ё 6,2 баробар зиёд кардан зарур аст.

Ҳамин тариқ, таҳлили фаъолияти соҳа имкон дод, ки тамоюлҳои зерин муайян карда шаванд, ки самти худро дар марҳилаҳои муайян тағйир медиҳанд:

1. Эҷоди як сохтори ҳамгирошуда дар соҳаи парандапарварӣ бо ҷойгиркунии илман асоснокшудаи корхонаҳои маҳсусгардонидашудаи мурғпарварӣ ва дар онҳо ташкил намудани сикли пӯшидаи истеҳсол дар заминаи саноатии инноватсионӣ, гузаштан ба усули барномавӣ мақсадноки идоракунии соҳа, дар солҳои 2013-2018 афзоиши устуворро дар истеҳсоли тухм ва гӯшти паранда таъмин карданд.

2. Рушди динамикии соҳа ва баланд бардоштани самаранокии маҳсулот на танҳо аз дастгирии давлатӣ, зиёд шудани маблағҳои бучетии барои ин мақсадҳо ҷудошуда, балки аз сиёсати оқилонаи гумрукӣ ва тарифӣ, ки ба ҳифзи истеҳсолкунандаи дохилӣ нигаронида шудаанд, вобаста аст. Кам шудани квотаҳои барои интиқоли гӯшти паранда аз хориҷ ва афзоиши бӯчи гумрукӣ барои воридот фуруши саривақтии гӯшти мурғи хунуккардашударо аз ҷониби истеҳсолкунандаи ватанӣ қулай мегардонанд.

АДАБИЁТ

1. Мадаминов А.А. Влияние экономической обстановки на устойчивое развитие сельского хозяйства / А.А. Мадаминов.- Душанбе, НПИ. Центр.- 2001.- 2-4.
2. Сельское хозяйство Республики Таджикистан Статистический сборник. Душанбе, 2020. – с. 16-22.

3. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. Душанбе-2020.- С.-271.
4. Таджикистан: 20 лет государственной независимости: статистический сборник. - Душанбе: АСПРТ, 2011. - 862 с.
5. Торговля в Республике Таджикистан: 20 лет государственной независимости. Статистический сборник. Агентство по статистике при Президенте РТ, 2011. – 96 с.
6. Трусов Ю. Продовольственная безопасность проблема национальная// Животноводство России - 2000-№6 - с. 4 – 5.

УДК: 338.48

Акилҷонов Ф.Ш.

ШАРТҲОИ ИНСТИТУТСИОНАЛӢ ИНКИШОФИ ДАРОМАДҲОИ АҲОЛӢ

Дар мақола муаллиф оиди таъсири омилҳои институтсионалӣ ба ташаккулёбии даромадҳои аҳоли сухан карда, дар он ҳангоми пешбиниҳои мусбати вазъияти бозорӣ дараҷаи ҳаракатноки коргарон баланд шуда, онҳо нисбатан барои музди меҳнат талаботи зиёдро пешкаш менамоянд. Инчунин муаллиф қайд кардааст, ки дар мамлакатҳои тараққикарда, ҳангоми ҷунин шароитҳо иттифоқҳои касаба одатан барои категорияҳои коргарони ҳифзшаванда имтиёзҳои иловагиро талаб менамоянд. Дар охир дар натиҷаи тадқиқоти ба анҷом ёфтаи худ пешниҳод кардааст, ки даромадҳои меҳнатии аҳоли натиҷаи мутобиқсозӣ ва инкишофи институтҳо ва алоқамандии институтсионализатсияи ҳаёти хоҷагидорӣ чамбиятро ифода мекунад.

Калидвожаҳо: омилҳои институтсионалӣ, даромади аҳоли, вазъияти бозор, музди меҳнат, мамлакатҳои тараққикарда, хоҷагидорӣ чамбиятӣ.

Акилджанов Ф.Ш.

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ

В статье автор рассматривается о влиянии институциональных факторов на формирование доходов населения, при которых уровень мобильности работников повышается при наличии положительных прогнозов конъюнктуры рынка, предъявляют относительно высокий спрос на заработную плату. Также автор отметил, что в развитых странах в таких условиях профсоюзы обычно требуют дополнительных льгот для защищенных категорий работников. Наконец, в результате завершеного им исследования он предположил, что трудовые доходы населения представляют собой результат приспособления и развития институтов и отношения между институционализацией экономической жизни общества.

Ключевые слова: институциональные факторы, доходы населения, рыночные условия, заработная плата, развитые страны, общественное хозяйство.

Akiljonov F.Sh.

INSTITUTIONAL CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF INCOMES OF THE POPULATION

In the article, the author talks about the influence of institutional factors on the formation of incomes of the population, in which the level of mobility of workers increases when there are positive forecasts of the market situation, and they present a relatively high demand for wages.

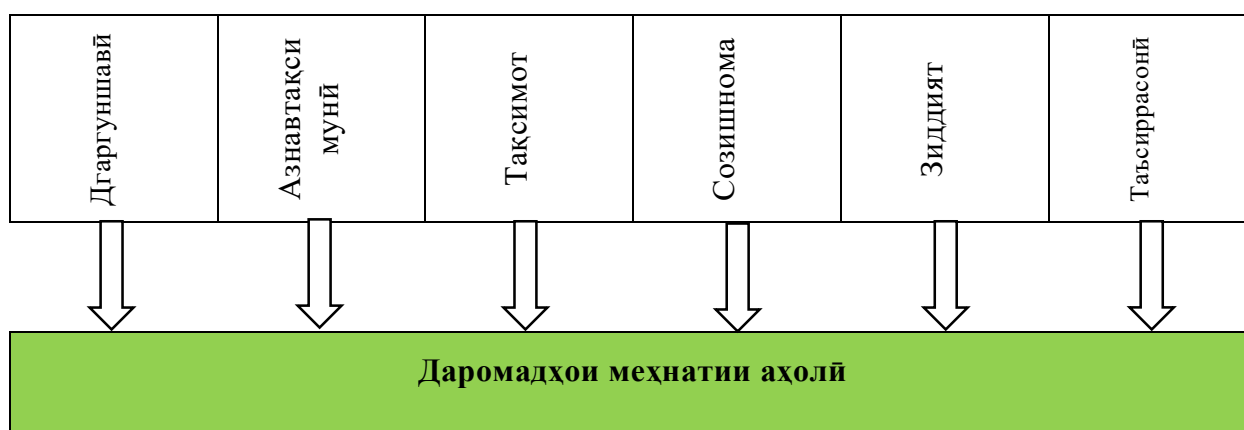
Also, the author noted that in developed countries, under such conditions, trade unions usually demand additional benefits for protected categories of workers. Finally, as a result of his completed research, he proposed that the labor income of the population represents the result of the adaptation and development of institutions and the relationship between the institutionalization of the economic life of the society.

Keywords: institutional factors, population income, market situation, wages, developed countries, public economy.

Дигар омили институтсионалӣ, ки ба таъсисёбии даромадҳои меҳнати аҳоли таъсир мерасонад ин одатҳои иқтисодии коргарон ба ҳисоб меравад. Одатан, нисбат ба коргарон ва хизматчиёни мамлакатҳои тараққиқарда бо иқтисодиёти бозорӣ, коргарони иқтисодиёти кишвари мо нисбат ба вайроншавии ҳуқуқҳои худ дар соҳаи меҳнат ҷидди муносибат намекунад. Чунин ҳолат пеш аз ҳама дар ҳислатҳои махсуси аҳоли асос мегирад. Ба монанди дар сатҳи кофӣ надонишани қонунгузорӣ ва ё истифодабурда натавонишани онҳо, надоштани хоҳиши алоқаманд намудани ҳаҷми музди меҳнат ва ҳаҷми нафақаи оянда, аз даст додани боварӣ нисбат ба мақомотҳои давлатӣ, пеш аз ҳама ба иттифоқҳои касаба, ки мантиқан бояд ҳуқуқҳои коргаронро ҳифз намоянд, лекин дар асл онҳо бо ўҳдаи иҷроиши вазифаю ўҳдадорихои худ намебароянд.

Чунин муносибат ба чараёни таъсисёбии даромадҳои меҳнати аҳоли ба вусъатёбии шуғл ва ба даст даровардани даромадҳо дар соҳаҳои ғайрирасмӣ оварда мерасонад. Бинобар ҳамин дар мнутақои Ҷумҳурии Тоҷикистон, алалхусус дар вилояти Суғд одатан пардохти ҳаққи меҳнат дар лиффаҳо (конверт) амалӣ карда мешавад.

Расми 1. Асосҳои институтсионалӣ ва фишангҳои таъсисёбии даромадҳои меҳнатии аҳоли.

Аз ҳамаи лаҳзаҳои дар боло қайдшуда маълум мегардад, ки даромадҳои меҳнатии аҳоли ҳамчун натиҷаи сатҳи мутобиқаткунонӣ ва инкишофи институтҳо ва алоқамандии институтсионалӣ дар ҷамъият дар марҳилаи ҳозираи тараққиёти иқтисодӣ муайян карда мешаванд. Чунин муносибат имконият медиҳад, ки сабабҳои сатҳҳои гуногуни даромади меҳнатии аҳолиро маънидод намоем.

Бо дарназардошти мавқеъҳои дар боло қайдшуда, таъсисёбии даромадҳои аҳоли бо чунин схемаи институтсионалӣ ифода шуданаш мумкин аст (расми 1).

Чӣ тавре, ки аз схемаи дар расми 1 овардашуда мушоҳида карда мешавад, баҳамтаъсиррасонии институтсионалӣ доир ба таъсисёбии даромадҳои меҳнатии аҳоли ниҳоят гуногунанд, ки бо гуногунии муносибатҳои сифатӣ доир ба таъсисёбии даромадҳо алоқаманд аст. Таъсуроти бевосита ба сатҳи даромад ба миён омада метавонад (аз тарафи ҳукумат қорӣ намудани сатҳи муайяни музди меҳнат), инчунин мутобиқаткунонӣ низ ба назар расиданаш мумкин аст (созишномаҳои коллективӣ байни коргарон ва кордиҳандагон).

Даромадҳои аҳоли дар намуди умумӣ якхела нестанд ва метавонанд аз рӯи шакли зоҳиргардӣ, аз рӯи ҳисоби андозҳо ва трансфертҳо, шакли ба даст овардан, имкониятҳои дастрас кардан, имкониятҳои андозбандӣ, дараҷаи аҳамиятнокӣ, дараҷаи доимӣ, тарзи дастраскунӣ, ҳисоби таъсири нархҳо, и сарчашмаи ба дастрасӣ, давраи андӯхт, самти истифодабарӣ, тарзи ихтиёрӣ, шумораи сарчашмаҳои даромад, вобаста аз мавҷудияти воситаҳо ва дараҷаи расмӣ таснифот карда шаванд (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1.

Шакл ва намудҳои даромадҳои аҳоли [3, с. 15-17]

Нишондодҳои ҷудо намудани шаклҳои даромад	Намудҳои зоҳиргардӣ	
Шаклҳои зоҳиргардӣ	Пулӣ	Шайъӣ
Аз рӯи ҳисоби андозҳо ва трансферҳо	Ибтидоӣ (шахсӣ то пардохти андозҳо ва ба даст овардани трансфертҳо)	Ихтиёрӣ (шахсӣ, ки баъд аз пардохти андозҳо ва ба даст овардани трансферҳо боқӣ мемонад)
Аз рӯи шакли ба даст ори	Меҳнатӣ (аз рӯи истифодабарии захираҳои меҳнат ба сифати коргарони қироя ва ё худмашғулбудагон)	Ғайрimeҳнатӣ (дигар намуди даромадҳо)
Аз рӯи имкониятҳои андозбандӣ	Андозбандишаванда	Аз андозбандӣ озод
Аз рӯи дараҷаи аҳамият	Асосӣ	Иловагӣ

Аз рӯи дараҷаи доимӣ	Доимӣ	Муваққатӣ (мавсимӣ)
Аз рӯи тарзи дастраскунӣ	Ибтидоӣ	Азнавтаксимшаванда
Аз рӯи ҳисоби таъсири нархҳо	Номиналӣ (бо нархҳои чорӣ)	Аслӣ (бо назардошти сатҳи нархҳо)
Аз рӯи сарчашмаи дастраскунӣ	Омилӣ (бо омилҳои истеҳсолот муайян мешуда)	Ғайриомилӣ (бо истифодаи омилҳои истеҳсолот муайян намешуда)
Аз рӯи давраи андӯхт	Чорӣ	Маҷмӯавӣ, аз он ҷумла даромади капитализатсияшуда
Аз рӯи самти истифодабарӣ	Истеъмолшаванда	Пасандозшаванда
Аз рӯи тарзи идоракунии	Ҳаракатнок (воридшавиҳо, ки хоҷагиҳои хонавода бо хоҳиши худ истифода мебаранд)	Беҳаракат (воридшавиҳо, ки хоҷагиҳои хонавода бо хоҳиши худ идора намекунанд)
Аз рӯи шумораи сарчашмаҳои даромад	Соф	Омехта
Вобаста аз мавҷудияти воситаҳои ба қарз гирифташуда	Нихой	Умумӣ
Аз рӯи дараҷаи расмӣ	Расмӣ	Ғайрирасмӣ

Як қатор аз шаклҳо ва намудҳои даромадҳои аҳолии дуруст дақиқ намуданро тақозо менамояд. Байни иқтисодчиён одатан бахсҳо оид ба даромадҳои меҳнатӣ ва ғайрimeҳнати ба миён меояд. Илми иқтисодӣ даромади меҳнатиро ҳамчун музди меҳнат дарк менамояд, ки коргар барои истифодаи омили меҳнат ба даст меорад. Дигар намуди даромадҳоро мувофиқан ба даромадҳои ғайрimeҳнатӣ дохил мекунад [6, с. 50-53]. Бояд тазаққур дод, ки чунин муносибат ба тасаввуроти омилҳои даромадҳои аҳолии асос мегирад.

Таҳлили адабиёти иқтисодӣ нишон медиҳад, ки оид ба ин нуқтаи назар ақидаи ягона вуҷуд надорад. Як қатор тадқиқотчиён ба даромадҳои меҳнатӣ мезуди меҳнатро дохил менамоянд, ки дар худ қисми пардохти тарифӣ ва ҳиссаи иштирокро дар ҷараёни меҳнати коллектив инъикос менамояд [2, с. 57]. Нисбат ба ин маънидодкуниҳои даромадҳои меҳнатӣ, Федченко А.А. ва Одегов Ю.Г. ба категорияи мазкур қариб ҳама намуди даромадҳоро дохил мекунанд: музди меҳнат, даромад аз фаъолияти соҳибкорӣ, даромад аз моликият ва даромад аз шуғли мустақилона. Дар қорҳои онҳо инчунин даромадҳои шартан меҳнатӣ ҷудо карда мешаванд, ки ба онҳо дивидендҳо барои саҳмияҳо ва ё фоизҳо барои вомбаргҳо ва дигар қоғазҳои қиматнок дохил мешаванд. Ба ақидаи онҳо, ҳама намуди даромадҳои номбаршуда бавосита бо фаъолияти меҳнати пешина алоқаманд мебошанд. Вобаста ба даромадҳои ғайрimeҳнатӣ, ин иқтисодчиён даромадҳои дар натиҷаи мерос ба даст овардашударо шомил менамоянд [4, с. 85-86].

Чунин тавсири даромадҳои меҳнатӣ ба фикри мо изофагӣ мебошад. Зеро қисми зиёди моликият бо мерос алоқамандӣ дорад. Агар ба чунин маънидодкунӣ такя кунем, кайд кардан мумкин аст, ки мутлақо ҳама намудҳои даромадҳои сарчашмаи меҳнатӣ доранд. Мувофиқи алоқаи сабабӣ-оқибатӣ (причинно-следственные связи), ки усули маъмул дар илми иқтисодӣ ба ҳисоб меравад, ҳангоми таъсисёбии ҳар як намуди даромад кӯшиш меҳнати ҷисмонӣ ва ҳам маънавӣ талаб карда мешавад. Ба даст овардани даромад дар намуди дивидендҳо ва фоизҳо барои қоғазҳои қиматнок кӯшиши муайяни меҳнати маънавиро талаб менамояд.

Ба фикри мо, барои тадқиқоти гузаронидашудаистода танҳо бо даромадҳои аз киро намудани коргарон ва шуғли мустақилона ба даст оварда мешуда маҳдуд шудан мумкин аст. Аз сабаби он ки аз нуқтаи назари омор таҳлил намудани даромадҳо аз шуғли мустақилона эҳтимолияти ниҳоят кам дорад, биноар ҳамин ҳангоми таҳлили маълумот, ба фикри мо ба сифати даромадҳои меҳнатӣ танҳо музди меҳнати коргарони кироёро ба инобат гирифтани зарур аст, ки барои иқтисодии гузариш, алаҳусус минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон хос аст. Бо баробари ин бояд дар назар дошт, ки барои даромадҳои меҳнатӣ истифодабарии омили меҳнат хос буда, музди меҳнат дар намуди пулӣ ва шайъӣ баромад карда метавонад.

Агар аз Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон бароем, он гоҳ маълум мегардад, ки даромад аз чунин унсурҳо иборат мебошад:

1. Ҳангоми истифодаи намуди тарифии пардохти музди меҳнат: қисми тарифии музди меҳнат, аз он ҷула маош; иловапулиҳо ва чубронпулиҳо; мукофотпулиҳо; пакети иҷтимоӣ.

2. Ҳангоми истифодабарии намуди ғайритарифии пардохти меҳнат: қисми ҳадди ақали музди меҳнат на кам аз ҳаҷми ҳадди ақали пардохти меҳнат; қисми даромад вобаста аз саҳми индивидуалӣ дар натиҷаи фаъолият; қисми даромад вобаста аз муваффақияти фаъолияти коллективӣ; иштирок дар тақсмоти ғайри аз моликият; пакети иҷтимоӣ.

Байни иқтисодчиён-назариячиён то ҳол баҳсҳо оид ба моҳият ва таркиби музди меҳнат вучуд дорад.

Ҷадвали 2.

Концепсияҳои назариявӣ оид ба муайян намудани сатҳи музди меҳнат

Концепсияи муайянкунӣ	Муаллифон	Маънидодкунӣ
Назарияи меҳнати арзиши қувваи корӣ	У. Петти, П. Буагилбер, А. Смит	Музди меҳнат-ин арзиши меҳнати ғайриҷамъиятӣ барои истеҳсоли воҳиди маҳсулот дар шароити кордонӣ ва таъминоти техникаи миёнаи меҳнат.
Назарияи “Фонди музди меҳнат”	И. Бентам, Т. Малтус, Ҷ. Милл	Музди меҳнати коргар-ин қисми фонди бетағйири корӣ мебошад, ки сатҳи он аз шумораи коргарон вобастагӣ дорад.
Назарияи мол, қувваи корӣ	К. Маркс	Музди меҳнат шакли арзиш мебошад, яъне нархи қувваи корӣ.
Назарияи рақобати озод	А. Маршалл	Музди меҳнат-ин нархи мувозинати талабот ва пешниҳоди меҳнат дар бозори додасудаи меҳнат мебошад.
Назарияи олигопсония ва монопсония дар бозори меҳнат	А. Курно	Музди меҳнат-ин нархи мувозинати субъекти ҳукмфармои бозорист, ки ба меҳнат талаботро изҳор менамояд ва пешниҳоди меҳнат дар бозори меҳнати додасуда мебошад.
Назарияи омилҳои истеҳсолот	Ж.Б. Сэй, Н.У. Сениор, Ф. Батистиа	Музди меҳнат-ин қисми даромадест, ки ба омили меҳнат вобаста аз камёфтӣ ва ҳосилнокии захираи мазкур мебошад, зеро ҳар як омили истеҳсолот он ҳиссаи даромадро ба даст меорад, ки аз ҳисоби саҳми он офарида мешавад.
Назарияи ҳосилнокии интиҳой	Ҷ. Б. Кларк, Ҷ. Хикс	Музди меҳнат-ин арзиши маҳсулоти интиҳойи коргари охириро киро шуда мебошад (хароҷоти истифодабарии воҳиди иловагии воҳиди меҳнат)

		хангоми бетағйир боқӣ мондани ҳаҷми дигар омилҳои истеҳсолот)
Назарияи иҷтимоии музди меҳнат	М.И.Туган–Барановски, В. Зомбарт, Й. Шумпетер.	Музди меҳнат-ин натиҷаи мутаносубии қувваҳои синфи капиталистон ва синфи коргар ва аз тарафи дигар амалигардонии қобилиятҳои ҳисмонӣ ва маънавии одамон мебошад.
Назарияи “сармояи инсонӣ”	Ҷ. Минтсер, Т. Шултс, Г. Беккер.	Музди меҳнат-ин арзиши рӯйпӯшкунӣ хароҷоти коргар барои афзоиши ҳаҷми сармояи инсонии он ва нарҳест, ки нигоҳдории онро дар ҷои кории додашуда нигоҳ медорад.
Назарияи “огоҳӣҳои таълимотӣ”	М. Спенс, П. Уилс.	Музди меҳнат-ин огоҳии кордиханда доир ба сатҳи имконпазири қобилиятҳои коргар дар асоси иттилоот оид ба таълимоти коргар мебошад.
Назарияи коллективӣ-шартномавӣ ва ё контрактӣ музди меҳнат	М. Бредлей, Ф. Блок-Лене, А. Шаладон, А. Пер, А. Малтер	Музди меҳнат-ин натиҷаи созишнома байни коргар ва кордиханда мебошад, ки дар шартномаи аниқ дарҷ гардида, бо иҷроиши кори муайян бо сифтаи муайян ва дар давраи муайян дар шароитҳои муайян мебошад.
Назарияи гедонистикӣ		Музди меҳнат-ин нарҳе, ки ҷамъи тавсифҳои ҷои кориро аз нуқтаи назари ғоиданокии он инъикос менамояд.

Аз концепсияҳои музди меҳнати оварда шуда ва сатҳи он мушоҳида кардан мумкин аст, ки он ҳодисаи ниҳоят мураккабро ифода мекунад. Бинобар ҳамин дар аксарияти ҳолатҳо муайян намудани бузургии ягонаи базавӣ барои аниқ намудани табиати музди меҳнат ва ҳаҷми он ниҳоят мушкил аст. Одатан ба чунин бузургиҳо мумкин аст, ки шумораи молҳо ва хизматҳои истеҳсолшуда, инчунин ҳокимияти кордиханда ва фаъолияти иттифокҳои касабаро дохил намоем. Музди меҳнат, нисбат аз дигар даромадҳои аҳоли аз омилҳои институтсионалӣ наонқадар вобастагии калон дорад, зеро барои кордиханда нишондоди зарурӣ вазни қиёсии музди меҳнати коргар дар хароҷоти миёнаи истеҳсоли молҳо ва хизматҳо баромад мекунад. Одатан, хангоми афзоиши хароҷоти миёна, кордиханда кӯшиш мекунад, ки музди меҳнатро паст намояд. Бо баробари ин, омилҳои институтсионалӣ ба сатҳи музди меҳнат таъсир мерасонанд. Бо ибораи дигар, кордиханда наонқадар барои баланд намудани музди меҳнат бе даҳолат ва вазифагӯзорӣ аз тарафи институтҳои бозорӣ манфиатдор аст. Дар ин ҷода бояд рафтори кордихандагонро дар минтақаҳои Тоҷикистон қайд намуд. Дар тӯли солҳои пастравии бӯҳронӣ ҳаҷми истеҳсолот, пешниҳоди барзиёди қувваи корӣ кордихандагонро мустақилона барои баланд намудани музди меҳнат ва риоя намудани шароитҳои мусоиди меҳнат равона намасохт. Кордихандагон ба баландшавии музди меҳнат танҳо дар ҳолате диққат медиҳанд, ки агар дар он мушкilotҳои ҷиддӣ барои дарёфти коргарони баландхтисос ба миён ояд.

Аз таҳаввули илми иқтисодӣ маълум аст, ки мувофиқи самти неоклассикӣ ҳаҷми музди меҳнат мустақиман аз таносуби талабот ва пешниҳоди қувваи корӣ вобастагӣ дорад. Аз ин нуқтаи назар се варианти имконпазирро бояд ба эътибор гирифт: мувозинат, барзиёдӣ ва камёфтӣ.

Ҳолати мувозинат ҳодисаи идеалиро ифода менамояд, ки хангоми он дар бозор талабот ва пешниҳоди меҳнат баробар мебошанд. Дар ин ҳолат музди меҳнат ҳамчун нархи меҳнат ба арзиши он баробар мешавад. Лекин чунин вариант ниҳоят кам ба назар расида, дар аксарияти ҳолат ҳамчун асоси назариявӣ баромад мекунад.

Агар дар бозори меҳнат талабот ба қувваи корӣ нисбат ба пешниҳоди он зиёд бошад, он гоҳ камёфтӣ ба миён меояд. Дар чунин вазъият кордиҳандагон байни худ ба муборизаи рақибона рӯ меоранд, дар натиҷа онҳо музди меҳнатро аз арзиши меҳнат баландтар пешкаш менамоянд.

Ҳолати нисбатан паҳнғашта дар бозори меҳнат ин зиёд будани пешниҳоди қувваи корӣ нисбат ба талаботи он мебошад. Дар чунин вазъият қувваи корӣ (коргарон) байни худ бари ба даст овардани ҷои корӣ рақобат мекунад. Мувофиқан, ҳолате ба миён меояд, ки дар он сатҳи музди меҳнат ба пастшавӣ ҳаракат мекунад. Дар чунин вазъият давлат ҳамчун институти танзимкунандаи бозори меҳнат, аз рӯи тартиботи қонунгузорӣ имконияти беохир пастшавии сатҳи музди меҳнатро ба воситаи ҷорӣ намудани сатҳи ҳадди ақали музди меҳнат баргараф менамояд. Аз ин ҷо бармеояд, ки дар ҳамагуна ҳолати номувозинатӣ дар бозори меҳнат фаъолияти мутобиқатшудаи ҳама субъектони хоҷагидорӣ дар масъалаи таъсисии даромадҳои аҳоли талаб карда мешавад. Бо ибораи дигар, ҳамкорӣ ҳама институтҳои бозорӣ, ғайрибозорӣ ва давлатӣ талаб карда мешавад.

Ҳамин тавр, дар асоси тадқиқоти гузаронидашудаи институтсионализатсияи даромадҳои меҳнатии аҳоли қайд кардан ба маврид аст, ки даромадҳои меҳнатии аҳоли натиҷаи мутобиқсозӣ ва инкишофи институтҳо ва алоқамандии институтсионализатсияи ҳаёти хоҷагидорӣ чамбъятро ифода мекунад. Даромадҳои меҳнатии аҳоли барои ҳама субъектон дар сатҳҳои гуногуни фаъолияти иқтисодиёт аҳамияти калон дорад.

АДАБИЁТ

1. Большой экономический словарь / Под ред. А.Н. Азрилияна. М., 1998. С. – 161.
2. Слезингер Г.Э. Труд в условиях рыночной экономики. М., 1996. С. 265; Политика доходов и качество жизни населения. / Под ред. Н.А. Горелова. СПб., 2003. С. 57.
3. Суринов А.Е. Доходы населения. Опыт количественных изменений. М., 2000. С. 15-17.
4. Федченко А.А. Одегов Ю.Г. Оплата труда доходы работников. М., 2004. С. 85-86.
5. Экономика труда и социально-трудовые отношения / Под ред. Меликьяна Г.Г. Колосовой Р.П. М., 1996 С. 324.
6. Эренберг Р.Дж., Смит Р.С. Современная экономика труда. Теория и государственная политика. М., 1996. С. 50-53.

УДК 339+338+327

Алимов К.К.

САМТҲОИ АСОСИИ РУШДИ ИҚТИДОРИ ЗАХИРАВИИ КОРХОНАҲОИ САВДО ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ

Дар мақолаи мазкур самтҳои асосии рушди иқтисодии захиравии корхонаҳои савдо дар шароити иқтисодиёти рақамӣ ва роҳҳои беҳдошти он мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор дода шудааст. Инчунин фикру андешаҳои баъзе олимони назариячиёни самтҳои гуногун оид ба масъалаҳои рушди иқтисодии захиравии корхонаҳои соҳаи савдо дар шароити муосир мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Принсип ва назарияҳои асосии иқтисодии захиравии

корхонаҳои савдо ва тартиби идоракунии он дар шароити иқтисодии рақамӣ оварда шудааст.

Вожаҳои калидӣ: иқтидори захиравӣ, корхонаҳои савдо, иқтисодии рақамӣ, рушди иқтисодӣ, самтҳои афзалиятнок, идоракунии стратегӣ, таҳлили омилҳо.

Алимов К.К.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦИАЛА ТОРГОВЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

В данной статье анализируются и исследуются основные направления развития ресурсного потенциала торговых предприятий в условиях цифровой экономики и пути ее повышения. Также изучены мнения некоторых ученых-теоретиков различных направлений по вопросам развития ресурсного потенциала торговых предприятий в современных условиях. Представлены принцип и основные теории ресурсного потенциала торговых предприятий и порядок управления в условиях цифровой экономики, таҳлили омилҳо.

Ключевые слова: ресурсный потенциал, торговые предприятия, цифровой экономики, экономическое развитие, приоритетных направлений, стратегического управления, анализ факторов.

Alimov K.K.

MAIN DIRECTIONS FOR DEVELOPING THE RESOURCE POTENTIAL OF TRADING ENTERPRISES IN THE CONDITIONS OF THE DIGITAL ECONOMY

This article analyzes and explores the main directions of development of the resource potential of trade enterprises in the digital economy and ways to improve it. The opinions of some theoreticians of various directions on the development of the resource potential of trade enterprises in modern conditions are also studied. The principle and basic theories of the resource potential of trade enterprises and the management procedure in the digital economy are presented, tahlili omilho.

Key words: resource potential, trade enterprises, digital economy, economic development, priority areas, strategic management, factor analysis.

Дар шароити рушди иқтисодии рақамӣ ислоҳоти иқтисодӣ мушоҳида мешавад, ки пеш аз ҳама бо марҳилаи ташаккул ва таҳкими иқтидори захиравии корхонаҳои савдо муайян карда мешаванд [8]. Илова бар ин, тақсим ва истифодаи самараноки иқтидори захиравии корхонаҳо ва ташкилотҳо барои ба ҳадди аксар расонидани фоида ба яке аз масъалаҳои муҳим табдил ёфтааст.

Дар асоси ин, вазифаи аввалиндараҷае, ки дар назди корхонаҳои савдо меистад, таҳияи стратегияи идоракунии дороиҳо (иқтидори захиравӣ) мебошад. Ин стратегияро метавон ба таҳияи барномаи мақсадноки истеҳсоли маҳсулоте, ки ба раванд мутобиқ карда шудааст, дар шароити тағйирёбии иқтисодӣ мутобиқ кард. Дар ин замина зарур аст, ки таъсиси самтҳои мақсаднок барои ташаккули дороиҳои (потенциали захиравии) корхонаҳои савдо, ки дар рафти татбиқи онҳо афзоиш меёбанд, ташкил кардан ба мақсад мувофиқ аст [3. С.168].

И. Ансофф дар асарҳои худ проблемаи тараққиёти стратегияи корхонаҳо, кор карда баромадани самтҳои фаъолият ва инкишофи он, инчунин иқтидори захиравии онро таҳқиқ намудааст». Дар асоси ин, проблемаҳои ташаккули мақсадҳои ниҳонии рушди дороиҳои (иқтидори захиравии) корхона, махсусан корхонаҳои савдо ба қадри кофӣ омехта нашудаанд ва тадқиқоти минбаъдаро тақозо мекунанд.

Ба андешаи мо, ташаккули самтҳои афзалиятноки рушди иқтисодии захиравии корхонаҳои савдо бидуни баҳодихии ҳамаҷонибаи манфиатҳо ва ба назар гирифтани он, ки дар байни онҳо таъмини рақобатпазирии он муҳим доништа мешавад, ғайриимкон аст.

Ғайр аз ин, мо муҳим мешуморем, ки асоси муайяни ташаккули самтҳои мақсадноки инкишофи иқтисодии захиравӣ мутамарказии пурраи чорабиниҳои ба амаломеда, ки дар рафти самтҳои асосии инкишофи корхонаҳои савдо ба амал бароварда мешаванд, мавриди таҳлил ва омӯзиш қарор дода шаванд. Аз тарафи дигар, таъсири менечер дар раванди идоракунии иқтисодии захиравии корхона бояд дар чараёни низоми умумии идоракунии субъекти хоҷагидорӣ бевосита ҳамоҳанг ва дар асоси ҳадафҳои асосии рушд шарҳ дода шавад. Курсҳои азхудкунии мақсадноки иқтисодии захиравӣ махсусан аҳамияти калон доранд. Дар ҳақиқат мақсаду стратегияи корхонаҳои савдору махсус муайян кардан лозим аст [6.С121].

Сарфи назар аз ин, барои бомуваффақияти раванди таҳияи стратегияи таъсисёфтаи корхонаи савдо, бояд як курси мақсадноки ташаккули иқтисодии захиравӣ, ки ба ташаккули дурусти сохтор мусоидат мекунад ва ба даст овардани натиҷаи дилхоҳи ҳалли мушкилот мусоидат мекунад, зарур аст.

Асоснок кардан ва муайян кардани ин самтҳо масълаи аввалиндарача боқӣ мемонад, зеро дороиҳо (захираҳои), ки дар шароити муосир бисёр ташкилотҳои савдо доранд, аз ҷиҳати сохтор ва дараҷаи иқтисодии мавҷудаи захиравӣ ба талаботи вазъи кунунии иқтисодии рақамб ҷавобгӯ нестанд [1].

Раванди афзалиятноки рушди иқтисодии захиравии корхонаҳои савдо ҷузъи стандартӣ нест, зеро вариантҳои қобили қабул барои ҳамаи субъектҳои соҳибкорӣ, ки дар он манфиатҳои стратегӣ ва арзишҳои мавҷудаи онҳо пеш аз ҳама бояд ба инобат гирифта шаванд. Бояд гуфт, ки манфиатҳои, ки дар рафти фаъолияти субъекти хоҷагидор дар марҳилаи муайяни тараққиёт ошкор мешаванд, афзалиятҳои асосии корхона ё ташкилотро муайян мекунад.

Дар рафти муайян кардани самти афзалиятноки инкишофи корхона як қатор омилҳои ба назар гирифташуда лозим аст, ки ба қисми молиявии корхонаи савдо таъсир мерасонанд.

Барои ташаккули самтҳои афзалиятнок бояд меъёрҳои асосӣ мушаххас карда шаванд. Аз ин рӯ, меъёри асосии интихоби самтҳои афзалиятноки рушди иқтисодии захиравии корхонаи савдо мутобиктавии захираҳо ва имкониятҳои иқтисодии корхона ба вазъи мушаххаси бозор мебошад.

Аз тарафи дигар, мо муҳим мешуморем, ки самтҳои афзалиятноки рушди иқтисодии захиравии субъекти хоҷагидорро яке аз самтҳои асосии рушд, ки метавонад воқеан таҳким ва баланд бардоштани сатҳи рақобатпазирии корхона бошад, таъмини устуворӣ ва мустақилияти молиявии онро таъмин намояд [3.С.113].

Дар ин шароит мо концепсияи самтҳои асосии тартиб додан ва татбиқи стратегияи рушди корхонаи савдо, инчунин қисми инноватсионӣ, илмию техникаи онро ҳамчун яке аз вазифаҳои асосии ташаккули онҳо мешуморем. Инчунин мехостам таваҷҷуҳро ба самтҳои афзалиятҳои мақсадноки иқтисодии захиравии рушд, аз қабилҳои инноватсия, илмӣ, иқтисодӣ, истеҳсолий ва ғайра ҷалб намоям. Ҳамаи ин ҷузъҳо бояд талаботи воқеии бисёр соҳаҳои вазифавии корхонаро пурра қонеъ гардонанд. Бо дарназардошти тамоми хусусиятҳо, муайян кардани ягонагии ҳадафҳои корхонаҳои савдо ва фаъолияти иқтисодии он мушкил боқӣ мемонад, ки дар натиҷа барои ҳалли масъалаҳои ба ҳам алоқамандро ба назар гирифташуда зарур аст.

Бар ғайр аз ин, муайян кардани роҳи асосии инкишофи иқтисодии захиравии корхонаи савдо аз мақсадҳои тактикӣ, стратегияи инкишофи фаъолияти корхонаи савдо бармеояд. Моҳияти он дар шароити муосир иқтисодии захиравии корхонаи савдо ва қобилияти барпо намудан ва ташаккул додани он муайян карда мешавад.

Ҳамин тариқ, самтҳои афзалиятноки зеринро баҳри ташаккули иқтисодиёти захиравии корхонаи савдо дар шароити иқтисодиёти рақамӣ пешниҳод менамоем:

1) баҳодиҳии вазъи кунунии бозор, самтҳои асосии технологияи рушд, динамикаи тағйирёбии бозорҳои мавҷуда ва нафтаҷисси фуруш;

2) баҳодиҳии назорати самтҳои асосии рушди иқтисодиёти илмию техникӣ ва инноватсионӣ;

3) таҳлили рушди инноватсионӣ ва пешгуиҳо вобаста ба тағйироти сохтори иқтисодиёт ва омилҳои зиёде, ки ба раванди рушд дар маҷмӯъ таъсир мерасонанд;

4) муайян намудани нишондиҳандаҳои асосии фаъолияти иқтисодии корхона, молу хизматҳои нави ояндадор, ки дар чараёни татбиқи чорабиниҳои самти афзалиятноки рушди иқтисодиёти захираҳо ба даст оварда шудаанд, инчунин таҳлили қисматҳои мавҷуда ва зарурии иқтисодиёти захиравии корхонаҳои савдо;

5) ташкили чорабиниҳо оид ба татбиқи амалии самтҳои афзалиятнок, аз ҷумла равандҳои хусусияти инноватсионӣ, инчунин сиёсати сармоягузорӣ ва илмию технологияи корхонаҳои савдо [5.С.119].

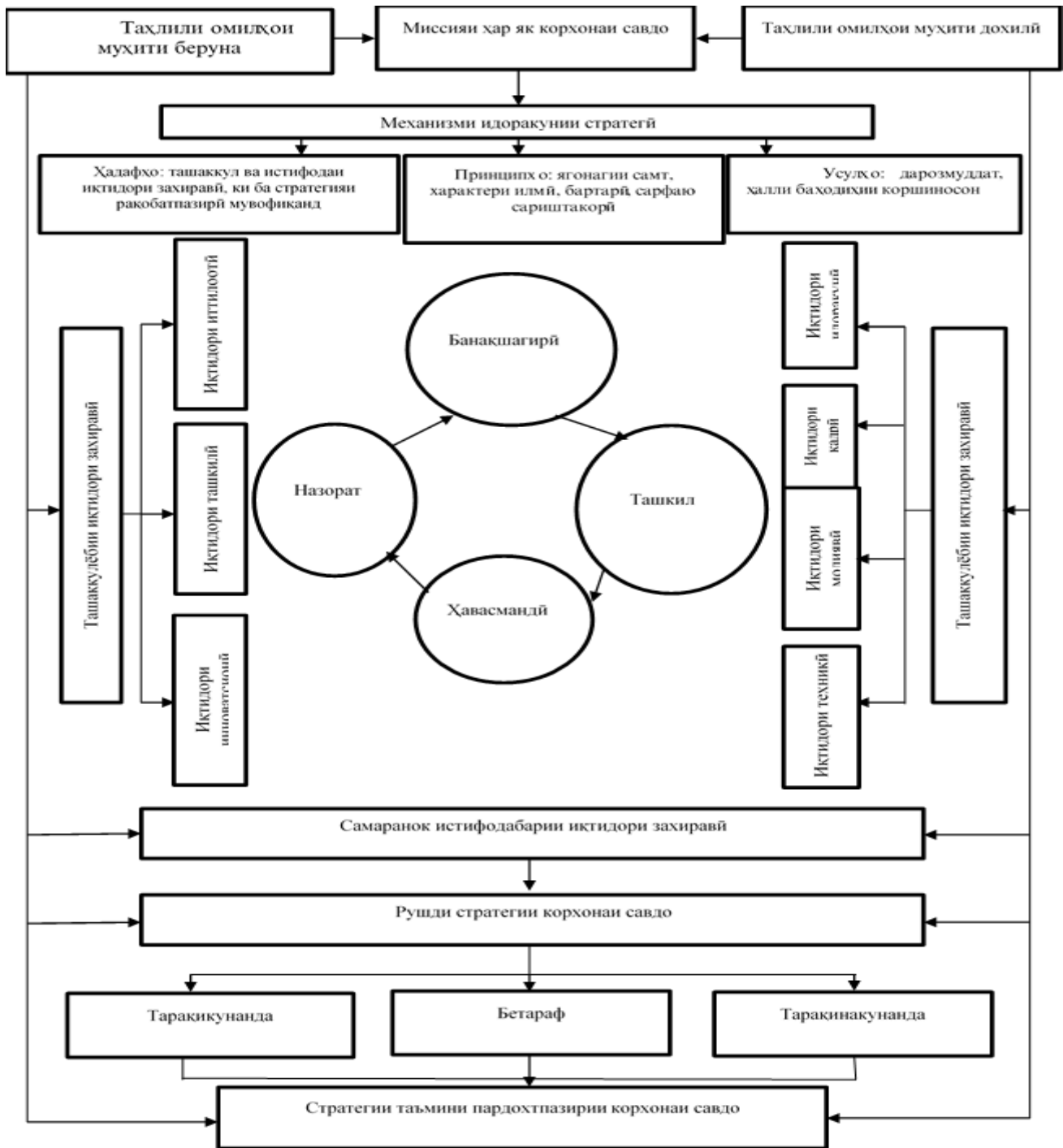
Дар асоси пешниҳодҳои дар боло овардашуда татбиқи марҳилаҳои тавсияшуда ба ташкили курси афзалиятноки ташаккули иқтисодиёти захиравии корхонаҳои савдо мусоидат мекунад.

Инчунин ба назар гирифтани омилҳои, ки ба ташаккули самтҳои асосии иқтисодиёти захиравӣ таъсир мерасонанд, яъне муайян кардани давраи фаъолияти корхонаи савдо аҳамият додан лозим аст. Ҳамаи ин ба муайян намудани афзалиятҳои аниқтари фаъолияти мавҷуда ва стратегияи корхонаҳои савдо ва иқтисодиёти захиравии он мусоидат мекунад.

Ҳамаи ин бо назардошти фаъолияти корхона бо ҳам алокаи зич дорад, ки дар он ба гайр аз тағйир додани рафти инкишофи корхона, дастурҳои тахминӣ ва пешгуиҳои инкишофи иқтисодиёти захиравӣ низ ба назар гирифта мешаванд. Ин самти фаъолият самаранокии механизми таъсири системаи идоракунии ташкилотро ба равандҳои ташаккули иқтисодиёти захиравӣ нишон медиҳад [4].

Дар ин замина, принсипи назарияи фаъолияти рушди иқтисодиёти захиравӣ як давраи амалеро, ки идоракунии дурустро талаб мекунад, қабул мекунад. Ин фаъолият воқеан иҷозат медиҳад, ки дастурҳои афзалиятноки ташаккули иқтисодиёти захираҳо, ки имкониятҳои калон ба бор меоранд ва инчунин татбиқи онҳо дар амал таъмин намуда, пешгуиҳоро пешакӣ тартиб дода, тағйироти зарурӣ ва дахлдорро муайян намоянд. Бо назардошти равишҳои гуногуни илмӣ омӯзиши равандҳои стратегӣ ва хусусияти корхонаҳои савдо дар расми 1 мо модели идоракунии стратегияи иқтисодиёти захираҳо пешниҳод мекунем.

Моделҳои мазкур идоракунии стратегияи иқтисодиёти захиравии корхонаҳои савдо нишон медиҳад, ки таъсири маъмуриро ба амалҳои соҳибдорӣ, инчунин ташаккули стратегияи онро бо назардошти вазифаи зериномҳо ва низомҳои идоракунӣ нишон медиҳад, ки ба татбиқи самаранокии вазифаҳои он мусоидат мекунад.

Расми 1 - Модели идоракунии стратегии иқтидори захиравии корхонаҳои савдо

Асоси ташаккули модел ин самти созмон ба ташаккули стратегӣ мебошад, ки рақобати онро дар бозори фурӯш дастгирӣ мекунад ва иқтидори захиравии ба таври муассир офаридашуда имкон медиҳад, ки стратегия бо дарназардошти чараёни рушди ҳамаҷонибаи ташкилот интихоб карда шавад. Ба ақидаи мо, модели пешниҳодшуда барои ташкили самтҳои рушди афзалиятноки иқтидори захиравии корхонаҳои савдо дар амалия истифода хоҳад шуд. Худи раванди эҷоди иқтидори захиравӣ дастгирии заруриро барои татбиқи ҳадафҳои стратегии корхонаи савдо, таъмини афзалиятҳои рақобатиро ташкил медиҳад.

Чи тавре ки амалия нишон медиҳад, дар корхонаҳои савдо дар давраи гузашта усули таҳлили экспертӣ барои баҳо додан ба хусусиятҳои умумии сифатӣ, ки ба иқтидори захираҳо таъсири хос доранд, истифода мебаранд.

Дар рафти натиҷаи тадқиқот омилҳои муҳим интихоб карда шуданд, ки ба воситаи онҳо шумораи зиёди объектҳо ($i=1, n; n=7$) мушоҳида карда шуданд, ки дар он x_{ij} аз ҷониби m гурӯҳи коршиносон ($j=1, m; m=2$) аз рӯи l натиҷаҳо ($h=1, l; l=3$) бо усули мустақим баҳо дода шудаанд [6.С.123].

Дар шакли нишондиҳанда дараҷаи таъсиррасонӣ ба ташаккули иқтисодии захираҳо муайян карда шуд. Хусусиятҳои нишондиҳандаи x_{ij} аз натиҷаи баҳодиҳии коршиносон дар асоси тадқиқоти сатҳи таъсири онҳо ва тақсимои объектҳо барои баҳодиҳии муштарак дар шароити корхонаи савдо бо назардошти маблағи S_i дараҷаи онҳо, ки ба x_{ij} дар таҳлили ҳар як j мутахассис ба даст оварда шудааст.

Бо истифода аз нишондиҳандаҳои тақсимои сатҳи таъсири омилҳо ба рушди иқтисодии захираҳо чамбаст карда шуда, баҳодиҳии тартиби пастишавии аҳамияти омилҳо аз ҷониби коршиносон сурат мегирад. Натиҷаҳои арзёбии таъсири хусуситҳои сифатӣ ба иқтисодии захиравии корхонаи савдои ҚДММ «СМ Арзанда» дар ҷадвали 1 оварда шудаанд.

Ҷадвали 1

Таъсири хусусиятҳои сифатӣ ба иқтисодии захиравии корхонаи савдои ҚДММ «СМ Арзанда»

№ п/п	Факторы	Коршиносон			Дар назарсанҷӣ ҷойгир
		Муҳим	Миёна	Ночиз	
1	Пардохти музди меҳнати кормандон	61,0; 45,5	27,7; 32,3	12,5; 19,0	3; 4
2	Технологияҳои татбиқшавандаи савдо	25,5; 19,0	38,0; 44,7	32,3; 32,3	7; 7
3	Соҳтори шумораи кормандон	32,3; 46,8	52,3; 19,5	12,5; 39,5	6; 5
4	Автоматикунонии раванди савдо	78,0; 64,9	19,6; 23,7	- ; 7,6	1; 2
5	Таносуби маблағҳои қарзӣ / худии корхонаи савдо	23,3; 52,3	25,7; 25,7	- ; 19	5; 3
6	Дараҷаи касӣ ва тахассусии корхонаи савдо	52,3; 72,3	39,0; 27,6	7,8; -	4; 1
7	Соҳтори номгуи молҳои корхонаи савдо	39,6; 32,7	27,6; 25,7	32,4; 39,5	5; 6

Сарчашма: ҳисоби муаллиф

Бо истифода аз нишондиҳандаҳои ҷадвали 1, тақсимои ба роҳ монда натиҷаҳои он дар ҷадвали 2 оварда шудаанд.

Мавқеи асосӣ аз рӯи дараҷаи таъсир ба фаъолияти корхонаи савдои ҚДММ «СМ Арзанда»

Объект	1	2	3	4	5	6	7
Маблағ S_i	7	14	11	3	8	5	11

Қимати коэффисиенти мувофиқат бо формулаи зерин ҳисоб карда мешавад: $= 0,7700$, сатҳи мувофиқати андешаҳои коршиносонро тавсиф мекунад, зеро $= 5,390 <$ ҷадвали $= 13,360$.

Натиҷаи натиҷаҳои ошкоршудаи тақсимои аз рӯи сатҳи таъсири хусусиятҳо чамбаст намуда, баъзеи онҳоро аз рӯи сатҳи таъсиррасонӣ ба иқтисодии захиравии корхонаи савдои ҚДММ «СМ Арзанда» ҷудо мекунем:

1. Механикунонӣ ва автоматикунонии усулҳои савдо;
2. Дараҷаи тайёрии касбии кормандони корхонаҳои савдо;

3. Музди меҳнати кормандони корхонаҳои савдо;
4. Афзалиятҳои маблағҳои худӣ ё қарзӣ;
5. Шумораи кормандони корхонаҳои савдо;
6. Фурӯши номгуи молҳои молҳои корхонаҳои савдо;
7. Рушди инфрасохтори молҳо
8. Беҳтар намудани таъминоти молии корхонаҳои савдо [3].

Ба ақидаи мо, дар дигар корхонаҳои савдои шаҳри Душанбе низ ҳамин гуна пурсишҳо гузарондан мумкин аст.

Мо чунин мешуморем, ки фароҳам овардани шароит барои босуръат таракқи додани иқтисодии захиравӣ бояд бо назардошти раванди мавҷудаи корхонаи савдо, самтҳои стратегӣ ба амал бароварда шавад. Ҳамаи ин дурустии муайян кардани самтҳои афзалиятнокро дар давраи мушаххаси фаъолият нишон медиҳад, зеро рушди онҳо аз марҳилаи фаъолияти, ки дар он корхонаи савдо ҷойгир аст, бармеояд.

Ба сифати хусусиятҳои асосии самаранокии татбиқи самтҳои афзалиятноки рушди иқтисодии захиравӣ дар корхонаҳои савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон метавон инҳоро арзёбӣ намуд:

- Истифодаи ҳадди аксар барои баланд бардоштани самаранокии фаъолияти худ;
- Баланд бардоштани самаранокии ташаккул ва истифодаи иқтисодии захиравии корхонаи савдо;
- Баланд бардоштани рақобатпазирии корхонаи савдо;
- Таъмини фаъолияти устувори корхонаҳо ва мустақилияти молиявии он.

Инчунин бояд гуфт, ки мо шумораи самтҳои асосии дурнамоӣ, намудҳо ва механизмҳои афзоиши иҷтимоӣ иқтисодии захираҳои инсониро дар назар дорем:

- ташкили чорабиниҳо оид ба баланд бардоштани сатҳи ҷолибияти вазифаҳои асосии кормандон дар соҳаи савдо;
- навсозии низоми таҳсилоти олии касбӣ дар соҳаи савдо;
- ташкили марказҳои интихоби кормандони ояндадор барои тақмили минбаъдаи соҳаи хизматрасонӣ ё савдо;
- ташкили шабакаҳои бизнес-инкубаторҳо, паркҳои технологӣ, ташкилотҳои аутсорсингӣ, объектҳои инфрасохтори иҷтимоӣ бо мақсади баланд бардоштани соҳаи савдо [5.с.124].

Ба гайр аз ин, ба таъсири баъзе хусусиятҳо ба унсурҳои ҷудаи иқтисодии захиравии корхонаи савдо, ки натиҷаи беҳтар шудани он аз фурӯши мол самараном мусбат медиҳад, диққат додан лозим аст.

Таҳлили чунин таъсир унсурҳоеро муайян мекунад, ки дараҷаи онҳо дар раванди татбиқи самтҳои афзалиятнок дар маҷмӯъ афзоиш хоҳад ёфт. Бояд қайд кард, ки таъсири боқимондаи мутақобила тавассути воҳиди баҳисобгирии бозорҳо барои ҳама маҳсулот муайян карда мешавад, ки ташаккули онҳо дар баробари афзалиятҳои ташкилот ва дар баробари баҳодихии нархҳо амалӣ карда мешавад.

Татбиқи афзалиятҳои корхона оид ба ташаккули иқтисодии захиравӣ имкон медиҳад, ки қарорҳои ҳамоҳангшудаи маъмурӣ оид ба татбиқи он ва баланд бардоштани вазъи маҳдудиятҳои мураккаби захиравӣ қабул карда шаванд. Дар асоси ин, таъсиси афзалиятҳои мушаххас барои рушди иқтисодии захиравии як корхонаи савдо аз рӯи як принцип ғайриимкон аст, зеро ташкилоти муайян аз рӯи хусусиятҳои худ яхела аст. Бо дарназардошти тамоми хусусиятҳо ҳангоми ташкили чунин соҳаҳо, таҳлили ҳам муҳити беруна ва ҳам дохилии корхона мувофиқ аст [7.с.206].

Дар маҷмӯъ, баҳодихии иқтисодӣ ва мушкilot барои муайян кардани равишҳои гуногуни рушд ва сатҳи муносиби рушди иқтисодии захиравӣ замина фароҳам меорад.

Сарфи назар аз тафовути равишҳо, бояд қайд кард, ки қариб дар ҳама марҳилаҳои фаъолияти корхонаи савдо навоарӣ афзалиятҳои асосии иқтисодии захиравӣ мебошанд. Натиҷаи татбиқи афзалиятҳои инноватсионӣ дар ташаккули иқтисодии захираҳо таъсис ва

истифодаи хизматрасонии босифат дар соҳаи савдо мебошад, ки метавонад дар бозорҳои дохилӣ ва хориҷӣ рақобатпазир бошад. Барои ин зарур аст, ки тадқиқот ва конструкторҳои мақсаднок, равандҳои баланд бардоштани сатҳи равишҳои инноватсионӣ дар соҳаи савдо ташаккул дода шаванд.

Ҳамин тариқ, татбиқи самтҳои муайяншуда имкон медиҳад, ки самаранокии хизматрасонии корхонаҳои савдо дар шароити рушди иқтисодиёти рақамӣ ва инноватсионӣ баланд шуда, инчунин ба баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардуми кишвар мусоидат намояд.

АДАБИЁТ

1. Алимов К.К., Формирование ресурсного потенциала торговых предприятий: развития и эффективность. Материалы VI международной научно практической конференции «Таджикистан и современный мир: актуальные проблемы развития инновационной экономики» г. Душанбе, 20-21 июня 2018.стр 172-175.
2. Алимов К.К. Формирование устойчивого развития ресурсного потенциала торговых предприятий в современных условиях/ Раджабов Р.К., Толибов К.К., Алимов К.К.// Вестник ТГУК, (научный журнал) №1 (30). Душанбе-2020. С. 11-18.
3. Алимов К.К., Ресурсный потенциал торговых предприятий и эффективность его использования. Монография. Отпечатано в типографии “Душанбе принт” Душанбе-2022. 155 стр.
4. Алимов К.К., Иқтидори захиравии корхонаҳои савдо ва роҳҳои самаранок истифодабарии он. Автореферати диссертатсияи номзадӣ : аз руи ихтисоси 08.00.05 / Алимов Комилҷон Касирович, - Душанбе, 2021 с. – 192 с.
5. Бузько И.Р., Дмитренко И.Е., Сущенко Е.А. Стратегический потенциал и формирование приоритетов в развитии предприятий: Монография. - Алчевск: Из-во ДГМИ, 2002. - 216 с.
6. Витковский А.Ф. Проблемы формирования ресурсного потенциала предприятия/ А.Ф. Витковский // Символ науки. -2016. - № 9-1. - С.77-80.
7. Донец Л.И. Методы оценки ресурсного потенциала предприятия/ Л.И. Донец // Стратегия предприятия в контексте повышения его конкурентоспособности. - 2017. - № 6. - С.205-209.
8. Султонов З.С. Цифровая трансформация экономики в условиях инфраструктурного обеспечения предпринимательства/ Султонов З.С., Мариншоев М.М., Амонов С.С.// Вестник Центра стратегических исследований при Президенте Республики Таджикистан. Таджикистан и современный мир. ISSN 2075-9584. – Душанбе, 2021, № 4(76). - С.152-160.

УДК 339.1

Холматов Р.Б.

МУАММОҲОИ МЕТОДИИ ФАЪОЛИЯТИ МАРКЕТИНГИИ КОРХОНАҲО

Дар мақола муаммоҳои методии фаъолияти маркетингии корхонаҳо мавриди таҳлили назариявӣ қарор гирифтаанд. Аҳамияти ин масъала дар он аст, ки агар идоракунии корхонаҳо ба принципҳои маркетингӣ асос ёфта бошанд, он гоҳ ҳар як корхона метавонад соҳиби пешравии назарраси молиявӣ гардад. Муаллиф ба он ақида аст, ки зимни мушаххас намудани самаранокии фаъолияти маркетингӣ корхонаҳо ва ширкатҳо солҳои охир ба пешравиҳои зиёди ноил гаштаанд. Бо вучуди он дар мақола зикр мегардад, ки ҳоло ҳам дар ин бобат нуқсонҳо ба таври пурра баргараф нашудаанд. Ин хусусан ба нишондиҳандаҳои

фаъолияти маркетингӣ дахл дорад, ки амалиёти номбурдари ҳам дар дохили корхона ва ҳам берун аз он таҷассум менамоянд. Муаллиф кӯшиш ба харҷ додааст, ки ақидаҳои пайравӣ кунад, ки ин бобат мавриди дар амал татбиқ шудан гаштаанд. Аз ин рӯ ӯ ба методҳои иқтисодии риёзии самаранокӣ динамикии фаъолияти маркетингӣ таваҷҷӯҳи махсус зоҳир намудааст, ки онҳо ба таносуби «даромад-баромад» асос ёфтаанд. Ба зами ин дар мақола усули эксперти низ пешниҳод гардидааст, ки мувофиқи он номгӯ ва ҳиссаи функцияи фаъолияти маркетингӣ дар самаранок амалӣ намудани вазифаҳо ва дастрасии мақсадҳо равшан карда шудаанд. Мақола барои коркунони илмӣ ва устодони мактабҳои олии пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: иқтисоди бозорӣ, фаъолияти маркетингӣ, таҳассуси маркетинголог, таҳлили комплексӣ, муаммоҳои методӣ, арзёбии фаъолияти маркетингӣ, нишондиҳандаҳои фаъолияти маркетингӣ, усулҳои омӯрӣ, модели иқтисодии риёзӣ, хароҷотҳои маркетингӣ, фоидаи корхона.

Холматов Р.Б.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ

В статье рассматриваются методические проблемы маркетинговой деятельности предприятий. Особое внимание уделяется теоретическому анализу названных проблем. Этот вопрос имеет определенное значение, поскольку в условиях использования маркетинговых принципов на практике управления предприятиями каждый экономический субъект должен стремиться к получению желаемых финансовых результатов. Автор придерживается мнению, что в последние годы достигнуты успехи относительно определения эффективности маркетинговой деятельности предприятий и компаний. Однако, в статье отмечается, что в этом плане ещё не устранены определенные недостатки. Речь идёт о важнейших показателях маркетинговой деятельности, которые используются как в самих предприятиях, так и в процессе реализации их продукции. Автор статьи поддерживает отдельные теоретические позиции, которые находятся в процессе реализации. Поэтому он обращает особое внимание экономико-математическим методам определения эффективности динамики маркетинговой деятельности на основе соотношения «затраты-выпуск». Кроме того, в статье использован экспертный метод, в соответствии с которым номенклатура и удельный вес маркетинговой деятельности освещены с позиции эффективного решения задач и достижения целей предприятий. Статья предназначена для научных работников и преподавателей вузов.

Ключевые слова: рыночная экономика, маркетинговая деятельность, маркетинговая специальность, комплексный анализ, методические проблемы, оценка маркетинговой деятельности, показатели маркетинговой деятельности, статистические методы, экономико-математические модели, маркетинговые затраты, прибыль предприятия.

Kholmatov R.B.

THE METHODOLOGICAL PROBLEMS OF THE MARKETING ACTIVITIES OF ENTERPRISES

The article deals with the methodological problems of the marketing activities of enterprises. Particular attention is paid to the theoretical analysis of these problems. This issue is of some importance, since in the conditions of using marketing principles in the practice of enterprise management, each economic entity must strive to obtain the desired financial results. The author is of the opinion that in recent years' progress has been made in determining the

effectiveness of the marketing activities of enterprises and companies. However, the article notes that certain shortcomings have not yet been eliminated in this plan. We are talking about the most important indicators of marketing activities that are used both in the enterprises themselves and in the process of selling their products. The author of the article supports certain theoretical positions that are in the process of implementation. Therefore, he pays special attention to economic and mathematical methods for determining the effectiveness of the dynamics of marketing activities based on the "cost-output" ratio. In addition, the article uses an expert method, according to which the nomenclature and the share of marketing activities are highlighted from the point of effective problem solving and achieving the goals of enterprises. The article is intended for researchers and high school personal.

Key words: market economy, marketing activity, marketing specialty, complex analysis, methodological problems, evaluation of marketing activity, marketing activity indicators, statistical methods, economic and mathematical models, marketing costs, enterprise profit.

Оқилона ташаккул додани фаъолияти маркетингӣ дар шароити имрӯзаи амалишавии механизмҳои иқтисоди бозорӣ дар пайдо намудани фишанги асосӣ ва таъмини рақобатнокии корхона таҷассум меёбад. Дар ҳақиқат, вазифаҳои илмӣ ва амалӣ, ки имконияти арзёбии фаъолияти маркетингиро нишон медиҳанд, дар беҳтар намудани натиҷаҳои молиявии корхона аҳамияти стратегӣ доранд. Чунин вазифаҳо дар асарҳои илмӣ олимони ба таври зер иброз шудаанд:

Якум, идоракунии, ки ба принципҳои маркетинг асос ёфтааст дар шароити бозор муваффақияти ҳар як корхонаро қафолат медиҳад. Аз ин лиҳоз, чӣ тавре ки аз ҷониби ташкилотҳои байналхалқӣ нишон дода мешавад, дар мамлакатҳои хориҷа ҳиссаи хароҷотҳои барои фаъолияти маркетингӣ бо тарзи миёна дар ташаккулёбии нархи фурӯш зиёда аз 50%-ро ташкил медиҳад [6].

Дуввум, ҳар як самти алоҳидаи фаъолияти корхона дар шароити бозор бояд аз нуқтаи назари маркетинг ҳамчун объекти таҳлили комплексӣ баромад наояд, ки дар натиҷаи он имкониятҳои дохила ва берунаи корхона муайян карда мешаванд.

Саввум, мубрамиат ва зарурияти амалии мақсад, чараён ва нишондиҳандаҳои фаъолияти маркетингӣ бо консепсияи идоракунии арзиш алоқаманд аст ва бо назарияи арзиши бозорӣ корхона, инчунин назарияи инкишофи корхона алоқамандӣ дорад [9].

Вале, новобаста аз он ки дар илми иқтисодӣ муваффақиятҳои зиёд дар самти муайян намудани самаранокии фаъолияти маркетингӣ вучуд дорад, бисер ҷабҳаҳои он ҳоло ҳам пурра ташаккул наёфтааст, яъне дақиқ ва саҳеҳ муайян нашудаанд. Ғайр аз ин, боз чунин норосоӣҳо мушоҳида намудан мумкин аст, масалан:

- баъзе нишондиҳандаҳои истифодашаванда танҳо чараёнҳои функционалиро дар бар мегирад.

- ҳиссаи бисёри нишондиҳандаҳо асосан барои давраҳои кӯтоҳ равона шуда, афзоиши арзишро аз ҳисоби истифодабаранда инъикос намекунад;

- усули мутобиқи муайян намудани самаранокии фаъолияти маркетингӣ, ки оқибатҳои стратегӣ дорад, вучуд надорад;

- дар таъмини сатҳи фаъолияти инноватсионии корхона таъсири қарорҳои маркетингӣ ба инобат гирифта намешавад;

- бисёр нишондиҳандаҳо ҳисобу китоби мураккаб дошта, алоқамандии байни сатҳи стратегӣ ва фавриро надорад.

Умуман, бисёр муаммоҳои методии арзёбии фаъолияти маркетингии корхона мавҷуд буда, онҳо дар якҷоягӣ сатҳи мураккабии арзёбии миқдориро ба миён мегузоранд.

Ташаккулёбии низоми нишондиҳандаи маркетингӣ, дар бисёр ҳолатҳо, аз шакл ва намуди консепсияи идоракунии корхона, қабули стратегияи рушди он вобаста аст. Аз рӯи таъинот чӣ хеле ки дар қисматҳои аввали рисола кайд карда будем, маркетинг корхонаро бо бозор якҷоя менаояд, робитаро таъмин мекунад, бо тарзи дигар ғуем, истехсолотро бо

истеъмолкунанда якчоя месозад. Аз ҳамин нуқтаи назар, дар адабиёти илмии хоричӣ самаранокӣ аз ду нуқтаи назар маънидод мешавад:

- равияи аввал самаранокиро бо идоракунии захираҳо мутобик месозад (самаранокии дохила), масалан, ин дар шаклҳои гуногуни истеҳсолот, яъне (just in time) истеҳсолоти сарфакорона инъикос мешавад;

- равияи дуввум имконияти корхонаро бо талаботи бозор то кадом андоза ҷавобгӯ аст, инъикос менамояд, ки онро самаранокии беруна мегӯянд [1].

Дар иқтисодиёти Амрико ва Чопон дар низоми нишондиҳандаҳои фаъолияти маркетингӣ асосан ба нишондиҳандаҳои зерин авлавият дода мешавад:

- меъери фоида ва сармоя;
- фоида ба ҳар як воҳиди сахмия;
- ҳиссаи корхона дар бозор;
- хароҷотҳо барои фурӯши маҳсулот;
- зиёдшавии ҳиссаи молҳои нав дар бозор [7].

Дар бештар адабиётҳои илмӣ тадқиқотчиён усулҳои омории иқтисодии арзёбии фаъолияти маркетингиро бештар истифода мебаранд. Дар усулҳои омории иқтисодӣ, асосан вобастагии натиҷаҳои дастрасгардида бо хароҷотҳо барои фаъолияти маркетингӣ муқоиса карда мешавад [2].

Аз ҷониби олими белорус Н. Кириенко дар самти арзёбии фаъолияти маркетингӣ қайд карда шудааст, ки нишондиҳандаи самаранокии фаъолияти маркетингӣ бояд дар динамика таҳлил карда шавад. Аз ин нуқтаи назар, аз ҷониби ӯ мафҳуми «самаранокии динамикии фаъолияти маркетингӣ» пешниҳод карда шудааст, ки он бо формулаи зерин инъикос гардидааст [8]:

$$Д. Э_{м.д.} = \frac{Пр_{отч.} - Пр_{баз.}}{З_{м.отч.} - З_{м.баз.}}$$

Дар ин ҷо:

Д. Э_{м.д.} – самаранокии динамикии фаъолияти маркетингӣ;

Пр_{отч} – фоидаи корхона дар соли чорӣ;

Пр_{баз} – фоидаи корхона дар соли базавӣ;

З_{м.отч} – хароҷотҳо барои маркетинг дар соли чорӣ;

З_{м.баз} – хароҷотҳо барои маркетинг дар соли базавӣ;

Аз инҷо муайян карда мешавад, ки агар хароҷотҳои гузаронидашуда ба 1 воҳиди пулӣ тағйир ёбад, натиҷаи ниҳой (яъне ҳаҷми фоида) дар кадом андоза дигаргун мегардад. Боиси қайд аст, ки олими мазкур дар асоси он боз як нишондиҳандаи дигарро, яъне «тағйирёбии нисбии самаранокии фаъолияти маркетингӣ»-ро бо формулаш пешниҳод кардааст [4]:

$$Д. Э_{м.д.} = \frac{(Э_{м.д. t-1} - Э_{м.д. t-1}) * 100}{Э_{м.д. t-1}}$$

Дар ин ҷо:

Д. Э_{м.д.} – нишондиҳандаи нисбии самаранокии фаъолияти маркетингӣ;

Д. Э_{м.д. t-1} ва Д. Э_{м.д. t} – самаранокии иқтисодии фаъолияти маркетингӣ дар солҳои базавӣ ва чорӣ.

Дар асоси таҳлил олими мазкур Н. Кириенко қайд менамояд, ки барои муайян намудани самаранокии фаъолияти маркетингӣ комплекси нишондиҳандаҳо, ки дар умум муносибати «даромад-баромад»-ро инъикос менамояд, мавриди истифода қарор мегирад, ки он дар фаъолияти иқтисодӣ, ташкилӣ ва нақшагирӣ инъикос мегардад [4].

Барои муайян намудани робитаи омилҳо дар фаъолияти маркетингӣ метавонем аз равияи методии модели иқтисодии математикӣ низ истифода намоем, яъне дар асоси таҳлили коэффисиентҳои базавӣ алоқамандии омилҳоро арзёбӣ намудан мумкин аст. Дар ин модел фоидаи корхонаҳо аз фурӯши маҳсулот ҳамчун нишондиҳандаи натиҷавии фаъолияти маркетингӣ баромад мекунад. Натиҷаҳои ҳалли таъсири омилҳо дар муодилаи регрессионӣ, ки шакли зерин дорад, пурра қардан мумкин аст:

$$Y = a + bx_1 + cx_2 + dx_3 + \dots nx_n$$

Қобили қайд аст, ки шумораи омилҳо аз интихоби мақсад ва омилҳои таъсиррасон вобаста аст. Дар модел мумкин аст, ки аз ду зиёд таъсири омилҳоро мавриди таҳқиқ қарор дода бошанд. Дар амал дар баъзе ҳолатҳо ҳамчун натиҷаи ниҳой дар моделҳои эконометрикӣ ҳаҷми фурӯши маҳсулот ҳамчун функсия аз бисёр омилҳо истифода бурда мешавад.

Ҷаъолияти маркетингии корхона, ки дар ҳақиқат хеле васеъ аст, яъне ҷаъолияти ҳамаҷонибаи корхонаро дар бар мегирад, аз он шаҳодат медиҳад, ки бо воситаи як нишондиҳанда арзёбӣ намудани ҷаъолияти маркетингӣ хеле душвор аст. Бинобар ин, дар мавриди арзёбӣ хусусияти мазкурро бояд ба инобат гирифт ва дар ҷараёни ташкили арзёбии ҷаъолияти маркетингӣ ҷанбаҳои гуногуни ҷаъолиятро бояд мавриди таҳқиқ қарор дод.

Олими дигари рус В.С. Бессмертный нисбати арзёбии самаранокии ҷаъолияти маркетингӣ таҳқиқи иҷроиши вазифаҳои асосии маркетингро ҳамчун асос интихоб намуда, усули экспертиро пешниҳод кардааст, ки тибқи он номгу ва ҳиссаи функсияи ҷаъолияти маркетингӣ дар самаранок амалӣ намудани вазифаҳо ва дастраси мақсадҳо ба инобат гирифта мешавад. Ба андешаи ин олим қимати ададии нишондиҳандаи функсияи ҷаъолияти маркетингӣ барои ҳар як равияи ҷаъолият ба ври зер инъикос гардидааст:

$$A_{ij} = f(A_{i1}, A_{i2}, \dots, A_{in}) [3]$$

Дар ин ҷо A_{ij} – адади миқдори нишондиҳандаи функсияи ҷаъолияти маркетингӣ, i – рақами тартибии равияи ҷаъолияти маркетингӣ ($i = 1, 2, \dots, m$), j – рақами тартибии вазифаҳои маркетингии амалишаванда ($j = 1, 2, \dots, n$), m – миқдори равияҳои ҷаъолияти маркетингӣ, n – миқдори вазифаҳои ҷаъолияти маркетингӣ.

Дар ҷаъолияти маркетингӣ яке аз шартҳои муҳим ин риоя намудани қоидаҳои муайян, яъне принципҳои ҷаъолият мебошад. Дар адабиёти илмӣ дар доираи хеле зиёди принципҳои амалӣ намудани ҷаъолияти маркетингӣ якҷандтои онҳоро аҳамияти бағоят маҳсус пайдо мекунанд. Онҳо чунинанд:

- рӯоварии стратегӣ;
- Ҷоиданокии дучониба;
- фармоиши инфиродӣ;
- сифати хизматрасонии мизочон;
- коммуникатсияи маркетингии интегралӣ [5].

Принсипи рӯоварии стратегӣ маънои онро дорад, ки ҷаъолияти маркетингии корхона бояд дар ҷорҷӯбаи стратегияи умумии корхона барои дурнамо ҳамрадиқ бошад. Принсипи Ҷоиданокии дучониба ба он равона карда шудааст, ки манфиатҳои ширкаткунандагони гардиши бозорӣ, яъне истеҳсолкунанда ва истеъмолкунандагони мол ва хизматрасониҳо бояд ба якдигар алоқаманд бошанд ва бар зидди ҳамдигар баромад накунад. Масалан, барои истеҳсолкунанда мушкилии асосӣ дастраскунии Ҷоида мебошад, барои истеъмолкунанда мушкилии асосӣ нархи дастрас, мутобиқ ба талабот мебошад. Якҷоя намудани чунин мақсадҳо дар ҷаъолияти маркетингии корхона ҷаъолият бомуваффақияти корхонаро таъмин месозад.

Принсипи фармоиши инфиродӣ дар он инъикос меёбад, ки ташаккули талаботи маҷмӯавӣ ба мол ва хизматрасониҳо дар асоси дархосту хошишҳои мизочони алоҳида амалӣ мегардад. Ин маънои онро дорад, ки унсурҳои асосии ҷаъолияти маркетингӣ бояд бо унсурҳои ҷараёни истеҳсолот, фурӯши маҳсулот дар якҷоягӣ ташкил дода шаванд. Барои расидан ба ин ҳадаф муносибатҳои маркетингӣ бояд бо тарзи доимӣ бо мизочон нигоҳ доштани муносибатҳои ҳаракати молро таъмин намоёнд. Амалишавии ин принцип дар назди мутахассисони маркетингӣ талаботи зиёд мегузорад, яъне онҳо бояд тавоноии нигоҳ доштани муносибатҳои шариконаро зимни бо мизочон дарк намудани нозуқиҳои алоҳидаи ҳаракати мол дошта бошанд.

Принсипи сифати хизматрасонии мизочон аз нуқтаи назари дар масофаи дур ҷойгир шудани нуқтаи фурӯш, мавҷудияти хизматрасонии иловагӣ оид ба хизматрасонии то

фурӯши махсулот, дар чараёни фурӯш ва пас аз фурӯши онро дар бар мегирад. Амалишавии ин принцип яке аз принципҳои асосие мебошад, ки ҷалби фаёлонаи мизоҷонро таъмин менамояд. Боиси қайд аст, ки дар корхонаҳои ватанӣ дар ҳамин масъала то ҳоло бисёр корҳо ба анҷом расонида нашудааст. Дар мамлакатҳои мутараққӣ принципи мазкур дар сатҳи хеле баланд амалӣ мегардад. Таҷрибаи онҳо ки ин бобат ғун гардидааст бояд ба таври муфассал дар Тоҷикистон омӯхта шавад.

Принципи коммуникатсияи маркетингии интегрронӣ дар фаёлияти корхона истифода бурдани барномаҳои комплекси маркетинги мустақимро дар назар дорад. Дар асоси ин принцип амалишавии якҷоягии фишанҳои зерини маркетингӣ, яъне реклама, маркетинги электронӣ, фурӯши инфиродӣ, муносибат бо ҷамъият таъмин карда мешавад. Боиси қайд аст, ки корхонаҳои ватанӣ ҳоло дар марҳилаи аввали гузаштан ба принципи мазкур мебошанд. Дар ҳолати пурра амалӣ шудан фалсафаи маркетинг дар фаёлияти корхонаҳо куллан тағйир меёбад.

Аз гуфтаҳои боло ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки муаммоҳои оиди арзёбии фаёлияти маркетингии корхонаҳо дар шароити муосир ҳанӯз ҳам зиёд мебошанд. Агарчанде ки нисбат ба даҳ соли охир пешравиҳо ба ҷашм мерасанд, ин бобат як қатор норасоӣҳо то ҳол аз байн бардошта нашудаанд.

Дар боло мо ба ҳамаи принципҳои амалӣ намудани фаёлияти маркетингӣ баҳои назариявӣ дода тавонистем. Агар ин принципҳо ба таври комил амалӣ мегардиданд, эҳтимол ҳуди муаммоҳо вучуд намедоштанд. Аз ин рӯ ба ҳулоса омадан мумкин аст, ки агар ҳалли муаммоҳо осон гардад, ин маънои онро хоҳад дошт, ки принципҳои дар боло овардашуда риоя карда шудаанд. Мутаасифона ҳақиқат дигар аст. Душвории фаёлияти маркетингӣ аз он иборат аст, ки ҳар як корхона ё ширкат ин бобат фарқиятҳои ҷиддие дорад, ки танҳо ба он хос мебошад.

Як ҷиз дар ин раванд ҳам ҷиҳати методологӣ, ҳам ҷиҳати амалия то рафт бештар муҳим мегардад. Сухан дар бораи он меравад, ки то кадом сатҳ хизматрасонии корхонаҳо ба донишҳои замонавии маркетингӣ таъмин мебошанд ва ин донишҳо то ба кадом сатҳ хусусиятҳои хоси ин ё он корхона ё ширкатро инъикос менамоянд. Ин маънои онро дорад, ки маркетинг таҳассусе аст, ки хусусияти креативӣ дорад, яъне бояд ба тамоми ҳолату вазъияти талабот, истеъмол, хариду фуруши мол на танҳо аз нуқтаи назари таҳассуси корхона, балки аз назари манфиатҳои муҳимтарини он бо дараназардошти технологияҳо, сармояи инсонӣ ва ташкили истеҳсолот ва меҳнат, ки ба бозор рӯ овардаанд нигоҳ кунад.

Ҳар қадар сифати таҳассуси кадрҳои истеҳсолӣ ва идоракунӣ баланд бошад, ҳамон қадар фарқиятҳои дар боло гуфта гузашта пурратар ба назар хоҳанд расид. Аз ин рӯ, ташкили менечмент бояд ба он равона шуда бошад, ки ҳам ашхосе, ки бо маркетинг машғуланд ва ҳам ашхосе, ки дар зинаҳои дигари идоракунӣ фаёлият доранд, ҳарчи бештар аз он хусусиятҳои ки танҳо ба ҳамин корхона дахл доранд, бештар хабардор бошанд. Дар давлатҳои Ғарб ширкатҳои ҳаҷми миёна ва калон дошта ин бобат маблағҳои зиёдеро харҷ менамоянд ва кӯшиш мекунанд ки хизмати маркетингӣ торафт бештар ба қисмати эҷодкоронаи корхона ё ширкат табдил ёбад.

Гуфтан ҷоиш аст, ки амалишавии принципҳои дар боло қайд гардида дар ташаккули фаёлияти маркетингии ҳар як корхонаи алоҳида самарани назаррас медиҳад. Бинобар ин, баҳисобгирии принципҳои дар боло қайд гардида, дар фаёлияти корхонаҳо дар шароити имрӯза, ки бо сифатҳои сатҳи баланди динамизм, тағйирёбии шароитҳо, фаёлияти пешгӯинашаванда тавсиф дода мешаванд, барои ба таври самаранок ташаккул додани фаёлияти маркетингӣ ва бо муваффақият фаёлият доштани корхона дар давраи дарозмӯҳлат заминаи мусоид мегузоранд.

АДАБИЁТ

1. Chartes, A. Measuring the Efficiency of Decision Making Units. European Journal of Operation Research. -1978.-№3.-P.429-444, Sheth, J. Marketing productivity: Issues and Analysis /Journal of Business Research. 2002.-№55. -P.349-362.
2. Ассэль, Г. Маркетинг: принципы и стратегия: учебник для вузов /Г. Ассэль. - М.: ИНФРА-М, 1999. -804с., Котлер, Ф. Основы маркетинга /-М.: Вильямс, 2007. -1199с.
3. Бессмертный В.С. Повышение конкурентоспособности предприятий строиндустрии на основе совершенствования маркетинговой деятельности. Диссертация на соискание степени кандидата экономических наук, С.Петербург. 2003.
4. Кириенко Н. Методика определения эффективности маркетинговой деятельности предприятий АПК, Аграрная экономика•5/2012, С.7.
5. Малхотра, Нареш К. Маркетинговые исследования. Практическое руководство, 3-е издание.: Пер. с англ. — М.: Издательский дом "Вильямс", 2002. — С. 63-69 (саҳифаи умуми 960 с.).
6. Маркетинг в управлении современным предприятием: в 2ч. - Минск: Мисанта, 2010. - С. 160.
7. Маркетинг предприятия: учеб. пособие /-Минск: Мисанта, 2004. -24 0с., Ассэль, Г. Маркетинг: принципы и стратегия: учебник для вузов /- М.: ИНФРА-М ,1999. -80 4с.
8. Н. Кириенко Методика определения эффективности маркетинговой деятельности предприятий АПК, Аграрная экономика•5/2012,
9. Ойнер, О.К. Оценка результативности маркетинга: от ресурсной эффективности к интегрированным подходам /Маркетинг в России и за рубежом. -2008. -№1. -С.3-14, Маркетинг в АПК /-М.: Колос ,1997. -23 7с, Цыпкин, Ю.А. Агрорынок -М.: Мир ,2004. -23 9с., Маркетинг предприятия: учеб. пособие /-Минск: Мисанта ,2004, -240с.

УДК: 338.583

Бобоева Ш.С.

**АНТИКРИЗИСНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПРОМЫШЛЕННЫМИ ПРЕДПРИЯТИЯМИ:
НЕОБХОДИМОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ И СОСТАВЛЕНИЕ ПЛАНА**

Статья посвящена исследованию теоретических вопросов и практических аспектов формирования системы антикризисного управления на промышленных предприятиях, а также обоснованию необходимости разработки плана антикризисного управления. В статье доказана необходимость создания эффективной системы антикризисного управления, который позволяет предвидеть и устранить кризисные явления на промышленных предприятиях. В конце разработаны рекомендации по составлению плана антикризисного управления, который включает несколько этапов, отвечающих современным требованиям промышленных предприятий Республики Таджикистан.

Ключевые слова: промышленность, предприятия, кризис, антикризисное управление, эффективность, устойчивость, антикризисный план

Бобоева Ш.С.

**ИДОРАКУНИИ ЗИДДИБЎХРОНИИ КОРХОНАҲОИ САНОАТӢ: ЗАРУРИЯТИ
ТАШАККУЛ ВА ТАҲИЯИ НАҚША**

Мақола ба омӯзиши масъалаҳои назариявӣ ва ҳанбаҳои амалии ташаккули системаи идоракунии зиддибӯхронӣ дар корхонаҳои саноатӣ, инчунин асосноккунии зарурати таҳияи нақшаи идоракунии зиддибӯхронӣ бахшида шудааст. Дар мақола зарурати таъсиси системаи самараноки идоракунии зиддибӯхронӣ исбот шудааст, ки имкон медиҳад падидаҳои бӯхрониро дар корхонаҳои саноатӣ пешбинӣ ва бартараф кард. Дар охир барои таҳияи нақшаи идоракунии зиддибӯхронӣ тавсияҳо таҳия карда шуданд, ки якҷанд марҳилаҳои ба талаботи муосири корхонаҳои саноатии Ҳумхурии Тоҷикистон ҳавобгӯро дар бар мегиранд.

Калидвожаҳо: саноат, корхонаҳо, бӯхрон, идоракунии зиддибӯхронӣ, самаранокӣ, устуворӣ, нақшаи зиддибӯхронӣ.

Boboeva Sh.S.

**ANTI-CRISIS MANAGEMENT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES: THE NEED TO
FORM AND PLAN**

The article is devoted to the study of theoretical issues and practical aspects of the formation of an anti-crisis management system at industrial enterprises, as well as the justification for the need to develop an anti-crisis management plan. The article proves the need to create an effective system of anti-crisis management, which allows foreseeing and eliminating crisis phenomena in industrial enterprises. At the end, recommendations were developed for drawing up an anti-crisis management plan, which includes several stages that meet the modern requirements of industrial enterprises of the Republic of Tajikistan.

Key words: industry, enterprises, crisis, anti-crisis management, efficiency, sustainability, anti-crisis plan.

Одним из существенных проблем развития современной промышленности Республики Таджикистан является проблема устойчивого и стабильного функционирования промышленных предприятий. Современные реалии показывают, что большинство вновь созданных или модернизированных промышленных предприятий приостанавливают свою деятельность в течении от несколько месяцев до года. Другой не мало важной проблемой выступает убыточность промышленных предприятий, который признается ярким признаком их кризисного состояния. Если официальная статистика не предоставляет точную информацию о количестве убыточных и ликвидированных промышленных предприятий, то в средствах массовой информации данная проблема широко освещается из года в год. О существовании данной проблемы указывается в государственных стратегиях и программах развития. Например, в Среднесрочной программе социально-экономического развития Республики Таджикистан на 2016-2020гг. отмечается, что доля убыточных предприятий в национальной промышленности Республики Таджикистан достигла 40%, а высокие ставки банковского кредита в условиях недостатка собственных финансовых ресурсов ситуацию усугубляют.

В контексте вышеприведенного следует отметить, что теоретическое обоснование и разработка практических рекомендаций по формированию новой системы антикризисного управления на современных промышленных предприятиях представляет значительный научный и практический интерес. Следует отметить, что в условиях ускоренной индустриализации экономики Республики Таджикистан происходят радикальные

изменения, связанные с актуализацией решения вопросов развития промышленности и повышение эффективности промышленных предприятий. В данном контексте формирование новой системы адаптивной модернизации промышленных предприятий становится не порядком актуальнее, так как преодоление кризисных ситуаций и недопущение появления признаков несостоятельности зависит от внедрения более эффективных форм и методов управления.

Как показывает практика развитых стран мира антикризисное управление выступает эффективным механизмом в системе фактором устойчивого развития промышленных предприятий, а реструктуризация позволяет внести соответствующие изменения как в организационно-управленческой структуре, так и во всей системе хозяйствования промышленных предприятий. Практика показывает [7], что реструктуризация является действенным методом преодоления кризисных явлений на российских предприятиях. А совершенствование процесса разработки и внедрения программы реструктуризации и формирования практических рекомендаций по построению новой бизнес-модели предприятий в частности, предприятий легкой промышленности позволит адаптировать их деятельность к изменяющимся условиям хозяйствования, преодолеть имеющиеся кризисные явления и повысить конкурентоспособность их продукции на внутреннем и внешнем рынках.

Рассматривая значение антикризисного управления для санации промышленных предприятий Магомедова У.А. отмечает, что антикризисное управление позволяет диагностировать и «лечить» проблемы промышленных предприятий, а также определить дисфункциональные явления в деятельности хозяйствующих субъектов. По мнению автора, формирование системы антикризисного управления на промышленных предприятиях может осуществляться на основе применения двух подходов: исходя из структуры производства и исходя из временных составляющих, т.е. статики и динамики. Реструктуризация является основой динамической модели антикризисного управления и включает такие типы задач, как оперативная, структурная и стратегическая реструктуризация [4].

На практике, когда промышленные предприятия находятся в кризисном состоянии, возможность преодоления данной ситуации увеличивается после хорошего и надежного плана управления кризисом. Этот тип планирования гарантирует, что компания лучше организует стратегии, которые будут приняты для преодоления текущего кризиса, а также для предотвращения серьезных проблем в будущем. Наряду с этим, антикризисное управление помогает точнее понять проблему и ее реальный масштаб с учетом ее воздействия различные аспекты деятельности предприятия.

По мнению Жуковой Е.С. эффективность антикризисного управления определяется на основе результативности реструктуризации кредиторской задолженности, убыточных производств, улучшение каналов сбыта и оптимизации структуры управления, а также увеличение прибыли предприятия. Кроме того, антикризисное управление должно сформироваться на основе антикризисной стратегии промышленного предприятия, который должно включать такие направления как снижение финансовых рисков и нейтрализации угрозы банкротства. В данном контексте могут быть использована как защитная, так и наступательная антикризисная стратегия [1].

Необходимость формирования системы антикризисного управления на промышленных предприятиях Республики Таджикистан обусловлено также необходимостью повышения конкурентоспособности промышленных предприятий. В данном случае эффективная система управления промышленными предприятиями с встроенными элементами антикризисного управления выступает фундаментальной предпосылкой повышения их конкурентоспособности. В ряде исследований основным условием результативности и эффективности системы антикризисного управления промышленных предприятий признается квалифицированный и хорошо подобранный персонал [3]. В связи с этим, одним из актуальных направлений реализации политики

ускоренной индустриализации экономики Республики Таджикистан является создание эффективной системы подготовки и переподготовки кадров, в том числе на основе повышения их квалификации.

Суть антикризисного управления сводится к минимизации и, по возможности, устранению негативных последствий, вызванных неблагоприятными ситуациями, которые могут повлиять на имидж и репутацию промышленных предприятий. В данном аспекте антикризисное управление понимается как процесс, включающий в себя также профилактику, которая не является изолированной фазой, это неотъемлемая часть процесса антикризисного управления, включающая в себя: предупреждение, подготовку, развитие негативного факта, реагирование на кризис и посткризисный период.

Практика показывает, что существует три основных уровня антикризисного управления: управление рисками (предотвращение, антикризисный аудит, антикризисные планы, моделирование); управление кризисной коммуникацией (которая пронизывает все этапы); и само антикризисное управление (реагирование организации, поддержка, репарационные действия, посткризисные действия).

Формирование системы антикризисного управления на промышленных предприятиях зависит от отраслевой политики как на государственном, так и на местном уровнях. В данной контексте особую актуальность приобретает отраслевая политика на региональном уровне, который, к сожалению, до сих пор не свойственно современной системе государственного управления в Республике Таджикистан. Регионы, на наш взгляд, должны обладать более четкими полномочиями и располагать соответствующими институциональными рычагами для разработки политики, тактики и стратегии управления региональной социально-экономической системой.

По результатам проведенного исследования нами сформулированы и систематизированы следующие ключевые мероприятия тактического и стратегического характера, реализация которых позволяет преодолеть кризисные ситуации на предприятиях пищевой промышленности Республики Таджикистан:

1. Мероприятия тактического характера включают такие задачи как оптимизация производственной программы, совершенствование структуры управления расходами, привлечение инвестиционных ресурсов, совершенствование коммуникативной политики предприятия, реинжиниринг бизнес-процессов, а также модернизация производственных мощностей, а также совершенствование кадровой политики и системы управления человеческим капиталом на предприятии. В данном контексте особое внимание необходимо уделять реинжинирингу производственных процессов, так как именно данное мероприятие создает основу для адаптации предприятия к новым условиям функционирования [2].

2. Мероприятия стратегического характера подразумевают решения таких задач, которые направлены на разработку антикризисной стратегии, ресурсное обеспечения мероприятий, включенных в систему антикризисного управления предприятиями, использование системы сбалансированных показателей, а также оценки результатов реализованных мероприятий.

Следует отметить, что тактические и стратегические мероприятия должны быть согласованы между собой и исходить из общей антикризисной стратегии предприятия. Они должны включать в себя активные действия, которые будут осуществлены в рамках единой антикризисной политики и направлены на устранение поверхностных и глубинных причин кризисного состояния предприятий [6].

Из вышеизложенного следует заключить, что эффективность антикризисного управления зависит от качества и содержания плана антикризисного управления. В плане антикризисного управления описывается процедура и механизмы реагирования на кризисные ситуации на промышленном предприятии. В плане также определяются этапы, мероприятия, финансовое обеспечение и антикризисная команда. Структура и содержание

плана является динамической, т.е. возможны внесение ее обновления, а также внесение соответствующих корректировок. На практике встречаются несколько способов составления плана, среди которых наиболее приемлемой является формат контрольного списка.

Обзор литературы позволяет нам сформулировать ряд предложений по составлению плана антикризисного управления, который включает шесть основных этапов:

1. На начальном этапе определяется состав команды для разработки и реализации плана. Следует отметить, что качество и реализуемость плана зависит от профессионализма команды и их лидерских качеств. Члены данной команды будут участвовать не только в процессе планирования, но и реализации утвержденного плана антикризисного управления;

2. На втором этапе производится оценка рисков при реализации плана, а также на основе применения различных подходов и методик определяется перечень ожидаемых рисков, с которыми может столкнуться промышленное предприятие;

3. После определения риска производится оценки степени и уровня их влияния на деятельность предприятия;

4. Следующий этап включает определение действий, которые команда должна будет предпринять, чтобы отреагировать на каждую угрозу, возникающую в результате выявленных рисков;

5. Предпоследний этап включает конкретизацию плана. План антикризисного управления должен включать ключевые элементы, такие как протокол активации и экстренные контакты;

6. Заключительный этап включает диагностику плана и составление графика ее обновления, так как на практике план антикризисного управления обновляется не реже одного раза в год, поскольку потенциальные риски могут меняться со временем.

Наличие плана антикризисного управления означает предотвращение неудач, которые могут произойти в будущем. Антикризисное управление помогает взглянуть на бизнес в долгосрочной перспективе, иметь лучшие аналитические способности для поиска решений, принимать решения более безопасным способом и с наименьшими последствиями, определить возможности и угрозы, снизить негативные последствия кризиса в посткризисный период, а также разработать тактические действия для обеспечения устойчивого функционирования и развития промышленных предприятий.

В условиях Республики Таджикистана важно иметь в виду, что составление плана антикризисного управления может быть эффективным инструментом выхода из кризисной ситуации. Для этого современному менеджменту промышленных предприятий Республики Таджикистан необходимо оценить бизнес-риски, так как они имеют огромное значение в данном процессе. Важным также является, отслеживая удовлетворенность клиентов, использование новейших технологий, избежание дефицита сырья, обеспечение хорошей ценовой политики, а также автоматизация процессов, инновационная и инвестиционная политика предприятия.

Формирование эффективной технологии антикризисного управления позволяет сохранить деловой имидж предприятия, избегать повторения сделанных ошибок, снизить негативное влияние внешних и внутренних факторов, повысить мотивацию сотрудников, а также быстро восстановить возможности предприятия. Антикризисное управление также важно для формирования бренда как с точки зрения предотвращения неблагоприятных ситуаций, так и их устранения, и восстановления имиджа.

Таким образом, антикризисное управление состоит из совокупности решений и практик, направленных на предупреждение и устранение кризисных явлений на промышленных предприятиях. Помимо борьбы с непредвиденными событиями и их последствиями, идея антикризисного управления включает в себя выявление источников риска для их смягчения до наступления кризиса. Актуальность внедрения системы антикризисного управления также обусловлено тем, что умение справляться с кризисами

имеет основополагающее значение для эффективного функционирования и устойчивого развития промышленных предприятий. В связи с этим в практике промышленно развитых стран мира большинство промышленных предприятий заранее составляют план на случай непредвиденных обстоятельств.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жукова, Ю. С. Анализ антикризисного управления на примере предприятия хлебопекарной промышленности / Ю. С. Жукова // Вестник Вятского ГАТУ. – 2022. – № 3(13). – С. 8.
2. Кодиров, Ф. А. Реинжиниринг бизнес-процессов как фактор повышения конкурентоспособности предпринимательской деятельности / Ф. А. Кодиров, С. Фаррухзода, С. М. Давлатов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2017. – № 2/8. – С. 15-18.
3. Лясников, Н. В. Формирование системы антикризисного управления на предприятиях промышленности в условиях экономического кризиса / Н. В. Лясников, М. Н. Дудин // Бизнес: Экономика, маркетинг, менеджмент. – 2009. – № 3. – С. 54-59.
4. Магомедова, У. А. И. Значение антикризисного управления для санации предприятий промышленности / У. А. И. Магомедова // Вопросы структуризации экономики. – 2001. – № 3. – С. 62-66.
5. Оборин, М. С. Формирование механизма антикризисного управления промышленностью региона в условиях цифровизации производства / М. С. Оборин // Государственное управление. Электронный вестник. – 2020. – № 81. – С. 144-162.
6. Садекова, Н. Х. Выбор антикризисной стратегии управления пищевой промышленностью / Н. Х. Садекова // Диалог мировоззрений: жизненный путь личности, общества, государства: Материалы XIV международного симпозиума, Нижний Новгород, 30 мая – 01 2017 года / Под ред. А.В. Дахина. – Нижний Новгород: Нижегородский институт управления - филиал ФГ БОУ ВО "Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации", 2018. – С. 96-99.
7. Султонов З.С. Оценка финансово-экономической устойчивости предприятий в условиях рыночных отношений/ Раджабов К.Р., Султонов З.С., Курбонов Ф.Дж.// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2020. № 4/2(34)-2020, С.31-37

УДК 657.9

Шахнозаи Садриддин

ПЕРСПЕКТИВЫ ВНЕДРЕНИЯ СИСТЕМЫ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Рассматривается теория и необходимость внедрения системы стратегического управленческого учета на промышленных предприятиях в условиях Республики Таджикистан. Доказана необходимость внедрения системы стратегического управленческого учета как основной формы учета факторов внешней среды и предоставления информации для принятия управленческих решений. По результатам проведенного исследования обоснованы характеристики стратегического управленческого

учета и обоснованы аргументы в пользу внедрения данной системы на промышленных предприятиях Республики Таджикистан. Сделан вывод, что внедрение системы стратегического управленческого учета позволяет повысить конкурентоспособность промышленных предприятий и эффективность управления затратами на предприятиях.

Ключевые слова: предприятия, учет, управленческий учет, стратегический управленческий учет, внешняя среда, конкурентоспособность, директ-костинг, эффективность.

Шахнозаи Садриддин

ДУРНАМОИ ЧОРӢ КАРДАНИ НИЗОМИ БАӢИСОБГИРИИ ИДОРАКУНИИ СТРАТЕГӢ ДАР КОРХОНАӢОИ САНОАТӢИ ҶУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН

Назария ва зарурати чорӢ намудани низоми баӢисобгирии идоракунии стратегӢ дар корхонаӢои саноатӢи дар шароити Ҷумхурии Тоҷикистон баррасӢи шудааст. Зарурати чорӢ намудани системаи баӢисобгирии идоракунии стратегӢи ҳамчун шакли асосии баӢисобгирии омилӢои муӢити беруна ва пешниӢоди иттилоот барои Ӣабули ӢарорӢои идоракуни исбот карда шудааст. Дар асоси натиҷаӢои таӢќиќ хусусиятӢои баӢисобгирии стратегӢии идоракуни асоснок карда шуда, ба манфиати чорӢ намудани ин низом дар корхонаӢои саноатӢии Ҷумхурии Тоҷикистон далелӢо оварда шудаанд. Хулоса карда шудааст, ки чорӢ намудани низоми баӢисобгирии идоракунии стратегӢи имкон медиӢад, ки раќобатпазирии корхонаӢои саноатӢи ва самаранокӢии идоракунии хароҷот дар корхонаӢо баланд бардошта шавад.

КалидвожаӢо: корхонаӢо, баӢисобгирии муӢосибӢи, баӢисобгирии идоракуни, баӢисобгирии идоракунии стратегӢи, муӢити беруна, раќобатпазирӢи, хароҷоти мустаќим, самаранокӢи.

Shahnozai Sadriddin

PROSPECTS FOR INTRODUCING THE SYSTEM OF STRATEGIC MANAGEMENT ACCOUNTING AT INDUSTRIAL ENTERPRISES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The theory and the need to introduce a system of strategic management accounting at industrial enterprises in the conditions of the Republic of Tajikistan are considered. The necessity of introducing a system of strategic management accounting as the main form of accounting for environmental factors and providing information for making management decisions is proved. Based on the results of the study, the characteristics of strategic management accounting are substantiated and arguments are substantiated in favor of the introduction of this system at industrial enterprises of the Republic of Tajikistan. It is concluded that the introduction of a strategic management accounting system makes it possible to increase the competitiveness of industrial enterprises and the efficiency of cost management at enterprises.

Key words: enterprises, accounting, management accounting, strategic management accounting, external environment, competitiveness, direct costing, efficiency.

Новый этап социально-экономического развития экономики Республики Таджикистан подразумевает повсеместное использование инноваций, в частности на основе применения индустриально-инновационной сценарии реализации Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030г. Как показывает практика, функционирование промышленных предприятий в инновационной экономике происходит в условиях изменения приоритетов в использовании технологий и инновационных методов производства и управления, что ведет к росту объемов информации и принятых

управленческих решений. В результате возникают определенные трудности сбора и оценки учетно-аналитических данных, ориентированных на внешнюю среду. В таких условиях актуальным становится стратегический управленческий учет, способствующий повышению результативности учетных систем на современном этапе развития Республики Таджикистан.

Мировой опыт показывает, что стратегический управленческий учет представляет собой учетно-организационное решение по формированию относительно самостоятельной учетно-информационной базы данных, пригодной для стратегических целей и стратегического управленческого расчета, предназначенного для менеджеров промышленных предприятий, с целью выбора, разработки, реализации, контроля и изменения конкурентных стратегий. Стратегический управленческий учет как составная часть управленческого учета, предоставляет необходимую информацию для принятия стратегических управленческих решений. Управленческий учет разделяется на два взаимосвязанных элемента по группам пользователей: стратегический управленческий учет для высшего руководства предприятия и оперативный управленческий учет для внутреннего менеджмента. Для того чтобы правильно выбрать стратегию, необходимо, чтобы руководство предприятия располагало адекватной информацией. Традиционный бухгалтерский учет и финансовая отчетность не отвечают этим требованиям, поэтому необходимо создать новую систему измерения эффективности, производимую с помощью стратегического управленческого учета.

Следует отметить, что в конце 1980-х годов в литературе появилось множество критических замечаний по поводу традиционного управленческого учета, в которых указывались его слабые стороны, особенно чрезмерное внимание к мониторингу внутренних потоков. На практике было доказано, что традиционный управленческий учет с его регулярной и специальной отчетностью не может удовлетворить потребности высшего руководства в части принятия стратегических решений, так как для принятия таких решений необходима информация о конкурентной позиции на рынке. Стратегический управленческий учет включает ряд ключевых элементов, к которым можно отнести стратегический анализ, стратегическое планирование, бюджетирование, контроль и мотивацию [2].

Как показывает практика промышленных предприятий промышленно развитых стран мира высшее руководство примет бизнес-стратегию, основанную на соответствующих предположениях об ожидаемых тенденциях в окружающей среде. Стратегический управленческий учет как самостоятельное направление учета появился недавно, но уже сформирована достаточно обширное поле научной и практической деятельности. Управленческий учет, расширяя свою информационную базу, все больше ориентируется на создание информации для принятия стратегических решений. Таким образом, определяется новый подход, известного как стратегический управленческий учет. Главное назначение стратегического управленческого учета определяется тем, что оно направлено на повышение эффективности производства, контроль и оценку рациональности использования производственных ресурсов, оперативное выявление рентабельности производства продукции, прогнозирование выпуска продукции с учетом требований рынка.

Концептуальные основы стратегического управленческого учета рассмотрены в исследованиях различных ученых и специалистов. Термин «стратегический управленческий учет», который был введен Симмондсом в 1981 году и определил его как область получения и анализа данных управленческого учета о предприятии и конкурентах, которые полезны при разработке и мониторинге стратегии развития хозяйствующего субъекта. Симмондс подчеркивает внешнюю направленность стратегического управленческого учета, то есть он считает, что управленческий учет должен предоставлять информацию о рынках и конкурентной позиции предприятия. Симмондс обратил внимание

на важность раннего опыта работы с новым продуктом как средства достижения превосходства над конкурентами, а также на важность стратегического анализа и оценки затрат конкурентов [12].

Огромный вклад в развитии теории стратегического управленческого учета внесли Джон Шэнк и Виджай Говиндараджан. В своем исследовании они указали, что нельзя ожидать, что традиционный управленческий учет удовлетворит потребности в информации, вытекающие из стратегической области управления. По мнению авторов, основой эффективного применения стратегического управленческого учета является стратегический анализ, в том числе конкурентный стратегический анализ. Вышеприведенные автора подчеркивают необходимость применения стратегического анализа затрат в компаниях, что признается как их самый большой вклад в развитии теории стратегического управленческого учета [1].

Наиболее четкое различие между традиционным и стратегическим управленческим учетом провел Ричард Уилсон. По его мнению, традиционный управленческий учет больше ориентирован на прошлое, когда стратегический управленческий учет ориентирован на будущее. Кроме того, стратегический управленческий учет должен отражать согласованность деятельности как на микро, так и на макроуровне. Уилсона считают основоположником «конкурентного учета», поскольку он добавляет, что акцент в стратегическом управленческом учете должен быть сделан на окружающую среду, то есть на положение компании по отношению к ее конкурентам, и все это с целью принятия стратегических решений в течение длительного периода времени. Другими словами, основная задача «конкурентного учета» состоит в сборе, анализе и выработке информации о структуре и уровне конкурентных издержек.

По мнению Костяна А.А. стратегический управленческий учет как раздел управленческого учета обеспечивает информацией принятие управленческих решений, а ее главная особенность заключается в учете внешней среды. Внедрение системы стратегического управленческого учета довольно сложная задача, так как оно связано с разработкой форм и индикаторов взаимосвязи стратегического управленческого учета и оперативных решений менеджмента, низким уровнем автоматизации управленческого учета, трудоемкостью отбора информации [5].

Исследуя некоторые вопросы формирования и развития стратегического управленческого учета, отечественные авторы Ойев Н.А. [8] и Хафизов А.З. [11] в основном подчеркивают стратегическую роль данного вида управленческого учета в снижении издержек и применение новых подходов к организации системы учета на сельскохозяйственных предприятиях.

Проведенное нами исследование показало, что стратегический управленческий учет имеет ряд особенностей, которые отличают ее от других форм учета. Характерной особенностью стратегического управленческого учета является ее нацеленность на оценочные данные будущих периодов, возможность применения системы «директ-костинга» при исчислении маржинального дохода, а также дифференцированный учет.

Поскольку единого мнения о том, что представляет собой стратегический управленческий учет, нет, можно выделить несколько ее основных характеристик. Прежде всего следует сказать, что стратегический управленческий учет означает не отрицание и отмену результатов традиционного управленческого учета, а его развитие на основе выявленных недостатков. Основные недостатки сводятся к неспособности традиционного управленческого учета реагировать на новые требования современной производственной и конкурентной среды. Стратегический управленческий учет не отличается от классического управленческого учета по своей методике, методологии, финансово-бухгалтерскому анализу и инструментам контроля, так как разница только в предмете расчета.

Суворова С.П. выделяет предмет стратегического управленческого учета, а именно: совокупность процессов производственно-хозяйственной деятельности, отражаемых в

системе обобщения учетной информации, исходя из требований контроля, анализа, планирования, прогнозирования, руководства и управления, обеспечивающих принятие обоснованных, качественных и эффективных управленческих решений на этапах их разработки, принятия и оценки результатов [9].

Предметом исчисления в классическом управленческом учете являются затраты, доходы и результаты по более узким организационным единицам, за более короткие периоды времени и по единицам эффективности. При стратегическом управленческом учете предметом расчета является все это, а также все элементы, связанные с выбором, разработкой, внедрением и изменением конкурентной стратегии. Из вышеизложенного можно сделать вывод о расширении классического управленческого учета в сторону сбора и предоставления внешней информации о конкурентах. Управленческий учет должен быть внешне ориентирован и помогать предприятию оценивать свою конкурентную позицию по отношению к другим участникам внешней среды путем сбора данных о затратах, ценах, объеме продаж, доле рынка, денежных потоках конкурентов.

Стратегический управленческий учет как сложное и многогранное понятие включает в себя такие направления как стратегический учет затрат, прибыли, денежных потоков, кадровых ресурсов и др. Основными преимуществами стратегического управленческого учета является возможность интегрирования тактического учета, включающего в себя финансовый, управленческий и налоговый учет.

Стратегический управленческий учет ориентирован на внешнюю среду, но не следует упускать из виду мониторинг внутренних процессов, ведь только интегрируя их, стратегический управленческий учет может предоставить информацию для стратегического управления. Высшее руководство разработает и примет бизнес-стратегию, основанную на прогнозах ожидаемых тенденций в окружающей среде, что позволит успешно реализовать цели предприятия. При формулировании бизнес-стратегии отправной точкой является то, что стратегия должна гармонизировать собственные возможности предприятия и возможности на рынке, для достижения поставленных целей. Предприятия могут выбрать одну из трех общих стратегий для достижения значительного конкурентного преимущества:

- лидерство по издержкам - предприятие стремится производить продукт с наименьшими затратами в рамках своей отрасли;
- дифференциация – предприятие стремится производить уникальный продукт;
- фокусирование – предприятие ищет преимущество в узком сегменте рынка либо за счет лидерства по издержкам, либо за счет дифференциации продукта.

Внедрение стратегического управленческого учета часто предполагает сотрудничество менеджеров всех уровней и экспертов разного профиля в течение длительного периода времени. Каждый из наблюдаемых методов может принести предприятию многочисленные выгоды, но с учетом ограничений, связанных с характером самого метода, а также средой, в которой работает предприятие, и знаниями, доступными ее человеческим ресурсам. В зависимости от стратегии развития предприятия и ее бизнес-целей может применяться один или несколько методов стратегического управленческого учета.

Управленческий учет приобретает стратегический характер исходя из того, что анализ способов снижения затрат и повышения дифференциации продуктов как предприятия, так и конкурентов путем изучения звеньев в цепочке создания стоимости, чтобы понять относительное конкурентное преимущество. Целевая стоимость, которая представляет собой внешне ориентированный и определяемый рынком подход к ценам на продукцию и управлению затратами, была признана очень успешным инструментом в стратегическом управлении затратами и прибылью. Суть заключается в достижении целевых затрат, как разницы между целевыми доходами и целевыми прибылями, которые

включают выявление, оценку характеристик продукции с помощью функционального анализа и изучение возможностей снижения затрат по всей цепочке создания стоимости.

В современных условиях стратегический управленческий учет играет огромную роль в системе управления промышленными предприятиями и в обеспечении ее эффективного развития в долгосрочном периоде. Это обусловлено тем, что помимо контроля затрат внутри предприятия, стратегический управленческий учет в целом отслеживает структуру, размер и изменение затрат предприятий-конкурентов. Именно, стратегический управленческий учет ориентирован на окружающую среду и анализирует положение предприятий в ней, т. е. является про активным и пытается предугадать ходы и возможности других участников рынка.

Поскольку от стратегического управленческого учета ожидается разработка системы прогнозирования будущего, а также с целью совершенствования процесса стратегического планирования и принятия стратегических решений, то отсюда следует, что одной из его основных характеристик является нацеленность на будущее. Стратегический управленческий учет ориентирован на будущее, поскольку предоставляемая им информация заранее предупреждает о необходимости изменения конкурентной стратегии. Расчет результативности может быть таким же, как в классическом управленческом учете, или в несколько измененном виде, связанном с аспектом принятия краткосрочных и долгосрочных решений, где акцент делается на долгосрочную перспективу. Поскольку стратегические решения по своей природе являются долгосрочными, стратегические показатели, характеризующие конкурентную позицию предприятия, должны отслеживаться в течение длительного периода времени, чтобы стратегические планы приносили правильные результаты.

Из вышеизложенного можно вывести еще одну характеристику стратегического управленческого учета, а именно его ориентацию на информацию, а не на данные. Именно, стратегический управленческий учет должен предоставлять полезную информацию, которая должна быть представлена в соответствующей и понятной форме, адаптированной для пользователей. Другими словами, стратегический управленческий учет должен с применением компьютерных систем и обширных баз данных предоставлять каждому лицу, принимающему стратегические решения, соответствующую форму отчета. Соответствующая информация может быть представлена в виде графиков, гистограмм и других визуальных форм, а также поступать из многочисленных источников, в основном внешнего происхождения, и может быть получена через общедоступные формальные источники, такие как опубликованные отчеты конкурентов, или по неофициальным каналам, таким как заказчики, поставщики, рекламно-пропагандистские организации и т. д.

Следует отметить, что обычный и стратегический управленческий учет имеют много различий, так как первый используется в условиях относительной рыночной стабильности, в то время как второй направлен на формирование системы учета в условиях рынка. Стратегический управленческий учет является новейшей разработкой, и несмотря на то, что до сих пор нет общей концептуальной основы, говорящей о том, что такое стратегический управленческий учет, он находит теоретическое одобрение и применение в практика развитых стран мира. Исследования, которые проводились в развитых странах, показывают, что многие компании использовали некоторые элементы стратегического управленческого учета, и следует ожидать, что в ближайшем будущем этот список расширится.

Таким образом, как показывает практика в современных условиях предприятия борются за выживание на высококонкурентном рынке. Изменившиеся условия ведения бизнеса заставляют промышленные предприятия концентрироваться на удовлетворении постоянно меняющихся требований потребителей. Предыдущие соображения и заключительные замечания, несомненно, подтвердили роль стратегического

управленческого учета в предоставлении как внешней, так и внутренней информации, формирующей основу для принятия долгосрочных стратегических решений.

Стратегический управленческий учет возник как следствие основных возражений традиционного управленческого учета и предложенных новых подходов, которые больше соответствуют сегодняшней конкурентной и деловой среде. Несмотря на то, что до сих пор нет единой общепринятой точки зрения на то, что такое стратегический управленческий учет, можно сказать, что это бухгалтерское организационное решение, обеспечивающее базу учетной информации и стратегический управленческий расчет, направленный на высшее руководство предприятий, и с целью принятия, разработки, реализации, контроля и изменения конкурентных стратегий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Боташева, Л. С. Роль стратегического управленческого учета в управлении предприятием / Л. С. Боташева, Д. Р. Чотчаева // Управленческий учет. – 2022. – № 6-2. – С. 147-152.
2. Булат, Е. Э. Становление стратегического управленческого учета как перспективного направления развития системы традиционного управленческого учета / Е. Э. Булат, Е. В. Полторацкая // NovaUm.Ru. – 2018. – № 15. – С. 108-111.
3. Ибрагимов, Н. К. Проблемы учета затрат на производство в стратегическом управленческом учете / Н. К. Ибрагимов, Ж. М. Байсалова // Вестник Кыргызского национального аграрного университета им. К.И. Скрябина. – 2021. – № 1(55). – С. 183-189.
4. Кодиров, Ф. А. Формирование системы стратегического управленческого учета на предприятиях текстильной промышленности Республики Таджикистан / Ф. А. Кодиров, С. Шахнозаи // Политехнический вестник. Серия: Интеллект. Инновации. Инвестиции. – 2020. – № 4(52). – С. 66-71.
5. Костанян, А. А. Стратегический управленческий учет в системе управления малым предприятием / А. А. Костанян // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2017. – № 1-1. – С. 115-117.
6. Назарова, В. Л. Стратегический управленческий учет и его отличия от производственного учета / В. Л. Назарова // Наука XXI века : сборник научных статей по итогам Международной научно-практической конференции, Санкт- Петербург, 12 апреля 2016 года. – Санкт- Петербург: Общество с ограниченной ответственностью "Редакционно-издательский центр "КУЛЬТ-ИНФОРМ-ПРЕСС", 2016. – С. 170-172.
7. Натарова Е.В. Управленческий учет как направление процесса стратегического управления // Научный вестник: финансы, банки, инвестиции. 2020. №2 (51). -С. 139-144.
8. Ойев Н.А. Ташаккули баҳисобгирии идоракунии стратегӣ ва ҷорӣ дар корхонаҳои кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Н.А. Ойев // Паёми Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. - № 3. – С. 9-16.
9. Суворова С.П. Формирование стратегического управленческого учета на промышленных предприятиях: теория и методология: автореф. дис. ... д-ра экон. наук. – Орел, 2007.
10. Трефилова, И. А. Стратегический управленческий учет – развитие функции учета на современном предприятии / И. А. Трефилова // Наука и современность. – 2012. – № 18. – С. 276-279.
11. Ҳафизов, А. З. Таҳқиқи асосҳои методологӣ ва ташкилии баҳисобгирии идоракунии стратегӣ дар корхонаҳои кишоварзӣ / А. З. Ҳафизов // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2021. – No 3(37). – С. 170-175.
12. Simmonds, K. Strategic Management Accounting / K. Simmonds // Management Accounting. — 1981. — № 59. — PP. 26–29.

Шаропов Ф.Р., Машокиров Ч.Н., Абдулхаев Ҳ.С.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ РУШДИ САЙЁҲӢ ДАР ШАРОИТИ ТАШАККУЛИ ИҚТИСОДИ «САБЗ»

Дар мақолаи мазкур рушди сайёҳӣ дар шароити иқтисодиёти «сабз» мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Асосноккунии нақши иҷтимоӣ-иқтисодӣ, экологӣ, таърихӣ фарҳангӣ ва саҳми сайёҳӣ дар шароити иқтисодиёти «сабз» дар татбиқи тамоюлҳои инноватсионӣ ва имкониятҳои эҳтимолии рушди бизнеси сайёҳӣ дар шароити бӯҳрон пас аз пандемия ба амал омад оварда шудааст. Вазифаҳои тадқиқот ин аз ошкор намудани назарияю ва методология асос гирифта, татбиқи сегменти сайёҳӣ дар бозори хизматрасониҳои сайёҳӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Мазмуни мафҳуми «сайёҳии «сабз»» дар робита ва омилҳои ҳавасмандгардонии рушди сайёҳии «сабз» таҳлил карда шудааст.

Калидвожаҳо: иқтисоди «сабз», сайёҳӣ, сайёҳи «сабз», бӯҳрони иқтисодӣ, амнияти миллӣ, муҳити зист, пандемия, минтақаҳо, деҳот, UNEP, UNWTO.

Шаропов Ф.Р., Машокиров Дж.Н., Абдулхаев Х.С.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В УСЛОВИЯХ ФОРМИРОВАНИЯ «ЗЕЛЕННОЙ» ЭКОНОМИКИ

В данной статье исследуется развитие системы туризма в условиях «зеленой» экономики. Представлено обоснование социально-экономической, экологической, историко-культурной роли и вклада туризма в контексте «зеленой» экономики в реализацию инновационных тенденций и потенциальных возможностей туристического бизнеса в условиях кризиса после пандемии. Сосредоточены задачи исследования и изучено применение туристского сегмента на рынке туристических услуг. Содержание понятия «зеленый» туризм анализируется в связи с факторами, стимулирующими развитие «зеленого» туризма.

Ключевые слова: «зеленая» экономика, туризм, «зеленый» туризм, экономический кризис, национальная безопасность, окружающая среда, пандемия, регионы, сельские территории, UNEP, UNWTO.

Sharopov F.R., Mashokirov J.N., Abdulhaev H.S.

SOME ISSUES OF TOURISM DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE "GREEN" ECONOMY

This article examines the development of the system in a green economy. The substantiation of the socio-economic, environmental, historical and cultural role and contribution of tourism in the context of the "green" economy in the implementation of innovative trends and potential opportunities for the tourism business in the post-pandemic crisis is presented. The tasks of research and disclosure of theory and methodology are concentrated, and the application of the tourist segment in the market of tourist services is studied. The content of the concept of "green tourism" is analyzed in connection with the factors that stimulate the development of green tourism.

Keywords: green economy, tourism, green tourism, economic crisis, national security, environment, pandemic, regions, rural areas, UNEP, UNWTO.

Бухрони иқтисодии ҷаҳоние, ки дар натиҷаи паҳншавии пандемияи солҳои охир ба миён омад, ба рушди сайёҳии «сабз» такони ҷиддӣ бахшид, ки дар натиҷа намудҳои муосири хизматрасониҳои сайёҳӣ маъмул гардид. Роҳҳои ҳалли мушкилоти бо қор таъмин намудани аҳоли, водор менамояд, ки афзалиятҳои тараққиёти иқтисодию иҷтимоии мамлакатҳои ҷаҳонро бо пурзӯр намудани нақши онҳо дар ноил шудан ба мақсадҳои тараққиёти устувор аз нав дида бароянд.

Бояд зикр намуд, ки раванди ташаккули бозори сайёҳии «сабз» моҳият ва принсипҳои асосии концепсияи рушди устуворро пурра ошкор ва инъикос менамояд. Аҳамияти рушди иқтисодии «сабз» барои рушди иқтисодӣ бо як қатор сабабҳои пеш аз бӯҳрон ва пасабӯҳронӣ шарҳ дода мешавад, ки дар байни онҳо тағйироти назарраси иқлим ва истифодаи оқилонаи захираҳои табииро махсус бояд қайд кард. Тибқи маълумоти Бюрои Байналмилалӣ Меҳнат, дар саросари ҷаҳон тақрибан 100 миллион нафар дар соҳаи сайёҳӣ қор мекунад ва нисфи онҳо дар саноати меҳмонхона рост меояд [8, С.165-172].

Бояд қайд кард, ки дар ҷумҳурии мо Стратегияи рушди иқтисоди «сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037 қабул шудааст. Ҳадафи ин тадбирҳо рушди соҳаи сайёҳӣ, муаррифии шоистаи имкониятҳои сайёҳии мамлакат ва фарҳанги миллӣ дар арсаи байналмилалӣ, ҷалби сармоя ба инфрасохтори сайёҳӣ, рушди сайёҳии экологӣ мебошад. Таҷрибаи бисёр кишварҳои ҷаҳон нишон медиҳад, ки рушди сайёҳии экологӣ барои рушди иқтисоди «сабз» аҳамияти муҳим дорад [15, С.39-40].

Такони рушди «иқтисоди «сабз»» дар кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон сиёсати азнавтақсимкунии дастгирии молиявӣ аз соҳаҳои дорои захираҳои баланд ба соҳаҳои «сабз» мебошад. Гуногунии ҷабдулодаи захираҳои табиӣ ва хоҳиши инсоният барои ҳамоҳангӣ бо муҳити атроф ба ташаккули муносибатҳои бозорӣ дар соҳаи иқтисодии «сабз» мусоидат мекунад, ки ба паҳнкунии сайёҳии «сабз» нигаронида шудааст.

Ҳамин тавр, ҳадафи иқтисоди «сабз» - баланд бардоштани неқӯаҳволии аҳоли дар давраи дарозмуддат бидуни хатарҳои ҷиддии экологӣ барои наслҳои оянда мебошад, ки аз ҷониби Барномаи Созмони Милалӣ Муттаҳид оид ба муҳити зист (NEP, United Nations Environment Programme) муайян шудааст. Мутаносибан, муҳимтарин вазифаҳои иқтисоди «сабз» эҳёи иқтисодӣ, паст кардани сатҳи камбизоатӣ, кам кардани партовҳои газҳои гулхонаӣ ва пешгирии таназзули экосистемаҳо ба шумор меравад [13, С.214].

Бо назардошти бартариҳои сайёҳии «сабз» имкони гузариш ба моделҳои нави рафтори фаъолияти ҳаёт вучуд дорад. Онҳо бо унсурҳои донишҳои навоарона дар бораи ландшафтҳо, сарватҳои фарҳангӣ ва таърихӣ, рушди инфрасохтори деҳот, арзиши рекреатсионии захираҳои табиӣ ва ғайра пурра қарда мешаванд. Ба даст овардани ҳамоҳангӣ байни муҳити табиӣ атроф ва истифодабарандагони арзишҳои он маҳз дар шароити мусоиди бозори сайёҳии «сабз» сурат мегирад. Дар доираи муносибатҳои бозорӣ робитаи мутақобилаи талабот ва пешниҳод ба хизматрасониҳои «сабз» амиқтар мегардад, сатҳи баланди рақобат ба даст оварда мешавад, сиёсати нархҳо ташаккул меёбад ва даромаднокии ин соҳа таъмин мегардад, ки ба ҳадафҳои стратегияи рушди иқтисодӣ замина мегузорад.

Дар нашрияҳои илмӣ муосири байналмилалӣ муаллифони ватанӣ ва хориҷӣ, асосан муносибати навоаронаро ба масъалаҳои рушди иқтисоди «сабз» ва хусусан ба баҳши муҳими он – сайёҳии «сабз» инъикос менамоянд. Дар навиштаҳои Б.Буркинский, Т.Галушкин ва В.Реутов тамоюлҳои фаъолшавии рушди «сабз» аз назарияҳои иқтисодӣ нигаронидашудаи экологӣ баррасӣ мешаванд [2, С.1114].

Дар иқтисодии «сабз» ва муқаррар намудани робитаҳои сабабу оқибати байни рушди иқтисодии «сабз» ва ба даст овардани оқибатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ дар давраи дигаргунсозӣ, бозори сайёҳии «сабз» бо мавқеъҳои самаранокии ташаккул ва фаъолияти он, бахусус дар шароити имрӯза то андозае омӯхта нашудааст. Дар воқеа, сайёҳии «сабз» ҳамчун қувваи пешбарандаи тичорати «сабз», даромади иловагии молиявӣ дар сатҳи мақро

ва микро мебошад. Ҳамин тавр, дар монографияи илмии Николаев К., дуруст қайд карда шудааст, ки инкишофи сайёҳии «сабз»и деҳот равишҳои муосири илмӣ-методӣ ва назариявӣ, қабули қарорҳои идоракунии, барпо намудани асосҳои концептуалиро талаб менамояд.

Бозори сайёҳии «сабз» бо якчанд сабабҳо ба ҷаҳорҷӯби дақиқи ташкилӣ, иқтисодӣ ва идоракунии ниёз дорад. Аз як тараф, инҳо сабабҳои характери умумии назариявӣ доранд. Аз ҷумла, номукамалии моҳияти дастгоҳи категориявӣ, номуайянии муқаррар кардани ҳадафҳо, набудани робита бо раванди ҷаҳонишавӣ ва системаҳои нишондиҳандаҳои иқтисодии рушд ва ғайра. Аз тарафи дигар, сабабҳои мундариҷаи бештар татбиқшаванда, аз ҷумла сабабҳои пандемияи ҷаҳонӣ ва таъсири он ба иқтисодиёт ҷудо карда мешаванд. Дар байни онҳо, масалан сатҳи пасти паҳнкунии таҷрибаҳои самараноки ҷаҳонии сайёҳии тичорати «сабз», номукамалии сиёсати молиявӣ ва нархгузори дар соҳаи сайёҳии «сабз», татбиқи нокифояи асосҳои маркетинг ва менечменти сайёҳӣ дар соҳаи сайёҳӣ, сегменти бозори «сабз» хизматрасонӣ дар пешниҳоди хизматрасониҳои «сабз», ҳолати нокифояи пойгоҳи иттилоотию машваратӣ ва ғайра. Дар ҷунин шароит ин соҳа ба омодагии касбӣ ва бархӯрди босифати илмӣ ба ташаккул ва татбиқи механизми пешниҳоди хизматрасонии сайёҳии «сабз» бо дарназардошти талабот, пеш аз ҳама, бозори дохилӣ ниёз дорад [4, С.211].

Бо дарназардошти бисёрфункционалии иқтисодии рушди деҳот, тибқи арзёбии Созмони ҷаҳонии сайёҳӣ (UNWTO), сайёҳии «сабз»ро метавон ҳамчун алтернатива аз нуқтаи назари имконияти ба даст овардани фоида ва як баҳши ҳаётан муҳими хизматрасонӣ арзёбӣ кард. Рушди сайёҳии «сабз» дар деҳот то соли 2025 ба панҷ самти стратегии рушди сайёҳӣ дар ҷаҳон дохил карда шудааст [8, С.167].

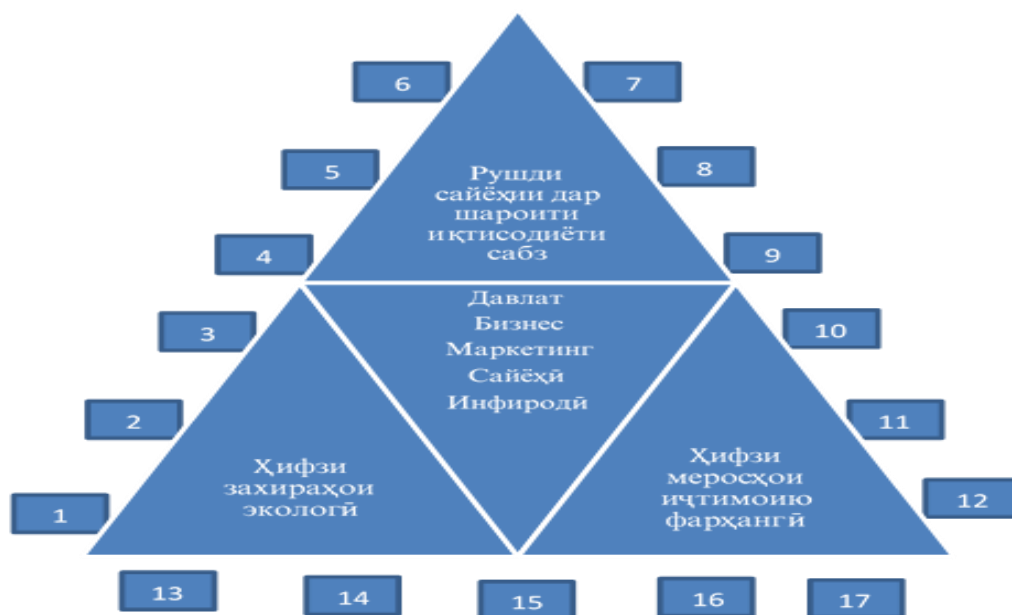
Мутобиқсозии сайёҳии «сабз» ба ҷанбаҳои устуворӣ аз Ҳадафҳои умумиҷаҳонии рушди устувор то соли 2030, ки дар Самити СММ оид ба рушди устувор дар соли 2015 тасдиқ шудааст, бармеояд ва ба се ҷузъи концепсияи устуворӣ: иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ асос ёфтааст. Баъзе муаллифон инчунин як ҷузъи институтсионалиро дар бар мегиранд. Дар Мюллер соли 2007 «пирамидаи панҷкунҷаи сеҳрнок», андозаҳои устуворӣ дар шакли каме тағирёфта ҳамчун «гуногунии фарҳангӣ» (иҷтимоӣ), «шукуфои иқтисодӣ» (иқтисодӣ) ва ҳифзи табиат ва захираҳо» (муҳит) муайян карда аст. Модели пирамида онҳоро ба таври илова бо «қаноатмандии меҳмонон» ва «бехбудии субъективӣ» пурра мекунад, ки Мюллер онро ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи системаи дилхоҳи туризми устувор мешуморад. Ин ҷанбаҳо асоси пирамидаи устувори Мюллерро ташкил медиҳанд ва бо дурнамои дарозмуддати худ тавсиф мешаванд, ки «хуқуқи наслҳои оянда барои ташаккул додани ҷаҳони худ»-ро дар бар мегирад. Барои ҷамъбаст, мутобиқсозии ҷанбаҳои устуворӣ ба сайёҳӣ ҳоло ҳам ба моделҳои умумии устуворӣ, аз ҷумла, сеқунҷаи устуворӣ ва дар баъзе мавридҳо, модели буриш асос ёфтааст. Муайян кардани сайёҳии «сабз» бо рушди устувор бамаврид аст, зеро вазифаи асосии сайёҳии «сабз» расидан ба ҳадди ниҳии мавҷудияти захираҳои табиӣ ва фарҳангии осебнадида мебошад. Сайёҳии устувор ба ниёзҳои сайёҳон ва минтақаҳои мизбон ҷавобгӯ буда, наслҳои ояндаро ҳифз ва тавонманд месозад. Захираҳо тавре истифода мешаванд, ки эҳтиёҷоти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва эстетикиро бо нигоҳ доштани тамомияти фарҳангӣ, равандҳои зарурии экологӣ, гуногунии биологӣ ва системаҳои воситаҳои зиндагӣ қонеъ гардонанд [3, С.29].

Дар давраи наздиктарин пасазбӯхронӣ дар соҳаи сайёҳии «сабз» равишҳои асосии илмӣ-методӣ ва назариявӣ ба таҳқиқи шароити ҳадди аксар фоидаи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, дар баробари кам кардани таъсири манфӣ ба муҳити табиӣ атроф равона карда мешаванд. Дар Барномаи Рушди Устувор то соли 2030 Созмони умумиҷаҳонии сайёҳӣ, сайёҳии «сабз»ро ҳамчун омилҳои ҳавасмандкунандаи тағйирот дар сиёсат, тичорат ва рафтори истеъмолкунандагон муайян намудааст. Сайёҳии «сабз» ҳамчун муҳарриқи дигаргуниҳои асосӣ дар асоси нақши он дар панҷ ҳадафи зерин баррасӣ мешавад:

1. Рушди устувори иқтисодӣ;

2. Истиснои иҷтимоӣ, шуғл ва паст кардани сатҳи камбизоатӣ;
3. Истифодаи самараноки захираҳо, ҳифзи муҳит ва тағйирёбии иқлим;
4. Арзишҳои фарҳангӣ, гуногунрангӣ ва мерос;
5. Ҳамдигарфаҳмӣ, сулҳ ва амният.

Аз ин рӯ, ҳадафҳои рушди устувор дурнамои муосир, ҳамаҷониба ва муттаҳидшудаи рушди сайёҳии «сабз»ро фароҳам меоранд, ки ба сифати зиндагии наслҳо, новобаста аз маҳалли зисти онҳо, дар шаҳр ё деҳот таъсири мусбат мерасонад (расми 1). Маҷмӯи равандҳои татбиқи Ҳадафҳои рушди устувор ва имкониятҳои сайёҳии «сабз» ба беҳсозии истифодаи иқтисодии деҳот мусоидат намуда, зарурати диверсификатсияи иқтисодиётро асоснок менамояд.

Расми 1. Рушди сайёҳӣ дар шароити иқтисодиёти «сабз»

Эзоҳ:

1 – рафъи камбизоатӣ;	9 – инноватсия ва инфрасохтор;
2 – рафъи гуруснагӣ;	10 – кам кардани нобаробарӣ;
3 – саломатии хуб;	11 – рушди устувори шаҳрҳо ва ҷамоатҳо;
4 – таълими босифат;	12 – масрафи масъулиятнок;
5 – баробарии гендерӣ;	13 – мубориза бо тағйирёбии иқлим;
6 – оби тоза ва шароити хуби санитарӣ;	14 – ҳифзи экосистемаҳои баҳрӣ;
7 – энергияи барқароршаванда;	15 – ҳифзи экосистемаҳои заминӣ;
8 – кори муносиб ва рушди иқтисодӣ;	16 – сулҳ ва адолат;
	17 – шарикӣ барои рушди устувор

Тибқи пешгӯиҳои созмонҳои байналмилалӣ, бозори сайёҳии устувор то соли 2030 суръати мураккаби рушди солонаро (CAGR - Суръати мураккаби солони афзоиши солони) таъмин хоҳад кард ва то соли 2030 бо хусусияти инноватсионии худ қайд карда мешавад. Оҳиста-оҳиста тағйироти афзалиятҳои сайёҳӣ ба амал меояд, ки бартарият ба ҷаззобияти сайёҳии асли ва маҳаллӣ дода мешавад, ки омилҳои асосии устувории он мегардад. Намунаҳои чунин тағйироти табдилдиҳанда метавонанд: саёҳати саргузаштӣ дар нақлиёти ҷамъиятӣ ба ҷои рондан бо мошинҳои шахсӣ, истеъмоли маҳсулоти маҳаллӣ (панир, равшан, шир, гӯшт, асал ва ғ.), ки дар тарабхонаҳои маҳаллӣ нишондодҳои ҷуғрофӣ доранд, ба ҷои

харидани тӯхфаҳо. Чанбаи муҳимтарини сайёҳии «сабз» бояд оқибатҳои экологӣ аз ҳисоби афзоиши огоҳӣ бошад [10, С.71].

Дурнамои сайёҳии «сабз» дар сатҳи амалӣ инчунин бо пешниҳоди чунин ҳадамот дар деҳот, аз қабилӣ рушди соҳибкории меҳмонхонаҳо, аттракционҳо, оморасозии касбии туроператор, менечерҳо ва агентҳои сайёҳӣ, истеҳсол ва паҳн кардани роҳбаладҳои сайёҳӣ, истеъмоли «сабз», саёҳат дар якҷоягӣ бо тамоюлҳои навтарин ва ҳама чизҳои дигар, ки барои ноил шудан ба «масъулияти иҷтимоӣ, рушди иқтисодӣ ва салтанати экологӣ» шароит фароҳам меорад.

Ҷаболасозии ҷараёни сайёҳон дар соҳаи сайёҳии «сабз» мавҷудияти маҳсулоти сайёҳии мувофиқро талаб мекунад, ки талаботи истеъмолкунандаро пурра қонеъ гардонад. Муваффақ шудан ба иштироки васеи ҳамаи ҷонибҳои манфиатдор дар пешниҳод ва истеъмоли хизматрасониҳои сайёҳии «сабз» тавассути мавҷудияти муассисаҳои истироҳат ва ҳӯроки сертификатсионӣ беҳтар карда мешавад. Дар кишварҳои узви Иттиҳоди Аврупо ташаккули эко-сохторҳои тичоратӣ меҳмонхона ва тарабхона як навъ унсури стратегияи бомуваффақияти рушди сайёҳии «сабз» мебошад. Тартиби аттестатсияи иншооти фароғатӣ ва ба онҳо додани мақоми «эко» дар доираи барномаи байналмилалии «GreenKey», ки дар доираи лоиҳаи Созмони байналмилалии таълими экологӣ амалӣ мегардад, сурат мегирад [11, С.15].

Сайёҳии «сабз» ҳамчун сегменти алоҳидаи бозори хизматрасонии сайёҳӣ ва самти нави рушди он вазифаҳои асосиро иҷро мекунад: ҳифзи муҳити зист ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ. Илова бар ин, захираҳо тавре истифода мешаванд, ки талаботи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва эстетикӣ то ҳадди имкон пурратар қонеъ гардонид, сарватҳо ва арзишҳои фарҳангӣ, гуногунии биологӣ ва системаи таъмини ҳаёт нигоҳ дошта шаванд.

Ҳадафҳои рушди устувор дар давраи бӯҳрони иқтисодӣ ҳалкунанда гардида, намудҳои асосии фаъолияти беҳатари ҳаётро қафолат медиҳанд:

- таъмини маҳсулоти озуквории аз ҷиҳати экологӣ тоза ва хушсифат;
- хизматрасонии ҳифзи муҳити зист, ғанӣ гардондани олами набототу ҳайвонот, навсозии қувваҳои ҷисмонӣ ва маънавӣ (беҳатари экологӣ);
- афзоиши даромади аҳоли, мубориза бо камбизоатӣ,
- тавсеаи бозори меҳнат (таъмини иқтисодӣ);
- таъсиси брендҳо, тамғаҳо, нишондодҳои ҷуғрофӣ маҳсулоти кишоварзӣ (амнияти зехнӣ);
- рушди намудҳои алтернативии энергия, татбиқи технологияҳои биоэнергетикӣ;
- хизматрасонӣ дар деҳот оид ба ҳунармандӣ, моҳидорӣ, мевачинӣ, занбурӯғҳо, ҳифзи шахсият (таъминоти илтимой ва фарҳангӣ) ва ғайра [12, С.77].

Сарфи назар аз мавҷудияти афзалиятҳои рақобатӣ, сайёҳии «сабз» наметавонад танҳо бо ташаббуси сокинони маҳаллӣ ё истеъмолкунандагони хизматрасонии сайёҳӣ инкишоф ёбад ва дастгирӣ карда шавад. Агарчанде микёси маблағгузориҳои асосӣ барои зиёд кардан ва маданияи хизматрасонии сайёҳии «сабз» ба аҳоли, бар хилофи дигар соҳаҳои иқтисодӣ, хеле кам аст, қисмҳои ташкилӣ-коммуникатсионӣ ахборотӣ ба кадри кифоя инкишоф наёфтаанд.

Дар шароити бӯҳрон ба воридшавии сармояи дохилӣ ва сармоягузориҳои хориҷӣ дар соҳаи туризми «сабз» умед бастан зарур нест. Дар асоси таҷрибаи кишварҳои ҷаҳон (Испания, Италия, Олмон, ИМА), ки аз оқибатҳои пандемия бештар осеб дидаанд ва ҳамзамон барои рушди сайёҳии «сабз» иқтисодии назаррас доранд, афзоиши сайёҳии «сабз» сатҳи худмашғули аҳоли, деҳқонон ва субъектҳои дигар ҳамчун варианти фаъолияти соҳибкорӣ дар деҳот ба ҳисоб меравад.

Расми 2. Дастурҳои институтсионалӣ оид ба рушди сайёҳии «сабз».

Метавон пешгӯӣ кард, ки чараёни сайёҳии дохилӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун алтернатива ба бастанӣ хатсайрҳои сайёҳӣ байни кишварҳо дурнамои афзоишро дорад, сиёсат дар соҳаи сайёҳии «сабз» бояд эҳтиёҷоти онро тавассути таъсиси шарикӣ ба инobat гирад, ва байни ҳукумат, тичорат ва чомеаи шаҳрвандӣ қонеъ кунад. Ба ин муносибат нақши ташкилотҳои ҷамъиятӣ, иттиҳодияҳои территориявӣ, ихтиёриён, сохторҳои калони агросаноатӣ, деҳқонон ба таври объективӣ баланд бардошта мешавад.

Хулоса сайёҳии «сабз» аз нуқтаи назари рафъи мушкилоти бӯҳрони иқтисодӣ дар иртибот бо пандемия маъруфият пайдо мекунад ва рушд меёбад. Стратегияҳои ҷаҳонии рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва экологӣ аҳамияти ин соҳаро ҳамчун муҳимтарин соҳаи ҳаёт тақвият мебахшанд. Ба принципҳои худидоракунӣ ва худтаъминкунӣ дар натиҷаи равандҳои мутамарказонидани гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон низ омили ҳавасмандгардонии баланд бардоштани самаранокии рушди иқтисодӣ деҳот дар асоси сайёҳии «сабз» ва захираҳои табиӣ маҳал мебошад. Маҳз туризми «сабз» аст, ки маҳсулоти ҷамъиятӣ истеҳсол мекунад ва ҳамчун бахши афзалиятноки диверсификатсияи иқтисодӣ деҳот ва дастгирии некӯаҳволии деҳот муайян карда шуда, дар давраи маҳдудиятҳои дарозмуддати гардиши сайёҳон байни кишварҳои ҷаҳон чораҳои фавқуллоддари тақозо мекунад [14, С.174].

Ҳамин тавр дар Ҷумҳурии Тоҷикистон намудҳои зерини ояндадори сайёҳӣ, аз ҷумла сайёҳии таърихӣ фарҳангӣ, кӯҳнавардӣ, табобатӣ курортӣ, табобатӣ курортӣ, экскурсионӣ ва экологӣ мавҷуд мебошад. Сайёҳии экологӣ яке аз намудҳои зудинкишоффтаи соҳаи сайёҳӣ маҳсуб ёфта, рушди солони он 10 то 30% - ро ташкил медиҳад. Рушди сайёҳии экологиро ҳамчун омили тичоратикунони табиат ва манфиати чомеа ва дарёфти захираҳои барои ҳифз ва барқарор намудани сармоияи табиӣ, баррасӣ кардан мумкин аст.

Стратегияи рушди сайёҳии «сабз» ба таври объективӣ фароҳам овардани чунин шароитро талаб менамояд, ки ба ҳадафҳои рушди сайёҳии «сабз» мувофиқ бошанд, инчунин ташаккули механизмҳои воситаҳои татбиқи онҳо ҳам дар сатҳи минтақавӣ ва ҳам дар сатҳи милли амалӣ гардад [6, С.223].

Хусусияти тағйирот дар сегменти бозори сайёҳии «сабз» бо дарназардошти вижаҳои вазъи кунунии ҷаҳон – пандемия, ки аз як тараф шиддати ҳаракатҳои сайёҳии дар миқёси ҷаҳониро бозмедорад, асоснок карда шудааст. Аз тарафи дигар, сайёҳии маҳаллиро ҳавасманд мекунад, ки асосан ба ҳифзи муҳити зист, захираҳои табиӣ ва воситаҳои зиндагии мардуми деҳот тамоюли «сабз» дорад. Тадқиқотҳои гузаронидашуда

нишон медиханд, ки туризми «сабз» метавонад як нерӯи пешбарандаи рушди иқтисодӣ дар деҳот, ангезаи шуғли аҳоли ва омили ҳифзи фарҳангу анъанаҳои деҳоти як минтақаи муайян гардад. Ҳамзамон, натиҷаҳои тадқиқот мавҷудияти робитаи сайёҳии «сабз» ва таъмини амнияти миллӣ (иқтисодӣ, экологӣ, иҷтимоӣ-фарҳангӣ, зехнӣ, энергетикӣ) тавассути афзалиятҳои хоси рушди онро исбот мекунад. Системаи нави шарикӣ давлат, соҳибкорӣ ва ҷомеаи шахравандӣ ҳамчун ангезаи иловагӣ барои ҳифзи иқтисодии сайёҳии «сабз» амал мекунад. Самтҳои стратегии рушди сайёҳии «сабз» дар асоси афзалиятҳои институтсионалӣ дар шароити ҷолишҳои муосири бӯҳрони иқтисодӣ таҳия шудаанд.

АДАБИЁТ

1. Давыденко Л.Н. Международные подходы использования природного капитала в «Зеленой экономике». 2020. Республике Беларусь. С.191-199.
2. Егорова М.С. Экономические механизмы и условия перехода к зелёной экономике//Фундаментальные исследования. 2014. №6. С. 1262-1266.
3. Захарова Т.В. «Зелёная» экономика как новый курс развития: глобальный и региональный аспекты // Вестник Томского гос. ун-та. Экономика. 2011. №4(16). С. 28-38.
4. Зомонова Э.М. Стратегия перехода к «зелёной» экономике: опыт и методы измерения: Аналитический обзор. Новосибирск: ГПНТБ СО РАН, 2015.С. 283 с.
5. Машокиров Дж.Н. Шаропов Ф.Р. Модель аутентичного управления в развитии рынка туристских услуг // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, 2022. № 1(40). С. 23-32.
6. Машокиров Дж.Н. Шаропов Ф.Р. Влияние качества туристических услуг на качество жизни населения // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, 2022. № 2(41). С. 219 - 228.
7. Машокиров Дж.Н. Шаропов Ф.Р. Коммуникатсияи аҳбори омма дар вазъияти рушди туризм // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, 2022. № 4/1(43). С. 74-79.
8. Машокиров Дж.Н. Гафарова М. Таҳқиқи оморӣ ва равандҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар соҳаи туризм // Вестник Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, 2022. № 4/1(43). С.165-172.
9. Пахомова Н.В., Рихтер К.К., Малышков Г.Б. Стратегия устойчивого развития и переход к зелёной экономике: обновление приоритетов и механизмов//Вестник СПбГУ. 2013. Сер. 5. Вып. 4. С. 35-54.
10. Матова Н.И. Содержание понятия «зелёная» экономика в современных российских условиях // Регионы России в новых экономических условиях. Сочи: СНИЦ РАН, 2016. С. 66-75.
11. Мишулина С.И. Механизмы согласования интересов природопользователей в ходе реализации инвестиционных проектов в регионах туристской специализации//Туризм: право и экономика. 2017. №1. С. 12-16.
12. Мишулина С.И. Сущность «зелёного» туризма // Регионы России в новых экономических условиях. Сочи: СНИЦ РАН, 2016. С. 75-84.
13. Мишулина С.И. Факторы развития «зелёного» туризма. Современные проблемы сервиса и туризма. 4 т.11, 2017 года. С.210-218.
14. Нездойминов С. Г. «Зелёный» туризм как фактор процессов глобализации в Украинском Приднестровье. Век глобализации. Выпуск №1(21)/2017. С.171-179.
15. Стратегияи рушди иқтисоди «сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037. Аз 30 сентябри соли 2022 № 482. Душанбе. С 39-41.

Солехзода А.А., Зохири Точидин

ШАРИКИИ ДАВЛАТ ВА БАХШИ ХУСУСӢ: ТАҶРИБАИ МУОСИРИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ИҚТИСОДИӢТИ МИНТАҚА

Муаллифон дар мақолаи мазкур аҳамият ва нақши шарикии давлат ва бахши хусусиро аз нигоҳи олимони ватанию хоричӣ, ҳамзамон бо таваҷҷуҳ ба таҷрибаи андухтани иқтисодиёти ҷаҳони муосир муҳим асоснок намудааст. Дар баробари ин муаллифон қайд мекунанд, ки шарикии давлат ва бахши хусусӣ метавонад ба сифати муҳимтарин воситаи рушди иқтисодиёти минтақа дар шароити сармояталабии ҷумурӣ хизмат кунад. Вобаста ба ин мақсад, вазифа, қонуният, субъект, объект ва дигар унсурҳои амалигардонии механизми мазкурро омӯхта, тавсия намудааст. Дар мақолаи мазкур ҳамзамон таъкид мешавад, ки муҳимтарин воситаи ҷалби сармоя ва фаъол намудани бахшҳои фаъолияти иқтисодию иҷтимоии давлат ва минтақаи аниқ, пеш аз ҳама механизми шарикии давлат ва бахши хусусӣ ба исоб меравад.

Калидвожаҳо: иқтисодиёти минтақа, шарикии давлат ва бахши хусусӣ, сармоягузорӣ, рушд, мушкilotи иқтисодӣ, мушкilotи иҷтимоӣ.

Солехзода А.А., Зохири Тоҷидин

ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОЕ ПАРТНЁРСТВО: СОВРЕМЕННЫЙ ОПЫТ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

В данной статье авторы обосновали содержание и роль государственно-частного партнерства с точки зрения отечественных и зарубежных ученых, обратив при этом внимание на опыт современной мировой экономики. На ряду с этим авторы отмечают, что государственно-частного партнерства может служить важнейшим инструментом развития региональной экономики в условиях капиталоемкости страны. Исходя из этой цели, в статье изучаются задачи, закономерность, субъект, объект и другие элементы реализации этого механизма. В данной статье подчеркивается, что важнейшим средством привлечения капитала и активизации секторов экономической и социальной деятельности государства и конкретного региона является, прежде всего, механизм государственно-частного партнерства.

Ключевые слова: региональная экономика, государственно-частное партнерство, инвестиции, развитие, экономические проблемы, социальные проблемы.

Solehzoda A.A., Zohiri Tojidin

PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP: MODERN EXPERIENCE OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE REGIONAL ECONOMY

In this article, the authors substantiates the content and role of public-private partnership from the point of view of domestic and foreign scientists, while drawing attention to the experience of the modern world economy. Along with this, the authors notes that public-private partnerships can serve as the most important tool for the development of the regional economy in the context of the capital intensity of the country. Based on this goal, the article studies the tasks, patterns, subject, object and other elements of the implementation of this mechanism. This article emphasizes that the most important means of attracting capital and activating the sectors of economic and social

activity of the state and a particular region is, first of all, the mechanism of public-private partnership.

Key words: regional economy, public-private partnership, investments, development, economic problems, social problems.

Дар шароити рушди пуршиддати муносибатҳои иқтисодӣ ва мураккаб гардидани рақобат дар тамоми бахшҳои фаъолияти иқтисодию иҷтимоӣ, коркард ва пешниҳоди роҳу усулҳои самараноки баланд бардоштани вазъи иқтисодӣ, тавассути беҳтаргардонии кувваҳои истеҳсоли мушкил мегардад. Вобаста ба ин ва дигар масъалаҳо дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз муҳимтарин вазифаи муҳаққиқони масоили иқтисодӣ, ин дарёфти роҳу усулҳои ташаккул ва инкишофи иқтисодӣ дар минтақаҳои алоҳидаи ҷумҳурӣ буда метавонад. То имрӯз олимони ва коршиносони ватанию хориҷӣ бо мақсади таъмин намудани рушди устувори иқтисодӣ минтақаи фишанг ва моделҳои гуногунро пешниҳод намудаанд. Масалан Пенюгалова А. В., Цициашвили С. С., Платонова Ю. Ю., Кравчишин А. С. ва дигарон ташаккул ва инкишофи иқтисодӣ минтақаро дар рушди фаъолияти бонкҳо ва сиёсати молиявӣ қарзӣ тавсия медиҳад [1, 10с.]. Файзуллин Т. Ф., Каримова Р. В., Комилов С.Ҷ. ва Ходиев Д.А. бошад қайд мекунад, ки рушди иқтисодӣ минтақа аз омилҳои инсонӣ ва роҳҳои оқилона истифода намудани иқтисодии кадрӣ вобаста аст [5, 9-13с.]. Скуфина Т.П., Баранов С.В. ва дигарон дар асарҳои худ қайд мекунад, ки рушди иқтисодӣ минтақа аз мавҷудияти захираҳои табиӣ ва роҳҳои оқилона истифода намудани онҳо вобаста мебошад [4, 211-216с.]. Лозим ба ёдоварӣ, ки андешаҳои олимони номбурда қобили қабул ва ҷонибдорӣ мебошанд. Дар баробари ақидаҳои пешниҳоднамудаи онҳо, қайд намудан бо маврид аст, ки яке аз муҳимтарин механизм, ки имкони оқилона истифода намудани тамоми захираҳои мавҷудаи минтақаи муайянро таъмин карда метавонад, ин ташкил ва рӯи кор овардани лоиҳаҳои шарикӣ давлат бо бахши хусусӣ мебошад.

Барои фаҳмидани нақши ШДБХ дар иқтисод зарур аст, ки ҷузъҳои таркибии механизми ШДБХ-ро шарҳ дод, аз он ҷумла маҳз ҷузъҳои зеринро: субъектҳо ва объектҳои ШДБХ, соҳаҳои афзалиятноки истифодаи ШДБХ, як қатор ҷанбаҳои механизми амалкарди ШДБХ, ҳамчунин, қоидаҳои ҷунин ҳамкорӣ [6, 128-133с.].

Дар байни субъектҳои ШДБХ иштирокчиёни зеринро номбар кардан мумкин аст:

1) Ҳамчун субъектҳои асосии ҳамкорӣ шарикони умумӣ ва хусусӣ баромад мекунанд. Тибқи таҳлили санадҳои меъриёи ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон шарикони мазкурро ҷунин тавзеҳ додан мумкин аст:

Ҳамчун шарикони умумӣ (расмӣ) мумкин аст давлат (Ҷумҳурии Тоҷикистон), субъектҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, муассисаҳои маҳаллӣ, мақомоти давлатӣ ва шахсони ҳуқуқӣ, аз он ҷумла муассисаҳои бучетӣ, ширкатҳои давлатӣ, корхонаҳои унитарӣ (аз рӯи ҳуқуқ ва уҳдадорӣ алоҳида, аз рӯи лоиҳаҳои алоҳида) баромад кунанд. Шарикони умумӣ ба талаботи ҷамъиятӣ ва талаботи воқеӣ нигаронда мешавад.

Шахси ҳуқуқӣ шарикони хусусӣ буда метавонад: шахси ҳуқуқии Тоҷикистон ё давлати хориҷа, ки дар он ҳиссаи назорати давлат аз 50% набояд зиёд шавад, ҳамчунин консорсиум, ҳамчун гурӯҳи ашхоси тибқи шартномаи бародархондагии муқаррарӣ амалкунанда (аз рӯи шаклҳои алоҳидаи ШДБХ). Бо санадҳои қонунгузорӣ талаботи аниқ аз шарикони хусусӣ таъин карда шудааст. Дар ин маврид шарикони хусусӣ дар соҳаи айёният бояд таҳассус дошта бошад.

2) **Истеъмолгарони неъматҳо ва хизматрасониҳо.** Худи истилоҳи ШДБХ муносибат (фаъолият)-и муштарақ дар байни иштирокчиён дар асоси манфиати ҳамдигарро дар назар дорад. Дар ин маврид тавачҷуҳ бештар ба талаботи иҷтимоӣ равона карда мешавад (ҷомеаи истеъмолгарони неъматҳо ва хизматрасониҳо), ки он ҳам дар ниҳоят натиҷаҳои лоиҳаи ШДБХ-ро истифода мебарад. Ин ҷо бисёр муҳим он аст, ки доираи

истеъмолгарон муайян карда шавад, ҳамчунин имконият ва қобилияти онҳо дар пардохт кардани ин ё он неъмат ва хизматрасонӣ дар сатҳи муайян таъин карда шавад.

3) Институтҳои махсусгардонида (аз он ҷумла ширкати махсусгардонидашудаи лоиҳакашӣ, ки имконият медиҳад захираҳо ва сазо кӯшиши иштирокчиёни шарикӣ муттаҳид карда шавад, аз рӯи қоида ин ширкатро сармоягузори хусусӣ ташкил мекунад).

4) Шахси маблағгузорикунанда, ки ба шарикӣ хусусӣ маблағгузори қарзиро барои иҷрои шартнома пешниҳод мекунад.

5) Машваратчиён, таҳлилгарон ва муассисаҳои таълимӣ- инҳо ташкилотҳои махсусонидае мебошанд, ки мумкин аст дар тамоми давраҳои ҳамкориҳои шарикон ҷалб карда шаванд.

6) Молтаъминкунандагон ва пудратчиён, ташкилотҳои суғурта.

Предмети ШДБХ-ро ба ду гурӯҳи калон тақсим кардан мумкин аст:

1) объектҳои моликияти давлатӣ ва ё маҳаллӣ;

2) хизматрасониҳои расондашаванда аз тарафи давлат, мақомоти маҳаллии ҳокимият ва ташкилотҳои бахши бучетӣ.

Ба гурӯҳи аввал мумкин аст объектҳои иҷтимоӣ, нақлиёт, коммуналӣ-манзилгоҳӣ, инфрасохтори энергетикоро ворид сохт.

Гуруҳи дувум аз хизматрасониҳои расондашаванда дар доираи объектҳои сохташуда, таъмиргашта, азнавсохтаи инфрасохтор иборат аст, ки ҳадафаш баланд бардоштани сифат, фаъолият ва дастрасии онҳо барои ҷомеа мебошад.

Бояд гуфт, ки соҳаҳои афзалиятноки истифодаи ШДБХ дар мамлакатҳои дорони сатҳҳои гуногуни рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ аз ҳам фарқ мекунад. Барои мисол, соҳаҳои афзалиятнок барои як қатор мамлакатҳои тараққикарда соҳаҳои иҷтимоӣ (тандурустӣ ва маориф) ба ҳисоб мераванд.

Чунончи, дар Британияи Кабир яке аз барномаҳои калон ин барномаи таълимии мактабӣ мебошад, дар ин ҷо 98 адад лоиҳаҳо соҳаи маориф 35 млрд фунт-стерлинг арзиш доранд. Барои як қатор мамлакатҳои дигари рушдёр соҳаи афзалиятнок нақлиёт ба ҳисоб меравад. Дар Италия 75% лоиҳаи ШДБХ дар бахши нақлиёт амалӣ мегарданд, дар Австралия бахши нақлиётӣ дар истифодаи ШДБХ ҷойи аввалро ишғол мекунад (25% лоиҳа) [3, 175с.].

Ғайр аз ин ШДБХ ҳатто дар соҳаи нигоҳдории ҳабсхонаҳо низ амал мекунад ва рушд меёбад. Барои мисол, дар ИМА зиёда аз 7%-и маҳбусон дар ҳабсхонаҳои хусусӣ нигоҳ дошта мешаванд. Дар Фаронса «лоиҳаҳои ҳабсхонавӣ» 1,25 млрд долларро ташкил медиҳад.

Дар асоси базаи лоиҳаҳои ШДБХ соҳаҳои асосии амалисозии шарикиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон метавон ҷудо кард, аз он ҷумла маҳз:

1) соҳаи коммуналӣ (манзилгоҳӣ) (гармидиҳӣ, обтаъминкунӣ ва обҷудокунӣ, объектҳои мурочиат аз ТБО ва ғайра);

2) соҳаи энергетикӣ (таъмири капиталӣ ва азнавсозии объектҳои аловхонаҳо, хоҷагии шабакаи барқ, истифодаи объектҳои соҳаи энергетика ва ғайра);

3) соҳаи иҷтимоӣ, аз он ҷумла вобаста ба экология (объектҳои тандурустӣ, объектҳои муассисаҳои томактабӣ, объектҳои варзишӣ, ба истифода супурдани объектҳои бунёдшуда /азнавсозикардшуда/ таъмиркардшуда, расондани ёрии тиббӣ санитарӣ, расондани хизматрасониҳо бо сатҳи баланди тарифи ОМС, ободонии боғу, гулгаштҳо ва ғайра);

4) соҳаи нақлиёт (роҳҳои автомобилӣ ва фурудгоҳҳо, пулҳо, ба истифода додани маҷмуаҳои моликиятӣ (барои мисол автомагистралҳо), хизматрасонии техникий объектҳои соҳаи нақлиёт ва ғайра);

5) соҳаи иттилоотӣ иртиботӣ (коммуникатсионӣ) (ташкили низоми таъмини идора ва назорати ҳаракат дар роҳҳо, ҷорӣ намудани низоми беҳатарӣ ва ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ «Минтақаи беҳатар» ё «Шаҳри беҳатар», азнавсозии низоми хабардоркунии муҳофизати шахрвандӣ, ҳолатҳои фавқулода ва ғайра);

б) соҳаи кишоварзӣ ва шикору хочагидорӣ (сохтмони заводу коргоҳҳои консерв, маҷмуи гармхонаҳо ва ғайра).

Миқдори аз ҳама зиёди лоиҳаҳои ШДБХ ба соҳаи манзилгоҳию энергетикӣ дахл дорад (83%), чойи дувумро соҳаи иҷтимоӣ ишғол мекунад (13%), дар мавқеъҳои баъдина соҳаҳои нақлиёт (3%) ва иттилоотию иртиботӣ (1%) чой гирифтаанд, соҳаҳои кишоварзӣ ва шикорчигию хочагидорӣ якҷой лоиҳа доранд (ҷамъ бо се лоиҳа). Аммо аз рӯйи ҳаҷми сармоягузориҳои хусусӣ соҳаи нақлиёт пешсаф аст (қариб 56%), дар чойи дувум соҳаи манзилгоҳию энергетикӣ меистад (27,5%), сипас, соҳаҳои иҷтимоӣ (13,4%) ва иттилоотию иртиботӣ (3,1%) меоянд.

Ҳоло ин ҷо як қатор ҷанбаҳои механизми амалкарди ШДБХ ҷудо карда шарҳ медиҳем, ки инҳоянд:

- 1) ҷанбаи ташкилию ҳуқуқӣ;
- 2) ҷанбаи молиявӣ сармоягузорӣ;
- 3) ҷанбаи техникую ташкилӣ;
- 4) ҷанбаи истеҳсолию хочагии механизми ШДБХ.

Нахуст ҷанбаи ташкилию ҳуқуқии механизми ШДБХ-ро мавриди назар қарор медиҳем. Ҷанбаи мазкур аз сатҳ, рӯйпӯши қоидавӣ (институтсионалӣ) иборат аст, ки имконият медиҳад сохтори ШДБХ ташаккул дода шавад. Ҳамчунин ҷанбаи мазкур фаъолиятро дар бобати тайёркунӣ ва бастанӣ шартнома байни шарикони умумӣ ва хусусӣ, ташкили муҳити мусоид барои инноватсияро дар бар мегирад. Ин ҷо дар қадом шаклҳо ташкил шудани ҳамкориҳои шарикон оид ба ин ё он самт, қадом будани махсусияти соҳавӣ он ва сарчашмаҳои маблағгузорӣ аҳамияти муҳим доранд.

Аҳамияти институти шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сол ба сол меафзояд, он барои рушди соҳаҳои гуногуни иқтисод натиҷаҳои боз ҳам зарурӣ муҳайё месозад. Таҳлили таҷрибаи истифодаи механизмҳои шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ дар сатҳҳои ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ шаҳодат медиҳад, ки ҳангоми сохтори дуруст ташаккулдодаи механизми мазкур, ҳамчунин интиҳоби мувофиқи шаклҳои ШДБХ истифодаи он барои ҳам давлат ва ҳам барои намояндагони баҳши хусусӣ, махсусан барои аҳоли фавқулода манфиатовар аст.

Бояд гуфт, ки фарқиятҳои сохтори дар иқтисоди мамлакат имрӯз бавучудомада дар рушди соҳавӣ ва ҳудудӣ намегузоранд, ки механизмҳои бозории худтанзимгарии низомии иқтисодӣ ҳамчун асоси баланд бардоштани ҷаззобияти сармоягузориҳои минтақаҳои мамлакат босамар истифода бурда шавад. Вазъи муташанничи бавучудомада дар нимсолаи дувуми соли 2014 дар соҳаҳои беруниҳориҷӣ ва қарзӣ молиявӣ рушди институтҳои таъсирбахши ҳамкориҳои ҳокимият ва бизнесро саривақтӣ мегардонад. Он яке аз шартҳои муҳими ташаккули сиёсати босамари иқтисодӣ, баланд бардоштани фаъолиятмандии инноватсионӣ ва рушди инфрасохтори ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад.

Дар оғози соли 2017 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон давраи қабули қарор оид ба иҷрои лоиҳаҳои инфрасохторӣ, ки ҷалби сармоягузориҳои хусусиро аз рӯйи қоидаҳои ШДБХ дар назар доранд, паси сар шуд. Дар ин маврид зиёда аз ... лоиҳаҳо дар азнавкоркунӣ мақомоти ҳокимият мебошанд ва аз рӯйи арзёбии мутаххисон 1000 адади он аз тарафи шарикони хусусӣ барои ба роҳ мондан бо истифодаи механизмҳои «ташаббусҳои хусусӣ» сохторбандӣ мешаванд. Дар байни лоиҳаҳои ШДБХ, ки давраи қабули қарорро оид ба иҷро гузаштаанд, инҳоро номбар кардан мумкин аст:

- сатҳи ҷумҳуриявӣ – 17 лоиҳа;
- сатҳи минтақавӣ – 238 лоиҳа;
- сатҳи маҳаллӣ – 2191 лоиҳа.

Ташаккули мувофиқ ва рушди механизми шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ барои ҷалби сармоя ба минтақаҳои барои рушди иҷтимоӣ иқтисодии мамлакат афзалиятнок шароити мусоидро фароҳам месозад ва метавонад ба маблағгузориҳои бевоситаи бучетии лоиҳаҳои

инфрасохторӣ ҳамчун алтернатива бо мақсади камкунии таркиби дотатсионии буҷетҳои минтақавӣ гардад.

Давлат имрӯз дар доираи захираҳои мавҷудаи буҷетӣ, қудратӣ, қонунгузорӣ ва ғайра қорҳои зиёдро анҷом медиҳад. Соҳаҳои алоқаманд бо объектҳои инфрасохториро таҳти назорат қарор медиҳад, баробари ин, ба онҳо хизматрасониҳои умумӣ ва хусусияти давлатӣ дошта мерасонад, бо ин захираҳои мавҷударо аз ҳисоби ҷалби сармояи баҳши хусусӣ бо мақсади ҳалли вазифаҳои давлатӣ ба механизми сармоягузорию ҳудудҳо тақдир медиҳад. Давлат дар идораи хатарҳои лоиҳаҳо ширкат варзида ба бизнес-сохторҳо камшавии хатарҳои сармоягузорию кафолат дода метавонад. Аз тарафи мақомоти давлатӣ ба роҳ мондани иҷрои пайҳами қоидаҳои шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ ҳамчун яке аз шартҳои ташаккули баландбардории фазои сармоягузорӣ ба ташаккули шароити мусоид баҳри ворид гаштани сармоягузорию хусусӣ ба иқтисоди мамлакат имконият фароҳам меорад.

Масъалаҳои зикршуда зарурат ва саривақтӣ будани таҳқиқотро муайян мекунад. Онҳо ба тақмили муносибатҳои шарикӣ ҳокимият ва бизнеси хусусӣ дар шакли шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ бо мақсади ташаккули ҳамкорию мувофиқгардидаи ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидораи маҳаллӣ ва бизнес-ҷомеаҳо барои фаъолияти муваффақонаи иқтисоди минтақаҳо дар шароити рақобати умумӣ равона гардидааст. Вобаста ба ин аҳамияти на аз ин камро ташаккули муҳити босамари қоидаҳои дар субъектҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дорад, ки бо ҷаззобияти сармоягузорӣ дар алоқамандӣ мебошад, ҳамчунин натиҷаи расидан ба суръати муътадилӣ рушди иҷтимоию иқтисодии минтақаҳо ба ҳисоб меравад.

Новобаста ба таҳқиқоти зиёд аз тарафи иқтисодшиносони ватанӣ ва хориҷӣ мушкилоти нисбатан барои Ҷумҳурии Тоҷикистон нави шакли шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ механизмҳои қоидавии ҳамкорию давлат ва бизнес дар сатҳи минтақавӣ алҳол пурра омӯхта нашудааст. Дар назарияи имрӯзаи танзими давлатии рушди иқтисодии минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ягонагии маъмурияти категорияҳо мавҷуд нест, ҳамчунин таснифоти ягонаи шаклҳои қоидаҳои ва механизмҳои шарикӣ давлатию хусусӣ таҳия карда нашудаанд. Ҳамчунин, масъалаҳои арзёбии самаранокии механизмҳои шарикӣ давлатию хусусӣ дар сатҳи минтақаҳо ба таври зарурӣ қоркард нагаштаанд.

Дар раванди таҳқиқоти илмӣ мазкур барои ба даст овардани натиҷаҳои асосӣ дар қор усулҳои сохторию мантиқӣ, функционалӣ, омӯрӣ, таҳлили бонизом, усули арзёбии ташхисӣ ва синтез, усули равиши муқоисавию муқобилгузорӣ мавриди истифода қарор гирифтанд.

Талаботи афзоида ба замонавикунонии инфрасохтори мамлакат, азнавсозии объектҳои хоҷагии манзилию коммуналӣ, рушди лоиҳаҳои инфрасохторӣ, аз он ҷумла дорои хусусияти иҷтимоӣ ва соҳаҳои зиёди дигар рушди боз ҳам фаъоли муносибаҳои шарикӣ давлат ва бизнеси хусусиро талаб мекунад. Тақмили шакл ва механизмҳои шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ бо мақсади рушди инфрасохторию минтақаҳо бо истифодаи сармояи хусусӣ омили муайянкунандаи рушди иқтисодию иҷтимоӣ ва тараққию минтақаҳо мебошад ва натиҷанокии ислоҳоти қоидаҳои ва иқтисодиро нишон медиҳад. Яке аз вазифаҳои муҳимтарин барои дурнамои дарозмуҳлат паси сар намудани ноҳамвориҳо дар рушди шаклҳои ШДБХ ба ҳисоб меравад. Имрӯз норасоии таҷрибаи иҷро ва салоҳиятҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар ҳудудҳои минтақаҳо ва зиёда аз ин дар маҳалҳо дар ташаккул ва истифодаи механизмҳои шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ баръало ба ҷашм мерасад.

Сохтори низомии минтақавии иқтисодӣ ва маҳдудиятҳои қоидаҳои аз бартарию рақобатпазир ва қобилияти рушд ёфтандро пеш мегузаранд. Ин ҷо ҳолати нисбатан муҳим суръати афзоиши бахшҳои алоҳидаи иқтисоди минтақаҳо ва соҳаи фаъолият, таъминоти захиравӣ мебошанд. Вобаста ба ин зарур аст, ки ҳамаи фишангҳои мавҷуда дар доираи минтақаҳо бо мақсади баландбардории нишондиҳандаҳои базавии иҷтимоию иқтисодии рушди низомии минтақавӣ истифода бурда шаванд.

Яке аз ҷунин фишангҳои рушди иқтисоди минтақаҳо шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ ба ҳисоб меравад. Вобаста ба ин мазмуни таҳқиқоти соҳаи шарикӣ давлат ва баҳши хусусӣ

аз ошкорсозии асоснок ва таҳқиқоти ҳамаи таркибҳои он, аз он ҷумла ҳуқуқи моликият ва ҳамаи амалиётҳои баъдина, ки бевосита ба онҳо алоқаманданд, иборат аст. Ин дар навбати худ имконият медиҳад моҳияти мафҳуми шарикии давлат ва бахши хусусӣ ва шаклҳои гуногуни иҷроии онҳо, ки барои соҳаҳои гуногуни иқтисод истифодашавандаанд, боз ҳам натиҷанок кушода дода шавад. Ҳангоми иҷроии механизми шарикии давлат ва бахши хусусӣ таҷзиякунии ҳуқуқҳои алоҳидаи моликият (ҳуқуқҳои истифода, идора, ҳуқуқ барои бадастоварии даромад ва ғайра) ва вобастакунонии онҳо ба ҳар ду тараф (ҳуқуқҳои байниҳамдигарӣ) бо шартҳои муайян ба амл меояд. Аммо на ба ҳамаи шаклҳои ҳуқуқ ин тақсимкунӣ истифода мешавад: ҳуқуқ барои доштани бемуҳлати неъматҳо, ҳуқуқи мустақилият, додани ҳуқуқ ба мерос. Вобаста ба ин институти иқтисодии шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар худ иқтидори бузурги тағйирот дорад, ки барои ҷомеа захираи муҳимтарин маҳсуб меёбад. Истифодаи босамари он барои давлат, бизнеси хусусӣ ва аҳолии мамлакат манфиати калон оварда метавонад.

Ба ташаккули босамар ва идораи моликияти давлатӣ, аз он ҷумла ба объектҳои ғайриманқул дар маҷмуи қитъаҳои замин ва бино, иншоот ва инфрасохтори техникӣ дар он ҷойгирифта дар ҳамаи давлатҳои мутараққӣ ба таври ҳаққонӣ аҳамияти зиёд дода мешавад. Дар ин маврид дар ҳама ҷо барои муттаҳидгардонии мақсаднок ва аниқӣ қувваҳои мавҷуда ва иқтидорҳои давлат ва муассисаҳои маҳаллӣ, аз як тараф ва сохтори хусусӣ- аз тарафи дигар, кӯшиши зиёд ба ҳарч дода мешавад. Дар бисёр аз кишварҳои ҷаҳон шакли эътирофшудаи ташкилӣ ва механизми муттаҳидгардонии қувваҳо аз рӯи аломатҳои монанд шарикии давлат ва бахши хусусӣ гардидааст.

Воридсозии механизми шарикии давлат ва бахши хусусӣ ба раванди паси сар намудани маҳдудиятҳои рушди иқтисодӣ-«шикасти бозорҳо», ҳам дар инфрасохтор, ҳам дар соҳаи рушди сармои инсонӣ (маориф, тиб, манзил ва ғайра) ба Ҷумҳурии Тоҷикистон имконият медиҳад, ки аз ҳисоби дастрасии сифати нави рушди иқтисодӣ ба сатҳи нави рушди иқтисодӣ барояд.

Нақши барандаро дар рушд ва ташаккули институти босамари шарикии давлат ва бахши хусусӣ ва идораи инфрасохтори минтақавӣ як қатор қоидаҳои асосӣ муайян мекунанд [2, 16-25с.].

Аввал, ин зарурати афзун намудани ҳаҷми сармоягузорӣ ба намудҳои гуногуни инфрасохтори ҷамъиятӣ, аз он ҷумла ба таври ҷандқарата дар як қатор субъектҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад. Тибқи маълумоти бисёр муҳаққиқони тоҷик, рус ва дигар мамлакатҳо рақобатпазирии иқтисод ва суръати афзоиши ММД-ро маҳз сармоягузори ба инфрасохтор равонашуда муайян мекунанд. Норасоии хароҷоти сармоягузорӣ яке аз омилҳои асосии сустшавии суръати рушди иқтисодӣ мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сармоягузорӣ қариб 19%-и ММД-ро ташкил медиҳад, яъне, меъёри ҷамъоварии маблағ бузург нест. Дар мамлакатҳои рушдёфта ин рақам ба 30-35% мерасад. Яке аз сабабҳои ҷунин фарқияти калони рақамҳо дар дараҷаи баланди ҳурдашавии фондҳои асосӣ ва кӯҳнашавии технологияҳо корхонаю муассисаҳои ватанӣ мебошад.

Баъзе олимони ватанӣ қайд менамоянд, ки шарикии давлатию хусусӣ ҳамчун низоме мавриди назар қарор дода мешавад, ки имконият медиҳад захираҳои бахши хусусӣ барои рушди инфрасохтор истифода бурда шаванд, сифат баланд бардошта шавад, ҳаҷми хизматрасониҳои ҷамъиятӣ зиёд карда, давлат аз хатарҳои ҳосе, ки бо иҷроии лоиҳаҳои алоқаманданд, раҳо дода шавад [6, 128-133с.].

Маълум мешавад, ки мавҷудияти фарқиятҳои зиёд дар байни механизмҳои иҷроии лоиҳаҳои шарикии давлатию хусусӣ шартномаи хуб таҳиягаштаи қонунгузориҳо ва базаҳои меъёриро талаб менамояд. Аммо ин танҳо нигоҳи аънанавӣ ба мушкилот мебошад, ки дар он ҳавасмандии сармоягузoron танҳо ҳамчун дар сатҳи иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ мавриди назар қарор дода мешаваду бас. Дар ин маврид аз тарафи сармоягузори хусусӣ нахостани маблағгузорӣ ба ин ё он сектор бештар аз он вобаста аст, ки ӯ на танҳо мақсадҳои стратегии сармоягузориеро, ки давлат муайян кардааст, намебинад, балки худи омодагии давлатро

барои ташкили иттиҳод бо бизнес дар асоси баробарҳуқуқ, яъне, дар асоси қоидаҳои шарикӣ мушоҳида намекунад. Аз ин рӯ, қоидаи сиёсии қоидавӣ (институтсионалӣ)-и шарикӣ давлатию хусусӣ тақозо мешавад, ки ҳатто дорои аҳамияти равонӣ низ мебошад. Дар он он давлат дар сатҳи аз ҳама боло қарор мегирад:

- омодагиашро ба ҳамкорӣ дар шакли шарикӣ эътироф менамояд (дар бораи эҳтимолияти ҳамкорӣ эълон менамояд);
- шарикиро шакли самараноки иқтисодӣ меҳисобад;
- соҳаи шарикӣ давлатию хусусӣ ва мақсадҳоеро, ки ӯ дар доираи иҷрои лоиҳаҳои мазкур пешбинӣ намудааст, муайян месозад;
- базаи қонунгузорию устуворкунандаи асосҳои ҳуқуқии шарикиро ташкил менамояд;
- маъмурияти дахлдори кориеро, ки мақсадҳои давлатиро дар шароити шарикӣ ба иҷро мерасонад, таъин менамояд.

Аз ҳисоби чораҳои ба ин монанд мутобиқгардонии манфиатҳои давлат ва бизнес дар сатҳҳои гуногуни идораи иқтисодӣ ба даст дароварда мешаванд. Шарикӣ ҳамон вақт амалишаванда мегардад, ки ҳар ду шарик хавасманд бошанд. Дар натиҷаи ҳамкорӣ онҳо метавонанд мушкilotро боз ҳам босамар ҳал намоянд. Шакли ниҳоии ҳуқуқии мутобиқгардонии манфиатҳо ҳамеша шартнома мебошад (сармоягузорӣ, концессионӣ, шартнома дар бораи ташкили минтақавӣ махсуси иқтисодӣ ва монанд ба инҳо). Шартномаи мазкур базаи аниқ ва шаффофи қонунгузорӣ бояд дошта бошад ва бешак аз ҷимояи қонунӣ бархурдор бошад.

Дар чамъбасти гуфтаҳои боло аз нуқтаи назари равандҳои идорӣ давраҳои зерини ташкили шарикӣ давлатию хусусиро дар доираи ҳар як лоиҳаи аниқ пешниҳод кардан мумкин аст:

- мутобиқгардонии аввалияи манфиатҳо, муайянкунии мақсадҳои афзалиятнок;
- қайди афзалиятҳо дар ҳуҷҷати барномавӣ (дорои хусусияти стратегӣ мебошад, муҳлати амалаш 3-5 сол ва зиёда аз он, муҳлат ва мақомоти вазифадор муайян карда шудаанд, бо як қатор регламентҳои зерқонунӣ бо тартиби қатъии иҷро устувор гардонда шудааст);
- ташаккули лоиҳаҳои аниқ дар асоси барномаҳо, пурра мутобиқ бо қонунҳои муайянкунандаи тартиби гузарондани озмунҳо;
- қайди натиҷаҳо дар шартномаҳое, ки дорои ҷимояи махсуси ҳуқуқӣ мебошанд.

Иҷрои ин чорабиниҳо мувофиқгардонии қоидавӣ - лоиҳаро ба шароит ва захираҳои ҳудуди алоҳида, ки бо мақсади рушди онҳо амалӣ гардонда мешавад, ба иҷро мерасонад.

Ҳамчун иштирокчи баробарҳуқуқии низоми шарикӣ давлатию хусусӣ ҳокимияти маҳаллиро бояд ҷудо намуд, зеро мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти худидораи маҳаллӣ дар амал субъектҳои алоҳидаи ҳокимияти расмӣ ба ҳисоб мераванд. Манфиатҳои онҳо ва имкониятҳои барои иҷрои лоиҳаҳои шарикӣ давлатию хусусӣ бисёр вақт ба ҳам мувофиқат намекунад, дар баъзе ҳолатҳо зидди ҳам мебошад.

1. Қоидаҳои бозӣ, қонунгузорӣ, Стратегияи рушд, афзалиятҳо; Дастгирии бучетӣ (кафолати давлатӣ, субвенсия, андозбандии имтиёзнok), Ҳалли баҳсҳо, Назорат аз болои сифати хизматрасониҳо; Мониторинги самаранокии иҷрои лоиҳаҳо, Ташкили фазои мусоиди сармоягузорӣ; Ташаккули тарифҳо (дар баъзе мамлакатҳо, дар баъзе соҳаҳо); Иҷозатномаҳо, литсензияҳо.

2. Пешниҳоди китбаҳои замин; Муайянкунии сиёсати рушди маҳаллӣ, нақшаҳои генералии нуқтаҳои аҳолинишин; Иҷозатномаҳо, литсензияҳо; Назорат аз болои сифати хизматрасонӣ; Ташаккули тарифҳо (дар баъзе мамлакатҳои, дар баъзе соҳаҳо); Мониторинги самаранокии иҷрои лоиҳаҳо.

3. Идораи объект; Ҳаракатнокии баланд; Суръатнокии қабули қарорҳо; Қобилият ба навовариҳо; Саъю кӯшиш барои ҷустуҷӯи беҳтаргардонии техникаӣ ва технологӣ барои таъмини рақобатпазирӣ; Замонависозӣ; Кафолати устуворӣ ва сифати хизматрасонӣ; Иҷрои барномаҳои сармоягузориҳои молиявӣ.

Маълум аст, ки аз иҷрои муваффақонаи шарикии давлатию хусусӣ ҳамаи иштирокчиёни раванд – сохторҳои давлатӣ, маҳаллӣ ва бизнес бурд мекунанд; бо ин ҷиҳатҳои пурқуввати худро ба қор мебаранд ва ба мақсадҳои гузошташон мерасанд. Аммо ноғуфта намонад, ки истеъмолгарон (дар маҷмӯъ ҷомеа) низ дар тарафи бурдкунандагон қарор мегирад.

Ҷадвали 1. -Нақши ҳар як иштирокчиӣ лоиҳаи ШДБХ дар ҷараёни амалигардонии он

СУБЪЕКТҲОИ САТҲИ ДАВЛАТ	СУБЪЕКТҲОИ САТҲИ МАҲАЛЛӢ	БАХШИ ХУСУСӢ (ТИҶОРАТ)
- муайян кардани қоидаи ташкили фаъолият «қоидаи бозӣ», бо истифодаи механизми қонунгузорӣ; - стратегияи рушди афзалиятҳо (приоритети); - дастгирии бучет (кафолати давлатӣ, сабукиҳои андозӣ, субвенсия ва ғ.); - иҷозати назорат ва баҳсҳои касбӣ оид ба беҳдошти сифати мол ва хизматрасонӣ; - мониторинги самаранокии амалигардонии лоиҳа; - бунёди муҳити созгори инвестиционӣ; - ташаққули тарифҳо (дарякча нд давлатҳо ва якҷанд соҳаҳо);	- пешниҳоди қитъаи замин; - муайян кардани сиёсати рушди маҳал, аниқ намудани нақшаи кулли нуқтаҳои аҳолинишин; - таъмини иҷозатномаи фаъолият; - назорати сифати хизматрасонӣ дар ҷараёни фаъолият; - ташаққули тарифҳо дар соҳаҳои гуногун; - мониторинги самаранокии амалигардонии лоиҳа;	- идоракунии самаранокии объект; - зудҳаракатӣ ва мутобикшавии бармаҳал; - қабули қарорҳои идоракунии қарорҳои идоракунии; - дорандаи имконият ва қобилияти инно-ватсионӣ; - сайёу қўшиши пайваста дар роҳи дарёфти имко ниятҳои беҳдошти вазъи техникаю технологияи фаъолият ҷиҳати таъмини рақобатпазирӣ; - беҳсозӣ ва ба ҳолати нав гузаронидани рафти фаъолият; - қафолати бозғайтимо-дии сифати хизматрасонӣ; - иҷрои сатҳи баланди барномаи сармоғузорӣшуда ва ғ.

Сарчашма: таҳияи муаллиф.

Маълум аст, ки амалигардонии сатҳи баланди лоиҳаи ШДБХ барои ҷонибҳо аз манфиат холи нест (сохтори давлатӣ, маҳаллӣ ва бахши хусусӣ). Бо ин далел ҳамаи тарафҳо бояд дар иҷрои вазифаҳои ба зимаашон гузошташуда ташаббус нишон дода, оқилона амал намоянд. Натиҷаи фаъолияти самарабахши се субъекти номбаршуда заминаи хуб ба ҳолати беҳдошти ҳаёти ҷамъият гузошта метавонад.

Яке аз аломатҳои ҳоси ҷаҳони имрӯза тавачҷуҳи бештари ҳар ду тараф- ҳокимият ва бахши хусусӣ ба амалисозии лоиҳаҳои муштарак мебошад. Инҳо лоиҳаҳои мебошанд, ки дар асоси механизми Шарикии давлат ва бахши хусусӣ иҷро карда мешаванд. Барои давлат дар ин лоиҳаҳо гузошта шудани истифодаи имконпазири иқтидорҳои бахши хусусӣ (иқтидорҳои молиявӣ, касбияту таҷрибавӣ, идорӣ, кадрӣ, техникаю технологӣ, инноватсионӣ) баҳри иҷрои лоиҳаҳои муҳиме, ки ба ҳалли мушкилоти инфрасохторӣ мусоидат мекунанд, боиси тавачҷуҳ мебошад.

Ҳамин тариқ, метавон хулоса баровард, ки шарикии давлат ва бахши хусусӣ дар сатҳи минтақавӣ ба шартномаҳои дахл дорад, ки дар доираи онҳо тарафи хусусӣ объектҳои инфрасохторӣ бунёд мекунанд ва хизматрасониҳоеро пешниҳод мекунанд, ки ба таври анъанавӣ одатан ба доираи фаъолияти давлат дохил мешуданд. Шарикии давлат ва бахши хусусӣ доираи васеи лоиҳаҳои иқтисодию иҷтимоии инфрасохториро пешбинӣ мекунанд, аммо асосан барои сохтмони беморхона, мактаб, роҳҳо, пулҳо, нақбҳо, шабакаи роҳҳои оҳан, низоми назорати ҳатти парвоз, иншооти обию коммуналӣ, ҳамчунин барои идораи босамари ҳамаи онҳо истифода мешавад.

АДАБИЁТ

1. Пенюгалова А. В., Цициашвили С. С., Платонова Ю. Ю., Кравчишин А. С. Развитие региональной банковской системы в рыночной экономике. Банковская система. №22 (310) – 2008. – 10с.
2. Саидмуродов Л.Х., Мукаддасзода Ф.М. Концептуальные подходы и теоретические основы государственно-частного партнерства в сфере рыночных услуг / Л.Х.Саидмуродов, Ф.М.Мукаддасзода // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики №1(70). -Ходжент: Дабир, 2017. -С.16-25.
3. Сафарова Л.Д. Организационно-экономические особенности становления и развития государственно-частного партнерства в сфере услуг (на материалах Республики Таджикистан): Дисс. ... канд. экон. наук:08.00.05 / Лола Давронджонова Сафарова. – Душанбе, 2017. -175с.
4. Скуфьина Т.П., Баранов С.В. Природные ресурсы как факторы повышения уровня социально-экономического развития территории: современное состояние проблемы и арктический вектор исследований // Фундаментальные исследования. – 2018. – № 6. – С. 211-216.
5. Файзуллин Т. Ф., Каримова Р. В. Человеческий капитал как фактор развития региона. Проблемы востоковедения. (Науки об образовании). 2012. <https://cyberleninka.ru/article>.
6. Хаёходжаев Ф.М. Развитие частного сектора и человеческого потенциала как фактор формирования устойчивого роста национальной экономики / Ф.М. Хаёходжаев //Наука и инновация (научный и методический журнал). –Душанбе: Сифат, 2013. -С.128-133.
7. Ходжаев П.Д. Особенности реализации механизмов государственно частного партнерства в сфере услуг Республики Таджикистан/ П.Д. Ходжаев, Л.Д.Сафарова, М.Х.Саидова // Вестник Таджикского национального университета № 2/8 (181). Серия экономических наук. -Душанбе: Сино, 2015. -С.134-138.

УДК 336.1

Хайрзода Ш.Қ., Каримов Б.И.

ҶАБҲАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ИДОРАКУНИИ МОЛИЯИ ДАВЛАТӢ

Бучети давлатӣ асоси молиявии мақомоти давлатӣ мебошад, ки дар баланд бардоштани дараҷаи некуаҳволии иҷтимоии аҳоли ва рушди иқтисодиёт мавқеи асосиро ишғол мекунад. Бинобар он, мақола ба масъалаҳои назариявии идоракунии молияи давлатӣ бахшида шудааст. Муаллифон дар мақола оид ба идоракунии молияи давлатӣ равишҳои равандӣ, ҳолатӣ, низоми оид ба идоракунии синергетикӣ ва барномавии мақсаднокро мавриди омӯзиш қарор додааст. Ҳамчунин, муаллифон ба принципҳои идоракунии молияи давлатӣ тавачҷуҳи хоса зоҳир намуда, қайд кардааст, ки моҳият ва маҷмӯи принципҳои идоракунии молияи давлатӣ, аз як тараф, ба қонуниятҳои умумии тараққиёти иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии ҷамъият ва давлат, аз тарафи дигар, ба равандҳои объективии ҳуди низоми молиявӣ асос меёбад. Дар ҳулоса, муаллифон дар раванди идоракунии молияи давлатӣ равиши илмӣ доштанро зарур донистааст, ки он имконияти коркарди қарорҳои идоракуниро бо назардошти натиҷаи таҳлили иқтисодӣ, ҳамгирии оқилонаи методҳои иқтисодӣ-маъмури меҳсад.

Калидвожаҳо: молияи давлатӣ, стратегия, ниҳод, сектори молиявӣ, устувории иқтисодиёт, қонуниятҳои иқтисодӣ, самаранокӣ, идоракунии молия, принципҳои идоракунии.

Хайрзода Ш.К., Каримов Б.И.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫМИ ФИНАНСАМИ

Государственный бюджет является финансовой основой государственных органов, играющей ключевую роль в повышении уровня социального благосостояния населения и развитии экономики. Поэтому статья посвящена теоретическим вопросам управления государственными финансами. В статье об управлении государственными финансами авторами изучены научные подходы такие как: процессный, ситуационный, системный, синергетический и программно-целевой. Также авторами уделено особое внимание принципам управления государственными финансами и отмечается, что сущность и совокупность принципов управления государственными финансами, с одной стороны, связаны с общими закономерностями социально-экономического и политического развития общества и государства, а с другой стороны, к объективным процессам самой финансовой системы. В заключении авторы считают необходимым наличие научного подхода в процессе управления государственными финансами, который дает возможность обработки управленческих решений с учетом результатов экономического анализа, рациональной интеграции экономико-управленческих методов.

Ключевые слова: государственные финансы, стратегия, институт, финансовый сектор, экономическая стабильность, экономическая законность, эффективность, финансовый менеджмент, принципы управления.

Khayrzoda Sh.K., Karimov B.I.

THEORETICAL ASPECTS OF STATE FINANCIAL MANAGEMENT

The state budget is the financial basis of state bodies, which plays a key role in raising the level of social welfare of the population and developing the economy. Therefore, the article is devoted to theoretical issues of public finance management. In the article on public finance management, the authors studied scientific approaches such as: process, situational, systemic, synergistic and program-targeted. The authors also pay special attention to the principles of public finance management and notes that the essence and totality of the principles of public finance management, on the one hand, are related to the general laws of the socio-economic and political development of society and the state, and on the other hand, to the objective processes of the financial system itself. In conclusion, the authors consider it necessary to have a scientific approach in the process of managing public finances, which makes it possible to process managerial decisions, taking into account the results of economic analysis, rational integration of economic and managerial methods.

Keywords: public finance, strategy, institution, financial sector, economic stability, economic legitimacy, efficiency, financial management, management principles.

Идоракунии самаранок ва шаффофи молияи давлатӣ шартҳои муҳимтарини баландбардоштани сатҳу сифати зиндагии аҳоли, рушди устувори иқтисодӣ, таҷдиди иқтисодиёт ва соҳаҳои иҷтимоӣ, ноил шудан ба дигар ҳадафҳои стратегии рушди иҷтимоӣ иқтисодии мамлакат мебошад.

Аз ин лиҳоз, моҳияти «идоракуниро» ҳамчун таъсири мақсаднок барои рушд ва тақвими додани объект арзёбии намудан мувофиқи мақсад аст.

Идоранамой - маҷмӯи усул ва равишҳоест, ки тавассути он ба объект ҷиҳати расидан ба натиҷаи муайян таъсир расонида мешавад. Ин усул ва равишҳо дар раванди бошууроно кор бастанӣ онҳо татбиқ ва коркард карда мешаванд. Самаранокии онҳо бо он таъмин мегардад, ки онҳо қонунҳои объективии тараққиёти ҷамъият ва талаботи қонуниятҳои иқтисодиро то ҷӣ андоза пурра ба назар мегиранд. Дар баробари ин, давлат бо истифода аз ниҳодҳои сохтории худ метавонад дар идоранамой таъсиргузор бошад.

Сектори давлатии иқтисодӣ, пеш аз ҳама ба воситаи сиёсати иқтисодии давлат ба амал бароварда мешавад. (расми 1). Яъне байни қисматҳои алоҳидаи сиёсати умумии иқтисодӣ, алоқамандӣ мавҷуд аст.

Маҳз воситаи муҳимтарини идоракунии молияи давлатӣ, сиёсати молиявии давлат мебошад, ки бо нишондиҳандаҳои зерин тавсиф кардан мумкин аст:

1. Ноил шудан ба рушди иқтисодӣ;
2. Пайгирии таваррум.

Самтҳои асосии сиёсати иқтисодии давлат

Расми 1. Самтҳои асосии сиёсати иқтисодии давлат*

*Сарчашма: муаллифон таҳия намудааст.

Сиёсати молиявӣ вазифаҳои тартиб додани концепсияи тараққиёти хоҷагии халқ ва механизми мувофиқи амалӣ гардондани он, ҳамчунин идоракунии фаъолияти субъектҳои хоҷагиро дарбар мегиранд.

Масъалаҳои марбут ба идоракунии объектҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ, ки молияи давлатиро дарбар мегиранд, дар таҳқиқотҳои илмӣ олимони ватанӣ ва хориҷӣ инъикос ёфтаанд, ки равишҳои онҳо ба омӯзиши мазмуни идоракунии метавон чунин тасниф кард:

1) равиши равандӣ (дар қори илмӣ муаллифон аз қабилӣ Портер М., Ясаков А.С., Овчаренко А.Г., Кутюков А.В., Жетесова Г.С., Сартабоев Ж.Т., Командиров М.А., Нем Ҷ.А. баррасӣ шудааст), ки дар он идоракунӣ ҳамчун силсилаи амалҳои пайдарпай бо тартиби пешакӣ муайяншуда бо самти дақиқ ба натиҷаи ниҳой ва манфиати иҷроқунандагон ба сифати баланди иҷрои вазифаҳои хизматӣ мебошад.

Умуман, ин равишро метавон ба идоракунии молияи мақомоти давлатӣ, ки бо назардошти мавҷудияти марҳилаҳои муқаррарнамудаи қонунгузории раванди бучет ва расмиёти идоракунӣ татбиқ кард;

2) Равиши ҳолатӣ (тадқиқоти Фоллет М.П., Росс Л., Нисбетт Р., Гришина Н.В., Магнуссон Д., Кузьмина О.В.) бо самти идоракунии ба омӯзиши ҷанбаҳои мушаххаси вазъияте, ки дар он объекти иҷтимоӣ-иқтисодӣ қарор дорад алоқаманд аст. Ин роҳ имкон медиҳад, ки дар бораи муаммоҳои мавҷуда андешаи объективӣ ташаккул ёфта, маҷмӯи тадбирҳои тартиб дода мешаванд, ки аз ҳисоби ба назар гирифтани хусусиятҳои инфиродии муайяншудаи фаъолияти объекти назорат самаранок роҳандозӣ мегардад. Дар идораи молияи давлатӣ равиши мазкур бо назардошти маҳдудиятҳои муқаррарнамудаи қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи бучети давлатӣ, ҷӣ аз ҷиҳати параметрҳои микдории бучет ва ҷӣ аз ҷиҳати татбиқи принципҳои низоми бучет татбиқшаванда аст;

3) Равиши низоми оид ба идоракунӣ (дар асарҳои олимони зерин пешниҳод шудаанд:

Игнатова Т.В., Болдырева Л.В., Сухарев О.С., Уманец О.П., Поздеев В.Л., Протасов А.С., Прокудин А.Ю.) бо омӯзиши объекти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ҳамчун низоми дорои хосиятҳои мушаххасе мебошад, ки таносуби фарқиятро аз дигар низомҳо муайян мекунад. Ва ин имкон медиҳад, ки дар бораи вазъияти объекти омӯхташаванда дидгоҳи куллан нав ташаккул ёбад;

4) Рабиши синергетикӣ бо ташкили низоми иҷтимоӣ-иқтисодӣ алоқаманд аст (Мелехин В.Б., Багандова Л.М.). Дар доираи ин равиш тартиби ба низомҳои мураккаби иҷтимоӣ-иқтисодӣ бо механизмҳои мутобикшавӣ ба тағйироти зуд ба амал омадани муҳит ва шароити фаъолият, ки асоси дохилӣ ва беруна доранд, ҳамчун муаммои асосӣ ҷудо карда мешавад. Рабиши мазкур имкон медиҳад, ки дар бораи зарурати ташаккули захираҳои бучетӣ ва пешгуи дарозмуддати бучет сухан ронем;

5. Идоракунии хавфҳо (дар қорҳои иқтисодчиёни зерин омӯхта шудаанд: Ҷ. Милл, Н. В. Секиф, А. Маршалл, А. Пигу, А. М. Лавров, Д. В. Горохова, И. А. Гришунина, Н. И. Яшина., Аюпова С. Г.), дар доираи идоракунии объектҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ арзёбии хавфи вазъияти номусоид, ки дар натиҷаи таъсири бевосита ё бавосита ба объекти идоракунии ба амал меояд, дарбар мегирад. Ин метод дар идоракунии молияи давлатӣ дар як қатор мамлакатҳои ғарб хеле васеъ истифода мешавад; [2, с.131-133].

б) рабиши барномавии мақсаднок, ки такмил додани идоракуниро ба воситаи такмили банақшагири дарбар мегирад, аз ҷумла дар асоси қорӣ намудани рабиши стратегӣ дар асарҳои (Силин В., Названова К.В., Захаров П.Н.) баррасӣ шудааст. Тадбиқи ин равиш ба идоракунии молияи давлатии мамлакат дар масъалаҳои маблағгузори бучет дар асоси барномаҳои мақсадноки қабулшуда оид ба номгуи васеи самтҳои афзалиятноки рушди минтақаҳо оқилона мебошад.

Ҳамин тариқ, бояд қайд кард, ки банақшагирии барномавӣ-мақсаднок яке аз усулҳои маъмултаринест, ки сифати идоракунии молияи давлатиро беҳтар мекунад. Таҳлили омӯзиши таҷрибаи хоричӣ дар таҳияи воситаҳои барномавии идоракунии бучетӣ дар субъектҳои ҳуқуқии давлатӣ нишон медиҳад, ки нуқтаи ибтидоӣ дар хронологияи эволютсияи онҳо ҳисоботи Комиссияи Гувер соли 1949 мебошад.

Аз соли 2001 дар мамлакатҳои Аврупо банақшагирии барномавӣ-мақсадноки идоракунии молияи давлатӣ фаъолона амалӣ карда мешавад. Идоракунии молияи давлатии ин кишварҳо низоми сезинагири дарбар мегиранд:

- 1) роҳҳои асосии тараққиёти давлатро муайян мекунад;
- 2) ташаккули номгуи барномаҳо дар доираи мақсадҳои муайян;
- 3) мақомотҳои масъулро барои иҷроии мақсад ва тадбиқи барнома муайян мекунад (аз рӯи принципи як барнома - як мақомот, ки имкон медиҳад масъулияти калони иҷрокунандаи дахлдор барои натиҷаҳои ба даст овардашуда таъмин карда шавад). [3, с. 324-328]

Акнун дар доираи таҳқиқот масъалаҳои принципҳои идоракунии молияи давлатиро мавриди омӯзиш қарор медиҳем. Моҳият ва маҷмуи принципҳои идоракунии молияи давлатӣ, аз як тараф, ба қонуниятҳои умумии тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии ҷамъият ва давлат, аз тарафи дигар, ба равандҳои объективии ҳуди низоми молиявӣ асос меёбад.

Бояд қайд намуд, ки муаммоҳои принципҳои идоракунии сектори молиявӣ аз ҷиҳати назариявӣ ба таври бояду шояд қоркард нашудааст. Дар адабиёти илмӣ тавсифҳои гуногуни мафҳум ва намудҳои принципҳои идоракунии молиявӣ, «маҷмуи» принципҳои, ки бидуни асосноккунии меёрҳои таснифоти онҳо мавҷуданд, аксаран принципҳо бо ҳуқуқи ӯҳдадорихи субъектҳои идоракунии муайян карда мешаванд. Аз ҷумла, профессор В. Мельников номгуи алоҳидаи принципҳои сиёсати молиявӣ ва принципҳои идоракунии молиявиро ҷудо намудааст. Н.Д. Шимширт танҳо бо принципҳои сохтани низоми бучет маҳдуд аст.

Ҳамаи ин аз он шаҳодат медиҳад, ки муаммои принципҳои идоракунии молияи

давлатӣ ва умуман бахши молия ба таҳқиқи махсус ниёз дорад. Мафҳуми «принсип» (аз латинии *principium* - ибтидо, асос) маънои ғояи роҳнамо, мавқеи ибтидоӣ, қоидаи асосии рафтори инсонро дорад. Дар ин асно ба масъалаи таҳқиқот, принсип мафҳуми марказиро ишғол мекунад, зеро он асоси тамоми системаи идоракунии молияи давлатӣ мебошад. Дар шакли умумӣ, принсип хусусиятҳои асосии низоми молиявиро дарбар мегирад.

Дар ин самт, принсипи идоракунии молияи давлатиро метавон ҳамчун принсипи асосӣ ва роҳнамо муайян кард, ки моҳият ва мувофиқати дохилии қисмҳои сохтори тамоми низоми молияи давлатро ифода мекунад.

Идоракунии молия – яке аз унсурҳои нисбатан мураккаб дар низоми молия ба ҳисоб рафта, он нақша, пешгӯӣ, сиёсат, стратегия, амалкард, асосҳои ҳуқуқӣ, рафтор ва назоратро дар соҳаи муносибатҳои молиявӣ талаб менамояд. Идораи молия –раванди таъсиррасонӣ ба низомҳои молиявӣ ва ба он алоқаманди иқтисодӣ-иҷтимоӣ бо мақсади тақмил ва рушди онҳо мебошад. Дар баробари ин, тарзу усулҳои таъсиррасонии мақсаднок ба объект баҳри ба даст овардани натиҷаи дилхоҳ истифода мешаванд. Бояд қайд намуд, ки дар низоми молиявӣ, идоракунӣ тавассути механизмҳои молиявӣ, аз ҷумла бо истифода аз усулҳо, фишангҳо, таҳримҳо татбиқ ва амалӣ карда мешавад. Дар идоракунии молия ба мисли дилхоҳ низоми идорашаванда, субъект ва объекти идорашавандаро аз ҳам ҷудо менамоянд. Ба ҳайси субъектҳои идоракунӣ навъҳои мухталифи муносибатҳои молиявӣ, ки бо ташаккули даромадҳои пулӣ, ҷалб ва истифодаи онҳо аз тарафи субъектҳои хоҷагидорӣ ва давлат алоқаманд мебошанд, дохил карда мешаванд.

Субъектҳои идоракунанда, он субъектҳои мебошанд, ки идоракуниро ба зиммаи худ доранд.

Бо назардошти сохтори бозори молиявӣ, чор объекти асосии онро аз ҳам ҷудо менамоянд:

- молияи давлатӣ;
- молияи шахсони ҳуқуқӣ;
- молияи хоҷагиҳои хонаводагӣ;
- муносибатҳои суғуртавӣ.

Вобаста ба ин субъектҳои зерини идоракуниро аз ҳам ҷудо менамоянд:

- мақомотҳои молиявӣ ва Кумитаи андоз;
- шуъбаҳои молиявӣ (идораи) шахсони ҳуқуқӣ;
- ширкатҳои суғуртавӣ.

Маҷмуи сохторҳои ташкилӣ, ки идоракунии молиявиро амалӣ менамоянд, дастгоҳи молиявӣ номида мешаванд. Асоси идоракунии молиявӣ принсипҳои зеринро дарбар мегирад:

- озодӣ дар идоракунӣ;
- равиши сиёсӣ доир ба масъалаҳои сиёсӣ;
- ҳамгиронамоии методҳои иқтисодӣ ва маъмурии идоракунӣ;
- илмӣ дар идоракунӣ;
- мутобиқномаи идоракунии мутамарказонидашуда ва минтақавии соҳавӣ;
- масъулият дар идоракунӣ;
- пайдарҳамии қарорҳои қабулшудаи хоҷагидорӣ;

Бояд ду ҷанбаи идоракунии молиявиро аз ҳам ҷудо намуд: якум, давлат ва молия, шаклҳои онҳоро ҳамчун олот, фишангҳои идоракунии иқтисодӣ ва ташкили шароити иҷтимоӣ маданӣ истифода мебаранд, ки дар натиҷа ба тамоми раванди истеҳсолоти ҷамъиятӣ таъсир мерасонад; дуюм молия худ объекти идоракунӣ ба ҳисоб меравад, яъне шаклҳои муносибатҳои молиявӣ, фондҳои воситаҳои пулӣ, дастгоҳи молиявӣ ва низоми муассисаҳои молиявӣ идора карда мешаванд. Тибқи назарияи идоракунӣ ҳар қадар зинаҳои идоракунӣ камтар бошанд, ҳамон қадар самаранокӣ тавсеа хоҳад ёфт.

Мавриди зикр аст, ки Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 марҳилаи нави таҷдиди низоми миллии молиявиро пешбинӣ мекунад, то он на танҳо рушди

иктисоди чумхуриро таъмин менамояд, балки вобаста бо муҳити босуръат рушдбандаи молиявии байналмилалӣ ҳамоҳанг бояд гардад.

Вобаста ба ин, идоракуни тавассути қабул ва иҷрои қонунгузори чумхуриявӣ, аз он ҷумла созишномаҳои байналмилалӣ амалӣ карда мешавад. Пойгоҳи аслии идоракунии молияи давлатӣ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бучети давлатӣ» ва Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон башумор мераванд.

Бо мақсади баланд бардошнаи идоранамии молияи давлати истифодаи барномаҳои электронӣ дар замони муосир ин вобаста аз ҷомеаи шаҳрванди ва давлат буда барои рушди ин сохтор аз концепсияи ташакунлӯби ҳукумати электрони истифода намудан лозим аст [1].

Расми 2. Заминаҳои рушди барномаҳои электронӣ дар низоми идоракунии молияи давлатӣ

Ташаккули маҳоратҳои рақамӣ	Мукамалгардони таҳсилоти рақамӣ дар низоми умумии таҳсилот; Рушди ТИ-таҳсилот ва тайёркунии ТИ-мутахассисони баландихтисос; Маҳоратҳои рақамӣ барои ҳамаи аҳоли, аз ҷумла гурӯҳҳои осебпазир; Рушди континенти рақамӣ бо забони давлатӣ.
Такмилдиҳии заминаҳои базаи меъёрӣ - ҳуқуқӣ:	Ташкили муҳити мусоид, барои рушди устувори инноватсионӣ; Ташаккул, қавигардонӣ ва таъмини беҳатарӣ барои истифодаи технологияҳо.
Нақши инситутҳои давлатӣ дар гузариш ба иқтисоди рақамӣ	Пурзур кардани нақши инситутҳои давлатӣ

Сарчашма: таҳияи муаллифон дар асоси маълумолҳо.

Ҳамин тавр, дар идоракунии молияи давлатӣ равиши илмӣ доштан ниҳоят муҳим мебошад. Зеро он имкон медиҳад, ки зимни қарорҳои идоракуни ба ҷуз аз талаботи қонунҳои иқтисодӣ, натиҷаи таҳлили иқтисодӣ, ҳамгироии оқилонаи методҳои иқтисодӣ-маъмурии идоракуни ба назар гирифта мешаванд. Илман идоракунии молия, бартарафнамоеи саривактӣи падидаҳои манфиро тавассути дар амал ҷоринамоеи методҳо ва фишангҳои нави молиявӣ тақозо намуда, аз байн бурдани усул ва методҳои кӯҳнашударо дар назар дорад. Дар баробари ин, маълумоти саҳеҳ ва саривактӣи иқтисодӣ, нишондиҳандаҳои илман асоснокшуда, сифати баланди банақшагирии молиявии ҷорӣ ва дурнамои он, ба мақсад мувофиқ мебошанд.

АДАБИЁТ

1. Каримов Баҳромҷон Исмаилович; Паёми молия ва иқтисоди Тоҷикистон ISSN; 2663-0389 №1-(31)-2022 саҳ 217-225. Душанбе, 2022.
2. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Агентии омори давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, - Душанбе: 2021-2022.
3. Командиров, М.А. Процессный подход к определению норм управляемости /М.А. Командиров // Экономика и управление: анализ тенденций и перспектив развития. – 2013. – № 9. – С. 94-100.

Ҳамдамзода Х.А.

МОҲИЯТИ ИҚТИСОДӢ ВА МАЗМУНИ СТРАТЕГИЯИ ТАРАҚҚИЁТИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТӢ

Дар ин мақола мазмуну муҳтаво ва моҳияти стратегияи тараққиёти комплекси агросаноатӣ баррасӣ гардида, масъалаҳои таҳия ва банақшагирии стратегияи тараққиёти комплекси агросаноатӣ нишон дода шудаанд. Муаллиф дар асоси таҳлили адабиёти мавҷудаи илмӣ ва нуқтаи назари олимони соҳа масъалаҳои идоракунии стратегиро дар ҷабҳаҳои мақомоти сатҳҳои гуногун таҳлил намудааст.

Муаллиф қайд мекунад, ки дар рафти таҳқиқот маълум гардид, ки масъалаи банақшагирии стратегияи тараққиёти комплекси агросаноатӣ ба як қатор омилҳо вобаста аст. Аввалан, проблемаи идоракунии стратегӣ дар ҷабҳаҳои мақомоти ҷумҳуриявӣ ва минтақавӣ комплекси агросаноатӣ ҳанӯз ба самти афзалиятнок табдил наёфтаанд, зеро самти асосии рушди онҳоро мисли пештара вазифаҳои тактикӣ оид ба таъмини устувории корхонаҳои кишоварзӣ ташкил медиҳанд. Дигар ин ки масъалаи кор қарда баромадани муносибати стратегияи идоракунӣ дар комплекси агросаноатӣ дар шароити дигаргуншавии иқтисодӣ таваҷҷуҳи иқтисоддонҳоро ба худ ҷалб намекунад. Аз ин рӯ, он зарурати тезтуғунди ҷабҳаҳои таҳқиқотро оид ба муносибати стратегӣ намудан ба рушди соҳа, ки ба талаботи комплекси агросаноатии муосир ҷавобгӯ бошад, ба миён мегузорад.

Калидвожаҳо: стратегия, иқтисодӣ, комплекси агросаноатӣ, банақшагирии стратегӣ, механизми идоракунӣ, корхонаҳои кишоварзӣ, амсилаи назоратӣ, лоиҳа, сармоягузорӣ.

Ҳамдамзода Х.А.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА

В данной статье рассматривается содержание и сущность стратегии развития агропромышленного комплекса, а также показаны вопросы разработки и планирования стратегии развития агропромышленного комплекса. На основе анализа доступной научной литературы и мнений ученых в данной области автор проанализировал вопросы стратегического управления в деятельности органов разного уровня.

Автор отмечает, что в ходе исследования стало ясно, что вопрос стратегического планирования развития агропромышленного комплекса зависит от ряда факторов. Во-первых, проблема стратегического управления в деятельности республиканских и региональных органов агропромышленного комплекса пока не стала приоритетной, поскольку основным направлением их развития по-прежнему являются тактические задачи по обеспечению устойчивости сельскохозяйственных предприятий. Другое дело, что вопрос о разработке подхода стратегического управления в агропромышленном комплексе в условиях экономических преобразований не привлекает внимания экономистов. Поэтому возникает настоятельная необходимость активизации исследований стратегического подхода к развитию отрасли, отвечающего требованиям современного агропромышленного комплекса.

Ключевые слова: стратегия, экономика, агропромышленный комплекс, стратегическое планирование, механизм управления, сельскохозяйственные предприятия, модель управления, проект, инвестиции.

Hamdamzoda Kh.A.

ECONOMIC ESSENCE AND CONTENT OF THE AGRO-INDUSTRIAL DEVELOPMENT STRATEGY

This article discusses the content and essence of the strategy for the development of the agro-industrial complex, and also shows the development and planning of the strategy for the development of the agro-industrial complex. Based on the analysis of the available scientific literature and the opinions of scientists in this field, the author analyzed the issues of strategic management in the activities of bodies of various levels.

The author notes that in the course of the study it became clear that the issue of strategic planning for the development of the agro-industrial complex depends on a number of factors. Firstly, the problem of strategic management in the activities of the republican and regional bodies of the agro-industrial complex has not yet become a priority, since the main direction of their development is still tactical tasks to ensure the sustainability of agricultural enterprises. Another thing is that the issue of developing a strategic management approach in the agro-industrial complex in the context of economic transformation does not attract the attention of economists. Therefore, there is an urgent need to intensify research on a strategic approach to the development of the industry that meets the requirements of the modern agro-industrial complex.

Key words: strategy, economics, agro-industrial complex, strategic planning, management mechanism, agricultural enterprises, management model, project, investment.

Мураккабшавии бемайлони шароитҳои берунию дохилии фаъолияти комплекси агросаноатӣ ва равандҳои дар он ба амаломадаистода, инчунин номуайяни ва мавҷуд набудани субот дар тараққиёти ояндаи соҳаҳои алоҳидаи комплекси агросаноатӣ механизми оқилонаи идоракуниро барои амалӣ гардондани мақсадҳои стратегӣ тақозо мекунад. Илова бар ин, рақобати рӯз аз рӯз қувватгиранда аҳамияти системаи самараноки идоракунии стратегӣ ба шароити мушаххаси соҳа мутобиқшуда, ки таъмини рушди мутаносиб ва самараноки онро дар асоси истифодаи усулҳои муосири ташкили идоракунӣ ва технологияҳои муосири иттилоотӣ фароҳам месозад, меафзояд. Аз сабаби набудани коркардҳои аз ҷиҳати илмӣ асоснокӣ назариявӣ ва методӣ ба масъалаҳои банақшагирии стратегӣ бахшидашуда, ки хусусиятҳои фаъолияти истеҳсолоти агросаноатӣ ва талаботи аз тарафи таҷрибачиёнро ба назар мегиранд, масъалаи ташаккул ва инкишофи самарабахши банақшагирии стратегӣ нисбат ба соҳаҳои алоҳидаи комплекси агросаноатӣ дар адабиёти иқтисодӣ ҳанӯз пурра инъикос нагардидааст. Омӯзиши масъалаҳои банақшагирии стратегӣ тараққиёти комплекси агросаноатӣ дар адабиёти илмӣ оид ба идоракунии корхонаҳои комплекси агросаноатӣ ба қадри кофӣ коркард нашудаанд. Дар рафти таҳқиқот маълум гардид, ки ин ба як қатор омилҳо вобаста аст. Якум, мушкилотҳои идоракунии стратегӣ дар фаъолияти мақомоти ҷумҳуриявӣ ва минтақавӣ комплекси агросаноатӣ ҳанӯз ба самти афзалиятнок табдил наёфтаанд, зеро самти асосии рушди онҳоро мисли пештара вазифаҳои тактикӣ оид ба таъмини устувории корхонаҳои кишоварзӣ дар шароити кунунии иқтисодиёт ташкил медиҳанд. Сониян, масъалаи кор карда баромадани муносибати стратегӣ идоракунӣ дар комплекси агросаноатӣ дар шароити дигаргуншавии иқтисодиёт тавачҷӯҳи иқтисодчиёнро ба худ ҷалб намекунад. Аз ин рӯ, дар амалияи фаъолияти комплекси агросаноатӣ ташаккули методологияи аз ҷиҳати илмӣ асоснокӣ таҳияи стратегияи тараққиёт хусусияти парокандаро доро мебошад. Ҳамаи ин зарурати тезтунди фаъолгардонии таҳқиқотро оид ба муносибати стратегӣ намудан нисбат ба рушди соҳа, ки ба талаботи комплекси агросаноатии муосир ҷавобгӯ бошад, ба миён мегузорад. Дар шароити муосир масъалаҳои моҳият ва мазмуни идоракунии стратегӣ, аз ҷумла стратегияи рушд аз мавқеи умумиметодологӣ, принципҳои ташаккули банақшагирии стратегӣ, баҳисобгирии стратегӣ, таҳлили стратегӣ ва назорат, ки ба соҳаҳои КАС хосанд,

асосноккунии илмиро тақозо менамоянд. Моҳияти иқтисодии идоракунии стратегӣ дар таърифи он ҳамчун категорияи иқтисодӣ ифода меёбад. Дар адабиёти иқтисодӣ таърифҳои гуногуни «идоракунии стратегӣ» мавҷуд аст. Масалан, Д. Шендел ва К.Дж. Хаттен дар китоби «Бизнес-сиёсат ва ё идоракунии стратегӣ: назари нисбатан васеъ ба мафҳуми бавучудода» бори нахуст таърифи «идоракунии стратегӣ»-ро пешниҳод намуданд, ки он аз тарафи онҳо ҳамчун раванди ташкилии муқарраркунии системаи алоқаҳо байни ташкилот ва муҳити онро иҳотакунанда маънидод карда мешуд. Ин раванд ноил шудан ба мақсадҳои гузошташуда ва ҳолати мусоиди муносибатҳои тарафайни байни корхона ва муҳити онро иҳотакунандаро ба тӯфайли тақсимоти оптималии захираҳо дар назар дорад [1]. Олимони-иқтисоддонҳои амрикоӣ Артур Томпсон (хурдӣ) ва Артур Стрикленд дар китоби худ «Менечменти стратегӣ» пешниҳод мекунанд, ки идоракунии стратегӣ ҳамчун раванди муайян баррасӣ шавад, ки афзалиятҳои онро истифода бурда, менечерон метавонанд бо роҳи муайян намудани мақсадҳои аввалиндараҷа ва коркарди стратегияҳои ноилшавӣ ба онҳо ва баҳисобгирии маҷмуи омилҳои дохилию беруна самтҳои дарозмуҳлати рушди корхонаро таҳия намоянд [2]. Ч. Смит, Д. Арнолд ва Б. Биззел муносибат ба фаҳмиши мафҳуми идоракунии стратегиро ҳамчун раванди махсус маънидод мекунанд, ки тартиби баҳодихии таъсири муҳити беруна, муайянкунии мақсадҳои бонуфузи ташкилӣ, қабули қарорҳои идоракуниро дар ҳар мавриди мушаххаси хоҷагидорӣ, татбиқи бевоситаи онҳо ва назорати иҷроиши онҳоро дар бар мегирад. Дар баробари ин, ҳамаи қарорҳои идоракунӣ, пеш аз ҳама, ба ноилшавии мақсадҳои стратегӣ дар муҳити берунаи ташкилӣ равона гардидаанд [3]. Менечменти стратегӣ аз асосҳои концептуалии банақшагирии дарозмуҳлати аз солҳои 80-ум оғоз ёфта то соҳаи мустақили таҳқиқоти илмӣ ва амалияи идоракунии замони ҳозираро дар бар гирифта, дар тули рушди худ панҷ зинаро тай намудааст [4, с. 34].

Зинаи аввали рушди идоракунии стратегӣ фосолаи солҳои 80-уми асри XIX то солҳои 50-уми асри XX дар бар мегирад. Барои ин давра истифодаи ҳамаҷонибаи банақшагирии буҷавӣ ва назорат хос мебошад, ки имкон медиҳад ин давра ҳамчун замони истеҳсолоти оммавӣ баррасӣ шуда, хусусияти хоси он баланд шудани талабот нисбат ба тақлифот маҳсуб меёбад. Дар баробари ин, тамоми корхонаҳои амалкунанда пурра бо бозори фурӯш таъмин буданд, аз ин рӯ, ба гузаронидани тафрикаи номгӯи маҳсулот зарурат вучуд надошт. Дар шароити истеҳсолоти оммавӣ «амсилаи назоратӣ»-и идоракунӣ истифодаи васеъ пайдо карда, вазифаи асосии мақсадноки он муносибгардонии ҳаҷми истеҳсолот ва фурӯши маҳсулот ҳисоб меёфт, ки ин имкон медод ба номутаносибии ҳиссаҳои онҳо роҳ дода нашавад. Дар ин давра низомҳои коркарди буҷаи амалиётӣ ва лоиҳаҳои сармоявӣ воситаҳои калидии мутобиқгардонӣ ва назорат маҳсуб меёфтанд. Зинаи дуюм ҳамчун зинаи банақшагирии корпоративӣ солҳои 60-70-уми асри гузаштаро дар бар мегирифт ва бо далеле алоқаманд буд, ки ширкатҳои дар ин давра амалкунанда дар нигоҳ доштани назорати идоракунӣ бо мушкилоти муайяне рӯ ба рӯ мегардиданд. Хусусияти хоси ин давра маблағгузориҳои даврӣ маҳсуб меёбад, ки он фаъолияти истеҳсолӣ-иқтисодии субъектҳои хоҷагидориро таъмин намуда, асоси низоми ҳарсолаи банақшагирии молиявиро тақозо менамуд. Илова ба маблағгузорӣ, дар ин маврид амалияи тартиб додани лоиҳаҳо васеъ паҳн гардид, ки он раванди сармоягузорию таъмин намуда, барои ташаккули муносибати нави концептуалии баҳодихии лоиҳаҳои инвеститсионӣ замина мегузошт. Муносибати татбиқшаванда истифодаи ҳисобҳои мултидаврагиро таъмин намуда, имкон медод арзиши селлаи пулӣ дар фосолаи вақт саҳеҳ гардонидани шавад. Аз ин нуқтаи назар, банақшагири дар корхона низомро мемонд, ки имкон медод банақшагирии ояндабини фаъолияти хоҷагидорӣ амалӣ гардида, инчунин дар хусуси мақсаднокии маблағгузориҳои сармоя қарорҳои тактикӣ қабул карда шавад. Чунин муносибат ба истифодаи пешгӯиҳои макроиқтисодии рушди нишондиҳандаҳои асосӣ, ки ҳолати умумии низоми иқтисодӣ ва ё бозори алоҳидаи соҳавиро тавсиф медиҳад, асос ёфта буд. Аз ин рӯ, ҳуччати асосие, ки чанбаҳои рушди стратегии корхона ва ё соҳаро ташкил медод, нақшаи корпоративии

панҷсола маҳсуб меёфт. Чунин нақша номгӯи мақсад ва вазифаҳои корхонаро дар бар мегирифт, ки он рушди самараноки корхона ва ё соҳаро таъмин менамуд. Дар масъалаи банақшагирии корпоративӣ мавқеи асосиро масъалаҳои банақшагирии инкишоф ва рушди ширкат, аз ҷумла диверсификатсия ишғол мекард. Дар қорҷубаи татбиқи чунин стратегия фаъолона шубҳаҳои банақшагирии корпоративӣ ташкил дода мешуданд, ки дар назди онҳо вазифаҳои идоракунии раванди ташаккули хароҷот ва тақсими фоида, баҳодиҳии саривақтии самараноки қарорҳои идоракунӣ, истифодаи методҳои прогрессивӣ ҳалли мақсадҳои стратегӣ меистоданд. Зинаи сеюм давраи мавқеъгирӣ маҳсуб меёфт, ки он ба охири солҳои 70-ум ва миёнаи солҳои 80-уми асри ХХ рост меояд. Хусусияти хоси ин давраро дасткашӣ аз қисмати зиёди стратегияҳои рушди ҷанбаҳои алоҳидаи фаъолияти истеҳсолий-ҳочагидорӣ ташкил меод, ки он ба нафъи стратегияи ягонаи муттаҳидшуда равона шуда буд. Дар доираи он ба стратегияҳои бозорӣ аҳамияти бештар дода мешуд, зеро ин имкон меод мавқеи рақобатии корхона дар муқоиса бо корхонаҳои дигар, ки дар ин сегмент ва ё соҳа қор мекард, баҳогузорӣ қарда шавад. Маҳз ба туфайли ҳамин банақшагирии стратегӣ ва идоракунии стратегӣ васеъ рушд ёфтанд, ки ҳамчун воситаи асосӣ барои ноилшавӣ ба мақсадҳои стратегӣ дар шароити рақобат равона гардида буд. Дар шароити бавҷудода омилҳои иловагӣ арзи вҷуд намуданд, ки стратегияи корхонаро муайян менамуданд:

- таъсири сохторҳои рақобаткунанда ба корхона;
- пайдоиши намудҳои нави рақобат, ки дар заминаи муҳити берунаи фаъолияти корхона арзи вҷуд қардаанд;
- баландшавии суръати рушди прогресси илмӣ-техникӣ.

Омилҳои дар боло номбаршуда зарурати объективии ба шароитҳои босуръати муҳити беруна мутобиқ ба миён оварданд.

Ҳамин тариқ, кӯшиши идоракунандагон ба манбаи фоидаи аз муҳити беруна нигаронида шуда, консепсияи банақшагирии стратегӣ бошад ба ҷустуҷӯи самтҳои бартарафсозии маҳдудияти низоми молиявӣ ва банақшагирии дарозмуддат равона шуда буд. Дар баробари ин, бояд дар назар дошт, ки банақшагирии дарозмуддат ва банақшагирии стратегӣ ба ҳам айнаи нестанд. Фарқияти байни ин категорияҳо аз фаҳмиши оянда иборат аст, ки он дар банақшагирии дарозмуддат дар асоси мутобиқшавии анъанаҳои муосир барои оянда муайян қарда мешавад, ба таври дигар, моҳияти он аз он бармеояд, ки дар оянда фаъолияти истеҳсолий-тиҷоратии корхона дар муқоиса нисбат ба ҳамин давраи гузашта бештар мегардад. Ба чунин муносибати методологӣ тақя намуда, аксар вақт ба асосноккунии нақшаҳои расмӣ ноил мегарданд. Агар банақшагирии дарозмуддат дар асоси пешбинии оянда сохта шавад, баръакс банақшагирии стратегӣ мантиқи таърихӣ рушдро мақсади асосӣ қарор намедихад. Дар банақшагирии стратегӣ диққати асосӣ на ба мантиқи таърихӣ, ки ба пешгӯии аниқи рушди муҳити атроф имкон намедихад, балки ба идоракунии системаноки тағйироти динамикӣ равона қарда мешавад. Бинобар ин, қазияи (гипотезаи) нави рушди оянда интиҳоб қарда шуда, тарзҳои методологии қорқарди стратегия муайян қарда мешавад. Дар банақшагирии стратегӣ оянда дар пешниҳоди бисёрвариантӣ ба лоиҳа гирифта мешавад. Дар баробари ин, мавқеи асосӣ дар он ба таҳлили стратегияи ояндаи рушд, омилҳои экзогенӣ ва эндогенӣ фаъолияти объект, ошқорсозии хавфҳо ва имкониятҳои, ки қобилияти ба таври пурра тағйир додани анъанаҳои номақбулро дорад, дода мешавад. Дар банақшагирии дарозмуддат нақша дар асоси «аз дастовард» сохта мешавад, дар банақшагирии стратегӣ бошад, ин амал дар асоси «аз оянда ба ҳозира» тақия мегардад.

Зинаи қорум афзалияти рақобатӣ ном дошта, нимаи дуоми асри ХХ, яъне солҳои 80-90-умро дар бар мегирад. Дар идоракунии стратегияи ин давра он далел хос буд, ки ба сифати сарчашмаи асосии афзалияти рақобатии корхона ва ҳамчун натиҷа барои қорқарди стратегияи рушди корхона захираҳои дар ихтиёрдошта ва неруи дохилии он ба асос гирифта мешуд. Агар мо дар бораи давраи қоруми рушди назарияи идоракунии стратегӣ таҳқиқоти ретроспективӣ гузаронем, шохиди он мегардем, ки дар ин давра стратегияҳои баръакс

истифодаи васеъ пайдо карда буданд. Масалан, бисёр корхонаҳое буданд, ихтисосҳои маҳдудро, ки диверсификатсияи васеъро талаб намекарданд, интиҳоб намуданд. Илова бар ин, амалияи даст кашидан аз намудҳои махсусгардониданашудаи ғаёлият бо роҳи ба аутсорсинг гузаронидани онҳо ба миён омаданд, ки имкон меод таъсири мутақобили ширкатҳо на ҳамчун рақобат, балки ҳамчун ҳамкорӣ арзёбӣ карда шавад.

Зинаи панҷум инноватсияи стратегӣ ва ташкилӣ маҳсуб ёфта, ин давра аз солҳои 2000 то инҷонибро дар бар мегирад. Ин давра, пеш аз ҳама, ба пасравии технологияи солҳои 2000-2002 ва суръати баланди тағйирот дар бозорҳои технологияи амалкунанда, ки ба манфиати истифодаи васеи назарияи интиҳоб ҳангоми таҳияи стратегияи кооперативӣ нигаронида шуда буд, алоқаманд аст. Дар ин давра стратегияи кооперативӣ ва масъулияти иҷтимоии корпоративӣ хеле рушд ёфт. Дар нақшаҳои ташкилӣ иттиҳодияҳо ва шабакаҳои гуногун бунёд ёфта, амсилаҳои нави пешсафӣ ва сохторҳои ғайрирасмӣ ба вучуд омаданд.

Таҳлили адабиёти иқтисодии гузаронидашуда нишон дод, ки то ҳол таърифи аз тарафи умум эътирофшудаи идоракунии стратегӣ ба миён наомадааст. Аз ин рӯ, дар зер мафҳуми идоракунии стратегӣ ташкили равандҳои гуногуншакли дохили корхона ва берун аз худуди онро фаҳмидан мумкин аст, ки ба ошкор сохтан, пешгӯӣ кардан, қонеъ гардондани талаботи кормандон ва таъмини устувории мавқеи он, инчунин қобилияти амалкунӣ ва рушди онро барои ноил шудан ба мақсадҳои стратегӣ равона гардидаанд. Масалан, иқтисоддони амрикоӣ М. Портер як қатор омилҳои ҳақиқатӣ кардааст, ки онҳо рақобатпазирии субъектҳои хоҷагидориро муайян менамоянд. Ба андешаи ӯ яке аз чунин омилҳои мавҷудияти стратегия маҳсуб меёбад, ки он дар мавриди муайяни рақобат истифода бурда мешавад. Ӯ қайд мекунад, ки «стратегияи рақобатӣ чунин мавқеи тичоратро дар назар дорад, ки имкон медиҳад неруи он то дараҷаи ҳади ниҳои афзуда, ба ин васила он аз рақибон тафовут пайдо намояд» [5, с. 67]. Бинобар ин, таҳлили ин масъаларо аз идоракунии илман асосноки коркарди стратегия, бо фаҳмиши ин категорияи асосӣ, ки дар тарҷума аз юнонӣ «stratos» «аго» маънои «лашкарро мебарам»-ро дорад, оғоз намудан зарур аст. Алфред Чандлер, ки онро асосгузори банақшагирии стратегӣ меҳисобанд, пешниҳод кардааст, ки стратегия ҳамчун «мақсадҳои дарозмуддати асосӣ, вазифаҳои корхона ва тасдиқи самти амали он, тақсмоти захираҳои барои ноилшавӣ ба ин мақсад зарурӣ» [6, с. 13] таъриф дода шавад. А.А. Томпсон и А.Ч. Стрикленд стратегияи ширкатро ҳамчун маҷмуи «... методҳои рақобат ва ташкили тичорат, ки ба қонеъ намудани талаботи мизочон ва ноилшавӣ ба мақсадҳои ташкилӣ равона шудаанд» [7, с. 32] муайян кардаанд. П. Друкер, ки аввалин шуда тарзи муосири идоракуниро пешниҳод кардааст, исбот намуд, ки стратегия, пеш аз ҳама, ин тарзи татбиқи назарияи ғаёлияти соҳибкорӣ маҳсуб меёбад. Аз ин нуқтаи назар, ҳар як ширкати алоҳида ғаёлияти хоҷагидорӣ худро дар асоси фаҳмиши назарияи тичорат амалӣ месозад, яъне ҳар як субъекти хоҷагидорӣ нишондиҳандаи мақсади рушд, сегменти мақсади истеъмолкунандагонро мустақилона муайян месозад [8, с. 67]. Таърифи пурраи системаноки мафҳуми стратегия дар адабиёти хориҷӣ дар асоси таҳлили даҳ мактаби стратегӣ бори аввал аз тарафи Генри Минтсберг дар асари ӯ «Мактабҳои стратегӣ» [9, с. 16-20] дода шудааст. Дар асоси ин таҳлил аз тарафи муаллиф панҷ таърифи категорияи «стратегия» пешниҳод шудааст: а) стратегия ҳамчун як нақшаи муайян, нишоннаи рушд, ки маънои «роҳ аз ҳозира ба оянда»-ро дорад, баррасӣ мешавад; б) стратегия метавонад ҳамчун маҷмуи алгоритмҳои асосии рафтор дар ин ё он вазъияти бозорӣ маънидод карда шавад; в) стратегияро ҳамчун мавқеи гурӯҳҳои ҳадогонии молӣ дар бозори алоҳидаи соҳавӣ ва ё минтақавӣ шуморидан мумкин аст; г) стратегия метавонад ҳамчун тарзи асосии ноилшавӣ ба нишондиҳандаҳои мақсади рушди корхона арзёбӣ шавад. Аз ин нуқтаи назар, стратегия ба дохили ширкат, боло ва оянда нигаронида шудааст; д) стратегия инчунин метавонад ҳамчун тарзи баланд бардоштани рақобатпазирии ширкат ҳисобида шавад. Дар баробари ин, Минтсберг қайд мекунад, ки «...ташаққули стратегия ҳамавақт муттаҳидсозии тарзҳои гуногуншакли мактабҳои гуногунро дар назар дорад» [9, с. 306]. Чунин ҳулосаи илмӣ имкон дод, ки даҳ мактаби ба ин давра хос ба ду гурӯҳ -

дескриптивӣ ва перскриптивӣ чудо карда шавад. Фарқияти асосии байни ин гурӯҳҳо дар он аст, ки намояндагони гурӯҳи аввал – мактаби дескриптивӣ дар муқоиса бо намояндагони гурӯҳи дуюм амалисозии таҳия ва татбиқи нақшаҳои стратегиро дар шароити муосир ба туфайли дараҷаи баланди номуайяни ва ноғузирии каниши стратегӣ, ғайримкон мешуморанд. Олими англис Р. Уайтингтон чор тарзи асосии таҳияи стратегия – классикӣ, равандӣ, таҳаввулотӣ ва системанокро чудо кардааст, ки онҳо аз рӯи ду самт – ҷамъбасти стратегия ва раванд, ки бо ёрии онҳо стратегия таҳия мегардад, фарқ менамоянд [10, с. 39]. Дар баробари ин, максималикунони ғоида натиҷаи тарзи классикӣ ва таҳаввулотӣ нисбат ба стратегия буда, ба туфайли ду тарзи дигар корхона метавонад дар баробари ғоида натиҷаҳои дигар низ ба даст оварад. Хулосаи пешниҳодкардаи муаллиф дар он хусус, ки самаранокии мактаби банақшаگیرӣ ва мавқеьگیرӣ кӯшиши ноилшавӣ ба мақсадҳои миқдориро дар назар дорад, боиси таваҷҷуҳ мебошад [11]. И. Ансофф дар таҳқиқоти худ тақлиф менамояд, ки категорияи «стратегия» ҳамчун «маҷмуи қоидаҳо барои қабули қарорҳое, ки корхона дар фаъолияти худ ба роҳбарӣ мегирад, маънидод карда шавад» [12, с. 42]. Чунин тарзи муносибат имкон медиҳад, ки хусусиятҳои асосии хоси стратегия ҳамчун категорияи иқтисодӣ чудо карда шаванд:

- яқум, таҳияи стратегия бо ягон хел амали яқбора ба анҷом намерасад. Чун қоида он бо асосноккунии самтҳои асосие, ки афзоиш ва рушди пешравандаи корхона ва мустақамшавии мавқеи рақобатпазирии онро таъмин месозад, хотима меёбад;

- дуюм, стратегияе, ки барои корхона интиҳоб карда шудааст, бояд ба шароитҳои татбиқи лоиҳаҳои стратегӣ мувофиқ бошад;

- сеюм, талабот ба стратегияи додашуда баробари натиҷаи дилхоҳ ба даст овардани корхона базудӣ ба анҷом мерасад ва ғайра.

Таърифи нисбатан пурра ва ҳаматарафаи банақшагирии стратегӣ аз тарафи К. Тернових ва И. Нечаев пешниҳод шудааст. Мувофиқи он банақшагирии стратегӣ «шакли махсуси фаъолияти субъекти хоҷагидорӣ, мақомоти минтақавии иҷроия ва ҳокимияти қонунгузорӣ (минтақаҳои алоҳида, ассотсиатсияҳои минтақавӣ), мақомоти иҷроия, мақомоти қонунгузорӣ ва дар маҷмуъ давлат мебошад, ки вазифаи он аз тайёр кардани қарорҳои стратегӣ дар давоми давраи дарозмуддат, барнома ва нақшаҳои пешбурди чунин мақсадҳо ва стратегияҳои рафтори объектҳои мувофиқи идоракунӣ иборат буда, амалишавии онҳо фаъолияти самарабахшро дар ояндаи дарозмуддат бо баҳисобгирии шароитҳои муҳити беруна таъмин менамояд» [13, с. 18]. Хусусияти хоси чунин муносибат дар банақшагирии стратегӣ фаро гирифтани ҳамаи дараҷаҳои иқтисодӣ мебошад. Мо ин нуқтаи назари иқтисоддонҳоро, ки банақшагирии стратегиро ҳамчун амали ба ҳам алоқаманд ва якдигарро пуррақунанда муайян месозанд ва ба ноилшавии мақсадҳои стратегӣ равона шудаанд, тарафдорӣ менамоем. Ҳамин тариқ, банақшагирии стратегӣ ин раванди мунтазам такроршавандаи дар речаи ғункунӣ ва таҳлили иттилооти стратегӣ чараёндошта, мебошад. Банақшагирии стратегӣ ҳамчун раванди иқтисодии танзими механизми фаъолияти хоҷагии халқ як қатор хусусиятҳои хоси худро дорад. Яқум, зарурати объективии истифодаи банақшагирии стратегӣ ба натиҷаи таъсири пурзӯри рушди илмӣ-техникӣ ба истехсолот, дар таҷрибаи фаъолияти истехсолӣ-хоҷагидорӣ татбиқ намудани технологияҳои инноватсионӣ ва шаклҳои самарабахши ташкили истехсолот вобаста мебошад. Дуюм, банақшагирии стратегӣ имкон медиҳад, ки таъсири ба субъектҳои хоҷагидорӣ доштаи қонун ва қонуниятҳои рушди иқтисодӣ ба ҳисоб гирифта шавад. Чунончи, Н.Д. Кондратов Ҳангоми таҳқиқи даврӣ будани рушди низомҳои иқтисодӣ қайд мекунад, ки аз рӯи моҳияти худ ин давраҳо аз лапиши одии дараҷаи ягон нишондиҳанда иборат набуда, маҷмуан бо раванди рушд алоқаманд мебошанд, ки он на танҳо аз даврҳои миёнаи пайдарпайи иқтисодӣ ва бухронҳо, балки аз даврҳои калон равиш мекунанд [14, с. 160]. Ҳамин тариқ, далели даврӣ будани равандҳои ҷудоғонаи иқтисодӣ дар назди субъектҳои хоҷагидорӣ вазифа мегузорад, ки ҳолати ояндаи низоми иқтисодиро пешбинӣ карда, нақшаи стратегиро оид ба роҳҳои самараноки фаъолияти корхона барои оянда таҳия

намояд. Сеюм, нишондиҳанда (индикатор)-и рушди самараноки истеҳсолот гуногунпахлу буда, хусусияти байнисоҳавӣ дорад. Далели мазкур имкон намедихад, ки мақсадҳои гузошташуда бе пешгӯии аниқу дақиқи рушди субъекти хоҷагидорӣ ва ё соҳа ба даст оварда шавад. Чорум, мавҷудияти алоқамандии объективии нишондиҳандаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар банақшагирии стратегӣ. Ин нуқта таъкид мекунад, ки маҳз натиҷаҳои иҷтимоӣ мақсади асосии масъалаҳои банақшагирии стратегиро ташкил дода, дар баробари ин, натиҷаҳои иқтисодӣ заминаи таъмини мақсадҳои гузошташударо ифода мекунанд. Аз ин рӯ, дар назди банақшагирии стратегӣ вазифа меистад, ки ҳангоми таҳияи стратегияи рушди субъекти хоҷагидорӣ алоқамандии натиҷаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоиро ба ҳисоб гирад.

АДАБИЁТ

1. Shendel, D.E. Business Policy or Strategic Management: A Broader View for an Emerging Discipline / D.E. Shendel, K.J. Hatten. – Academy of Management Proceedings, 1972. – 30 p.
2. Томпсон, А. Стратегический менеджмент: концепции и ситуации для анализа / А. Томпсон, А. Стрикленд. – М.: Изд. дом «Вильямс», 2013. – 924 с.
3. Lorange, P. Corporate Planning: An Executive Viewpoint / P. Lorange. – Englewood Cliffs, N.J. Prentice-Hall, 1980. – 312 p.
4. Грант, Р.М. Современный стратегический анализ / Р.М. Грант. – СПб : Питер, 2011. – 554 с.
5. Портер, М. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов / М. Портер. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 454 с.
6. Петров, А.Н. Стратегический менеджмент / А.Н. Петров. – Санкт- Петербург: Питер, 2005. – 496 с.
7. Томпсон, А. Стратегический менеджмент / А. Томпсон, А.Д. Стрикленд. – М.: Вильямс, 2006. – 928 с.
8. Друкер, П.Ф. Задачи менеджмента в XXI веке / П.Ф. Друкер. – М.: Вильямс, 2007. – 276 с.
9. Минцберг, Г. Школы стратегий / Г. Минцберг, Б. Апельстренд, Дж. Лемпел. – М.: Книга по требованию, 2017. – 330 с. – С. 18-19.
10. Whittington, R. What is Strategy and Does it Matter? / R. Whittington. – London: Thompson Iearnin, 2001. 180 p.
11. Нальгиева, З.Б. Стратегические приоритеты развития территориального агропромышленного комплекса: дисс. канд. экон. наук: 08.00.05 / З.Б. Нальгиева. – М.: Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ, 2008. – 179 с.
12. Ансофф, И. Стратегическое управление / И. Ансофф. – М.: Экономика, 1989. – 519 с.
13. Терновых, К. Государство в системе современных аграрных отношений / К. Терновых, Н. Нечаев // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2006. – №2. – С. 18-21.
14. Кондратьев, Н.Д. Большие циклы конъюнктуры / Н.Д. Кондратьев, Д.И. Опарин. – М.: б.и., 1928. – 287 с.

Гайратов Т.М., Ҳакимов Ш.Ш.

**НАРКОСИТУАЦИЯ В ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ АФГАНИСТАН КАК
ДЕТЕРМИНАНТ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С НЕЗАКОННЫМ
ОБОРОТОМ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН**

Статья посвящена наркоситуации в Исламской Республике Афганистан как детерминант преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств в Республике Таджикистан. В статье авторы отмечают, что официальные заявления руководства «Талибов» о введении и поддержании любого вида запрета на выращивание мака носят популистский характер. На основании проведенного исследования авторы делают вывод о том, что Талибы и дальше будут использовать официальный запрет на выращивание мака для получения международной легитимности (например, в отношениях с Россией и Ираном) и признания, любое продолжительное подавление столкнется с теми же структурными и политическими препятствиями, с которыми столкнулись запреты и искоренение мака в Афганистане со времен середины 1990-х. Наркоситуация в Исламской Республике Афганистан будет продолжать оставаться как один из основных детерминантов преступлений связанных с незаконным оборотом наркотических средств в Республике Таджикистан.

Ключевые слова: Афганистан, детерминант, наркотические средства, психотропные вещества, угроза, противодействие, система, незаконный оборот.

Гайратов Т.М., Ҳакимов Ш.Ш.

**ВАЗӢЯТИ МАВОДИ МУҲАДДИР ДАР ҶУМҲУРИИ ИСЛОМИИ АФҶОНИСТОН
ҲАМЧУН ДЕТЕРМИНАНТИ ҶИНОЯТҶОИ МАРБУТ БА МУОМИЛОТИ
ҶАЙРИҚОНУНИИ МАВОДИ МУҲАДДИР ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Мақола ба вазъи маводи муҳаддир дар Ҷумҳурии Исломии Афғонистон ҳамчун омили муайянкунандаи ҷиноятҳои марбут ба муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шудааст. Дар мақола муаллифон қайд мекунанд, ки изҳороти расмии роҳбарияти Толибон дар бораи ҷорӣ ва нигоҳдории ҳама гуна мамнӯбияти кишти кӯкнор хусусияти популистӣ доранд. Дар асоси тадқиқоти гузаронида шуда, муаллифон ба хулосае омадаанд, ки Толибон барои ба даст овардани қонунияти байналмилалӣ (масалан, дар равобит бо Русия ва Эрон) аз мамнӯбияти расмии кишти хашхош истифода хоҳанд кард ва ҳама гуна сарқубии тӯлонӣ бо ҳамон монеаҳои сохторӣ ва сиёсӣ рӯбарӯ хоҳад шуд. Аз миёнаҳои солҳои 1990 дар Афғонистон бо мамнӯбияти хашхош ва решақан кардани хашхош рӯбарӯ буд. Вазъи маводи муҳаддир дар Ҷумҳурии Исломии Афғонистон минбаъд низ яке аз омилҳои асосии ҷиноятҳои марбут ба муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон боқӣ мемонад.

Вожаҳои калидӣ: Афғонистон, муайянкунанда, воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ, таҳдид, муқовимат, система, гардиши ғайриқонунӣ.

Gairatov T.M., Hakimov Sh.Sh.

THE DRUG SITUATION IN THE ISLAMIC REPUBLIC OF AFGHANISTAN AS A DETERMINANT OF CRIMES RELATED TO DRUG TRAFFICKING IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article is devoted to the drug situation in the Islamic Republic of Afghanistan as a determinant of crimes related to drug trafficking in the Republic of Tajikistan. In the article, the authors note that the official statements of the Taliban leadership about the introduction and maintenance of any kind of ban on poppy cultivation are populist in nature. Based on the study, the authors conclude that the Taliban will continue to use the official ban on poppy cultivation to gain international legitimacy (for example, in relations with Russia and Iran) and recognition, any prolonged suppression will face the same structural and political obstacles. Faced with poppy bans and eradication in Afghanistan since the mid-1990s. The drug situation in the Islamic Republic of Afghanistan will continue to be one of the main determinants of crimes related to drug trafficking in the Republic of Tajikistan.

Key words: Afghanistan, determinant, narcotic drugs, psychotropic substances, threat, counteraction, system, illegal circulation.

В последние годы многие государства мира незаконный оборот наркотиков относят к проблемам, не только посягающим на здоровье населения, а непосредственно на ее общественную безопасность, которая в 21 веке из региональной угрозы переросла в глобальную. Разрушительная сила наркотиков посягает на жизни, не обращая внимания на государственные ограничения, возраст или социальный статус.

Республика Таджикистан в начале 90-х годов двадцатого века непосредственно столкнулась с проблемой незаконного оборота наркотиков и ее контрабандной составляющей.

Проведенное исследование материалов судебно-следственной практики, а также отдельных работ авторов [3,28-31] и других отечественных ученых [5, с.5] свидетельствуют о том, что на наркоситуацию в Таджикистане влияет, прежде всего, обстановка в соседнем Афганистане.

В этой связи особый научно-практический интерес представляет проведение исследования наркоситуации в Исламской Республике Афганистан как одного из основного детерминанта преступлений связанных с незаконным оборотом наркотических средств в Республике Таджикистан.

Относительно определения юридической природы детерминантов считаем научно обоснованной точку зрения Н.Ф. Кузнецовой, что «причины и условия объединяются родовым понятием «криминогенные детерминанты» [6, с.5].

Актуальность исследования также заключается в том, что в настоящее время до конца не исследована позиция Талибов к незаконному обороту наркотиков, которые в настоящее время находятся у власти в Афганистане.

Международный опыт противодействия незаконному обороту наркотиков показывает, что Афганистан является страной с глубоко укоренившейся экономикой незаконного оборота наркотиков, что не может вызывать озабоченности не только в странах региона, но и всего международного сообщества.

После свержения правительства Ашрафа Гани в августе 2020 года талибы объявили о своем намерении [9] избавить Афганистан от наркотиков. Тем не менее, введение и поддержание любого вида запрета на выращивание мака будет ужасно трудным для талибов. Даже если, как в 1990-х годах, талибы стремятся использовать запрет на выращивание мака для получения международной легитимности (например, в отношениях с Россией и Ираном) и признания, любое продолжительное подавление столкнется с теми

же структурными и политическими препятствиями, с которыми столкнулись запреты и искоренение мака в Афганистане со времен середина 1990-х. Режим талибов мог бы продавить временные запреты на выращивание мака, но он будет бороться за сохранение запретов даже больше, чем три десятилетия назад. На самом деле, любые усилия по их поддержанию могут серьезно дестабилизировать «Талибан». Но в отличие от 1990-х, это новый мир наркотиков, изобилующий синтетическими опиоидами.

В 1990-х годах движение «Талибан» изначально не эксплуатировало экономику наркотиков из-за потребности в финансовой прибыли, равно как и не нуждалось в прибыли от наркотиков для расширения своего военного потенциала и усиления конфликта. Когда движение впервые возникло в Кандагаре в 1994 году и начало расширяться на юге Афганистана, его финансовые ресурсы и оперативный потенциал, такие как оружие, поступали из других источников, а именно от внешних спонсоров, таких как Пакистан и Саудовская Аравия, и от успешной эксплуатации незаконного оборота легальных товаров с незадекларированными легальными товарами в соответствии с Афганским соглашением о транзитной торговле (АТТА). Более того, экспансия движения «Талибан» по всей стране также происходила главным образом до того, как оно использовало незаконную экономику, связанную с наркотиками. Именно необходимость укрепить свою политическую власть после того, как произошла военная экспансия, побудила «Талибан» заняться экономикой наркотиков.

В течение последних 20 лет культивирование опийного мака продолжало оказывать ключевое значение, как на экономическую, так и на политическую жизнь большей части Афганистана.

Талибан наживался на торговле наркотиками, как и различные преступные группировки (иногда связанные с правительством), афганская полиция, различные ополченцы, племенные элиты и многие бывшие полевые командиры - бывшие правительственные чиновники на различных уровнях афганского правительства. Иногда вовлеченные лица и группы, в том числе те, кто номинально находится на противоположных сторонах насильственного конфликта, сильно пересекаются, и между ними существует множество пересечений и связей. В течение последних 20 лет полицейские подразделения, часто крайне жестокие и криминализованные, облагали налогом наркобизнес. Местные командиры и влиятельные лица в равной степени облагали его налогами, а также владели или спонсировали маковые поля. Они также арендовали землю фермерам, выращивающим мак, и предоставляли микрокредиты для выращивания. Сотрудники пограничных служб, например, в аэропорту Кабула или на контрольно-пропускных пунктах Спин-Болдак или Зарандж, допускают незаконный оборот наркотиков ради сокращения прибыли от продажи наркотиков.

Обладая широким территориальным влиянием и охватом по всей стране, движение «Талибан» обложило налогом выращивание, переработку и контрабанду наркотиков; и подразделения и члены движения «Талибан» были глубоко вовлечены во все эти элементы. В разные годы Талибан позволял своим бойцам прекращать боевые действия, чтобы собрать урожай наркотиков. Талибан также собирает налоги с независимых наркоторговцев и различных преступных группировок, подавляя другие.

За последние двадцать лет талибам удалось получать от десятков до сотен миллионов долларов от производства афганского мака в год. По предварительным оценкам, к 2020 году эта цифра составит 416 миллионов долларов [11].

Однако, как и подавляющее большинство группировок боевиков, Талибан просто обложил налогом любой вид экономической деятельности в районах, где он действовал — от легальной торговли товарами (сотни миллионов в год) до незаконной добычи полезных ископаемых (464 миллиона долларов в 2020 году. Аналогично, на пике усиления НАТО [1] в Афганистане в 2011 году (когда 150 000 солдат НАТО сражались с талибами) налоги

Талибов на дальнобойщиков, поставляющих НАТО [8], вероятно, превысили доходы Талибов от наркотиков [2].

Напротив, отношение Исламского государства в Хорасане к наркобизнесу было различным. Его западное отделение в Герате, ныне в значительной степени умирающее, было глубоко замешано в торговле наркотиками. Удивительно, но его восточное отделение в Нангархаре стремилось подавить культивирование там опийного мака, несмотря на крайне негативное экономическое воздействие на местное население [12].

Исследование комплексных мер (политических, экономических, гуманитарных и т.д.) проводимых в последние 20 лет направленных на противодействие незаконному обороту наркотиков в Афганистане показывают, что они к сожалению, не способствовали их сокращению, а напротив привели к наращиванию масштабов орошения полей мака, что в итоге неизбежно привело к их увеличению в десятки раз. Эти обстоятельства не позволили достичь поставленных целей по строительству государства с современной экономической моделью развития.

Высшее военно-политическое руководство США при достижении военных целей в Афганистане на первых ее этапах не включала борьбу с наркотиками. Это было вызвано, прежде всего, тем что военные остро нуждались в получении оперативной информации о противнике («Талибан» и «Аль-Каиде»). Американские военные с первых дней проведения военной операции наладили тесные контакты с влиятельными полевыми командирами, которые непосредственно были связаны с выращиванием мака и торговлей наркотиками. Непосредственное вмешательство США до 2003 года была бы расценена полевыми командирами и фермерами как угроза их многолетнему источнику дохода, что усугубило бы достижения поставленных целей военным руководством штатов [7].

В 2002 году согласно концепции «ведущих стран», которая была разработана в рамках международной миссии, призванной оказать содействие Афганистану на Великобританию возложили обязанность осуществлять борьбу с наркотиками. Согласно данной концепции на страны возлагалась обязанность по восстановлению отдельных секторов экономики. Британское правительство принимая во внимание сложное социально-экономическое положение в сельской местности решила реализовать программу компенсирования искоренения наркотиков. Для реализации этих целей Великобритания выделила 71,75 миллиона долларов. В период с 2002-03 годы фермеры должны были получить 350 долларов США за добровольное уничтожение каждой джериб (единицу площади) мака. В ходе реализации концепции не были учтены такие риски как высокий уровень коррупции и моральный риск. В итоге спустя год политика была признана провальной и была отменена [4].

Руководство Британии в 2004 году решила использовать другую тактику борьбы и вела запрет на выращивание мака. Идея ведения запрета была направлена, прежде всего, против крупных торговцев и действующих лабораторий по их переработке. Однако, при проведении данной политики не были в очередной раз достаточно полно исследованы имеющиеся риски. Влиятельные афганские лидеры умело использовали данную норму в целях устранения конкурентов, которые в Афганистане имеют как правила этнический или региональный характер. В итоге жертвами запрета стали мелкие торговцы, а влиятельные лидеры, а это, как правило, полевые командиры укрепили свои позиции, что привело к значительной вертикали наркобизнеса в Афганистане.

Сложившейся ситуацией воспользовался «Талибан», который к этому времени освоился в Пакистане начал поэтапное интегрирование в афганскую торговлю наркотиками по средствам обеспечения безопасности лицам, попавшим под запрет.

Основными субъектами противодействия незаконного орошения мака с 2004 по 2009 год выступали специальное подразделение Dyncorp при непосредственной поддержке и совместном участие сил и средств местных органов власти. Проведение силами правопорядка указанных мероприятий приводила к массовым протестам. В 2005 году были

получены первые положительные результаты по сокращению производства, прежде всего в провинции Нангархар на 90 процентов [10].

Проведение операций по искоренению выращивания мака привело к тому, что многие фермеры так и не смогли найти себе альтернативный вид деятельности и попали в тяжелое экономическое положение. Программа «Деньги в обмен на работу» была доступна лишь малой части населения и охватила только небольшую часть территорий, приближенных к городам. В этот период были зафиксированы многочисленные факты продажи своих малолетних дочерей в качестве невест. Большое количество фермеров было вынуждено иммигрировать в соседний Пакистан, и оказывались в экстремистских медресе Деобанди тем самым пополняя ряды талибов. Талибы начали выполнять функции по охране полей и наркотрафика, что давало им возможность получать разведывательную информацию от лиц, вовлеченных в незаконный оборот наркотиков, имеющих достаточно широкие возможности и влияния в политической иерархии страны.

По официальным данным УНП ООН в 2022 году площадь посевов мака увеличилось в Исламской Республике Афганистан на 32 %, тем самым составив 233 тыс. гектара [13].

По словам главы Агентства по контролю за наркотиками Таджикистана Хабибулло Вохидзода «По сравнению с прошлым годом это больше на 9 задержанных контрабандистов. После прихода к власти, представители «Талибан» заявили, что намерены запретить выращивание и производство наркотиков, препятствовать их продаже и распространению, а также ужесточить наказание в отношении людей, которые занимаются оборотом наркотиков. Но на самом деле такого не видно» [14].

Подводя итог проведенному исследованию можно сделать вывод, что несмотря на официальные заявления руководства «Талибов» о введение и поддержание любого вида запрета на выращивание мака будут иметь популистский характер. Талибы и дальше будут использовать официальный запрет на выращивание мака для получения международной легитимности (например, в отношениях с Россией и Ираном) и признания, любое продолжительное подавление столкнется с теми же структурными и политическими препятствиями, с которыми столкнулись запреты и искоренение мака в Афганистане со времен середина 1990-х. Наркоситуация в Исламской Республике Афганистан будет продолжать оставаться как один из основных детерминантов преступлений связанных с незаконным оборотом наркотических средств в Республике Таджикистан

ЛИТЕРАТУРА

1. Ванда Фелбаб-Браун, «Почему Талибан победил и что Вашингтон может с этим сделать сейчас». Иностранные дела. 17 августа 2021 года, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2021-08-17/why-taliban-won>.
2. Ванда Фелбаб-Браун, «Политика в области наркотиков, безопасности и борьбы с наркотиками в Афганистане», выступление перед Палатой лордов Парламента Соединенного Королевства, Комитетом по международным отношениям и обороне. 29 октября 2020 года, <https://www.brookings.edu/testimonies/drugs-security-and-counternarcotics-policies-in-afghanistan>.
3. Гайратов Т.М. Незаконный оборот наркотических средств как угроза национальной безопасности Республики Таджикистан // Сохибкор (Предприниматель). 2016. С.28-31.; Гайратов Т.М., Теплова С.М. Причины и условия незаконного оборота наркотических средств в Республике Таджикистан // Вестник филиала Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова в г. Душанбе, серия гуманитарных и экономических наук. Душанбе 2020. С. 69-74.; Гайратов Т.М., Кудратов Н.А. Правовые механизмы совершенствования специально-криминологических мер противодействия терроризма в Республике Таджикистан // Материалы международной научной дистанционной конференции. Одесса, 9 апреля 2021года. С.150-153.

4. Джон Ф. Бернс, «Афганские полевые командиры выжимают прибыль из войны с наркотиками, говорят критики». Нью-Йорк Таймс. 5 мая 2002 года, <http://www.nytimes.com/2002/05/05/world/afghan-warlords-squeeze-profits-from-the-war-on-drugs-critics-say.html>.
5. Зоиров Д.М. Противодействие незаконному обороту наркотических средств и психотропных веществ. Монография (МВД Республики Таджикистан). – Душанбе, 2005. – 182 с.; Хусейнова М.С. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика незаконного оборота наркотических средств по законодательству Республики Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 2021. – 243с.
6. Криминология / Под ред. Б.В. Коробейникова, Н.Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. М., 1998. С.5.
7. См., например, Энн Барнард и Фара Стокман, “Роль США в героиновой войне в Афганистане”. Бостон Глоуб, 30 октября 2004 года, http://www.boston.com/news/world/articles/2004/10/20/us_weights_role_in_heroin_war_in_afghanistan.
8. Специальный генеральный инспектор по восстановлению Афганистана, Коррупция в условиях конфликта: уроки из опыта США в Афганистане. Сентябрь 2016 года, <https://www.oversight.gov/sites/default/files/oig-reports/SIGAR-16-58-LL.pdf>.
9. «Талибан обещает запретить героин, но смогут ли они выжить без него?» Франция 24. 19 августа 2021 года, <https://www.france24.com/en/live-news/20210819-taliban-vow-to-ban-heroin-but-can-they-survive-without-it>.
10. УНП ООН, “Ситуация с опиумом в Афганистане”. 29 августа 2005 г., http://www.unodc.org/pdf/afghanistan_2005/opium-afghanistan_2005-08-26.pdf.¹
<https://www.imruz.tj/ru/tajikistan/30879/> (дата обращения 05.12.2022).
11. Фруд Бежан, «Растущая ‘Финансовая мощь’ Талибана может сделать его «невосприимчивым» к давлению, предупреждает Конфиденциальный доклад НАТО”. 16 сентября 2020 года, Радио Свободная Европа/ Радио Свобода, <https://www.rferl.org/a/exclusive-taliban-s-expanding-financial-power-could-make-it-impervious-to-pressure-secret-nato-report-warns/30842570.html>.
12. Шах Махмуд Шинвари и Абубакар Сиддик, “Пакистанские боевики возглавляют продвижение ИГ в Восточный Афганистан”. Гандхара. 30 июня 2016 года, <http://gandhara.rferl.org/content/afghanistan-pakistan-islamic-state-taliban/27102776.html>.
13. <https://www.imruz.tj/ru/tajikistan/30879/> (дата обращения 05.12.2022).
14. <https://www.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/security/20220805/glava-akn-skazal-ob-uvelichenie-narkotrafika-v-tadzhikistan-posle-prihoda-taliban> (дата обращения 05.12.2022).

Кадырова З. Х.

ДУАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ: ОТ КОНЦЕПЦИИ К ПРАКТИКЕ

В статье рассматриваются вопросы реформирования системы профессионального образования страны с позиции внедрения дуального (кооперативного) обучения в систему высшего профессионального образования.

Ключевые слова: дуальное обучение, концепция дуального обучения, уровни образования, высшее профессиональное образование.

Қодирова З.Х.

ТАЪЛИМИ ДУАЛӢ: АЗ КОНСЕПСИЯ БА АМАЛИЯ

Дар мақола масъалаҳои ислоҳоти низоми таҳсилоти касбии кишвар аз нуктаи назари ҷорӣ намудани таълими дуалӣ (кооперативӣ) ба низоми таҳсилоти олии касбӣ баррасӣ шудааст.

Калидвожаҳо: таълими дуалӣ, концепсияи таълими дуалӣ, сатҳҳои таҳсилот, таҳсилоти олии касбӣ

Kadyrova Z. Kh.

DUAL TRAINING: FROM CONCEPT TO PRACTICE

The article deals with the issues of reforming the country's vocational education system from the perspective of introducing dual (cooperative) training into the system of Higher Professional Education.

Key words: dual training, the concept of dual training, levels of education, higher professional education.

С приобретением государственной независимости большинство постсоветских государств, включая Республику Таджикистан, приступили к реформированию профессиональных образовательных систем. Процесс реформирования образования в стране шел на протяжении трех десятилетий и продолжается по настоящее время.

Правительство Республика Таджикистан предпринимает заметные инициативы к интеграции в мировое образовательное пространство. Главным направлением в области международного сотрудничества в области профессионального образования является интеграция в Европейское образовательное пространство лишь на условиях имплементации некоторых принципов Болонского процесса. Так, начиная с 2004 года высшее профессиональное образование перешло на трёхступенчатую систему высшего профессионального образования: бакалавриат, магистратура, докторантура PhD, прием в вузы с 2015 года стал осуществляться на основе централизованных вступительных экзаменов Национального центра тестирования при Президенте Республики Таджикистан, на базе информационных технологий реализация дистанционного обучения в вузах страны, обновление образовательных программ с учетом европейских стандартов качества, формирование общих и профессиональных компетенций у студентов.

Результаты проведенных реформ были закреплены, прежде всего, в Законе Республики Таджикистан «Об образовании», принятом в июне 2013 году. Реформы были нацелены на:

- повышение качества образования и конкурентоспособности системы высшего профессионального образования страны;
- развитие международной и региональной академической мобильности;
- повышения трудоустройства выпускников на национальном и международном рынках труда;
- развитие всестороннего международного сотрудничества.

В Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года, для обеспечения прорыва в развитии системы профессионального образования и науки выделены следующие приоритеты:

- обеспечение равенства и доступности образования;
- повышение качества образования на всех уровнях;
- повышение финансовой устойчивости и эффективности в секторе образования;

- развитие национальных центров научно – исследовательских и опытно – конструкторских разработок;
- укрепление и эффективная реализация научного потенциала страны.[1]

В области повышения качества образования на период реализации стратегии от системы профессионального образования требуется решение нижеприведенных задач:

- обеспечение *взаимосвязи профессиональных знаний и практических навыков* (формирование образовательных и квалификационных стандартов по специальностям различного профиля с привлечением предприятий и организаций, *реализация системы обучения на базе крупных предприятий, создание производственных площадок обучения*);
- поддержка развития системы начального и среднего профессионального образования, скоординированная с приоритетными направлениями развития экономики страны (укрепление материально-технической базы, *взаимосвязей с предприятиями и организациями - будущими работодателями выпускников*, развитие и повышение эффективности системы профориентации молодежи, создание системы региональных конкурсов по рабочим специальностям – World Skills Tajikistan);
- выявление потребности и введение новых образовательных программ, направленных на создание квалификаций и переквалификацию для использования технологий, связанных с окружающей средой, энерго и ресурсоэффективностью, формируя кадровый состав для «зелёной занятости» [3].

Вместе с тем, в Национальной стратегии развития образования Республики Таджикистан на период до 2030 года отмечается, что на сегодняшний день зарубежный опыт доказывает дуальную форму обучения как наиболее эффективную в случае образовательных учреждений начального, среднего и высшего профессионального образования [4].

Именно по этой причине Правительство Федеративной Республики Германия оказывая всестороннюю поддержку Министерству образования и науки Республики Таджикистан и предоставило возможность соответствующим субъектам политики, бизнеса и образования совместно разработать Национальную концепцию кооперативного (дуального) высшего образования, которая бы способствовала повышению качества и релевантности высшего образования в Республике Таджикистан, а главное устранила бы разрыв между потребностями рынка труда и программами высшего образования.

В Национальной концепции отмечается, что кооперативное (дуальное) обучение (ДО) – это новый формат высшего образования, предлагаемый для дополнения существующего ландшафта высшего образования в Таджикистане.[5] ДО – это образовательный формат, который сочетает обучение в вузе с практическим опытом, получаемым студентами во время прохождения практики в компаниях и организациях. Он основан на структурированном партнерстве между образовательным учреждением и работодателями (коммерческими или некоммерческими организациями, предприятиями или государственными и частными службами). Сочетание высшего образования и обучения на рабочем месте направлено на получение как академических навыков, так и опыта работы. Таким образом теоретические знания, полученные во время обучения в вузе, дополняются опытом работы на рабочем месте, и позволяют студенту напрямую применять и испытать академическое обучение на практике, и наоборот. В концепция предлагаются две модели ДО для внедрения в систему высшего образования Республики Таджикистан.

1. Абитуриент поступает согласно действующему централизованному порядку поступления в вуз. Национальный тестовый центр при Президенте Республики Таджикистан (НТЦ) организует прием вступительных экзаменов. Распределение студентов по вузам страны проводится также НТЦ на основе результатов вступительных экзаменов. В первый год обучения (1-й и 2-й семестры) студенты изучают профильные и общеобразовательные дисциплины (цикл государственного компонента - социально-гуманитарный модуль, языковой модуль, модуль естественных дисциплин и

информационных технологий) и приобретают базовые знания. По завершении первого курса проводится отбор студентов на программу ДО на основе утвержденных ученым советом вуза критериев отбора и разработанных совместно с работодателем. Окончательное решение принимает работодатель, который заключает договор со студентом и предоставляет рабочие места на период обучения, вплоть до окончания обучения.

2. На втором году обучения (3-й и 4-й семестры) в вузе обучающийся чередует обучение в вузе с прохождением практики на рабочем месте: студенты 30% времени проводят в вузе, затем 20% времени проходят практику на рабочем месте (3-й семестр), затем опять 30% времени в вузе, и 20% на рабочем месте (4-й семестр).

3. На третьем курсе (5-й и 6-й семестры) процесс обучения в вузе и обучения на рабочем месте чередуется в том же порядке, что и на втором курсе.

4. В четвертый год обучения (7-й и 8-й семестры) 7-й семестр посвящается обучению в вузе, а в 8-м семестре студент находится на производственной практике (см. таблицу 1).

Распределение студентов по вузам НТЦ при Президенте РТ и их зачисление в вузы			
ВУЗ	1-й академический год (адаптационный период)		РАБОТОДАТЕЛЬ
	Профильные и общеобразовательные дисциплины со сдачей тестовых экзаменов	Каникулы	
	2-й академический год (отбор студентов на программу ДО)		
	Профильные дисциплины со сдачей тестовых экзаменов	Производственная практика на рабочем месте с подготовкой отчета по практике в качестве основы для оценки студента	
	3-й академический год		
	Профильные дисциплины со сдачей тестовых экзаменов	Производственная практика на рабочем месте с подготовкой отчета по практике в качестве основы для оценки студента	
	4-й академический год		
	Профильные дисциплины со сдачей тестовых экзаменов	Производственная практика, а также подготовка и защита выпускной работы бакалавра	
ВЫХОД НА РЫНОК ТРУДА			

Таблица 1. Модель ДО в системе высшего образования Республики Таджикистан (модель 1)

В модели 2 студенты допускаются и зачисляются НТЦ непосредственно сразу на четырехлетнюю программу ДО. Как и в модели 1 (отбор студентов после 1-го учебного года), в модели 2 вуз и работодатель отбирают студентов совместно, а окончательное решение принимает работодатель, который заключает договор на обучение с конкретным студентом.

Распределение студентов по вузам НТЦ при Президенте РТ и их зачисление в вузы на программу ДО			
ВУЗ	1-й академический год		РАБОТОДАТЕЛЬ
	Профильные и общеобразовательные дисциплины со сдачей тестовых экзаменов	Производственная практика на рабочем месте с подготовкой отчета по практике в качестве основы для оценки студента	
	2-й академический год		
	Профильные дисциплины со сдачей тестовых экзаменов	Производственная практика на рабочем месте с подготовкой отчета по	

		практике в качестве основы для оценки студента	
3-й академический год			
	Профильные дисциплины со сдачей тестовых экзаменов	Производственная практика на рабочем месте с подготовкой отчета по практике в качестве основы для оценки студента	
4-й академический год			
	Профильные дисциплины со сдачей тестовых экзаменов	Производственная практика, а также подготовка и защита выпускной работы бакалавра	
ВЫХОД НА РЫНОК ТРУДА			

Таблица 2. Модель ДО в системе высшего образования Республики Таджикистан (модель 2)

Анализ правовой базы в области высшего образования Республики Таджикистан показал, что есть законодательная основа для внедрения ДО в учреждениях высшего образования. Так, в ст. 19 п. 4. Закона «О высшем и послевузовском профессиональном образовании» Республики Таджикистан предусматривается следующее: учебная и производственная практика, предусмотренная государственным образовательным стандартом высшего профессионального образования, осуществляется на основе договоров между учреждениями высшего профессионального образования и предприятиями, учреждениями и организациями, в соответствии с которыми указанные предприятия, учреждения и организации, независимо от их организационно-правовых форм и подведомственной принадлежности, обязаны предоставлять места и создавать соответствующие условия для прохождения практики студентами государственных учреждений высшего профессионального образования и негосударственных, аккредитованных учреждений высшего профессионального образования [1].

В соответствии со ст. 9 главы 2 Закона РТ «О подготовке специалистов с учетом потребностей рынка труда» в полномочия работодателей и их объединений входит участие в процессе разработки учебных программ и инструментов оценки, стандартов компетенций в оценке качества подготовки специалистов и др [2].

В Трудовом кодексе Республики Таджикистан от 23 июля 2016 года, №1329, глава 3 «Трудовой договор», статья 29 посвящена ученическому договору; глава 15 оговаривает все особенности регулирования труда работников, не достигших восемнадцати лет. В Типовом положении о практике студентов учреждений высшего профессионального образования Республики Таджикистан включены главы, в которых прописаны содержание практик студентов, организация и руководство практикой, обязанности руководителей от вуза, от предприятия и студента, документация и отчетность о практике, материальное обеспечение практики и др.

Однако термин «дуальное (кооперативное) высшее образование» не определен на законодательном уровне и может использоваться учреждениями высшего профессионального образования, работодателями при условии наличия данного термина в нормативно-правовых актах Республики Таджикистан.

Таким образом, для успешной реализации концепции ДО в системе высшего профессионального образования на практике необходимо предпринять ряд действенных мер, в частности:

- внесение дополнений в части понятийного аппарата ДО в действующих нормативно-правовых актах в области высшего образования (в Кодекс об образовании, Закон РТ «Об образовании», Закон РТ «О подготовке специалистов с учетом потребностей рынка труда», Положение о практике студентов и др.);

- издание приказа МОН РТ о пилотировании ДО на базе двух-трех вузов;
- обновление государственного образовательного стандарта высшего профессионального образования;
- закрепление термина ДО на законодательном уровне потребует разработку других нормативных документов, как правило, это «Положение о дуальном высшем образовании», «Положение о наставничестве», «Руководство по квалификационным требованиям для поставщиков услуг по обучению на рабочем месте», «Формат договора об организации и внедрении ДО», «Формат ученического договора», «Положение о прохождении практики на рабочем месте», «Руководство по написанию отчетов практики и выпускной дипломной работы бакалавра программы ДО» и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон РТ «О высшем и послевузовском профессиональном образовании» от 22 апреля 2009 г., № 1314
2. Закон РТ «О подготовке специалистов с учетом потребностей рынка труда» (гл. 2, ст. 9) от 25 ноября 2020 г. № 253
3. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года
4. Национальная стратегия развития образования Республики Таджикистан на период до 2030 года.
5. Национальная концепция кооперативного высшего образования Республики Таджикистан.

УДК 347.462

Болтуева Ш.С.

ЧОРАҶОИ ТАЪМИНКУНАНДАИ ИЧРОИ УҲДАДОРӢ АЗ РӢИ ШАРТНОМАИ СУПОРИШ

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои чораҳои таъминкунандаи иҷрои уҳдадорӣ аз рӯи шартномаи супориш мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Муайян карда шуд, ки шаклҳои асосии ҷавобгарии граждани-ҳуқуқӣ барои вайрон кардани уҳдадориҳо аз рӯи шартнома супориш ноустуворона ва талофии зиён ба шумор мераванд. Асоснок карда шудааст, ки ба моддаҳои 918 ва 919 КГ ҚТ як қатор муқаррароти иловагиро ворид намудан зарур аст, ки тибқи онҳо ваколатдоркунанда бояд ҳуқуқ пайдо намояд, ки аз вақил даромади иловагии бадастомадаро талаб кунад. Инчунин ба ваколатдоркунанда ҳуқуқ дода шавад, агар аҳд бо шартҳои нисбатан номуфидтар аз он, ки дар шартнома пешбинӣ гардида буд баста шуда бошад, аз он даст кашад.

Калидвожаҳо: супориш; шартнома; ноустуворона; зиён; ҷарима; талоф

Болтуева Ш.С.

МЕРЫ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ ИСПОЛНЕНИЮ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ ПО ДОГОВОРУ ПОРУЧИТЕЛЬСТВА

В данной статье анализируются вопросы мер, обеспечивающих исполнение обязательств по договору поручения. Определено, что основными формами гражданско-

правовой ответственности за нарушение обязательств по договору являются непостоянная уступка и возмещение убытков. Обосновывается необходимость включения в статьи 918 и 919 ГК РТ ряда дополнительных положений, согласно которым доверитель должен иметь право требовать от представителя дополнительных доходов. Также неуполномоченной стороне может быть предоставлено право отказа от договора, если договор заключен на более невыгодных условиях, чем предусмотренные в договоре.

Ключевые слова: поручения; договор; нестабильный; ущерб; штраф; потеря

Boltueva Sh.S.

PROVIDER MEASURES FOR FULFILLMENT OF OBLIGATIONS ACCORDING TO THE ORDER CONTRACT

In this article, issues of measures ensuring the performance of obligations under the assignment contract are analyzed. It was determined that the main forms of civil-legal responsibility for breach of obligations under the contract are unstable assignment and damages. It is justified that it is necessary to include a number of additional provisions in Articles 918 and 919 of the Civil Code of the Republic of Tajikistan, according to which the authorizer should have the right to demand additional income from the representative. Also, the non-authorized party may be given the right to withdraw from the contract if the contract is made on terms that are more unfavorable than those stipulated in the contract.

Keywords: assignment; contract; unstable; loss; penalty; loss

Ташаккули муносибатҳои иқтисодии бозорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон боиси зарурати ислоҳоти қулли конунгузории ҷорӣ граждани дар маҷмӯъ ва ҳам ҷузъҳои алоҳидаи он, аз ҷумла муносибатҳои шартномавӣ гардид, ки дар шароити муосир бояд ба такмили танзими ҳуқуқӣ-граждани муносибатҳои ҷамъиятӣ хизмат кунанд. Шартнома воситаи ҳуқуқие, мебошад, ки барои танзими муносибатҳои байни иштирокчиёни муомилоти граждани бо мақсади мувофиқат кардан ва ба назар гирифтани манфиатҳои ҳар як тараф таъин шудааст.

Шартнома дар шароити инкишофи иқтисоди бозоргонии нақши яке аз танзимгарони асосӣ ва самарабахши ҳуқуқии муносибатҳои гражданию иқтисодиро мебозад[4].

Кафолатҳои татбиқи воқеи ва пурраи ҳуқуқу уҳдадорихои субъектҳои ҳуқуқӣ граждани имрузҳо аҳамияти торафт ҷиддӣ пайдо намудаанд. Ҳуқуқи гирифтани хизматрасонӣ ва ёрии намояндагон яке аз кафолатҳои асосии субъектҳои ҳуқуқӣ граждани мебошад. Шахсони воқеи ва ҳуқуқӣ барои амалӣ гардонидани ҳуқуқу уҳдадорихои граждани худ аксар вақт маҷбур мешаванд, ки ба хизмати шахсони дигар, ки ба манфиати онҳо амалҳои гуногунро анҷом медиҳанд, ки боиси ба вучуд омадан, тағйир ва қатъ гардидани муносибатҳои ҳуқуқии граждани мегарданд, мурочиат кунанд. Ҷунин муносибатҳоро одатан намояндагӣ меноманд[1].

Дар адабиёт баъзе муҳақиқон таърифи намояндагиро аниқтар шарҳ дода, се намуди онро ҷудо мекунанд: намояндагӣ дар асоси санадӣ маъмурӣ; намояндагӣ дар асоси қонун; намояндагӣ дар асоси шартнома. Бояд қайд кард, ки маъмултани шартнома, ки пайдоиши намояндагиро муайян мекунад, шартномаи супориш мебошад, ки бидуни мавҷудияти он ҳаёти муосири иҷтимоӣ ва муомилоти гражданиро тасаввур кардан ғайриимкон аст. Хусусияти хоси ин шартнома дар он аст, ки предмети он амали вақил дар тамоми соҳаҳои ҳуқуқ граждани, оилави, мурофиави граждани, ҳуқуқӣ замин, ҳуқуқи меҳнати, маъмури ва мурофиавии ҷиноятӣ мебошад.

Инҷунин мубрамиати омузиши шартнома бо татбиқи фаълони шартномаи супориш дар муносибатҳои ҳуқуқӣ граждани ва доираи васеи татбиқи он муайян карда мешавад. Шартномаи супориш дар мавриде истифода мешавад, ки зарурат барои намояндагии касбии

манфиатҳои яке аз иштирокчиёни муносибатҳои граждани дар назди дигарон дар соҳаи ҷаҳони соҳибкории, хангоми расонидани ёрии ҳуқуқи ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқи, инчунин хангоми намоёндагӣ дар судҳо ва дигар органҳои давлатӣ ба вучуд меояд. Дар робита ба рушди муносибатҳои бозорӣ, ҷаҳони тичоратӣ бо истифода аз намоёндагии тичоратӣ соҳаҳои нави татбиқи шартномаи ваколатнома пайдо мешаванд.

Шартномаи супориш аз шартномаи ҳуқуқи граждани Рими қадим – мандат сарчашма мегирад, ки мувофиқи он «... як шахс (вакил) ўҳдадор мешавад, ки аз номи шахси дигар (мандатор, ваколатдеҳ) бепул ҳар гуна кореро анҷом диҳад, масалан, хона харад, қарз диҳад ва ғайра.

Дар замони шӯравӣ аксари шартномаҳо, ки муносибатҳои байни иштирокчиёни муомилоти иқтисодиро ба танзим медароранд, барои иҷрои санадҳои пешбинишуда бааста мешуданд. Озодии тарафҳо дар чунин шартномаҳо ҷой надошт. Бинобар ин шартномаи супориш хусусияти асосии ҳудро гум кард: онро танҳо шартан натиҷаи созиши тарафҳо ҳисоб намудан мумкин буд. Аз ин рӯ, барои мусоидат ба раванди объективии тичоратикунонии муносибатҳои ҳуқуқии шахрвандӣ дар Тоҷикистон, бояд ба ўҳдадорҳои ҳуқуқии шартномавӣ диққати махсус дода шавад, ки аз он принсипи «озодии шартнома», ки дар КГ ҚТ муқарра гардидааст гувоҳӣ медиҳад[2].

Иҷрои ўҳдадорӣ ваколатдиҳанда метавонад бо усулҳои гуногуни таъмини иҷрои ўҳдадорӣ амалӣ карда шавад. Масалан, ваколатдиҳанда вазифадор аст, ки дар сурати ба таъхир андохтани пардохти подош ба вакил ноустуворона пардохт кунад. Илова бар ин, иҷроиш дар шакли нигоҳ доштан низ имконпазир аст. Инчунин иҷроиш дар шакли нигоҳдорӣ ашё низ имконпазир аст. Аммо мутаасифона дар қонунгузориҳои граждани ҚТ чунин усули таъмини иҷрои шартномаи супоришро пешбинӣ накарданд. Тибқи м. 389 КГ ҚТ талаботи кредитор, ки бо нигоҳдорӣ ашё таъмин шудааст, аз ҳисоби арзиши он бо бартарӣ аз тамоми талаботи боқимондае, ки иҷроӣ онҳо бо ҳуди ҳамин ашё таъмин шудааст, қонеъ гардонида мешавад чунин ба назар чунин мерасад, ки чунин нигоҳдорӣ ба тамоми ҳолатҳои ҳолатҳои фармоишҳои ҷуброншаванда паҳн карда шавад. Вакил ҳуқуқ дорад тибқи моддаи 388 КГ ҚТ ашёи дар ихтиёраш бударо, ки бояд ба ваколатдиҳанда супорида шавад, барои таъмини талабҳои худ аз руи шартномаи супориши бомузд нигоҳ дорад.

Татбиқи ин пешниҳод барои таъмини иҷроӣ ўҳдадорӣ ваколатдиҳанда мусоидат хоҳад кард, зеро он қоидаи нигоҳ доштанро ҳам ба шахрвандон ҳам соҳибкорон паҳн мегардад.

Дар навбати худ ваколатдиҳанда ҳуқуқ дорад товони зарраро талаб намояд. Агар вакил маблағи пулро беасос нигоҳ дошта бошад, ваколатдиҳанда тибқи моддаи 388-и КГ ҚТ ҳуқуқ дорад пардохти ғоизхоро барои истифодаи ғайриқонунии пулҳои шахсони дигар талаб намояд.

Дар баробари руёнидани ноустуворона ва товони зиёни воқеӣ, дар шартномаи супориш ваколатдиҳанда руёнидани ғоизҳо барои истифодаи воситаҳои пулии ғайр пешбинӣ шуданаш мумкин аст. Мувофиқи муқаррароти қ. 1 м. 426 КГ ҚТ, барои ғайриқонунӣ истифода бурдани маблағи ғайр дар натиҷаи иҷро накардани ўҳдадорӣ пулӣ ё гузаронидани муҳлати пардохти он ё бидуни асос гирифтани он ё ба амонат гузоштан аз ҳисоби шахси дигар, бояд ба андозаи ин маблағ ғоиз пардохта шавад, ки андозаи он бо дарназардошти ставкаи миёнаи ғоизи бонк, ки Бонки миллии Тоҷикистон дар рӯзи иҷроӣ ўҳдадорӣ пулӣ ё қ. дахлдори ин ўҳдадорӣ муайян кардааст, ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар ин ҷо заминаи ҳуқуқии хуб мешуд агар руёнидани ғоизҳо барои аз тарафи вакил ғайриқонунӣ нигоҳ доштан воситаҳои пулии ваколатдиҳанда аз руи шартномаи супориш қарор дошта, ба муқаррароти умумии м. 426 КГ ҚТ асос ёбад.

Мушкilotи дигари шартномаи супориш дар боби 45-и КГ ҚТ муайян нагардидани муқаррарот оид ба оқибатҳои имконнопазирии иҷроӣ супориш мебошад. Ба тарзи қиёс дар м. 800 «Пардохти хизматрасонӣ» ва боби 37 «Хизматрасонии пулакӣ»-и КГ ҚТ, ки тибқи он «дар сурати имконнопазирии иҷро, ки бо гуноҳи иҷрокунанда ба миён наомадааст, фармоишгар вазифадор аст бо нигоҳ доштани ғоидае, ки иҷрокунанда ба даст овардааст ё

метавонист дар натиҷаи озод намудани ӯ аз иҷрои хизматрасонӣ (хизматрасониҳо) ба даст орад, подошпулии муносиб диҳад. Дар сурати бо гуноҳи фармоишгар ба миён омадани имконнопазирии иҷро, агар дар қонун ё шартнома тартиби дигаре пешбинӣ нагардида бошад, арзиши хизматрасонӣ дар ҳаҷми пурра пардохта мешавад».

Дар назарияи ҳуқуқ қиёси ҳуқуқ яке аз роҳҳои бартараф намудани норасоихоӣ танзими ҳуқуқӣ мебошад, то аз ҷониби қонунгузор тавассути ворид намудани меъёри дахлдори ҳуқуқӣ бартараф нагардад[3]. Бояд гуфт, ки истифодаи аналогияи қонуне, ки ба таври ройгон ба ҳисоб меравад, танзими фармоишро бо ёрии меъёрҳои марбут ба хизматрасонии пулакӣ пешбинӣ менамояд, хеле баҳснок аст. Ин муносибатҳо, хусусан дар доираи додани ҳаққи хизмат хизмат ва ҷуброни хароҷот ба ҳам монанд нестанд.

Ба андешаи мо ҳалли ин мушкили аз тарафи қонунгузор бо роҳи ба моддаи ба м. 914 КГ ҚТ "Иҷрои супориш мутобиқи дастури ваколатдиҳанда" илова намудани қ. 3.4. мумкин аст:

4. Агар имконнопазирии иҷро бо гуноҳи ваколатдоркунанда ба миён ояд, у вазифадор аст ба вакил тамоми хароҷотҳои карда ва подошпулиро дар ҳаҷми пурра пардохт намояд, агар дар қонунҳо тартиби дигаре пешбинӣ нагардида бошад

5. Агар бо сабабҳои ба тарафҳо алоқаманд набуда имконнопазирии иҷро вобаста бошад ваколатдоркунанда уҳдадор аст хароҷоти воқеии вакилро ҷуброн намояд, агар дар қонунҳо ё созишномаи тарафҳо тартиби дигаре пешбинӣ нагардида бошад.

Ба моддаҳои 918 ва 919 КГ ҚТ як қатор муқаррароти иловагиро ворид намудан зарур аст, ки тибқи онҳо ваколатдоркунанда бояд ҳуқуқ пайдо намояд, ки аз вакил даромади иловагии бадастомадаро талаб кунад. Инчунин ба ваколатдоркунанда ҳуқуқ дода шавад, агар аҳд бо шартҳои нисбатан номуфидтар аз он, ки дар шартнома пешбинӣ гардида буд баста шуда бошад, аз он даст кашад.

Ба андешаи мо барои ҳалли ин мушкилӣ ба м. 918 КГ ҚТ илова намудани меъёри зерин мувофиқи мақсад мебошад: «вакил дар назди ваколатдиҳанда танҳо барои зиёне, ки бо қасдан иҷро накардани супориш алоқаманд аст ҷавобгар аст, ва дар сурати супориши пулакӣ - барои хунукназарӣ низ ҷавобгар буда метавонад».

Дар натиҷаи таҳлили зербоби мазкур қайд намудани як қатор камбудихо зарур аст, ки бартараф намудани онҳо ба такмили сохтори ҳуқуқии шартномаи супориш ва ҳалли дурусти баҳсҳо байни ваколатдиҳанда, вакил ва шахсони сеюм мусоидат хоҳанд кард:

1. Дар баробари рӯенидани ноустуворона ва товони зиёни воқеӣ, дар шартномаи супориш ваколатдиҳанда рӯенидани фоизҳо барои истифодаи воситаҳои пулии ғайр пешбинӣ шуданаш мумкин аст. Мувофиқи муқаррароти қ. 1, м. 426 КГ ҚТ, барои ғайриқонунӣ истифода бурдани маблағи ғайр дар натиҷаи иҷро накардани уҳдадорӣ пулӣ ё гузаронидани муҳлати пардохти он ё бидуни асос гирифтани он ё ба амонат гузоштан аз ҳисоби шахси дигар, бояд ба андозаи ин маблағ фоиз пардохта шавад, ки андозаи он бо дарназардошти ставкаи миёнаи фоизи бонк, ки Бонки миллии Тоҷикистон дар рӯзи иҷрои уҳдадорӣ пулӣ ё дахлдори ин уҳдадорӣ муайян кардааст, ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар ин заминаи ҳуқуқӣ хуб мешуд агар рӯенидани фоизҳо барои аз тарафи вакил ғайриқонунӣ нигоҳ дошати воситаҳои пулии ваколатдиҳанда аз рӯи шартномаи супориш қарор дошта, ба муқаррароти умумии м. 426 КГ ҚТ асос ёбад.

2. Дар назарияи ҳуқуқ қиёси ҳуқуқ яке аз роҳҳои бартараф намудани норасоихоӣ танзими ҳуқуқӣ мебошад, то аз ҷониби қонунгузор тавассути ворид намудани меъёри дахлдори ҳуқуқӣ бартараф нагардад. Бояд гуфт, ки истифодаи қиёси қонуне, ки ба таври ройгон ба ҳисоб меравад, танзими фармоишро бо ёрии меъёрҳои марбут ба хизматрасонии пулакӣ пешбинӣ менамояд, хеле баҳснок аст. Ин муносибатҳо, хусусан дар доираи додани ҳаққи хизмат хизмат ва ҷуброни хароҷот ба ҳам монанд нестанд. Ба андешаи мо ҳалли ин мушкили аз тарафи қонунгузор бо роҳи ба моддаи ба м. 914 КГ ҚТ "Иҷрои супориш мутобиқи дастури ваколатдиҳанда" илова намудани қ. 3.4. мумкин аст:

3. Агар имконнопазирии ичро бо гуноҳи ваколатдоркунанда ба миён ояд, у вазифадор аст ба вакил тамоми хароҷотҳои карда ва подошпулиро дар ҳаҷми пурра пардохт намояд, агар дар қонунҳо тартиби дигаре пешбинӣ нагардида бошад

4. Агар бо сабабҳои ба тарафҳо алоқаманд набуда имконнопазирии ичро вобаста бошад ваколатдоркунанда уҳдадор аст хароҷоти воқеии вакилро ҷуброн намояд, агар дар қонунҳо ё созишномаи тарафҳо тартиби дигаре пешбинӣ нагардида бошад.

3. Ба моддаҳои 918 ва 919 КГ ҚТ як қатор муқаррароти иловагиро ворид намуда зарур аст, ки тибқи онҳо ваколатдоркунанда бояд ҳуқуқ пайдо намояд, ки аз вакил даромади иловагии бадастомадаро талаб кунад. Инчунин ба ваколатдоркунанда ҳуқуқ дода шавад, агар аҳд бо шартҳои нисбатан номуфидтар аз он, ки дар шартнома пешбинӣ гардида буд баста шуда бошад, аз он даст кашад.

4. Ҳамзамон ба м. 918 КГ ҚТ илова намудани муқарароти зерин зерин мувофиқи мақсад мебошад: «вакил дар назди ваколатдиханда танҳо барои зиёне, ки бо қасдан ичро накардани супориш алоқаманд аст ҷавобгар аст, ва дар сурати супориши пулакӣ - барои хунуқназарӣ низ ҷавобгар буда метавонад».

АДАБИЁТ

1. Гражданское право: Учебник. Част 1. / Под. ред. Ю.К. Толстого, А.П. Сергеева, 1998. – С. 553.
2. Иоффе О.С. Обязательственное право. – М., «Юрид.лит.», 1975. – С. 101–102.
3. Матансева И.В. Гражданско – правовая ответственность в обеспечении договорной дисциплины поставок // Договорная дисциплина в советском гражданском праве: Метвузовский сборник научных трудов. – Свердловск, 1985. – С. 117.
4. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. – М.: СПАРК, 1995. – С. 396.

УДК 378

Шарипов М.И., Бойназаров Э.Х.

ҲАМБАСТАГИИ БАЙНИ ИЛМУ ДИН

Дар мақола илм ва дин ҳамчун падидаҳои якдигарро такмилдиханда ва пуррақунанда баррасӣ гардида, дар он мақому манзалати илм дар таълимотҳои динӣ ва таъсири дин дар пешрафти илм мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муайян гардидааст, ки дин илмро як зуҳури табиӣи фаъолияти инсон медонад ва ҳар як диндор вазифадор аст, ки ба ҳар роҳи василае барои гирифтани дониш талош кунад. Дар мақола инчунин нуқтаи назари олимони ҷаҳони ғарб дар бораи робитаи байни дин ва илм баён гардидааст.

Вожаҳои калидӣ: Илм, дин, ислом, робита, Худованд, Қуръон, ҳадис, коинот, табиат, инсон, фаъолият, паёмбарон, донишмандон, навиштаҷоти муқаддас.

Шарипов М.И., Бойназаров Э.Х.

РЕЛИГИЯ И НАУКА - ЯВЛЕНИЯ ВЗАИМОДОПОЛНЯЮЩИЕ

В статье рассматриваются наука и религия как явления, совершенствующие и дополняющие друг друга, а также анализируются роль науки в религиозных учениях и влияние религии на прогресс науки. Установлено, что религия считает науку естественным проявлением человеческой деятельности, и каждый верующий обязан любыми способами

стараться приобрести знания. В статье также описывается точка зрения западных ученых на соотношение религии и науки.

Ключевые слова: Наука, религия, ислам, взаимоотношение, Бог, Коран, хадис, мироздание, природа, человек, деятельность, пророки, ученые, священные писания.

Sharipov M.I., Boynazarov E.Kh.

RELIGION AND SCIENCE ARE COMPLEMENTARY PHENOMENA

The article deals with science and religion as phenomena that improve and complement each other, and also analyzes the role of science in religious teachings and the influence of religion on the progress of science. It has been established that religion considers science to be a natural manifestation of human activity, and every believer is obliged by any means to try to acquire knowledge. The article also describes the point of view of Western scientists on the relationship between religion and science.

Key words: Science, religion, Islam, relationship, God, Koran, hadith, universe, nature, man, activity, prophets, scientists, scriptures.

То замонҳои охир дин ва илм ҳамчун мафҳумҳои тамоман номувофик, антагонистӣ ҳисоб мешуданд. Ва ин тааҷҷубовар нест, зеро асосгузори идеологияи ҳукмрон Ф.Энгельс дар дин «амали худкушии инсонро» медонистанд, К.Маркс онро «афъюни халқ» меномид, В. Ленин дар дин «яке аз навъҳои зулми маънавӣ» - ро мефаҳмид.

Азбаски қолаби он мафкура то ба имрӯз дар зехни иддае боқӣ мондааст, дар бораи ҳамбастагии илму дин, дар бораи нақш, аҳамият ва ҷойгоҳи дин дар ҳаёти инсон андешаҳои гуногун вучуд доранд. Ихтилофот дар мавриди нақши дин, ки дар ҷомеа мавҷуд аст, пеш аз ҳама аз набудани дониши кофӣ дар бораи дин ва ё дидаву доништа таърифи арзишҳои маънавӣ мебошад.

Илм чист? Аз нигоҳи дин илм ин шеваи омӯхтани олам ва ҳар он чи дар он мавҷуд аст, ки ба воситаи он аз ҷониби Худои офаридани шудани олам ва инсониятро ошкор мегардонад. Бо ин далел, дин илмро ба унвони як василаи ворид шудан ба ҷузъиёти офариниши Худо пазируфта онро ташвиқ мекунад.

Исломи илмро як зуҳури табиӣ фаъолияти инсон медонад ва тибқи муқаррароти исломӣ ҳар як мусулмон вазифадор аст, ки аз “таҳвора то ба гур” ба ҳар роҳе барои дониш талош кунад.

Аз нигоҳи таърих, вазифаи асосии тамоми паёмбарон, аз нахустин паёмбар Одам (а.) сар карда, то охирин паёмбар Муҳаммад (с.) ин маърифати маънавии башарият буд. Онҳо амалҳои ҳалолу манфиатнокро пайравӣ намуда ва тарқи ҳаромро ташвиқ мекарданд, яъне он чизе, ки ба одам зарар мерасонад. Сарваташон танҳо илм буд ва танҳо илмро ба насли оянда ба мерос мегузоштанд.

Мақоми баланди донишмандони исломро ҳадиси Паёмбар (с.) низ собит месозад, ки дар бораи эшон чунин фармудаанд: «Ҳамоно фариштагон толибилмонро бо болҳояшон ихота мекунанд»; «Тамоми аҳли осмону замин ҳатто наҳанг дар қаъри баҳр барои марди донишманд аз Худо истиғфор металабад»; «Фазли олим бар обид ҳамчун фазли моҳтоб бар соири ситорагон аст»; «Олимон ворисони Паёмбаронанд»; “Ҳамоно анбиё на динору дирҳам, балки илмро мерос гузоштанд” (ривояти имом Тирмизӣ ҳадиси 1388/13). Дар баробари ин маълум аст, ки мартабаи паёмбарон волотарин аст ва аз ворисии чунин афроде, ки мақоми баландтаринро ишғол мекунанд, амали пуршарафе нест. Худи Қуръони карим дар бораи маънии маърифатпазирии (донишандузии) инсон мефармояд: «...Бигӯ: оё онҳое, ки медонанд ва онҳое, ки намедонанд, баробаранд?» (Қуръон 39. ояти 9)

Дар ояти дигаре аз Куръон чунин омадааст: «Касоне, ки ба эшон илм дода шуда, медонанд он чи аз чониби Парвардигорат бар ту нозил шуда ҳақ аст ва ба роҳи Худованди тавоно ва сутуда ҳидоят мекунад» (Куръон 34 – ояти 6).

«...Бале, ин (Куръон) нишонаҳои равшан дар қалбҳои аҳли илм аст...».

Инчунин дар «Ҳадиси қудсӣ» (ваҳйи илоҳӣ, ки Паёмбар (с) баён кардааст, омадааст: «Эй фарзанди Одам! Илм биомӯз; илм надорӣ, хирад надорӣ, хирад надорӣ, имон надорӣ, бе имон ба бихишт намеравӣ.» Ин ва бисёр ҳадису оятҳои Куръони Карим аз ҷойгоҳи омӯзиши илм ва мавқеи илм дар ислом шаҳодат медиҳанд. Дар Ислом дастур дода шудааст, “Талаб кардани илм ба ҳар мард ва зани мусалмон фарз аст” (Сунани ибни Моча).

Илм назди Худо бартар аз намоз ва рӯза ва ҳаҷ ва чиҳод дар роҳи ҳудои азда ва чалла аст. Соате талаб кардани илм беҳтар аз намозгузори як шаб ва рӯзе талаби илм кардан беҳ аз се моҳ рӯзадорӣ аст. (Наҳч-ул-ҳидоя ҳадиси 342-343 саҳ.-34)

Донишмандони барҷастаи гузашта ва имрӯзаи ҷаҳони ғарб низ дар бораи робитаи байни дин ва илм тавачҷӯҳи зиёд зоҳир намудаанд.

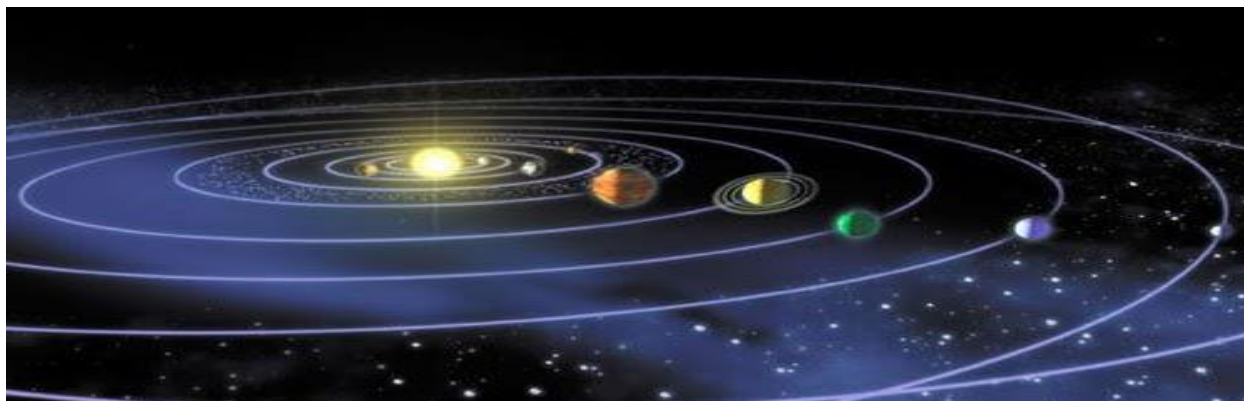
Рочер Бэкон (1220-1292) олим ва илоҳиётшиноси маъруфи англис, ҳамчун муҳаққик нуқтаи назарро суботкорона ҳимоя мекард, ки аз руи он илм ба дин тамоман зид нест, балки баръакс, барои бовар кунондани атеистҳо ба ҳақ будани онҳое, ки ба Худо боварӣ доранд, воситаи таъсирбахш шуда метавонад. Р.Бэкон гуфтааст: «Илм муҳимтарин фазилатро дорад, то мардумро дар имондорӣ устувор гардонад» [2.С.12].

Фрэнсис Бэкон (1561 - 1626), яке аз асосгузори методологияи илмӣ ҳамчун олими машҳур ва шахсияти диндор таъкид мекард, ки пажӯҳиши илмӣ инсонро ба Офаридгор наздик мекунад. Ф.Бэкон гуфтааст: «Барои он ки ба иштибоҳ наафтем, мо ду китоб дорем, ки онҳоро чиддӣ бояд омӯзем. Аввалин ин Навиштаҳои Муқаддас аст, ки Ваҳйи Худост. Дуюмин ҳуди махлуқот аст, ки аз қудрати ӯ шаҳодат медиҳад. Аввалан, мо бояд Навиштаҳои Муқаддасро омӯзем, ки дар он аҳкоми илоҳӣ мавҷуданд. Он гоҳ мо бояд ба омӯзиши офаридаҳои Худо, ки бузургии ӯро ба мо нишон медиҳанд, гузарем. Дуюмин калиди яқум аст...» [7].

Галилео Галилей инчунин гуфтааст, ки "Табиат, бешубҳа, китоби дуҷуми Худост, ки мо набояд онро рад кунем ва бояд онро бихонем" [1.С.127]. Ҳамин тарик, ӯ далел овардааст, ки байни дин ва илм муҳолифат вучуд дошта наметавонад, зеро ҳарду китобро Худо офаридааст. Иоганнес Кеплер гуфтааст: «Ба китоби табиат назар карда, мо астрономҳо, ки пайравони дини Худо ҳастем, бояд Худоро ҳамду сано хонем. И.Кеплерро вақте пурсиданд, ки чаро ба илм машғул аст, ӯ чунин ҷавоб додааст: «Барои эҳсос кардани «лаззат»-и офаридаҳои Офаридгор». Роберт Бойл аксар вақт таъкид мекард, ки илм бояд аз имон ба Худо ҷудонашаванда бошад. Вай инчунин исбот кардааст, ки камолоти организмҳои зинда далели равшани мавҷудияти Худост: «Такмили системаҳои дар ҷаҳон мавҷудбуда, бахусус хосиятҳо ва қобилиятҳои ҳайратангези ҳайвонот, сохтори дилпазири онҳо дар тӯли асрҳо сабаб шуд, ки мутафаккирон мавҷудияти Офаридгорро эътироф намоянд».

Исаак Нютон, ки бузургтарин олими ҳама давру замон маҳсуб меёбад, ҳам математик ва ҳам физик буд. Дар китоби машҳури худ «Қонунҳои математика» дар бораи сабабе, ки тадқиқоти илмӣ ӯро илҳом бахшидааст, чунин навиштааст: «Мисли бандагони заиф мо ба Худо ниёз дорем. Мо бояд ба қадри тавоноӣ ва бузургии илми илоҳӣ бирасем ва ба ӯ таслим шавем» [4].

Вилиям Гершел яке аз машҳуртарин астрономҳои асри 18 мебошад. "Астрономҳои атеист бояд девона бошанд" гуфтааст Гершел ва аз он изҳори таъҷуб карда аст, ки чӣ гуна астрономе, ки тартиботи комило, ки дар коинот ҳукмрон аст ва мустақиман риоя мегардад мебинанд, наметавонанд ба Худо бовар накунад. Исботи андешаи мазкурро дар ояти зерини Куръон мебинем: “Ҷуст касе, ки шабу рӯз ва офтобу мохро офарид, ки ҳар як дар мадоре шиноваранд”.(Куръон Ал-анбиё-33)

Чеймс Прескотт Чоул, ки бо кашфи қонуни аввали термодинамика дар соли 1864 маъруф аст, яке аз ташаббускорони таҳияи манифести зиддидарвинистӣ, ки дар он имзои 717 нафар олим гузошта шуда буд. гуфтааст: «... Шинохти қонунҳои табиат шинохти Худоаст» [5].

Луи Пастер, олими маъруф дар таърихи илми тиб, махсусан бо назарияи микробиологии бемориҳо машҳур мебошад, дар бораи зарурати ҳамоҳангии илм ва дин сухан ронда, навиштааст: «Ҳар қадаре ки ман табиатро бештар омӯзам, имонам ба Офаридгор ва офаридаҳои ӯ қавӣ мегардам». Вай инчунин ақидаи зеринро баён намудааст: «Илм инсонро ба сӯи Худо мебарад» [6.].

Майкл Фарадей ба ҳастии Худо бовар дошта таъкид намуда буд, ки илм ва дин бояд дар ҳамбастагӣ бошанд. Вай бовар дошт, ки «Азбаски оламро як Офаридгор офаридааст, пас ҳама чиз дар табиат як чузъи ягона мебошанд» [3.с. 162].

Сэмюэл Морзе навишта буд: «Дар баробари зиёд шудани дониши ман, постулатҳои сарчашмаҳои динӣ равшантар мешаванд. Бузургии Худо ба таври равшантар дарк мешавад. Бо умеду хурсандӣ оянда мунаввар мегардам».

Вилиям Томпсон (Лорд Келвин) - яке аз физикҳои барҷастаи охири асри XIX ва ибтидои асри XX, муаллифи «шкалаи Келвин» навиштааст: «Аз одами озодфикр буданатон натарсед. Агар амиқ андеша намоӣ, ба воситаи илм ба Худо имон пайдо мекунӣ». Вай инчунин навишта буд: «Агар ба ҳуди асосҳои ҳаёт назар андозем, илм дар шакли ниҳони худ мавҷудияти Қувваи Бузурги аввалинро тасдиқ мекунад».

Алберт Эйнштейн - яке аз олими барҷаста, ҳамзамон як марди диндор буд. Вай таъкид мекард, ки илм дар ҷудой аз дин рушд карда наметавонад. Аз ҷумла, ӯ навишта буд: «Илм ҳар қадар бештар дар олами ҷисмонӣ кашфиётҳо кунад, мо ҳамон қадар бештар ба ҳулосоҳое меоем, ки моро устуворона ба имон оварда мерасонад» [8. С.206].

Вернер фон Браун, яке аз маъруфттарин муҳаққиқони кайҳон дар ҷаҳон гуфтааст, барои ӯ фаҳмидани ҳам олиме, ки Офаридгорро инкор мекунад ва ҳам мӯъминеро, ки рушди илмро инкор мекунад, хеле душвор аст [9].

Ҳамин тавр, агар олимони роҳи мувофиқи комили илму динро авлотар донанд, бешак, бузургии Офаридгорро дар ҳар чизе офаридашуда мебинанд ва ба ин васила ба дарки ҳикмати олии Офаридгоре, ки моро, тамоми ҷаҳониёнро ва коинотро офаридааст, наздик мешаванд.

АДАБИЁТ

1. Высказывания выдающихся ученых прошлого и современности о религии. <https://ozlib.com> (дата обращения 02.11.2022)

2. Горелов А.С. Философия Роджера Бэкона и ее место в истории европейской культуры. М. 2010. С.12.
3. История религий. Эволюция исторического процесса. Часть I.: Ранний и авраамический периоды.—/Сост. С.Н. Султанмагомедов.—Махачкала: Изд-во «Ихлас», 2007. С.162.
4. Наука и религия непримиримы? Две стороны познания? <https://proza.ru> (дата обращения 04.11.2022)
5. От науки к Богопознанию: 15 известных ученых — о Боге. <https://dzen.ru> (дата обращения 08.11.2022)
6. Религия и наука – явления взаимодополняющие. <https://islamdag.ru> (дата обращения 12.11.2022)
7. Султанмагомедов С. Н. Религия и наука - явления взаимодополняющие. В кн.: Ислам и естествознание. Особенности взаимоотношения светского и религиозного в восточной культурной традиции. <https://islam.ru> (дата обращения 25.10.2022)
8. Тихоплав Т. С., Тихоплав В. Ю. Физика веры. – СПб.: ИД «ВЕСЬ», 2002. С.109.
9. Ученые, уверовавшие в Бога. <http://www.muslimka.ru> (дата обращения 12.11.2022)

УДК: 347.4 (575.3)

Мирзоев С.А., Эрачи М.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ҲУҚУҚИИ ҚОНУНГУЗОРИИ ГРАЖДАНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВОБАСТА БА ШАРТНОМАИ ТАЪМИНИ НЕРҶИ БАРҚ

Мақолаи мазкур ба баъзе масъалаҳои ҳуқуқии қонунгузорию граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба шартномаи таъмини нерӯи барқ бахшида шудааст. Муаллифон нерӯи барқ ва таъминоти онро яке аз масъалаи ҳаётан муҳими соҳаи энергетикаи кишвар арзёбӣ намуда, вобаста ба заминаҳои ҳуқуқии рушди қонунгузорию граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба шартномаи таъмини нерӯи барқ таҳлилҳои мушаххас анҷом додаанд. Муаллифон пешниҳод менамоянд, ки номи зербоби 5, боби 29 КГ ҚТ бо таҳрири русӣ «Таъмини нерӯ» ба «Таъмин бо нерӯи барқ» иваз карда шавад.

Вожаҳои калидӣ: энергия, неруи барқ, энергетика, қонунгузорию гражданий, шартномаи таъмини нерӯи барқ, муштарӣ, мизоч.

Мирзоев С.А., Эраджи М.

НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ ГРАЖДАНСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В СФЕРЕ ДОГОВОРА ЭЛЕКТРОСНАБЖЕНИЯ

Данная статья посвящена некоторым правовым вопросам гражданского законодательства Республики Таджикистан в сфере договора электроснабжения. В частности, авторами утверждается, что электроэнергия и ее снабжение являются одними из важнейших вопросов в энергетическом секторе страны, и на этой основе ими был проведен конкретный правовой анализ развития гражданского законодательства Республики Таджикистан регулирующее договор электроснабжения. На основе проведенного анализа авторы предлагают изменить название под главы 5 главы 29 КГ РТ с русскоязычной версией «Энергоснабжение» на «Электроснабжение».

Ключевые слова: энергия, электроэнергия, энергетика, гражданское законодательство, договор электроснабжения, абонент, клиент.

Mirzoev S.A., Eraji M.

SOME LEGAL ISSUES OF THE CIVIL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN THE SPHERE OF POWER SUPPLY CONTRACT

This article is devoted to some legal issues of the civil legislation of the Republic of Tajikistan in the field of electricity supply contracts. In particular, the authors argue that electricity and its supply are one of the most important issues in the energy sector of the country, and on this basis, they conducted a specific legal analysis of the development of the civil legislation of the Republic of Tajikistan regulating the electricity supply contract. Based on the analysis carried out, the authors propose to change the title of sub-Chapter 5 of Chapter 29 of the CG RT with the Russian version "Energy Supply" to "Power Supply".

Key words: energy, electric power, energetics, civil law, power supply contract, subscriber, client.

Нерӯи барқ ва таъминоти он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз масъалаи ҳаётан муҳими соҳаи энергетикаи кишвар ба ҳисоб меравад, зеро фаъолияти лозимаи объектҳои ҳаётан муҳим, аз қабилӣ корхонаҳои истеҳсолӣ, муассисаҳои тиббӣ ва таълимӣ, бонкҳо ва дигар объектҳо ба он вобастагии калон доранд. Ҳаёти ҳарӯзаи одамонро бидуни истифодаи неруи барқ муътадил тасаввур намудан ғайриимкон аст» [12, с. 274]. Энергетикаи барқӣ ҳамчун як бахши иқтисодиёт, ки муносибатҳои иқтисодии дар раванди истеҳсоли неруи барқ ва интиқоли он, идоракунии оперативӣ - диспетчерӣ дар энергетикаи барқӣ, фурӯш ва истифодаи неруи барқ бо истифода аз объектҳои истеҳсолӣ ва дигар объектҳои молу мулкӣ ба вучуд меомадаро дар бар мегирад, дар марҳилаҳои гуногуни инкишофи худ ба тағйироти назаррас дучор шудааст, ки онҳо дар навбати худ боиси тағйироти танзими ҳуқуқии он гаштанд [10, с. 234-235].

Қобили қайд аст, ки дар Паёмҳои ҳарсолаи Пешвои муаззамии миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба мавзӯи энергетика, ба даст овардани Истиқлолияти энергетикӣ ва муҳим арзёбӣ қардани соҳаи мазкур, ки рушди саноатикунони иқтисодиёти миллӣ аз он вобастааст, суҳанронӣ мегардад. Аз ҷумла, вобаста ба рушди соҳаи энергетика дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 21 декабри соли 2021 ироа гардид, ки бо мақсади расидан ба истиқлолияти энергетикӣ ва истифодаи самарабахши неруи барқ дар даврони соҳибистиқлолӣ 287 нуругоҳи барқи обии хурду бузург, 1,5 ҳазор километр хатҳои интиқоли барқи баландшиддат, 50 зеристгоҳи баландшиддати барқӣ бунёду таҷдид ва дар маҷмуъ 75 фоизи инфрасохтори энергетикӣ кишвар азнавсозӣ гардид. Дар ин давра мо беш аз 2000 мегаватт иқтидорҳои энергетикӣ иловагӣ бунёд кардем. Мавҷудияти иқтидорҳои фаровони энергетикӣ мамлакат аз ҷумлаи омилҳои калидии рушди соҳаи саноат ба ҳисоб меравад. Имрӯз дар кишвари мо 98 фоизи неруи барқ аз манбаъҳои барқароршавандаи энергия, яъне асосан бо истифода аз неруи об истеҳсол гардида, Тоҷикистон аз рӯи фоизи истеҳсоли «энергияи сабз» шашумин кишвари пешсафи сайёра мебошад [1, санаи мурочиат: 12.03.2022].

Тавре ки Ш.М. Исмоилов қайд мекунад, «дар доираи қонунгузориҳои миллӣ, муносибатҳои ҳуқуқии бахши энергетика тавассути маҷмуи санадҳои меъриҳои ҳуқуқии дорои қувваи гуногуни ҳуқуқӣ танзим карда мешаванд, ки асосҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ, маъмурӣ, молиявӣ, граждонӣ-ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, замин ва дигар муносибатҳо дар бахши энергетикаро муайян мекунанд, аҳамият медиҳанд» [3, с. 3].

Бояд қайд кард, ки заминаи меъерии ҳуқуқии танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи таъмини неруи барқ айни ҳол ташаккул наёфтааст, бинобар ин, ба мақсади муайян намудани хусусиятҳои танзими ҳуқуқии муносибатҳои дар ин соҳа ба вучуд меомада, аз

чумла муносибатҳо оид ба шартномаи таъмини барқ, таҳлили ташаккули қонунгузории ҚТ дар соҳаи энергетикаи барқиро зарур ва муҳим медонем.

То барпо шудани ҳокимияти Шуравӣ дар Тоҷикистон энергетикаи неруи барқ умуман вучуд надошт [13, с. 12]. Бинобар ин, дар бораи ҳеҷ гуна танзими ҳуқуқии муносибатҳо дар соҳаи таъминкунӣ бо неруи барқ сухан намерафт. Неругоҳи аввалини барқӣ дар ҷумҳурӣ соли 1926 дар шаҳри Душанбе бо иқтидори 78 кВт сохта шуда буд. Дар анҷумани якуми Ҳизби коммунистии Тоҷикистон (июни соли 1930), вобастагии рушди иқтисодии ҷумҳурӣ бар асоси энергетикӣ таъкид шуда буд. Бинобар ин, қадами аввалин ва ҷиддӣ дар рушди энергетикаи барқӣ дар ҚШС Тоҷикистон сохтмони НБО-и Варзоб-1 буд [9, с. 234-235].

Ба зумраи аввалини санадҳои ҳуқуқии даврони Шуравӣ оид ба таъмини неруи барқ «Низомнома дар бораи муносибатҳои байни неругоҳҳои барқӣ, зерсохторҳо ва шабакаҳои тақсимотӣ бо истеъмолкунандагони неруи барқ»-ро дохил намудан мумкин аст, ки бо Қарори ШКХ ИҚШС 27 декабри соли 1929 тасдиқ шуда буд. Ин Низомнома зарурати бастанӣ шартномаҳо оид ба таъмин бо неруи барқро пешбинӣ намуда буд [10, с. 12]. Дар қарори дигари Шурои комиссарони халқи Иттиҳоди Шуравӣ аз 13 январи соли 1931 низ диққати махсус ба он дода шуд, ки «ташкилоте, ки неруи барқро мефурӯшад, бояд бо ҳар як истеъмолкунандаи он созишнома бандад». Ба таври хаттӣ бастанӣ шартномаро, инчунин «Низомнома дар бораи муносибатҳои неругоҳҳои барқӣ ва системаҳои энергетикӣ бо истеъмолкунандагони неруи барқ ва гармӣ» [14, с. 460], «Қоидаҳои истифодаи неруи барқ» [7], ки онҳоро Вазорати энергетикаи Иттиҳоди Шуравӣ соли 1951 тасдиқ намуда буд, тақозо менамуданд.

Бо вучуди ин, шартномаи таъмини барқ на дар Асосҳои қонунгузории граждании ИҚШС ва Ҷумҳуриҳои иттифоқии соли 1961 ва на дар КГ ҚШС Тоҷикистон соли 1964 инъикоси қонунии ҳудро наёфта буд. Сабаби чунин ҳолат дар он буд, ки Қоидаҳои истифодаи неруи барқ, ки дар он замон амал мекарданд, танзими нисбатан самараноки муносибатҳои ҳуқуқӣ дар бахши таъмини барқро таъмин менамуданд.

Бо дигаргун шудани шароит дар соҳаи таъминкунӣ бо неруи барқ дар нимаи солҳои 60–уми асри ХХ, зарурат ба таҷдид ва навсозии Қоидаҳои истифодаи неруи барқ ба миён омад. Аз ин рӯ, бо Қарори Шурои Вазирони ИҚШС, №726 аз 29 июли соли 1967 ба вазорату идораҳои дахлдор оид ба таҳияи Қоидаҳои истифодаи неруи барқ ва гармӣ супориш дода шуд. Ба мақсади иҷрои ин супориш, Вазорати энергетика ва электрификатсияи ИҚШС бо Фармони №316 аз 6 декабри соли 1981, Қоидаҳои истифодаи неруи барқро тасдиқ намуд.

Дар Қоидаҳои истифодаи нерӯи барқ ба сифати замима якҷанд намуди шартномаҳои намунавии аз лиҳози ҳаҷм калон ҷой дода шуда буданд, ки дар онҳо номгӯи истилоҳҳои асосии дар Қоидаҳои мазкур мавриди истифода қарордодашуда сабт шуда буд. Аз лиҳози ҳаҷм ва мазмуну муҳтаво, Қоидаҳои истифодаи неруи барқ бо шартномаҳои намунавии ба он замимашуда, санади меъёрии ҳуқуқие ба шумор мерафтанд, ки дар ҷодаи танзими ҳуқуқии таъмини неруи барқ ва истифодаи он нақши муҳимро иҷро намуда, дар ҳаҷми пурра то соли 1998 мавриди истифода қарор доштанд.

Қоидаҳои истифодаи неруи барқ, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ тасдиқ шудаанд, аз 6 мартӣ соли 1998 амал мекунанд. Дар Қоидаҳои истифодаи неруи барқ масъалаҳои гуногунранг ва гуногунсамт танзими ҳуқуқии ҳудро ёфтаанд.

Ҳамин тариқ, Қоидаҳои истифодаи неруи барқро метавон ҳамчун санади меъёрӣ-ҳуқуқие тавсиф намуд, ки: яқум, он аз маҷмуи меъёрҳои ташкилӣ-техникӣ ва ҳуқуқӣ иборат аст; дуюм, меъёрҳои техникий он заминаи техникий бастанӣ шартномаҳо байни муштарӣ ва ташкилоти таъминкунанда бо неруи барқро дар бар мегиранд; сеюм, Қоидаҳо доираи субъектҳоеро, ки ба сифати истифодабарандаи неруи барқ баромад мекунанд, муайян мекунад; чорум, он ҳуқуқу уҳдадорҳои муштарӣён ва ташкилотҳои таъминкунанда бо неруи барқро ҷиҳати иҷрои меъёрҳои техникий ва ҳуқуқии дахлдор ва ҷавобгарии ҳуқуқиро барои иҷро накардани онҳо муқаррар мекунад.

Рушди босуръати муносибатҳои ҷамъиятӣ дар садаи нав зарурати такмили ҷанбаҳои гуногуни қонунгузорию ба вучуд овардааст. Имрӯз дар қонунгузорӣ бисёр масъалаҳои мавҷуданд, ки таҷдиди назарро меҳоянд. Барои ин лозим аст, ки ҷараёни рушди қонунгузорӣ дар маҷмӯъ ва ба таври комплексӣ арзёбӣ гардад. Қонунгузорию граждании (мадания) Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз соҳаҳои муҳими қонунгузорӣ ба шумор рафта, барои рушди шахсият ва иқтисодӣ нақши калидӣ дорад. Дар маҷмӯъ такмил додани қонунгузорию граждании (мадания) ба яқин омили вобаста аст, аз ҷумла: раванди босуръати рушди муносибатҳои граждании (мадания) дар кишвар ва ҷаҳонишавии он, қабули қонунҳои алоҳида вобаста ба муносибатҳои граждании (мадания), бартараф намудани муҳолифати дохилию қонунҳои амалкунанда ва КГ ҚТ, ки татбиқи онҳо дар амал душвор мегардонанд, аз ҷиҳати истилоҳот коста будани мазмуну мундариҷаи қонунгузорию граждании (мадания) ва ғ. [6, с 144].

Аз замони эълон намудани Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон дар соли 1991, баҳри танзими баҳши энергетикаи кишвар заминаи васеи қонунгузорӣ омода шудааст. Дар ҷаҳорҷӯби қонунгузорию миллию муносибатҳои ҳуқуқӣ дар соҳаи энергетика тавассути маҷмуи санадҳои меъёрии ҳуқуқии дорои қувваи гуногуни ҳуқуқӣ танзим карда мешаванд. Дар маҷмӯъ, қонунгузорию энергетикӣ на танҳо муносибатҳои ҷамъиятиро оид ба энергетика ба танзим мебарорад, балки чунин категорияҳои муҳими ҳуқуқӣ, аз қабили «энергетика», «захираҳои энергетикӣ», «маҳсулоти энергетикӣ», «сарфаи энергия», «консессия»-ро муайян мекунад [4, с. 3-4].

Қабули КГ ҚТ марҳилаи сифатан нав дар такмили қонунгузорӣ оид ба таъмин намудан бо неруи барқ буд. Дар КГ ҚТ (қисми дуюм) ба таъмини барқ 11 модда (моддаҳои 569 – 579) бахшида шудааст.

Таҳлили матн ва мазмуни моддаҳои мазкур имкон медиҳад, ки ба яқин норасоии дар ин моддаҳо ҷойдошта тавачҷӯ намоем. Яқин, ба истифода намудани калимаҳои «мизоч» ва «абонент» ҳамчун калимаҳои муродиф. Тарҷумаи русии калимаи «мизоч» калимаи «клиент» аст, на калимаи «абонент». Тарҷумаи тоҷикии калимаи «абонент» бошад, калимаи «муштарӣ» аст. Аз ин рӯ, яқин истифода намудани калимаҳои «мизоч» ва «абонент»-ро номуносиб меҳисобем. Ба фикри мо, дуруст ва муносиб мебуд, агар дар моддаҳои зикршуда танҳо як калима – калимаи муштарӣ истифода мешуд. Дуюм, дар моддаҳои 569, 571 КГ ҚТ ибораи «ташкilotи таъминкунандаи барқ», дар моддаҳои 570, 572, 574, 576, 578 КГ ҚТ ибораи «ташкilotи таъмини барқ» истифода шудаанд, дар ҳоле ки ҷӣ аз лиҳози мазмун ва ҷӣ аз лиҳози таҳрирӣ истифодаи ибораи «ташкilotи бо неруи барқ таъминкунанда» дуруст мебошад. Бо дарназардошти ин гуфтаҳо, дар моддаҳои зикршуда ба ҷойи ибораҳои «ташкilotи таъминкунандаи барқ», «ташкilotи таъмини барқ», ибораи «ташкilotи бо неруи барқ таъминкунанда»-ро ба мақсад мувофиқ медонем. Сеюм, Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаҳои умумӣ–ҳуқуқиро аз ҷумла муносибатҳои шартномавӣ–ҳуқуқиро дар соҳаи энергетика танзим менамояд. Мутобиқи м. 579 КГ ҚТ нисбат ба муносибатҳо оид ба таъмини газ, нафт, маҳсулоти нафтӣ ва дигар молҳо тавассути шабакаи пайваста қоидаҳои моддаҳои 569 – 579 татбиқ мешаванд. Аз ин рӯ, пешниҳод мешавад, ки номи зербоби 5, боби 29 КГ ҚТ бо таҳрири русӣ «Таъмини нерӯ (Энергоснабжения)» ба «Таъмин бо нерӯи барқ (Электроснабжения)» иваз карда шавад.

Аз оғози соли 2000 то қунун Маҷлиси Олии ҚТ фаъолияти пурсамари қонунҷодкунии баҳри танзими муносибатҳо дар баҳши таъминкунӣ бо неруи барқ нигаронида шударо анҷом дода истодааст. Дар ин давра қонунҳои зерин қабул шудаанд: Қонуни ҚТ «Дар бораи энергетика» аз 29 ноябри соли 2000 [2], ки масъалаҳоро оид ба мафҳумҳо ва истилоҳоти асосӣ, сиёсати давлатӣ дар соҳаи энергетика, идоракунии корхонаҳои энергетикӣ, ҳимояи манфиатҳои истеъмолкунандагони энергия ва муносибатҳои монандро танзим менамояд. Қонуни ҚТ «Дар бораи сарфачӯӣ ва самаранокии энергия» аз 19 сентябри соли 2013 [8] масъалаҳоро оид ба танзим ва идоракунии давлатӣ дар самти сарфачӯӣи энергия, стандартизатсия, сертификатсия ва метрология дар соҳаи сарфачӯӣи энергия,

механизмҳои иқтисодӣ ва молиявӣ он, омӯзиш, тайёр кардани кадрҳо ва таъминоти иттилоотии фаъолияти самти сарфаҷӯии энергия дар бар мегирад.

Таъини солҳои 1996 – 2003, илова ба қонунҳои дар боло зикргардида, як силсила Қарорҳои Ҳукумати ҶТ ва Фармонҳои Президенти ҶТ дар соҳаи энергетика қабул карда шуданд, аз ҷумла, Қарори Ҳукумати ҶТ аз 29 декабри соли 2000, №484 «Дар бораи Вазорати энергетикаи ҶТ»; Қарори Ҳукумати ҶТ аз 17 октябри соли 1996, №465 «Дар бораи назорати энергетикӣ дар ҶТ»; Қарори Ҳукумати ҶТ аз 27 октябри соли 1998, №417 «Дар бораи тасдиқи Стратегияи аввалини ислохот дар бахши энергетикаи ҶТ»; Фармони Президенти ҶТ аз 25 октябри соли 2000, №422 «Дар бораи таъсиси Вазорати энергетикаи ҶТ»; Фармони Президенти ҶТ 24 апрели соли 2004, №1736 «Дар бораи таъсиси институти энергетикӣ Тоҷикистон» ва ғайра [5, с. 4], [15, с. 49-50]. Қисми зиёди ин санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ баҳри ҳалли масъалаҳои ташкили идоракунии энергетика, инчунин масъалаҳои танзими нархҳо ва расмиёти ҳисоббаробаркунӣ рағбон шудаанд.

Ҷунони аз гуфтаҳои боло маълум гардид, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабулшуда ҳадафмандона асос барои ислоҳоти минбаъдаи соҳаи энергетикаи барқи Тоҷикистонро ташкил доданд. Ҳамин тариқ, дар айни замон, барои дар соҳаи энергетикаи барқ фаъолон ташкил намудани доманаи васеи меъёрӣ идома дорад.

Бояд қайд кард, ки дар КГ ҶТ вобаста ба шартномаи таъмини барқ баъзе мушкилотҳои доранд, ки зарур аст ҳалли худро таққозо намоянд.

1. Пешниҳод менамоем, ки номи зербоби 5, боби 29 КГ ҶТ бо таҳрири русӣ «Таъмини нерӯ» ба «Таъмин бо нерӯи барқ» иваз карда шавад.

2. Бо дарназардошти аҳамияти неругоҳҳои хурди обии барқӣ, неругоҳҳои хурди барқӣ-бодӣ, панелҳои офтобӣ дар таъмини амнияти энергетикӣ ҶТ ба КГ ҶТ ворид намудани меъёрҳои танзимкунандаи муносибатҳо бо иштироки онҳоро зарур медонем.

3. Қой доштани баъзе номувофиқии байни матнҳои тоҷикӣ ва русӣ дар КГ ҶТ. Аз ҷумла, дар матни тоҷикӣ м. 570 КГ ҶТ ба муҳлати номуайян баста шудани шартномаи таъмини барқ ишора шудааст, дар ҳоле ки дар матни русӣ ин модда чунин муқаррарот умуман вучуд надорад. Ба мақсади бартараф намудани чунин норасоӣ мувофиқ намудани матни русӣ м. 570 КГ ҶТ-ро ба матни тоҷикӣ он ногузир ва бетаъхир медонем.

АДАБИЁТ

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 21 декабри соли 2021 [Манбаи электронӣ] – URL: <http://prezident.tj/node/27417#bgafurov> (санаи мурочиат: 12.09.2022).

2. Аҳбори Маҷлиси Олии ҶТ. – 2000. – № 11.

3. Исмоилов, Ш.М. Энергетическое законодательство Таджикистана и основные направления его совершенствования. // Энергетическое право. – 2009. – № 2. – С. 3.

4. Исмоилов, Ш.М. Энергетическое законодательство Таджикистана и основные направления его совершенствования. // Энергетическое право. – 2009. – № 2. – С.3–4.

5. Исмоилов, Ш.М. Энергетическое законодательство Таджикистана и основные направления его совершенствования. // Энергетическое право. – 2009. – № 2. – С.4.;

6. Концепсияи рушди қонунгузорию граждании ҶТ // Қонунгузорӣ. – №2 (14), 2014. // Маркази миллии қонунгузорию назди Президенти ҶТ – Душанбе, 2014. – С. 144. [Манбаи электронӣ] – URL: <http://mmk.tj/Government-programs/concept/rushd> (санаи мурочиат: 03.12.2019).

7. Қоидаҳои истифодаи нерӯи барқ, Госэнергоиздат. – М., 1951.

8. Қонуни ҶТ «Дар бораи сарфаҷӯӣ ва самаранокии энергия» аз 19 сентябри соли 2013.

9. Мирзоев С.А. Нормативно–правовая основа договора элетроснабжения. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2017. – № 2/4. Қ. 1. – Душанбе, 2017. – С. 234–235.
10. Мирзоев С.А. Нормативно–правовая основа договора элетроснабжения. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2017. – № 2/4. Қ. 1. – Душанбе, 2017. – С. 234–235.
11. Мирзоев С.А. Энергия ҳамчун ашё ва объекти ҳуқуқи граждани. // Паёми ДДТТ. – 2019. – № 1 (26). – Душанбе, 2019. – С. 120–121.
12. Мирзоев С.А., Шарипов С.С. Нерӯи барқ ҳамчун ашё дар ҳуқуқи граждани // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон 3(37). Душанбе, 2021. Саҳ. 274.
13. Низомнома дар бораи муносибатҳои байни нерӯгоҳҳои барқӣ, зерсохторҳо ва шабакаҳои тақсимотӣ бо истеъмолкунандагони нерӯи барқ // СЗ СССР. – 1930. – № 2. – С. 12.
14. Низомнома дар бораи муносибатҳои нерӯгоҳҳои барқӣ ва системаҳои энергетикӣ бо истеъмолкунандагони нерӯи барқ ва гармӣ // СЗ СССР. – 1934. – № 64. – С. 460.
15. Сангинов, Д.Ш. Ҳуқуқи энергетикӣ Чумхурии Тоҷикистон (матни лексия): Воситаи таълимӣ. // Зери таҳрири умумии д.и.х., проф. Ғаюров Ш.К. – Душанбе: ЭР–граф, 2013. – С. 49–50.
16. Сирожев, Б.С. Развитие энергетикӣ в Таджикистане. // – Душанбе: Ирфон, 1986. – С. 12.
17. Юнусов, Б.В. Электроэнергетика Таджикистана (этапы роста, современное состояние, перспективы развития). // – Душанбе: Ирфон, 1975. – С. 6–7.

УДК 82

Ғафурова Ч.М.

ДОИРАИ АДАБИИ ИСТАРАВШАН ДАР НИМАИ ДУВУМИ ҚАРНИ ХVIII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

Маврид ба ёдоварист, ки таваҷҷуҳ ба омӯзиш, таҳлилу таҳқиқи ҳаёти адабии Мовароуннаҳри охири асри XVIII ва аввали асри XIX на танҳо муҳақиқони ватанӣ, балки диққати адабиётшиносони хориҷиро низ ба худ ҷалб намудааст. Ҳарчанд роҷеъ ба вазъи куллии адабиёти тоҷик дар охири асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX пажӯҳишҳои зиёди тадқиқотӣ ба сомон расидаанд, аммо баҳсу баррасии ҷудоғонаи зиндагинома ва поэтикаи ашъори баъзе шоирони доираҳои адабии Мовароуннаҳр - аморати Бухорову хонияи Хӯқанд ва Хоразм ба иллати парешонии сиёсӣ иқтисодӣ ва хирадношиносии ҳукуматдорони марказӣ аҳли илму адаб, ба ҷуз дарбор, дар ҳолати парешонӣ дар вилоятҳои аморат ба монанди Бухоро, Самарқанд, Ҳисор, Каттақурғон, Насафу Шаҳрисабз, Ёротеппа, Хатлону Дарвоз ва Бадахшон эҷод карда ва ҳамчун доираҳои адабии ин замон эътироф шудаанд, ҷараён нагирифтааст.

Калидвожаҳо: суҳан, таърих, қарн., таҳқиқ, хонигарӣ, шоир, адабӣ, давраҳо, поэтика, донишмандон, сиёсат.

Гафурова Дж.М.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ КРУГ ИСТАРАВШАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII И ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА

Следует отметить, что внимание к изучению, анализу и исследованию литературной жизни Мовароуннахра последних веков XVIII и начала XIX века привлекло не только отечественных ученых, но и внимание зарубежных литературоведов. Несмотря на то, что в конце XVIII века и в первой половине XIX века были проведены многочисленные исследовательские исследования по общему состоянию таджикской литературы, дискуссия и поэтика поэзии некоторых поэтов литературных кругов Мовароуннахра - эмирата Бухарского ханства и Хорезма из-за политической и экономической неразберихи и мудрости центральных правительств представляла собой научно-литературное население, в частности, в таких местах, как Бухара, Самарканд, Гисар, Катакурган, Насаф, Шахрисабз, Ура-Тюбе и Бадахшане были признаны литературными кругами этого времени. Изучение истории литературы второй половины XVIII-начала XIX века уже давно является одним из важнейших вопросов таджикской литературоведения. Таджикские литературоведы остановились на различных вопросах литературы этого периода и написали множество интересных научно - исследовательских работ.

Ключевые слова: история, век, анализ, ханство, поэт, литературный, круги, поэтика, ученые, политика.

Gafurova J.M.

THE LITERARY CIRCLE OF ISTARAVSHAN IN THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY AND THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

It should be noted that attention to the study, analysis and research of the literary life of Movarounnahr of the last centuries of the XVIII and the beginning of the XIX century attracted not only domestic scientists, but also the attention of foreign literary critics. Despite the fact that at the end of the XVIII century and in the first half of the XIX century, numerous research studies were conducted on the general state of Tajik literature, the discussion and poetics of poetry of some poets of the literary circles of Movarounnahr - the emirate of the Bukhara Khanate and Khorezm, due to the political and economic confusion and the wisdom of the central governments, represented a scientific and literary population, in particular. In particular, in such places as Bukhara, Samarkand, Gisar, Katakurgan, Nasaf, Shakhrisabz, Ura-Tube and Badakhshan, they were recognized by literary circles of that time. The study of the literary history of the second half of the XVIII-the beginning of the XIX century has long been one of the most important issues of Tajik literary studies. Tajik literary critics have stopped at various.

Keywords: history, century, analysis, khanate, poet, literary, circles, poetics, scientists, politics.

Таҳлили адабиёт ва таҷрибаҳои илмию амалӣ гувоҳи онанд, ки таваҷҷуҳ ба омӯзиш, таҳлилу таҳқиқи ҳаёти адабии Мовароуннаҳри охириҳои асри XVIII ва аввали асри XIX на танҳо муҳақиқони ватанӣ, балки диққати адабиётшиносони хориҷиро низ ба худ ҷалб намудааст. Масалан, Е.Э. Бертелс дар «Адабиёти форсӣ дар Осиёи Миёна» ном мақолааш чунин зикр кардааст: «Дар таърихи адабиёти форсӣ тоҷик давраҳои томи то кунун омӯхтанашуда бисёранд ва махсусан дастнависҳои зиёди дар Осиёи Миёна маҳфузбуда моро ба даҳҳо ва садҳо шоиру нависандагон шинос хоҳад кард, ки номи онҳо маълум нест» [5, с. 277].

Ҳарчанд роҷеъ ба вазъи куллии адабиёти тоҷик дар охири асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX пажӯҳишҳои зиёди тадқиқотӣ ба сомон расидаанд, аммо баҳсу баррасии ҷудогонаи зиндагинома ва поэтикаи ашъори баъзе шоирони доираҳои адабии Мовароуннаҳр - аморати Бухорову хонияи Хўқанд ва Хоразм ба иллати парешонии сиёсӣ иқтисодӣ ва хирадношиносии ҳукуматдорони марказӣ аҳли илму адаб, ба ҷуз дарбор, дар ҳолати парешонӣ дар вилоятҳои аморат ба монанди Бухоро, Самарқанд, Ҳисор, Каттақурғон, Насафу Шаҳрисабз, Ўротеппа, Хатлону Дарвоз ва Бадахшон эҷод карда ва ҳамчун доираҳои адабии ин замон эътироф шудаанд, чараён нагирифтааст.

Таҳқиқи поэтикаи ашъори шоирони ин замон, муайян намудани арзиши осори адабӣ, муқаррар кардани хусусиятҳои осори адабӣ, равобити адабӣ ва иҷтимоии шоирон, муборизаи мафкуравии адибони дарбор ва мардумӣ, таъйини ҷойгоҳи шеърӣ иҷтимоии ин даврон дар адабиёти форсӣ, таъсири мактаби пешгузаштагон дар раванди адабиёти тоҷик, рушди адабиёти дузабона ва муҳимтарин масъалаҳои дигари илмиву адабӣ дар ин давра ба шумор мераванд.

Тадқиқи ва омӯзиши доираҳои адабии дигар вилоятҳои Мовароуннаҳр барои омӯхтани таърихи адабиёти тоҷик аҳамияти калоне дорад. С. И. Климчитский муҳаққиқи рус дар мақолааш «Дарвазский фахлавийет» роҷеъ ба зарурат ва аҳамияти омӯхта шудани адабиёти ин мавзеве ҷунин мегӯяд: «Ҷамъ овардан ва ба тартиб даровардини ин назми вилояти Тоҷикистон вазифаи таърихнопазир буда, вай дар таърихи адабиёт ва забони тоҷикӣ боби наве шуда метавонад» [8, с.65] ва ин гуфта ба зарурат ва омӯхта шудани доираи адабии Истаравшан ҳам дахл дорад.

Тавре маълум аст, «Намунаи адабиёти тоҷик» [1, с.280-490] асари барҷастаи С. Айни аввалин маъхазии илмию адабӣ дар илми адабиётшиносии муосири тоҷик мебошад, ки бобати як гурӯҳи шоирони нимаи дууми асри ХУ111 ва аввали садаи XIX ба мисли Нола, Накҳат, Олимхочаи Ҳотифӣ, Иброҳим Махдуми Ҳоиф, ки дар вилояти Истаравшан зиндагӣ ва эҷод намудаанд, маълумот медиҳад. Сарчашмаи ин маълумот «Тӯҳфат-ул-аҳбоб»-и Возеҳ ба ҳисоб меравад.

Адабиётшинос Х.Мирзозода дар китоби худ «Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик / нимаи дууми асри ХУ111 ва аввали асри XIX / Барои омӯзишгоҳҳои педагогии ғоибона», дар бораи мавқеи ҷуғрофии адибони «Маҷмӯаи шоирон»-и Фазлӣ суҳан ронда, якҷанд шоирони уротеппагӣ: Нола, Ҳичрат, Дабир, Ҳотифӣ ва Ҳоифро номбар карда, қайд менамояд, ки дар Ўротеппа шоирони зиёд ҳастанд [11].

Таърихшиносии маъруфи тоҷик А. Мухторов соли 1964 дар китоби худ «Очерки истории Ура-Тюбинского владения в XIX в» дар бораи шоир Фанои Ўротеппагӣ ёдрас карда, аз мавҷуд будани ду нусхаи девони дастнависи ӯ таҳти рақамҳои 1021, 697 дар китобхонаи Институти шарқшиносии АФ Тоҷикистон маълумот медиҳад [12, с.95-96].

Соли 1960 дар рӯзномаи «Маориф ва маданият» таҳти унвони «Нодими Истаравшанӣ» С. Султонов мақолаеро ҷоп кард, ки дар он муҳити адабӣ, шарҳи ҳол ва ғазалиёти адиб аввалин маълумот дар илми адабиётшиносии муосири тоҷик ба ҳисоб меравад. Дар баробари ин дар мақола роҷеъ ба як қатор шоирони нимаи дууми асри ХУ111 ва аввали асри XIX -и Истаравшан ба мисли Ҳоча Убайдуллоҳи Солик, Ҳочӣ Мухаммади Шаҳдӣ, Саидғозии Нола, Ноёб ва Мухтасиб, ки пайравони Хофизии Шерозӣ буданд, ки тақлидро ба таҳқиқ расонидаанд [16].

Соли 1967 С.Султонов дар рӯзномаи «Тоҷикистони советӣ» якҷанд наврӯзияҳои шоирони Истаравшанро ба таърих расонид, ки дар он ҳам номи шоирони Истаравшанӣ ба мисли Возеҳи, Солик, Нола, Моил Нодим, Фано ва Назмӣ аз ҷониби муаллиф зикр карда шудааст [17].

А. Мухторов «Дилшод и ёе место в истории общественной мысли Таджикского народа в XIX и в начале XX вв» ном асараш Дилшоди Барноро ба ҳаводорони илму адаб ва таърих муаррифӣ намуда, мақоми ӯро дар таърихи афкори иҷтимоии асри XIX ва ибтидои асри XX муайян сохт [13].

С. Султонов соли 1971 мақола бо номи «Як симои номашхур» ба таъб расонид, ки дар он муаллиф дар хусуси зиндагинома ва фаъолияти эҷодию мероси адабии шоири номаълуми нимаи дувуми асри ХУ111 ва аввали асри Х1Х Мирзо Сиддиқи Фанои Истаравшанӣ маълумот додааст.

С. Султонов дар чилди якуми Энциклопедия советии тоҷик соли 1978 дар бораи Возеҳӣ-Ҳоҷа Юсуф ва Беҳҷат Мирзоаюб ва дар чилди дувуми ин энциклопедия дар бораи шоирони нимаи дувуми асри ХУ111 ва аввали асри Х1Х Истаравшан Дабир Мирзо Шариф ва Дилшоди Барно мақола интишор намуд.

Адабиётшиноси тоҷик Амиркулов С. «Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри ХУ111 ва аввали асри Х1Х» ном асараш шеърҳои ба мавзӯҳои сиёсӣ иҷтимоӣ навиштаи баъзе адибони ин давра аз ҷумла, Нодими Истаравшаниро мавриди баррасӣ қарор додаст [3].

Омӯзиши таърихи адабиёти нимаи дувуми асри ХУ111 ва аввали асри Х1Х дер боз яке аз масъалаҳои муҳими адабиётшиносии тоҷик ба ҳисоб меравад. Адабиётшиносони тоҷик С. Айнӣ [2], Бертелс Е.Э. [5], Х. Мирзозода [11] С. Амиркулов [3] А. Абибов [1] У. Каримов [6], таърихшинос А. Мухторов [13] ва боз чанде аз дигарон ба масъалаҳои мухталифи адабиёти ин давр тавакқуф намуда, бисёр асарҳои илмӣ-тадқиқотии ҷолиби диққат таълиф намудаанд. Хусусан, адабиётшиносону таърихнигорони тоҷик дар омӯхтани маъхазҳои адабӣ, таърихӣ, таҳаввулу хусусиятҳои адабӣ, аҳвол ва ашъори чанде аз намоёндагони барҷастаи адабиёти ин давра ба таври алоҳида машғул гардида, рисолаҳои қобили таваҷҷуҳ офаридаанд.

Бояд қайд намуд, таърихи адабиёти ин давра то кунун ба таври пурра таҳқиқ нашудааст ва ин албатта мушкилоту сабабҳои хоси худро дорад, ки инҳо:

1. С. Айнӣ дар асари худ «Намунаи адабиёти тоҷик» дар ин бобат чунин нигоштааст: «Авоҳири аҳди Аштархонӣён ва авоили Манғитӣён давраи фатрат (фосила) ба шумор меравад ва адибоне, ки дар он давр гузаштаанд, асарашон камёб ва зикрашон дар пардаи ҳиҷоб аст» [2].

2. Осори адабии қисми зиёди адибони ин давра дар китобхонаҳои шахсӣ ва дасти авлодонашон, ки дар шаҳру деҳот ва навоҳии гуногуни Осиёи Миёна маҳфузанд.

3. Мероси ҳаттии гаронбаҳои адибони ин доираи адабӣ, ки дар китобхонаҳои Москва, Санкт-Петербург, Тошканд гирд оварда шудаанд ва ҳаёту фаъолияти бисёре аз адибони ин давра аз назари муҳаққиқон дур мондаанд.

Ёдовар бояд кард, ки бидуни чанд китобу мақолаҳои ҷопшудаи [14,15] ва монография А. Мухторов «Дилшод и её место в истории общественной мысли Таджикского народа в XIX и в начале XX вв» доир ба ҳавзаи адабии Истаравшан адабиёти илмие вучуд надорад [13].

«Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри ХУ111 ва аввали асри Х1Х» дар қатори номи рамзии дигар доираҳои адабии ин давр доираи адабии Истаравшанро низ ба таври умумӣ ёдрас намуда, чунин менигорад: «Қувваҳои адабӣ дар қаламрави аморати Бухоро ҷӣ тавре ки дар хонияи Хӯқанд мебинем, танҳо дар як марказ гирд наомада буд. Ғайр аз Бухоро дар дигар шаҳру вилоятҳои аморат, ба монанди Ҳисор, Самарқанду Насаф, Шаҳрисабзу Ўротеппа, Каттақургон, Дарвоз ва Бадахшон доираҳои адабӣ вучуд доштанд» [6,7].

Дар аввалҳои солҳои 50-уми асри ХУ111 тавассути рӯ ба истиқлол ниҳодани вилояти Истаравшан, бо тақозои дигар шудани ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ замон ва бо ташаббуси ҳокими илмдӯсту маорифпарвари он Фозилбӣ ва шоир Ҳоҷа Убайдуллои Солик, писари бунёдгзори ин доираи адабӣ дар ин макон Ҳоҷа Мӯсо (ваф.1833) ибни Ҳоҷа Юсуфи Возеҳӣ, аз ҳисоби шоирони маҳфили адабии ҳокими вилоят доираи адабиёро раванқ бахшид. Ин доираи адабӣ дар Истаравшан бо мурури замон ба ҳамчун маҳфили бонуфузи адабӣ дар Мовароуннаҳр шӯҳрат пайдо кард.

“Дар замони ҳукмронии Худоёрбӣ, ки худ шоир буд, боз ҳам вусъат ёфт ва он аз қабили Олимхоҷаи Ҳотифӣ, Иброҳим маҳдуми Ҳоиф, мулло Тағоймурод, Тӯрахоҷаи Афсӯс, Домулло Муҳаммадзамони мударис, Охунди Муҳаммад Собир, Ҳочи Муҳаммади Шаҳдӣ, Саидғозии Нола, Муҳаммадсолеҳи Селех, Раҳимқул Сӯфӣ, Худоёр девонабегии Аҳрорӣ, Маъсумхотураи Аҳрорӣ, Султонхони Адои Аҳрорӣ, Мулло Мирсаиди Истаравшанӣ, Мулло Ҳасанхоҷаи Оқиз, Раиси Ёротеппағӣ, Мирзо Толиб ибни Муҳаммадсобир, Муҳаммад Назари Назар, Сайидғозии Музтар, Мӯхтасиб, Мирзо Шарифи Дабир, Халифа Сиддиқ ибни Ортиқхоҷа Шаҳид, Муҳаммадшарифи Гулханӣ, Муҳаммадшарифи Ғарибӣ, Умархони Амир барин шоирон афзуда, то соли 1790 теъдодашон ба беш аз 70 нафар мерасад” [18-52].

Аз соли 1816 то аз тарафи Амир Умарахон ба Хуканд кӯчонида шуданаш 80 сол фаъолият мекунад. Баъдан дар соли 1816 аз тарафи хони Хӯқанд Умархони Амир, ин доираи адабӣ бо беш аз 5- нафар шоирону хаттотонаш ба Хӯқанд кӯчонида мешавад ва Умархон дар заминаи доираи адабии Истаравшан ва шоирони муҳочиршудаи он доираи адабии хешро таъсис медиҳад. Доираи адабии Истаравшан бошад то ба дараҷаи фаромушӣ мерасад.

Муҳаққиқ Каримов У. баъзе намоёндагони ин доираҳои адабии Мовароуннаҳро ном бурда, номи баъзе намоёндагони доираи адабии Истаравшанро низ зикр карда менависад: «Чунончӣ дар ин давр дар Ёротеппа Муҳаммадсолеҳи Надим, Мирзо Сиддиқи Фано, Ҳусайнхоҷаи Ҳичлат аз шоирони номдори замон буданд» [7].

Тадқиқу таҳқиқи доираҳои адабии дигар вилоятҳои Мовароуннаҳр барои омӯхтани таърихи адабиёти тоҷик аҳамияти калоне дорад. С. И. Климчитский дар мақолааш «Дарвазский фахлавийет» роҷеъ ба зарурат ва аҳамияти омӯхта шудани адабиёти ин мавзӯе чунин мегӯяд: «Чамъ овардан ва ба тартиб даровардини ин назми вилоятҳои Тоҷикистон вази фаи таърихнопазир буда, вай дар таърихи адабиёт ва забони тоҷикӣ боби наве шуда метавонад» [8,65] ва ин гуфта ба зарурат ва омӯхта шудани доираи адабии Истаравшан ҳам дахл дорад.

«Алокаи тараққиёти адабиёт ба таърихи тараққиёти ин ё он ҷамъияти миллӣ-ягон ҳодисаи берунӣ ва ногаҳонӣ набуда, балки ва аз ҳуди табиат ва хусусияти ҳуди адабиёти бадеӣ бармеояд» - менависад Г.Н. Пospelов [14, 173].

Муҳаққон дар тадқиқотҳои худ «Нодим ва муҳити адабии Истаравшан дар охириҳои асри ХУ111 ва аввали асри XIX», роҷеъ ба рӯзгор, осор ва мавқеи шоирӣ Нодим дар таърихи адабиёти ин давр таҳлилҳо низ гузарониданд. Ҳамчунин асари дигар ин «Доираи адабии Истаравшан дар нимаи дувуми асри ХУ111 ва аввали асри XIX» аввалин рисолаи илмӣ дар ин мавзӯ ба шумор меравад, ки дар бораи таърихи доираи адабии Истаравшан ва фаъолияти баъзе адибони ин давра маълумот медиҳад. Муаллиф С. Султонов андеша дорад, ки ин доираи адабӣ 86 адиби машҳурро, ки дар он замон зиндагӣ ва эҷод намуда буданд, гирд оварда буд, ки дар он замон хеле машҳур гардида буд.

Дар фаъолияти шоирони доираи адабии Истаравшан ҳам мисли дигар ҳавзаҳои адабӣ таъсири мавзуоти адабиёти гузашта хеле равшан ба назар мерасад. «Дар ҳақиқат, - мегӯяд, - олими рус Е.К.Ромодановская- адабиёти вилоятӣ аз адабиёти халқҳои дар дохили он буда, бо он фарқ мекунад, ки вай ба таври худ қисми таркибӣ ва ҷудонашавандаи адабиёти миллӣ буда, пеш аз ҳама ба ягонагии забонаш пайваста мебошад» [15].

Ҳамин тариқ, бо дарназардошти фикру мулоҳизоти болозикр ва соири маъхазҳои таърихӣ метавон ҳулоса кард, ки доираи адабии Истаравшан дар ин мақдаи таърихӣ моро ба натиҷае мерасонад, ки шоирони хубе ба мисли Маҳдуми Аъзам Ҳоҷа Юсуфӣ Вазеҳӣ, Сӯфӣ Кӯчак, Сӯфӣ Ғанӣ, Шайх Сиддиқ, Ҳоҷа Убайдуллоҳи Солик, Мулло Муҳаммад Шарифи Ҳисорӣ, Фанои Истаравшанӣ ва дигарон сунатҳои нодири шеърӣ классикиро дар ин давр ривож бахшидаанд ва мебошад ашъори ҳар кадоме аз ин шоирон дар алоҳидагӣ аз ҷониби муҳаққиқони соҳа омӯхта ва таҳлил шаванд.

АДАБИЁТ

1. Айнӣ С. Намунаи адабиёти тоҷик, Москва соли 1926.с.280,498,490.
2. Амиркулов С. Адабиёти тоҷик дар нимаи якуми асри XIX. Нашрият УДТ, 1980.
3. Абибов Ҳ. Ганҷи парешон. Душанбе: Ирфон, 1984.
4. Бертельс Е.Э. Адабиёти форсӣ дар Осиёи Миёна. Советское востоковедение. ТУМ Москва. 1948.
5. Бертельс Е.Э. состояние по изучению истории таджикской литературы: ЗИВ СССР, 11.2Л; 1933.
6. Каримов У. Мирзо Сиддиқи Муншӣ. Дар зери таҳрири Р. Ҳодизода . Дониш. Душанбе, 1972.
7. Каримов У. Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри ХУ111 ва аввали асри XIX. Дониш, Душанбе, 1978.
8. Климчицкий С.И. « Дарвазский фахлавиёт» труд. тадж. базы. АН СССР т.9. М.Л. 1938.
9. Климчицкий С.И. « Дарвазский фахлавиёт» труд. тадж. базы. АН СССР т.9. М.Л. 1938.
10. Мирзоев А. Сайидо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик. Сталинобод, 1947.
11. Мирзозода Х. Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик / асрҳои ХУ1-Х1Х ва ибтидои асри XX.
12. Мухторов А. Очерки истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. Душанбе, 1964.
13. *Мухторов А. Дилишод и ее место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX в. - нач. XX в.* Душанбе, 1969.
14. Поспелов К.Н. Проблемы исторического развития литературы. М. Изд-во Просвещение, 1972.
15. Ромодановская Е.К. В сборнике: Письменность, литература, фольклор славянских народов. История славистики. 2013.
16. Султонов С. Нодими Истаравшанӣ, Маориф ва маданият 17 майи 1960.
17. Султонов С. Наврӯзияҳои шоирони Истаравшан. Тоҷикистони советӣ. 24 март 1967.
18. Султонов С. Таърихи доираи адабии Истаравшан дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асри XIX . Душанбе, Сурушан, 2002.

**МАЪЛУМОТ ОИД БА МУАЛЛИФОН
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ**

Ахмедов Давлатали Хайталиевич – к.э.н., дотцент зав.отделом изучение и мониторинг инвестиции в АПК Института экономики и системного анализа развития сельского хозяйства ТАСХН. Адрес: 734049, г. Душанбе, ул Хаёти-Нав 306. Телефон: +992 93 171 11 99. E-mail: davlat_1118@mail.ru;

Абдуллоев Зафарджон Асхобович – старший преподаватель кафедры менеджмента Таджикского государственного университета коммерции E-mail: menejment_08@mail.ru. Тел.: (+992) 934444154.

Абдулхаев Хабибулло Сайфуллоевич - соискатель Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Душанбе. Республика Таджикистан. E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru.

Авгонов Нурали Айниддинович – доктор философии (PhD) по специальности – Финансы, старший преподаватель кафедры экономической теории и экономики развития Технологического университета Таджикистана. Тел.: (+992) 93 440 12 12, Email: avgonov.nurali@mail.ru.

Акилжонов Фуркатжон Шарифович, доцент кафедры международной экономики Технологического университета Таджикистана. Республика Таджикистан, Душанбе, тел.: +992935727772, E-mail: Furkat_75@mail.ru.

Алимов Комилджон Касирович – кандидат экономических наук, и.в., доцент, Таджикский государственный университет коммерции, Душанбе. Республика Таджикистан, тел: (+992) 918817559, E-mail: alimov-30-86@mail.ru.

Бобоева Шукрона Саймуддиновна – докторант PhD кафедры менеджмента и маркетинга Таджикского национального университета. Адрес: проспект Рудаки, 17, с. Душанбе, 734025, Республика Таджикистан. Email: boboevash@mail.ru. Тел:101 01 01 15.

Бойназаров Эшонкул Холназарович кандидат философских наук, старший преподаватель кафедры общественных наук Таджикского государственного университета коммерции, Душанбе. Республика Таджикистан, тел: (+992) 919444820; E-майл tguk@mail.ru.

Болтуева Шахноза Самадовна - соискатель кафедры коммерческого и антикоррупционного права Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. E-mail: shahnoza@mail.ru Тел: + 992 927566766.

Вализода Шавкат Шаробудин – соискатель Института экономики и демографии Национальной Академии наук Таджикистан. Адрес: Республика Таджикистан, Душанбе, улица Айни 44. Телефон: (+992) 985844359, E-mail: shavkat-2003@mail.ru.

Гайратов Тимуришо Муборакишович-кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры коммерческого и антикоррупционного права Таджикского государственного университета коммерции. Адрес 7340233, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Испечак 10/6. Телефон 933-37-41-37. E-Mail:tgayratov84@gmail.com.

Гафурова Джемилла Музаффаровна - старший преподаватель кафедры языков Таджикский государственный университет коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Email: tguk@mail.ru.

Давлатов Бахтовар Шамсуллоевич - ассистент кафедры информационных систем и технологий в экономике Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан. г. Душанбе, улица Нахимова, 64/14. E-mail: baha-201192@mail.ru. Телефон: (+992) 905-66-50-56.

Давлатова Каламнисо Одинаевна - ассистент кафедры экономической теории Кулябского государственного университета им. А. Рудаки Адрес: Республика Таджикистан, г. Куляб, Телефон: (+992) 907-55-29 -55. Email: odinakomron@mail.ru.

Джабаров Гани Набиджанович к.э.н., доцент кафедры «Финансы и налоги» ГОУ «Худжадский государственный университет имени академика Б.Гафурова», тел.92.777.43.43, dzhabarov.1960@mail.ru.

Джалилов Ромиш Рустамович - старший преподаватель кафедры мировой экономики, Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, Борбад, 48/5, Email: dean_010187@inbox.ru, Телефон: (+992) 989125346.

Джамшедова Савринисо Махмадназаровна, ассистент кафедры экономика и организации бизнеса Таджикского государственного университета коммерции 734055, Таджикистан, г. Душанбе, улица А. Дехоти ½; тел.: 93 569 22 20; e-mail: Savri@mail.ru.

Джумъаев Баховиддин Махмадназарович – Заведующий кафедрой «Мировая экономика» Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, г. Душанбе, Республика Таджикистан, Email: j_bahoviddin@mail.ru Телефон: (+992) 934888670.

Джурабаев Гафурджон Джурабаевич - доктор экономических наук, профессор кафедры государственного и местного управления Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, Душанбе. Республика Таджикистан. Телефон: (+992) 93-436-90-60, Email: gafurjon51@mail.ru.

Зокир Хушмухаммадзода - старший преподаватель кафедры системы и информационных технологий в экономике Таджикского государственного финансово-экономического университета 734067. Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимов 64/14,

Зохири Тождиин – старший преподаватель кафедры менеджмента и маркетинга Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 17. Телефон: (+992) 988-61-61-46. E-mail: zohir-6161@mail.ru.

Изатуллои Хабибзод – Докторант (Доктор РНД) Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: Республика Таджикистан, город Душанбе, пр. Борбад 48/5 Телефон: (+992) 918708030. E-mail: izatullo_90@mail.ru.

Имомназаров Музаффар Ахмаджонович – кандидат экономических наук, доцент кафедры международной экономики Технологический университет Таджикистана. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: 918800568, E-mail: muzaffarimomnazarov@gmail.com.

Исломов Гафур Хокимович– кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента и предпринимательства, Таджикского аграрного университета имени Ш. Шотемур, тел (+992) 935487744. E-mail: mtti2009@mail.ru.

Исломова Захро Саъдуллоевна – кандидат экономических наук, доцент заведующей кафедрой экономической географии и экологии Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел: (+992)935997042, E-mail: i.Zahro@mail.ru

Исмоилов Мамарахим Мирзорахимович – доктор экономических наук, профессор Худжандского государственного университета имени Бободжона Гафурова. Худжанд. Республика Таджикистан, телефон: (+992)92 775-67-55 , E-mail: mamarahim@mail.ru.

Исупов Алишер Курбоналиевич – ассистент кафедры банковское дело Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, Душанбе, Республика Таджикистан. тел. (+992 934-26-26-98), E-mail: alisher.doston@bk.ru.

Кабиров Шарофудин Раҳмудинович - Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, соскатель кафедры менеджмента. Республика Таджикистан, г. Бохтар, Тел.: (+992) 919254555. E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru.

Кадырова Заррина Халимовна – доктор экономических наук, доцент Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Email: zarinkadirova@gmail.com.

Каримов Бахромдҷон Исмаилов – ассистент кафедры менеджмента Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: Душанбе, Республика Таджикистан Тел.: (+992) 904467733. E-mail: k.bahrom94@mail.ru.

Каюмова Ситора Рашидановна – старший преподаватель кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, г. Душанбе, Тел.: (+992) 918-58-84-13. Email: tguk@mail.ru.

Кишваров Мехровар Джалолитдинович, ассистент кафедры мировой экономики финансово-экономического факультета Таджикского национального Университета. Душанбе. Республика Таджикистан. Телефон: +992 501 666 721. E-mail: mekhrovar.kishvarov@mail.ru.

Кодиров Фируз Абдулхафизович – кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики предприятия и предпринимательства Таджикского государственного финансово – экономического университета. Адрес: г. Душанбе 734025, проспект Нахимова 64/14. Email: f.kodirov84@mail.ru тел: 918-95-51-55.

Курбанов Бадриддин Махмаризович – старший преподаватель Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел. (+992) 934444148. Email: badriddin.08@mail.ru.

Махмудова Шаходат Хаитбаевна – к.э.н., старший научный сотрудник Института экономики и системного анализа развития сельского хозяйства ТАСХН. Адрес: 734049, г. Душанбе, ул Хаёти-Нав 306. Телефон: +992 93 592 92 11. E-mail: nig75@mail.ru.

Мараимов Бахром Мирзоевич – кандидат экономических наук, и.о., доцент Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Телефон: 902-32-42-01, E-mail: bahrom211182@mail.ru.

Машокиров Джамшед Неъматуллоевич – к.э.н., дотсент кафедры экономической теории Таджикского государственного университета коммерции. Телефон: +992934313131. E-mail: jamshed.tguk@gmail.com.

Машокиров Джахонгир Неъматуллоевич – кандидат экономических наук, дотсент кафедры менеджмента Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. E-mail: jahongir.mashokirov@gmail.com Моб: +992 93 571 54 54.

Мирзоалиев Абдурашид Абдунабиевич кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. E-mail: menejment_08@mail.ru Тел: (+992) 934444145.

Мирзоев Субхонали Ахтамдҷонович - кандидат юридических наук, доцент кафедры экономического, финансового и антикоррупционного права, факультет менеджмента и экономического права, Таджикский государственный финансово-экономический университет, тел: (+992) 934445553, E-mail: m.subhon-85@mail.ru.

Мухитдинова Шоирахон Саидюсуфовна – кандидат экономических наук, доцент Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции. Худжанд. Республика Таджикистан. Тел: (+992)927470070, E-mail.: shoira_77@rambler.ru.

Мухторзода Саидмухтори Саидахроп – кандидат экономических наук, и.о., доцент Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Телефон: 93-949-55-84, E-mail: zgf878690@mail.ru.

Назарзода Навруздҷон Назар - соискатель Института экономики и демографии Национальной Академии наук Таджикистана, Душанбе, Республика Таджикистан, Тел.: (+992) 930-22-04-92. E-mail: Navruz-1992-93@mail.ru

Неъматуллозода Фариддуни Неъматулло – докторант кафедры экономической теории и предпринимательской деятельности Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, Душанбе. Республика Таджикистан, тел. (+992) 905056345, Email: nematzoda.farid@gmail.com.

Нидоев Некруз Нозимджонович - соискатель Таджикского национального университета. Душанбе, Республика Таджикистан. E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru.

Нидоев Нозимжон Фозилович – доктор экономических наук, и.о. профессора кафедры таможенной деятельности Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан. Тел.: (+ 992) 900148888. E-mail: nozimjon.nidoev@mail.ru.

Одинаев Мехрубон Абдурахмонович - кандидат экономических наук, доцент кафедры статистики Таджикского национального университета. Душанбе. Республика Таджикистан. Телефон: (+992) 900-17-17-59, E-mail: Mehrubon.01@mail.ru.

Раджабов Олимхон Джурохонович – Таджикский государственный университет коммерции, доктo PhD кафедры бухгалтерского учета и аудита, Республика Таджикистан, г. Душанбе, E-mail: Rajabov1989tguk@mail.ru, тел. (+992) 555552978.

Раджабов Раджаб Кучакович-доктор экономических наук, профессор Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. E-mail: drrajab@mail.ru. Тел.+992934444107.

Рахматов Умед Раджабович -Кулябский государственный университета им. Абдулло Рудаки,соискатель кафедры финансового кредита. Адрес:735360,Республика Таджикистан,г. Куляб,улица С.Сафаров 16. Тел: 918737466 Email:ddkrur@mail.ru.

Рустамов Фитрат Музафарович к.э.н. Таджикского государственного университета коммерции.734055, г. Душанбе, Республика Таджикистан. ул. Дехоти ½.Тел: (+992) 93-539-20-20.E-mail: fitrat_f@mail.ru.

Саидмахмадова Садбарг Муродалиевна - старший преподаватель кафедры экономической теории Таджикского государственного финансово-экономического университета. Республика Таджикистан, г. Душанбе, Тел.: (+992) 918 58 84 13. Email: tguk@mail.ru.

Саидов Саймахмуд Саидахмадович – кандидат экономических наук, и.о., доцент Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Телефон: 918-43-20-53, E-mail: ssaid.85@mail.ru.

Сангинов Сохиб Абдукадырович – кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры инвестиционного менеджмента и маркетинга, Технологический университет Таджикистана. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992935338487, E-mail: sanginovtut@mail.ru.

Солехзода Ашурбой Абдувохид – кандидат экономических наук, доцент кафедры мировой экономики Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки 17. Телефон: (+992) 901-60-70-70. E-mail: ashurboy@mail.ru.

Султонов Зоиршо Султонович – кандидат экономических наук, и.о., доцент Таджикского государственного университета коммерции.734061, г. Душанбе, Республика Таджикистан. ул. Дехоти ½. Тел.: (+992) 93-726-60-50. E-mail: zoir1978@gmail.com.

Таширфзода Кобил Курбон – Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры геологии и горнотехнического менеджмента. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Email: kobil-1975@mail.ru. Телефон: (+992) 907-71-88-10.

тел. 93-408-99-39, e-mail: z.hushmuhammadzoda@tgfeu.tj.

Тохтаров Искандар Холахмадович – Дангаринский государственный университет, соискатель кафедры финансов и банковского дела. Адрес: 735320, Республика Таджикистан, Хатлонская область, г. Дангара, улица Маркази 25. Тел.: +992 8331222806. E-mail: tokhtarov.1997@mail.ru.

Хабибов Абдурахмон Хакимбоевич - кандидат экономических наук, и.о.доцента Технологического университета Таджикистана. Адрес: 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Н.Карабаева, 63/3. Тел.: 901080144. E-mail: habibov@bk.ru.

Хабибуллозода Мухриддин Хабибулло Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, к.э.н., доцент, зав. кафедры «Экономическая теория и

предпринимательская деятельность». Республика Таджикистан, г. Душанбе, Телефон: (+992)00-990-82-82. E-mail. muhriddin.050190@mail.ru.

Хазраткулов Анвар Рахмонкулович - соискатель Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан Тел.+992927374141. E-mail: tguk@mail.ru.

Хайрзода Шукрулло Курбонали - доктор экономических наук, профессор, Министерство образования и науки Республики Таджикистан. Душанбе, Республика Таджикистан. E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru.

Хакимов Шахбоз Шодибоевич – Таджикский государственный университет коммерции, соискатель кафедры коммерческого и антикоррупционного права. Адрес: 734055 Республика Таджикистан г. Душанбе ул. Дехоти ½ Телефон: 988-78-17-78. E-Mail: shahbozhakimov97@mail.ru.

Хамдамзода Хурсанд Акбар, кандидат экономических наук, доцент кафедры банковской деятельности Бохтарского государственного университета имени Носири Хусрава. Тел.: (+992) 918-73-36-39; e-mail: khursand77@mail.ru.

Хисайнов Навруз Абдурахмонович – старший преподаватель кафедры экономика Институт технологий и инновационного менеджмента в г. Кулябе, Адрес: 735140, Республика Таджикистан, Хатлонская обл., г. Куляб, проспект Борбад. E-mail: Navruz.hisainov@mail.ru. Телефон: (+992) 918-95-70-57

Ходжаев Диловар Хайридинович – кандидат экономических наук, и.о.доцент Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан. Телефон: (+992) 987526060. E-mail: khojaev02@mail.ru.

Ходжаев Насим Саидович – старший преподаватель Дангаринского государственного университета. Дангара. Республика Таджикистан. . Email: Nasim.99@mail.ru.

Холзода Бахтиёр Кишвар – Таджикский национальный университет, кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры геологии и горнотехнического менеджмента. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г.Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 985-45-00-77. E-mail: x-baxtier-1990@mail.ru

Холматов Рустам Буранович – Технический колледж Таджикский технический университет имени академика М.Осими, кандидат экономических наук, доцент, Адрес: 734000, Республика Таджикистан, г.Душанбе, ул. Айни, 41, Эл. почта: semerka07_77@mail.ru. Телефон: 918637664.

Худоёров Шахриёр Худойкулович - старший преподаватель кафедры мировой экономики, Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел: (+992) 918300363. E-mail: shahriyor1984@mail.ru.

Хусейнова Шахло Зариповна – соискатель Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992901077761, E-mail: zarifi2308@mail.ru.

Шаринов Махмадуло Исматович кандидат философских наук, доцент кафедры общественных наук Таджикского государственного университета коммерции, Душанбе. Республика Таджикистан, тел: (+992) 934444240 E-майл: Mahmud_62@mail.ru.

Шарифзода Намозали Субхидин– соискатель Института экономики и системного анализа развития сельского хозяйства Таджикской академии сельскохозяйственных наук Таджикистана,тел: (+992) 556000045,E-mail: namozali87@inbox.ru.

Шарифова Дилором Мустафокуловна – Институт технологий и инновационного менеджмента в г. Кулябе, старший преподаватель кафедры экономика. Куляб, Республика Таджикистан, E-mail: sharifova19@bk.ru. Телефон: (+992) 918-35-35-79.

Шаропов Фарход Разокович – доктор экономических наук, доцент, проректор по науке и международным связям Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан. E-mail: farkhod79@mail.ru. Тел: +992 93 5777900.

Шахнозаи Садриддин – ассистент кафедры “Аудит и ревизия» Таджикского государственного финансово-экономического университета. Душанбе. Республика Таджикистан. E-mail: shakhnoza-s@mail.ru. Тел.: 555272211.

Шерматова Мунзифахон Абдуджабборовна - старший преподаватель кафедры экономики и предпринимательства Института экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции. Тел.: +992926063939, E-mail: sh.munzifa@mail.ru.

Эраджи Махмад - ассистент кафедры экономического, финансового и антикоррупционного права, факультет менеджмента и экономического права, Таджикский государственный финансово-экономический университет, тел: (+992) 935000288. E-mail: raуom-tsuc@mail.ru.

Юсунова Зайнура Илхомовна –старший преподаватель кафедры финансов и налогообложения Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел: (+992)935997043, E-mail: Zaynura@mail.ru.

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН	ПАМЯТКА ДЛЯ АВТОРОВ
<p>1. Маводи ба нашр пешниҳодшаванда бояд асли буда, дар дигар маҷаллаҳо нашр нагардида бошад. Мавод дар асоси адабиёти илмӣ муосир бо назардошти навгониҳои илмӣ коркард гардида бошад.</p> <p>2. Муаллиф(он) ба идораи маҷалла 2 нусхаи мақоларо ба суроғи 734061, ш. Душанбе, к. Дехотӣ 1/2 оварда мерасонад, инчунин шакли электронии маводро ба почтаи электронии vestnik-tsuc@mail.ru мефиристад.</p> <p>3. Маълумот оид ба муаллиф(он) дар охири мақола бо забони русӣ ба таври зерин оварда мешавад: Султонов Зоиршо Султонович – кандидат эҷодаи илмӣ, доцент, Таджикский государственнй университет коммерции, тел: (+992) 937266050, E-mail: zoir1978@gmail.com.</p> <p>4. Насаб ва номи муаллиф (Фамилия И.О.), номи мақола, фишурдаи мақола (то 600 калима), вожаҳои калидӣ (7-10 калима), рӯйхати адабиёти истифодашуда (то 10 номгӯй).</p> <p>5. Ҳаҷми мақола (хуруфчинии компютерӣ) на зиёда аз 0,5 ҷ.ч. (8 сах.) бо назардошти шакли А4, ҷадвалҳо ва расмҳо.</p> <p>6. Мақола дар шакли MS Word, шрифти Times New Roman, андозаи 12, интервали 1. Сохти саҳифа: боло ва поён -2 см, рост -1,5 см, ҷап -3 см.</p> <p>7. Ҷадвалҳо, расмҳо ва схемаҳо бояд гайриранга, дорои рақам ва ном бо нишондоди сарчашма, амсоли [12, с. 77] коркард шаванд.</p> <p>8. Барои ҷадвал ва расмҳо шрифти Times New Roman, андозаи 12, интервали 1 истифода бурда шаванд.</p> <p>9. Воҳидҳои ченак ба таври зайл (м, кг, сомонӣ ва ғ.), сол монанди «с.» навишта мешавад.</p> <p>10. Ноҳунақҳои китобӣ («») истифода бурда шаванд. Тире бошад (–) ва дефис (-) истифода шаванд.</p> <p>11. Рӯйхати адабиёт дар охири саҳифа оварда шуда, дар матни мақола истинод дода мешавад. Адабиёти аз забонҳои хориҷа истифодашударо ба забони аслиаш гузошта мешавад ё тарҷума намуда калимаи «тарҷума» илова карда мешавад.</p> <p>12. Номҳои ширкатҳои хориҷӣ, институтҳои молиявӣ бо ҳарфҳои лотинӣ, бе истифода аз ноҳунақ ва шакли сиёҳ навишта мешавад. Баъди истифодаи насаби олимони хориҷӣ, роҳбарони ширкатҳо ҳангоми истинод надодан, дар қавс бо ҳарфҳои лотинӣ навишта мешавад.</p> <p>13. Маводҳо (мақолаҳо)-и дорои дараҷаҳои «махфӣ» ё «барои истифодаи хидматӣ» дар маҷалла нашр карда намешавад.</p> <p><i>Дар ҳолати зарурӣ ҳаёти тахририя ҳуқуқ доранд, ки ҳаҷми мақоларо то андозаи даркорӣ кӯтоҳ намояд.</i></p>	<p>1. Материал, предлагаемый для публикации, должен быть оригинальным, не опубликованным ранее в других изданиях, написан в контексте современной научной литературы и содержать очевидный элемент создания нового знания.</p> <p>2. Автор(ы) присылают в редакцию 2 экземпляра статьи (подписанной автором) в печатном и в электронном виде по (электронной) почте для иногородних авторов по адресу: 734061 Душанбе, ул. Дехоти 1/2, E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru; drrajab@mail.ru;</p> <p>3. Информация об авторе(ах) оформляется следующим образом: Султонов Зоиршо Султонович – кандидат эҷодаи илмӣ, доцент, Таджикский государственнй университет коммерции, тел: (+992) 937266050, E-mail: : zoir1978@gmail.com</p> <p>4. Фамилия и инициалы (Фамилия И.О.), название статьи, краткая аннотация статьи (до 600 печ. знаков), ключевые слова (7-10 слов), библиографический список, на который дана ссылка в тексте статьи (до 10 наименований).</p> <p>5. Объем статьи не должен превышать 0,5 п.л. (1800 п. знаков -8 стр.) компьютерного текста формата А4, включая таблицы, список литературы и рисунки (схемы).</p> <p>6. Файлы с текстом статьи и сведениями об авторе оформляются в формате MS Word, шрифт – Times New Roman, размер-12 пт, интервал- 1. Поля: верхнее, нижнее – 2 см, правое -1,5 см, левое – 3 см.</p> <p>7. Таблицы, рисунки и схемы должны быть: черно-белыми, пронумерованы и озаглавлены, снабжены ссылками на источники, например, [12, с. 77].</p> <p>8. Для оформления таблиц и рисунков необходимо использовать следующие параметры: шрифт- Times New Roman (TJ), размер – 12 пт, интервал – 1.</p> <p>9. Обозначения единиц измерения различных величин (м, кг, сомони и т.д.), сокращениями типа «г.» (год).</p> <p>10. При использовании в тексте кавычек используется типографские кавычки («»). Тире обозначается символом «—» (длинное тире); дефис «-».</p> <p>11. Библиографический список приводится в порядке упоминания в конце статьи. Ссылки на иностранные источники даются на иностранном языке и сопровождаются, в случае перевода на таджикский или русский язык, с указанием на перевод.</p> <p>12. Названия зарубежных компаний, финансовых институтов приводятся в тексте латинскими буквами без кавычек и выделений. После упоминания в тексте фамилий зарубежных ученых, руководителей компаний и т.д. на русском языке, в круглых скобках приводится написание имени и фамилии латинскими буквами, если за этим не следует ссылка на работу зарубежного автора.</p> <p>13. Материалы (статьи), содержащие информацию с грифом «Секретно» или «Для служебного пользования» не могут быть опубликованы в данном журнале.</p> <p><i>Редакционная коллегия оставляет за собой право при необходимости сокращать объем статьи, подвергая их редакционной правке.</i></p>

<p>ҚОИДАҲОИ ҚАБУЛИ МАҚОЛАҲОИ ВОРИДШУДА БА ИДРАИ МАҚАЛЛА</p>	<p>ПОРЯДОК ПОЛУЧЕНИЯ ПОСТУПИВШИХ В РЕДАКЦИЮ МАТЕРИАЛОВ</p>
<p>Ҳангоми қабули мақола ба қайд гирифта мешавад, баъди баррасии ҳайати таҳририя барои тақриз ба мутахассиси соҳа супорида мешавад. Баъди гирифтани тағризи ғайриқаноатбахш мақола ба муаллиф барои бартараф намудани камбудихо баргардонида мешавад.</p> <p>Муаллиф метавонад дар муддати 15 рӯз аз ҳолати мақолаи худ тариқи телефонҳои (+992 37) 234 85 44 ё почтаҳои электронии vestnik-tsuc@mail.ru, drrajab@mail.ru хабардор шавад.</p> <p>Дар ҳолати мақолаи бори дувум аз чониби муаллиф коркардшудаи қобили қабул бошад, мақола барои чоп бори дувум қабул карда мешавад.</p>	<p>По получении статья регистрируется, рассматривается редакционной коллегией и направляется на рецензию специалистам по данной тематике. При получении отрицательных отзывов - статья передается автору для доработки.</p> <p>Автор может узнать результаты рецензирования в течение 15 дней и о судьбе своей статьи позвонив в редакцию по тел. (+992 37) 234 85 44; или прислав запрос по электронной почте в редакцию E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru; drrajab@mail.ru.</p> <p>Если переработанная автором с учетом принципиальных замечаний рецензента и редакции, статья удовлетворяет требования опубликования, она принимается обратно редакцией журнала.</p>

ҚОИДАҲОИ ТАҚРИЗ ШУДАНИ МАҚОЛАҲОИ ВОРИДШУДА	ПОРЯДОК РЕЦЕНЗИРОВАНИЯ РУКОПИСИ СТАТЬИ
<p><i>Ҳар як мақолае, ки ба идораи маҷаллаи «ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН» ворид мегардад, ҳатман тақриз мешавад. Ин раванд ба муаллифон ва барои муқарризон махфӣ боқӣ мемонад. Ба сифати муқарриз идораи маҷалла аз ҳисоби ҳайати таҳририя ва берун аз онро ҷалб менамояд. Бояд муқарриз дорои унвони илмӣ номзади илм ё доктори илми иқтисодӣ, ва дар ҳолати зарурӣ таҷрибаи баланд дар соҳиби иқтисодиёт дошта бошад.</i></p> <p>1. Баъди қабули мақола ба қайд гирифта мешавад, ҳайати таҳририя баррасӣ менамоянд, баъдан ба муқарризи соҳавӣ фиристода мешавад. Муқарриз бояд аз рӯи хусусиятҳои зерин арзёбӣ намояд:</p> <ul style="list-style-type: none"> - сатҳи илмӣ мавод; - муҳимияти масъалагузорӣ; - навгонӣ ва иттилоотӣ; - мувофиқати миқдор оид ба интиҳоби мавзӯ ва талаботи таҳририя. <p>2. Мақола аз ҷониби муқарриз дар муддати 15 рӯзи корӣ баррасӣ мегардад ва тавассути мактуб ба шакли тақриз ба идораи маҷалла бо назардошти талаботҳои зерин баргардонида мешавад:</p> <ul style="list-style-type: none"> - мавҷудияти ҳатогиҳо ва плагиат; - маводро ҷоп қардан мумкин аст ё не; - мавод бори дуввум ба тақриз фиристода шавад ё не (бо нишондоди муқарризони мавҷуда); - мавод рад қарда шавад (бо пешниҳоди раддия). <p>3. Ҳангоми ба даст овардани пешниҳоди мусбӣ «баъди коркард нашр қарда шавад...» бояд иловаҳо қайд қарда шавад (қайдҳо характери пешниҳодотӣ дошта бошанд).</p> <p>4. Дар ҳолати мувофиқ набудани пешниҳоди муқарриз бо муаллиф, муаллиф метавонад ба идораи маҷалла ҷавоби аргументӣ пешниҳод намояд. Мақола бо тағйиротҳои дар асоси қайдҳо тақроран ба муқарриз фиристода мешавад. Агар дар ин ҳолат фикру андешаҳои муаллиф ва муқарриз мувофиқ ояд, мақола ба нашр пешниҳод қарда мешавад.</p>	<p><i>Каждая статья, предоставленная в редакцию журнала «ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ» проходит процедуру обязательного рецензирования. Эта процедура анонимна и для автора, и для рецензента. В качестве рецензентов редакция журнала привлекает членов редакционной коллегии, а также внешних экспертов из числа ученых и специалистов. Рецензент должен иметь ученую степень кандидата, либо доктора экономических наук или опыт практической работы по данному направлению.</i></p> <p>1. После получения статьи редакцией она регистрируется, рассматривается редколлегией и направляется на рецензию специалистам по соответствующему профилю. Рецензент должен оценить:</p> <ul style="list-style-type: none"> - научный уровень материала; - актуальность освещаемых вопросов; - новизну и информационность. <p>- соответствие объема выбранной темы требованиям редакции.</p> <p>2. В течение 15 рабочих дней статья должна быть рассмотрена рецензентом и его письменный отзыв должен быть оформлен в виде рецензии, которая должна отвечать следующим требованиям:</p> <ul style="list-style-type: none"> - замечания и недоработки, нет ли элементов плагиата - следует ли материал опубликовать; - вернуть ли автору (авторам) для доработки; - направить ли материал на дополнительное рецензирование (с указанием возможных рецензентов); - или отклонить материал как непригодный для публикации (с обоснованием мотивации отказа). <p>3. При рекомендации «опубликовать материал после доработки...» должны быть указаны замечания (требования к данному материалу), которые являются обязательными, с точки зрения рецензента, и замечания, которые могут рассматриваться, как пожелания.</p> <p>4. В случае несогласия с мнением рецензента автор статьи имеет право предоставить аргументированный ответ в редакцию журнала. Статья с изменениями на основе замечаний повторно направляется для согласования рецензенту. Если переработанная автором статья и одобренная рецензентом удовлетворяется требованиям редакционной коллегии, она публикуется в журнале.</p>

Шартнома КИЭ №56-02-2014 доир ба
ворид намудани маҷалла ба ИИБР
Шаҳодатномаи Вазорати фарҳанги ҶТ
дар бораи сабти номи ташкилоти
табъу нашр – №0146/мҷ аз 26 майи
соли 2011

Индекси обунашавӣ дар феҳрасти
«Почтаи тоҷик» - 77734

Шаҳодатнома дар бораи бақайдгирии
давлатии захираи иттилоотӣ ММП -
№1121300264 аз 10 майи соли 2013

Шакли электронии маҷала дар
сомонаи www.payom.ddtt.tj ҷой дода
шудааст

Договор с НЭБ №56-02-2014 о
включении журнала в РИНЦ
Свидетельство Министерства
культуры РТ о регистрации–
№0146/мҷ

от 26 мая 2011 года

Индекс подписания в
«Почтаи тоҷик» - 77734

Свидетельство о государственной
регистрации информационного
ресурса ИПЦ - №1121300264 от 10 мая
2013 года

Электронная версия опубликована
на сайте www.payom.ddtt.tj

МАСЪУЛИЯТ ОИД БА МУҲТАВО ВА САҲЕҲИЯТИ ИТТИЛООТИ ДАР
МАҚОЛАҶО ИСТИФОДАШУДАРО ДАР МАҶАЛЛАИ МАЗКУР (ПАЁМ) БА
МУАЛЛИФ ВОГУЗОР КАРДА МЕШАВАД

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ОТНОСИТЕЛЬНО
СОДЕРЖАНИЯ И ДОСТОВЕРНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАННОЙ
ИНФОРМАЦИИ НЕСЕТ АВТОР СТАТЬИ В ДАННОМ ЖУРНАЛЕ (ВЕСТНИК)

Маълумот барои тамос:

Сармуҳаррир: Назарзода Хайрулло Холназар,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-85-46; (+992 37) 2-34-83-46;
E-Mail: tguk@mail.ru

Ҷонишини сармуҳаррир: Шаропов Фарҳод Разоқович,
Тел./факс: (+992) 935777900; (+992 37) 2-34-85-44;
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Котиби масъул: Султонов Зоиршо Султонович,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-05-64; (+992 37) 2-34-83-46
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Контактная информация:

Главный редактор журнала: Назарзода Хайрулло Холназар,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-85-46; (+992 37) 2-34-83-46;
E-Mail: tguk@mail.ru

Зам. гл. редактора журнала: Шаропов Фарҳод Разоқович,
тел./факс: (+992) 935777900; (+992 37) 2-34-85-44;
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Ответственный секретарь журнала: Султонов Зоиршо Султонович,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-05-64; (+992 37) 2-34-83-46
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Подписано в печать 31.12.2022. Бумага офсетная
Формат 60x84 1/8. Печат офсетная. Усл. печ. л. 25,18
Тираж 100 экз. Заказ №202.

«Точир»,
г. Душанбе, ул. Дехоти 1/2,
